પંચમસ્કન્ધ

સ્થાનલીલા અધ્યાય ૨૬

રૂઢઅર્થ–પ્રથમપક્ષ

- પ્રકરણ.૧ પ્રકૃતપદાર્થોનો જય
  અધ્યાય ૧–૨૪
- પ્રકરણ.૨ આત્માનો જય
  - જીવ અ.૨૫
  - બ્રહ્મ અ.૨૬

પંચમસ્કન્ધ

અધ્યાયની સંખ્યામાં યૌગિકાર્થ; દ્વિતીયપક્ષ

- દેશ
  - ભૂઃ
  - ભુવઃ
  - સ્વઃ
- કાલ
  - ૧૨ માસ
  - ૫ ઋતુ
  - ૩ લોક
  - ૧ આદિત્ય
- સ્વ (આત્મા)
  - જીવાત્મા
  - પરમાત્મા

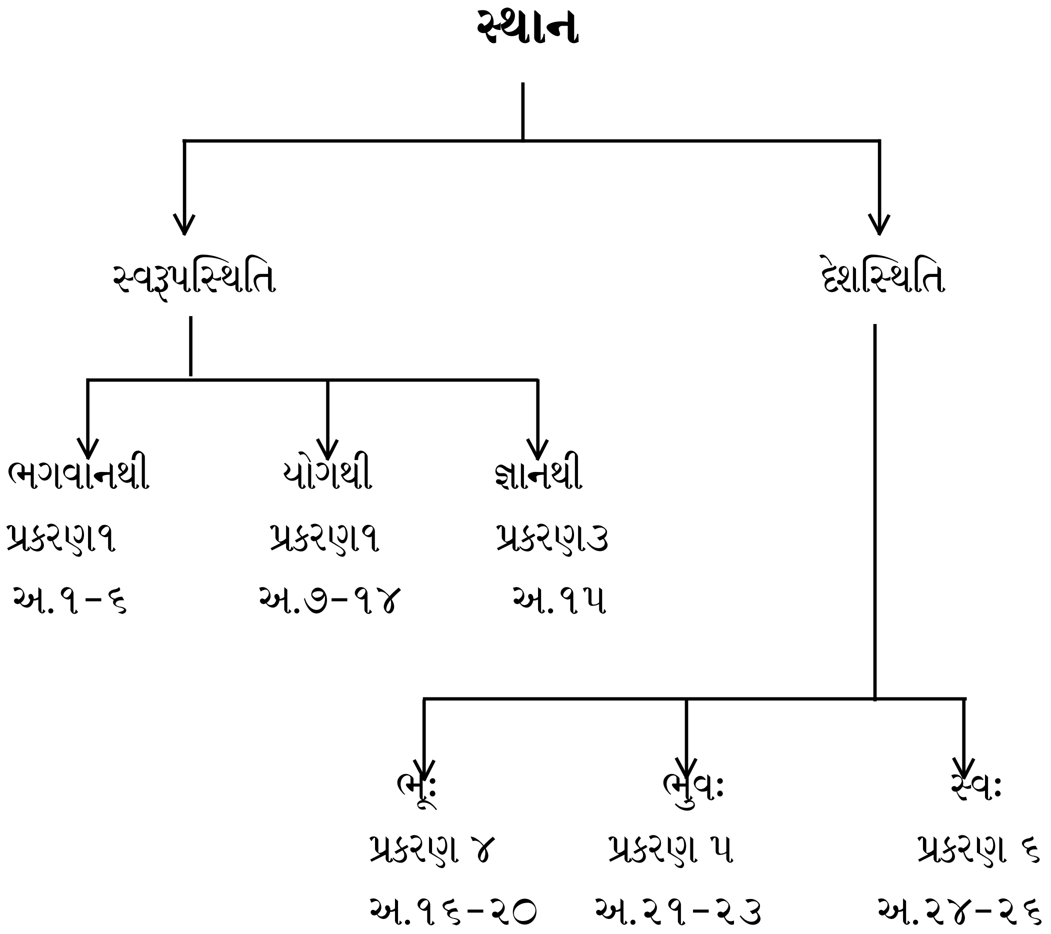

જો કોઈ પૈસા કમાવામાટે સેવા-કથા કરે તો તેની કેવી ગતિ થાય?

(પ્રભુસેવા-મનોરથ માટે ભેટ-સામગ્રી સ્વીકારે) એવું કરે ત્યારે તો સેવા-કથાનું તો ખાલી નામ થયું, ખરેખર તો તેણે વહેપાર-ધંધો જ કર્યો ગણાય. કૃષ્ણાર્થી બનીને સેવા-કથા કરવાને ઠેકાણે ધનાર્થી બનીને સેવા-કથા કરતાં સેવા-કથાના વેચાણના બદલામાં તેને વહેપાર-ધંધાની માફક પૈસા-ટકા મળી રહે પરન્તુ તેવા નીચ પ્રકારે થયેલી કમાણી તેના માટે અનર્થરૂપ જ નીવડવાની. આવા નીચ હેતુથી કરેલી સેવા-કથાનું પણ પરિણામ સરવાળે સર્વનાશ જ સમજવું. શાસ્ત્રનિષિદ્ધ આચરણ કરવાને કારણે આવા અધમ માણસનો કેવલ આ લોક જ નહીં પરન્તુ પરલોક પણ નાશ પામે છે. તેથી જેને રત્તિભાર પણજ્ઞાન હોય છે તે આવું કદી કરતો નથી.

(શ્રીગુસાંઈજી, સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીની વિવૃતિ)

પંચમ સ્કન્ધ

સ્થાનલીલા (દક્ષિણ સાથળ)

પહેલું સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રકરણ

અધ્યાય ૧

પ્રિયવ્રત રાજાનું રાજ્ય

વિશેષ : ૧. આ પાંચમાં સ્કન્ધમાં સ્થાનલીલાનું નિરૂપણ છે પ્રભુના વિજયને સ્થાનલીલા કહે છે. 'વિજય' એટલે સ્વાધીન કરવું : પદાર્થોને પોતપોતાની મર્યાદાથી સ્થાપવા એનું નામ સ્થાનલીલા. પ્રથમના રૂઢ અર્થ અનુસાર પ્રાકૃત પદાર્થ ઉપર ૨૪ પ્રકારે વિજય મેળવ્યો, કારણ પ્રાકૃત પદાર્થ ૨૪ છે. આત્માનો જય બે પ્રકારે છે; એક જીવ અને બીજાું બ્રહ્મ. આ રીતે પ્રાકૃત ૨૪ અને બે અપ્રાકૃત મળી ૨૬ અધ્યાય છે.

બીજી રીતે આવો યૌગિક અર્થ પણ થાય : દેશ ત્રણ લોકાત્મક તેના ત્રણ અધ્યાય; બાર માસ, પાંચ ઋતુ, ત્રણ લોક, એક આદિત્ય, જીવાત્મા અને પરમાત્મા મળી કુલ ૨૬ અધ્યાય થાય છે. ત્રણેમાં ભગવાન્ એકી વખતે સ્થિતિ કરી શકે છે માટે સ્થાન ભગવલ્લીલારૂપ છે.

સ્થૂળ વિચારે બે પ્રકરણ છે : સ્વરૂપ સ્થિતિ અને દેશ સ્થિતિ ૧.**''સ્વરૂપ સ્થિતિના''** ત્રણ પ્રકાર છેઃપહેલા ૧.પ્રકરણમાં ભગવાન્‌ની સ્વરૂપ સ્થિતિ-૧ થી ૬ અધ્યાય સુધી. ૨.પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ ષડ્‌ગુણયુક્ત છે-૮ અધ્યાય. ૩.પ્રકરણમાં જ્ઞાનથી સ્વરૂપ સ્થિતિ-૧ અધ્યાય (પંદરમો). આ પ્રમાણે પ્રથમ ભાગ પૂરો થાય છે. **''દ્વિતીય દેશ સ્થિતિમાં''** ભૂર્ ભુવર્ અને સ્વર્ આવા ત્રણ ભેદ છે તેથી અધ્યાય (અવાન્તર). ૪.પ્રકરણમાં ભૂમિમાં પંચમહાભૂત પ્રધાન ૫ અધ્યાય (૧૬ થી ૨૦). ૫.ભુવર્ લોકમાં-ત્રણ ગુણોનું પ્રાધાન્ય હોય છે.(૨૧ થી ૨૩) અધ્યાય. ૬.સ્વર્‌લોકમાં ત્રણ ગુણોનું પ્રાધાન્ય છે. (૨૪ થી ૨૬) ૩ અધ્યાય. આ પ્રકારે પંચમ સ્કન્ધનો અર્થ સમજવો.

૨. આ પહેલા અધ્યાયમમાં પ્રિયવ્રત રાજાએ ભગવદ્‌ભક્તિના યોગે જે વીર્ય અને ઐશ્વર્ય મેળવ્યું તે કહેવાય છે.

પ્રિયવ્રતો ભાગવત આત્મારામઃ કથં મુને ।।
ગૃહે રમત યન્મૂલઃ કર્મબન્ધઃ પરાભવઃ ।।૧।।

પરીક્ષિત રાજાએ પૂછ્યું*: હે મુનિ! આત્મામાં રમનાર પ્રિયવ્રત રાજા તો ભગવાનના ભક્ત હતા તેની ગૃહસ્થાશ્રમમાં રુચિ કેવી રીતે થઈ? ગૃહસ્થીમાં ફસાવાથી મનુષ્યને પોતાના સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ થાય છે અને તે કર્મબન્ધનમાં બંધાઈ જાયછે।।૧।।

વિશેષ : ચતુર્થ સ્કન્ધના એકત્રીસમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રિયવ્રત રાજાએ પ્રથમ આત્મવિદ્યા મેળવી, પછી ગૃહસ્થાશ્રમ કર્યો અને પછી સર્વ આસક્તિનો ત્યાગ કરીને ભગવત્પ્રાપ્તિ કરી. આ કથાના સન્દર્ભમાં રાજા વિસ્મિત થઈને પૂછે છે.

હે દ્વિજ શ્રેષ્ઠ! પ્રિયવ્રત રાજા જેવા વૈરાગ્યવાન્ પુરુષોને ઘરમાં આસક્તિ થાય એ ઉચિત નથી ।।૨।।

એ વાતમાં કોઈ પ્રકારની શંકા છે જ નહિ કે જેમનાં ચિત્ત પુણ્યકીર્તિ શ્રીહરિના ચરણોની શીતલ છાયાનો આશ્રય કરી શાન્ત થઈ ગયાં છે એ મહાપુરુષોની કુટુમ્બ વગેરેમાં કદી આસક્તિ હોઈ શકે જ નહિ ।।૩।।

હે મહારાજ! સ્ત્રી, ઘર અને પુત્ર વગેરેમાં આસક્ત થયેલા પ્રિયવ્રત રાજાને વળી ભગવાન્‌માં અવિચલ ભક્તિ અને મુક્તિ કેવી રીતે થઈ? એ વાતમાં મને મોટો સંશય છે ।।૪।।

શ્રીશુકદેવજીએ* કહ્યું : રાજન્! તમારી વાત તો તદ્દન સાચી છે. પણ એ પ્રિયવ્રત રાજાને ઘર વગેરેમાં આસક્તિ થઈ જ ન હોતી. જે મહાત્મા પુરુષો ભગવાનના ચરણારવિન્દના મધુર મકરન્દ રસમાં મનને લગાડી રાખે છે તે ભગવદ્ભક્તો પરમહંસોને પ્રિય શ્રીવાસુદેવ ભગવાન્‌ના કથા શ્રવણરૂપી પરમ કલ્યાણમય માર્ગને ઘણે ભાગે છોડતા નથી ।।૫।।

વિશેષ : આ સ્કન્ધમાં શ્લોકો બહુ જ ઓછા, નહિ જેવા છે. ગદ્યખંડો જ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. એનું કારણ શ્રીમહાપ્રભુજી એમ બતાવે છે કે પંચમસ્કન્ધમાં પ્રભુનો જય વર્ણવ્યો છે. પ્રભુનો જય અખંડ છે અને બીજી લીલાઓની અપેક્ષાએ વિશિષ્ટ છે તેથી અત્રે અખંડ ગદ્યખંડોવડે જ ભગવાન્‌નો જય વર્ણવ્યો છે. અથવા પુરુષરૂપ શ્રીભાગવતનો આ સ્કન્ધ કટિ ભાગરૂપે હોવાથી અને એ ભાગ ચરણાદિ અંગોની પેઠે સખંડ-સાંધાવાળો-નથી પણ અખંડ-સાંધા વગરનો જ છે તેથી બીજા સ્કન્ધોની પેઠે આ સ્કન્ધમાં શ્લોક નહિ પણ અખંડ ગદ્યખંડો જ છે એમ જાણવું. બીજાું, મનુષ્યના જયની જેમ ભગવાન્‌નો જય મર્યાદિત નથી તેથી શ્રીશુકદેવજીએ કહેલાં વાક્યો છન્દોની માત્રાના ચોકઠામાં બંધાયેલાં નથી અર્થાત્ પંચમસ્કન્ધનાં શુક વાક્યો અમર્યાદિત છે.

એ રાજકુમાર પ્રિયવ્રત મહાન ભગવદ્ ભક્ત હતા. નારદજીના ચરણની સેવાથી જ્યારે એમને તત્કાળ ભગવદ્‌ભજન રૂપ તત્ત્વ સહિત બ્રહ્મજ્ઞાન થઈ ગયું હતુ; ત્યારે બીજાું બધું છોડી દઈ બ્રહ્મ વિચારમાં જ જીવન વીતાવવાનો નિયમ લેવાના જ હતા એટલામાં એમના પિતા સ્વાયમ્ભુવ મનુએ રાજ્યકર્તા તરીકેના શાસ્ત્રોમાં કહેલા ઉત્તમ ગુણ સઘળા એમનામાં છે એમ ધારી એમને રાજ્ય કરવાની આજ્ઞા કરી. પણ પ્રિયવ્રત અખંડ સમાધિ યોગદ્વારા પોતાની બધી ઈન્દ્રિયો અને ક્રિયાઓ ને ભગવાન્ વાસુદેવનાં ચરણોમાં જ સમર્પણ કરી ચૂકયા હતા. તેથી જો કે પિતાની આજ્ઞાનો ભંગ ન કરવો જોઈએ તો પણ રાજ્યનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરીને મારું આત્મસ્વરૂપ સ્ત્રી પુત્રાદિ અસત્ પ્રપંચથી છવાઈ જશે. રાજ્ય અને કુટુમ્બ ની જંજાળ અને કાવાદાવામાં અટવાઈ જઈ પરમાર્થ તત્ત્વને ઘણું કરીને હું ભૂલી જઈશ એમ માની એમણે રાજ્ય કરવાનો સ્વીકાર કર્યો નહિ ।।૬।।

આદિદેવ સ્વયમ્ભૂ ભગવાન્ બ્રહ્માજીને સદાય આ ગુણમય પ્રપંચની વૃદ્ધિનો જ વિચાર રહ્યો કરે છે. તે સમગ્ર સંસારના જીવોના અભિપ્રાય જાણતા રહે છે. જ્યારે તેમણે પ્રિયવ્રતની આવી પ્રવૃત્તિ દેખી ત્યારે તેઓ મૂર્તિમાન ચારેય વેદ અને મરીચિ આદિ પાર્ષદોને સાથે લઈ પોતાના લોકથી ઊતર્યા ।।૭।।

બ્રહ્માજી ચન્દ્રમાની પેઠે શોભતા આકાશમાં ચાલ્યા આવતા હતા ત્યારે ચોતરફ વિમાનમાં બેસી ફરનારા ઈન્દ્રાદિ પ્રધાન દેવો એમની પૂજા કરતા હતા. માર્ગમાં ટોળે વળી સિદ્ધ, ગન્ધર્વ, સાધ્ય, ચારણ અને મુનિ ઓ સ્તુતિ કરતા હતા. ગન્ધમાદન પર્વતની ગુફા, જેમાં નારદજી, સ્વાયમ્ભુવ મનુ અને પ્રિયવ્રત બેઠા હતા ત્યાં અજવાળું કરી દેતા બ્રહ્માજીને નારદજીએ દૂરથી દીઠા. હંસના વાહન ઉપર પોતાના પિતા છે એમ ઓળખી સ્વાયમ્ભુવ પ્રિયવ્રતની જોડે હાથ જોડી ઊભા થયા અને પૂજન કર્યા પછી સ્તુતિ કરી ।।૮-૯।।

હે પરીક્ષિત રાજા! નારદજીએ પૂજન કર્યા પછી અને એમનાં અનેક ગુણ, અવતાર અને ઉત્કર્ષોની સ્તુતિ કરી ત્યારે બ્રહ્માજીએ મંદહાસ્ય સહિત એમની પ્રત્યે જોયું અને આ પ્રમાણે કહ્યું : ।।૧૦।।

ભગવાન્ બ્રહ્માજીએ કહ્યું : હે ભાઈ! આ વાત સાંભળ. હું સાચું કહું છું. આ તારો પિતા, નારદજી, અમે, સદાશિવ કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે તેવા પરમેશ્વરની *આજ્ઞા પરતન્ત્રપણાથી માથે ચઢાવીએ છીએ ।।૧૧।।

વિશેષ : સંસારમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની મારી વાત ઊલટી માનીને મારા ઉપર દ્વેષ લાવશે એવી શંકાથી હું આ વાત કહેતો નથી પણ મારા મોઢા દ્વારા ભગવાન્ જ એને આજ્ઞા કરે છે એવા આશયથી બ્રહ્માજી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ના રહસ્યની વાત કરેછે.

એ ઈશ્વરે જે ધાર્યું હોય તેને તપથી, વિદ્યાથી, યોગથી, બુદ્ધિબળથી, ધનથી, ધર્મથી, સ્વયં કે કોઈની સહાયથી ફેરવી નાખવા કોઈ પણ પ્રાણી સમર્થ નથી ।।૧૨।।

હે પુત્ર! ઈશ્વર જેવો દેહ આપે છે તેવો જ દેહ ધારણ કરી જીવ જન્મ લે છે, મરણ પામે છે, કર્મ કરે છે તથા નિરન્તર શોક, મોહ, ભય, સુખ અને દુઃખ ભોગવે છે. એમાં ફેરફાર કરી શક્તો નથી ।।૧૩।।

વત્સ, જેવી રીતે રસ્સીથી નથાયેલ પશુ મનુષ્યોનો ભાર વહન કરે છે તે જ પ્રમાણે પરમાત્માની વેદવાણી રૂપી મોટી રસ્સીમાં સત્ત્વ વગેરે ગુણ, સાત્ત્વિક વગેરે કર્મ અને એમનાં વેદાદિમાં વદેલાં વાકયોની મજબૂત દોરીથી જકડાયેલા આપણે બધા એમની ઇચ્છા પ્રમાણે કર્મમાં લાગ્યા રહીએ છીએ અને એ દ્વારા એમની પૂજા કરતા રહીએ છીએ ।।૧૪।।

આપણા ગુણ અને કર્મો પ્રમાણે પ્રભુએ આપણને જેયોનિમાં ધકેલી દીધા છે એનોજ સ્વીકાર કરીને તે જેવી વ્યવસ્થા કરે છે તે જ પ્રમાણે આપણે એની ઇચ્છાનું જેમ કોઈ અન્ધ દેખતા પુરુષનું અનુસરણ કરે એજ પ્રમાણે કરવું પડે છે ।।૧૫।।

આ બધું અજ્ઞાનીને માટે છે, બ્રહ્મવેત્તામાટે નથી એમપણ ન સમજવું. જીવન મુકત પુરુષને પણ પ્રારબ્ધ કર્મ હોય ત્યાં સુધી દેહ ધારણ કરવો પડે છે, પરન્તુ ફરક એટલો કે જાગેલ માણસને સ્વપનનું સ્મરણ રહે છે તેમ જીવનમુકતને જો કે દેહનું સ્મરણ રહે છે છતાં એ એમાં અભિમાન બંધાતો નથી તેમજ વાસનાથી બીજા દેહને આપનારાં કર્મ પણ કરતો નથી ।।૧૬।।

ઘરનો ત્યાગ કરી વનમાં જવાથી મોક્ષ થાય છે એમ પણ ન સમજવું. જેણે ઇન્દ્રિયોને નાથી નથી એવો ગાફેલ માણસ વનમાં ભટકતો હોય તેમ છતાં ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓ સાથે હોવાથી તેને વિષયોનો સંગ થાય છે. ઊલટું, વિદ્વાન્ માણસ જિતેંદ્રિય તથા આત્મારામ બનીને ઘરમાં રહે તો ગૃહસ્થાશ્રમ પણ એનું શું બગાડવાનો હતો? ।।૧૭।।

જેને ઇન્દ્રિયોરૂપી છ શત્રુઓને જીતવાની ઇચ્છા હોય તેણે પ્રથમ ઘરમાં રહીને તે વાતનો યત્ન કરવો જોઈએ; કેમકે કિલ્લાના આશ્રયમાં રહી લડનાર રાજા પોતાના

પ્રબલ શત્રુઓને પણ જીતી લે છે. ઈન્દ્રિયોને વિષયોમાં જતી એકદમ રોકીએ તો એમાં ઘણી અડચણ પડે પણ અનુક્રમથી રોકીએ તો સુગમ પડે. એ અનુક્રમથી રોકવું ઘરમાં રહીને જ બની શકે માટે ઘરમાં રહી ધીરે-ધીરે ઈન્દ્રિયોને વશ કરતાં એ પરિપૂર્ણ રીતે વશ થઈ જાય એટલે પછી શત્રુઓ ક્ષીણ થઈ જતાં રાજા જેમ ઈચ્છામાં આવે ત્યાં ફરે તેમ વિદ્વાન્ માણસ પણ લોકોમાં અથવા વનમાં ગમે ત્યાં વિચરે ।।૧૮।।

તું તો ભગવાન્‌ના ચરણારવિન્દની કળીરૂપી કિલ્લાઓના આશ્રયથી ઈન્દ્રિયરૂપી છયે શત્રુઓને જીતી ચૂક્યો છે; તો પણ અત્યારે તો ઈશ્વરે આપેલા વૈભવ ભોગવી પછી આસક્તિ માત્રનો ત્યાગ કરજે અને સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જજે ।।૧૯।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે ત્રૈલોક્યના ગુરુ બ્રહ્માજીએ આજ્ઞા કરી એટલે પરમ ભગવદીય પ્રિયવ્રતે પોતે નાના હોવાથી શિર ઝૂકાવી દીધું. અને 'જેવી આજ્ઞા' એમ કહી આદરપૂર્વક એમનો આદેશ શિરોધાર્ય કર્યો ।।૨૦।।

ત્યારબાદ સ્વાયમ્ભુવ મનુએ પ્રસન્ન થઈ ભગવાન્ બ્રહ્માજીની વિધિવત્ પૂજા કરી. પછી તે મન અને વાણી ના અવિષય, પોતાના આશ્રય તથા સર્વ વ્યવહારથી અતીત પરબ્રહ્મનું ચિન્તન કરતા-કરતા પોતાના લોકમાં ચાલ્યા ગયા. આ વખતે પ્રિયવ્રત અને નારદજી સરલ ભાવથી એમની તરફ જોઈ રહ્યા હતા ।।૨૧।।

એ રીતે બ્રહ્માજીએ સ્વાયમ્ભુવ મનુનો મનોરથ સિદ્ધ કરી આપ્યો. પછી એમણે નારદજીની સમ્મતિથી પોતાના પુત્ર પ્રિયવ્રતને, અભિષેક કરી સર્વ ભૂમંડળની રક્ષા કરવાનું કાર્ય સોપ્યું અને પોતે પણ અત્યન્ત દુઃખદાયી વિષયોરૂપ ઝેરના જળાશયની ભોગેચ્છાથી નિવૃત્ત થઈ ગયા. (સંસારનાં સુખ ભોગવવાની સઘળી તૃષ્ણા મૂકી દીધી) ।।૨૨।।

હવે પૃથ્વીપતિ મહારાજ પ્રિયવ્રત ભગવાન્‌ની ઈચ્છા રાજ્યશાસનના કાર્યમાં નિમાયા આદિ પુરુષો ભગવાન્‌નું પ્રભાવ સમસ્ત જગત્‌ને બન્ધનમાંથી છોડાવવા અત્યન્ત સમર્થ છે. એમના ચરણારવિન્દના નિરન્તર ધ્યાનના પ્રભાવથી જો કે પ્રિયવ્રતના રાગ દ્વેષાદિક સઘળા મનના મેલ નાશ પામી ગયા હતા એમનું હૃદય પણ વિશુદ્ધ હતું તો પણ મોટાઓનું માન રાખવાને સારુ એ પૃથ્વીનું રાજ્ય કરવા લાગ્યા ।।૨૩।।

પછી એ પ્રજાપતિ વિશ્વાકર્માની બર્હિષ્મતી નામની પુત્રીને પરણ્યા. એનાથી એમને દશ પુત્રો થયા. જે એમના જેવા જ ચારિત્ર્યવાન્, ગુણી, કર્મનિષ્ઠ, રૂપવાન્ અને પરાક્રમી હતા. છેલ્લે એમનાથી નાની ઊર્જસ્વતી નામની એક કન્યા પણ થઈ ।।૨૪।।

પુત્રોનાં નામ આગ્નીધ્ર, ઈધ્મજિહ્વ, યજ્ઞબાહુ, મહાવીર, હિરણ્યરેતા, ઘૃતપૃષ્ટ, સવન, મેધાતિથિ, વીતિહોત્ર અને કવિ હતાં. એ બધાં નામ અગ્નિનાં પણ છે ।।૨૫।।

એમાંથી કવિ, મહાવીર અને સવન એ ત્રણ તો બાળ બ્રહ્મચારી રહ્યા. તેમણે તો બાળપણથી જ બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરતાં-કરતાં અન્તે સંન્યાસ આશ્રમ જ સ્વીકારી લીધો ।।૨૬।।

આ નિવૃત્તિ પરાયણ મહર્ષિઓએ સંન્યાસાશ્રમમાં રહીને સમસ્ત જીવોના અધિષ્ઠાન (નિવાસ) અને ભવબન્ધનથી ડરેલા લોકોને આશ્રય દેનાર ભગવાન્ વાસુદેવના સોહાવનાં ચરણારવિન્દનું અખંડ ચિન્તન કર્યું. એ અખંડસ્મરણથી મળેલ પરમભક્તિયોગથી એમનાં હૃદય શુદ્ધ થઈ ગયાં અને એમાં શ્રીભગવાનનો આવિર્ભાવ થયો. ત્યારે દેહાદિની ઉપાધિ નિવૃત્ત થઈ જવાથી એમના આત્માનું સમ્પૂર્ણ જીવોના આત્મસ્વરૂપ પ્રત્યગાત્મામાં-પ્રભુમાં ઐકય(સાયુજ્ય) થઈગયું ।।૨૭।।

પ્રિયવ્રત રાજાને બીજી સ્ત્રીથી ઉત્તમ, તામસ અને રૈવત નામના બીજા પણ ત્રણ પુત્રો થયા હતા જે પોતાન નામવાળા મન્વન્તરના (આની કથા અષ્ટમસ્કન્ધમાં કહેવાશે) અધિપતિ થયા ।।૨૮।।

આ પ્રમાણે કવિ વગેરે ત્રણ પુત્રો નિવૃત્તિ પરાયણ થઈ, સન્ન્યાસી થઈ જતાં રાજા પ્રિયવ્રતે અગિયારે અર્બુદ (એકસો દસ કરોડ) વર્ષ સુધી પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કર્યું. જે વખતે તે પોતાની અખંડ, પુરુષાર્થમય, વીર્ય વાન્, ભુજાઓથી ધનુષની પણછ ખેંચી ટંકાર કરતા તે વખતે બધા ધર્મદ્રોહી ડરના માર્યા કયાં છુપાઈ જતા એ ખબરેય ન પડતી. પ્રાણ પ્રિયા બર્હિષ્મતીના દરરોજ વધતા જતા આમોદ-પ્રમોદ, ઊભા થઈને સ્વામીનું સ્વાગત કરવા સામે જવું, ક્રીડા તથા સ્ત્રીજન-ઉચિત હાવભાવથી, લજ્જાથી સંકુચિત મન્દહાસ્યયુક્ત દષ્ટિ અને મનભાવતા વિનોદ આદિથી મહામતિ પ્રિયવ્રત વિવેકહીન વ્યક્તિની માફક જાણે કે સૂધબૂધ ખોઈ બેસીને બધા ભોગો ભોગવવા લાગ્યા. પણ વાસ્તવમાં એ એમાં આસકત ન હતા ।।૨૯।।

એકવાર એમણે જ્યારે જોયું કે મેરુ પર્વતને પ્રદક્ષિણા કરતા સૂર્યદેવ પૃથ્વીમાં લોકાલોક પર્વત સુધી અજવાળું કરે છે પણ એમાં વારા ફરતી અર્ધામાં અજવાળું અને અર્ધામાં અંધારું રહે છે. આ વાત નહિ ગમતાં, ભગવાન્‌ની ઉપાસનાને લીધે એમનો અલૌકિક પ્રભાવ બહુ વધી ગયો હતો તેથી રાતને દિવસ બનાવી દેવાના

વિચારથી પ્રિયવ્રત રાજાએ સૂર્યરથના વેગવાળા તેજોમય રથમાં બેસી સૂર્યની પાછળ જાણે બીજો સૂર્ય હોય તેમ પૃથ્વીપરિક્રમા કરી નાખી ।।૩૦।।

તે વખતે રથનાં પૈડાંની ધારથી જે ચીલા પડ્યા તે સાત સમુદ્ર થયા. એને લીધે પૃથ્વીમાં સાત દ્વીપ થયા છે ।।૩૧।।

એમનાં નામ ક્રમશઃ જમ્બૂદ્વીપ, પ્લક્ષ દ્વીપ, શાલ્મલિ દ્વીપ, કુશ દ્વીપ, ક્રૌંચ દ્વીપ, શાક દ્વીપ અને પુષ્કર દ્વીપ છે. એ દ્વીપોમાં પહેલાં કરતાં પછી, પછીનો દ્વીપ બમણા-બમણા વિસ્તાર વાળો છે. અને એ સમુદ્રના બહારના ભાગમાં પૃથ્વીની ચારે તરફ ફેલાયેલા છે ।।૩૨।।

સાત સમુદ્ર ક્રમશઃ ક્ષારોદ (ખારા પાણીનો), ઈક્ષુ રસોદ (શેરડીના રસનો), સુરોદ (મદિરાનો), ઘૃતોદ (ઘીનો), ક્ષીરોદ (દૂધનો), દધિમંડોદ (દહીંના રસનો) અને શુદ્ધોદ (મીઠા પાણીનો) એ સાત સમુદ્ર સાત દ્વીપની ખાઈઓ જેવા છે. દરેકનો વિસ્તાર પોતપોતાની અન્દર આવેલા દ્વીપ જેવડો છે. એમાંથી એક-એક ક્રમશઃ અલગ-અલગ સાતેય દ્વીપોને બહારથી ઘેરી રહેલો છે. *બર્હિષ્મતીના પતિ પ્રિયવ્રત રાજાએ પોતાને અનુસરનારા સાત પુત્રો આગ્નીધ્ર, ઈધ્મજિહ્વ, યજ્ઞબાહુ, હિરણ્યરેતા, ઘૃતપૃષ્ટ, મેધાતિથિ અને વીતિહોત્રને ક્રમશઃ એક-એકને ઉપર જણાવેલા જમ્બૂ આદિ દ્વીપોમાંથી એક-એકના રાજા બનાવ્યા ।।૩૩।।

વિશેષ : ૧. પહેલો જમ્બૂદ્વીપ છે. એની ચારે તરફ ખારા પાણીનો સમુદ્ર છે. જમ્બૂદ્વીપની આસપાસ ૨. પ્લક્ષ દ્વીપ છે. એની ચારે તરફ શેરડીના રસનો સમુદ્ર છે. પ્લક્ષ દ્વીપની ચારે તરફ ૩. શાલ્મલિ દ્વીપ છે. એની ચારે તરફ મદિરાનો સમુદ્ર છે. પછી ૪. કુશ દ્વીપ છે. તે ઘીના સમુદ્રથી ઘેરાયેલો છે. એની બહાર ૫. ક્રૌંચદ્વીપ છે. એની ચારે તરફ દૂધનો સમુદ્ર છે. પછી ૬. શાક દ્વીપ છે. એની ચારે તરફ દહીંના રસનો સમુદ્ર છે. એની ચારે તરફ ૭. પુષ્કર દ્વીપ છે. એની આસપાસ મીઠાજલનો સમુદ્ર છે.

એમણે ઊર્જસ્વતી નામની પોતાની પુત્રી શુક્રાચાર્યને પરણાવી હતી, જેને દેવયાની નામની પુત્રી થઈ ।।૩૪।।

વર્ણબહિષ્કૃત ચાંડાલ આદિ નીચ યોનિમાં જન્મેલો પુરુષ પણ જેનું નામ એક વાર લે તો તેનાં સંસારનાં બંધન તત્કાલ છૂટી જાય તેવા ભગવાન્‌ના ચરણારવિન્દની રજના પ્રભાવથી ભગવદ્‌ભક્તો મન સહિત પોતાની ઈન્દ્રિયોને તેમજ ભૂખ-તરસ, શોક-મોહ, જરા-મૃત્યુને જીતી લે છે તેવા આવો પુરુષાર્થ કરે એમાં આશ્ચર્ય સમજવું

નહિ ।।૩૫।।

આ પ્રમાણે અતુલ બલ-પરાક્રમથી યુક્ત મહારાજ પ્રિયવ્રત એકવાર પોતે દેવર્ષિ નારદજીના ચરણોના શરણમાં જઈને પણ પુનઃ દૈવવશાત્ આવી મળેલ પ્રપંચમાં લપટાઈ જવાથી ખિન્ન આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા ।।૩૬।।

''અહો મેં કેવું ભૂંડું કર્યું કે જેથી ઇન્દ્રિયો અને અવિદ્યાજનિત વિષમ વિષયોરૂપી અન્ધકૂપમાં ધકેલી દીધો. બસ! બસ! બહુ થઈ ગયું! સ્ત્રીની પાસે વાંદરાની જેમ નાચનાર મને ધિક્કારછે'' આ પ્રમાણે તેણે પોતાની જાતની ઝાટકણી કાઢી ।।૩૭।।

પરમ આરાધ્ય પ્રભુની કૃપાથી જે વિવેક થયો તેને લીધે એણે આ પૃથ્વીનું રાજ્ય પોતાન પુત્રોને ભાગ પ્રમાણે વહેંચી આપી, પછી ભગવદ્લીલાના ધ્યાનના પ્રભાવથી હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલા વૈરાગ્યને લીધે પ્રિયવ્રત રાજાએ બર્હિષ્મતી રાણી, જેની સાથે તેણે અનેક ભોગ ભોગવ્યા હતા અને સામ્રાજ્ય લક્ષ્મીને મૂએલા શરીરની પેઠે ત્યજી દીધાં અને પાછા નારદજીએ ઉપદેશેલા માર્ગને અનુસરવા લાગ્યા ।।૩૮।।

મહારાજ પ્રિયવ્રતને વિષે નિમ્નલિખિત લોકોક્તિ પ્રસિદ્ધ છે. ''વૈષ્ણવો ઉપર પ્રીતિ રાખતા પ્રિયવ્રત રાજાએ કામ કર્યું તેવું કામ ઈશ્વર વિના બીજા કોનાથી બની શકે?'' એ પ્રિયવ્રતે જગત્માંથી અંધારું મટાડવાના પ્રયત્ન કરતાં પૈડાંની ધારના ખાડાઓથી જ સાત સમુદ્ર બનાવી દીધા ।।૩૯।।

દ્વીપોની રચનાથી પૃથ્વીની વ્યવસ્થા કરી, લોકોમાં તકરાર ન થાય એ સારુ દરેક દ્વીપમાં અલગ-અલગ નદીઓ, પર્વતો, વનવગડા અને સીમાડા નકકી કરી આપ્યા ।।૪૦।।

ભૌમં દિવ્યં માનુષં ચ મહિત્વં કર્મયોગજમ્ ।।
યશ્ચક્રે નિરયૌપમ્યં પુરુષાનુજનપ્રિયઃ ।।૪૧।।

તે (પ્રિયવ્રત) ભગવદ્ભક્ત નારદાદિના પ્રેમી ભક્ત હતા. તેમણે પાતાલ લોકના, દેવ-લોકના, મૃત્યુલોકના તથા કર્મ અને યોગ ની શક્તિથી પ્રાપ્ત થયેલ ઐશ્વર્યની પણ ગણત્રી નરક જેટલી જ કરી હતી ।।૪૧।।

ઇતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (પહેલા સ્વરૂપ સ્થિતિ પ્રકરણમાં પ્રિયવ્રતનું ઐશ્વર્ય-વીર્ય નિરૂપણ નામનો) ''પ્રિયવ્રત રાજાનું રાજ્ય''નામનો પ્રથમ અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૨
આગ્નીધ્ર રાજાનું ચરિત્ર

વિશેષ : પ્રિયવ્રત રાજાના પુત્ર આગ્નીધ્રે શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી શ્રીમેળવી એનું વર્ણન આ બીજા અધ્યાયમાં થશે.

એવં પિતરિ સમ્પ્રવૃત્તે તદનુશાસને વર્તમાન આગ્નીધ્રો જમ્બૂદ્વીપૌકસઃ પ્રજા ઔરસવદ્ધર્માવેક્ષમાણઃ પર્યગોપાયત્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે પિતા પ્રિયવ્રત તપસ્યામાં લાગી ગયા પછી એમની શિખામણ પ્રમાણે ચાલતો એમનો મોટો પુત્ર આગ્નીધ્ર રાજા ધર્માનુસાર જમ્બૂદ્વીપમાં રહેનારી પ્રજાનું ઔરસ પુત્રની પેઠે પાલન કરવા લાગ્યો ।।૧।।

એક વખત આગ્નીધ્ર રાજા પિતૃલોકની કામનાથી સત્પુત્રની પ્રાપ્તિમાટે દેવોની સ્ત્રીઓને વિહાર કરવાના મન્દરાચળની ગુફામાં ગયો અને પૂજનની સર્વ સામગ્રી એકઠી કરી એકચિત્ત થઈને પ્રજાપતિઓના પતિ બ્રહ્માજીનું તપશ્ચર્યા પૂર્વક આરાધન કરવા લાગ્યો ।।૨।।

એ વાત જાણી આદિ પુરુષ બ્રહ્માજીએ પોતાની સભામાં ગાયન કરતી પૂર્વચિત્તિ નામની અપ્સરાને એની પાસે મોકલી ।।૩।।

એ અપ્સરા આગ્નીધ્ર રાજાના આશ્રમ પાસેના અતિ રમણીય ઉપવનમાં ફરવા લાગી. એમાં અનેક પ્રકારનાં ધાટાં વૃક્ષોની અનેક શાખાઓ ઉપર સોનેરી વેલો ફેલાયેલી હતી અને એની ઉપર મયૂરાદિ અનેક પ્રકારનાં સ્થલચારી પક્ષીઓનાં જોડાં મધુર કલરવ કરી રહ્યાં હતાં. એનાથી જાગી જઈને જળકૂકડી, કારંડવ અને કલહંસ વગેરે જળનાં પક્ષીઓએ પણ કમળની ખાણ જેવાં નિર્મળ જળાશયોમાં ભારે ધૂન મચાવી મૂકી હતી ।।૪।।

ઠમકતી ચાલથી ચાલતી અને હાવભાવ કરતી એ પૂર્વચિત્તિ અપ્સરાનાં ઝાંઝરના ઝમકારને સાંભળી રાજકુમાર આગ્નીધ્રે સમાધિથી મીચેલાં કમલની કળી જેવાં સુન્દર નેત્રો ખોલી જરાક જોયું તો એમણે ત્યાં એ અપ્સરાને ભમરાઓની પેઠે ફુલ સુંઘતી આવતી દીઠી. એનાં ચાલ, વિહાર, લજ્જા, વિનયી દૃષ્ટિ, સુમધુર વાણી, શરીરના અવયવોથી પુરુષોના હૃદયમાં કામદેવને પ્રવેશ કરવામાટે જાણે બારણું બનાવી દેતી હતી. મુખમાંથી અમૃત જેવું મીઠું અને મદિરા પેઠે મદ આપનારું ભાષણ નીકળતાં

એના શ્વાસની સુગન્ધ લેવાને મદાન્ધ ભમરાઓ ચારે બાજુએ આડા આવતા હતા. એમની બીકથી ઉતાવળે ચાલતાં એનાં સ્તનરૂપી કળશો, કેશપાશ અને કટિમેખલા અત્યન્ત મનોહર રીતે હાલતાં હતા. એ અપ્સરાને જોતાંવેત જ કામદેવને આગ્નીધ્રના મનમાં પ્રવેશ કરવાની તક મળી ગઈ અને તે રાજા જડની* પેઠે નીચે પ્રમાણે બોલ્યોઃ ।।૫-૬।।

વિશેષ : જડવત્ બોલવાથી જ સ્ત્રીઓમાં રસ ઉદ્દ્ભવે છે. અને તેથી તેઓ વશ થાય છે. માટે જ અહીં પણ જડતાનું અનુકરણ કર્યું છે, નહિ કે તે વાસ્તવિક રીતે જડ હતો.

હે મુનિવર્ય! તમે કોણ છો?* આ પર્વત ઉપર તમે શું કરવા ધારો છો? તમે પરમ પુરુષ નારાયણની કોઈ માયા તો નથી? હે મિત્ર! (એ અપ્સરાની બે ભ્રમર જોઈને કહે છે) આ દોરી વગરનાં બે ધનુષ્ય તમારા પોતાના કામમાટે છે કે વનમાં ફરતા અમારા જેવા મતવાલા મૃગોને વશ કરવા રાખ્યાં છે? ।।૭।।

વિશેષ : સ્ત્રીને 'હે મુનિવર્ય' કહીને સમ્બોધન કરવાનું કારણ જડતાનું અનુકરણ છે, સમ્ભ્રમ મતિ વિપર્યય છે.

(કટાક્ષો તરફ જોઈને) તમારાં આ બે બાણ તો ખૂબ સુન્દર અને ધારદાર છે, ઓહો! એને કમલદલનાં પીછાં છે, દેખાવમાં ખૂબ શાન્ત છે અને છે પણ *પુંખ વિનાનાં(અથવા વાજવગરનાં). વનમાં ફરતા તમે એને કોના ઉપર છોડવા માગો છો? અહીં તમારો સામનો કરનાર કોઈ દેખાતું નથી. તમારુંઆ પરાક્રમ અમારા જેવા જડ બુદ્ધિવાળાઓમાટે કલ્યાણ કારીહો ।।૮।।

વિશેષ : નેત્રને પીંછારૂપ ઠરાવ્યાં તેથી એ પછી પુંખનો ભાગ નહિ રહેવાથી પુંખ વિના શોભતાં એમ કહ્યું છે. પુંખ=બાણનો પીંછાવાળો પાછલો ભાગ.

આ આપના શિષ્યો (અપ્સના શરીરની સુગન્ધના લોભથી પછવાડે આવતા ભમરાઓને કહે છે. ભમરાઓ) ચારે બાજુએ ભણ્યા કરે છે અને રહસ્ય સહિત સામવેદના મન્ત્રોથી નિરન્તર પરમેશ્વરને ગાયા કરે છે. જેમ ઋષિઓ વેદની શાખાઓનું સેવન કરે તેમ આ આપના શિષ્યો આપની વેણીમાંની ફૂલની વૃષ્ટિઓનું સેવન કરે છે ।।૯।।

હે મહારાજ! આપના ચરણરૂપી પાંજરાં[1] માંથી તેતરનો ચોખ્ખો અવાજ નીકળે છે તે અવાજ તો અમે સાંભળીએ છીએ પણ બોલનારાં તેતર પક્ષી જોવામાં આવતાં નથી. આ [2]સુન્દર નિતમ્બમંડળમાં કદમ્બનાં ફૂલ જેવી કાન્તિ કયાંથી આવી ગઈ? એ કાન્તિ ઉપર બળતાં [3]અંગારાએ (સોનાની કટિ મેખલાએ) જાણે આંટો

લીધો છે. તમારાં વલ્કલ વસ્ત્ર કયાં છે?[૪] હે બ્રાહ્મણ! તમારાં [૫]આ બે સુન્દર શિંગડાં(સ્તન) માં શું ભર્યું છે? તમારી પાતળી કેડઉપર તમે એ શિંગડાંઓને ઘણા શ્રમથી ધરી રહ્યાં છો. મારી નજર ત્યાંથી તો જાણે હટતીજ નથી. અવશ્ય એમાં અમૂલ્ય રત્નો ભર્યાં હોવાં જોઈએ, આ શિંગઉપર લાલ-લાલ અને સુગન્ધી કીચ[૬] કેમ લગાવી રાખ્યો છે? હે સુભાંગી! એનાથી તમે આ આશ્રમને મહેકાવી મૂકયો છે ।।૧૦-૧૧।।

વિશેષ : ૧. ઝાંઝરનો શબ્દ સાંભળીને કહે છે. ૨. એણે પહેરેલા પીળા વસ્ત્રને નિતમ્બ કલ્પીને કહે છે. ૩. સોનાની કટિમેખલા જોઈને કહે છે. ૪. વસ્ત્રમાં નિતમ્બની કાન્તિની કલ્પના કરીને એ ન જ દેખાતો હોય એવી ઢબથી પૂછે છે. ૫. સ્તન જોઈને કહે છે. ૬. સ્તન ઉપર ચોપડેલું કેસર જોઈને કહે છે.

હે મિત્રવર! મને તો તમે તમારો દેશ દેખાડી દો, જ્યાંના રહેવાસીઓ પોતાના વક્ષઃસ્થળ ઉપર આવા અદ્‌ભુત અવયવ ધારણ કરે છે, જેણે અમારા જેવા પ્રાણીઓનાં ચિત્તોને હચમચાવી મૂકયાં છે તથા મુખમાં વિચિત્ર હાવ-ભાવ મધુર ભાષણ અને અધરામૃત (મન્દહાસ્ય અને પરિહાસ-વાકય ઈત્યાદિ.) જેવી અનૂઠી વસ્તુઓ રાખે છે ।।૧૨।।

હે મિત્ર! તમે આહાર[૧] શું કરો છો કે જે ખાવાથી તમારા મુખમાંથી હવન સામગ્રીના જેવી સુગન્ધ આવે છે? તમે વિષ્ણુના અંશરૂપ જણાઓ છો. તમારા કાનમાં ચળકતાં[૨] અને આંખો જેની મીંચાતી નથી તેવાં બે મત્સ્ય છે; તમારું મુખ તળાવ જેવું છે, જેમાં બે મત્સ્ય [૩](નેત્ર) ઊછળ્યા કરે છે. હંસોની [૪]પંક્તિ શોભી રહી છે. આસપાસ ભ્રમરો-કેશપ ફેલાઈ રહ્યા છે ।।૧૩।।

વિશેષ : ૧. ચાવેલું પાન જોઈને કહે છે. ૨. કુંડળમાં માછલાંની અને એમનાં રત્નોમાં માછલાંની આંખોની કલ્પના કરીને કહે છે. ૩. નેત્ર ૪. દાંતની પંક્તિ. ૫. કેશનો સમૂહ

હસ્ત કમળથી ઉછાળેલો અને ચારે બાજૂએ જતો રહેતો એ દડો મારી આંખોને તો ચંચળ કરી નાંખે છે પણ મારાં ચિત્તને પણ ખળભળાવી મૂકે છે તમારી વાંકી જટા (કેશપાશ) છૂટી ગઈ છે તેને તમે સંભાળતાં નથી? અરે, આ ધૂર્ત પવન કેવો દુષ્ટ છે કે તે તમારાં નીવી-વસ્ત્રને ઉડાડી મૂકે છે? ।।૧૪।।

હે તપોધન! તપસ્વીઓના તપનો પણ નાશ કરે તેવું અનુપરૂપ તમે કયા તપના પ્રતાપે પ્રાપ્ત કર્યું છે! હે મિત્ર!હવે મારી સાથે રહીને તપ કરો અથવા સંસારનો

વિસ્તાર કરવાની ઈચ્છાથી ખુદ બ્રહ્માજીએ તો મારા ઉપર કૃપા નથીકરી? ।।૧૫।।

સાચે જ તમને બ્રહ્માજીએજ મોકલ્યા છે; હવે હુંતમનેછોડી શકું એમ છું જ નહિ. તમારામાં તો મારાં મન અને નયન એવાં અટવાઈ ગયાં છે કે તે બીજે જવા જ નથી માગતાં, સુન્દર શિંગળી તમારું જ્યાં મન હોય ત્યાં મને પણ લઈ જાઓ. હું તમારો અનુચર છું; અને તમારી આ મંગલમય સખીઓ પણ આપણી સાથે જ રહે. (શિંગળું-શિંગડાંવાળું) ।।૧૬।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : રાજન્! આગ્નીધ્ર દેવતાઓ જેવા બુદ્ધિશાળી હતા અને સ્ત્રીઓને પ્રસન્ન કરી લેવામાં બહુ ચતુર હતા. એમણે વિષયી પુરુષોના જેવી ચતુરાઈ ભરેલી વાણીથી એ અપ્સરાને ઘણું માન આપ્યું ।।૧૭।।

વીર-સમાજમાં અગ્રગણ્ય આગ્નીધ્ર રાજાનાં બુદ્ધિ, શીલ, રૂપ, જુવાની, લક્ષ્મી અને ઉદારતા ઉપર એ અપ્સરા વારી ગઈ અને એ જમ્બૂદ્વીપના રાજા સાથે હજારો વર્ષ સુધી પૃથ્વી અને સ્વર્ગના ભોગ ભોગવતી રહી ।।૧૮।।

એ અપ્સરાથી એ આગ્નીધ્ર રાજાને નાભિ, કિમ્પુરુષ, હરિવર્ષ, ઈલાવૃત, રમ્યક, હિરણ્યમય, કુરુ, ભદ્રાશ્વ અને કેતુમાલ નામના નવ પુત્રો થયા ।।૧૯।।

એ પૂર્વચિત્તિ અપ્સરા દર વર્ષે એક એમ નવ પુત્રોને જન્મ આપી અને એમને રાજભવનમાં જ મૂકી બ્રહ્માજીની સેવામાં હાજર થઈ ગઈ ।।૨૦।।

આગ્નીધ્ર રાજાના એ નવ પુત્રો પોતાની માતાના અનુગ્રહથી સ્વભાવથી જ સુડોલ અને દૃઢ અંગવાળા હતા. એમના પિતાએ જમ્બૂદ્વીપના નવ ખંડ પાડી પ્રત્યેક પુત્રને એક એક ખંડ વહેંચી આપ્યો અને તેઓ પોતપોતાના વિભાગ પ્રમાણે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. એમના નામોથી એ ખંડ ઓળખાવા લાગ્યા ।।૨૧।।

મહારાજ આગ્નીધ્ર રોજ-રોજ ભોગો ભોગવતા રહેવા છતાં તેમનાથી અતૃપ્ત જ રહ્યા. એ અપ્સરાને જ પરમ પુરુષાર્થ માનતા હતા તેથી તેમણે વૈદિક કર્મોદ્વારા જ્યાં પિતૃગણ પોતાના સુકૃતો પ્રમાણે તરેહ-તરેહના ભોગોમાં મસ્ત રહે છે તે જ લોકને પ્રાપ્ત કર્યો ।।૨૨।।

સમ્પરેતે પિતરિ નવ ભ્રાતરો મેરુદુહિતૃર્મેરુદેવીં પ્રતિરૂપામુગ્રદંષ્ટ્રીં લતાં રમ્યાં શ્યામાં નારીં ભદ્રાં દેવવીતિમિતિ સંજ્ઞા નવોદ્વહન્ ।।૨૩।।

આગ્નીધ્ર રાજાના પરલોક સિધાર્યા પછી એના નવ પુત્રો મેરુદેવી, પ્રતિરૂપા, ઉગ્રદંષ્ટ્રી, લતા, રમ્યા, શ્યામા, નારી, ભદ્રા અને દેવવીતિ નામની મેરુ પર્વતની નવ

પુત્રીઓને પરણ્યા ।।૨૩।।

ઇતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (પહેલા સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રકરણમાં આગ્નીધ્ર શ્રીપ્રાપ્તિ નિરૂપણ નામનો) ''આગ્નીધ્ર રાજાનું ચરિત્ર'' નામનો બીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ભાવ ગુપ્ત રહે તો જ વધે. તેથી પોતાના આશ્રમધર્મોની પછવાડે પોતાના ભગવદ્‌ભાવોને ગુપ્ત રાખીને ભગવત્સેવા કરવી જોઈએ. જેના હૃદયમાં પ્રભુ નથી બિરાજતા તે જ પોતાના ભાવોને ખુલ્લેઆમ પ્રદર્શિત કરતો હોય છે. જો પ્રભુ હૃદયમાં બિરાજતા હોય તો ભાવોનું ઉઘાડે છોગે પ્રદર્શન સમ્ભવ નથી.

(શ્રીમહાપ્રભુજી, અણુભાષ્ય)

અધ્યાય ૩

નાભિ રાજાના યજ્ઞમાં શ્રીહરિનું ઋષભદેવ રૂપે પ્રકટ થવું

વિશેષ : આ ત્રીજા અધ્યાયમાં નાભિ રાજાનો પરમ મંગળરૂપ યશ કહેવાશે, કે જેના યજ્ઞમાં પ્રત્યક્ષ દેખાયેલા ભગવાન્ એને ઘેર પુત્રરૂપે અવતર્યા અને એનું 'ઋષભ' નામ પડ્યું.

નાભિરપત્યકામોऽપ્રજયા મેરુદેવ્યા ભગવન્તં
યજ્ઞપુરુષમ્ અવહિતાત્માયજત્ ।।૧।।

શુકદેવજીએ કહ્યું : નાભિરાજાએ પ્રજારહિત મેરુદેવી સાથેઅંતઃકરણ સાવધાન રાખી સન્તાનની ઇચ્છાથી યજ્ઞપુરુષનું યજન કર્યું ।।૧।।

એ રાજાએ શ્રદ્ધાપૂર્વક શુદ્ધ ભાવથી યજ્ઞ કરતાં પ્રવર્ગ્ય નામનાં કર્મ ચાલુ કર્યા. (જો કે સુન્દર અંગોવાળા ભગવાન્ યજ્ઞનાં સાધનો જેવા કે) દ્રવ્ય, દેશ, કાળ, મન્ત્ર, ઋત્વિજ અને દક્ષિણારૂપ ઉપાયોની સારી સમ્પત્તિ હોય છતાં સહજમાં તો ન મળે એવા છે તો પણ પોતાના ભક્તો ઉપર તો કૃપા કરે જ છે તેથી મન અને નેત્રોને આનન્દ આપે તેવા રમણીય અવયવો યુક્ત અતિ સુન્દર હૃદયાકર્ષક પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન દીધું ।।૨।।

એ સ્વરૂપને આઠ ભુજાઓ હતી અને કાન્તિ સોના જેવી હતી. એમણે પીળાં રેશમી વસ્ત્ર ધારણ કર્યા હતાં. એમનાં વક્ષઃસ્થલમાં સુમનોહર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન

શોભતું હતું અને એમનાં હાથમાં શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ, ગળામાં વનમાળાં, કૌસ્તુભ મણિ વગેરે પ્રકાશી રહ્યાં હતાં, સમ્પૂર્ણ શ્રીઅંગ અંગ-પ્રત્યંગની કાન્તિને વધારી દેનાર કિરણ જાલ મંડિત મણિમય મુગટ, કુંડલ, કંકણ, કંદોરો, હાર, બાજુબન્ધ અને નૂપુર આદિ આભુષણોથી વિભુષિત હતું. જેમ નિર્ધન પુરુષને અપાર ભંડાર મળવાથી ફૂલ્યો ન સમાય તેમ એ સ્વરૂપથી પ્રસન્ન થયેલા યજમાન, ઋત્વિજ તથા સભાસદોએ ઘણાં માનથી પોતાનાં મસ્તક નમાવ્યાં અને એમની પૂજા અને સ્તુતિ કરી ।।૩।।

ઋત્વિજોએ કહ્યું : પૂજ્યતમ! અમે આપના અનુગત ભક્ત છીએ, આપ અમારા પુનઃ-પુનઃ પૂજનીય છો. પણ અમે આપની પૂજા કરવી શું જાણીએ? અમે તો આપને વારંવાર નમસ્કાર કરીએ છીએ. આટલું જ અમને મહાપુરુષોએ શિખવાડ્યું છે. આપ પ્રકૃતિ અને પુરુષ થી પણ પર છો. તો પછી પ્રાકૃત ગુણોના કાર્યભૂત આ પ્રપંચમાં બુદ્ધિ ફસાઈ જવાથી, આપના ગુણગાન કરવામાં સર્વથા અસમર્થ એવો કયો મનુષ્ય છે કે જે પ્રાકૃત નામ-રૂપ-આકૃતિ વડે તમારા સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરી શકે? આપ સાક્ષાત્ પરમેશ્વર છો.

આપના પરમ મંગલમય ગુણ, સમ્પૂર્ણ, જનતાના દુઃખોનું દમન કરી નાખનારા છે. અગર કોઈ એમનું વર્ણન કરવાનું સાહસ કરે તો પણ કેવલ એક અંશનું જ વર્ણન કરી શકે ।।૫।।

પણ પ્રભો! જો આપના ભક્ત પ્રેમ-ગદ્ગદ વાણીથી સ્તુતિ કરતાં-કરતાં સામાન્ય જલ, વિશુદ્ધ પલ્લવ, તુલસી અને દૂબ ના અંકુર વગેરે સામગ્રીથી જ આપની પૂજા કરે તો પણ આપ બધી રીતે સન્તુષ્ટ થઈ જાઓ છો ।।૬।।

અમને તો પ્રેમ સિવાય આ દ્રવ્ય, કાલ વગેરે અનેક અંગવાળા યજ્ઞોથી પણ આપને કંઈ પ્રયોજન હોય એવું લાગતું નથી ।।૭।।

કારણ કે આપમાંથી સ્વતઃ જ ક્ષણે-ક્ષણે જે સમ્પૂર્ણ પુરુષાર્થોના ફલ સ્વરૂપ પરમાનન્દ સ્વભાવતઃ જ નિરન્તર પ્રકટ થતો રહે છે. આપ સાક્ષાત્ એનું સ્વરૂપ જ છો, આ પ્રમાણે જો કે આપને આ યજ્ઞાદિથી કંઈ પ્રયોજન કે સ્વાર્થ નથી તો પણ અનેક પ્રકરની કામનાઓની સિદ્ધિ ઇચ્છનારા અમારે માટે તો મનોરથ સિદ્ધિનું પૂરતું સાધન આ જ હોવું જોઈએ ।।૮।।

આપ બ્રહ્માદિ પરમ પુરુષો કરતાં પણ પરમ શ્રેષ્ઠ છો. અમને તો અમારું પરમ કલ્યાણ શામાં છે એનું પણ ભાન નથી તેમ જ અમારાથી આપની યથોચિત પૂજા

પણ થઈ શકી નથી તો પણ જે પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ બોલાવ્યા વિના પણ માત્ર કરુણાથી જ અજ્ઞાની પુરુષો પાસે જાય છે તેવી જ રીતે આપ પણ અમને મોક્ષ નામનું આપનું પરમ પદ અને અમારી ઈચ્છિત વસ્તુઓનું દાન કરવામાટે બીજા સાધારણ યજ્ઞ જોનારાની જેમ અહીં પ્રકટ થયા છો ।।૯।।

પૂજ્યતમ! અમને સૌથી મોટું વરદાન તો આપે એ જ આપ્યું કે બ્રહ્માદિ બધા વરદાયકોમાં શ્રેષ્ઠ હોવા છતાં આપ રાજર્ષિ નાભિની આ યજ્ઞશાળામાં સાક્ષાત્ અમારી આંખો સામે પ્રકટ થઈ ગયા; હવે અમે બીજું વરદાન માગીએ શું? ।।૧૦।।

વૈરાગ્યથી પ્રકટ થયેલા જ્ઞાનાગ્નિથી જેમના સઘળા મેલ બળી ગયા છે તેવાઓને તેમજ આપના જેવા શાન્ત સ્વભાવવાળા આત્મારામ મુનિઓને પણ આપના મંગળરૂપ ગુણોનું વર્ણન કરવાનું સુભાગ્ય મળે છે પણ આપનું પ્રત્યક્ષ દર્શન મળતું નથી, જેથી લોકો આપના ગુણગાન જ કર્યા કરે છે ।।૧૧।।

આમ તો અમે આપનાં દર્શન માત્રથી કૃત-કૃત્ય થઈ જ ગયા છીએ પણ તોય એક વરદાન માગવાની લાલચ રોકી રોકાતી નથી કે પડી જવું, ઠેંસ લાગવી, છીંક આવવી અથવા બગાસું આવવું અને સંકટ આદિના સમયે તેમજ જ્વર અને મરણ આદિ અવસ્થાઓમાં આપનું સ્મરણ ન થઈ શકે તો પણ કોઈ રીતે આપના બધા જ કલિમલના દોષોનો નાશ કરનારા 'ભક્ત વત્સલ', 'પ્રણતપાલ', 'દીન બન્ધુ', 'અધમ ઉદ્ધારક', 'અશરણ શરણ', આદિ ગુણજ્ઞાપક નામોનો ઉચ્ચાર અમે કરી શકીએ ।।૧૨।।

જીભ ઝલાઈ જાય છે, કહેવા યોગ્ય નથી છતાં એક બીજી વસ્તુ પણ માગવાની છે. આ નાભિ રાજા આપ જેવા પુત્રની ઈચ્છા રાખે છે. જેઓ આ લોકમાનાં સર્વ સુખો, સ્વર્ગ તથા મોક્ષ ના સ્વામી આપને ભજે છે તો પણ જેમ કોઈ કંગાલ માણસ કોઈ ધન લુંટાવી દેનાર પરમ ઉદાર પુરુષની પાસે જઈને પણ તેની પાસે ફોતરાં જ માગે એના જેવું છે તો પણ એનો એ મનોરથ પરિપૂર્ણ થવો જોઈએ ।।૧૩।।

આ કોઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. આપની માયાનો તો કોઈ પાર પામી શક્તું નથી અને તે કોઈના વશમાં આવતી નથી. જે લોકોએ મહાપુરુષોના ચરણોનો આશ્રય નથી કર્યો, એમાં એવો કોણ છે જે એને વશ નથી હોતો, એની બુદ્ધિ ઉપર એનો પડદો નથી પડી જતો અને વિષયરૂપ વિષનો વેગ તેના સ્વભાવને દૂષિત નથી કરી દેતો? ।।૧૪।।

દેવાધિદેવ! આપ ભક્તોનાં મોટાં-મોટાં કામો કરી દો છો. અમે ઓછી બુદ્ધિવાળાએ કામના વશ આ તુચ્છ કાર્યને માટે આપનું આવાહ્ન કર્યું એ આપનું અપમાન જ છે. પણ આપ સમદર્શી છો તેથી અમારા જેવા અજ્ઞાનીઓની આ ધૃષ્ટતા દરગુજર કરો ।।૧૫।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે નાભિ રાજાના પૂજ્ય ઋત્વિજોએ ગદ્યોથી સ્તુતિ કરી અને ચરણમાં પ્રણામ કર્યા ત્યારે સર્વ દેવશ્રેષ્ઠ ભગવાન્ કરુણાવશ આ પ્રમાણે બોલ્યા ।।૧૬।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : અહો! ઋષિઓ, સત્ય વાણી બોલનારા તમે એવું વરદાન માગ્યું કે આ રાજાને મારો જેવો પુત્ર થાય પણ એ સુલભ નથી કેમકે હું એક અને અદ્વિતીય હોવાથી મારા જેવો તો હુંજ છું તો પણ ઉત્તમ બ્રાહ્મણોનું કુળ મારુંજ મુખ છે તેથી બ્રાહ્મણોનું વચન મિથ્યા થવું જોઈએ નહિ ।।૧૭।।

એટલામાટે મારા જેવો બીજો કોઈ ન મળતાં હું પોતે જ અંશથી આ રાજાને ઘેર અવતાર ધરીશ ।।૧૮।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : મેરુદેવીના સાંભળતાં પતિ નાભિ રાજાને એ પ્રમાણે કહી ભગવાન્ અન્તર્ધાન થઈ ગયા ।।૧૯।।

બર્હિષિ તસ્મિન્નેવ વિષ્ણુદત્ત ભગવાન્ પરમર્ષિભિઃ ... ઋષીણામ્ ઉર્ધ્વમન્થિનાં શુક્લયા તનુવાવતતાર ।।૨૦।।

પછી હે પરીક્ષિત રાજા! એ યજ્ઞોમાં મોટા ઋષિઓએ જે ભગવાનને પ્રસન્ન કર્યા હતા તે નાભિરાજાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી અને દિગમ્બર સન્ન્યાસીઓ અને ઊધ્વરેતા મુનિઓનો ધર્મ પ્રકટ કરવા સારું મહારાણી મેરુદેવીને પેટે શુદ્ધસત્ત્વમય મૂર્તિથી પ્રકટ થયા ।।૨૦।।

ઇતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (પહેલા સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રકરણમાં નાભિરાજાનું યશ નિરૂપણ નામનો) ''નાભિરાજાના યજ્ઞમાં શ્રીહરિનું ઋષભદેવ રૂપે પ્રકટ થવું'' નામનો ત્રીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

કથાકારો! શ્રીમહાપ્રભુની આજ્ઞા સાંભળો!!!
''પ્રાણ કંઠે આવી ગયા હોય તોય ભાગવત કથાના નિમિત્તે દક્ષિણા ન લેવી''
ભગવત્કથાએદિવ્ય આરાધના છે, લૌકિક આજીવિકા-ધંધો નહીં

અધ્યાય ૪

ઋષભદેવજીના સો પુત્રોની ઉત્પત્તિ અને પ્રજાનો આનન્દ

વિશેષ : નાભિ રાજાથી મેરુ દેવીમાં પ્રકટ થયેલા કૃપાનિધિ ઋષભ દેવજીનું ધર્માચરણ ચતુર્થાધ્યાયમાં નિરૂપાય છે.

અથ હ તમુત્પત્ત્યૈવ અભિવ્યજ્યમાનભગવલ્લક્ષણં ...અવનિતલસમવનાયાતિતરાં જગૃધુઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ પુત્રના જન્મથી જ વજ્ર, અંકુશ વગેરે સઘળાં ભગવાન્‌નાં ચિહ્ન એના અવયવોમાં જોવામાં આવ્યાં. સમતા, શાન્તિ, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય આદિ સર્વસમ્પત્તિની સાથે એનો પ્રભાવ રોજ-રોજ વધતો ચાલ્યો; તેથી હવે એ રાજય કરે તો ઠીક, એમ મન્ત્રી વગેરે કારભારીઓ, પ્રજા, બ્રાહ્મણો અને દેવો અત્યન્ત ઈચ્છા કરવા લાગ્યા ।।૧।।

એનું સુન્દર અને સુડોલ શરીર, વિપુલ કીર્તિ, તેજ, બળ, લક્ષ્મી, યશ, પરાક્રમ અને શૌર્ય જોઈને નાભિરાજાએ એ પુત્રનું નામ 'ઋષભ'(શ્રેષ્ઠ)પાડ્યું ।।૨।।

એના પર ઈર્ષ્યા કરી ઈન્દ્ર મહારાજે એના ખંડમાં એકવાર વૃષ્ટિ ન કરી. એ વાત જાણી યોગેશ્વર ભગવાન્ ઋષભદેવજીએ ઈન્દ્રની મૂર્ખતા ઉપર હસીને પોતાની યોગમાયાના પ્રભાવથી અજનાભ નામના પોતાના ખંડમાં પોતે જ ખૂબ જલ વરસાવ્યું ।।૩।।

નાભિ રાજા પોતાને જેવી જોઈતી હતી તેવી સારી પ્રજા પ્રાપ્ત થવાથી અત્યન્ત આનન્દના ભારથી વિહ્વલ બન્યા અને પોતાની ઈચ્છાથી જ મનુષ્યરૂપે અવતરેલા પુરાણ પુરુષ ભગવાનને એમના જ લીલાવિલાસથી મુગ્ધ થઈ 'હે પુત્ર' 'હે તાત!' એવી રીતે સ્નેહપૂર્વક લાલન કરતા પરમ સુખને પામ્યાં ।।૪।।

એમણે જોયું કે મન્ત્રીમંડલ, નાગારિક આમ જનતા ઋષભદેવજી ઉપર ખૂબ પ્રેમ રાખે છે એટલે લોકોના મતને પ્રમાણ રાખતા નાભિ રાજાએ ધર્મની મર્યાદાઓનું રક્ષણ કરવાને એ ઋષભદેવજીનો રાજ્યાભિષેક કર્યો; અને એમને બ્રાહ્મણોના હાથમાં સોંપી દીધા. પછી નાભિરાજા મહારાણી મેરુદેવી સાથે બદરિકાશ્રમમાં ચાલ્યા ગયા અને ત્યાં અહિંસા વૃત્તિથી, જેથી કોઈનેય ઉદ્વેગ ન થાય એવી કૌશલપૂર્ણ તપસ્યા તથા સમાધિ દ્વારા નરનારાયણ ભગવાન્‌ની ઉપાસના કરતાં-કરતાં કાળે કરીને જીવન

મુક્તિ પામ્યા ।।૫।।

હે પરીક્ષિત રાજા! એ નાભિરાજાની કીર્તિ વિશે આ લોકોક્તિ પ્રસિદ્ધ છે કે રાજર્ષિ નાભિરાજાએ જે કામો કર્યાતે કામ બીજો કયો પુરુષ કરી શકે? એનાં શુદ્ધ કર્મો જોઈ સન્તુષ્ટ થઈ ભગવાન્ શ્રીહરિ પોતે એના પુત્ર બની ગયા હતા. નાભિરાજા જેવો બ્રાહ્મણોને માન આપનાર પણ બીજો ક્યાંથી હોય? એના યજ્ઞમાં દક્ષિણા વગેરેથી સન્તુષ્ટ બ્રાહ્મણોએ એને પોતાના મન્ત્રબળથી સાક્ષાત્ શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનનાં દર્શન કરાવી આપ્યાં ।।૬-૭।।

ઋષભદેવજી પોતાના દેશ અજનાભ ખંડને પોતાની કર્મભૂમિ માની લોક સંગ્રહમાટે કેટલોક સમય ગુરુને ઘેર વાસ કર્યો. પછી ગુરુદક્ષિણા આપી ગુરુઓની રજા લઈ લોકોને ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ શીખવવા સારુ દેવરાજ ઈન્દ્રે દાનમાં આપેલી તેની કન્યા જયન્તીને પરણ્યા. શ્રૌત અને સ્માર્ત બન્ને પ્રકારના શાસ્ત્રોક્ત કર્મોનું આચારણ કરતા તેના ગર્ભથી પોતાના જેવા જ સો પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા ।।૮।।

એ સો પુત્રોમાં અવસ્થાથી તેમજ ગુણથી ભરતજી સૌથી મોટા હતા. એના જ નામ ઉપરથી લોકો આ અજનાભ ખંડને 'ભારતવર્ષ' કહેવા લાગ્યા ।।૯।।

ભરત પછીના કુશાવર્ત, ઈલાવર્ત, બ્રહ્માવર્ત, મલય, કેતુ, ઈન્દ્રસ્પૃક્ ભદ્રસેન, વિદર્ભ અને કિકટ એ નવ પુત્રો બાકીના નેવુંથી મોટા તથા શ્રેષ્ઠ હતા ।।૧૦।।

એમનાથી નાના કવિ, હરિ, અન્તરિક્ષ, પ્રબુદ્ધ, પિપ્પાલયન, આવિર્હોત્ર, દ્રુમિલ, ચમસ અને કરભાજન એ નવ રાજકુમાર (નવ યોગેશ્વરો) ભાગવત ધર્મોનો પ્રચાર કરનારા મહાન ભગવદ્ભક્ત હતા. એમનું ચરિત્ર ભગવાન્‌ના મહિમાથી મહિમાન્વિત અને પરમ શાન્તિથી પૂર્ણ છે, જે આગળ વસુદેવ અને નારદજી ના સંવાદરૂપે (એકાદશ સ્કન્ધમાં) કહેવામાં આવશે ।।૧૧-૧૨।।

આમનાથી નાના જયન્તીના એકાશી પુત્રો પિતાની આજ્ઞા માનનારા અને ઘણા નમ્ર સ્વભાવના હતા. તેઓ વેદજ્ઞ અને યજ્ઞાદિક કર્મ કરનારા હતા. પુણ્યકર્મોનું આચરણ કરવાથી શુદ્ધ થઈ તેઓ બ્રાહ્મણ થઈ ગયા હતા ।।૧૩।।

ભગવાન્ ઋષભદેવ પરમ સ્વતન્ત્ર હોવાથી સ્વયં સર્વદા જ બધા પ્રકારની અનર્થ પરમ્પરાથી રહિત હતા. તેઓ કેવલ આનન્દાનુભવ સ્વરૂપ અને સાક્ષાત્ ઈશ્વર જ હતા તો પણ અજ્ઞાનીઓની જેમ કર્મ કરતાં એમણે કાલને અનુસાર પ્રાપ્ત ધર્મનું આચરણ કરી, એનું તત્ત્વ ન જાણનારા લોકોને તેનું શિક્ષણ આપ્યું. સાથોસાથ સમ,

શાન્ત, સુહૃદ (મિત્ર)અને કારુણિક રહીને ધર્મ, અર્થ, યશ, સન્તાન, ભોગ-સુખ અને મોક્ષનો સંગ્રહ કરતાં-કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં લોકોને નિયમિત બનાવ્યા ।।૧૪।।

કેમકે મહાન્ પુરુષો જે માર્ગે ચાલે છે તે માર્ગને લોકો અનુસરે એવી રીત છે ।।૧૫।।

જેમાં સઘળા ધર્મોનું નિરૂપણ કરેલું છે તેવા વેદનું રહસ્ય જો કે એ પોતે જાણતા હતા તો પણ રાજ કાર્યોની બાબતમાં બ્રાહ્મણોને પૂછી એમણે દર્શાવેલા માર્ગ પ્રમાણે સામ, દામ વગેરે *નીતિવડે એ લોકોનું પાલન કરતા હતા ।।૧૬।।

વિશેષ : સામ, દામ, ભેદ અને દંડ એ ચારેનો પ્રયોગ કોઈ ઉપદેશકે પોતાના પુત્ર ઉપર કર્યો હતો, એ નીચે પ્રાસ્તાવિક શ્લોકથી સમજતાં રાજાએ પ્રજા ઉપર તેમનો શી રીતે ઉપયોગ કરવો એ પણ જણાશે. **"અધીષ્વ પુત્રકાધીષ્વ મોદકં પ્રદદામિતે, અન્યથાસ્મૈ પ્રદાસ્યામિ કર્ણમુત્પાટયામિ તે"** હે બેટા! ભણ-ભણ! (એ સામ થયું) ભણીશ તો તને લાડુ આપીશ, (એ દામ થયું) નહિ ભણે તો આ લાડુ બીજા છોકરાને હું આપી દઈશ; (એ ભેદ થયો). તું નથી માનતો માટે તારો કાન ઉખેડી નાખું છું (એ દંડ થયો).

એમણે શાસ્ત્ર અને બ્રાહ્મણોના ઉપદેશ પ્રમાણે ભિન્ન-ભિન્ન દેવતાઓને નિમિત્તે દ્રવ્ય, દેશ, કાલ, આયુ, શ્રદ્ધા અને ઋત્વિજ આદિથી સુસમ્પન્ન દરેક પ્રકારના સો-સો યજ્ઞ કર્યા ।।૧૭।।

જ્યાં સુધી આ ખંડમાં ઋષભદેવજીએ રાજ્ય કર્યું ત્યાંસુધી જેમ આકાશપુષ્પની કોઈને ઈચ્છા થતી નથી તેમ કોઈ માણસને કોઈ રીતે બીજા માણસ પાસેથી કશી વસ્તુ લેવાની ઈચ્છા થતી નહોતી. લોકોની ઈચ્છા માત્ર એટલી જ હતી કે પોતાના સ્વામી ઋષભદેવજી પ્રત્યે એનો સ્નેહ દરેક પળે કેમ વધે ।।૧૮।।

સ ચ કદાચિદ્ અટમાનો ભગવાનૃષભો બ્રહ્માવર્તગતો ... પ્રશ્રય-પ્રણયભર-સુયન્ત્રિતાનપિ ઉપશિક્ષયન્ ઈતિ હોવાચ ।।૧૯।।

એ ભગવાન્ ઋષભદેવજી એકવાર ફરતા-ફરતા બ્રહ્માવર્ત દેશમાં પધાર્યા. ત્યાં મોટા-મોટા બ્રહ્મર્ષિઓની સભામાં સઘળી પ્રજાના સાંભળતાં જો કે પોતાના પુત્ર જિતેન્દ્રિય હતા અને વિશ્વાસ તથા નમ્રતા થી નિયમિત હતા છતાં એમને શિખામણ દેવા આ પ્રમાણે કહ્યું ।।૧૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (પહેલાં સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રકરણમાં ઋષભાના ચરિતમાં ધર્મનિરૂપણ નામનો) "ઋષભદેવજીનાં સો પુત્રોની ઉત્પત્તિ અને પ્રજાનો આનન્દ" નામનો ચતુર્થ અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૫

ઋષભદેવજી પુત્રોને મોક્ષધર્મનો ઉપદેશ આપીને પરમહંસ થયા

વિશેષ : આ પાંચમા અધ્યાયમાં ઋષભદેવજીએ મોક્ષધર્મના ઉપદેશથી પુત્રોને શિખામણ આપી અને પોતે સુખ-દુઃખાદિકને સહન કરી પરમહંસ થયા, એ કથા કહેવામા આવશે.

નાયં દેહો દેહભાજાં નૃલોકે કષ્ટાન્ કામાનર્હતે વિડ્ભુજાં યે ।
તપો દિવ્યં પુત્રકા યેન સત્ત્વં શુદ્ધ્યેદ્ યસ્માદ્ બ્રહ્મસૌખ્યં ત્વનન્તમ્ ।।૧।।

ઋષભદેવજીએ કહ્યું : પુત્રો! આ મર્ત્યલોકમાં આ મનુષ્યશરીર દુઃખમય વિષયભોગ ભોગવવામાટે જ નથી. એ દુઃખદાયી વિષયો તો વિષ્ઠા ખાનારાં ભૂંડોને પણ મળે છે. હે પુત્રો! આવા મનુષ્ય દેહથી તો દિવ્ય તપ કરવું એ જ શ્રેષ્ઠ છે જેનાથી અન્તઃકરણ શુદ્ધ થાય કારણ કે એથી જ અનન્ત બ્રહ્માનન્દની પ્રાપ્તિ થાય છે ।।૧।।

મહાત્મા પુરુષોની સેવા એ મોક્ષનું દ્વાર છે, સ્ત્રીઓના સંગીઓનો (વિષયી જીવોનો) સંગ એ નરકનું દ્વાર છે, એમ શાસ્ત્રો કહે છે. મહાત્મા તે જ છે જે પરમ શાન્ત, સમદૃષ્ટિવાળા, ક્રોધરહિત, સર્વના હિતચિન્તક અને સદાચારવાળા હોય।।૨।।

અથવા મારા-પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રેમને જ જે એક માત્ર પુરુષાર્થ માનતા હોય, ફક્ત વિષયોની ચર્ચા કરનારા લોકોમાં તથા સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વગેરે સામગ્રીથી સમ્પન્ન ઘરમાં જેને અરુચિ હોય અને જે લૌકિક વ્યવહારમાં ફક્ત શરીર નિર્વાહ કરવા પૂરતી જ પ્રવૃત્તિ કરતા હોય ।।૩।।

જ્યારે ઇન્દ્રિયોને સન્તોષવાને કોઈ પણ કર્મ કરવામાં આવે છે ત્યારે ગફલતથી પાપ થયા વગર રહેતું જ નથી. હું આને ઠીક નથી માનતો કારણ કે એને લીધે જ આત્માને આ અસત્ અને દુઃખદાયી દેહ પ્રાપ્ત થાય છે ।।૪।।

જ્યાં સુધી જીવને આત્માનું તત્ત્વ જાણવાની જિજ્ઞાસા ન થાય ત્યાં સુધી અજ્ઞાનથી થયેલી સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ રહે છે; જ્યાં સુધી મન કર્મમાં ફસાયેલું રહે છે ત્યાં સુધી મનમાં કર્મની વાસનાઓ રહે જ છે. અને તેનાથીજ દેહરૂપી બંધન પ્રાપ્ત થાય છે ।।૫।।

આ પ્રમાણે અવિદ્યાથી સ્વરૂપ ઢંકાઈ જતાં મન કર્મ વાસનાને વશ થઈ જાય છે અને મન પુરુષને કર્મમાં જ પ્રવૃત્ત કરે છે. જ્યાં સુધી એને મારા વાસુદેવમાં પ્રીતિ

થાય નહિ ત્યાં સુધી એનું દેહ બંધન કદી પણ છૂટી શકે નહિ ।।૬।।

સ્વાર્થમાં પાગલ જીવ જ્યાં સુધી વિવેક દૃષ્ટિનો આશ્રય લઈ ઈન્દ્રિયોની ચેષ્ટાઓને ખોટી નથી સમજતો ત્યાં સુધી આત્મસ્વરૂપની સ્મૃતિ ખોઈ બેસવાથી તે અજ્ઞાનથી મૈથુન પ્રધાન ગૃહ વગેરેમાં ગળા ડૂબ રહે છે અને અનેક પ્રકારના તાપમાં શેકાયા કરે છે ।।૭।।

સ્ત્રી અને પુરુષ એ બન્નેનો પરસ્પર દામ્પત્ય ભાવ છે એને જ પંડિતો એમના હૃદયની બીજી સ્થૂલ અને અતૂટ ગ્રન્થિ(ગાંઠ) કહે છે. દેહાભિમાનરૂપી એક-એક સૂક્ષ્મ ગ્રન્થિ તો એમનામાં પહેલેથી છે જ. એને જ લીધે જીવને દેહેન્દ્રિયાદિ સિવાય ઘર, ખેત, પુત્ર, સ્વજન અને ધન વગેરેમાં પણ 'હું' અને 'મારું' અહન્તા અને મમતા નો મોહ થઈ જાય છે ।।૮।।

જ્યારે માણસની અન્દર કર્મ-વાસનાઓથી બન્ધાયેલી મનની એ મજબૂત ગાંઠ ઢીલી પડે ત્યારેજ એ માણસ દામ્પત્ય ભાવથી નિવૃત્તિ પામે છે અને પછી સંસારના કારણરૂપ અહંકાર મૂકી દઈ બધી જાતનાં બંધનોથી મુક્ત થઈ એ પરમપદને પામેછે ।।૯।।

પુત્રો! સંસાર સાગરને તરી જવામાં કુશલ તથા ધૈર્ય, ઉદ્યમ અને સત્ત્વગુણ યુક્ત પુરુષનું કર્તવ્ય છે કે એ અહંકારરૂપ પોતાના લિંગ શરીરને છોડી દે. એ અહંકારનો ત્યાગ કરવાનાં સાધન છેઃઈશ્વરની ભક્તિ, ગુરુસેવા, તૃષ્ણાનો ત્યાગ, સુખદુઃખાદિ સહન કરવાં, જીવને બધી જ યોનિઓમાં દુઃખ વેઠવાનું છે એવો વિચાર, તત્ત્વ જિજ્ઞાસા (જ્ઞાન મેળવવાની ઈચ્છા), તપ, સકામ કર્મનો ત્યાગ, ઈશ્વર અર્થે કર્મ કરવાં, નિત્ય મારી કથા સાંભળવી, મારા ગુણગાવા, મારા ભકતોનો સંગ કરવો, વૈરનો ત્યાગ, સમતા, શાન્તિ, શરીર અને ઘર માં અહન્તા-મમતા નો ત્યાગ કરવાની ઈચ્છા, અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ, એકાન્તનું સેવન, પ્રાણ, ઈન્દ્રિય અને મનનો સંયમ, શાસ્ત્ર અને સત્પુરુષોના વચનમાં ઉત્તમ શ્રદ્ધા, નિરન્તર બ્રહ્મચર્ય, કર્તવ્ય કર્મોમાં નિરંતર સાવધાનતા, મિથ્યાભાષણનો ત્યાગ, સર્વ ઠેકાણે ભગવદ્ભાવના કરવી, અનુભવજ્ઞાન સહિત તત્ત્વવિચાર, પ્રયત્ન અને વિવેક, એ ૨૫સાધનોથી ચતુર પુરુષે અહંકારનો ત્યાગ કરવો ।।૧૦-૧૩।।

એ હૃદયની ગાંઠ કર્મોને રહેવાના સ્થાનકરૂપ છે અને અવિદ્યાથી પ્રાપ્ત થયેલ છે તેને શાસ્ત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણેનાં સાધનોવડે સાવધાનપણાથી તોડી નાખવી, કારણ કે

કર્મ સંસ્કારોને રહેવાનું સ્થાન એ જ છે. પછી સાધનો કરવાનો પરિશ્રમ પણ છોડી દેવો ।।૧૪।।

જેને મારો લોક પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા હોય અથવા જે મારા અનુગ્રહની પ્રાપ્તિને જ પરમ પુરુષાર્થ માનતો હોય તે રાજા હોય તો પોતાની ના સમજ પ્રજાને, ગુરુ પોતાના શિષ્યોને અને પિતા પોતાના પુત્રોને આવી જ શિક્ષા આપે. અજ્ઞાનને લીધે જો તેઓ એ શિક્ષા પ્રમાણે ન ચાલે અને કર્મોને જ પરમ પુરુષાર્થ માનતા ફરે તો પણ એમના ઉપર ગુસ્સે ન થતાં એમને સમજાવી, કર્મમાં પ્રવૃત્ત ન થવા દે. એમને વિષયાસક્તિ યુક્ત કામ્ય કર્મમાં જોડવા એ તો કોઈ અન્ધ વ્યક્તિને જાણી બૂજીને ખાડામાં ધકેલી દેવા જેવું છે. આથી ભલા, કયા પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થઈ શકે છે?।।૧૫।।

પોતાનું ખરું કલ્યાણ શેમાં રહેલું છે એ જોવામાં માણસ આન્ધળો હોય છે. ઘણી-ઘણી તૃષ્ણાઓથી એ ધન ઈચ્છે છે, મૂઢ બનીને એક બીજા સાથે વૈર રાખે છે, પરન્તુ જરાક સુખ મેળવવા જતાં એને અનન્ત દુઃખ આવી પડે છે એ જાણતો નથી ।।૧૬।।

સમજુ પુરુષ તો એ વાતને જાણે છે અને દયાળુ હોય છે. એ એવી રીતે અજ્ઞાનમાં ભટકતા કુબુદ્ધિ માણસને જોઈ એને પાછો સંસારના માર્ગમાં જ કેમ જોડે? અન્ધ માણસ ખોટે રસ્તે ચડી જવાથી ખાડામાં પડવાની તૈયારીમાં હોય ત્યારે દેખતો માણસ જેમ એને નથી પડવા દેતો તેવી જ રીતે અજ્ઞાની મનુષ્યને અવિદ્યામાં ફસાઈ દુઃખોની ખાઈની દિશામાં જતા જોઈ કોણ એવો દયાળુ અને જ્ઞાની પુરુષ હશે જે જાણી જોઈને એને એ રસ્તે જવા દે અથવા જવાની પ્રેરણા આપે? ।।૧૭।।

સંસારમાં પડેલા પુત્રને ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ આપી એને સંસારમાંથી છોડાવવાની શક્તિ ન હોય તેણે પિતા કે માતા પણ થવુંજ જોઈએ નહિ. એવા માણસે પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાનો યત્ન જ કરવો નહિ. પોતાના સમ્બન્ધીને મૃત્યુની ફાંસીમાંથી છોડાવવાની જેની શક્તિ ન હોય તેણે સમ્બન્ધી નહિ થવું જોઈએ, શિષ્યને મુક્તિ આપવાની શક્તિ ન હોય તો ગુરુ ન થવું; ભક્તને છોડાવવાની શક્તિ ન હોય તો દેવ બની એની પાસેથી પૂજા ન લેવી; સ્ત્રીનો ઉદ્ધાર કરવાની શક્તિ ન હોય તો પતિ ન થવું ।।૧૮।।

મારા આ અવતાર શરીરનું *રહસ્ય સાધારણ લોકોમાટે ન સમજાય તેવું છે.

શુદ્ધ સત્ત્વગુણ જ મારું હૃદય છે અને એમાં જ ધર્મ વસે છે. મેં અધર્મને દૂર કાઢી મૂક્યો છે તેથી સત્પુરુષો મને 'ઋષભ' કહે છે ।।૧૯।।

વિશેષ : એ પ્રમાણે મોક્ષ સમ્બન્ધી ધર્મોનો ઉપદેશ કરી પોતાના પુત્રમાં કુસંપ, ઈર્ષ્યા વગેરે ઉત્પન્ન ન થાય એટલા માટે મોટાભાઈની સેવા કરવારૂપ ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે.

હે પુત્રો! તમે પણ મારા શુદ્ધ સત્ત્વમય શરીરથી ઉત્પન્ન થયા છો; તેથી મત્સર છોડી તમે તમારા આ સહોદર મોટા ભાઈ ભરતની સેવા કરો. એની સેવા કરવી એ મારીજ સેવા કરવા બરાબર છે અને એજ પ્રજાના પાલનરૂપ પણ છે ।।૨૦।।

બીજાં બધાં ભૂતો કરતાં વૃક્ષ અત્યન્ત શ્રેષ્ઠ* છે, એથી ચાલવાવાળા જીવ શ્રેષ્ઠ છે અને એમાં પણ કીટાદિ કરતાં જ્ઞાનયુક્ત પશુ વગેરે શ્રેષ્ઠ છે. પશુઓથી મનુષ્ય, મનુષ્યથી પ્રમથગણ, પ્રમથોથી ગન્ધર્વ; ગન્ધર્વોથી સિદ્ધ અને સિદ્ધોથી દેવોના અનુયાયી કિન્નરાદિ શ્રેષ્ઠ છે ।।૨૧।।

વિશેષ : બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી જોઈએ એવા અભિપ્રાયથી બ્રાહ્મણોની શ્રેષ્ઠતા કહી દેખાડે છે.

કિન્નરોથી દેવો શ્રેષ્ઠ છે; દેવોથી ઈન્દ્ર શ્રેષ્ઠ છે; ઈન્દ્રથી બ્રહ્માજીના પુત્ર દક્ષાદિ પ્રજાપતિઓ શ્રેષ્ઠ છે; બ્રહ્માજીના પુત્રોમાં સદા શિવ શ્રેષ્ઠ છે. તે બ્રહ્માજીથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી સદાશિવથી બ્રહ્માજી શ્રેષ્ઠ છે; બ્રહ્માજી મારાથી ઉત્પન્ન થયા છે અને તે મારી ઉપાસના કરે છે તેથી બ્રહ્માથી હું શ્રેષ્ઠ છું; અને મારાથી બ્રાહ્મણો શ્રેષ્ઠ છે કેમકે એમને હું પણ પૂજુ છું ।।૨૨।।

(સભામાં ઉપસ્થિત બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને) હે બ્રાહ્મણો! બીજા કોઈ પણ પ્રાણીને હું બ્રાહ્મણો સમાન પણ ગણતો નથી ત્યારે બ્રાહ્મણોથી શ્રેષ્ઠ તો કેમ જ લેખું? લોકોએ બ્રાહ્મણોના મુખમાં જ શ્રદ્ધાપૂર્વક હોમ્યું હોય તે પદાર્થને હું જેટલો પ્રસન્નતાથી સ્વીકારું છું તેવી રીતે અગ્નિહોત્રમાં હોમેલા પદાર્થને સ્વીકારતોનથી ।।૨૩।।

જે બ્રાહ્મણોએ મારી સુન્દર અને પ્રાચીન દેહરૂપ વેદ મૂર્તિને ધારણ કરી છે, જેમનામાં પરમ પવિત્ર સત્ત્વગુણ, શમ (મનનો નિગ્રહ), દમ (ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ), સત્ય, દયા, તપ, સહનશીલતા અને જ્ઞાન એ આઠ ગુણો હોય છે તેમનાથી હું કોને શ્રેષ્ઠ ગણું? ।।૨૪।।

હું સ્વર્ગ અને મોક્ષ નો અધિપતિ છું, અનન્ત અને બ્રહ્મા નો પણ બ્રહ્મા છું; પણ મારા અકિંચન ભક્તો એવા નિઃસ્પૃહ હોય છે કે તેઓ ક્યારેય મારી પાસે કંઈ ચાહતા નથી હોતા તો પછી એઓને રાજ્યાદિકની તો ઈચ્છા કેમથાય? ।।૨૫।।

હે પુત્રો! સઘળાં (એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોનું સન્માન કરવાનું કહી સર્વ જગત્‌નું સન્માન રાખવાનું કહે છે.) સ્થાવર જંગમ પ્રાણીઓને મારા નિવાસરૂપ સમજવાં અને મત્સર રહિત દૃષ્ટિથી તમારે એનું પ્રતિક્ષણે સન્માન કરવું એ જ મારું જ પૂજન છે ।।૨૬।।

મને *અર્પણ કરવું એ જ મન, વચન, દૃષ્ટિ અને બીજી ઈન્દ્રિયોની ચેષ્ટાઓનું ફળ છે. મને અર્પણ કર્યા વિના મનુષ્ય મહામોહરૂપ કાળપાશમાંથી છૂટવા સમર્થ થતો નથી ।।૨૭।।

વિશેષ : એ સઘળાં કર્મ ઈશ્વરને અર્પણ કરવાનું કહે છે.

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : જો કે પોતાના પુત્રો સ્વયં સુશિક્ષિત હતા તો પણ લોકોને શિખામણ દેવાસારુ મહાપ્રતાપી અને સર્વના પરમ મિત્ર ઋષભદેવજીએ તેમને આ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો. ઋષભદેવજીના સો પુત્રોમાં ભરત સૌથી મોટા હતા. તે ભગવાન્‌ના પરમ ભક્ત તો હતા જ, ભગવદ્‌ ભક્તોના પણ પરમ ભક્ત હતા. પૃથ્વીનું પાલન કરવા તેમણે એમને રાજગાદી પર અભિષેક કરી દીધો અને પોતે શાન્ત, નિવૃત્તિપરાયણ મહામુનિઓને ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય રૂપ પરમહંસને ઉચિત ધર્મોનું શિક્ષણ આપવાને માટે બિલકુલ વિરક્ત થઈ ગયા. માત્ર શરીર રાખ્યું, બીજાું બધું ઘેરે રહેતાં જ છોડી દીધું. હવે વસ્ત્રોનો પણ ત્યાગ કરી તદ્દન દિગમ્બર થઈ ગયા. એ વખતે એના કેશ વિખરાયેલા હતા. પાગલ જેવો વેશ હતો આ હાલતમાં તેમણે આહવનીય (અગ્નિહોત્રના) અગ્નિઓને પોતાનામાં જ લીન કરી દઈ સન્ન્યાસી થઈ ગયા અને બ્રહ્માવર્ત દેશની બહાર નીકળી ગયા ।।૨૮।।

અવધૂતના જેવો વેશ ધારણ કરી લોકોમાં જડ, અન્ધ, બહેરા, ગૂંગા પિશાચ અને પાગલના જેવી ચેષ્ટા કરતા ઋષભદેવજી બોલાવે તો પણ ન બોલતાં મૌનવ્રત ધરીને સાવ ચૂપ રહેવા લાગ્યા ।।૨૯।।

કયારેક શહેરો અને ગામડાં માં ચાલ્યા જતા તો કયારેક ખાણો, કિસાનોની વસતિ, બગીચા, પહાડી ગામ, સેનાની છાવણીઓ, ગૌશાળા, અહીરોની વસતિ અને ધર્મશાળા માં રહેતા. કયારેક પહાડો, જંગલો અને આશ્રમો વગેરેમાં વિચરતા, કોઈ પણ રસ્તે તેઓ નીકળતા તો જેવી રીતે વનમાં ફરતા હાથીને માખીઓ સતાવે છે તેવી રીતે મૂર્ખ અને દુષ્ટ લોકો લાગુ થઈ જતા અને તેમને હેરાન કરતા. કોઈ ધમકી દેતા, કોઈ મારતા, કોઈ પેશાબ કરી દેતા, કોઈ થૂંકતા, કોઈ ઢેખાળા મારતા, કોઈ વિષ્ઠા અને ધૂળ ફેંકતા, કોઈ અધોવાયુ છોડતા અને કોઈ ગાળ દઈ એમનો

તિરસ્કાર કરતા. પણ તેઓ કોઈ પણ બાબત ઉપર જરા પણ ધ્યાન દેતા નહિ કારણ કે ભ્રમથી સત્ય કહેવાતા આ મિથ્યા શરીરમાં એમની લગીર પણ મમતા નહોતી. તેઓ કાર્ય-કારણરૂપ સમ્પૂર્ણ પ્રપંચના સાક્ષી થઈ પોતાના પરમાત્મ-સ્વરૂપમાં સ્થિત હતા તેથી અખંડ ચિત્તવૃત્તિથી એકલા જ પૃથ્વી ઉપર વિચરતા રહેતા હતા ।।૩૦।।

એમનાં હાથ, પગ અને વક્ષઃસ્થળ બહુ જ સુકુમાર હતાં. બાહુ અને ખભા મોટા હતા. ગળું, મુખ વગેરે અવયવોની રચના ઘણી જ ઘાટીલી હતી. એમનું મુખ સ્વભાવથી જ મનોહર હતું અને સહજ મલકાટથી અત્યન્ત શોભતું હતું. નેત્ર નવીન કમલદલનાં જેવાં અત્યન્ત સુહાવન, વિશાલ અને લાલિમાયુક્ત હતાં. કીકીઓ શીતલ અને સન્તાપહારિણી હતી. ગાલ, કંઠ, કર્ણ અને નાસિકા નાનાં-મોટાં નહિ પણ સરખાં અને સુન્દર હતાં. એમના ગુપ્ત હાસ્યવાળા મુખની છટા જોઈને ચતુર સ્ત્રીઓના મનમાં કામદેવનો સંચાર થઈ જતો હતો તો પણ એમના મુખની આગળ જે ભૂરા રંગની લાંબી-લાંબી વાંકડી લટો લટકતીહતી એના ભારી બોજ અને અવધૂતોના જેવા ધૂલિ-ધૂસરિત દેહને લીધે તેઓ તેમને ભૂતપ્રેતનો વળગાડ હોય તેવા જણાતા હતા ।।૩૧।।

એમને લાગ્યું કે જ્યાં સુધી લોકો કેડો નહિ મૂકે ત્યાં સુધી યોગ બરાબર સાધી શકાશે નહિ. લોકોનો સમાગમ યોગમાં વિઘ્નરૂપ છે તેથી એમણે અજગર વ્રત રાખ્યું. એક જ ઠેકાણે પડી રહેવા માંડ્યું; ખાવું, પીવું, મૂતરવું અને મળત્યાગ કરવો એ બધું સૂતાં-સૂતાં જ કરવા માંડ્યું. અને પોતાની વિષ્ઠામાં લોટી-લોટીને આખું શરીર તેનાથી ખરડી નાંખ્યું ।।૩૨।।

એમની વિષ્ઠામાંથી એવો સુગન્ધી પવન નીકળતો કે એનાથી ચોતરફ દશ યોજન સુધીમાં સઘળો પ્રદેશ સુગન્ધથી મહેકી ઉઠતો ।।૩૩।।

એ જ પ્રમાણે બળદ, મૃગ અને કાગડાની પેઠે કયારેક ચાલતાં, કયારેક ઊભાં-ઊભાં, કયારેક બેઠાં-બેઠાં, કયારેક સૂતાં-સૂતાં જ પીતા, ખાતા અને મળત્યાગ કરતા હતા ।।૩૪।।

ઈતિ નાનાયોગચર્યાચરણો ... હૃદયેન અભ્યનન્દત્ ।।૩૫।।

પરીક્ષિત, પરમહંસોને ત્યાગના આદર્શનો ઉપદેશ દેવામાટે આ પ્રમાણે મોક્ષપતિ ભગવાન્ ઋષભદેવે અનેક પ્રકારની યોગચર્યાઓનું આચરણ કર્યું. તેઓ નિરન્તર સર્વશ્રેષ્ઠ પરમાનન્દનો અનુભવ કરતાં રહેતા હતા. એમની દષ્ટિમાં નિરુપાધિકરૂપથી

સમ્પૂર્ણ પ્રાણીઓના આત્મા પોતાના આત્મસ્વરૂપ ભગવાન્ વાસુદેવથી કોઈ જાતનો ભેદ નહોતો તેથી તેના બધા પુરુષાર્થો પૂર્ણ થઈ ગયા હતા. એમની પાસે આકાશ ગમન, મનોજવિત્વ (મનની ગતિની જેમ શરીરનું પણ ઇચ્છા કરતાં જ સર્વત્ર પહોંચી જવું) અન્તર્ધાન, પરકાય પ્રવેશ (બીજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરવો), દૂરની વાત સાંભળી લેવી અને દૂરની વસ્તુ જોઈ લેવી વગેરે બધી જ જાતની સિદ્ધિઓ આપો આપ જ સેવા કરવા આવી; પણ એમણે એમનો મનથી આદર અથવા સ્વીકાર ન કર્યો ।।૩૫।।

ઇતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (પહેલા સ્વરૂપ સ્થિતિ પ્રકરણમાં ઋષભદેવ ચરિતમાં જ્ઞાન નિરૂપણ નામનો) ''ઋષભદેવજી પુત્રોને મોક્ષધર્મનો ઉપદેશ આપીને પરમહંસ થયા'' નામનો પાંચમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

... ... શ્રીભાગવતમાદરાત્।પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમદમ્ભતઃ।।
પ્રયત્ન પૂર્વક જાતેજ, કોઈ પણ લૌકિક (પૈસા-ટકા કમાવવા, ફંડ-ફાળા)- પારલૌકિક (મૃતકનો ઉદ્ધાર, પિતૃદોષનું નિવારણ) હેતુ કે ઢોંગ વિના આદર પૂર્વક શ્રીભાગવતનોનો પાઠ કરવો જોઈએ.
(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)

અધ્યાય ૬

ઋષભદેવે દાવાનળમાં કરલો દેહત્યાગ

વિશેષ : આ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ઋષભદેવજીનું દેહાભિમાન મટી ગયું. બાળી દેતા દાવાનળને દીઠો તો પણ એની મનમાં કાંઈ અસર થઈ નહિ અને એવા ક્રમથી દેહત્યાગ કર્યો એ કથા કહેવાશે.

ન નૂનં ભગવ આત્મારામાણાં યોગસમીરિત...કર્મબીજાનામ્ ઐશ્વર્યાણિ પુનઃ ક્લેશદાનિ ભવિતુમ્ અર્હન્તિ યદચ્છયોપગતાનિ ।।૧।।

પરીક્ષિત રાજાએ પૂછ્યું : હે મહારાજ! આત્મારામ લોકોનાં રાગદ્વેષાદિક કર્મબીજ યોગથી પ્રદીપ્ત થયેલા જ્ઞાનાગ્નિથી બળી ગયાં હોય તેવાઓને દૈવવશ અણિમાદિ સિદ્ધિઓ આપોઆપ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો તે એમને માટે રાગદ્વેષાદિ ક્લેશોનું કારણ તો કોઈ પ્રકારે હોતી નથી તો પણ ઋષભદેવજીએ સિદ્ધિઓનો અનાદર શા માટે

કર્યો? ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી કહ્યું : હે રાજા! તમે સત્ય કહ્યું છે. સંસારમાં જેમ ચાલાક પારધી પોતે પકડેલા મૃગનો વિશ્વાસ નથી કરતો હોતો તે જ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન લોકો આ ચંચલ ચિત્તનો ભરોસો નથી કરતા ।।૨।।

એવું જ કહ્યું પણ છે કે ચંચળ મનની કદી પણ ભાઈબંધી કરવી નહિ. એનો વિશ્વાસ કરવાથી જ મોહિનીરૂપમાં ફસાઈ જઈ મહાદેવજીનું ચિરકાલનું સંચિત તપ ક્ષીણ થઈ ગયું હતું ।।૩।।

જો યોગી મનનો વિશ્વાસ કરે તો જેમ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી જાર પુરુષોને અવસર આપે છે અને તેમના દ્વારા પોતાનામાં વિશ્વાસ રાખનાર પતિનો નાશ કરી નાખે છે તેમ યોગીનું મન પણ પોતાના શત્રુ એવા કામ અને તેના સાથી ક્રોધાદિક શત્રુઓને આક્રમણ કરવાનો અવસર આપી તેને નષ્ટ-ભ્રષ્ટ કરી નાખે છે ।।૪।।

કામ, ક્રોધ, મદ, લોભ, મોહ, ભય અને કર્મબંધન વગેરેનું મૂળ જોઈએ તો એ મન જ છે; માટે ક્યો સમજુ પુરુષ એમ માને કે મન મારે સ્વાધીન છે? ।।૫।।

સર્વ લોકપાળોના શિરોમણિ હોવા છતાં જડ જેવાં વેશ, ભાષા તથા આચરણથી ઋષભદેવજી પોતાનો ઈશ્વરી પ્રભાવ છુપાવી રાખતા હતા. પછી (પ્રસંગોપાત્ત વાત પૂરી કરી પાછી ચાલતી વાત કહે છે.) એમને યોગીઓએ કેવી રીતે દેહત્યાગ કરવો એ શીખવવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે પોતાનું શરીર છોડવાનો વિચાર કર્યો. તે પોતાના અન્તઃકરણમાં અભેદરૂપથી બિરાજતા પરમાત્માને અભિન્નરૂપથી જોતાં-જોતાં વાસનાઓની અનુવૃત્તિથી છૂટા થઈ જઈ લિંગદેહના અભિમાનથી પણ મુક્ત થઈ ઉપરામ થઈ ગયા ।।૬।।

જેમ કુંભારનો ચાકડો ફેરવવો મૂકી દીધા પછી પણ વેગના સંસ્કારથી થોડીક વાર ફર્યા કરે તેમ જીવન્મુક્તનો દેહ અભિમાનનો મનથી ત્યાગ કર્યા છતાં, પ્રારબ્ધના સંસ્કારથી થોડાક સમય સુધી હાલે ચાલે છે. ઋષભદેવજીનો સ્થૂળ દેહ યોગમાયાની વાસનાથી આ પૃથ્વીમાં ફરતો હતો તે દૈવવશ, કોંક, વેંક, કુટક અને દક્ષિણ કર્ણાટક દેશમાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાં કુટકાચળના ઉપવનમાં મોઢામાં પથ્થરનો કોળિયો રાખી ઘેલાની પેઠે છૂટા કેશથી દિગમ્બર જ ફરતો હતો ।।૭।।

એટલામાં વાયુના વેગથી એક બીજા સાથે ઘસાતા વાંસમાંથી ભયંકર દાવાનળ એ વનને ચારે તરફથી બાળતો આવતો હતો તેમાં એ વનની સાથે ઋષભદેવનો દેહ

પણ બળી ગયો ।।૮।।

કળિયુગમાં જ્યારે અધર્મ વૃદ્ધિ પામશે ત્યારે કોંક, વેંક અને કુટક દેશનો અર્હત નામનો મૂર્ખ રાજા ઋષભદેવનું આશ્રમાતીત ચરિત્ર સાંભળી તથા પોતે તેનો સ્વીકાર કરી લોકોના પૂર્વસંચિત પાપફલરૂપ ભવિતવ્યતા (ભાવી) ને વશ થઈ ભયરહિત સ્વધર્મ પથ, વેદમાર્ગનો ત્યાગ કરી પોતાની બુદ્ધિથી અનુચિત અને પાખંડપૂર્ણ કુમાર્ગનો પ્રચાર કરશે ।।૯।।

એથી કળિયુગમાં દેવમાયાથી મોહિત અનેક અધમ મનુષ્યો પોતાના શાસ્ત્રવિહિત શૌચ અને આચાર ને છોડી દેશે. અધર્મ પ્રચુર કળિયુગના પ્રભાવથી બુદ્ધિહીન થઈ જવાથી તેઓ સ્નાન ન કરવું, આચમન ન કરવું, અશુદ્ધ રહેવું, વાળ ચૂંટી નાખવા વગેરે ઈશ્વરનો તિરસ્કાર કરતા પાખંડધર્મોનો મનમાની રીતે સ્વીકાર કરશે અને પ્રાયઃ વેદ, બ્રાહ્મણ અને ભગવાન્ યજ્ઞ પુરુષની નિન્દા કરવા લાગશે ।।૧૦।।

તેઓ પોતાની આ નવીન અવૈદિક સ્વેચ્છાકૃત (મનસ્વી) પ્રવૃત્તિમાં અન્ધ પરમ્પરાથી વિશ્વાસ મૂકી મતવાલા રહેવાને કારણે પોતે જ ઘોર નરકમાં પડશે ।।૧૧।।

ભગવાનનો આ અવતાર રજોગુણી માણસોને મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ દેવામાટે જ થયો હતો ।।૧૨।।

ઋષભદેવજીના ચરિત્ર સમ્બન્ધમાં લોકો કેટલાક એક શ્લોક ગાતા રહે છે. જેવા કે : અહો! સાત સમુદ્રવાળી પૃથ્વીના સઘળા દ્વીપોમાં અને સઘળા ખંડોમાં આ ભારતવર્ષ જ અધિક પુણ્યવાન્ છે. એમાં જન્મેલા લોકો ભગવાનના અવતારોમાં મંગલમય અવતાર ચરિત્રોનું ગાન કરે છે ।।૧૩।।

પ્રિયવ્રત રાજાનો વંશ બહુ જ ઉજ્વલ અને યશસ્વી છે, જેમાં આદિ પુરુષ ભગવાને ઋષભ અવતાર ધારણ કરી પરમહંસના ધર્મનું પાલન કર્યું હતું ।।૧૪।।

અહો! આ જન્મરહિત ભગવાન્ ઋષભદેવના માર્ગે કોઈ બીજો યોગી મનથી પણ ક્યાંથી ચાલી શકે? કારણ કે યોગી લોક તો જે સિદ્ધઓને માટે લાલાયિત થઈ નિરન્તર પ્રયત્ન કરે છે તે સિદ્ધિઓ પોતાની પાસે આવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી તેને મિથ્યા સમજી એનો ત્યાગ કર્યો હતો ।।૧૫।।

આ પ્રમાણે મેં તમને સર્વ વેદો, લોક, દેવો, બ્રાહ્મણો અને ગાયો ના પરમ ગુરુ ઋષભદેવ ભગવાનનું આ પવિત્ર ચરિત્ર કહી સંભળાવ્યું. એ ચરિત્ર મનુષ્યનાં સઘળાં પાપ મટાડનાર અને ઉત્તમ કલ્યાણનું સ્થાન છે. જે મનુષ્ય આ પરમ મંગલમય

પવિત્ર ચરિત્રને એકાગ્ર ચિત્તથી શ્રદ્ધાપૂર્વક નિરન્તર સાંભળે કે સંભળાવે છે એ બેઉને શ્રીભગવાન્ વાસુદેવની અનન્ય ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે ।।૧૬।।

હમેશાં અનેક પ્રકારનાં સંસારનાં દુઃખોથી જળ-જળતા હૃદયને સમયે-સમયે ભક્તિ સરિતામાં નવરાવીને ભગવદીયપણાથી જે વિદ્વાન પુરુષ કૃતાર્થ થાય છે તેઓ તો ભક્તિમાં જ પરમાનન્દ પામે છે. તેવાઓને પરમ પુરુષાર્થ રૂપ મોક્ષનું દાન વગર માગ્યે કરવામાં આવે તો પણ તેઓ એમાં પ્રીતિ ધરાવતા નથી. ભગવાનના નિજજન (ભગવદીય) થઈ જવાથી જ એમના બધા પુરુષાર્થો સિદ્ધ થઈ જાય છે ।।૧૭।।

રાજન્! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં પાંડવલોકોના તથા યાદવોના રક્ષક, ગુરુ, ઈષ્ટદેવ, સુહૃદ (મિત્ર) અને કુલપતિ હતા; અરે ત્યાં સુધી કે કયારેક-કયારેક તો તેઓ આજ્ઞાકારી સેવક પણ બની જતા હતા. એ જ પ્રમાણે ભગવાન્ બીજા ભક્તોનાં પણ અનેક કાર્યો કરી શકે છે અને એમને મુક્તિ પણ આપી દે છે, પરન્તુ મુક્તિથી પણ ચડી જાય એવો ભક્તિયોગ છે તે સહેજમાં નથી દેતા ।।૧૮।।

નિત્યાનુભૂતનિજલાભનિવૃત્તતૃષ્ણઃ શ્રેયસ્યતદ્રચનયા ચિરસુપ્તબુદ્ધેઃ। લોકસ્ય યઃ કરુણયાભયમાત્મલોકમાખ્યાન્નમો ભગવતે ઋષભાય તસ્મૈ ।।૧૯।।

નિરન્તર વિષયભોગોને માટે વલખાં મારતાં પોતાના ખરા કલ્યાણની બાબતમાં લાંબા સમયથી ભાનભૂલેલા લોકોને જેમણે દયા કરી નિર્ભય આત્મલોકનો ઉપદેશ કર્યો અને જે સ્વયં નિરન્તર અનુભવમાં આવતા આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિથી બધી જ તૃષ્ણાથી મુક્ત હતા એ ભગવાન્ ઋષભ દેવને નમસ્કાર હો ।।૧૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (પહેલા સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રકરણમાં ઋષભદેવ ચરિતમાં વૈરાગ્ય નિરૂપણ નામનો) ‘‘ઋષભદેવે દાવાનળમાં કરેલો દેહત્યાગ’’ નામનો છઠ્ઠો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

દક્ષિણા સ્વીકારીને, ફંડ-ફાળા માટે કે મૃતકના ઉદ્ધાર અર્થે યોજાતી ભાગવતકથાના આયોજનની ગુરુએ આજ્ઞા આપવી કે તેમાં હાજરી આપવી તે શ્રીમહાપ્રભુજીનો દ્રોહ છે, પાપ છે.

અધ્યાય ૭

પ્રકરણ બીજું : યોગથી સ્વરૂપસ્થિતિ

ભરતજીએ કરેલું ભગવાનનું ભજન

વિશેષ : આ પ્રકારે છ અધ્યાયથી સ્વરૂપસ્થિતિનું નિરૂપણ કર્યું. હવે આઠ અધ્યાયથી યોગવડે સ્થિતિ કહેવાય છે. યોગમાર્ગમાં યોગ વિના બીજાં બધાં સાધન નિષ્પ્રયોજન હોય છે. એ સર્વ સાધનોની નિષ્પ્રયોજનતા ભરત ચરિત્રથી સિદ્ધ થાય છે. તેથી યોગવડે સ્વરૂપસ્થિતિનું પ્રકરણ શરૂ થાય છે. આ અધ્યાયમાં ભરતે ચારેય ધર્મનું નિરૂપણ કરેલું છે એમાં પ્રજાનું રક્ષણ મુખ્ય રહેલું છે.

ભરતસ્તુ મહાભાગવતો યદા ભગવતા અવનિતલપરિપાલનાય સંચિન્તિતઃ તદનુશાસનપરઃ પંચજનીં વિશ્વરૂપદુહિતરમ્ ઉપયેમે ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : જ્યારે પિતા ઋષભદેવજીએ મહાન ભગવદ્ ભક્ત ભરતજીને રાજ્યાધિકાર આપ્યો ત્યારે ભરત વિશ્વરૂપની પુત્રી પંચજનીને પરણ્યા।।૧।।

જેમ તામસ અહંકાર શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ ભરતજીએ એ સ્ત્રીમાં સર્વ રીતે સરખા એવા સુમતિ, રાષ્ટ્રભૃત્, સુદર્શન, આવરણ અને ધૂમકેતુ નામના પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા ।।૨।।

આ ખંડ પુર્વે 'અજનાભ' નામથી ઓળખાતો હતો તે ભરતના સમયથી 'ભારત વર્ષ' નામથી ઓળખાવા લાગ્યો ।।૩।।

તે બહુજ્ઞ હતા. પોતાના બાપ દાદાઓને અનુસરતા ભરત સ્વધર્મમાં સ્થિત રહી, પોતપોતાના કર્મમાં લાગી રહેલી પ્રજાનું વાત્સલ્ય ભાવથી પાલન કરવા લાગ્યા ।।૪।।

સમયે-સમયે ચાતુર્હોત્રના[1] પ્રકારથી નાના-મોટા યજ્ઞરૂપ[2] યહ તરબસૂ[3] ભગવાનનું શ્રદ્ધાથી પૂજન કર્યું. અગ્નિહોત્ર, દર્શ, પૂર્ણમાસ, ચાતુર્માસ્ય, પશુયાગ અને સોમયાગ અને એની પ્રકૃતિઓ[4] અને વિકૃતિઓ[5] (પશુસહિત અને પશુ વગરની) બન્ને કર્યાં હતા ।।૫।।

વિશેષ : ૧. હોતા, અધ્વર્યુ, ઉદ્‌ગાતા અને બ્રહ્માએ ચાર, યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણોની પદવી છે. એ પદવીવાળા બ્રાહ્મણો જે કર્મ કરે તેને ચાતુર્હોત્ર કહે છે. ૨. પશુરહિત યજ્ઞ. ૩. પશુસહિત યજ્ઞ. ૪. સર્વ અંગ જેમાં પરિપૂર્ણ હોય તે પ્રકૃતિ કહેવાય છે. ૫. જેમાં અંગ ઓછાં હોય તે વિકૃતિ

કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે એના અંગ અને ક્રિયાસહિત અનેક યજ્ઞોના અનુષ્ઠાન સમયે થતા ધર્મના અપૂર્વ[1] ફળને ભરતજી વાસુદેવ ભગવાનને અપર્ણ કરી દેતા કેમકે એ અપૂર્વ ફળ યજમાનમાં રહે છે. [2]એમ માનીએ તો પણ યજમાન હોવાથી એમને અપર્ણ કરી દેવું ઘટે છે. અને એ અપૂર્વફળ યજ્ઞના દેવોમાં[3] રહે છે એમ માનીએ તો પણ વેદના મન્ત્રોમાં જણાવેલા ઈન્દ્રાદિક દેવોના નિયન્તા ભગવાન્ હોવાથી તે એમને જ અર્પણ કરી દેવું ઘટે છે. હકીકતમાં એ પરબ્રહ્મ જ ઈન્દ્રાદિ બધા દેવતાઓના પ્રકાશક, મન્ત્રોના વાસ્તવિક પ્રતિપાદ્ય તથા તે દેવતાઓના પણ નિયામક હોવાથી મુખ્ય કર્તા અને પ્રધાન દેવ છે. આ પ્રમાણે પોતાની ભગવદ્અર્પણ બુદ્ધિરૂપ કુશળતાથી હૃદયના રાગદ્વેષાદિ મળનું માર્જન કરતાં-કરતાં તે સૂર્ય વગેરે બધા યજ્ઞભોક્તા દેવતાઓનું ભગવાનના નેત્ર વગેરે અવયવોના રૂપમાં ચિંતન કરતા હતા ।।૬।।

વિશેષ : ૧.'અપૂર્વ' એટલે કર્મ કરતી વખતે જ જે સૂક્ષ્મ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે તે એમ કેટલા એક મીમાંસકો માને છે; અને કેટલા એક મીમાંસકો એમ પણ માને છે કે 'અપૂર્વ' એટલે બીજા સમયમાં ફળ ઉત્પન્ન કરનારી કર્મમાં જે શક્તિ છે તે.

૨. દેવતાઓ કર્મના અંગભૂત છે. અને કર્મ પ્રધાન છે એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે કર્મનું ફળ કર્તામાં એટલે યજમાનમાં રહે છે એમ માનવામાં આવે છે.

૩. કર્મ અંગભૂત છે અને દેવતાઓ પ્રધાન છે એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે કર્મનું ફળ દેવતાઓમાં રહે છે એમ માનવામાં આવે છે.

એવી રીતે યજ્ઞપુરુષ ભગવાનને કર્મનાં ફળ અર્પણ કરી દેવાથી ભરતજીના રાગદ્વેષાદિ દોષો ટળી ગયા હતા. એ પ્રમાણે ઈશ્વરાર્પણરૂપ કર્મ શુદ્ધિથી એમનું હૃદય શુદ્ધ થયું હતું અને એમને ભગવાન્‌માં ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ; અને શ્રીવત્સ, કૌસ્તુભ, વનમાળા, ચન્દ્ર, શંખ અને ગદા વગેરેથી શોભી રહેલા તથા નારદાદિ નિજજનોના હૃદયોમાં ચિત્રની માફક નિશ્ચલ ભાવથી સ્થિત રહેતા પરબ્રહ્મ ભગવાન્ એમના હૃદય આકાશમાં દર્શન દેતા ।।૭।।

એ પ્રમાણે એક કરોડ વર્ષ વીતી જતાં પોતાના રાજ્યભોગના પ્રારબ્ધનો અન્ત આવ્યો છે એવું જાણી બાપદાદાનું પરમ્પરાથી ઊતરી આવેલું રાજ્ય પોતાના પુત્રોને વહેંચી આપ્યું અને પોતે સર્વ સમ્પત્તિઓથી ભરેલો રાજમહેલ છોડી દઈને તપ કરવામાટે હરિહર ક્ષેત્રમાં ચાલ્યા ગયા ।।૮।।

એ હરિહર ક્ષેત્રમાં રહેતા ત્યાંના ભક્તજનોઉપર પ્રેમને લીધે આજ પણ ભગવાન્ ભક્તોની ઈચ્છા પ્રમાણે દર્શન આપે છે ।।૯।।

ત્યાં ચક્રનદીગંડકી નામની પ્રસિદ્ધ નદી ચક્રાકાર શાલિગ્રામ-શિલાઓથી, જેની ઉપર નીચે બન્ને બાજુ નાભિનાં જેવાં ચિહ્‌ન હોય છે, ચારે તરફથી ઋષિઓના આશ્રમોને પવિત્ર કરતી રહે છે ।।૧૦।।

એ પુલહાશ્રમ (હરિહરક્ષેત્ર)ના બગીચામાં ભરતજી એકાન્ત સ્થાનમાં એકલાજ રહી અનેક પ્રકારનાં પત્ર, પુષ્પ, તુલસીદલ, જલ, કન્દમૂળ આદિ વડે ભગવાનનું આરાધન કરતા હતા. આથી એમનું અન્તઃકરણ સમસ્ત વિષયોની અભિલાષાઓથી મુક્ત થઈ જઈ શાન્ત થઈ ગયું અને એમને પરમ આનંદની પ્રાપ્તિથઈ ।।૧૧।।

એવી રીતે નિત્ય ભગવાનનું પૂજન કરવાથી ભગવાન્ ઉપર સ્નેહ વધતાં એમનું હૃદય પીગળી જઈ શિથિલ થઈ જતું અને આનન્દના પ્રબલ વેગથી શરીરમાં રુવાડાં ઊભાં થઈ જતાં. ઉત્કંઠાને લીધે વારંવાર આવતાં સ્નેહનાં આંસુથી નેત્રથી જોવાની શક્તિ રોકાઈ જતી. આપ કુમ્પળિયાં, તુલસી, જળ અને કન્દમૂળનાં નૈવેદ્યોથી તૃપ્ત થનારા ભગવાનનાં અરુણ ચરણારવિન્દના ધ્યાનથી વધેલા ભક્તિયોગને લીધે પરમાનન્દથી તરબોળ હૃદયરૂપ ગમ્ભીર સરોવરમાં બુદ્ધિ ડૂબી જવાથી કરવામાં આવતી ભગવતપૂજાનું પણ એમને બરાબર સ્મરણ રહેતું નહિં ।।૧૨।।

એ પ્રમાણે ભગવત સેવાના નિયમો પાળતા અને મૃગચર્મથી તથા ત્રણ વખત સ્નાન કરવાને લીધે એના કેશની ભૂરી-ભૂરી વાંકડી લટો થઈ ગઈ હતી. જેનાથી એ ખૂબ સુહાવના લાગતા હતા. ભરતજી પ્રાતઃકાળમાં સૂર્યોદય થતાં સુવર્ણસરખા જ્યોતિર્મય પરમ પુરુષ *નારાયણ ભગવાનની નીચે આપેલા સૂર્ય સમ્બન્ધી ઋચાઓદ્વારા સ્તુતિ કરતા હતા ।।૧૩।।

વિશેષ : સૂર્યમાં રહેલા નારાયણના ધ્યાનનો એક નીચે લખેલો શ્લોક બોલવામાં આવે છે તેના અર્થને મળતું આ વર્ણન આપ્યું છે : "ધ્યેયઃ સદા સવિતૃમંડલમધ્યવર્તી નારાયણઃ સરસિજાસનસન્નિવિષ્ટઃ, કેયૂરવાન્ મકરકુંડલવાન્ કિરીટી હારી હિરણ્મયવપુર્ધૃતશંખચક્રઃ" કમળરૂપ આસનપર બિરાજતા, બાજૂબન્ધ, મકરાકૃતિ કુંડળ, કિરીટ અને હારને ધરનાર, સુવર્ણ સરખા શરીરવાળા તથા શંખચક્રને ધરનાર જે નારાયણ સૂર્ય મંડળમાં રહે છે તેનું સદાય ધ્યાન કરવું.

પરોરજઃ સવિતુર્જાતવેદો દેવસ્ય ભર્ગો મનસેદં જજાન ।।

સુરેતસાદઃ પુનરાવિશ્ય ચષ્ટે હંસં ગૃધ્રાણં નૃષદ્રિગિરામિમઃ ।।૧૪।।

‘‘પ્રકૃતિ થી પર, કર્મોનાં ફળ આપનાર, બુદ્ધિને ગતિ આપનાર, મનથી જ જગતને સર્જનાર અને સર્જેલા જગત્માં અન્તર્યામી રૂપથી પ્રવેશ કરી તૃષ્ણાવાળા જીવને ચૈતન્ય શક્તિથી પાળનાર, જે સૂર્યદેવના આત્મારૂપ ભગવાન્ છે *તેમનું અમે શરણું લઈએ છીએ’’ ।।૧૪।।

વિશેષ : આ શ્લોકનો અર્થ ગાયત્રી મન્ત્રના અર્થને મળતો છે. કેટલાક વિદ્વાનો આને મધ્યનું મંગલાચરણ પણ માને છે.

ઇતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (બીજો યોગવડે સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રકરણમાં ભરતચરિતમાં ‘‘પ્રજા પાલનાદિ ધર્મનિરૂપણ’’ નામનો પહેલો) ‘‘ભરતજીએ કરેલું ભગવાનનું ભજન’’ નામનો સાતમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પ્રાણ કંઠ સુધીપણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુઆજીવિકા અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો.(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)

પ્રભુના નામાત્મક સ્વરૂપને કમાઈનું સાધન બનાવવા બાબત જો શ્રીઆચાર્યજીનો જો આવો કઠોર નિષેધ હોય તો હવેલી-મંદિરોમાં સાક્ષાત્ સેવ્ય પ્રભુની સેવા-મનોરથોના નામે ભેટ-સામગ્રી પડાવનાર અધમ માણસને તો શ્રીમહાપ્રભુજી ધગધગતું સીસું પીને આત્મઘાત કરવાની જ આજ્ઞા ન આપે!

અધ્યાય ૮

મૃગના બચ્ચાની રક્ષા કરતાં ભરતજીનું મૃગ જાતિમાં અવતરવું

વિશેષ : આ આઠમા અધ્યાયમાં ભરતરાજા ભગવાનની ભક્તિ કરતાં વચમાં પ્રારબ્ધ યોગરૂપી વિઘ્નથી મૃગની રક્ષા કરવાના કામમાં લાગી ગયા અને તેથી એમને મૃગનો અવતાર આવ્યો એ કથા કહેવાશે.

એકદા તુ મહાનદ્યાં કૃતાભિષેકનૈયમિકાવશ્યકો બ્રહ્માક્ષરમ્ અભિગૃણાનો મુહૂર્તત્રયમ્ ઉદકાન્ત ઉપવિવેશ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એક વાર શૌચાદિથી પરવારી, સ્નાન કર્યા બાદ નિત્ય-

નૈમિત્તિક તથા અન્ય આવશ્યક કૃત્યોથી નિવૃત્ત થઈ ભરતજી ૐકારનો જપ કરતા છ ઘડી સુધી નદીના કાંઠે બેઠા રહ્યા ।।૧।।

એ જ સમયે હે રાજા! એક મૃગલી તરસથી વ્યાકુલ થઈ નદીની પાસે એકલી જ આવી ।।૨।।

એ મૃગલી ઘણી આતુરતાથી પાણી પીતી જ હતી તેટલામાં નજદીકના એક સિંહે લોકોને ત્રાસ ઉપજાવે એવી ગર્જના કરી ।।૩।।

હરણની જાત સ્વભાવથી જ ડરપોક હોય છે. પહેલેથી જ સજાગ થઈ આમ તેમ જોતી જતી હતી. હવે જેવી એના કાને તે ભયાનક ગર્જના સંભળાઈ કે તરત જ ડરથી એનું કાળજું કંપવા લાગ્યું અને આંખો ચકર-વકર થવા લાગી. તરસ હજુ છિપાઈ નહોતી પણ આ તો પ્રાણસંકટ હતું. તેથી તેણે ભયવશાત્ સડડડ કરીને છલાંગ મારી ।।૪।।

એ મૃગલી ગર્ભિણી હતી તેથી ઠેકતી વેળાએ બીકને લીધે એનો ગર્ભ ચલાયમાન થયો અને યોનિદ્વારમાંથી નીકળી પડી પ્રવાહમાં પડી ગયો ।।૫।।

ગર્ભપાત થવો, ઠેકવું અને બીકના સંયોગથી પીડા પામવી-એવી સ્થિતિમાં પોતાના ટોળાથી છૂટી પડેલી એ મૃગલી કોઈ પર્વતની ગુફામાં જઈ પડી અને ત્યાં જ મરી ગઈ ।।૬।।

એ મૃગલીનું બચ્ચું પાણીમાં તણાતું હતું તેને જોઈને મા-બાપે રઝળતા મૂકેલા છોકરાને કોઈ એનો બન્ધુ ઉપાડી લે તેમ રાજર્ષિ ભરતે પણ એ અનાથ બચ્ચાની માને મરેલી જાણી દયાને લીધે એ બચ્ચાને ઉપાડી લીધું અને પોતાના આશ્રમમાં લાવ્યા ।।૭।।

એ બચ્ચું પોતાનું જ છે એવું દૃઢ અભિમાન બંધાઈ જવાને લીધે એ ઓ રોજ રોજ ઘાસ વગેરે ખવરાવી એને ઉછેરવા લાગ્યા અને વાઘ વગેરે જાનવરોથી રક્ષા કરવા લાગ્યા એટલું જ નહિ પણ પુચકારી વગેરેથી લાડ લડાવવા તથા ખંજવાળવા વગેરેથી રાજી કરવા લાગ્યા. આમ કરવાથી એમને એમાં આસક્તિ બંધાઈ ગઈ. એમના સ્નાન ભગવદ્સેવા અને અહિંસા વગેરે યમનિયમો રોજ-રોજ એક પછી એક છૂટી ગયા ।।૮-૯।।

ભરતજીના મનમાં એવો વિચાર રહેવા લાગ્યો ''અહો! આ બાપડું મૃગશાવ (બચ્ચું) કાળ બળે પોતાના ટોળાઅને સગાં સમ્બન્ધીઓથી જાદું પડી ગયું છે. અને

હવે એ મારા આશ્રયે રહે છે; મને જ તે પોતાનાં મા-બાપ, ભાઈ, સમ્બન્ધી અને યૂથનો સાથીદાર માને છે અને બીજા કોઈને ઓળખતું નથી; મારા ઉપર એનો વિશ્વાસ પણ બહુ છે; એટલા માટે આને લીધે મારા સ્વાર્થને હાનિ પહોંચે છે એવી કુદૃષ્ટિ મારે રાખવી જોઈએ નહિ. મારે આશ્રયે આવેલનું પાલન પોષણ કરવું, લાડ લડાવવું અને રાજી કરવું જોઈએ કેમકે શરણાગતનો અનાદર કરવાના દોષને હું જાણું છું. શાન્ત સ્વભાવવાળા અને દીનદયાળુ મહાત્મા પુરુષો જો આવી બાબતમાં પોતાના મોટા-મોટા સ્વાર્થ જતા રહેતા હોય તો પણ એની પરવા કરતા હોતા નથી'' ।।૧૦।।

આવી રીતે આસક્તિ દૃઢ થઈ જવાથી ભરત રાજા બેસતાં, સૂતાં, ફરતાં, ઊભા રહેતાં અને ખાતાં-પીતાં પણ એનું ચિત્ત એના સ્નેહ પાશમાં બંધાયેલું રહેતું હતું ।।૧૧।।

દર્ભ, ફૂલ, સમિધ, પત્ર, ફળ અને પાણી લાવવા જવું હોય ત્યારે, રખેને પછવાડેથી કોઈ વાઘ, વરુ કે કૂતરાં એનેફાડી ખાય એવી ધાસ્તીથી એ બચ્ચાને સાથે લઈને જ વનમાં જતા ।।૧૨।।

વનમાં જતા એ બચ્ચું અણસમજણું હોવાથી માર્ગમાં કોમળ ઘાસ ઈત્યાદિ જોઈને અટકી જતું ત્યારે સ્નેહથી એમનું હૃદય ભરાઈ દયાવશ એ એને પોતાના ખભા ઉપર ઊંચકી લેતા ।।૧૩।।

એ પ્રમાણે કયારેક ગોદમાં લઈને તો કયારેક છાતી સાથે લગાડતાં એમને અત્યન્ત અનાન્દ થતો ।।૧૪।।

નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો પર રાજ-રાજેશ્વર ભરત વચ્ચે-વચ્ચે ઊઠીને તે મૃગબાળને જોતા અને જ્યારે એના ઉપર એની દૃષ્ટિ પડતી ત્યારે જ એનાં ચિત્તને શાન્તિ વળતી. એ વખતે એને માટે મંગલકામના કરતાં કહેતા ''હે બેટા! તારું સર્વત્ર કલ્યાણ થજો'' ।।૧૫।।

કયારેક એ બચ્ચું આઘું-પાછું થઈ ગયું હોય ત્યારે જેમ નાણું જતું રહેવાથી કંજૂસ માણસને ઉદ્વેગ થાય તેવો ભરતજીના મનમાં ઉદ્વેગ થતો. વિરહથી વ્યાકૂળ હૃદયમાં તપી જઈને કરુણાવશ અત્યન્ત ઉત્કંઠિત અને મોહાવિષ્ટ થઈ જતા અને શોકમાં ડૂબી જઈ આ પ્રમાણે બોલતા : ''અહો! શું કહેવું? શું એ માતૃહીન, દીન હરણબાળ દુષ્ટ પારધી જેવી બુદ્ધિવાળા મારા પુણ્યહીન અનાર્યનો વિશ્વાસ કરી

અને મને પોતાનો માની મેં કરેલા અપરાધ સજ્જનની જેમ ભૂલી જઈ ફરી પાછું આવશે ખરું? ।।૧૬।।

શું હું ફરી એને આ આશ્રમના ઉપવનમાં ભગવાનની કૃપાથી સુરક્ષિત રહી નિર્વિઘ્ને લીલું-લીલું ઘાસ ચરતું જોઈશ? ।।૧૭।।

એવું ન હો કે કોઈ વરુ, કૂતરું, જૂથમાં રહેનારા સૂકરાદિ અથવા એકલા ફરવાવાળા વ્યાઘ્ર, સિંહ એને ખાઈ જાય ।।૧૮।।

અરેરે! ઊગીને સર્વ જગતનું કલ્યાણ કરનાર વેદત્રયીરૂપ આ સૂર્યનારાયણ આથમવા આવ્યા છતાં હજુ સુધી મૃગલીની થાપણરૂપ બાળક મારી પાસે આવતું નથી ।।૧૯।।

એ હરિણ રાજકુમાર અનેક પ્રકારના સુન્દર અને દર્શનીય પોતાના મૃગબાલોચિત સ્નેહીઓના ખેદને મટાડનાર, મારા જેવા અભાગી પાસે આવી સુખ દેશે? ।।૨૦।।

અહો જ્યારે પણ હું પ્રયણકોપથી ગમ્મતમાં સમાધિને બહાને આંખ મીંચી જવાનો ઢોંગ કરી બેસી જતો ત્યારે તે ચકિત ચિત્તથી મારી પાસે આવી જલ બિન્દુના જેવી કોમલ અને નાનકડી શિંગડીઓની અણીઓથી મારાં અંગોને કેવી રીતે ખજવાળતું હતું? ।।૨૧।।

કયારેક હું દર્ભો ઉપર હવન કરવાની સામગ્રી રાખી દેતો અને એને એ દાંતોથી ખેંચીને આડું અવળું કરી નાખતો ત્યારે હું એને ધમકાવતો ત્યારે તે અત્યન્ત ભયભીત થઈ જઈને તત્કાલ કૂદાકૂદ છોડી દેતો અને ઋષિકુમારની માફક બધી ઈન્દ્રિયોને રોકી દઈને ચુપચાપ સ્થિર થઈને બેસી જતો ।।૨૨।।

(પછી જમીન ઉપર તે મૃગ શાવક-હરણ બાળની ખરીનાં ચિહ્ન જોઈ કહેતા) અહો! આ તપસ્વિની ધરતીએ એવું તે કયું તપ કર્યું છે કે જેથી એ અત્યન્ત નમ્ર કૃષ્ણસાર કિશોરનાં નાનાં-નાનાં સુન્દર, સુખદ, સુકોમલ ખરીવાળાં ચરણોનાં ચિહ્નોથી મને, જે હું પોતાનું મૃગધન લૂંટાઈ જવાથી અત્યન્ત વ્યાકુલ અને દીન થઈ રહ્યો છું તે દ્રવ્યની પ્રાપ્તિનો માર્ગ બતાવી રહી છે અને પોતે પોતાના શરીરને પણ સર્વત્ર એ પદોચિહ્નોથી[1] વિભૂષિત કરી સ્વર્ગ અને મોક્ષ ના ઈચ્છુક દ્વિજોને (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય અને વૈશ્ય.) માટે યજ્ઞ સ્થલ બનાવી રહી છે. (શાસ્ત્રોમાં ઉલ્લેખ આવે છે કે જે ભૂમિ ઉપર કૃષ્ણ મૃગ હોય તે અત્યન્ત પવિત્ર અને યજ્ઞ અનુષ્ઠાનમાટે યોગ્ય હોય છે) ।।૨૩।।

વિશેષ : ૧. ઉપર પ્રમાણે પ્રલાપ કરી, ઊઠીને બહાર આવ્યા ત્યાં ધરતી ઉપર એ બચ્ચાનાં પગલાં ઊઠી રહેલાં જોઈ ગભરાઈને બોલે છે.

(વળી ચન્દ્રમામાં હરણના આકારનું શ્યામ ચિહ્ન જોઈ એને પોતાનુંજ હરણ માની કહેતા) આ દીન વત્સલ ભગવાન્ નક્ષત્રનાથ રખેને મારા આશ્રમથી ભૂલા પડેલા મારા દીકરા ઉપર દયા લાવી એને પોતાના ખોળામાં લઈને સિંહના ભયથી રક્ષા કરતા નહિ હોય! ।।૨૪।।

(વળી એના શીતલ કિરણોથી આનન્દ પામી કહેતા) અથવા મારું હૃદયરૂપ સ્થળ કમળ* પુત્રોના વિયોગના સન્તાપરૂપ દાવાગ્નિની વિષમ જ્વાલાથી હૃદય કમલ બળી ગયેલું હોવાથી મેં એક મૃગ બાલકનો સહારો લીધો હતો. હવે એના ચાલ્યા જવાથી મારું હૃદય ફરી બળી રહ્યું છે. તેથી તે પોતાના શીતળ, શાન્ત અને સ્નેહસભર અને વદનવારિરૂપી અમૃતમય કિરણોથી મને શાન્ત કરી રહ્યા છે!'' ।।૨૫।।

વિશેષ : જળનું કમળ તો જળના આશ્રયથી તાપ ખમી શકે પણ સ્થળનું કમળ તો ખમી શકે નહિ તેથી હૃદયને સ્થળ કમળનું રૂપ આપ્યું છે.

રાજન્! આ પ્રમાણે જેનું સફલ થવું સર્વથા અશક્ય હતું એવા વિવિધ મનોરથોથી ભરતનું ચિત્ત ચકડોળે ચડી ગયું. પોતાના મૃગ જાયાના રૂપમાં પ્રતીત થતા પ્રારબ્ધ કર્મને લીધે તપસ્વી ભરતજી ભગવદ્ પૂજન અને યોગાનુ-ષ્ઠાનથી ચલિત થઈ ગયા. નહિતર જેમણે મોક્ષ માર્ગમાં સાક્ષાત્ વિઘ્નરૂપ સમજી પોતાનાથી જ ઉત્પન્ન, દુસ્ત્યજ પુત્ર વગેરેને છોડી દીધા હતા એમની જ અન્ય જાતીય હરિણબાળમાં આવી આસક્તિ કેવી રીતે હોઈ શકે? આ પ્રમાણે રાજર્ષિ ભરત વિઘ્નોને વશ થઈ યોગ સાધનથી ભ્રષ્ટ થઈ ગયા અને આ મૃગબાળના પાલન પોષણ અને લાડ પ્યારમાં જ ખૂંચી જઈ આત્મસ્વરૂપને ભૂલી ગયા. આ જ વખતે જે ટાળ્યો ટાળી શકાતો નથી તે પ્રબલ વેગશાળી કરાલ કાળ, ઉન્દરના દરમાં જેમ સર્પ ઘૂસી જાય તેમ તેને માથે ચઢી બેઠો ।।૨૬।।

મરણ સમયે પણ એ મૃગનું બચ્ચું એમના પડખામાં બેઠું હતું અને દીકરાની પેઠે શોકાતુર થઈ રહ્યું હતું. એને જોતાં- જોતાં રાજાનું મન એમાં જ રહ્યું એથી શરીરનો મૃગનો સમ્બન્ધ છૂટી ગયો હતો છતાં સામાન્ય માણસની પેઠે એમને મૃગનો સમ્બન્ધ મળ્યો પણ એ અવતારમાં એમને પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ કાયમ રહ્યું હતું।।૨૭।।

પૂર્વ જન્મમાં એમણે ભગવાનની જે આરાધના કરેલી તેના પ્રભાવથી પોતાનો મૃગનો અવતાર આવવાનું કારણ સમ્ભારીને એ ઘણા જ પસ્તાયા અને મનમાં આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા ।।૨૮।।

"અહો! ભૂંડું થયું. હું સંયમશીલ મહાનુભાવોના માર્ગમાંથી ભ્રષ્ટ થઈ ગયો! ધૈર્યપૂર્વક બધી આસક્તિનો ત્યાગ કરી એકાન્તમાં એ પવિત્ર વનમાં રહ્યો અને યોગમાર્ગની રીતિથી સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા ભગવાન્ શ્રીવાસુદેવનું ભજન કરતો હતો. ભગવાનનાં શ્રવણ, મનન, કીર્તન, આરાધન અને સ્મરણમાં લાગી રહેવાથી મારી કોઈ પળ વ્યર્થ જતી નહોતી. મારું મન એકાગ્ર બનીને ભગવાન્‌માં જ લાગી રહ્યું હતું. પણ એ સઘળું મારી મૂર્ખાઈથી મૃગના બચ્ચાની પછવાડે લક્ષ્ય ચૂકી ગયું" ।।૨૯।।

આ પ્રમાણે મૃગ બનેલા રાજર્ષિ ભરતના હૃદયમાં જે વૈરાગ્ય ભાવના જાગ્રત્ થઈ તેને ગુપ્ત રાખી એમણે પોતાની માતા હરિણીનો ત્યાગ કરી દીધો અને પોતાની જન્મભૂમિ કાલઞ્જર પર્વતથી તેઓ ફરી શાન્ત સ્વભાવવાળા મુનિઓને પ્રિય તે જ શાલિગ્રામતીર્થમાં, જે ભગવાનનું ક્ષેત્ર છે, પુલસ્ત્ય અને પુલહઋષિના આશ્રમમાં ચાલ્યા ગયા ।।૩૦।।

તસ્મિન્નપિ કાલં પ્રતીક્ષમાણઃ સંગાચ્ચ ભૃશમ્ ઉદ્વિગ્ન ... મૃગશરીરં તીર્થોદકક્લિન્નમ્ ઉત્સસર્જ ।।૩૧।।

આ ક્ષેત્રમાં રહીને પણ એ કાળની વાટ જોયા કરતા હતા. રખેને કોઈમાં પણ આસક્તિ થઈ જાય એ બીકથી એ એકલા જ ફરતા હતા; સૂકાં પાન, ઘાસ તથા લતાનો આહાર કરી રહેતા હતા. એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ સુધી રહ્યા પછી એમણે ગંડકી નદીના પ્રવાહની વચમાં ઊભા રહી મૃગના શરીરનો ત્યાગ કરી દીધો ।।૩૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (બીજા યોગવડે સ્વરૂપ સ્થિતિ પ્રકરણમાં ભરત ચરિતમાં મનની ચંચલતા નિરૂપણ નામનો બીજો) "મૃગના બચ્ચાની રક્ષા કરતાં ભરતજીનું મૃગ જાતિમાં અવતરવું" નામનો આઠમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ભગવાનના નામે ભીખ માગનારાઓ, વાંચો!!!

અપરાધ૩૬મો : શ્રીઠાકોરજી (ભાગવત,શ્રીયમુનાજીનીલોટી વગેરે)ના નામે (ભેટ-સામગ્રી-પોથીસેવા કે ન્યોછાવર) માંગવું. ફળ : સેવા સર્વથા નિષ્ફળ બની જાય છે. **પ્રાયશ્ચિત્ત** : જેટલું માંગ્યુંકે ભેગું કર્યું હોય તેનાથી પાંચગણા નૈવેદ્યનું દાન કરવું.**(શ્રીહરિરાયજી)**

અધ્યાય ૯

ભરતજીનો બ્રાહ્મણને ત્યાં જડરૂપે જન્મ

વિશેષ: આ નવમા અધ્યાયમાં ભરત જડ બ્રાહ્મણ થયા; અને એ અવતારમાં રાગ દ્વેષાદિક નહિ રહેવાથી એમને ભદ્રકાળી આગળ મારવા લઈ જતાં પણ કોઈ જાતનો વિકાર ઉત્પન્ન થયો નહિ એ કથા કહેવાશે.

અથ કસ્યચિદ્ દ્વિજવરસ્ય ....યવીયસ્યાં ભાર્યાયામ્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હવે શમ[1] , દમ,[2] તપ, સ્વાધ્યાય, વેદાધ્યયન, ત્યાગ (અતિથિ વગેરેને અન્ન દેવું), સન્તોષ, સહનશીલપણું, નમ્રતા, કર્મ કરવાની વિદ્યા, અનસૂયા (બીજા ના ગુણોમાં દોષ ન જોવો), દેહાદિકથી આત્મા ભિન્ન છે એવું જ્ઞાન અને આનન્દ (સ્વધર્મ પાલનથી થતું સુખ) એવી ધર્મસમ્પત્તિ સમ્પન્ન અંગિરાના કુળમાં એક બ્રાહ્મણ હતો તેની મોટી સ્ત્રીથી એના જેવા જ શાસ્ત્રાભ્યાસ, શીલ, આચાર, રૂપ અને ઉદારતા આદિ ગુણોવાળા નવ પુત્રો થયા અને એની નાની સ્ત્રીથી પુત્ર-પુત્રીનું એક જોડકું આવ્યું ।।૧।।

વિશેષ : ૧. મનનો નિગ્રહ. ૨. ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ.

એ જોડકામાં જે પુત્ર હતો તે પરમ ભાગવત રાજર્ષિ શિરોમણિ ભરત જ હતા. (ભાગવત=ભગવદ્ ભકત) ।।૨।।

બીજા જન્મમાં મૃગ થયા અને ત્રીજા અને છેલ્લા જન્મમાં મૃગનું શરીર છોડી બ્રાહ્મણને ત્યાં જન્મ્યા એમ મહાપુરુષોનું કહેવું છે. આ જન્મમાં પણ ભગવાનની કૃપાથી પોતાના પૂર્વ જન્મોની પરમ્પરાનું સ્મરણ હોવાથી તેઓ એવી આશંકાથી કે રખેને ફરી કોઈ વિઘ્ન ન આવી પડે, પોતાના સ્વજનોના સંગથી બહુ ડરતા હતા, હર સમય જેનું શ્રવણ, સ્મરણ અને ગુણકીર્તન કર્મ બંધનને મટાડનાર છે એવા ભગવાનના ચરણારવિન્દનું ધ્યાન કરતા હતા અને ભગવાનના અનુગ્રહથી રખેને પોતાને કોઈના સંગનું બંધન થાય એવી શંકાથી લોકોને પોતે જાણે ઉન્મત્ત, જડ, આન્ધળા અને બહેરા હોય એવું દેખાડતા હતા ।।૩।।

આ પુત્ર જડ હોવાથી એને ગૃહસ્થાશ્રમનો અધિકાર નથી આમ છતાં સમાવર્તન[1] પર્યન્ત વિવાહ પહેલાંના સઘળા સંસ્કારો શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે કરવા જોઈએ

વિશેષ : ૧. ગુરુને ઘેર વિદ્યાભ્યાસ કરીને આવવું.

એવા વિચારથી પુત્રના સ્નેહબંધનને લીધે એને જનોઈ દેવામાં આવી હતી પણ શૌચાદિ કર્મના નિયમ એ જડ ભરતને ગમતા નહોતા, છતાં બાપે દીકરાને શીખવવું જોઈએ એવા આગ્રહથી એ એને શીખવવા લાગ્યો ।।૪।।

બાપે કેમે કરીને એને શીખવવાનો આગ્રહ છોડી દે એ હેતુથી જડભરત પોતાના બાપના દેખતાં જ આચાર વગેરેમાં ગડબડગોટા વાળવા લાગ્યો. વેદ ભણાવવાના આરમ્ભમાં જ જડભરતને એના બાપે વ્યાહૃતિ (ભૂઃ ભુવઃ સ્વઃ એ ત્રણ વ્યાહૃતિઓ કહેવાય છે.) ઓંકાર અને શિર (પ્રાણાયામ કરતાં ગાયત્રી મન્ત્ર પછી જે મન્ત્ર બોલાય છે તેને ગાયત્રીનું શિર કહે છે.) સહિત ગાયત્રી ભણાવવાં માંડ્યાં તે ભણાવતાં-ભણાવતાં ઉનાળાં અને વસન્તના ચાર મહિના ચૈત્ર, વૈશાખ, જેઠ અને આષાઢ; વીતી ગયા તો પણ એ એને બરાબર ભણાવી શકયો નહિ ।।૫।।

એવું હોવા છતાં પિતાને તો જડભરત ઉપર ઘણો સ્નેહ હતો. તેથી એની એ દિશામાં પ્રવૃત્તિ ન હોવા છતાં, ''પુત્રને સારી કેળવણી આપવી જોઈએ'' એવા અનુચિત આગ્રહથી એને શૌચ, વેદાધ્યયન, વ્રત, નિયમ તથા ગુરુ અને અગ્નિની સેવા આદિ બ્રહ્મચર્યાશ્રમના આવશ્યક નિયમોનું શિક્ષણ દેતા જ રહ્યા. પણ હજી પુત્રને સુશિક્ષિત જોવાનો એનો મનોરથ પૂરો થઈ શકયો નહોતો અને પોતે પણ ભગવદ્ ભજનરૂપી પોતાના પાયાના મુખ્ય કર્તવ્ય પ્રત્યે અસાવધાન રહી કેવલ ઘરના ધન્ધાની હાયહોયમાં વ્યસ્ત હતા કે સદાય સજાગ રહેનારા કાળ ભગવાન્ એને હડપ કરી ગયા ।।૬।।

ત્યારે એ બ્રાહ્મણની નાની સ્રીએ પોતાના બન્ને બાળકોની ભલામણ શોક્યને કરી અને પોતે સતી થઈ પતિના લોકને પામી ।।૭।।

પિતા મરી ગયા પછી જડભરતના ભાઈઓ, જેઓ જડભરતના પ્રભાવને જાણતા નહોતા અને બ્રહ્મવિદ્યામાં નહિ પણ કર્મ વિદ્યામાં જ પોતાનો પુરુષાર્થ સમજતા હતા તેમણે ભરતને કેવળ મૂર્ખ જાણી શીખવવાનો આગ્રહ છોડી દીધો।।૮।।

જ્યારે સાધારણ નરપશુ ભરતને ''હે પાગલ, હે મૂર્ખ, હે બહેરા'' એવા નામોથી બોલાવતા ત્યારે ભરત પણ એમની પાસે પોતાનું કામ કરાવે તો બીજાની ઈચ્છાથી જ કરતા. વેઠના રૂપમાં, મજૂરીના રૂપમાં, માગવાથી અથવા વગર માગ્યે જ કંઈ એમને થોડું ઘણું, સારું નરસું અન્ન મળતું તે કેવળ પ્રાણના નિભાવ અર્થે ખાતા, ઈન્દ્રિયોને રાજી કરવા કાંઈ ખાતા નહિ. બીજી કોઈ પણ રીતે ઉત્પન્ન ન થઈ શકતું

સ્વતઃ સિદ્ધ કેવલ જ્ઞાન-આનન્દરૂપ આત્મજ્ઞાનની એમને પ્રાપ્તિ થઈ હતી તેથી એમને માન મળે કે અપમાન, સુખ મળે કે દુઃખ એનાથી એમને કશી પણ દેહાભિમાનની સ્ફૂર્તિ થતી નહિ ।।૯।।

ટાઢ, તડકો, વાયુ કે વરસાદમાં સાંઢની પેઠે ખુલ્લા શરીરે પડ્યા રહેતા. એમની અંગ પુષ્ટ અને મજબૂત હતાં. ધરતી ઉપર સૂવાથી સ્નાનાદિ નહિ કરવાથી, સાફ નહિ કરેલા અમૂલ્ય મણિની પેઠે એમનું બ્રહ્મતેજ સ્પષ્ટ જણાતું નહોતું. તેઓ કેડ ઉપર એક ગંદુ ગોબરું કપડું લપેટી રાખતા. ઘણી મેલી જનોઈ ઉપરથી અજ્ઞાની લોકો એમને બ્રહ્મબન્ધુ (બ્રાહ્મણોમાં અધમ) કહી એમનો તિરસ્કાર કરી બેસતા, પરન્તુ તેની આ ટીકાની પરવા કર્યા વિના મસ્ત રહીને ફર્યા કરતા ।।૧૦।।

બીજાની મજૂરી કરી પેટ ભરતા ભરતજીને એના ભાઈઓએ જોયા ત્યારે તેમણે તેમને ખેતરમાં ક્યારાનું ધ્યાન રાખવાનું કામ સોપ્યું. ભરતજી એ કાર્ય પણ કરવા લાગ્યા. પરન્તુ એમને એ વાતનો ખ્યાલ ન રહેતો કે ક્યારાની ભૂમિ સરખી છે કે ઊંચી-નીચી, અથવા ક્યારો નાનો છે કે મોટો. એના ભાઈઓ એને ચોખાની કણકી, ખોળ, ફોતરા, સળી ગયેલા (સડીગયેલા નહિ) અડદ અથવા વાસણમાં ચોંટી રહેલી દાઝ જે કંઈ આપતા એને જ અમૃત માની ખાઈ લેતા હતા ।।૧૧।।

એવામાં એક દિવસે ચોર લોકોના એક સરદારે પોતાને સન્તાન થવાની ઈચ્છાથી ભદ્રકાળી માતાને માણસનું બલિદાન દેવાનો સંકલ્પ કર્યો ।।૧૨।।

એ માટે એક માણસ પકડાયેલો પણ એ દૈવ ગતિથી બન્ધનમાંથી છૂટીને ભાગી ગયો હતો તેને શોધી લાવવા સરદારે માણસો ચારે તરફ દોડાવ્યા હતા. મધરાતનો સમય હતો. રાત ભારે અન્ધારી હતી, આવે સમયે પેલા માણસોને ભાગી ગયેલા માણસનો પત્તો લાગ્યો નહિ. દૈવ-ઈચ્છાથી હરણ અને સૂવર વગેરેથી ખેતરની ખડી ચોકી કરતા આંગીરસ ગોત્રના બ્રાહ્મણકુમાર વીરાસનથી બેઠેલા એમની નજરે પડ્યા ।।૧૩।।

એના શરીરનાં લક્ષણ નિર્દોષ જાણી એનાથી પોતાના ધણીનું કામ અવશ્ય થશે એમ માની દોરડાંથી બાંધીને રાજી થતા-થતા એમને ચંડિકાના મન્દિરમાં લાવ્યા ।।૧૪।।

પછી એ ચોર લોકોએ પોતાની રીત પ્રમાણે એ જડભરતજીને નવરાવ્યા, નવું વસ્ત્ર પહેરાવ્યું. ઘરેણાં, ચન્દન, માળા અને તિલક વગેરેથી શણગાર્યા, જમાડ્યા અને

ગાયન, સ્તુતિ તથા મૃદંગ અને ઢોલના મોટા અવાજ કરતાં પુરુષ પશુને ભદ્રકાળીને સામે બેસાડ્યા ।।૧૫।।

ધૂપ, દીપ, માલા, ધાણી, પત્તા, અંકુર, કુંપળિયાં, જવારાં, ફળ વગેરે નૈવેદ્ય સહિત બલિદાનની વિધિ થઈ ગઈ એટલે સરદારના ગોરે એ પુરુષ-પશુના લોહી રૂપ આસવથી ભદ્રકાળીને તૃપ્ત કરવા સારુ દેવીના મન્ત્રથી મન્ત્રેલી અને મહાવિકરાળ ધારદાર તલવાર ઉપાડી ।।૧૬।।

ચોર સ્વભાવથી તો રજોગુણી-તમોગુણી હતા જ. ધનના મદથી એમનું ચિત્ત વિશેષ ઉન્મત્ત થઈ ગયું હતું, હિંસામાં પણ એમની સ્વાભાવિક રુચિ હતી. આ વખતે તો તેઓ ભગવાનના અંશસ્વરૂપ બ્રાહ્મણ કુલનો તિરસ્કાર કરી સ્વચ્છન્દતાથી કુમાર્ગ ઉપર જઈ રહ્યા હતા. આપત્તિ કાલમાં પણ જે હિંસાની રજા આપવામાં આવી છે એમાં પણ બ્રાહ્મણ વધનો સર્વથા નિષેધ છે તો પણ તેઓ સાક્ષાત્ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત, વૈરરહિત અને સમસ્ત પ્રાણીઓના મિત્ર એક બ્રહ્મર્ષિકુમારનું બલિદાન દેવા માગતા હતા, આ ભયંકર કુકૃત્ય જોઈ જડભરતના અસહ્ય બ્રહ્મતેજથી ભદ્રકાળી દેવીનું શરીર બળવા લાગતાં પોતાની મૂર્તિ ફાડીને એ તરત જ એમાંથી પ્રકટ થયાં ।।૧૭।।

ક્રોધવશ માતાજી એ લોકોનો અપરાધ સહી શકયાં નહિ. ઝાડની ડાળો જેવી એમની ભ્રમરો છેક કપાળમાં ચઢી ગઈ, કરાલ દાઢો અને લાલચોળ ચડી ગયેલી આંખોથી એમનું મોઢું એવું ભયંકર લાગતું હતું કે જાણે પોતે આખા જગત્નો પ્રલય કરી નાખશે, ક્રોધથી ખડખડાટ હસવા લાગ્યા. એમણે ગોરના હાથમાંથી તલવાર ઝૂંટવી લીધી અને એ જ તલવારથી એ ચોર લોકોનાં માથાં કાપી નાખ્યાં અને એમનાં ગળાંમાંથી નીકળતું અત્યન્ત ઊના લોહી રૂપ શરબત એમણે પોતાના પાર્ષદોની સાથે પીધું. પીધા પછી અત્યન્ત પાનના મદથી વિહ્વળ થઈને એમણે પાર્ષદોની સાથે બહુ ઊંચા સ્વરથી ગાન અને નૃત્ય કર્યાં. માથાંરૂપ દડાઓથી રમત કરવા લાગ્યાં ।।૧૮।।

એ વાત તદ્દન સાચી જ છે કે મહાપુરુષોનો કરેલો અત્યાચાર રૂપ અપરાધ આ જ પ્રમાણે જેમની તેમ અપરાધ કરનાર ઉપર જ પડે છે ।।૧૯।।

ન વા એતદ્વિષ્ણુદત્ત મહદદ્ભુતં યદસમ્ભ્રમઃ...ભયમ્ ઉપસૃતાનાં ભાગવતપરમહંસાનામ્ ।।૨૦।।

પરીક્ષિત! જેમની દેહાભિમાનરૂપ સુદઢ હૃદયગ્રન્થિ છૂટી ગઈ છે, જે સમસ્ત પ્રાણીઓના મિત્ર, આત્મારૂપ તથા વૈરરહિત છે, સાક્ષાત્ ભગવાન્ જ ભદ્રકાલી વગેરે જુદાં-જુદાં રૂપ ધારણ કરી પોતાની કદી ન ચૂકનાર કાલચક્ર રૂપ શ્રેષ્ઠ શસ્ત્રથી જેમની રક્ષા કરતા રહે છે અને જેમણે ભગવાનના નિર્ભય ચરણકમલોનો આશ્રય લઈ લીધો છે; એ ભગવદ્ ભકત પરમહંસોને માટે પોતાનું મસ્તક કપાવાનો પ્રસંગ આવે તો પણ વ્યાકુલ ન થવું-એ કોઈ મોટા આશ્ચર્યની વાત નથી ।।૨૦।।

ઇતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (બીજા યોગવડે સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રકરણમાં ભરત ચરિતમાં ‘‘હરિ ભક્તિ બધા જાતના ભયથી છોડાવે છે’’ નામનો ત્રીજો) ‘‘ભરતજીનો બ્રાહ્મણને ત્યાં જડરૂપે જન્મ’’ નામનો નવમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

આનાથી વધુ મૂર્ખ બીજો કોણ?

‘‘પારસમણિ (ભાગવત)ને વાટકે, ભટજી (કથાકાર) માગે ભીખ’’
ભટજી માંગે ભીખ, નામ ચિન્તામણિ હરિનું!!
સકળ મનોરથ સે’જ, સિદ્ધ ઔષધ નથી કરીનું!!! **(દયારામ)**

અધ્યાય ૧૦

રહૂગણ અને જડભરત નો મેળાપ

વિશેષ : ભદ્રકાળીના મન્દિરમાં જડભરતે જે નિર્વિકારપણું દેખાડ્યું તે તો અજ્ઞાન માણસમાં પણ હોઈ શકે; માટે ભરતની સર્વજ્ઞતા બતાવવા સારુ રહૂગણની કથા આ દશમા અધ્યાયમાં કહેવાઈ છે.

અથ સિન્ધુસૌવીરપતે રહૂગણસ્ય વ્રજત ઈક્ષુમત્યાઃ તટે તત્કુલપતિના ... સહ ગૃહીતઃ પ્રસભમતદર્હ ઉવાહ શિબિકાં સ મહાનુભાવઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી કહ્યું : રાજન્! એકવાર સિન્ધુ અને સૌવીર દેશનો સ્વામી રહૂગણ રાજા કપિલ મુનિના આશ્રમમાં જતો હતો. વચમાં ઈક્ષુમતી નદીને કાંઠે રાજાની પાલખી ઉપાડનારા ભોઈ લોકોનો જમાદાર બીજા ભોઈને વેઠે પકડી લેવાની તજવીજ

કરતો હતો તેટલામાં એના હાથમાં એ બ્રાહ્મણદેવતા (જડ ભરત) આવી ગયા. એ હૃષ્ટ-પુષ્ટ, જુવાન અને તગડા હોવાથી બળદ કે ગધેડા ની પેઠે ભાર ઉપાડવામાં સમર્થ છે એમ ધારીને બીજા વેઠિયાઓની સાથે એમને પણ જમાદારે બલાત્કારથી પકડી લીધા. જો કે એ કામ કરવાને એ યોગ્ય નહોતા તો પણ પોતે મહાજ્ઞાની હોવાથી એમણે બીજા કહારો (ભોઈઓ) ની સાથે પાલખી ઉપાડી ।।૧।।

માર્ગમાં કોઈ જીવ પગથી ચગદાઈ જાય નહીં એટલા માટે જડભરત એક બાણ જેટલી જગ્યા જોઈ-જોઈને ચાલતા. આમ થતાં બીજા ભોઈ લોકોની ચાલ સાથે એની ચાલનો મેળ નહીં ખાવાથી પાલખી ખાંગી થઈ જતી. એ જોઈને રહૂગણ રાજાએ કહારોને કહ્યું :"અરે ભોઈઓ બરાબર ચાલો, પાલખી ઊંચી-નીચી કેમ થઈ જાય છે?" ।।૨।।

આવું રાજાનું ઠપકા ભરેલું વચન સાંભળી દંડની બીકથી ભોઈ લોકોએ વિજ્ઞપ્તિ કરી કે, "હે રાજા! અમે ગાફેલ નથી; અમે તો તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે બરાબર રીતે ચાલીએ છીએ, પરન્તુ આ માણસ, જેને હજુ હમણાં જ પકડી મંગાવવામાં આવ્યો છે તો પણ એ જલદી ચાલતો નથી. આની સાથે અમો પાલખી લઈ જઈ શકીશુ નહીં" ।।૩-૪।।

આવું એ રાંક લોકોનું વચન સાંભળી રાજાએ નિશ્ચય કર્યો કે "ખરી વાત છે. સંસર્ગનો દોષ એક વ્યક્તિમાં હોય તોય સઘળા સોબતીઓને લાગે છે. તેથી તેના પ્રતીકાર કરવામાં નહિ આવે તો એ એની સાથે સમ્બન્ધ રાખનારા બધામાં આવી શકે છે. તેથી એનો પ્રતીકાર ન થાય તો ધીરે-ધીરે આ બધા કહારો પોતાની ચાલ બગાડી નાખશે" એમ વિચારી રાજા રહૂગણની આંખ કંઈક લાલ થઈ. જો કે એ રહૂગુણ રાજાએ મહાપુરુષોની સેવા કરી હતી તો પણ ક્ષત્રિય સ્વભાવ વશ રજોગુણી અને રાજકીય બલાત્કારથી એની બુદ્ધિ રજોગુણથી વ્યાપ્ત થઈ ગઈ અને ભારેલા અગ્નિની પેઠે જેનું તે જ સ્પષ્ટ દેખાતું નહોતું તેવા દ્વિજશ્રેષ્ઠ (જડભરત) ને મશ્કરીમાં આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો ।।૫।।

અરે ભાઈ! ઘણા દુઃખની વાત છે, અવશ્ય તું બહુ થાકી ગયો છે. લાગે છે કે આ તારા સાથીઓએ તને જરાય ટેકો કર્યો નથી. આટલે દૂરથી તેં એકલાએ જ ઘણા સમયથી પાલખી ઉંચકતા ચાલતો રહ્યો છે. તારું શરીર પણ ખાસ હૃષ્ટ-પુષ્ટ અને મજબૂત નથી અને મિત્ર તારી અવસ્થાએ પણ તને ભાંગી નાખ્યો છે, આ પ્રમાણે

ઘણાં મહેણાં ટોણાં મારવા છતાં તે પહેલાંની માફક જ ચુપચાપ પાલખી ઉઠાવી ચાલતા રહ્યા! કંઈ પણ ખોટું લગાડ્યું નહિ; કારણ કે એની દૃષ્ટિમાં તો પંચભૂત, ઈન્દ્રિય અને અન્તઃકરણના સંઘાત એ પોતાના અન્તિમ શરીર અવિદ્યાનું જ કાર્ય હતું. તે જુદાં-જુદાં અંગોવાળું દેખાતું હોવા છતાં પણ હકીકતમાં હતું જ નહિ તેથી એમાં એના હુંદ્રમારા પણનો ખોટો અધ્યાસ નહોતો અને તે બ્રહ્મરૂપ થઈ ગયા હતા ।।૬।।

વળી પાછી પોતાની પાલખી હાલમ-ડોલમ થતાં રહૂગણ રાજા તડૂકીને કહેવા લાગ્યા, ''અરે, આ શું? તું જીવતો મરેલો છે? મને નહિ ગણકારતાં તું મારા હુકમનું અપમાન કરે છે. જેમ દંડપાણિ યમરાજા પ્રાણીઓને શિક્ષા કરે છે તેમ હું પણ તને તારી ગફલતમાટે શિક્ષા કરીશ ત્યારે તારી સાન ઠેકાણે આવશે'' ।।૭।।

રહૂગણને રાજા હોવાનો ઘમંડ હતો તેથી તેણે આવી ઘણી ફાવે તેમ વાતો કરી નાખી. તે પોતાની જાતને પંડિત માનતા હતા તેથી રજ-તમ-યુક્ત અભિમાનને લીધે એ ભગવાનના અનન્ય પ્રીતિપાત્ર ભક્તશિરોમણિ ભરતજીનો તિરસ્કાર કરી બેઠા. યોગેશ્વરોની વિચિત્ર રહેણી-કહેણીનો તો એને કંઈ પત્તો જ નહોતો. એની એવી કાચી બુદ્ધિ જોઈ એ પ્રાણીમાત્રના પ્રેમી અને આત્મા, બ્રહ્મભૂત બ્રાહ્મણ દેવતા મુસ્કાયા અને નિરાભિમાન રહીને કહેવા લાગ્યા ।।૮।।

બ્રાહ્મણે કહ્યું : ''હે રાજન્! તમે જે કહ્યું છે તે પ્રમાણે જ છે. એમાં તમે કંઈ મારી મશ્કરી કરી નથી. જો ભાર નામનો કોઈ પદાર્થ હોય તો-તો એ મારી મશ્કરી કહેવાય. પણ, ભાર શું છે અને દેહ શું છે એનું નિરૂપણ થઈ શકતું નથી. એ ભાર કે દેહ ની સાથે મારે કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. તેમ જ જો કોઈ ચાલીને પહોંચવાનું સ્થળ અથવા ચાલવાનો માર્ગ હોય અને એની સાથે મારે કશો સમ્બન્ધ હોય તો એ મારી મશ્કરી કરી એમ સમજું. પરન્તુ એમાંનું કશું જ નથી. તેથી તમે ખરું જ કહ્યું છે એમ સમજું છું. આત્માને પુષ્ટ તો મૂર્ખ લોકો જ કહે છે ।।૯।।

જાડાપણું, દૂબળાપણું, આધિ, વ્યાધિ, ક્ષુધા, તૃષા, ભય, કજિયો, ઈચ્છા, જરા, નિદ્રા, પ્રેમ, ક્રોધ, અહંકારથી થતો મદ તથા શોક વગેરે દેહાભિમાની સાથે જન્મેલ હોય તે જીવને હોય છે પણ હું જે દેહાભિમાનની સાથે જન્મેલ નથી તેને એમાંનું કંઈ જ નથી ।।૧૦।।

હે રાજા! હું એકલો જીવન્મૃત નથી, આખું જગત જીવતું જ મરેલું છે. ધણીપણું

અને નોકરપણું જો અવિચળ હોય તો તારે આજ્ઞા કરવી અને મારે કામ કરવું એ ઘટે; પરન્તુ એ અવિચળ નથી. જો તું રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થાય અને મને રાજ્ય મળે તો હું આજ્ઞા કરું અને તારે કામ કરવું પડે ।।૧૧।।

આ રાજા છે અને આ પ્રજા છે એવી ભેદબુદ્ધિ વ્યવહાર સિવાય બીજે ક્યાંય લગાર પણ જોવામાં આવતી નથી. જો વ્યવહાર દૃષ્ટિ છોડી પરમાર્થ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે તો કોણ રાજા? અને કોણ પ્રજા? એવું કાંઈ છે તો નહિ જ. તો પણ જો તને રાજાપણાનું અભિમાન હોય જ તો હે રાજા! હું તારી શું સેવા કરું? ।।૧૨।।

હું જે ઉન્મત્ત, ઘેલા અને જડની પેઠે રહું છું અને બ્રહ્મપણું પામ્યો છું તેને દંડથી અથવા શિખામણથી શું થવાનું છે? કેમકે જીવન મુક્તને અર્થ કે અનર્થ એમાનું કાંઈ પણ નથી. કદાચ હું જીવનમુક્ત ન હોઉં પણ ઘેલો અને અક્કડ હોઉં તો પણ દળેલાને દળવાની માફક મને દંડ આપવો કે શિખામણ બધું જ વ્યર્થ છે ।।૧૩।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : સ્વભાવથી જ શાન્ત અને દેહાભિમાન કરાવનારી અવિદ્યાથી મુક્ત થયેલા જડભરત જે સુખદુઃખાદિ ભોગવી લઈને પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય કરી રહ્યા હતા તે રહૂગણે કહેલી સઘળી વક્રોક્તિના ઉત્તર આપી મૌન થઈ ગયા અને પ્રથમની પેઠે પાલખી ઉપાડી ચાલવા લાગ્યા ।।૧૪।।

હે પરીક્ષિત રાજા! સિન્ધુ અને સૌવીર દેશનો અધિપતિ રહૂગણ રાજા ઉત્તમ શ્રદ્ધાને લીધે તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવાનો અધિકારી હતો. દેહાભિમાનને તોડનારું તથા યોગના ઘણા ગ્રન્થોથી સમર્થિત એ જડભરતનાં વાક્ય સાંભળી એ તરત જ પાલખીમાંથી ઊતરી પડ્યો અને રાજમદ છૂટી જતાં એમનાં ચરણમાં માથું મૂકી એ ક્ષમા માગતાં બોલ્યો ।।૧૫।।

‘‘આપ ગુપ્ત પણે ફરનાર કોણ છો? કયા મુનિવર છો? કેમકે આપે દ્વિજોના ચિહ્નરૂપ જનોઈ ધરી છે. ગુરુ દત્તાત્રેય વગેરે અવધૂતો પૈકીના કોઈ અવધૂત છો? અહીં શા માટે નીકળી આવ્યા છો? કોના પુત્ર છો? કયાં જન્મેલા? અમારું કલ્યાણ કરવાને અહીં પધાર્યા હો તો શું આપ સાક્ષાત્ સત્ત્વમૂર્તિ કપિલદેવજી તો નથી? ।।૧૬।।

હું ઈન્દ્રના વજ્રથી નથી ડરતો કે નથી ડરતો શ્રીમહાદેવજીના ત્રિશૂળથી કે યમના દંડથી, અગ્નિ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, વાયુ કે કુબેરના અસ્ત્ર-શસ્ત્રથી પણ બીતો નથી, પરન્તુ માત્ર બ્રાહ્મણોના કુળનું અપમાન કરવાથી ડરું છું ।।૧૭।।

પોતાના વિજ્ઞાન અને શક્તિ ને છુપાવી મૂર્ખની માફક ફરતા આપ કોણ છો? એ કૃપા કરીને જણાવો, વિષયોથી તો આપ સર્વથા અલિપ્ત જણાઓ છો, મને આપનો થાહ મળતો નથી. હે સાધો! આપનાં યોગયુક્ત વાક્યોની આલોચના કરવા છતાં મારી શંકાઓ મટતી નથી ।।૧૮।।

હું પણ મહા યોગેશ્વર અને આત્મવેત્તા મુનિઓના પરમ ગુરુ અને સાક્ષાત્ શ્રીહરિની જ્ઞાનશક્તિના અવતાર રૂપ કપિલ ભગવાનની પાસે આ સંસારમાં એકમાત્ર શરણ લેવા જેવું કોણ છે તે પૂછવા સારુ જાઉં છું ।।૧૯।।

મને તો એવું લાગે છે કે લોકોની દશા જોવામાટે છૂપા રૂપથી ફરતા આપ કપિલદેવજી તો નહિ હો! ભલા, ઘરમાં આસક્ત રહેવાવાળો વિવેક હીન પુરુષ યોગેશ્વરોની ગતિવિધિ કેવી રીતે જાણી શકે? ।।૨૦।।

આપે કહ્યું કે શ્રમ જ નથી પણ એ વાત મારા મનમાં ઠસતી નથી. કોઈ વખત હું યુદ્ધ વગેરે કામ કરું છું ત્યારે થાકી જાઉં છું તેમ ભાર ઉપાડવાનો તથા ચાલવા વગેરેનો થાક આપને પણ લાગવો જ જોઈએ એવું અનુમાન કરું છું. આપ વ્યવહારના માર્ગને ખોટો કહો છો, છતાં જેમ મિથ્યા ઘડાથી પાણી વગેરે લાવવાનું કામ થાય નહિ તેમ જો વ્યવહાર પણ ખોટો હોય તો એથી કશું કામ થવું જોઈએ નહિ. પણ વ્યવહાર (સંસાર) થી સઘળું કામ થાય છે તો તેને ખોટો શી રીતે કહેવો? ।।૨૧।।

(આપે કહ્યું કે સુખ-દુઃખ વગેરે દેહના ધર્મ છે, આત્માના નહિ. એ વિશે પણ મને શંકા છે) જેમ તપેલીને તાપ લાગતાં એની અંદરના દૂધને તાપ લાગે છે અને દૂધને તાપ લાગતાં ચોખાની અંદરના ભાગને તાપ લાગે છે એમ ઉપરના ભાગને તાપ લાગવાથી અંદરના ભાગને તાપ લાગે છે જ. આમાં કાંઈ પણ ખોટું નથી. એવી જ રીતે દેહને દુઃખ થવાથી એની અંદરની ઈન્દ્રિયોને દુઃખ થાય છે, ઈન્દ્રિયોને દુઃખ થતાં પ્રાણને થાય છે, પ્રાણને થતાં મનને થાય છે તો મનને થતાં આત્માને થવું જોઈએ ।।૨૨।।

આપે કહ્યું કે સ્વામીપણું અને સેવકપણું અવિચળ નથી. પરન્તુ જે વખતે એ રાજા હોય તે વખતે એ પ્રજાનું પાલન અને શાસન કરે એમાં શું ખોટું છે? જે રાજા ભગવાનનો ભક્ત રહીને યોગ્ય રીતે પોતાનો અધિકાર ભોગવતો હોય અને અપરાધી લોકોને શિક્ષા કરતો હોય તે દળેલાને દળવા જેવું નિષ્ફળ કેમ કહેવાય? ।।૨૩।।

હું તો ધારું છું કે રાજા પોતાના ધર્મ પાલનરૂપી ભગવાનની ભક્તિ કરવાથી પોતાના પાપના સમૂહનો નાશ કરે છે. એથી આપે જે કહ્યું તે મને ઊલટું લાગે છે

એટલા માટે હે દીનબન્ધુ! મેં રાજાત્વના અભિમાનથી આપ જેવા મહાત્માનો તિરસ્કાર કર્યો. મારા ઉપર આપ એવી કૃપાદષ્ટિ કરો, જેથી મહાત્માનો તિરસ્કાર કરવારૂપ પાપમાંથી હું મુક્ત થઈ જાઉં ।।૨૪।।

ન વિક્રિયા વિશ્વસુહૃત્સખસ્ય સામ્યેન વીતાભિમતેસ્તવાપિ।
મહદ્વિમાનાત્ સ્વકૃતાદ્ધિ માદંનંક્ષ્યત્યદૂરાદપિ શૂલપાણિઃ ।।૨૫।।

આપને દેહાધ્યાસ નથી એટલું જ નહિ પણ આપ વિશ્વબન્ધુ શ્રીહરિના અનન્ય ભક્ત છો. તેથી બધાંમાં સમાન દષ્ટિ હોવાથી આ માન-અપમાનને લીધે આપમાં તો કોઈ વિકાર સમ્ભવતો નથી તો પણ એક મહાપુરુષના અપરાધ કરવાને કારણે મારા જેવો અદનો આદમી, સાક્ષાત્ ત્રિશૂલપાણિ મહાદેવજી સમાન પ્રભાવશાળી હોય તો પણ, પોતાના અપરાધથી જોત-જોતામાં નષ્ટ-ભ્રષ્ટ થઈ જાય ।।૨૫।।

ઇતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (બીજા યોગવડે સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રકરણમાં ભરતચરિતમાં પ્રશ્નનિરૂપણ નામનો ચોથો) ''રહૂગણ અને જડભરત નો મેળાપ''નામનો દસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

(હવેલી-મન્દિર ખોલીને ઠાકોરજીના દર્શન-મનોરથ-ભેટ-સામગ્રીના માધ્યમથી) પૈસા કમાવવા માટે સેવા કરનારનો આલોક-પરલોક સહિત સર્વનાશ થયો સમજવો. (શ્રીગુસાંઈજી, સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીની વિવૃતિ)

અધ્યાય ૧૧

ભરતજીએ રહૂગણ રાજાને કરેલો બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ

વિશેષ : આ અગિયારમાં અધ્યાયમાં રહૂગણ રાજાએ પ્રશ્ન કરતાં જડભરતે એને ઉત્તમ બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો. એ કથા કહેવામાં આવશે.

અકોવિદઃ કોવિદવાદવાદાન્ વદસ્યથો નાતિવિદાં વરિષ્ઠઃ ।।
ન સૂરયો હિ વ્યવહારમેનં તત્ત્વાવમર્શેન સહામનન્તિ ।।૧।।

જડભરતે કહ્યું : તું અજ્ઞાની છતાં વિદ્વાન્ જેવી ઉપર છલી તર્ક-વિતર્ક યુક્ત વાતો કરે છે; પણ તેટલાથી શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનીઓમાં તારી ગણતરી થઈ શકે નહિ. તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ આ અવિચાર સિદ્ધ સ્વામી-સેવક આદિ વ્યવહારને તત્ત્વવિચારને

સમયે સત્યરૂપી સ્વીકાર કરતા હોતા નથી ।।૧।।

હે રાજા! જેમ લોક વ્યવહાર સત્ય નથી તેમ વેદમાં કહેલો કર્મવ્યવહાર પણ સત્ય નથી. ઘરમાં રહીને કરવાના યજ્ઞો સમ્બન્ધી વિદ્યાઓને વેદવચનો બહુધા લાગુ પડે છે તેનાથી રાગ દ્વેષાદિથી રહિત વિશુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાની વાત ઘણું કરીને પ્રકાશતી નથી ।।૨।।

તત્ત્વજ્ઞાન હિંસાદિક દોષથી રહિત છે; કર્મકાંડની વિદ્યામાં હિંસાદિક દોષ રહેલા છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં રાગ દ્વેષાદિક રહેતા નથી, કર્મકાંડમાં રહે છે. જેમ સ્વપ્નનું સુખ મિથ્યા છે તેમ ગૃહસ્થાશ્રમનું સુખ મિથ્યા છે. વેદાન્તના વચન જો કે તત્ત્વજ્ઞાનને સારું ઘણાંજ સારાં છે તો પણ એ યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાન આપી શક્તાં નથી ।।૩।।

જ્યાં સુધી મન સત્ત્વ, રજ અને તમો ગુણને વશ રહે છે ત્યાં સુધી માણસ નિરંકુશપણે જ્ઞાનેન્દ્રિયથી તેમ જ કર્મેન્દ્રિયથી શુભ-અશુભ કર્મો કર્યા કરે છે ।।૪।।

આ મન વાસનામય, વિષયાસક્ત, ગુણોથી પ્રેરિત, વિકારી અને પાંચ મહાભૂત અને અગિયાર ઈન્દ્રિયરૂપ સોળ કલાઓમાં મુખ્ય છે. એ જ જુદાં-જુદાં નામોથી દેવતા અને મનુષ્યાદિરૂપ ધારણ કરીને શરીરરૂપ ઉપાધિઓના ભેદથી જીવની ઉત્તમતા અને અધમતાનું કારણ બને છે ।।૫।।

આ માયામય મન સંસારચક્રમાં છળવાવાળું છે. એ જ પોતાના દેહના અભિમાનની જીવની સાથે મળી જઈને તેને કાલક્રમથી આવી પડેલ સુખદુઃખ અને એનાથી અલગ મોહરૂપ અવશ્ય ભાવી ફલોની અભિવ્યક્તિ કરે છે ।।૬।।

એવી રીતે જાગ્રત અને સ્વપ્નવત્ આખો સંસાર મનની કલ્પનાથી જ ઊભો થયો છે અને મનના પ્રમાણમાં પ્રકાશ્યા કરે છે. આત્મા તો મનથી પેદા થયેલા સંસારનો દ્રષ્ટા છે. વાસ્તવિક રીતે એ એની સાથે બીજો કશો સમ્બન્ધ ધરાવતો નથી તો પણ ''એ મન હું છું'' એવા ખોટા અધ્યાસથી પોતાને ઉચ્ચ નીચ માને છે. જો કે આવી રીતે મન જ આત્માને દેહાભિમાનરૂપ અધમતા આપે છે તો પણ એમાંથી છોડાવનારું પણ એ જ છે ।।૭।।

જેમ દીવો ઘીવાળી વાટને ખાધા જ કરે ત્યાં સુધી એમાંથી ધુમાડાવાળી શિખાઓ નીકળ્યા કરે છે અને જ્યારે ઘી અને વાટ સઘળું બળી જાય ત્યારે ઠરી જઈને તેજરૂપ થઈ જાય છે તેમ જ્યાં સુધી મન વિષયો તથા કર્મોમાં લાગી રહેલું હોય ત્યાં સુધી એમાં અગિયાર વૃત્તિઓ દેખાય છે; વિષયો તથા કર્મોથી છૂટા પડતાં તે બ્રહ્માકાર થઈ જાય છે ।।૮।।

હે વીર વર! મનની વૃત્તિઓ અગિયાર છે તેમાં પાંચ ક્રિયારૂપ છે અને પાંચ જ્ઞાનરૂપ છે અને એક અભિમાનરૂપ છે. હે રાજા! પાંચ વિષય, પાંચ કર્મ અને એક શરીર એ અગિયાર પદાર્થો ઉપર કહેલી અગિયાર વૃત્તિઓના આધારભૂત સ્થાન છે ।।૯।।

એમાં ગન્ધ, રૂપ, સ્પર્શ, રસ અને શબ્દ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષય સમજવા; જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપ દ્વારથી મનની વૃત્તિઓની એ જગ્યાઓ છે. મલત્યાગ, મૈથુન, ગતિ, ભાષણ અને લેતી-દેતી એ પાંચ કર્મ સમજવાં; કર્મેન્દ્રિયરૂપ દ્વારથી મનની વૃત્તિઓની એ જગ્યાઓ છે. અગિયારમું જે શરીર કહ્યું તે અભિમાનરૂપ મનની વૃત્તિનું સ્થાનક છે; શરીરને એ સ્થાનક સમજવું. કેટલાક વિદ્વાનો અહંકાર નામે મનની એક બારમી વૃત્તિ પણ છે એવું કહે છે તેનું સ્થાન ઉપર કહેલું શરીર જ છે ।।૧૦।।

*જો કે એ પ્રમાણે મુખ્યત્વે મનની વૃત્તિઓ અગિયાર ગણાય છે તો પણ પદાર્થો, સ્વભાવ, સંસ્કાર, કર્મ અને કાળને લીધે તે વૃત્તિઓ પેટા ભેદોથી સેંકડો, હજારો અને કરોડો થવા જાય છે. પરન્તુ એમની સત્તા (અસ્તિત્વ) ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માની સત્તાથી જ છે, સ્વતઃ અથવા પરસ્પર મળીને નથી ।।૧૧।।

વિશેષ : વિવેકી પુરુષો શરીરને 'મારું' કરી જાણે છે. પણ મૂઢ પુરુષો શરીરને 'હું' કરી માને છે માટે અહંકારને બારમી જાુદી વૃત્તિ ગણી છે.

એવું હોવા છતાં મનની સાથે ક્ષેત્રજ્ઞ (આત્મા) નો કોઈ સમ્બન્ધ નથી. એ તો જીવની જ માયા રચિત ઉપાધિ છે એ ઘણું કરીને સંસાર બંધનમાં ધકેલી દેનાર અવિશુદ્ધ કર્મોમાં જ પ્રવૃત્ત રહે છે. એની ઉપર કહેલી વૃત્તિઓ પ્રવાહરૂપથી નિત્ય છે; જાગ્રત અને સ્વપ્નના સમયે તે પ્રકટ થઈ જાય છે અને સુષુપ્તિમાં છુપાઈ જાય છે, આ બન્ને અવસ્થાઓમા ક્ષેત્રજ્ઞ, જે વિશુદ્ધ ચિન્માત્ર છે તે મનની આ વૃત્તિઓને સાક્ષીરૂપથી જોતો રહે છે ।।૧૨।।

આ ક્ષેત્રજ્ઞ પરમાત્મા સર્વવ્યાપક, જગત્નું આદિ કારણ પરિપૂર્ણ, અપરોક્ષ, સ્વયંપ્રકાશ, અજન્મા, બ્રહ્માદિના પણ નિયન્તા અને પોતાને આધીન રહેનારી માયાદ્વારા બધાના અન્તઃકરણમાં રહીને જીવોને પ્રેરિત કરનાર સમસ્ત પ્રાણીઓના આશ્રયરૂપ ભગવાન્ વાસુદેવ છે ।।૧૩।।

જેમ વાયુ સમ્પૂર્ણ સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓમાં પ્રાણરૂપે પ્રવેશ કરી તેમને પ્રેરિત

કરે છે. તેમ ક્ષેત્રજ્ઞ ભગવાન્ વાસુદેવ પણ સર્વ સાક્ષી આત્મસ્વરૂપથી સમ્પૂર્ણ વિશ્વમાં ઓતપ્રોત છે ।।૧૪।।

હે રાજન્! જ્યાં સુધી મનુષ્ય જ્ઞાનના ઉદયદ્વારા આ માયાનો તિરસ્કાર કરી, બધાંની આસક્તિ છોડી તથા કામક્રોધ વગેરે છ શત્રુઓને જીતી લઈને આત્મતત્ત્વને જાણી નથી લેતો અને જ્યાં સુધી તે આત્માની ઉપાધિરૂપ મનને સંસારનાં દુઃખોનું ક્ષેત્ર નથી સમજતો ત્યાં સુધી તે આ લોકમાં એમ જ વ્યર્થ જ ભટકતો રહે છે, કારણ કે એ ચિત્ત એના શોક, મોહ, રોગ, રાગ, લોભ અને વેર વગેરેના સંસ્કાર તથા મમતા ની વૃદ્ધિ કરતું રહે છે ।।૧૫-૧૬।।

ભ્રાતૃવ્યમેનં તદદભ્રવીર્યમ્ ઉપેક્ષયાધ્યેધિતમપ્રમત્તઃ ।।
ગુરોર્હરેશ્ચરણોપાસનાસ્ત્રો જહિ વ્યલીકં સ્વયમાત્મમોષમ્ ।।૧૭।।

આ મન જ તમારો પ્રબળ શત્રુ છે. તમે તેની ઉપેક્ષા કરેલી હોવાથી તેની શક્તિ વિશેષ વધી ગઈ છે. જો કે તે પોતે સ્વયં તો સર્વથા મિથ્યા છે તો પણ તેણે તમારા આત્મસ્વરૂપને ઢાંકી દીધું છે. તેથી તમે સાવધાન થઈ શ્રીગુરુ અને શ્રીહરિનાં ચરણોની ઉપાસનાના અસ્ત્રથી એને મારી નાખો ।।૧૭।।

ઈતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (બીજા યોગવડે સ્વરૂપ સ્થિતિ પ્રકરણમાં ભારત ચરિતમાં યોગાનુસારી જ્ઞાન નિરૂપણ નામનો પાંચમો) ''ભરતજીએ રહૂગણ રાજાને કરેલો બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ'' નામનો અગિયારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

સાવધાન! સાવધાન!! સાવધાન!!!
ષોડશગ્રન્થના જ્ઞાન વિનાનું કોરું ભાગવતનું શ્રવણ-પઠન-મનન
પુષ્ટિમાર્ગીને ગેરમાર્ગે દોરનારું પણ બની શકે છે

અધ્યાય ૧૨

જડ ભરતે રહૂગણના સન્દેહ દૂર કર્યા

વિશેષ : આ બારમા અધ્યાયમાં રહૂગણ રાજાએ સન્દેહને લીધે ફરી વાર પૂછતાં એ મહાન યોગી જડભરતે એના સઘળાં સંદેહ મટાડ્યા એ કથા કહેવાશે.

નમો નમઃ કારણવિગ્રહાય સ્વરૂપતુચ્છીકૃતવિગ્રહાય ।।
નમોવધૂત દ્વિજબન્ધુલિંગનિગૂઢનિત્યાનુભાવ તુભ્યમ્ ।।૧।।

રહૂગણ રાજાએ કહ્યું : હે યોગેશ્વર! તમે ઈશ્વરના જ શરીરરૂપ છો, પરમાનન્દના પ્રકાશથી દેહાદિને તુચ્છ ગણો છો અને સામાન્ય બ્રાહ્મણના વેશથી પોતાના સ્વતન્ત્ર અનુભવને ગુપ્ત રાખો છો; એવા તમને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું ।।૧।।

જેમ તાવના રોગથી પીડાયેલાને ઓસડ અમૃતરૂપ હોય, ગરમીથી તપી ગયેલાને શીતળ જલ અમૃતરૂપ હોય તેમ હે મહારાજ! હું આ અધમ દેહના અભિમાનરૂપ સર્પ કરડવાથી અન્ધ થયેલો છું. પાલખીમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ અભિમાન કરવાથી ''હું સિન્ધુ દેશનો રાજા છું'' એવા પ્રબલ મદથી અન્ધ થઈ રહ્યો છું. મને આપનાં વચન અમૃતમય ઔષધરૂપ છે ।।૨।।

એટલામાટે મારા મનમાં જે કાંઈ સંશય છે તે તો હું પાછળથી આપની પાસે નિવૃત્ત કરાવીશ પણ હમણાં તો આપે મને અધ્યાત્મ જ્ઞાન યોગમય જે વાત કરી તે મારાથી જરા વધારે સારી પેઠે સમજાય એવું વ્યાખ્યાન કરો; મને એ સાંભળવાની ઘણી ઉત્કંઠા છે ।।૩।।

હે યોગેશ્વર! આપે જે એમ કહ્યું કે ભાર ઉપાડવાની ક્રિયા તથા એનાથી જે શ્રમરૂપ ફલ થાય છે એ બન્ને પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં કેવલ વ્યવહાર મૂલક છે, હકીક્તમાં સત્ય નથી એ તત્ત્વવિચારની દૃષ્ટિએ ટકી શક્તું નથી તો આ બાબતમાં અક્કલ કામ નથી કરતી, આપના આ કથનનો મર્મ મારે ગળે ઉતરતો નથી ।।૪।।

જડ ભરતે કહ્યું : પૃથ્વીમાંથી બનેલો પદાર્થ કોઈ કારણથી પૃથ્વી ઉપર ચાલે છે. એને આપણે 'ભોઈ' ના નામથી જાણીએ છીએ; જે પદાર્થ એવી રીતે ચાલતો નથી તેને આપણે 'પથરા' વગેરે કહીએ છીએ. બાકી ભોઈ અને પથરમાં કશો ભેદ નથી. જેમ પથરાને જડપણાને લીધે ભાર કે પરિશ્રમ નથી તેમ ભોઈને પણ ભાર કે પરિશ્રમ ન જ હોવો જોઈએ. જેને પરિશ્રમ લાગે છે તેનું જો નિરૂપણ થઈ શક્તું હોય તો કદાચ આપણે પરિશ્રમ માનવાની વાત સાચી માનીએ; પરન્તુ એ થઈ શક્તું નથી. અવયવો સિવાય અવયવીનું નિરૂપણ થઈ શક્તું નથી. હવે આપણે જોઈએઃવારુ એક ભોઈના પગ ઉપર ઘૂંટી છે, ઘૂંટી ઉપર પીંડીઓ છે. પીંડી ઉપર ગોઠણ છે, ગોઠણ ઉપર સાથળ છે, સાથળ ઉપર કેડ છે, કેડ ઉપર છાતી છે, છાતી ઉપર ડોક, ડોક

પછી ખભો આવે છે, ખભા ઉપર લાકડાની પાલખી છે. પાલખીમાં સૌવીર દેશનો રાજા એવા નામથી ઓળખાતુ આ માટીનું ઓઠું બેઠું છે; (હવે આ બધા કટકાઓમાં કયા કટકાને ભાર કે પરિશ્રમ છે? કટકાઓને છોડી દેતાં શરીર નામનો પદાર્થ રહેતો નથી. માટે ભાર કે પરિશ્રમ કોને લાગે છે એનું કાંઈ નિરૂપણ થઈ શક્તું નથી) ।।૫-૬।।

પાલખીમાં બેઠેલા માટીના ઓઠામાં (શરીરમાં) હું એવું અભિમાન ધરી તું સિન્ધુ દેશના રાજાપણાના મદથી આન્ધળો બનેલો અને આ મહાકષ્ટથી દીન દુઃખી બિચારા ભોઈઓને વેઠે પકડે છે માટે ખરેખર તું નિર્દય છે, ઘાતકી છે. આમ તું ઘાતકી હોવા છતાં નિર્લજ્જપણે બકે છે કે હું તો મનુષ્યોની રક્ષા કરનાર છું. આ વલણ તને શોભા દેતું નથી. (ઉપરના અવયવોનો ભાર નીચેના અવયવોને લાગે છે એમ પણ કહી શકાય નહિ કેમકે અવયવવાળા એક પદાર્થનું નિરૂપણ થઈ શક્તું નથી તેમ અવયવોનું પણ થઈ શક્તું નથી. સ્થાવર અને જંગમ સઘળા જગત્નાં ઉત્પત્તિ અને નાશ પૃથ્વીમાંથી જ થાય છે.) ।।૭।।

આપણે જોઈએ છીએ કે સમ્પૂર્ણ ચરાચર ભૂત સદા પૃથ્વી (માટી) માંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને પૃથ્વીમાં જ લીન થાય છે. તેથી એની ક્રિયાના ભેદને લીધે જે જાુદાં-જાુદાં નામ પડી ગયા છે, બતાવ તો વ્યવહાર સિવાય એનું શું મૂલ છે? ।।૮।।

આ ઉપરથી અન્તે પૃથ્વી સત્ય છે એમ માનવું નહિ. વાસ્તવિક વિચાર કરતાં પૃથ્વી મિથ્યા ઠરે છે. પૃથ્વી એ પોતાના કારણરૂપ પરમાણુઓમાં લય પામે છે તેથી એ પરમાણુઓ સિવાય બીજો પદાર્થ નથી. અને પરમાણુઓના સમૂહથી પૃથ્વીની કલ્પના કરવામાં આવી છે તેઓ પણ સત્ય નથી કેમકે સઘળા પ્રપંચની પેઠે પરમાણુઓ પણ એમના ખરા કારણના અજ્ઞાનથી જ કલ્પાયા છે ।।૯।।

એ પ્રમાણે બીજાું પણ પાતળું, જાડું, નાનું, મોટું, કારણ કાર્ય, ચેતન અને જડ અને સઘળું દ્વૈત માત્રમાયાથી (અજ્ઞાનથી) જ બનેલું છે. દ્રવ્ય, સ્વભાવ, સંસ્કાર, કાળ અને અદષ્ટ એ સઘળાં મૂળ તત્ત્વ માયાનાં જ નામ છે, અર્થાત્ અજ્ઞાનથી જ કલ્પિત છે એમ જાણ ।।૧૦।।

ત્યારે સાચું શું છે એ જાણવું હોય તો જાણ કે એ એક જ્ઞાનસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ જ છે. એના અજ્ઞાનથી દોરીના સર્પની પેઠે આ મિથ્યા ભૂત જગત્ની કલ્પના થઈ છે. એ પરબ્રહ્મ શુદ્ધ છે એક છે એની બહાર કે અન્દર બીજાું કંઈ નથી. એ પોતે જ પરિપૂર્ણ છે. એ સર્વવ્યાપી અને સર્વથા નિર્વિકાર છે. એનું જ નામ 'ભગવાન્' છે

અને એને જ પંડિતજનો 'વાસુદેવ' કહે છે ।।૧૧।।

હે રહૂગણ રાજા! આ પરમાત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કાંઈ તપ કરવાથી થતી નથી, વેદોક્ત કાર્ય કરવાથી થતી નથી, પ્રાણીઓને અન્નાદિકનું દાન કરવાથી થતી નથી, અતિથિ સેવા, દીન સેવા વગેરે ગૃહસ્થોચિત ધર્મોનું પાલન કરવાથી થતી નથી, વેદનો અભ્યાસ કરવાથી થતી નથી તેમ જળ, અગ્નિ કે સૂર્યની ઉપાસના વગેરે કોઈ પણ સાધનથી થઈ શકતી નથી; માત્ર મહાત્મા પુરુષના ચરણની રજથી પોતાની જાતને નવડાવી દેવાથી જ થાય છે ।।૧૨।।

આનું કારણ એ છે કે મહાપુરુષોના સમાજમાં સદા પવિત્ર કીર્તિવાળા શ્રીહરિનાં ગુણોની ચર્ચા થતી રહેતી હોય છે, જેથી વિષયોની વાત તો પાસે ફરકી પણ શક્તી નથી. અને જ્યારે ભગવત્કથાનું રોજ-રોજ સેવન કરવામાં આવે છે ત્યારે તે મોક્ષની ઈચ્છાવાળા પુરુષની બુદ્ધિને ભગવાન્ વાસુદેવમાં લગાડી દે છે ।।૧૩।।

(વિષયનો સંગ તો યોગથી ભ્રષ્ટ કરનાર છે એ વાત મને પણ પૂરી રીતે વીતેલી છે). હું પૂર્વે ભરત નામનો રાજા હતો, આ લોક તેમ જ પરલોક સમ્બન્ધી તમામ તૃષ્ણા છોડી દઈને ભગવાનનું આરાધન કરતો હતો તો પણ એક મૃગમાં આસક્તિ થવાથી પરમાર્થથી ભ્રષ્ટ થઈ જઈ પછીના જન્મમાં એક મૃગ બનવું પડ્યું ।।૧૪।।

પણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની આરાધનાના પ્રભાવથી એ મૃગયોનિમાં પણ પૂર્વજન્મની મારી સ્મૃતિ ગઈ નહિ. તેથી જ લોકોનો સંગ થઈ જવાની ધાસ્તીને લીધે છાનો અને આસક્તિ રહિત રહીને ગુપ્ત ફરું છું ।।૧૫।।

તસ્માન્ નરોઽસંગ-સુસંગજાતજ્ઞાનાસિનેહૈવ વિવૃક્ણમોહઃ ।।
હરિં તદીહાકથનશ્રુતાભ્યાં લબ્ધસ્મૃતિર્યાત્યતિપારમધ્વનઃ ।।૧૬।।

(તારામાટે ગાગરમાં સાગર ભરી દઈને સાર કહી દઉં છું કે) વિરક્ત ભગવદીયોના સત્સંગથી પ્રાપ્ત જ્ઞાનરૂપ ખડગ (તલવાર) દ્વારા મનુષ્યે અહીં અને અત્યારે જ પોતાના મોહ બંધનને કાપી નાખવું જોઈએ, પછી તો શ્રીહરિની લીલાઓનાં કથન અને શ્રવણથી ભગવત સ્મરણ ચાલુ રહેવાથી તે સહેલાઈથી જ સંસારમાર્ગને પાર કરી પ્રભુને પ્રાપ્ત કરી શકે છે ।।૧૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (બીજા, યોગવડે સ્વરૂપ સ્થિતિ પ્રકરણમાં ભરત ચરિતમાં વૈરાગ્ય નિરૂપણ નામનો છઠ્ઠો) ''જડભરતે રહૂગણના સન્દેહ દૂર કર્યા'' નામનો બારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૩
રહૂગણને દઢ વૈરાગ્ય થવામાટે જડભરતે કરેલું ભવાટવીનું વર્ણન

વિશેષ : આ તેરમા અધ્યાયમાં વૈરાગ્ય વગરના માણસને બ્રહ્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરવો વૃથા છે. એમ જાણી રહૂગણને દઢ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાને સારુ જડભરત સંસારને વગડાનું રૂપક આપી વર્ણન કરેછે.

દુરત્યયેઽધ્વન્યજયા નિવેશિતો રજસ્તમઃસત્ત્વવિભકતકર્મદક્ ।।
સ એષ સાર્થોઽર્થપરઃ પરિભ્રમન્ ભવાટવીં યાતિ ન શર્મ વિન્દતિ ।।૧।।

જડભરતે કહ્યું : આ દુસ્તર પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં માયાએ રજોગુણ, તમોગુણ અને સત્ત્વગુણ થી જાુદાં-જાુદાં કર્મોને જન્મ આપ્યો છે. જીવસમૂહ સંઘ આ કર્મોને પોતાનાં કર્તવ્યરૂપ જાણી જેમ કોઈ વાણિયાઓનો સંઘ ધન કમાવવાની ઈચ્છાથી ભટકતો-ભટકતો સંસારરૂપ વગડામાં નીકળી ગયો છે, પરન્તુ એને જરાય સુખ મળતું નથી ।।૧।।

હે રાજા! એ સંઘનો નાયક[૧] દુષ્ટ હોવાથી એ વગડામાં[૨] છ ચોર[૩] બળાત્કારથી એને લૂંટી[૪] લે છે, જેમ વરું ઘેટાંનાં ટોળામાં ઘૂસી જઈને[૫] એમને ખેંચી જાય તેમ શિયાળિયાં[૬] એ ટોળામાં ધૂસી જઈને ગાફેલ રહેનારાં સંઘનાં માણસોને આમ-તેમ ખેંચી લઈ જાય છે ।।૨।।

વિશેષ : ૧. બુદ્ધિ ૨. આ તેરમા અધ્યાયમાં વર્ણવેલા પદાર્થોનું વ્યાખ્યાન જો કે ચૌદમા અધ્યાયમાં શુકદેવજીએ જ આપેલું છે તો પણ આ પ્રકરણ વાંચતા સહેલાઈથી સમજાઈ શકે એટલામાટે થોડું-થોડું નીચે વ્યાખ્યાન આપેલું છે; અને એમાં વગડાના તથા સંસારના પક્ષમાં સમાનતા હોવાથી જ્યાં બીજો અર્થ લખવાની જરૂર નથી જણાઈ તેથી ત્યાં લખ્યો નથી. ૩.ઈન્દ્રિયો ૪. ધર્મમાં ઉપયોગ ન થાય તેવા ધનને ઉપયોગદ્વારા લૂંટી લેશે ૫. સ્ત્રી, છોકરાં વગેરે. ૬. તું મારો ધણી અને તું મારો બાપ એવી ઢબથી ઘૂસી જઈને.

અતિશય લતા, ખડ અને ઝાંખરાંથી ભરેલી દુર્ગમ ઘાઢી જગ્યામાં ભયંકર ડાંસ અને મચ્છરો એમને ભારે પીડા[૧] કરે છે. કોઈ ઠેકાણે એ સંઘ ગન્ધર્વ નગરને સાચું માની[૨] મોટા વેગથી જતા આગિયા વેતાળને[૩] લેવાનું મન કરે છે ।।૩।।

વિશેષ : ૧. તૃષ્ણા અને કર્મ વગેરેથી ગાઢ ગૃહસ્થાશ્રમમાં દુર્જનો પીડા કરે છે. ૨.

ગન્ધર્વપુરની પેઠે મિથ્યા છતાં દેખવામાં આવતાં દેહાદિકને સત્ય માને છે. ૩. આગિયો વેતાલ=જેના મોઢામાંથી આગના ભડકા નીકળતા હોય તેવું ભૂત. ભૂતના ભડકા જેવું સોનું.

ઉતારાના જગ્યા, જળ અને ધનની લાલચથી એ વણજાર એ વગડામાં આમ તેમ દોડ્યા કરે છે.[1] કોઈ ઠેકાણે આંખોમાં ધૂળ[2] ભરાઈ જતાં એ સંઘ વંટોળિયાના[3] પવનને લીધે ઊડેલી ધૂળથીજ છવાઈ ગયેલી દિશાઓનેપ જાણતો નથી ।।૪।।

વિશેષ : ૧. આ વિષય વગડો અને સંસાર બન્નેમાં સરખોજ છે. ૨. રજોગુણ ૩. સ્ત્રી ૪. રાગાદિક ૫. કર્મના સાક્ષીરૂપ દિશાનાદેવો.

તમરાં[1] એમને નજરે દેખાતા નથી પણ એમના અવાજથી કાનને પીડા થાય છે. ઘુવડના[2] ઘુઘવાટથી એમના અન્તઃકરણમાં વ્યથા થાય છે. ભૂખનો માર્યો એ અપવિત્ર ઝાડને[3] સેવે છે તો કોઈ વખત તરસથી વ્યાકુલ થઈ ઝાંઝવાંનાંજ પાણી પીવાને દોડે છે ।।૫।।

વિશેષ : ૧. પરોક્ષ અપ્રિય બોલનાર ૨. પ્રત્યક્ષ અપ્રિય બોલનાર લોકો ૩. અધર્મી લોકો ૪.ખોટા વિષયો.

કોઈ વખત પડી જવાથી શરીર ભાંગી જાય અને દુઃખ થાય તથા પાણી વગરની નદીઓમાં[1] જાય છેતો કોઈ વખત અન્ન ખૂટી જતાં બીજાઓ[2] પાસેથી લેવાને ઇચ્છે છે. કોઈ વખત દાવાનળમાં[3] ઘૂસી અગ્નિથી[4] દાઝી જતાં અકળાઈ જાય છે તો કોઈ વખત યક્ષલોકો[5] એમના પ્રાણ[6] ખેંચવા લાગે છે તેથી તે અકળાઈ ઊઠેછે ।।૬।।

વિશેષ : ૧. આ લોક અને પરલોક માં દુઃખદાયી પાખંડોમાં મળે છે. ૨. પુત્રો અને ભાઈઓ વગેરે પાસેથી ૩. ઘર ૪. શોક ૫. યક્ષ જેવા રાજાઓ ૬. ધન.

બીજા જોરાવર લોકો ધન હરી લે છે તેથી તેઓ ખેદ કરે છે, મૂંઝાય છે અને મૂર્છિત થઈ જાય છે; તો કોઈ વાર *ગન્ધર્વપુરમાં પેસીને બધું દુઃખ ભૂલી જઈ સુખિયાની પેઠે થોડો સમય આનન્દ પણ માણી લે છે ।।૭।।

વિશેષ : ગન્ધર્વપુરની પેઠે ખોટા બાપ-દીકરા વગેરેના સમાજમાં.

કયારેક વળી તે પર્વતો ઉપર ચડવા માગે છે તો કાંટા અને કાંકરાં પગમાં વાગવાથી[1] મનની મનમાં[2] રહી જાય છે, ગમગીન બની જાય છે. કુટુમ્બ-નિર્વાહનું સાધન ન હોવાથી ભૂખની અગનમાં[3] સીઝતા પોતાના જ કુટુમ્બીજનોને કરડવા દોડે છે (વૃથા ક્રોધ કરે છે) ।।૮।।

વિશેષ : ૧. વિઘ્નો નડે છે ૨. મોટું કામ કરવાની ઈચ્છા ૩. જઠરાગ્નિ-ભૂખ.

કયારેક વળી અજગરનો કોળિયો[1] બની જઈ વનમાં ફેંકી દીધેલ મુડદાની જેમ પડ્યો રહે છે. એ વખતે કંઈ સૂધ બુધ હોતી નથી. તો કયારેક વળી બીજાં ઝેરી જાનવર[2] કરડવા[3] લાગે છે તો એના વિષના પ્રભાવથી અન્ધ[4] થઈ જઈ કોઈ અન્ધારિયા કૂવામાં[5] પડી જાય છે. અને ઘોર દુઃખમય અન્ધકારમાં બેહોશ પડ્યો રહે છે ।।૯।।

વિશેષ : ૧. નિદ્રા ૨. દુર્જનો ૩. પીડા કરતાં ૪. વિવેક હીન ૫. મોહ.

કયારેક મધ[1] લેવા જાય છે તો મધ માખીઓ[2] તેને કરડે છે[3] અને એનું બધું અભિમાન ઓગળી જાય છે. મહા મહેનતે કદાચ તે મળી પણ જાય તો બીજા લોકો બળજબરીથી તે પડાવી લે છે ।।૧૦।।

વિશેષ : ૧. પર સ્ત્રી વગેરે ૨. એમના માલિકો ૩. મારવા લાગવાથી.

કોઈ વખતે ટાઢ, તડકો, વાયુ અને વરસાદથી બચવાનો ઉપાય નહિ બનતાં એ એમ ને એમ જ બેસી રહે છે તો કોઈ વખતે થોડી ઘણી લેવડ-દેવડ કરતાં ધનની બાબતમાં ઠગાઈ કરવાથી દ્વેષનું પાત્ર બને છે ।।૧૧।।

કોઈ-કોઈ ઠેકાણે ધન ખૂટી જતાં એ વગડામાં પથારી, આસન, રહેવાને માટે સ્થાન કે સેર સપાટા મારવામાટે વાહન કશું જ મળતું નથી તેથી બીજા પાસે માગે છે પણ જોઈતી વસ્તુ ન મળવાથી પારકી વસ્તુ લઈ લેવાની ઈચ્છા કરે છે અને તેથી અપ માનિત થાય છે ।।૧૨।।

એકબીજા સાથે ચીજવસ્તુઓની લેવડ-દેવડ કરતાં વૈર વધી જાય છે. પરસ્પરમાં વિવાહ વગેરેના સમ્બન્ધો કરે છે. ઘણાં કષ્ટ, પરિશ્રમ, ધન હાનિ, દ્વેષ વગેરેને લીધે તે વગડામાં મૂએલા જેવો થઈ જાય છે ।।૧૩।।

વગડાના માર્ગમાં જે કોઈ મરી જાય છે તેને ત્યાં જ મૂકી દેવામાં આવે છે. જેઓ નવા જન્મે છે તેમને સાથે લઈ એ સંઘ આગળ ચાલ્યા કરે છે. વીરવર એમાંથી કોઈપણ પ્રાણી નથી તો આજ સુધીમાં પાછું આવ્યું કે ન તો કોઈએ આ સંકટમય માર્ગને પાર કરી પરમાનન્દમય યોગનું શરણ લીધું ।।૧૪।।

શૂરવીરો, દિગ્વિજય કરનારા પુરુષો પણ ''આ પૃથ્વી મારી છે'' એમ પૃથ્વીને સારુ જ વૈર બાંધીને લડી મરે છે તો પણ નિવૈર્રપણાથી રહેનારો સન્ન્યાસી જે અવિનાશી વિષ્ણુપદને પામે છે તે સ્થાનકને તો કોઈ પામી શકતું નથી ।।૧૫।।

આ ભવાટવીમાં[1] ભટકતા આ વણજારાનું દલ કયારેક કોઈ લતાની[2] ડાળીઓનો[3] આશ્રય લે છે. અને એના ઉપર રહેતાં મધુરભાષી પક્ષીઓના મોહમાં ફસાઈ જાય છે, કયારેક, વળી ક્યાંક તો સિંહોના[4] યૂથથી ડરી જઈ બગલા, સમડી અને ગીધોની[5] સાથે પ્રેમ કરે છે ।।૧૬।।

વિશેષ : ૧. સિંહાવલોકનની રીતથી પાછું સંસારરૂપી વગડાનું જ વર્ણન કરે છે ૨. સ્ત્રીઓ ૩.શાખાના જેવા કૂણા કૂણા હાથ ૪. કાળચક્રથી થતાં જન્મમરણાદિક ૫. બગલાના જેવા ઠગ, કાગડાના જેવા ક્ષુદ્ર અને ગીધ જેવા ક્રૂર પાખંડીઓનાંટોળાં.

એ બગલા વગેરે એને ઠગી લે છે તેથી એના સંગમાં કાંઈ ફળ નથી એમ જાણી એ હંસોનાં[1] ટોળામાં પેસે છે અને હંસોની રીત ભાત પસન્દ નહિ આવતાં વાન્દરાને[2] મળે છે. એ વાન્દરાંની રમત ગમતથી તથા એક બીજાનાં[3] મોઢાં જોવામાં એ પોતાના જીવનની અવધિને ભૂલી જાય છે ।।૧૭।।

વિશેષ: ૧. બ્રાહ્મણો ૨. પ્રાયશ્ચિત્ત પૂર્વક પુનઃસંસ્કાર કરાવવા વગેરે બ્રાહ્મણોની રીત ભાત પસંદ નહિ પડતાં વાન્દરાના જેવા આચારભ્રષ્ટ (માર્ગી સાધુ વગેરે.) લોકોને મળે છે ૩.સ્ત્રી પુરુષો.

એ વૃક્ષોમાં[1] રમવાની ઈચ્છા કરતાં પુત્ર અને સ્ત્રીના સ્નેહપાશમાં બંધાઈ જાય છે. મૈથુનની વાસના તો એટલી બધી જોર કરે છે. જાત જાતના દુર્વ્યવહારથી રાંક બની જવા છતાં વિવશ થઈને પોતાના બંધનને તોડવાનું સાહસ પણ કરતો નથી. કયારેક ગફલતથી પર્વતની ગુફામાં[2] પેસી જાય છે અને ગુફાના હાથીથી[3] ભય પામી એક લતાને[4] લટકી રહે છે ।।૧૮।।

વિશેષ : ૧. ઘર ૨. ભયંકર રોગ વગેરે દુઃખ ૩. મૃત્યુ ૪. પ્રારબ્ધકર્મ.

જો કેમેય કરીને આ આફતમાંથી છૂટે તો પાછો સંઘમાં (પ્રવૃત્તિ માર્ગ.) જ જઈ મળે છે ।।૧૯।।

આ વગડાના માર્ગમાં માયાએ નાંખી દીધેલા અને ભટકયા કરતા કોઈ પણ માણસને ઠેઠસુધી પોતાના પરમ પુરુષાર્થનો પત્તો જ લાગતો નથી. હે રહૂગણ રાજા! તું પણ એ સંઘમાંનો જ છે. દંડનો ત્યાગ કરી, પ્રાણીઓની સાથે મિત્રતા કરી અને વિષયોમાંથી આસક્તિ છોડી દઈને ભગવાનની સેવાથી સજ્જ કરેલી જ્ઞાનરૂપ તલવાર લઈ આ માર્ગનો પાર પામી જા ।।૨૦।।

રહૂગણ રાજાએ કહ્યું : અહો! સઘળા જન્મોમાં માણસનો જન્મ જ સૌ કરતાં

ઉત્તમ છે. સ્વર્ગાદિકમાં દેવતાઓના અવતારો આવે પણ એને પણ શું કરવું? કેમકે એ બીજા અવતારોમાં ભગવાનના યશથી ચિત્તને શુદ્ધ કરનારા આપ જેવા મહાત્માઓનો અધિકાધિક સમાગમ મળતો નથી ।।૨૧।।

આપનાં ચરણારવિન્દની રજનું સેવન કરવાથી બધાંય પાપ-તાપ નષ્ટ થઈ જાય અને ભગવાનની નિર્મળ ભક્તિ થાય એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. આપના બે ઘડીના સત્સંગથી જ મારું કુતર્ક મૂલક અજ્ઞાન નાશ પામ્યું છે ।।૨૨।।

બ્રહ્મજ્ઞાનીઓમાં જે વયો વૃદ્ધ છે એમને નમસ્કાર કરું છું; જે બાળક હોય એમને નમસ્કાર, જે યુવા હોય અને એમને નમસ્કાર અને જે ક્રીડારત બાલક હોય[1] તેમને પણ નમસ્કાર કરું છું, જે બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રાહ્મણ[2] અવધૂતના વેષમાં પૃથ્વી ઉપર ફરતા રહે છે એમના દ્વારા અમારા જેવા ઐશ્વર્યથી ઉન્મત્ત રાજાઓનું કલ્યાણ હો ।।૨૩।।

વિશેષ : ૧. બ્રહ્મવેત્તાઓ કેવાં રૂપથી વિચરે છે એ નહિ જાણવામાં આવવાથી સઘળાઓને નમસ્કાર કરે છે.

૨. પોતાના દાખલા ઉપરથી રાજાઓ તરફથી મહાત્માઓનું અપમાન થતું જાણીને કહે છે.

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત રાજા! એ પ્રમાણે પરમ પ્રભાવશાલી બ્રહર્ષિ પુત્ર જડભરતે પોતાનું અપમાન કરનારા રહૂગણ રાજાને પણ કરુણાથી બ્રહ્મ વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. (વન્દન કર્યું) પછી *તેઓ પરિપૂર્ણ સમુદ્રની માફક શાન્તચિત્ત થઈ, ઈન્દ્રિયોનો નિરોધ કરી પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યા ।।૨૪।।

વિશેષ : આનો મોક્ષ એકાદશ સ્કન્ધમાં કહેવાશે.

એમના સત્સંગથી પરમાત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન મેળવીને રહૂગણે પણ અન્તઃકરણમાં અવિદ્યાને લીધે ઘર કરી બેઠેલી દેહાત્મબુદ્ધિને છોડી દીધી. રાજન્ જે લોકો ભગવદાશ્રિત અનન્ય ભક્તોનું શરણું લઈ લે છે એમનો આવો જ પ્રભાવ હોય છે- એમની પાસે અવિદ્યા ઠરી શકતી નથી ।।૨૫।।

યો હ વા ઈહ બહુવિદા મહાભાગવત ત્વયાભિહિતઃ ... સમવેતાનુકલ્પેન નિર્દિશ્યતામિતિ ।।૨૬।।

***રાજા પરીક્ષિતે કહ્યું** : મહાભાગવત મુનિ શ્રેષ્ઠ! આપ પરમ વિદ્વાન છો. આપે રૂપક વગેરે દ્વારા પરોક્ષરૂપથી (આડકતરી રીતે) જીવોના આ જે સંસારરૂપ માર્ગનું વર્ણન કર્યું છે તે વિષયની કલ્પના (રચના,સર્જન) વિવેકી પુરુષોની બુદ્ધિએ

કરી છે; અલ્પ બુદ્ધિવાળા પુરુષોની સમજમાં એ સુગમતાથી ઊતરે એવી નથી. તેથી મારી વિનંતી છે કે આ કઠિન વિષયના રૂપકનું સ્પષ્ટી કરણ કરતા શબ્દોથી ફોડ પાડીને સમજાવો ।।૨૬।।

વિશેષ : અધિકારી સ્કન્ધ નિરૂપણમાં પરીક્ષિતને ઉત્તમાધિકારી બતાવ્યો છે. આવા ઉત્તમાધિકારી પણ ઉપરનું વર્ણન ન સમજી શકે અને ઉદાહરણ સાથે સમજાવવા પ્રાર્થના કરે અને જેની ગણના ઉત્તમાધિકારીમાં નથી તેવા રહૂગણને આ કથા સમજાઈ જાય એનું કારણ એમ સમજવું કે રહૂગણ માર્યાદામાર્ગીય હોવાથી એમાં વ્યવહારિક સંસ્કારો ઉદ્દ્ભુત હોવાથી સમજી શકે અને પરીક્ષિત જન્મથી જ પ્રભુની લીલાઓમાં પરાયણ ચિત્તવાળો હોવાથી એ ન સમજી શકે એ સ્વભાવિક છે, કારણ કે ઉત્તમ ભક્તો કેવળ પ્રભુની લીલાઓ જ સારી પેઠે સમજે છે.

ઇતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (બીજા, યોગથી સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રકરણમાં પરોક્ષ વ્યાખ્યાન નામનો સાતમો) ''રહૂગણને દઢ વૈરાગ્ય થવામાટે જડભરતે કરેલું ભવાટવીનું વર્ણન'' નામનો તેરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ભાગવત કથાથી ધુંધુકારી જેવા પાપી મૃતકનો ઉદ્ધાર થશે કે નહીં
તે તો ભગવાન્ જાણે પરન્તુ શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞાથી વિપરીત જઈને
મૃતકના ઉદ્ધારાર્થે ભાગવત બેસાડનાર, તેમાટે આજ્ઞા આપનાર ગુરુ તેમજ
તેવી ભાગવત વાંચનાર કથાકાર ત્રણેય પુષ્ટિમાર્ગીઓ(?)
ગુરુદ્રોહરૂપી ઘોર પાપથી કદી છૂટી નહીં શકે.

અધ્યાય ૧૪
ભવાટવીનું સ્પષ્ટીકરણ

વિશેષ : આ ચૌદમાં અધ્યાયમાં, સંસારને વગડાનું રૂપક આપ્યું છે. એનું વ્યાખ્યાન કરતાં સંસારના પક્ષમાં શિયાળિયાં અને મચ્છર વગેરેના અર્થની કલ્પના કહેવામાં આવશે.

ય એષ દેહાત્મમાનિનાં સત્ત્વાદિગુણવિશેષવિકલ્પિત... અવરુન્ધેયસ્યામુ હવા એતે ષડિન્દ્રયનામાનઃ કર્મણા દસ્યવ એવ તે ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : રાજન્! સત્ત્વ વગેરે જુદાં-જુદાં ગુણોના ભેદથી સારાં,

નરસાં અને મિશ્ર કર્મોથી બનેલા જુદાં-જુદાં પ્રકારના અનેક અવતારોમાં *દેહને આત્મા કરી માનનારાઓનાં જન્મમરણાદિક થાય છે અને તેઓ મન સહિત છ ઈન્દ્રિયોરૂપી દ્વારથી જન્મમરણાદિક અનાદિ સંસારને ભોગવે છે. પરમેશ્વરને અધીન રહેનારી માયાને લીધે આ સંસારરૂપી વગડાના વિષમ માર્ગમાં આ જીવલોક આવી પડ્યો છે. જેમ વાણિયાઓનો સંઘ ધન કમાવાની ઈચ્છાથી પરદેશ જતાં વગડામાં ચાલ્યો જાય તેમ સ્મશાન જેવા અમંગળરૂપ સંસારરૂપી વગડામાં એ ચાલ્યો જાય છે અને પોતાના દેહથી બનાવેલાં કર્મોનાં ફળ ભોગવ્યા કરે છે. ઉદ્યોગ કરે છે તેમાં પણ ઘણાખરા ઉદ્યોગો વ્યર્થ જાય છે; કેટલાકમાં ઘણાં વિઘ્નો નડે છે. એટલું છતાં ભક્તિ એ સંસારના તાપને મટાડનારો એવો ભગવાન્ શ્રીહરિ અને ગુરુનાં ચરણકમળને ભ્રમરની પેઠે સેવનારા ભક્ત લોકોનો માર્ગ છે તેમાં જે મને શરણે આવે છે તે જ મારી માયાને તરી શકે છે. પરન્તું એને એ અદ્યાપિ પામતો નથી. એ વગડામાં છ ઈન્દ્રિયો ચોરનું કામ કરે છે ।।૧।।

વિશેષ : "સ્થાનાદ્ બીજાદુપષ્ટમ્ભાન્ નિષ્પન્દાન્નિધનાદપિ, કાયમાધેયશૌચત્વાત્ પંડિતા હ્યશુચિં વિદુઃ" પંચમહાભૂતો પૃથ્વી આદિથી, વીર્ય આદિથી બીમારી અને મૃત્યુ આદિથી અને માત્ર ઉપરથી જ પવિત્ર થતા દેહને સુજ્ઞપુરુષો અપવિત્ર કહે છે.

માણસે ઘણાં કષ્ટથી ધન મેળવેલું છે તેનો ઉપયોગ પર લોકને સારુ ભગવાનની આરાધનાના કર્મરૂપી ધર્મના કાર્યમાં લેવું યોગ્ય છે, પરન્તુ એ એનો જોવું, સ્પર્શ કરવો, સાંભળવું, સૂંઘવું, સ્વાદ લેવો, સંકલ્પ-વિકલ્પ કરવો અને નિશ્ચય કરવો; આ વૃત્તિઓદ્વારા ઘર સમ્બન્ધી તુચ્છ સુખો ભોગવવામાં ઉપયોગ કરે છે. ચોર લોકો જેમ ખરાબ ભોમિયાવાળા અને ગાફેલ સંઘનું ધન લૂંટી જાય તેમ ખરાબ બુદ્ધિવાળા અને અજિતેન્દ્રિય માણસના ધનને લૂંટી જાય છે ।।૨-૩।।

એ જ નહિ તે સંસાર વનમાં રહેનારા એના કુટુમ્બીઓ પણ જે નામથી તો સ્ત્રી-પુત્રાદિ કહેવાય છે પણ જેમનાં કામો સાક્ષાત્ વરુઓ અને શિયાળવા જેવા હોય છે. તેઓ અત્યન્ત લોભિયા માણસે ઘણા યત્નથી સાચવી રાખેલા ધનને એની મરજી નહિ છતાં જોત જોતામાં જેમ ઘેટાંને વરુ લઈ જાય તેમ લઈ જાય છે. ખેતર વરસો-વરસ ખેડાતું હોય છતાં જો ધરતીમાં રહેલાં બીજને બાળી નાંખવામાં ન આવે તો એ ખેતર ફરી વાર વાવતી વેળા જાળાં ઘાસ અને વેલાઓથી ગહન થઈ જાય છે તેમ આ ગૃહસ્થાશ્રમ પણ કર્મભૂમિ છે. એમાં પણ કર્મોનો સર્વથા ઉચ્છેદ કદી થતો નથી કારણ

કે તે વાસનાઓનો કરંડિયો છે ।।૪।।

આ સંસારમાં આવી પડેલા માણસના ધનરૂપ બહારનાં પ્રાણને ડાંસ અને મચ્છર જેવા નીચ માણસોથી તેમ જ તીડ, પક્ષીઓ, ચોર અને ઉન્દર વગેરેથી ઉપદ્રવ થયા જ કરે છે. એ આ માર્ગમાં કયાંનો કયાં ભટકયા કરે છે. જો કે ગન્ધર્વ નગરીની પેઠે તમામ મિથ્યા છે. તો પણ આ મનુષ્યલોક અજ્ઞાન, વાસના અને કર્મ થી દૂષિત મનથી દષ્ટિદોષને લીધે એને સાચો કરી માને છે ।।૫।।

એ ખાન, પાન અને સ્ત્રી પ્રસંગ વગેરે વ્યસનોમાં લમ્પટ થઈને કોઈ વખતે ઝાંઝવાંનાં પાણી જેવા વિષયોની પાછળ દોડે છે ।।૬।।

કયારેક વળી બુદ્ધિ રજોગુણથી પ્રભાવિત થતાં, બધાં જ અનર્થોના મૂળ અગ્નિના મલરૂપ સોનાને (વિતલના વર્ણનમાં સુવર્ણ અગ્નિની વિષ્ઠા છે એમ કહેવાશે.) જ સુખનું સાધન સમજીને તે મેળવવામાટે લાલાયિત થઈ એવી રીતે આન્ધળી દોટ મૂકે છે. જેમ વનમાં કકડતી ઠંડીથી થથરતો માણસ અગ્નિને માની એની પાછળ દોડે છે તેમ તે દોટ મૂકે છે ।।૭।।

કોઈ વખતે નિવાસની જગ્યા, પાણી, ધન વગેરે પોતાનાં નિર્વાહનાં સાધન મેળવવાની લાલચથી આ સંસારરૂપ વગડામાં ચારે બાજુએ દોડ્યા કરે છે ।।૮।।

કયારેક આન્ધીની માફક આંખોમાં ધૂળ ઝીંકનારી સ્ત્રી ગોદમાં બેસાડી દે છે ત્યારે તત્કાલ રાગાન્ધ જેવો થઈ જઈ સત્પુરુષોની મર્યાદાને પણ અભરાઈ ઉપર ચડાવી દે છે. એ વખતે આંખોમાં રજોગુણની ધૂળ ભરાઈ જવાથી બુદ્ધિ એવી મલિન થઈ જાય છે કે કર્મોના સાક્ષી દિશાઓના દેવતાઓને પણ તે ભૂલી જાય છે ।।૯।।

કોઈ-કોઈ વાર વિષયો વ્યર્થ છે એવું એની મેળે મનમાં આવી જાય છે તો પણ અનાદિ કાલથી દેહમાં આત્મબુદ્ધિ થઈ ગયેલ હોવાથી ભૂલાઈ જવાય છે અને વળી પાછું ઝાંઝવાંનાં પાણી જેવા એ વિષયોની પાછળ ભૂલથી દોડે છે ।।૧૦।।

કયારેક પ્રત્યક્ષ અવાજ કરનારા ઘુવડ જેવા શત્રુઓની માફક અને પરોક્ષરૂપે બોલનારાં તમરાંની માફક રાજાની અતિ કઠોર અને ફફડાવી નાખનારી ભયંકર ધમકીઓથી એના કાન અને મન ને ત્રાસ પહોંચે છે ।।૧૧।।

પૂર્વ જન્મનાં પુણ્ય ખવાઈ ગયાં હોય છે ત્યારે જીવતે મૂએલો પોતે જેમનું ધન કારસ્કર અને કાકતુંડ વગેરે ઝેરી ફલવાળાં પાપ વૃક્ષો અને એવી જ લતા અને ઝેરી

કૂવાની પેઠે આલોક કે પરલોક ના પ્રયોજન રહિત છે તેવા જીવતા જ મરેલા લોકોની પાસે જાય છે ।।૧૨।।

કોઈ વખત નીચ લોકોના પ્રસંગથી ઠગાઈને પાણી વગરની નદીમાં પડતો હોય તેમ આલોક-પરલોકમાં દુઃખ દેનારા પાખંડ ધર્મમાં ફસાઈ જાય છે ।।૧૩।।

જ્યારે બીજાને સતાવવાથી એને અન્ન પણ નથી મળતું ત્યારે તો પોતાના સગા પિતાપુત્રોને અથવા પિતાપુત્રોનું એક તણખલું પણ જેમની પાસે જાુએ છે એમને ફાડી ખાવામાટે તૈયાર થઈ જાય છે ।।૧૪।।

કોઈ વખતે પ્રિય વિષયો વગરના અને પરિણામે દુઃખમય દાવાનળની પેઠે એ ઘર પામે છે અને પછી ઈષ્ટજનોના વિયોગ આદિથી એના શોકની આગળ સળગી ઊઠે છે અને તે બહુ જ ખેદ પામે છે ।।૧૫।।

કોઈ વખતે કાળગતિને લીધે રાજકીય લોકોરૂપી રાક્ષસો પ્રતિકૂળ થઈ એના ધનરૂપ પ્રાણને હરી લે છે ત્યારે હર્ષ જતો રહેતાં એ મડદા જેવો થઈ બેસી રહે છે ।।૧૬।।

કોઈ વખતે મનોરથોના પદાર્થ સમાન તદ્દન અસત્ સાચા માની એ સ્વપનના જેવા ક્ષણિક આનન્દનો અનુભવ કરે છે ।।૧૭।।

ગૃહસ્થાશ્રમને માટે જે કર્મ વિધિનો મહાન વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે તેનું અનુષ્ઠાન કોઈ પર્વતના કરાળ ચઢાણ જેવું જ છે. લોકોને એ દિશામાં પ્રવૃત્ત થયેલ જોઈ એમની દેખાદેખી કરી જ્યારે તે પણ એ આચરવા મથે છે ત્યારે જાતજાતની મુશ્કેલીઓથી હેરાન થઈ, કાંટા અને કાંકરાથી છવાયેલી જમીન ઉપર આવી ચડેલી કોઈ વ્યક્તિની માફક દુઃખી-દુઃખી થઈ જાય છે ।।૧૮।।

કોઈ વખતે એ સહન ન થાય એવા જઠરાગ્નિ (ભૂખ) થી અધીરો થઈ જાય છે અને પોતાના કુટુમ્બ ઉપર જ ક્રોધ કરે છે ।।૧૯।।

જ્યારે એ જ માણસને પાછો નિદ્રારૂપ અજગર ગળી જાય છે ત્યારે એ ભારે અન્ધારામાં ડૂબી જાય છે અને જાણે ઉજ્જડ વગડામાં સૂતો હોય તેવો થઈ જાય છે અને વગડામાં ફેંકી દીધેલા શબની પેઠે એ બીજાું કશું જાણતો નથી ।।૨૦।।

કોઈ વખતે જ્યારે દુર્જનરૂપ ઘાતકી પ્રાણીઓ એના ગર્વરૂપ દાંત જેનાથી એ બીજાને કરડતો હતો તે તોડી નાખે છે. (માનભંગ કરે છે) ત્યારે એને ક્ષણ માત્ર પણ નિદ્રા આવતી નથી, મનમાં વ્યથાને લીધે જ્ઞાનક્ષય પામતાં આન્ધળાની પેઠે

નરકરૂપ અન્ધારાં કૂવામાં પડે છે ।।૨૧।।

કોઈ વખતે એ વિષય સુખરૂપ મધનાં ટીપાં શોધતાં પરસ્ત્રી અને પરદ્રવ્ય ને ઝડપે છે ત્યારે એના સ્વામી અથવા રાજા એને મારી નાખે છે અને તરતજ એ અપાર નરકમાં પડેછે ।।૨૨।।

તેથી જ એમ કહેવાય છે કે પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં રહીને કરવામાં આવતા લૌકિક અને વૈદિક બન્ને પ્રકારનાં કર્મજીવની સંસારની જ પ્રાપ્તિ કરાવે છે ।।૨૩।।

કદાચ ઉપર કહેલા મારમાંથી એ છૂટી જાય તો એની પાસેથી એ પદાર્થને દેવદત્ત (બીજો માણસ) લઈ લે છે. અને દેવદત્ત પાસેથી પણ વિષ્ણુમિત્ર (ત્રીજો માણસ) લઈ લે છે. આમ એ ઓ કોઈ એને ભોગવી શક્તા નથી ।।૨૪।।

કોઈ વખતે ટાઢ અને તડકા દ્વારા આધિદૈવિક, બીજા આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક દુઃખોનું નિવારણ કરવામાં અશક્ત હોવાથી એ અપાર ચિન્તામાં મૂંઝાઈ બેસી રહે છે ।।૨૫।।

કોઈ વખતે પરસ્પર લેવડ-દેવડ કરતાં થોડું ઘણું, અરે કોડી જેટલું અલ્પ ધન પણ અત્યન્ત લોભને લીધે બીજાઓ પાસેથી ઠગી લે છે એમ કરવાથી એ દ્વેષનું પાત્ર થાય છે ।।૨૬।।

આ સંસારરૂપ માર્ગમાં રાજન્! પૂર્વોક્ત વિઘ્નો ઉપરાન્ત સુખ-દુઃખ, રાગ-દ્વેષ, ભય, અભિમાન, પ્રમાદ-ઉન્માદ, શોક-મોહ, લોભ, મત્સર, ઈર્ષ્યા, અપમાન, ભૂખ-તરસ, મન-દેહની પીડા, જન્મ, જરા અને મરણ વગેરે બીજી અનેક અડચણો છે ।।૨૭।।

કોઈ વખતે ભગવાનની માયારૂપ સ્ત્રી પોતાની હાથરૂપ લતાથી આલિંગન કરે છે ત્યારે વિવેકજ્ઞાનથી ભ્રષ્ટ થઈને આકુળ થાય છે, સ્ત્રીને વિહાર કરવાના ઘરનો આરમ્ભ કરવામાં આકુળ થાય છે. એને જ આશ્રિત પુત્ર અને પુત્રી અને અન્ય સ્ત્રીઓના મીઠા-મીઠા બોલથી, દષ્ટિથી તથા ચેષ્ટાઓથી એનું મન હરાઈ જાય છે અને એવી રીતે એ ઈન્દ્રિયોનો ગુલામ પોતાના આત્માને અપાર અને ઘાટા અજ્ઞાનમાં ધકેલી દે છે ।।૨૮।।

કાલચક્ર સાક્ષાત્ ભગવાન્ વિષ્ણુનું આયુધ છે. તે પરમાણુથી લઈને બે પરાર્ધ (વર્ષ) પર્યન્ત ક્ષણ, ઘટિકા આદિ અવયવોવાળું છે. તે નિરન્તર સાવધાન રહીને ઘૂમ્યા કરે છે. જલદી-જલદી બદલાતી અવસ્થાઓ બાલપણ, જુવાની, ઘડપણ જ

એનો વેગ છે. એની મારફત તે બ્રહ્માથી લઈ તુચ્છમાં તુચ્છ તણખલાં સુધી બધાં ભૂતોનો નિરન્તર સંહાર કરતું રહે છે. કોઈ પણ એની ગતિમાં હરકત પહોંચાડી શકતું નથી. એનાથી ડરીને પણ જેનું આ કાલચક્ર નિજી આયુધ છે એ સાક્ષાત્ ભગવાન્ યજ્ઞપુરુષની આરાધના છોડી આ મન્દગતિ મનુષ્ય પાખંડીઓના જ ચક્કરમાં પડી એમના કાગડા, ગીધ, બગલા અને વટ પક્ષી જેવા આર્ય શાસ્ત્ર-બહિષ્કૃત દેવતાઓનો આશ્રય લે છે, જેમનો માત્ર વેદબાહ્ય અપ્રામાણિક આગમોએ જ ઉલ્લેખ કર્યો છે ।।૨૯।।

આ પાખંડીઓ તો પોતે જ ઠગાઈને બેઠા છે; જ્યારે આ પણ એમની ઠગાઈમાં સપડાઈ દુઃખી થાય છે ત્યારે તે બ્રાહ્મણોનું શરણું લે છે. પણ યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર પછી શ્રૌતસ્માર્ત (વેદો અને સ્મૃતિઓમાં કહેલાં) કર્મોથી ભગવાન્ યજ્ઞપુરુષની આરાધના કરવી વગેરે જે એમનો શાસ્ત્રોક્ત આચાર છે તે એને સારો નથી લાગતો તેથી વેદોક્ત આચારને અનુકુલ પોતાનામાં શુદ્ધિ ન હોવાથી તે કર્મહીન શૂદ્રકુલમાં પ્રવેશ કરે છે, જેનો સ્વભાવ વાનરોની જેમ માત્ર કુટુમ્બપોષણ અને સ્ત્રી સેવન કરવાનો જ છે ।।૩૦।।

ત્યાં રોકટોક વિના બેલગામ (નિરંકુશ) વિહાર કરવાથી એની બુદ્ધિ અત્યન્ત દીન થઈ જાય છે અને એકબીજાનું મોં જોવું કે વિષય ભોગોમાં લપટાઈ એને પોતાના મૃત્યુ સમયનું પણ ભાન રહેતું નથી ।।૩૧।।

લૌકિક સુખ જ જેમનું ફલ છે એવાં વૃક્ષો (દ્રૂમ=ગતિરહિત-શરણાગતિ રહિત જડ પદાર્થ) જેવાં ઘરોમાં જ સુખમાની વાનરોની માફક સ્ત્રીપુત્રાદિમાં આસક્ત થઈ જઈ તે પોતાનો બધો જ સમય મૈથુનાદિ ભોગોમાં જ વેડફી નાખે છે ।।૩૨।।

એ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં પડી આ સંસારરૂપ વગડાના માર્ગમાં સુખદુઃખાદિક ભોગવતાં રોગરૂપ પર્વતની ગુફામાં ફસાઈ જઈ મૃત્યુરૂપ હાથીથી ડરતો રહે છે ।।૩૩।।

ક્યારેક-ક્યારેક ઠંડી, વાયુ વગેરે અનેક પ્રકારના આધિદૈવિક, આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક દુઃખોની નિવૃત્તિ કરવામાં તે નિષ્ફળ થઈ જાય છે ત્યારે અપાર વિષયોની ચિન્તાથી તે ખિન્ન થઈ જાય છે ।।૩૪।।

ક્યારેક પરસ્પર ખરીદ-વેચાણ આદિ સોદા કરવાથી બહુ કંજૂસાઈ કરવાથી એને થોડું ઘણું ધન મળી જાય છે ।।૩૫।।

કોઈ વખતે ધન ખૂટી જવાથી એને પથારી, આસન અને અન્ન વગેરે ઉપભોગ મળતા નથી. એ જે કાંઈ મનોરથ કરે છે તે વ્યર્થ જાય છે તેથી એ જતી રહેલી વસ્તુ પાછી મેળવવાનો નિશ્ચય કરે છે તેથી ચારે બાજૂએથી લોકોના અપમાનને પાત્ર થાય છે ।।૩૬।।

એ પ્રમાણે ધનની આસક્તિથી પરસ્પર વેર વધી જવા છતાં તે પોતાની પૂર્વ વાસનાઓને વશ થઈ આપસમાં વિવાહાદિ સમ્બન્ધ જોડતો અને તોડતો રહે છે ।।૩૭।।

આ સંસારમાર્ગમાં ચાલતો આ જીવ અનેક પ્રકારના કલેશ અને વિઘ્ન-બાધાઓથી હેરાન થવા છતાં માર્ગમાં જેના ઉપર જ્યાં આપત્તિ આવે છે કે કોઈ મરી જાય છે તેને ત્યાં છોડી દે છે અને નવા જન્મેલાઓને સાથે રાખે છે; કયારેક કોઈને માટે શોક કરે છે, કોઈનું દુઃખ જોઈ મૂર્છિત થઈ જાય છે, કોઈનો વિયોગ થવાની આશંકાથી બીએ છે, કોઈની સાથે વિવાદ કરે છે, કોઈ આપત્તિ આવે તો ચીસો પડે છે, કયારેક કાંઈ ધાર્યા પ્રમાણે થાય તો ફૂલાઈ જાય છે, કયારેક ગાવા માંડે છે અને કયારેક એમને જ માટે બંધનમાં જકડાતાં પણ સંકોચ નથી કરતો, સાધુ પુરુષો એની પાસે ક્યારેય નથી આવતા, પરિણામે ભગવદીયોનો સંગ તો તેને મળતો જ નથી જયાંથી એની યાત્રા શરૂ થઈ અને જેને આ માર્ગની અન્તિમ અવધિ કહેવાય છે એ પરમાત્માની પાસે એ આજ સુધી પાછો ફર્યોનથી ।।૩૮।।

પરમાત્મા સુધી તો યોગશાસ્ત્રની પણ ગતિ નથી. જેમણે બધી જ જાતના દંડ-શાસનનો ત્યાગ કરી દીધો છે તે નિવૃત્તિ પરાયણ સંયમી મુનિજનો જ એમને પ્રાપ્ત કરી શકે છે ।।૩૯।।

જો કે મોટા-મોટા રાજર્ષિઓ દિગ્વિજય અને યજ્ઞ કરી ગયા છે તો પણ તેઓ સઘળા લડાઈમાં જ મરી ગયા છે. તેઓએ આ પૃથ્વીમાં જ મમતાને લીધે અનેક-અનેક વૈર કર્યાં હતાં તો પણ છેવટ પૃથ્વીને મૂકીને તેઓ ચાલ્યા ગયા છે. આ સંસારને તેઓ પણ નથી તરી શક્તા ।।૪૦।।

કદાચ કર્મરૂપ વેલને પકડી એ કોઈ પ્રકારે નરકની આપદામાંથી છૂટે તો પણ પાછો સંસારના માર્ગમાં ભટકતાં-ભટકતાં આ જનસમુદાયમાં જ મળી જાય છે. એ જ દશા સ્વર્ગ વગેરે ઊર્ધ્વ લોકોમાં જનારાની પણ છે ।।૪૧।।

રાજન્! પડિત લોકો એ ભરતચરિત્રને નીચે પ્રમાણે કહે છે. ''જેમ માખી

ગરુડની બરાબરી મનથી પણ કરી શકે નહિ તેમ ઋષભદેવજીના પુત્ર એ મહાત્મા ભરતજીના માર્ગને કોઈ રાજા મનથી અનુસરવાને સમર્થ નથી ।।૪૨।।

એ ભરતે પુણ્ય કીર્તિ ભગવાન્‌માં આસક્તિને લીધે જુવાનીમાં જ મનોરમ સ્ત્રીઓ, દીકરા અને દુસ્ત્યજ સમ્બન્ધીઓ અને રાજ્યનો, વિષ્ઠાની પેઠે ત્યાગ કરી દીધો હતો ।।૪૩।।

જેનો ત્યાગ કરવો ઘણો જ કઠણ છે તેવા પૃથ્વી, પુત્ર, સ્વજનો, સમ્પત્તિ અને સ્ત્રીઓને તથા દેવતાઓ પણ જેને માગે છે તેવી અને પોતાની કૃપાદષ્ટિને ઈચ્છતી લક્ષ્મીને પણ ભરતજીએ લેશ માત્ર ઈચ્છી નહોતી. એ વાત મહાત્મા પુરુષોને ઘટે છે, કારણ કે જેમનું ચિત્ત ભગવાનની સેવામાં અનુરક્ત થઈ ગયું હોય તેઓ મોક્ષને પણ તુચ્છ ગણે છે ।।૪૪।।

હરણનું શરીર છોડવાની ઈચ્છા થતાં એમણે ઉચ્ચ સ્વરથી કહ્યું હતું કે ધર્મના પતિ (રાખણહાર) ધર્માનુષ્ઠાનમાં નિપુણ, યોગ ગમ્ય, સાંખ્યના પ્રતિપાદ્ય, પ્રકૃતિના સ્વામી, યજ્ઞમૂર્તિ સર્વના અન્તર્યામી શ્રીહરિને નમસ્કાર કરું છું'' ।।૪૫।।

ય ઈદં ભાગવતસભાજિતાવદાતગુણકર્મણો રાજર્ષેઃ ભરતસ્ય અનુચરિતં ... આશાસ્તે ન કાંચન પરત ઈતિ ।।૪૬।।

રાજન્! રાજર્ષિ ભરતના પવિત્ર ગુણ અને કર્મો ની ભક્ત જનો પણ પ્રશંસા કરે છે. એમનું આ ચરિત્ર ઘણું કલ્યાણ કારક આયુષ્ય વધારનાર, ધન, યશ, સ્વર્ગ અને મોક્ષ ને આપનાર છે. જે માણસ એનું શ્રવણ કરે, વર્ણન કરે અને પ્રશંસા કરે તેની બધી કામનાઓ સ્વતઃ જ પૂર્ણ થઈ જાય છે; બીજાઓ પાસે એને કંઈ માગવું પડતું નથી ।।૪૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (બીજા, યોગવડે સ્વરૂપ સ્થિતિ નામના પ્રકરણમાં ભરત ચરિતમાં આઠમો) ''ભવાટવીનું સ્પષ્ટીકરણ'' નામનો ચૌદમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

''જલાર્થમેવ ગર્તાસ્તુ નીચા ગાનોપજીવિનઃ''

કથા-કીર્તનની દક્ષિણા સ્વીકાર નારા નીચ લોકોના મનોભાવો ગટરના ગંધાતા પાણી જેવા ગંદા હોય છે(શ્રીવલ્લભાચાર્ય, જલભેદ) આવી ગટર જેવી વાણીને સાંભળવામાં આનન્દ અનુભવનારા શ્રોતાઓને શ્રીમહાપ્રભુજી શું સમજતા હશે?

ત્રીજું જ્ઞાનવડે સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રકરણ
અધ્યાય ૧૫
ભરતવંશના રાજાઓનું વર્ણન

વિશેષ : એવી રીતે આઠ અધ્યાયથી ભરતજીનું ચરિત્ર કહ્યું. હવે આ પન્દરમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનવડે સ્વરૂપસ્થિતિ કહેવામાટે એમના વંશના રાજાઓનું વર્ણન કહેવામાં આવશે.

ભરતસ્યાત્મજઃ સુમતિર્નામાભિહિતો યમુ હ વાવ કેચિત્ ... સ્વમનીષયા પાપીયસ્યા કલૌ કલ્પયિષ્યન્તિ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : ભરતજીનો પુત્ર સુમતિ નામનો થયો એ પહેલા કહેવાઈ ગયું છે. એ સુમતિ ૠષભદેવજીના માર્ગને અનુસર્યા; તેને લીધે કળીયુગમાં કેટલાએક અનાર્ય પાખંડી લોકો પોતાની દુષ્ટ બુદ્ધિથી જો કે વેદમાં એને દેવ ગણ્યો નથી તો પણ એ દેવ હતો એમ માનશે ।।૧।।

એ સુમતિને વૃદ્ધસેના નામની સ્ત્રીથી દેવતાજિત નામે પુત્ર થયો ।।૨।।

દેવતાજિતને અસુરી નામની સ્ત્રી હતી તેનાથી એને દેવદ્યુમ્ન થયો. દેવદ્યુમ્નને ધેનુમતી નામની સ્ત્રીથી પરમેષ્ઠી નામે પુત્ર થયો. પરમેષ્ઠીને સુવર્ચલા નામની સ્ત્રીથી પ્રતીહ નામનો પુત્રથયો ।।૩।।

એ પ્રતીહે ઘણા લોકોને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરી શુદ્ધચિત્ત થઈ પોતે પણ પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો ।।૪।।

પ્રતીહને સુવર્ચલા નામની સ્ત્રીથી પ્રતિહર્તા, પ્રસ્તોતા અને ઉદ્ગાતા નામે ત્રણ પુત્રો થયા. તેઓ કર્મકાંડમાં કુશળ હતા. પ્રતિહર્તાને સ્તુતિ નામની સ્ત્રીથી અજ અને ભૂમા નામના બે પુત્ર થયા ।।૫।।

ભૂમાને ૠષિકુલ્યા નામની સ્ત્રીથી ઉદ્ગીથ નામે પુત્ર થયો. ઉદ્ગીથને દેવકુલ્યા નામની સ્ત્રીથી પ્રસ્તાવ અને પ્રસ્તાવને નિયુત્સાના ગર્ભથી વિભુ નામનો પુત્ર થયો. વિભુને રતિ નામની સ્ત્રીથી પૃથૃષેણ નામે પુત્ર થયો પૃથૃષેણને આકૂતિ નામની સ્ત્રીથી નક્ત નામે પુત્ર થયો. નક્તને દ્રૂતિ નામની સ્ત્રીથી મહાન રાજર્ષિ અને ઉત્તમ કીર્તિવાળો ગય નામનો પુત્ર થયો. ગયને જગત્‌ની રક્ષા માટે સત્ત્વગુણનો સ્વીકાર કરનાર સાક્ષાત્ ભગવાન્ વિષ્ણુના અંશ માનવામાં આવે છે. સંયમ વગેરે અનેક ગુણોને લીધે એમની (ગયની) મહાપુરુષોમાં ગણના થાય છે ।।૬।।

મહારાજ ગયે પ્રજાનાં પાલન, પોષણ, રઞ્જન, લાડ-પ્યાર અને શાસન વગેરે કરી તથા અનેક પ્રકારના યજ્ઞો કરી નિષ્કામ ભાવથી માત્ર ભગવત પ્રેમને માટે પોતાના ધર્મનું આચરણ કર્યું તેથી એનાં બધાં જ કર્મો સર્વશ્રેષ્ઠ પરમ પુરુષ પરમાત્મા શ્રીહરિને અર્પણ થવાથી પરમાર્થરૂપ બની ગયાં હતા. તેથી તથા બ્રહ્મવેત્તા મહાપુરુષોના ચરણોની સેવાથી એમને ભક્તિયોગની પ્રાપ્તિ થઈ, પછી તો અખંડ ભગવત સ્મરણ કરી તેમણે પોતાનું ચિત્ત શુદ્ધ કર્યું અને દેહાદિ અનાત્મ વસ્તુઓમાંથી અહં ભાવ હટાવી પોતાના આત્માનો બ્રહ્મરૂપે અનુભવ કરવા લાગ્યા. આટલું હોવા છતાં તે નિરાભિમાન રહીને પૃથ્વીનું પાલન કરતા રહ્યા ।।૭।।

હે પરીક્ષિત રાજા! ઈતિહાસવેત્તાઓ એનું ચરિત્ર નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છેઃ ।।૮।।

“ગય રાજાના જેવાં કામ બીજો કયો રાજા કરી શકે? ભગવાનના અંશરૂપ ગય રાજા વિના વિધિવત્ યજ્ઞ કરનાર, સર્વલોકને માનપાત્ર, ઘણું જાણનાર, ધર્મનું રક્ષણ કરનાર, લક્ષ્મીના પ્રિય પાત્ર તથા સત્પુરુષોના શિરોમણિ સત્પુરુષોનો સાચો સેવક બીજો કયો રાજા હોઈ શકે? ।।૯।।

સતી અને સાચાં આશીર્વચન આપતી શ્રદ્ધા, મૈત્રી અને દયા વગેરે દક્ષની કન્યાઓએ એનો ગંગા વગેરે નદીઓનાં જળથી અભિષેક કર્યો હતો. જો કે એ રાજાના મનમાં કશી આશ નહોતી તો પણ પૃથ્વીએ, ગાયને જે પ્રમાણે વાછરડા ઉપરના સ્નેહથી પાસો મૂકી દૂધ દે છે તે જ પ્રમાણે એમના ગુણો ઉપર પ્રસન્ન થઈ પ્રજાને ધન, રત્ન આદિ બધા ઈચ્છિત પદાર્થો આપ્યા હતા. એ પોતે નિષ્કામ હતા તો પણ વેદોક્ત કર્મોએ એને બધી જાતના ભોગ આપ્યા ।।૧૦।।

યુદ્ધ સ્થલમાં એમના બાણોથી સત્કાર પામી અનેક પ્રકારની ભેટો રાજાઓએ આપી અને બ્રાહ્મણોએ દક્ષિણા વગેરે ધર્મથી સન્તુષ્ટ થઈ એમને પર લોકમાં મળનાર પોતાના ધર્મ ફલનો છઠ્ઠો ભાગ આપતા હતા* ।।૧૧।।

વિશેષ : જે રાજા ધર્મમાર્ગથી પ્રજાપાલન કરતો હોય તેને પ્રજાના પુણ્યમાંથી છઠ્ઠો ભાગ મળે છે એમ ધર્મ શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે. પુણ્યષડ્ ભાગમાદત્તે ન્યાયેન પરિપાલયન્।

એના યજ્ઞમાં ઈન્દ્રને ઘણું સોમપાન કરવાથી ઘેન ચડી ગયું હતું તથા એના અત્યન્ત શ્રદ્ધા અને શુદ્ધ અવિચળ ભક્તિથી અર્પણ કરેલા યજ્ઞફળને યજ્ઞસ્વરૂપ ભગવાને પ્રત્યક્ષ પ્રકટ થઈને ગ્રહણ કર્યું હતું ।।૧૨।।

જેમના તૃપ્ત થવાથી બ્રહ્માજીથી માંડી દેવતા, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ અને

તૃણ પર્યન્ત બધા જીવ તત્કાલ તૃપ્ત થઈ જાય છે તે વિશ્વાત્મા શ્રીહરિ નિત્યતૃપ્ત હોવા છતાં રાજર્ષિ ગયના યજ્ઞમાં તૃપ્ત થઈ ગયા હતા. તેથી તેની બરાબરી કોઈ બીજી વ્યક્તિ કેવી રીતે કરી શકે?'' ।।૧૩।।

એ ગય રાજાને ગયન્તી નામની રાણીથી ચિત્રરથ, સુગતિ અને અવરોધન એ નામના ત્રણ પુત્રો થયા. ચિત્રરથને ઊર્ણા નામની સ્ત્રીથી સમ્રાડ નામે પુત્ર થયો ।।૧૪।।

સમ્રાડને ઉત્કલા નામની સ્ત્રીથી મરીચિ નામે પુત્ર થયો. મરીચિને બિન્દુમતી નામની સ્ત્રીથી બિન્દુમાન નામનો પુત્ર થયો. બિન્દુમાનને સરઘા નામની સ્ત્રીથી મધુ નામે પુત્ર થયો. મધુને સુમના નામની સ્ત્રીથી વીરવ્રત નામનો પુત્ર થયો. વીરવ્રતને ભોજા નામની સ્ત્રીથી મન્થુ અને પ્રમન્થુ નામના બે પુત્ર થયા. મન્થુને સત્યા નામની સ્ત્રીથી ભૌવન નામે પુત્ર થયો. ભૌવનને દુષણા નામની સ્ત્રીથી ત્વષ્ટા નામે પુત્ર થયો. ત્વષ્ટાને વિરોચના નામની સ્ત્રીથી વિરજ નામનો પુત્ર થયો. વિરજને વિષૂચી નામની સ્ત્રીથી સો પુત્ર થયા હતા, જેમા શતજિત સૌથી મોટો હતો. એને એક ક્યા પણ થઈ હતી ।।૧૫।।

પ્રૈયવ્રતં વંશમિમં વિરજશ્ચરમોદ્ભવઃ।
અક્રરોદત્યલં કીર્ત્યા વિષ્ણુઃ સુરગણં યથા ।।૧૬।।

વિરજના વિષયમાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક પ્રસિદ્ધ છેઃ''જેમ વિષ્ણુ પોતાની કીર્તિથી દેવોના સમૂહને બહુ જ શોભાવે છે તેમ છેલ્લા ઉત્પન્ન થયેલા વિરજ રાજાએ આ પ્રિયવ્રતના વંશને પોતાની કીર્તિથી બહુ જ શોભાવ્યો હતો'' ।।૧૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (ત્રીજા જ્ઞાનવડે સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રકરણમાં ભરત વંશની ઉત્તમતા નામનો પહેલો) ''ભરતના વંશના રાજાઓનું વર્ણન'' નામનો પંદરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

''જલાર્થમેવ ગર્તાસ્તુ નીચા ગાનોપજીવિનઃ''
કથા-કીર્તનની દક્ષિણા સ્વીકાર નારા નીચ લોકોના મનોભાવો ગટરના ગંધાતા પાણી જેવા ગંદા હોય છે (શ્રીવલ્લભાચાર્ય, જલભેદ) આવા અધમ વક્તાઓની વાણીને સાંભળવામાં આનન્દ અનુભવનારાઓને શું સમજવા!!!

પ્રકરણ૪: ભૂમિની દેશસ્થિતિ

અધ્યાય ૧૬

જમ્બૂદ્વીપના નવ ખંડોનું વર્ણન તથા મેરુપર્વતની સ્થિતિ

વિશેષ : પન્દર અધ્યાયવડે સ્વરૂપ સ્થિતિનું વર્ણન થયું, હવે અગિયાર અધ્યાયવડે દેશ સ્થિતિનું વર્ણન આરમ્ભાય છે. તેમાં પહેલા પાંચ અધ્યાયવડે ભૂમિનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે. આ સોળમા અધ્યાયમાં જમ્બૂદ્વીપના નવ ખંડ અને નીચે ઉપર ફરતા ઘેરાવાથી પૃથ્વીરૂપ કમળની ડાંડી જેવી મેરુ પર્વતની સ્થિતિ કહેવાશે.

ઉક્તઃ ત્વયા ભૂમંડલાયામ્ અવિશેષો યાવદાદિત્યઃ તપતિ યત્ર ચાસૌ જ્યોતિષાં ગણૈશ્ચન્દ્રમા વા સહ દૃશ્યતે ।।૧।।

પરીક્ષિત રાજાએ પૂછ્યું : જેટલામાં સૂર્ય પ્રકાશે છે અને નક્ષત્રોના ગણ સહિત ચન્દ્રમા જ્યાં દેખાય છે તેટલો ભૂમંડળનો વિસ્તાર છે એમ આપ કહી ગયા છો ।।૧।।

તેમાં પણ પ્રિયવ્રતના રથનાં પૈડાંની સાત લોકોથી સાત સમુદ્રો થયા છે તે સમુદ્રો ઉપરથી આ પૃથ્વીમાં સાત દ્વીપની રચના થઈ છે એમ આપે જણાવ્યું છે. હે સમર્થ ભગવન્! હવે હું એ સઘળી બાબતને એનાં પ્રમાણ અને લક્ષણ સાથે જાણવા ઈચ્છુ છું ।।૨।।

કારણ કે જે મન ભગવાનના આ ગુણમય સ્થૂલ વિગ્રહ (શરીર) માં લાગી શકે છે તે જ એમના વાસુદેવ નામના સ્વયં પ્રકાશ, નિર્ગુણ, બ્રહ્મરૂપ, સૂક્ષ્મતમ સ્વરૂપમાં પણ લાગે એવો સમ્ભવ છે. તેથી ગુરુદેવ! આ વિષયનું વિશદ રૂપથી વર્ણન કરવાની આપ કૃપા કરો ।।૩।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજા! ભગવાનની માયાના ગુણોનો વિસ્તાર એટલો અનન્ત છે કે દેવોના આયુષ્ય જેટલો કાળ જાય તો પણ ન તો એ માણસના મનમાં આવી શકે કે ન તો વચનથી વર્ણવી શકાય. માટે અમે મુખ્ય-મુખ્ય બાબતો લઈ ભૂગોળની રચનાનું નામ એના રૂપ પરિમાણ અને લક્ષણની વિશેષતાઓનું વ્યાખ્યાન કરીશું ।।૪।।

આ જમ્બૂદ્વીપ-જેમાં આપણે રહીએ છીએ-ભૂમંડળરૂપ કમલના કોશ સ્થાનીય જે સાત દ્વીપ છે. એમાં સૌથી અન્દરનો કોશ છે. એનો વિસ્તાર એક લાખ યોજન

છે અને તે કમલપત્રના જેવા ગોળાકાર છે ।।૫।।

આ દ્વીપમાં નવ ખંડ છે તે પ્રત્યેકનો વિસ્તાર નવ-નવ હજાર *યોજનનો છે. એ ખંડોની સીમા આઠ પર્વતો તેમની ચોક્કસ હદ બાંધી વિભક્ત કરે છે ।।૬।।

વિશેષ : ભદ્રાશ્વ અને કેતુમાલ ખંડ સિવાય બાકીના ખંડો નવ-નવ હજાર યોજનના છે. એમ સમજવું કેમકે એ બે ખંડો તો ચોત્રીશ ચોત્રીશ હજાર યોજનના વિસ્તારવાળા છે.

એના મધ્યમાં ઈલાવૃત નામનો દશમો ખંડ છે. એ ઈલાવૃતના મધ્યમાં કુલ પર્વતોનો રાજા મેરુ પર્વત છે. એ મેરુ પર્વત આખો સોનાનો છે, લાખ યોજન ઊંચો છે અને ભૂમંડળરૂપ કમળની ડાંડીરૂપ છે. એ મેરુનો વિસ્તાર શિખર ઉપર બત્રીસ હજાર યોજન અને તળેટીમાં સોળ યોજન છે. ધરતીમાં એનો પાયો પણ સોળ હજાર યોજન ઊંડો છે. અર્થાત્ પૃથ્વીના બહાર એની ઊંચાઈ ચોરાસી હજાર યોજન છે ।।૭।।

ઈલાવૃતની ઉત્તરમાં અનુક્રમે નીલશ્વેત અને શૃંગવાન્ નામના ત્રણ રમ્યક્, હિરણ્મય અને કુરુ નામના ખંડોની સીમા બાંધે છે. એ પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ ખારા સમુદ્ર સુધી વિસ્તરેલા છે, બબ્બે હજાર યોજન પહોળા છે. એ પર્વતોમાં પહેલા કરતાં પછીનો પર્વત ક્રમશઃ એક એકથી દસમા ભાગથી કાંઈક વધારે લંબાઈમાં ઓછો છે ।।૮।।

એવી રીતે ઈલાવૃત ખંડની દક્ષિણ તરફમાં નિષધ, હેમકૂટ અને હિમાલય નામના ત્રણ પર્વતો છે. નીલાદિ પર્વતોની જેમ એ પણ પૂર્વ પશ્ચિમમાં ફેલાયેલા છે અને દશ દશ હજાર યોજન ઊંચા છે એનાથી ક્રમશઃ હરિવર્ષઃ, કિં પુરુષ અને ભારતવર્ષની સીમાઓ જાુદી પડે છે ।।૯।।

એવી રીતે જ ઈલાવૃતની પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ માલ્યવાન્ અને ગન્ધમાદન નામના પર્વતો છે. એ ઉત્તરમાં નીલપર્વત અને દક્ષિણમાં નિષધ સુધી લાંબા છે અને બબ્બે હજાર યોજન પહોળા છે. એ પર્વતો કેતુમાલ અને ભદ્રાશ્વ ખંડની સીમા નિશ્ચિત કરે છે ।।૧૦।।

એ સિવાય મન્દર, મેરુ મન્દર, સુપાર્શ્વ અને કુમુદ નામના દશ દશ હજાર યોજન ઊંચા અને તેટલા જ પહોળા પર્વતો મેરુ (મેરું પર્વત સુવર્ણમય છે અને એની આકૃતિ મન્થન દંડના જેવી છે. આ કથા અષ્ટમ સ્કન્ધમાં કહેવાશે.) પર્વતની ચાર દિશાઓમાં આધારભૂત સ્તમ્ભ જેવા આવેલા છે ।।૧૧।।

આ ચારે પર્વતોની ઉપર એમની ધ્વજાઓ જેવા અનુક્રમે આમ્બો, જામ્બુ, કદમ્બ અને વડનાં ચાર મોટા ઝાડ છે તેમાંનું દરેક અગિયાર સો યોજન ઊંચું છે; શાખાઓનો વિસ્તાર પણ એવડો જ છે અને સો-સો યોજન જાડું છે ।।૧૨।।

એ પર્વતોની ઉપર દૂધનો, મધનો, શેરડીનો અને મીઠા પાણીનો એમ અનુક્રમે ચાર સરોવરો છે. તેમનું સેવન કરનાર યક્ષ કિન્નરાદિ ઉપદેવોને યોગસિદ્ધિઓ સ્વભાવથીજ પ્રાપ્ત છે ।।૧૩।।

એ પર્વતો ઉપર અનુક્રમે નન્દન, ચૈત્રરથ, વૈભ્રાજક અને સર્વતોભદ્ર નામના દિવ્ય ચાર બગીચા પણ છે ।।૧૪।।

એમાં મુખ્ય-મુખ્ય દેવગણ અનેક સુરસુન્દરીઓના નાયક બની સાથે વિહાર કરે છે એ વખતે ગન્ધર્વાદિ ઉપદેવગણ એમના મહિમાની સ્તુતિ કરતા રહે છે ।।૧૫।।

મન્દર પર્વતની ગોદમાં અગિયારસો યોજન ઊંચા દેવતાઓના આંબામાંથી પર્વતના શિખર જેવડાં મોટા અને અમૃત જેવાં સ્વાદિષ્ટ ફળ પડે છે ।।૧૬।।

એ ફળો નીચે પડીને ફાટી જતાં એની અત્યન્ત મધુર સ્વભાવિક સુગન્ધી અને લાલ-લાલ રંગનો પુષ્કળ રસ વહેવા લાગે છે તે જ અરુણોદા નામની નદીમાં પરિણત થાય છે. તે નદી મન્દરાચલના શિખર પરથી પડે છે અને પૂર્વ તરફ ઈલાવૃત ખંડને ભીંજવી દે છે ।।૧૭।।

એ રસનું સેવન કરનારી યક્ષલોકોની સ્ત્રીઓ, જેઓ પાર્વતીની દાસીઓ છે તેમના અવયવોના સ્પર્શથી સુગન્ધી થયેલો વાયુ દશ દશ યોજન સુધી ચારે તરફ સુગન્ધ ફેલાવે છે ।।૧૮।।

એવી જ રીતે મોટે ભાગે ઠળિયા વગરનાં અને હાથી જેવડાં જામ્બુ ઊંચેથી પડી ફાટી જતાં એના રસમાંથી જમ્બૂ નદી વહે છે. એ દશ હજાર યોજન ઊંચા મેરુમન્દર પર્વતના શિખર ઉપરથી પડી ઈલાવૃતની દક્ષિણ ભૂભાગઉપર વહેછે ।।૧૯।।

એના બન્ને કાંઠાની માટી એ જમ્બૂના રસથી ભીંજાઈ છે અને વાયુ તથા સૂર્યના સંયોગથી સુકાઈ જાય છે ત્યારે તે જ જામ્બુનદ નામનું સોનુ બની જાય છે જે દેવલોકને વિભૂષિત કરે છે ।।૨૦।।

એ સોનાને દેવો, ગન્ધર્વો વગેરે પોતાની તરુણી સ્ત્રીઓ સાથે મુકુટ, કડાં અને કટિમેખલા વગેરે આભૂષણરૂપે ધારણ કરે છે ।।૨૧।।

સુપાર્શ્વ પર્વત ઉપર ઊગેલું જે મોટું કદમ્બનું ઝાડ છે તેનાં કોતરોમાંથી પાંચ-

પાંચ વામ જાડી પાંચ મધની ધારાઓ નીકળ્યા કરે છે તે સુપાર્શ્વના શિખર ઉપરથી પડીને પશ્ચિમ તરફ ઈલાવૃત ખંડને પોતાની સુગન્ધથી સુવાસિત કરે છે ।।૨૨।।

એ મધની ધારાઓનો ઉપયોગ કરનારા લોકોના શ્વાસથી સુગન્ધિત થયેલો વાયુ ચારે બાજુએ સો-સો યોજન સુધી એની સુગન્ધ ફેલાવી દે છે ।।૨૩।।

આ જ પ્રમાણે કુમુદ પર્વત ઉપર જે શતવલ્શ નામનું વડલાનું વૃક્ષ છે એની જટાઓમાંથી નીચે વહેતા અનેક નદ નીકળે છે. એ બધા ઈચ્છા પ્રમાણે ભોગ દેનારા છે. એમાંથી દૂધ, દહીં, મધ, ઘી, ગોળ, અન્ન વગેરે વસ્ત્ર, શય્યા, આસન અને આભૂષણ આદિ બધાજ પદાર્થ મળી શકે છે એ બધાં કુમુદના શિખરના ઉપરથી પડી ઈલાવૃત્તના ઉત્તરના ભાગને સીંચે છે ।।૨૪।।

એમના આપેલા પદાર્થોનો ઉપભોગ કરવાથી ત્યાંની પ્રજાની ચામડીમાં કરચલીઓ પડવી, વાળ સફેદ થઈ જવા, થાક લાગવો શરીરમાં પસીનો થવો તથા દુર્ગન્ધ નીકળવી, ઘડપણ, રોગ, મૃત્યુ, શરદી ગરમીની પીડા, શરીરનું નિસ્તેજ થઈ જવું, અંગો તૂટવાં વગેરે પીડાઓ કદી સતાવતી નથી અને એમને જીવન પર્યન્ત પૂરેપુરું સુખ મળે છે ।।૨૫।।

રાજન્! કમલની કર્ણિકાની ચારે બાજુ જેવી રીતે કેસર હોય છે તેવી જ રીતે મેરુના મૂલદેશમાં ચારે તરફ કુરંગ કુરર, કુસુમ્ભ, વૈકંક, ત્રિકૂટ, શિશિર, પતંગ, રુચક, નિષધ, શિનીવાસ, કપિલ, શંખ, વૈદૂર્ય, જારુધિ, હંસ, ઋષભ, નાગ, કાલઞ્જર અને નારદ વગેરે બીજા વીશ પર્વત છે ।।૨૬।।

એ સિવાય પૂર્વમાં જઠર અને દેવકૂટ નામના બે પર્વતો છે, જે અઢાર હજાર યોજન ઉત્તર તરફ લાંબા છે અને બબ્બે હજાર યોજન પહોળા તથા ઊંચા છે. એવી રીતે મેરુની પશ્ચિમ દિશામાં પવન તથા પારિયાત્ર, દક્ષિણ દિશામાં કૈલાસ અને કરવીર નામના બબ્બે પર્વતો પૂર્વ તરફ લાંબા છે. ઉત્તર તરફ ત્રિશૃંગ-મકર નામના બે પર્વતો છે. તે આઠ પર્વતોથી ઘેરાયેલો સોનાનો *મેરુપર્વત અગ્નિની પેઠે ચારે બાજુએથી ઝળહળે છે ।।૨૭।।

વિશેષ : મેરુ પર્વત પર નવ પુરીઓ છે. તેનાં નામ અનુક્રમે મનોવતી, અમરાવતી, તેજોવતી, સંયમિની, કૃષ્ણાંગના, શ્રદ્ધાવતી, ગન્ધવતી, મહોદ્યા અને યશોવતી.

કહે છે કે મેરુપર્વતના શિખરઉપર બરાબર વચમાં ભગવાન્ બ્રહ્માજીની

સુવર્ણમયી પુરી છે જે આકારમાં સમચોરસ અને કરોડ યોજન વિસ્તારવાળીછે ।।૨૮।।

તામનુ પરિતો લોકપાલાનામષ્ટાનાં યથાદિશં યથારૂપં તુરીયમાનેન પુરોઽષ્ટાવુપક્લૃપ્તાઃ ।।૨૯।।

એની નીચે પૂર્વાદિ આઠ દિશા અને ઉપદિશાઓમાં એના અધિપતિ ઈન્દ્રાદિ આઠ લોકપાલોની આઠ પુરીઓ છે. તે પોત પોતના સ્વામીને અનુરૂપ તે-તે દિશાઓમાં જ છે તથા માપમાં બ્રહ્માજીની પુરીની ચોથાઈ-ચોથો ભાગ છે ।।૨૯।।

ઇતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (ચોથો ભૂમિની દેશસ્થિતિ નામના પ્રકરણમાં પહેલો) ''જમ્બુદ્વીપના નવ ખંડોનું વર્ણન તથા મેરુપર્વતની સ્થિતિ'' નામનો સોળમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પઠનીયં પ્રયત્નેન સર્વહેતુવિવર્જિતમ્।વૃત્યર્થં નૈવ યુઞ્જીત પ્રાણૈઃ કંઠગતૈરપિ
પ્રાણ કંઠ સુધીપણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુઆજીવિકા
અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો. (શ્રીવલ્લભાચાર્ય)

પ્રભુના નામાત્મક સ્વરૂપને કમાઈનું સાધન બનાવવા બાબત જો શ્રીઆચાર્યજીનો જો આવો કઠોર નિષેધ હોય તો હવેલી-મંદિરોમાં સાક્ષાત્ સેવ્ય પ્રભુની સેવા-મનોરથોના નામે ભેટ-સામગ્રી પડાવનાર અધમ લોકોને તો શ્રીમહાપ્રભુજી ધગધગતું સીસું પીને આત્મઘાત કરવાની જ આજ્ઞા ન આપે!

અધ્યાય ૧૭
ગંગાજીનું દિશાઓમાં ગમન
તથા સદાશિવે કરેલી સંકર્ષણની સેવા

વિશેષ : આ સત્તરમાં અધ્યાયમાં ચાર દિશાઓમાં ગંગાજીનાં વહેણની અને ઈલાવૃત ખંડમાં સદાશિવે કરેલા સંકર્ષણના સેવનની કથા કહેવાશે.

તત્ર ભગવતઃ સાક્ષાદ્યજ્ઞલિંગસ્ય વિષ્ણોર્ વિક્રમતો ... કાલેન યુગસહસ્ત્રોપલક્ષણેન દિવો મુર્દ્ધન્યવતતાર યત્તદ્વિષ્ણુપદમ્ આહુઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : સાક્ષાત્ વામન ભગવાને બલિ રાજાના યજ્ઞમાં વિરાટ

સ્વરૂપ ધારણ કરી જમણા ચરણથી પૃથ્વીને દબાવી, પોતાના ડાબા ચરણને ઊંચું કર્યું ત્યારે એ ચરણના અંગૂઠાના નખથી બ્રહ્માંડનો ઉપલો ભાગ ફૂટી ગયો તેના છિદ્રમાંથી બ્રહ્માંડના બહારના (આવરણના) જળની ધારા જે અન્દર આવી તે ધારા હજારયુગ જેટલા લાંબા કાળ પછી સ્વર્ગને માથે ધ્રૂવલોકમાં પ્રવેશી. એ ધારાથી ભગવાનનું ચરણ ધોવાતાં ચરણ ઉપરનાં રાતાં કેસરથી એ ધારા રંગાઈ ગઈ એને લીધે તે ધારાનો માત્ર સ્પર્શ સર્વ જગત્‌ના પાપરૂપ મેલને મટાડે છે છતાં પોતે પાપના સમ્બન્ધથી રહિત નિર્મલ જ રહે છે. પહેલાં તો એને બીજા કોઈ નામથી ન ઓળખાવતાં એને 'ભગવત્પદી' જ કહેવામાં આવતી પરન્તુ, પાછળથી તે-તે પ્રસંગો ઉપરથી જાહ્‌નવી અને ભાગીરથી વગેરે નામોથી ઓળખાવા લાગી. હજારો યુગો વીતી ગયા પછી એ ધારા સ્વર્ગના શિરો ભાગમાં આવેલ ધ્રુવલોકમાં ઉતરી, જેને 'વિષ્ણુપદ' પણ કહેવામાં આવે છે ।।૧।।

વીરવ્રત પરીક્ષિત એ ધ્રુવલોકમાં ઉત્તાનપાદના પુત્ર પરમ ભગવદીય ધ્રુવજી રહે છે. તે રોજ-રોજ ઊભરાતા ભક્તિ ભાવથી ''આ અમારા કુળ દેવતાનું ચરણોદક છે'' એમ માની આજ પણ એ જલને અત્યન્ત આદરપૂર્વક મસ્તક ઉપર ચઢાવે છે. તે વખતે પ્રેમાવેશને લીધે એમનું હૃદય અત્યન્ત ગદ્ગદ થઈ જાય છે. ઉત્કંઠાથી વિવશ થઈ મીંચેલા બેઉ નેત્ર કમલોમાંથી નિર્મલ અશ્રુધારા વહેવા લાગે છે અને શરીરમાં રોમાંચ થઈ જાય છે ।।૨।।

ત્યાર પછી આત્મનિષ્ઠ સપ્તર્ષિગણ એમનો પ્રભાવ (માહાત્મ્ય) જાણતા હોવાથી આ જ તપસ્યાની આત્યન્તિક (ઉત્તમોત્તમ) સિદ્ધિ છે એમ માની એને આજ પણ આદરપૂર્વક પોતાના જટા-જૂટઉપર એવીજ રીતે ધારણ કરે છે કે જેવી રીતે મુમુક્ષુઓ પ્રાપ્ત થયેલી મુક્તિને. આમ તો તેઓ સરાસર નિષ્કામ છે; સર્વાત્મા ભગવાન્ વાસુદેવની નિશ્ચલ ભક્તિનેજ પોતાનું પરમધન માની એમણે બીજી બધી કામનાઓને ત્યજી દીધી છે. ત્યાં સુધી કે આત્મજ્ઞાનને પણ તેઓ એ (ભક્તિ)ની આગળ તૃણવત્ લેખેછે ।।૩।।

ત્યાંથી ગંગાજી કરોડો વિમાનોથી ઘેરાએલા આકાશમાં થઈને ઊતરે છે અને ચન્દ્રમંડલને ભીંજવતી મેરુના શિખર ઉપર બ્રહ્માજીની નગરીમાં પડે છે ।।૪।।

ત્યાં એ સીતા, અલકનન્દા, ચક્ષુ અને ભદ્રા નામથી ચાર ધારાઓમાં વહેંચાઈ જાય છે તથા અલગ-અલગ ચાર દિશાઓમાં વહીને અન્તમાં નદ-નદીઓના પતિ

સમુદ્રમાં ભળી જાય છે ।।૫।।

એમાં સીતા નામની ધારા બ્રહ્માજીના સ્થાનકમાંથી કેસરાચલ વગેરે પર્વતનાં સર્વોચ્ચ શિખરો ઉપર થઈને નીચે અને નીચે ઉતરતાં ગન્ધમાદન પર્વતનાં શિખરો ઉપર પડે છે અને ભદ્રાશ્વ ખંડમાં થઈને પૂર્વ દિશામાં ખારા સમુદ્રને મળે છે ।।૬।।

એ પ્રમાણે ચક્ષુ નામની ધારા માલ્યવાન્ પર્વતના શિખર ઉપરથી ખળખળાટ કેતુમાલ ખંડ તરફ જાય છે અને ત્યાંથી પશ્ચિમ દિશામાં સમુદ્રને મળે છે ।।૭।।

ભદ્રા નામની ધારા મેરુ પર્વતના શિખરેથી ઉત્તર તરફ પડતાં નીલ પર્વતના શિખરથી શ્વેત પર્વતના શિખર ઉપર અને શ્વેત પર્વતના શિખર ઊપરથી શૃંગવાન્ પર્વતના શિખર ઉપર પડીને નીચે ચાલી જાય છે તે ઉત્તર કુરુખંડમાં વહીને ઉત્તર દિશામાં સમુદ્રને મળે છે ।।૮।।

અલકનન્દા બ્રહ્મપુરીથી દક્ષિણ તરફ પડી અનેક ગિરિશિખરો ઉપર ઠેકડા મારતી હેમકૂટ પર્વત ઉપર આવે છે. ત્યાંથી અત્યન્ત પ્રચંડ વેગથી હિમાલયનાં શિખરોને ચીરતી-ચીરતી ભારતવર્ષમાં આવે છે અને પછી દક્ષિણ તરફ સમુદ્રમાં સમાઈ જાય છે. એમાં સ્નાન કરવા આવનારા પુરુષોને ડગલે-ડગલે અશ્વમેધ અને રાજસુય આદિ યજ્ઞોનું ફલ પણ દુર્લભ નથી ।।૯।।

પ્રત્યેક ખંડમાં મેરુ વગેરે પર્વતોમાંથી નીકળતી બીજી પણ સેંકડો નદ-નદીઓ છે ।।૧૦।।

એ સઘળા ખંડમાં ભરતખંડ જ કર્મભૂમિ છે, બીજા આઠ ખંડ તો દેવોને સ્વર્ગમાં ભોગવાતાં બાકી રહેલાં પુણ્યોના ભોગ ભોગવવાનાં સ્થાન છે તેથી તેમને પૃથ્વી ઉપરના સ્વર્ગ પણ કહેવામાં આવે છે ।।૧૧।।

ત્યાંના દેવતુલ્ય મનુષ્યોનું માણસની ગણતરી પ્રમાણે દસ હજાર વર્ષનું આયુષ્ય હોય છે. તેમનામાં દસ હજાર હાથીઓનું બળ હોય છે તથા તેમનાં વજ્ર જેવાં શરીરોમાં જે શક્તિ, યૌવન અને ઉલ્લાસ હોય છે એને લીધે તેઓ લાંબા સમય સુધી મૈથુન આદિ વિષયો ભગોવતા રહે છે. અન્તમાં જયારે ભોગ સમાપ્ત થતાં એમનું આયુષ્ય ફકત એક જ વર્ષ બાકી રહે છે ત્યારે તેમની સ્ત્રીઓ એક ગર્ભ ધારણ કરે છે. આ પ્રમાણે ત્યાં સર્વદા ત્રેતાયુગના જેવો સમય રહેતો હોય છે ।।૧૨।।

પોતપોતાના મુખ્ય સેવકોથી ઉત્તમ રીતે પૂજાયેલા એ દેવ લોકો આશ્રમ, ભવન, ખંડ, પર્વતની ગુફાઓમાં અને નિર્મળ જળાશયોમાં જળક્રીડા કરે છે તેમ જ વિચિત્ર

ક્રીડાઓ કરી સ્વચ્છન્દ રીતે એ ખંડોમાં વિહાર કરે છે. સર્વ ઋતુઓમાં ફૂલ, ગુચ્છ, ફળ અને નવાં કુમ્પળિયાંની સમૃદ્ધિથી બહુ જ નમી રહેલી શાખાઓ અને લતાવાળાં વૃક્ષોથી એ આશ્રમો અને પર્વતોનાં સુન્દર વન બહુ જ શોભી રહ્યાં છે. ઉઘડેલાં અને નવાં અનેક પ્રકારનાં કમળોની સુગન્ધીથી પ્રસન્ન થયેલાં રાજહંસ, જળકૂકડી, કારંડવ, સારસ અને ચક્રવાક વગેરે પક્ષીઓ તથા જાતજાતના અનેક ભ્રમરો જળાશયોમાં ગુઞ્જાર કરે છે, અત્યન્ત સુન્દર દેવાંગનાઓના કામોન્માદ સૂચક વિલાસ, હાસ અને લીલા કટાક્ષથી વિહાર કરનારા દેવલોકોનાં મન અને નેત્ર આકર્ષયિછે ।।૧૩।।

નવે ખંડોમાં મહાપુરુષ ભગવાન્ નારાયણ પોતાના ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરવાને માટે આજે પણ પોતાની વિભિન્ન મૂર્તિઓથી બિરાજી રહ્યા છે ।।૧૪।।

ઈલાવૃત ખંડમાં તો સદાશિવ એક જ પુરુષ છે. બીજો કોઈ પણ પુરુષ એમાં જતો નથી. જે પુરુષ એ ખંડમાં જાય છે તે પાર્વતીના શાપને લીધે સ્ત્રી બની જાય છે; એ પ્રસંગ હવે પછી (નવમાં સ્કન્ધમાં) કહીશ ।।૧૫।।

એ ઈલાવૃતમાં પાર્વતી અને તેની અબજો દાસીઓ સદાશિવની સેવા કરે છે. પોતે સદાશિવ શેષનાગની ભક્તિ કરે છે. વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ નામની ચતુર્વ્યૂહ મૂર્તિઓવાળા મહાપુરુષ ભગવાન્ સંકર્ષણ (શેષનાગ) નામની ચોથી પોતાના કારણરૂપ તમઃપ્રધાન મૂર્તિ તેનું મનમાં ધ્યાન કરી પોતે નીચેના મન્ત્રથી જપ કરતાં ભજે છે ।।૧૬।।

ભગવાન્ શંકર કહે છે : ''ૐ જેમાંથી બધાં ગુણોનો પ્રકાશ થાય છે તે અનન્ત અને અવ્યકત મૂર્તિ ૐકાર સ્વરૂપ પરમ પુરુષ શ્રીભાગવાનને નમસ્કાર છે'' ।।૧૭।।

હે ભજવા યોગ્ય પરમેશ્વર! આપ સ્વયં સર્વ પ્રકારનાં ઐશ્વર્યના પરમ આશ્રયરૂપ છો, ભક્તોને પોતાના અત્યન્ત દયાળુ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવો છો, સંસારને મટાડો છો, આપનું ચરણારવિન્દ શરણરૂપ છે એવા આપને હું ભજાું છું ।।૧૮।।

જગત્‌ને નિયમમાં રાખવામાટે આપ જોયા કરો છો, છતાં જેમ ક્રોધના વેગને નહિ જીતનાર એમ લોકોની દષ્ટિ લેપાઈ જાય છે એના વિષયોથી અને ઈન્દ્રિયોથી આપની દષ્ટિ જરા પણ લેપાતી નથી. આવી સ્થિતિમાં પોતાના મનને વશમાં કરવાની ઈચ્છાવાળો કયો પુરુષ આપને ન ભજે? ।।૧૯।।

ખોટી દૃષ્ટિવાળા પુરુષને આપ માયાને લીધે જાણે ભયંકર હો, મદિરા કે આસવથી રાતી આંખોવાળા હો એવા જણાઓ છો કેમકે આપના ચરણસ્પર્શથી કામાતુર થયેલી નાગણીઓ લજ્જાને લીધે આપનું પૂરું પૂજન પણ કરી શકતી નથી ।।૨૦।।

વેદમન્ત્રો આપને આ જગત્નાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલયથી રહિત કહે છે. આપનાં હજાર મસ્તકોમાં એક માથા ઉપર સરસવની પેઠે આખું ભૂમંડળ રહ્યું છે. આપને તો એ પણ ખબર નથી કે એ ક્યાં રહેલું છે ।।૨૧।।

સત્ત્વગુણ એ મહત્તત્ત્વના આશ્રયરૂપ છે તે આપના ગુણના સંબંધને લીધે થયેલો પ્રથમ દેહ છે. એ દેહમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રહ્મામાંથી થયેલો હું ત્રિગુણાત્મક અહંકારથી દેવતા પાંચ ભૂતો અને ઈન્દ્રિયોના વર્ગને ઉત્પન્ન કરું છું ।।૨૨।।

અને મહત્તત્ત્વ, અહંકાર, દેવતાઓ, પાંચભૂત તથા ઈન્દ્રિયો જેમ પક્ષીઓ દોરીથી બંધાઈ રહે તેમ આપની ક્રિયાશક્તિથી બંધાઈ આપ મહાત્માના વશમાં રહેતાં આપના જ અનુગ્રહથી આ જગત્ને ઉત્પન્ન કરીએ છીએ ।।૨૩।।

યન્નિર્મિતાં કર્હ્યપિ કર્મપર્વણીં માયાં જનોઽયં ગુણસર્ગમોહિતઃ ।।
ન વેદ નિસ્તારણયોગમઞ્જસા તસ્મૈ નમસ્તે વિલયોદયાત્મને ।।૨૪।।

સંસારમાં મોહ પામેલો આ જન, માયા જે કર્મરૂપ બન્ધનવડે બન્ધન કરે છે તેને કદાચિત્ જાણી પણ લે પણ એમાંથી સરળતાથી છૂટવાના ઉપાયને જાણતો નથી. આ જગત્ની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય પણ આપનાંજ રૂપ છે, આપને પ્રણામ કરું છું ।।૨૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં(ચોથા ભૂમિની દેશસ્થિતિ પ્રકરણમાં ગંગાજલના સમ્બન્ધથી આગન્તુક કર્મોનો ઉત્કર્ષ નામનો બીજો) ''ગંગાજીનું દિશામાં ગમન તથા સદાશિવે કરેલી સંકર્ષણની સેવા'' નામનો સત્તરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

''જલાર્થમેવ ગર્તાસ્તુ નીચા ગાનોપજીવિનઃ''
કથા-કીર્તનની દક્ષિણા સ્વીકાર નારા નીચ લોકોના મનોભાવો ગટરના ગંધાતા પાણી જેવા ગંદા હોય છે (શ્રીવલ્લભાચાર્ય, જલભેદ) આવા અધમ વક્તાઓની વાણીને સાંભળવામાં આનન્દ અનુભવનારાઓને શું સમજવા!!!

અધ્યાય ૧૮

છ ખંડના ઈષ્ટ દેવો તથા એના ભક્તો

વિશેષ : આ અઢારમા અધ્યાયમાં ભદ્રાશ્વાદિ ખંડોમાં પ્રભુનું નિરૂપણ અને એ વડે ભૂમિનો ઉત્કર્ષ કહેવાશે. ભદ્રાશ્વ એટલે ભારતવર્ષ.

તથાચ ભદ્રશ્રવા નામ ધર્મસુતઃ તત્કુલપતયઃ પુરુષા... હયશીર્ષાભિધાનાં પરમેણ સમાધિના સન્નિધાપ્યેદમ્ અભિગૃણન્ત ઉપધાવન્તિ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી કહે છે : એ પ્રમાણે જ ભદ્રાશ્વ ખંડમાં ધર્મનો પુત્ર ભદ્રશ્રવા અને એના કુળનામુખ્ય પુરુષો અને સેવકો વાસુદેવની હયગ્રીવ નામની ધર્મમયી પ્રિય મૂર્તિને અત્યન્ત સમાધિનિષ્ઠાદ્વારા હૃદયમાં સ્થાપી નીચે પ્રમાણે મન્ત્ર બોલે છે અને સ્તુતિ કરે છે ।।૧।।

ભદ્રશ્રવાઓ (એ લોકોમાં ભદ્રશ્રવા મુખ્ય હોવાથી સઘળાઓને ભદ્રશ્રવા એવું નામ આપેલું છે.) બોલે છે : ઓંકાર સ્વરૂપ ભગવાન્ અને અન્તઃકરણને શુદ્ધ કરનાર ધર્મને પ્રણામ કરીએ છીએ ।।૨।।

અહો! ભગવાનની *લીલા ઘણી વિચિત્ર છે, જેને લીધે આ જીવ સમ્પૂર્ણ લોકોના સંહાર કરનારા કાળને જોવા છતાં જોતો નથી. પાપમય અને તુચ્છ વિષયોનું સેવન કરવામાટે વિચારોની લાયમાં પોતાનેજ હાથે પોતાના પુત્ર અને પિતાદિની લાશમાં આગ ચાંપીને પણ પોતે જીવતા રહેવાની ઈચ્છા રાખે છે ।।૩।।

વિશેષ : ભગવદ્ ભજનની ઈચ્છાથી જીવવું એ પાપ નથી પણ 'વિકર્મ' એટલે ખરાબ કર્મ કરવાની ઈચ્છાવડે જીવવાથી નરકમાં જ પતન થાય છે.

વિદ્વાન્ લોકો જગત્‌ને નાશવન્ત કહે છે અને સૂક્ષ્મદર્શી આત્મજ્ઞાની પુરુષો એવું જ જુએ પણ છે તો પણ હે જન્મરહિત! લોકો આપની માયાથી મોહ પામી રહ્યા છે. આપનું એ કાર્ય અત્યન્ત વિચિત્ર છે. માટે બીજું બધું મૂકી દઈ, આપ અનાદિનું અમે નમસ્કાર (જીવ પ્રભુને નમન જ કરી શકે, નમન સિવાય એનાથી બીજું કાંઈ પણ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા બની શકતું નથી.) કરીએ છીએ ।।૪।।

આપ અકર્તા અને આવરણ રહિત છતાં જગત્‌નાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયનાં કાર્ય કરો છો એમ વેદે સ્વીકાર્યું છે એ ઠીક જ છે એમાં કાંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. કારણ કે સર્વાત્મરૂપથી આપ જ તમામ કાર્યોના કારણ છો અને આપના શુદ્ધ

સ્વરૂપમાં કાર્યકારણ ભાવથી સર્વથા અતીત-પર છો ।।૫।।

પ્રલયકાળમાં તમઃ પ્રધાન દૈત્યગણ વેદોને (મહાભારતના શાન્તિ પર્વમાં મોક્ષધર્મમાં આ કથાનો વિસ્તાર છે.) ચોરી ગયા હતા ત્યારે આપે બ્રહ્માજીની પ્રાર્થનાથી હયગ્રીવ(ઘોડાના માથાવાળા પુરુષ) નો અવતાર ધરી પાતાળમાંથી એ વેદને લાવી આપ્યા હતા એવા સત્ય સંકલ્પ આપને નમસ્કાર (આ ચતુશ્લોકીવડે "જન્માદ્યસ્ય..."આ મંગલાચરણના અર્થનો સંગ્રહ કર્યો છે.) કરીએ છીએ ।।૬।।

હરિવર્ષ ખંડમાં પણ નૃસિંહરૂપથી ભગવાન્ બિરાજી રહ્યા છે એ અવતાર લેવાનું કારણ હવે પછી (સપ્તમ સ્કન્ધમાં) કહીશ. મહાપુરુષો ચિત્તના ગુણોથી સમ્પન્ન મહાવૈષ્ણવ અને જેમણે પોતાનાં શીલ અને આચરણ થી દૈત્ય અને દાનવોનાં કુલને પવિત્ર કરી દીધાં છે તેવા પ્રહ્લાદજી આ ખંડના પુરુષોની સાથે નિષ્કામ અને અનન્ય ભક્તિથી એ ભગવાનના પ્રિયરૂપની ઉપાસના કરે છે. એ આ મન્ત્ર અને સ્તોત્ર ના જપ-પાઠ કરે છેઃ ।।૭।।

ઓંકાર સ્વરૂપ ભગવાન્ શ્રીનરસિંહજીને (નૃસિંહ અવતારનું પ્રયોજન સપ્તમ સ્કન્ધમાં કહેવાશે.) નમસ્કાર હો. આપ સૂર્ય, અગ્નિ વગેરે તેજોનાં પણ તેજ છો, આપને નમસ્કાર. હે વજ્રનખ! હે વજ્રદંષ્ટ્ર! આપ અમારી સામે પ્રકટ થાઓ, પ્રકટ થાઓ; અમારી કર્મ વાસનાઓને બાળી નાખો, બાળી નાખો, અમારા અજ્ઞાનરૂપી અન્ધકારને ચીરી નાખો, ચીરી નાખો. ૐ સ્વાહા અમારા અન્તઃકરણમાં અભયરૂપ થાઓ ।।૮।।

વિશ્વનું કલ્યાણ થાઓ. ખલ પુરુષોની બુદ્ધિ શુદ્ધ હો. બધાં પરસ્પર કલ્યાણ ઈચ્છો. મન શુભ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત હો. અને અમારી બુદ્ધિ નિષ્કામ થઈને ભગવાન્‌માં પ્રવેશ કરો ।।૯।।

અમને કોઈનો સંગ થશો નહિ. જો કદાચ થાય તો ઘર, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન અને સમ્બન્ધીઓનો સંગ થશો નહિ પણ ભગવાનના પ્રેમી ભક્તોનો સંગ થજો, માત્ર શરીર નિર્વાહ પૂરતા અન્ન વગેરેથી સંયમી પુરુષને જેટલી જલદી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તેટલી જલદી ઈન્દ્રિયોનો આળ-પમ્પાળ કરનારને થતી નથી ।।૧૦।।

તે ભગવદ્ ભક્તોના સંગથી ભગવાનના તીર્થ તુલ્ય પવિત્ર ચરિત્ર સાંભળવા મળે છે, જે એમની અદ્‌ભુત શક્તિ અને પ્રભાવનાં સૂચક હોય છે. એમનું વારંવાર સેવન કરવાવાળાના કાનને રસ્તે ભગવાન્ હૃદયમાં પ્રવેશ કરી લે છે અને એમના બધી

જાતના દૈહિક અને માનસિક મલનો નાશ કરી દે છે. પછી ભલા એ ભગવદ્ ભક્તોનો સંગ કરવો કોને ન ગમે? ।।૧૧।।

જે માણસને ભગવાન્‌માં નિષ્કામ ભક્તિ હોય તે માણસમાં સઘળા દેવતા ધર્મજ્ઞાનાદિ સમ્પૂર્ણ સદ્ગુણોની સાથે સદા વાસ કરે છે. પરન્તુ ભગવાનના ભક્ત જ નથી તેમાં મહાપુરુષોના તે ગુણ આવી જ કયાંથી શકે? તે તો હવામાં જ કિલ્લા બાંધતો નિરન્તર તુચ્છ બહારના વિષયોની પાછળ દોડ્યા કરે છે ।।૧૨।।

જેમ માછલાંને પાણી અત્યન્ત પ્રિય એના જીવનનો આધાર આત્મા છે તેમ સાક્ષાત્ ભગવાન્ સમસ્ત પ્રાણીઓના પ્રિયતમ આત્મા છે માટે એમને છોડી જો કોઈ મહત્ત્વાભિમાની પુરુષ ઘરમાં આસક્ત રહેતો હોય તો એ અવસ્થામાં સ્ત્રી-પુરુષોની મોટાઈમાત્ર આયુષ્યની દૃષ્ટિએ ગણાય છે, ગુણોની દૃષ્ટિએ નહિ ।।૧૩।।

એટલા માટે હે અસુરગણ! તમે તૃષ્ણા, રાગ, ખેદ, ક્રોધ, અભિમાન, સ્પૃહા, ભય, દીનતા અને મનની પીડાઓનું મૂળ ઘર જેને લીધે જન્મ મરણ ચાલ્યા કરે છે તેનો ત્યાગ કરી નૃસિંહજીનાં નિર્ભય ચરણારવિન્દને જ ભજો'' ।।૧૪।।

કેતુમાલ ખંડમાં લક્ષ્મીજીનું તથા સંવત્સર નામના પ્રજાપતિની પુત્રીઓ (રાત્રિઓનું અભિમાન ધરાવનારી દેવતાઓ) તથા પુત્રો (દિવસનું અભિમાન ધરાવનારા દેવો) નું પ્રિય કરવાની ઈચ્છાથી ભગવાન્ કામદેવના સ્વરૂપથી બિરાજે છે. એ રાત્રિની અભિમાની દેવતારૂપ કન્યાઓ અને દિવસના અભિમાની દેવતારૂપ પુત્રોની સંખ્યા, મનુષ્યના સો વર્ષના આયુના દિન અને રાત ની બરાબર એટલે કે છત્રીસ-છત્રીસ હજાર વર્ષ છે અને તેઓ જ એ ખંડના અધિપતિ છે. ભગવાનના ચક્રના તેજથી ઉદ્વેગ પામતી એ પ્રજાપતિની પુત્રીઓના ગર્ભો વર્ષને અન્તે ચક્રથી હણાઈને પ્રાણરહિત થઈ પડી જાય છે ।।૧૫।।

ભગવાન્ પોતાના અત્યન્ત મનમોહક ગતિવિલાસથી સુશોભિત મીઠી-મીઠી મન્દ મુસકાનથી મનોહર લીલા સભર ચારુ ચિતવનથી કંઈક ઊંચા થયેલ સુન્દર ભ્રૂમંડલની છબીલી છટાદ્વારા વદનારવિન્દનું અફાટ (અપાર) સૌન્દર્ય ઉલેચી સૌન્દર્ય દેવી લક્ષ્મીજીને અત્યન્ત આનન્દિત કરતા સ્વયં પણ આનન્દિત થતા રહે છે ।।૧૬।।

શ્રીલક્ષ્મીજી પરમ સમાધિયોગદ્વારા ભગવાનના એ માયામય સ્વરૂપની, રાત્રે

પ્રજાપતિ સંવત્સરની કન્યાઓ સહિત અને દિવસે એમના પતિઓ સહિત આરાધના કરે છે અને તે મન્ત્રનો જપ કરતાં ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે ।।૧૭।।

લક્ષ્મીજી બોલે છે : જે ઈન્દ્રિયોના નિયન્તા અને બધી જ શ્રેષ્ઠ વસ્તુઓની ખાણ છે, ક્રિયાશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ અને સંકલ્પ, અધ્યવસાય આદિ ચિત્તના ધર્મો તથા તેમના વિષયોના અધીશ્વર છે, અગિયાર ઈન્દ્રિય અને પાંચ વિષય-આ સોળ કલાઓથી યુક્ત છે, વેદોક્ત કર્મોથી પ્રાપ્ત થાય છે તથા અન્નમય, અમૃતમય અને સર્વમય છે એ માનસિક ઐન્દ્રિયિક (ઈન્દ્રિયોના) અને શારીરિક બલસ્વરૂપ પરમ સુન્દર ભગવાન્ કામદેવને બીજ મન્ત્રો સહિત ચારે તરફથી નમસ્કાર છે ।।૧૮।।

આપ ઈન્દ્રિયોના સ્વામી છો. વ્રતથી આપની જ આરાધના કરી સ્ત્રીઓ લોકમાં બીજા પતિને ઈચ્છે છે. પરન્તુ એ બીજા પતિઓ સ્વયં પરતન્ત્ર હોવાથી એ સ્ત્રીઓનાં સન્તાનને, પ્રિયવસ્તુને, ધનને કે આયુષ્યને બચાવી શકતા નથી ।।૧૯।।

સાચો પતિ (રક્ષા કરનાર અથવા ઈશ્વર) એ જ છે કે જે પોતે સર્વથા નિર્ભય હોય અને બીજા ભયભીત લોકોની બધી રીતે રક્ષા કરી શકે એવા પતિ એકમાત્ર આપ જ છો. જો એકથી વધારે ઈશ્વર છે એમ માનવામાં આવે તો એમને એક બીજાથી ભય થવાની સમ્ભાવના છે. તેથી આપ આપની પ્રાપ્તિથી અધિક બીજા કોઈ લાભને માનતા નથી ।।૨૦।।

જે સ્ત્રી કેવળ આપના ચરણારવિન્દની પૂજાને ઈચ્છે પણ બીજું કંઈ ન ઈચ્છે તે સ્ત્રી પોતાની મેળે જ સઘળાં ઈષ્ટ સુખોને પામે છે. પણ જે સ્ત્રી કોઈ એક કામનાથી આપની પૂજા કરે તેને જેટલું તેણે ધાર્યું હોય તેટલું જ ફળ આપ આપો છો. પરન્તુ આવા ફળનો ભોગ થઈ ગયા પછી નાશ થઈ જતાં એ સ્ત્રીને પાછું દુઃખ પામવું પડે છે ।।૨૧।।

હે અજિત! જેમનું મન ઈન્દ્રિય સુખમાં લાગી રહ્યું છે તેવા બ્રહ્મા,શિવ, સુર અને અસુર વગેરે લોકો મને પામવામાટે ઘોર તપ કરે છે. પરન્તુ આપના ચરણનું શરણ લીધેલા ભક્તો સિવાય બીજું કોઈ મને પામી શકતું નથી કેમકે મારું હૃદય તો આપમાં જ લાગ્યું રહે છે ।।૨૨।।

અચ્યુત! ભક્ત લોકોને મસ્તક પર આપનું જે હસ્તકમળ આપ ધરો છો તે મારા મસ્તક ઉપર પણ ધરો. વરેણ્ય, આપ મને માત્ર શ્રીવત્સના ચિહ્નરૂપથી આપશ્રીના શ્રીઅંગમાં ધારણ કરો છો તેથી જો કે મારે વિશે આપનો અનાદર નથી તો પણ ભક્ત

લોકો કરતાં મારા ઉપર આપની કૃપા ઓછી જણાય છે, પરન્તુ એનું ખરું કારણ તો કેમ જાણી શકાય? આપ ઈશ્વરની માયાને લીધે આપે કરવા ધારેલા નિશ્ચયને જાણવાને કોણ સમર્થ છે?'' ।।૨૩।।

રમ્યક ખંડમાં ભગવાન્ પોતાના અત્યન્ત મત્સ્યાવતારના રૂપથી રહે છે. ખંડના મુખ્ય પુરુષ મનુને એ રૂપ પૂર્વકાલમાં દેખાડ્યું હતું. એ મનુ અત્યારે પણ ઘણી ભક્તિભાવપૂર્વક એ સ્વરૂપની ઉપાસના કરે છે અને નીચે પ્રમાણે બોલે છેઃ ।।૨૪।।

મનુ બોલે છે : સત્ત્વ પ્રધાન મુખ્ય પ્રાણ સૂત્રાત્મા તથા મનોબલ, ઈન્દ્રિયબલ અને શરીરબલ અને ઓંકાર પદના અર્થ સર્વશ્રેષ્ઠ ભગવાન્ મહામત્સ્યને વારંવાર નમસ્કાર ।।૨૫।।

પ્રભો! નટ જેવી રીતે કઠપુતલીઓને નચાવે છે તે જ પ્રમાણે આપ બ્રાહ્મણ, વિધિ, નિષેધ આદિ નામોની દોરીથી સમ્પૂર્ણ વિશ્વ આપને આધીન રાખી તેને નચાવો છો. તેથી આપ જ બધાના પ્રેરક છો. આપને બ્રહ્માદિ લોક પાલગણ પણ જોઈ શકતા નથી તો પણ આપ સમસ્ત પ્રાણીઓની અન્દર પ્રાણરૂપથી અને બહાર વાયુરૂપથી નિરન્તર સંચાર કરતા રહો છો. વેદો જ આપનો મહાન શબ્દ છે ।।૨૬।।

એકવાર ઈન્દ્રાદિ ઈન્દ્રિયાદિ અભિમાની દેવતાઓને પ્રાણસ્વરૂપ આપની ઈર્ષ્યાનો તાવ ચડ્યો. ત્યારે આપના અલગ થઈ જવાથી તેઓ અલગ-અલગ અથવા આપસમાં જૂથમાં પણ મનુષ્ય-પશુ, સ્થાવર-જંગમ આદિ જેટલા શરીર દેખાય છે એમાંથી કોઈની તૂટી પડવા છતાં રક્ષા કરી શકયાં નહિ ।।૨૭।।

અજન્મા પ્રભો! જેમાં ઊંચાં-ઊંચાં મોંજા ઊછળતાં હતાં તેવા પ્રલયકાળના સમુદ્રમાં, ઔષધિ અને લતાઓના સહિત પૃથ્વીને અને એની સાથે મને પણ ધારણ કરીને આપે ઉત્સાહથી ખૂબ વિહાર કર્યો હતો. એવા સર્વ જગત્‌ના પ્રાણના નિયન્તા આપને પ્રણામ કરું છું ।।૨૮।।

હિરણ્મય ખંડમાં કચ્છપાવતારના સ્વરૂપથી ભગવાન્ બિરાજે છે. એ ભગવાનના અત્યન્ત પ્યારા સ્વરૂપને પિતૃઓના અધિપતિ અર્યમા એ ખંડના નિવાસીઓની સાથે ભજે છે અને નીચેનો મન્ત્ર બોલે છેઃઅર્યમા બોલે છેઃ ।।૨૯।।

સમ્પૂર્ણ સત્ત્વ ગુણોવાળા અને જલમાં વિહાર કરતા હોવાને કારણે જેના સ્થાનનો કોઈ ચોક્કસ નિશ્ચય કરી શકાતો નથી તેવા કચ્છપ સ્વરૂપ આપને નમસ્કાર કરું છું. કાળથી એને પરિચ્છેદ (માપ) થતો નથી એવા આપને નમસ્કાર કરું છું. સર્વ

વ્યાપક આપને નમસ્કાર કરું છું. સર્વના આધારરૂપ ઓંકાર સ્વરૂપ આપને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું ।।૩૦।।

આપની માયાથી પ્રકાશ અને અનેકરૂપોમાં પ્રતીત થતું આ દશ્ય પ્રપંચ જગત્ વગેરે આપનું જ સ્વરૂપ છે એવા આપને નમસ્કાર કરું છું ।।૩૧।।

એકમાત્ર આપ જ જરાયુજ, સ્વેદજ, અંડજ અને ઉદ્ભિજ્જ, સ્થાવર, જંગમ, દેવ, ઋષિ, પિતૃ, ભૂત, ઇન્દ્રિયોની સૃષ્ટિ, સ્વર્ગ, આકાશ, પૃથ્વી, પર્વતો, નદીઓ, સમુદ્ર, દ્વીપ ગ્રહ અને નક્ષત્ર એવાં વિભિન્ન નામોથી પ્રસિદ્ધ છો ।।૩૨।।

અસંખ્ય નામ, રૂપ અને આકૃતિઓ થી આપ યુક્ત છો એવા આપના સ્વરૂપમાં કપિલજી વગેરે વિદ્વાનોએ કલ્પેલી ચોવીશ તત્ત્વ વગેરેની સંખ્યા જે તત્ત્વજ્ઞાનથી મટી જાય છે તે સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત સ્વરૂપ આપને નમસ્કાર કરું છું'' ।।૩૩।।

ઉત્તર કુરુ ખંડમાં યજ્ઞપુરુષ ભગવાન્ વરાહનું રૂપ ધરીને બિરાજી રહ્યા છે. આ પૃથ્વી દેવી ત્યાંના લોકોની સાથે તે વરાહાવતારને અવિચલ ભક્તિથી ભજે છે અને નીચેના પરમોત્કૃષ્ટ મન્ત્રનો જપ કરતાં-કરતાં સ્તુતિ કરે છે ।।૩૪।।

જેમનું તત્ત્વ મન્ત્રોથી જાણી શકાય છે, જે યજ્ઞ અને ક્રતુરૂપ છે તથા મોટા-મોટા યજ્ઞો જેમનાં અંગ છે તે ઓંકાર સ્વરૂપ શુકલ કર્મમય ત્રિયુગમૂર્તિ પુરુષોત્તમ ભગવાન્ વરાહજીને વારંવાર નમસ્કાર છે ।।૩૫।।

ઋત્વિજ ગણ જેવી રીતે અરણિરૂપ કાષ્ઠમાં છુપાએલા અગ્નિને મન્થનથી પ્રકટ કરે છે બહાર કાઢે છે તે જ પ્રમાણે કર્માસક્તિ અને કર્મફલ ની કામનાથી છુપાએલા જેના રૂપને જોવાની ઇચ્છાથી પરમ પ્રવીણ પડિત લોકો પોતાના વિવેકયુક્ત મનરૂપ મન્થન કાષ્ઠથી શરીર અને ઇન્દ્રિયો ને વલોવી નાખે છે. આ પ્રમાણે મન્થન કરતાં જે પોતાનું સ્વરૂપ કરે છે તેવા આપને પ્રણામ હો ।।૩૬।।

વિષયો, ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારો, ઇન્દ્રિયોના દેવતાઓ, દેહ, કાળ અને અહંકારએ માયાનાં કાર્ય છે તેના ઉપરથી આપનું ખરું સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે. વિચાર તથા યમનિયમાદિક સાધનોથી નિશ્ચય પામેલી બુદ્ધિવાળા લોકો જેમના સ્વરૂપમાંથી નામ અને રૂપ કાઢી નાખે છે તે આપને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું ।।૩૭।।

જેવી રીતે લોઢું જડ હોવા છતાં, લોહ ચુમ્બકની હાજરીમાં હલન-ચલન કરવા લાગે છે તે જ પ્રમાણે જ સર્વના સાક્ષી પ્રભુની ઇચ્છા માત્રથી જે પોતાનેમાટે નથી હોતી પણ સમસ્ત પ્રાણીઓમાટે હોય છે. પ્રકૃતિ પોતાના ગુણો સત્ત્વ-રજસ્-

તમસ્દ્વારા જગત્‌ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરતી રહે છે એવા સમ્પૂર્ણ ગુણો અને કર્મોના સાક્ષી આપને નમસ્કારહો ।।૩૮।।

પ્રમથ્ય દૈત્યં પ્રતિવારણં મૃધે યો માં રસાયા જગદાદિસૂકરઃ ।।
કૃત્વાગ્રદંષ્ટ્રે નિરગાદુદન્વતઃ ક્રીડન્નિવેભઃ પ્રણતાસ્મિ તં વિભુમિતિ ।।૩૯।।

આપ જગત્‌ના કારણભૂત આદિ સૂકર છો જેવી રીતે એક હાથી બીજા હાથીને પછાડી દે છે તે જ પ્રમાણે ગજરાજની જેમ રમત કરતાં-કરતાં જ આપ યુદ્ધમાં પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી હિરણ્યાક્ષ દૈત્યને રમતાં-રમતાંજ મારી નાખી મને(પૃથ્વીને)પોતાની દાઢોની અણી ઉપર મૂકી રસાતલમાંથી પ્રલયપયોધિની બહાર પધાર્યા હતા. આપ સર્વશક્તિમાન પ્રભુને વારંવાર પ્રણામ કરું છું ।।૩૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (ચોથો, ભૂમિની સ્વરૂપ સ્થિતિ પ્રકરણમાં ત્રીજો) ''છ ખંડના ઈષ્ટદેવો તથા એના ભક્તો'' નામનો અઢારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ભગવત્સેવા અને ભગવદ્ગુણગાન એ ભક્તિમયી પવિત્ર જીવનસાધના હોવી જોઈએ, ધંધો નહીં. હવેલી-મન્દિરમાંજાહેર સેવા-મનોરથોના રૂપમાં ભગવત્સેવાને તેમજ ભાગવતકથા, ઢાઢીલીલા, માલાપહેરામણીના માધ્યમથી ભગવત્કથાને પોતાનો ધંધોબનાવી બેઠેલા 'ભક્તિ'શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવા પણ લાયક નથી.

અધ્યાય ૧૯
ભરતખંડના ઈષ્ટદેવ તથા એના સેવકો

વિશેષ : આ ઓગણીસમા અધ્યાયમાં કિં પુરુષ અને ભરતખંડમાં સ્વામી અને સેવક નું નિરૂપણ થશે અને ભરતખંડનું શ્રેષ્ઠ પણું કહેવાશે.

કિમ્પુરુષે વર્ષે ભગવન્તમ્ આદિપુરુષં લક્ષ્મણાગ્રજં સીતાભિરામં રામં ... અવિરતભક્તિરુપાસ્તે ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : કિમ્પુરુષ ખંડમાં લક્ષ્મણના મોટા ભાઈ આદિ પુરુષ, સીતાજીના મનને અત્યન્ત આનન્દિત કરનારા ભગવાન્ શ્રીરામચન્દ્રજીને

મહાવૈષ્ણવ હનુમાનજી જે રામચન્દ્રજીના ચરણના ધ્યાનમાં રમ્યા કરે છે. તે ત્યાંના રહેવાસી કિં પુરુષ લોકોની સાથે અવિચલ ભક્તિ ભાવ પૂર્વક ભજે છે ।।૧।।

ત્યાં બીજા ગન્ધર્વોની સાથે આર્ષ્ટિષેણ પોતાના સ્વામી ભગવાન્ રામની પરમ કલ્યાણમયી ગુણગાથા ગાયા કરે છે. શ્રીહનુમાનજીએ સાંભળે છે અને પોતે પણ આ મન્ત્રનો જપ કરતાં-કરતાં આ પ્રમાણે એમની સ્તુતિ કરે છે ।।૨।।

અમે ૐ કારસ્વરૂપ, પવિત્રકીર્તિ ભગવાન્ શ્રીરામને નમસ્કાર કરીએ છીએ. આપમાં સત્પુરુષોનાં લક્ષણ, શીલ અને આચરણ વિદ્યમાન (મોજુદ) છે; આપ અત્યન્ત સંયમી તમામ લોકોને પ્રસન્ન કરવામાં તત્પર (અથવા જેની લોકો આરાધના કરે છે તેવા) સજ્જનતાની પરીક્ષાને માટે કસોટી સમાન અને અત્યન્ત બ્રાહ્મણ ભક્ત છો. એવા મહાપુરુષ મહારાજ રામને અમારા પુનઃ-પુનઃ પ્રણામ હો ।।૩।।

ભગવન્! આપ શુદ્ધ અનુભવ સ્વરૂપ, અદ્વિતીય, પોતાના પ્રકાશથી ગુણોના કાર્યરૂપ જાગ્રત વગેરે અવસ્થાઓનું નિરાકરણ કરનારા, સર્વાન્તરાત્મા, પરમ શાન્ત, શુદ્ધચિત્તથી જણાય એવા, નામરૂપથી અને અહંકારથી રહિત છો. હું આપને શરણે છું ।।૪।।

આપે જે મનુષ્યાવતાર લીધેલો તે કેવળ રાક્ષસોને મારવામાટે જ નહોતો, મનુષ્યોને સ્ત્રી સંગાદિકથી થયેલું દુઃખ વારી શકાતું નથી એમ જણાવવાને માટે પણ લીધો હતો નહિતર પોતાના સ્વરૂપમાં જ રમણ કરનાર, જગત્‌ના આત્મા, પરમેશ્વરને સીતાના વિયોગમાં આટલું દુઃખ સમ્ભવે જ કેમ? ।।૫।।

આપ ધીર પુરુષોના આત્મા અને પ્રિયતમ ભગવાન્ વાસુદેવ છો. ત્રૈલોક્યમાં કોઈમાં પણ આપ આસક્ત નથી તેથી આપને નથી તો સીતાજી માટે મોહ થઈ શક્તો કે નથી તો આપ લક્ષ્મણજીનો *ત્યાગ કરી શકતા ।।૬।।

વિશેષ : એકવાર રામચન્દ્રજી પાસે છાની વાત કરવા દેવદૂત (મૃત્યુ) આવ્યા હતા ત્યારે લક્ષ્મણજી પહેરા ઉપર હતા, ભગવાને લક્ષ્મણજીને કહ્યું હતું કે જે અન્દર આવશે તેને હું મારી નાખીશ. એટલામાં દુર્વાસા આવી ચડ્યા. એની ખબર દેવામાટે લક્ષ્મણજી અન્દર આવતાં રામચન્દ્રજી એને મારી નાખવા તૈયાર થઈ ગયા ત્યારે વસિષ્ઠજીએ કહ્યું કે લક્ષ્મણજીના પ્રાણ ન લેતા એમનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ; કારણ કે પોતાના પ્રિયજનનો ત્યાગ મૃત્યુદંડ સમાન જ છે. એ કથા વાલ્મીકીય ઉત્તરકાંડમાં છે.

(પણ એ પ્રમાણે થયું હતું તેથી એ સઘળું લોકોને ઉપદેશ દેવામાટે જ હતું એમ નિશ્ચય

થાય છે). મહાત્મા પિતાથી જન્મ, સુન્દરતા, વાક્ચાતુરી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને શ્રેષ્ઠ યોનિ–આમાંથી કોઈપણ ગુણથી આપ પ્રસન્ન થતા નથી એ સિદ્ધાન્ત જણાવવાને માટે જ આપે આ બધા ગુણો વિનાના એવા વનવાસી વાનરોની સાથે મિત્રતા કરી છે. (એટલા માટે ભક્તિથી જ એ પ્રસન્ન થાય છે બીજા કોઈ પણ સાધનથી નહિ એવો નિશ્ચય છે) ।।૭।।

દેવતા, અસુર, વાનર અથવા મનુષ્ય; કોઈ પણ હોય તેણે હર પ્રકારે શ્રીરામરૂપ આપનું ભજન કરવું જોઈએ; કારણ કે આપ નરરૂપમાં સાક્ષાત્ શ્રીહરિ જ છો અને થોડું કર્યું ઘણું માનો છો. આશ્રિત–વત્સલ તો આપ એવા છો કે જ્યારે આપ દિવ્યધામે પધાર્યા હતા ત્યારે તમામ ઉત્તર કોસલવાસીઓને પણ આપની સાથે જ લઈ ગયા હતા'' ।।૮।।

ભરતખંડમાં પણ નર–નારાયણ ભગવાન્ અપ્રકટ સ્વરૂપથી બિરાજે છે. એ દયાને લીધે કલ્પ પૂરો થતાં સુધી સંયમી પુરુષો ઉપર અનુગ્રહ કરવા સારુ એવી તપસ્યા કરે છે કે જેથી ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, શાન્તિ અને ઉપરતિની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થઈ અન્તે આત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવે છે ।।૯।।

ત્યાં ભગવાન્ નારદજી સ્વયં શ્રીભગવાને ઉપદેશેલા સાંખ્ય અને યોગશાસ્ત્ર સહિત ભગવન્ મહિમાને પ્રકટ કરનારા પાંચરાત્ર દર્શનનો સાવર્ણિ મુનિને ઉપદેશ કરવામાટે ભારતવર્ષની વર્ણાશ્રમ ધર્મવાળી પ્રજા સહિત અત્યન્ત ભક્તિ ભાવથી ભગવાન્ શ્રીનર–નારાયણની ઉપાસના કરે છે અને આ મન્ત્રનો જપ તથા સ્તોત્રનું ગાન કરી તેમની સ્તુતિ કરે છે ।।૧૦।।

નારદજી બોલે છે : ઓંકાર સ્વરૂપ, અહંકાર રહિત, નિર્ધનોનું ધન અને નિર્ધનો જ જેનું ધન છે એવા, શાન્ત સ્વભાવવાળા, ઋષિપ્રવર, ભગવાન્ નર–નારાયણને નમસ્કાર હો. તે પરમહંસોના પરમ ગુરુ અને આત્મારામોના અધીશ્વર છે એમને વારંવાર નમસ્કાર હો'' ।।૧૧।।

એ પ્રમાણે મન્ત્ર બોલીને પછી આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરે છે :''આપ પોતે આ જગત્ની સૃષ્ટિ વગેરેના કર્તા છો, છતાં હું કર્તા છું એવું અભિમાન ધરાવતા નથી; દેહમાં રહેલાં છતાં પણ ક્ષુધા પિપાસા વગેરે દેહના દશ્ય પદાર્થોના ગુણદોષથી ખરડાતી નથી તેવા આસક્તિ રહિત, વિશુદ્ધ અને સર્વના સાક્ષી ભગવાનને નમસ્કાર કરું છું ।।૧૨।।

હે યોગેશ્વર! મરણના સમયે આ દુષ્ટ દેહનું અભિમાન છોડી દઈ આપના નિર્ગુણ સ્વરૂપમાં ભક્તિપૂર્વક મન પરોવવું એજ બ્રહ્માજીએ યોગ સાધનની સૌથી મોટી કુશળતા બતાવીછે ।।૧૩।।

આલોક અને પરલોકનાં સુખોમાં લમ્પટ મૂઢ પુરુષ જેવી રીતે પુત્ર, સ્ત્રી અને ધનની ચિન્તા કરી આ નિંદનીય દેહના મરણથી બીએ છે તેમ જો વિદ્વાન્ પણ આ દેહના મરણથી બીતો હોય તો એણે જ્ઞાન પ્રાપ્તિમાટે કરેલો બધો પ્રયત્ન કેવળ પરિશ્રમ જ છે ।।૧૪।।

તેથી અધોક્ષજ (ઈન્દ્રિયોની પકડમાં ન આવનાર) આપ અમને આપમાં સ્વાભાવિક પ્રેમરૂપ ભક્તિયોગનું દાન કરો, જેથી હે પ્રભો! આ નિંદનીય શરીરમાં આપની માયાને લીધે દઢ થઈ ગયેલ દુર્ભેદ્ય અહન્તા મમતાને અમે તુરત તોડી નાખીએ'' ।।૧૫।।

આ ભરતખંડમાં પણ નદીઓ અને પર્વતો ઘણા છે, જેમકે મલય, મંગલપ્રસ્થ, મૈનાક, ત્રિકૂટ, ઋષભ, કૂટક, કોલ્લક, સહ્ય, દેવગિરિ, ઋષ્યમૂક, શ્રીશૈલ, વેંકટ, મહેંન્દ્ર, વારિધાર, વિન્ધ્ય, શુક્તિમાન, પારિયાત્ર (સાતપુડો), દ્રોણ, ચિત્રકૂટ, ગોવર્ધન, રેવતક (ગિરનાર), કકુભ, નીલ, ગોકામુખ, ઈન્દ્રકીલ, કામગિરિ અને બીજા પણ સેંકડો-હજારો પર્વતો છે. એમના પ્રદેશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં નદ અને નદીઓ પણ અસંખ્ય છે ।।૧૬।।

નામ લેવાથીજ પવિત્ર કરનારી એ નદીઓનાં જળનો ભરતખંડની પ્રજાઓ દેહથી પણ સ્પર્શ કરે છે ।।૧૭।।

એમાં મુખ્ય-મુખ્ય નદીઓ આ છેઃચન્દ્રવશા, તામ્રપર્ણી, અવટોદા, કૃતમાલા, વૈહાયસી, કાવેરી, વેણી, પયસ્વિની, શર્કરાવર્તા, તુંગભદ્રા, કૃષ્ણા, વેણ્યા, ભીમરથી, ગોદાવરી, નિવિન્ધ્યા, પયોષ્ણી, તાપી, રેવા, સુરસા, નર્મદા, ચર્મણ્વતી, સિન્ધુ અન્ધ અને શોણ નામના નદ, મહાનદી, વેદસ્મૃતિ, ઋષિકુલ્યા, ત્રિસામા, કૌશિકી, ગંગા, યમુના, સરસ્વતી, દૃષદ્વતી, ગોમતી, સરયૂ, રોધસ્વતી, સપ્તવતી, સુષોમાં, સતલજ, ચન્દ્રભાગા, મરુદ્વૃધા, અસિક્ની અને વિશ્વા એ મોટી નદીઓ છે ।।૧૮।।

આ ખંડમાં જન્મેલા પુરુષોને જ પોતે કરેલાં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ કર્મો પ્રમાણે ક્રમશઃ સ્વર્ગ, પૃથ્વી કે નરક સમ્બન્ધી અનેક જન્મો આવે છે. વર્ણાશ્રમના

ધર્મના આચરણ પૂર્વક મોક્ષને સારુ જુદાં-જુદાં અનેક સાધનો થવાનો સમ્ભવ અને સાધનોદ્વારા મોક્ષ આ ખંડમાં જ છે ।।૧૯।।

અનેક યોનિઓમાં જન્મ આપનાર દેહાભિમાન છૂટી જતાં સર્વ ભૂતના આત્મા ભગવાન્ વાસુદેવ જે રાગાદિકથી રહિત છે, વાણીથી અગોચર છે અને સ્વાશ્રય પરમાત્મા છે તેની નિષ્કામ ભક્તિ એ જ આ મોક્ષ છે. આ ભક્તિભાવ ત્યારે જ મળે છે જ્યારે અનેક પ્રકારની ગતિઓને પ્રકટ કરવાવાળી અવિદ્યારૂપ હૃદયની ગ્રન્થિ કપાઈ જતાં ભગવાનના પ્રેમી ભક્તોનો સંગ મળે ।।૨૦।।

દેવતા પણ ભારતવર્ષમાં જન્મેલા મનુષ્યોની આ પ્રમાણે મહિમા ગાય છે:“અહો! જે જીવોએ ભારતવર્ષમાં ભગવાનની સેવાને યોગ્ય મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કર્યો છે. એમણે એવાં તો કયાં પુણ્ય કર્યાં હશે? અથવા એમના ઉપર સાક્ષાત્ શ્રીહરિ જ પ્રસન્ન થઈ ગયા છે? એ પરમ સૌભાગ્યને માટે તો નિરન્તર અમે પણ તરસતા રહીએ છીએ ।।૨૧।।

કોઈનાથી થઈ શકે નહિ તેવા યજ્ઞો, તપ, વ્રત અને દાનાદિકથી આ તુચ્છ સ્વર્ગલોક અમને મળ્યો છે તેમાં શું વળ્યું? આ સ્વર્ગમાં નારાયણનાં ચરણાદિકનું સ્મરણ થતું નથી, કારણ કે અહીં તો ઈન્દ્રિયોના ઘણાં જ વિષય ભોગને લીધે સ્મરણશક્તિ જ છીનવાઈ જાય છે ।।૨૨।।

આ સ્વર્ગની વાત તો જવા દો, જ્યાંના નિવાસીઓનું આયુષ્ય એક-એક કલ્પનું હોય છે પણ જ્યાંથી ફરી સંસારચક્રમાં પાછું ફરવું પડે છે એ બ્રહ્મલોક વગેરે કરતાં પણ ભારત ભૂમિમાં થોડા આયુષ્યવાળાં થઈ જન્મ લેવો વધારે સારો છે, કારણ કે અહીં ધીર પુરુષ આંખના એક પલકારામાં જ પોતાના આ મર્ત્ય શરીરથી કરેલાં સમ્પૂર્ણ કર્મ શ્રીભગવાનને અર્પણ કરી એમનું અભય પદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે ।।૨૩।।

જ્યાં ભગવાનની કથારૂપી અમૃતની નદીઓ નથી, જ્યાં ભગવાનના આશ્રયથી જ રહેતા સજ્જન વૈષ્ણવો નથી, જ્યાં નૃત્ય-ગીત આદિ સહિત મોટા ઉત્સવ વાળી ભગવાનની પૂજાઓ થતી નથી તે બ્રહ્માનો લોક હોય તો પણ એને સેવવો જોઈએ નહિ ।।૨૪।।

જ્ઞાન, જ્ઞાનમાટે ક્રિયાઓ અને ક્રિયાઓને જોઈતા પદાર્થોથી પરિપૂર્ણ મનુષ્ય અવતારને આ ભારતવર્ષમાં પામ્યા છતાં જે લોકો મોક્ષને માટે યત્ન કરતા નથી તે

લોકો પારધીથી છૂટેલાં પક્ષીઓ જેમ પાછાં એ જ વૃક્ષમાં ગાફેલ થઈને વિહાર કરવાથી ફરી વાર પણ બંધન પામે છે તેમ બંધાઈ જાય છે ।।૨૫।।

ભરતખંડના લોકો ભાગ્યશાળી છે કેમકે તેઓ શ્રદ્ધા સહિત વિધિપૂર્વક મન્ત્રથી અને તે-તે વસ્તુના ભેદથી અગ્નિમાં તે-તે દેવતાઓના ઉદ્દેશથી ભાગ પ્રમાણે હોમે છે અને **'ન મમ'** એમ કહી પોતાના સ્વામિત્વથી જુદાં-જુદાં પાડેલા પદાર્થોને ભગવાન્ જે એક છે છતાં જેને ઈન્દ્રાદિક જુદાં-જુદાં નામોથી બોલાવવામાં આવે છે તે પોતે પૂર્ણકામ છતાં પણ સ્વીકારે છે ।।૨૬।।

એ વાત ખરી છે કે ભગવાન્ સકામ પુરુષોને તેમના અભીષ્ટ પદાર્થો આપે છે પણ આ ભગવાનનું વાસ્તવિક દાન નથી કારણ કે એ વસ્તુઓ મળી જતાં છતાં મનુષ્યના મનમાં નવી-નવી કામનાઓ થતી જ રહેતી હોય છે એથી ઊલટું જે એમનું નિષ્કામ ભાવથી ભજન કરે છે તેમને તો ભગવાન્ સાક્ષાત્ પોતાનાં ચરણકમલ જ દાન કરી દે છે. જે બીજી બધી કામનાઓને સમાપ્ત કરી દે છે ।।૨૭।।

તેથી અહીં અમે આટલું સ્વર્ગનું સુખ ભોગવી લીધું તે ઉપરાંત યજ્ઞ, વ્યાખ્યાન કે બીજા સત્કર્મમાંથી કાંઈ પુણ્ય બાકી રહ્યું હોય તો એ પુણ્યના પ્રભાવથી અમને આ ભારતવર્ષમાં ભગવાનની સ્મૃતિયુક્ત મનુષ્ય જન્મ મળજો કેમકે પોતાની ભક્તિ કરનારાઓનું ભગવાન્ હર પ્રકારે કલ્યાણ કરે છે'' ।।૨૮।।

શ્રીશુકદેવજી કહે છે : હે પરીક્ષિત રાજા! કેટલા એક વિદ્વાનો જમ્બૂદ્વીપના બીજા આઠ ઉપદ્વીપ છે એમ કહે છે. સગર રાજાના પુત્રો યજ્ઞનો ઘોડો શોધવા ગયા હતા તે વખતે ચારે તરફ ધરતી ખોદી નાખતાં એમણે આઠ ઉપદ્વીપ કરેલા છે ।।૨૯।।

સ્વર્ણપ્રસ્થ, ચન્દ્રશુકલ અને આવર્તન, રમણક, મન્દરહરિણ, પાંચજન્ય, સિંહલ અને લંકા એ આઠ ઉપદ્વીપનાં નામ છે ।।૩૦।।

એવં તવ ભારતોત્તમ જમ્બૂદ્વીપવર્ષવિભાગો યથોપદેશમુપવર્ણિત ઈતિ।।૩૧।।

હે પરીક્ષિત રાજા! આ પ્રમાણે મેં ગુરુમુખથી શ્રવણ કર્યું હતું તેવું જમ્બૂદ્વીપના વર્ષોનું વર્ણન મેં તમને સંભળાવી દીધું ।।૩૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (ચોથા ભૂમિની દેશસ્થિતિ પ્રકરણમાં ચોથા)''ભરતખંડના ઈષ્ટદેવો તથા એના સેવકો''નામનો ઓગણીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૨૦

પ્લક્ષાદિ છ દ્વીપો સાત સમુદ્રો અને લોકાલોક પર્વતનું માપ

વિશેષ : આ વીસમા અધ્યાયમાં સમુદ્રની સાથે પ્લક્ષ વગેરે છ દ્વીપોની સ્થિતિ અને અન્દર તથા બહારના ભાગ વગેરેના પ્રમાણથી લોકાલોક પર્વતની સ્થિતિ કહેવામાં આવશે.

અતઃ પરં પ્લક્ષાદીનાં પ્રમાણલક્ષણસંસ્થાનતો વર્ષવિભાગ ઉપવર્ણ્યતે ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી કહે છે : હવે પ્લક્ષાદિ અન્ય દ્વીપોના ખંડોના વિભાગ એનાં પ્રમાણ, લક્ષણ તથા સ્થિતિ સહિત વર્ણન કરવામાં આવે છે ।।૧।।

આ જમ્બૂદ્વીપ લાખ યોજનનો છે અને એ લાખ યોજનના ખારા સમુદ્રથી વીંટાયેલો છે. જેમ લાખ યોજનનો ઊંચો મેરું પર્વત લાખ યોજનના વિસ્તારવાળા જમ્બૂદ્વીપથી વીંટાયેલા છે તેવી રીતે જમ્બૂદ્વીપ પણ પોતાના જેવડા ખારા જલના સમુદ્રથી વીંટાયેલો છે. ખારો સમુદ્ર પણ પોતાનાથી બમણા વિસ્તારના પ્લક્ષદ્વીપથી બહારના બગીચાની ખાઈની પેઠે વીંટાયેલો છે. જમ્બૂદ્વીપમાં જેવડું જામ્બૂનું વૃક્ષ છે તેવડું જ એ દ્વીપમાં લાખ યોજન ઊંચું, સોના જેવું પીળું, પીપળનું વૃક્ષ છે. એ ઉપરથી એ દ્વીપનું નામ પ્લક્ષદ્વીપ પડ્યું છે. ત્યાં સાત જિહ્‌વાવાળા અગ્નિદેવ બિરાજે છે. એ દ્વીપનો અધિપતિ પ્રિયવ્રત રાજાના પુત્ર ઈધ્મજિહ્‌વ પોતાના દ્વીપના સાત ખંડ કરી ખંડ જેવા નામવાળા પોતાના સાત પુત્રોમાં વહેંચી આપી પોતે અધ્યાત્મ યોગનો આશ્રય કરી પરલોક સિધાર્યા ।।૨।।

આ વર્ષોનાં નામ શિવ, યવસ, સુભદ્ર, શાન્ત, ક્ષેમ, અમૃત અને અભય છે. એ ખંડોમાં પણ સાત પર્વતો અને સાત નદીઓ પ્રસિદ્ધ છે ।।૩।।

ત્યાં મણિકૂટ, વજ્રકૂટ, ઈન્દ્રસેન, જ્યોતિષ્માન્‌, સુપર્ણ, હિરણ્યષ્ઠીવ અને મેઘમાલ–એ નામના સાત સીમા પર્વતો છે. અરુણા, નૃમ્ણા, આંગિરસી, સાવિત્રી, સુપ્રભાતા, ઋતમ્ભરા અને સત્યમ્ભરા નામની સાત મહાનદીઓ છે. એ દ્વીપમાં હંસ, પતંગ, ઊર્ધ્વાયિન અને સત્યાંગ નામના ચાર વર્ણો છે. એ લોકોના રજોગુણ અને તમોગુણ એ નદીઓના જળમાં સ્નાન કરવાથી ક્ષીણ થતા રહે છે. એમનું આયુષ્ય એક હજાર વર્ષનું હોય છે. એમનાં શરીરમાં દેવતાઓની માફક થાક, પસીનો વગેરે હોતા નથી અને સન્તાનની ઉત્પત્તિ પણ તેમના પ્રમાણે થાય છે. તેઓ ત્રણ વેદમય ભગવાન્ સૂર્યનારાયણ, જે સ્વર્ગના દ્વારરૂપ છે તેનું પૂજન આ

મન્ત્રથી કરે છેઃ ।।૪।।

તેઓ કહે છે કે ''જે સત્ય (અનુષ્ઠાન યોગ્ય) ધર્મ અને ઋત (પ્રતીત થતો) ધર્મ શુભ ફળ અને અશુભ ફળના અધિષ્ઠાતા જે સૂર્ય નારાયણ પુરાણ પુરુષ વિષ્ણુનું રૂપ છે તેમને અમે શરણે જઈએ છીએ'' ।।૫।।

પ્લક્ષ વગેરે પાંચ દ્વીપોના બધાં મનુષ્યોને આયુષ્ય, ઈન્દ્રિય સુખ, શરીરનું બળ, મનનું બળ, ઈન્દ્રિયોનું બળ, બુદ્ધિ અને પરાક્રમ સમાનરૂપથી સ્વાભાવિક રીતે સરખી પ્રાપ્ત હોય છે ।।૬।।

જે પ્લક્ષદ્વીપ પોતાના જેવડા જ શેરડીના રસના સમુદ્રથી વીંટાયેલો છે તેવી રીતે એ પછીનો એનાથી બમણા વિસ્તારનો શાલ્મલ દ્વીપ પણ પોતાના જેવડાજ મદિરાના સમુદ્રથી વીંટાયેલો છે ।।૭।।

એ દ્વીપમાં ઉપર લખેલા પીપળાના જેવડું શેમળાનું ઝાડ છે તેમાં પક્ષીઓના રાજા ગરુડજી, જે પોતાની વેદમય પાંખોથી ભગવાનની સ્તુતિ કર્યા કરે છે તેનું નિવાસ સ્થાન છે એમ કહેવાય છે ।।૮।।

એ શાલ્મલ અર્થાત્ શેમળા ઉપરથી જ એ દ્વીપનું શાલ્મલ દ્વીપ નામ પડેલું છે. એ દ્વીપના અધિપતિ પ્રિયવ્રતના દીકરા યજ્ઞબાહુએ પોતાના સાત પુત્રોને તેમના જ નામના સાત ખંડ વહેંચી આપ્યા હતા ।।૯।।

સુરોચન, સૌમનસ્ય, રમણક, દેવવર્ષ, પારિભદ્ર, આપ્યાયન અને અવિજ્ઞાત એ સાત ખંડોનાં નામ છે. એમાં પણ સાત સીમા પર્વતો અને સાત નદીઓ પ્રસિદ્ધ છે. પર્વતોમાં નામ સ્વરસ, શતશૃંગ, વામદેવ, કુન્દ, મુકુન્દ, પુષ્પવર્ષ અને સહસ્ત્ર શ્રુતિ છે. અનુમતિ, સિનીવાલી, સરસ્વતી, કુહૂ, રજની, નન્દા અને રાકા એ સાત નદીનાં નામ છે ।।૧૦।।

શ્રુતધર, વીર્યધર, વસુંધર અને ઈષંધર નામના ચાર વર્ણો વેદમય આત્મસ્વરૂપ ચન્દ્રમારૂપી ભગવાનને વેદ મન્ત્રોથી ઉપાસના કરતાં કહે છેઃ ।।૧૧।।

શુકલ અને કૃષ્ણ પક્ષ માં પોતાનાં કિરણોથી વિભાગ કરી દેવતાઓ, પિતૃઓ અને બધાં પ્રાણીઓને અન્ન આપે છે તે ચન્દ્રદેવ અમારા રાજા (રંજન કરવાવાળા) હો ।।૧૨।।

એવી રીતે મદિરાના સમુદ્રથી આગળ એનાથી બમણો અને ઉપર પ્રમાણે ઘીના સમુદ્રથી વીંટાયેલો કુશદ્વીપ છે. એ દ્વીપમાં ભગવાને રચેલું એક કુશ (દર્ભ) નું વૃક્ષ છે

તે ઉપરથી એ દ્વીપનું નામ કુશદ્વીપ પડ્યું છે. એ દર્ભનું થૂંમડું જાણે બીજો અગ્નિ જ હોય એવા તેજવાળું છે. એની કોમળ શિખાઓની કાન્તિથી એ દિશાઓને પ્રકાશિત કરતું રહે છે ।।૧૩।।

રાજન્! એ દ્વીપનો અધિપતિ પ્રિયવ્રતનો પુત્ર મહારાજ હિરણ્યરેતા પોતાના સાત પુત્રોને વિભાગ પ્રમાણે દ્વીપના સાત ખંડ કરી વહેંચી આપી પોતે તપ કરવા ગયા. પુત્રોનાં નામ વસુ, વસુદાન, દઢરુચિ, નાભિગુપ્ત, સ્તુત્યવ્રત, વિવિક્ત અને વામદેવ હતાં તેમાંના દરેકને તે-તે નામનો ખંડ વહેંચી આપ્યોહતો ।।૧૪।।

એ ખંડોમાં સીમાં નક્કી કરનારા સાત પર્વતો અને સાત નદીઓ છે. સાત પર્વતોનાં નામ ચક્ર, ચતુઃશૃંગ, કપિલ, ચિત્રકૂટ, દેવાનીક, ઊર્ધ્વરોમા અને દ્રવિણ છે. નદીનાં નામ છે રસકુલ્યા, મધુકુલ્યા, મિત્રવિન્દા, શ્રુતવિન્દા, દેવગર્ભા, ઘૃતચ્યુતા અને મન્ત્રમાલા ।।૧૫।।

કુશદ્વીપવાસી અને નદીઓનાં જળમાં સ્નાન કરી કુશલ, કોવિન્દ, અભિયુક્ત અને કુલક નામના ચાર વર્ણો અગ્નિરૂપ ભગવાનને યજ્ઞાદિ કર્મ કૌશલદ્વારા પૂજે છે અને મન્ત્ર બોલેછે ।।૧૬।।

હે અગ્નિ! આપ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ ભગવાનને હવિ પહોંચાડનાર છો; એટલા માટે ભગવાનના અંગભૂત દેવતાઓનાં નામથી કરેલી પૂજા ભગવાનને પહોંચાડજો'' ।।૧૭।।

એવી રીતે જ કુશદ્વીપથી આગળ એનાથી બમણા વિસ્તારનો ક્રૌંચ દ્વીપ છે. જેમ એ દ્વીપ ઘીના સમુદ્રથી વીંટાયેલ છે તેમ આ કૌંચદ્વીપ પોતાના જેવડા દૂધના સમુદ્રથી ફરતો વીંટાયેલ છે. એ દ્વીપમાં ક્રૌંચ નામનો મોટો પર્વત છે તે ઉપરથી એનું ક્રૌંચદ્વીપ એવું નામ પડ્યું છે ।।૧૮।।

પહેલાંના સમયમાં કાર્તિકેય સ્વામીના શસ્ત્ર પ્રહારથી એના કાંઠા અને કુઞ્જ-નિકુઞ્જો ખેદાન-મેદાન થઈ ગયા હતા પણ દૂધના સમુદ્રથી સીંચવાને લીધે અને વરુણદેવતાએ રક્ષા કરવાથી એ નિર્ભય થઈ ગયા ।।૧૯।।

એ દ્વીપના અધિપતિ પ્રિયવ્રતના પુત્ર ઘૃતપૃષ્ઠ પણ પોતાના દ્વીપનાં સાત ખંડ કરી દીકરાઓનાં નામ પ્રમાણે જ એનાં નામ પાડી ઉત્તરાધિકારી પુત્રોને રાજ્ય આપ્યા પછી સર્વના આત્મા અત્યન્ત કલ્યાણરૂપ કીર્તિવાળા ભગવાન્ શ્રીહરિના પાવન ચરણારવિન્દને શરણે ગયા ।।૨૦।।

આમ મધુરુહ, મેઘપૃષ્ઠ, સુધામા, ભ્રાજિષ્ઠ, લોહિતાર્ણ અને વનસ્પતિ એ નામના એ ઘૃતપૃષ્ઠના સાત પુત્રો હતા. એ ખંડોમાં પણ સાત સીમા નિશ્ચિત કરનારા પર્વતો અને સાત નદીઓ છે. શુકલ, વર્ધમાન, ભોજન, ઉપબર્હિણ, નન્દ, નન્દન અને સર્વતોભદ્ર એ સાત પર્વતો છે. અભયા, અમૃતૌઘા, આર્યકા, તીર્થવતી, વૃત્તિરૂપવતી, પવિત્રવતી અને શુકલા એ નામની સાત નદીઓ છે ।।૨૧।।

એ નદીઓનાં પવિત્ર અને નિર્મળ જળનો ઉપયોગ કરતા પુરુષ, ઋષભ, દ્રવિણ અને દેવક નામના એ ખંડોનાં ચાર વર્ણો જળથી ભરેલી અંજલિથી જલના દેવતાનું પૂજન કરે છે અને આ મન્ત્ર બોલે છેઃ ।।૨૨।।

હે જલના દેવતા! આપને પરમાત્મા પાસેથી સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. આપ ભૂ, ભુવ અને સ્વ ત્રણેય લોકોને પવિત્ર કરો છો, કારણ કે સ્વરૂપથી જ પાપોનો નાશ કરવાવાળા છો. અમે અમારા શરીરથી આપનો સ્પર્શ કરીએ છીએ. આપ અમારાં અંગોને પવિત્ર કરો'' ।।૨૩।।

એવી જ રીતે દૂધના સમુદ્રથી આગળ તેની ચારે તરફ શાકદ્વીપ છે. તેનો વિસ્તાર બત્રીશ લાખ યોજનનો છે. એ દ્વીપ પોતાના જેવડા જ મઠા-દહીંના રસના સમુદ્રથી વીંટાયેલો છે. એ દ્વીપમાં શાક નામનું વૃક્ષ છે તે ઉપરથી એનું શાકદ્વીપ નામ પડેલું છે. એ વૃક્ષની અત્યન્ત મનોહર સુગન્ધ એ દ્વીપને સુગન્ધિત કરી મુકે છે ।।૨૪।।

એ દ્વીપના અધિપતિ પ્રિયવ્રતના પુત્ર મેધાતિથિ એ પોતાના દ્વીપના સાતખંડો પાડી એને પુત્રના સરખાં જ નામ પાડી આપ્યાં. પુરોજવ, મનોજવ, પવમાન, ધૂમ્રાનીક, ચિત્રરેફ, બહુરૂપ અને વિશ્વાધાર નામના પોતાના પુત્રોને અધિપતિ નીમી મેધાતિથિ ભગવાન્ અનન્તમાં દત્તચિત્ત થઈ તપોવનમાં ચાલ્યા ગયા ।।૨૫।।

આ ખંડોમાં પણ સાત સીમા પર્વતો અને સાત નદીઓ જ છે. ઈશાન, ઉરુશૃંગ, બલભદ્ર, શતકેસર, સહસ્રસ્રોત, દેવપાલ અને મહાનસ એ નામના સાત પર્વતો છે. અનઘા, આયુર્દા, ઉભયસ્પૃષ્ટિ, અપરાજિતા, પંચપદી, સહસ્રસ્રુતિ અને નિજધૃતિ નામની સાત નદીઓ છે ।।૨૬।।

ઋતવ્રત, સત્યવ્રત, દાનવ્રત અને અનુવ્રત નામના ચાર વર્ણો છે તેઓ પ્રાણાયામથી પોતાના રજોગુણ તથા તમોગુણને ખેરવી નાખી ઘણી જ એકાગ્રતાથી વાયુરૂપ ભગવાનની ભક્તિ કરે છે. અને આ મન્ત્ર બોલે છેઃ ।।૨૭।।

સાક્ષાત્ અન્તર્યામી ઈશ્વરરૂપ વાયુ જે સર્વમાં અન્દર પ્રવેશ કરીને પ્રાણ અને અપાન વગેરે પોતાની વૃત્તિઓથી પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરે છે અને જેને અધીન આ સઘળું જગત્ છે તે વાયુ ભગવાન્ અમારી રક્ષા કરો'' ।।૨૮।।

એ જ પ્રમાણે દહીંના સમુદ્ર પછી ફરતો એથી બમણા વિસ્તારનો પુષ્પકર દ્વીપ છે. એ દ્વીપ ચોતરફ પોતાના જેવડા જ મીઠા જલના સમુદ્રથી વીંટાયેલો છે. ત્યાં અગ્નિની જ્યોતના સમાન દેદીપ્યમાન લાખો સુવર્ણમય પાંખડીઓવાળું એક અત્યન્ત વિશાળ કમલ છે. જેને બ્રહ્માજીના આસન તરીકે નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું છે ।।૨૯।।

એ દ્વીપની વચમાં એના પૂર્વ અને પશ્ચિમ વિભાગોની સીમા આંકતો મનસોત્તર નામનો એક જ પર્વત છે, જે દશ હજાર યોજન ઊંચો અને લાંબો છે. એ પર્વત ઉપર ચાર દિશાઓમાં ઈન્દ્રાદિક લોકપાલોની ચાર પુરી છે. એના ઉપર મેરુપર્વતની ચારે તરફ ફરતું સૂર્યના રથનું સંવત્સર (વર્ષ) રૂપ પૈડું દેવતાઓના દિન અને રાત અર્થાત્ ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયનના ક્રમથી સર્વદા ફર્યા કરે છે ।।૩૦।।

પ્રિયવ્રતનો પુત્ર વીતિહોત્ર એ દ્વીપનો અધિપતિ હતો. તે રમણક અને ધાતકિ નામના પોતાના બે પુત્રોને એ ખંડમાં રાજ્ય આપી પોતે મોટાભાઈની પેઠે ભગવત સેવામાં જ તત્પર રહેવા લાગ્યો હતો ।।૩૧।।

ત્યાંના નિવાસી લોકો બ્રહ્મારૂપ ભગવાન્ હરિની બ્રહ્મ સાલોકયાદિની પ્રાપ્તિ કરાવનારાં કર્મોથી આરાધના કરતાં આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરે છે ।।૩૨।।

કર્મના ફળરૂપ, પરબ્રહ્મને જણાવનાર પરબ્રહ્મમાં જ સમાપ્તિવાળા, અદ્વૈત અને શાન્ત એવા જે સ્વરૂપને લોકો પૂજે છે તે ભગવાનને નમીએ છીએ'' ।।૩૩।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ મીઠા પાણીના સમુદ્ર પછી લોકાલોક નામનો એક પર્વત છે. તે પૃથ્વીની બધી બાજુએ સૂર્ય વગેરે દ્વારા પ્રકાશિત અને અપ્રકાશિત પ્રદેશોની વચમાં એમના વિભાગ કરવા માટે સ્થિત છે ।।૩૪।।

માનસોત્તર અને મેરુપર્વતની વચ્ચે જેટલું અન્તર છે તેટલા પ્રમાણથી જ (દોઢ કરોડ અને સાડા સાત લાખ યોજનની) બીજી ભૂમિ મીઠા સમુદ્ર પછી આવે છે તેમાં પ્રાણીઓ પણ રહે છે. એ પછી સોનાની ધરતી આવે છે તે આઠ કરોડ અને ઓગણચાળીશ લાખ યોજનની અને અરીસા જેવી છે. એમાં પડી ગયેલી વસ્તુ પાછી હાથ આવતી નથી; એટલા માટે પ્રાણીઓએ એને ત્યજી દીધેલી છે. હા,

દેવતાઓ ત્યાં રહે છે ખરા ।।૩૫।।

લોકાલોક પર્વતનું નામ પાડવાનું કારણ એ છે કે લોક એટલે સૂર્યથી પ્રકાશિત અને અલોક એટલે સૂર્યથી અપ્રકાશિત ભૂભાગોની વચમાં તે છે ।।૩૬।।

એને પરમાત્માએ ત્રિલોકીથી બહાર એની ચારે તરફ સીમાના રૂપમાં સ્થાપિત કર્યો છે. તે એટલો ઊંચો અને લાંબો છે કે એની એક તરફથી ત્રણે લોકોને પ્રકાશિત કરવાવાળાં સૂર્યથી લઈને ધ્રુવ સુધી સમસ્ત જ્યોતિર્મંડળનાં કિરણો બીજી તરફ નથી જઈ શકતાં ।।૩૭।।

પ્રમાણ, લક્ષણ અને સ્થિતિ અનુસાર સમ્પૂર્ણ લોકની રચના વિદ્વાનોએ એ પ્રમાણે જ બતાવી છે. એ સમસ્ત ભૂગોલ પચાસ કરોડ યોજન છે. એ ભૂમંડળનો ચોથો ભાગ અર્થાત્ સાડાબાર કરોડ યોજન આ લોકાલોક પર્વત પૂરો થાય ત્યાં આવે છે. એટલે મેરુથી સઘળી તરફ સાડા બાર બાર કરોડ યોજન દૂર છે ।।૩૮।।

એ પર્વતની ઉપર ચારે દિશાઓમાં સર્વ જગતના ગુરુ બ્રહ્માજીએ ઋષભ, પુષ્કરચૂડ, વામન અને અપરાજિત નામના ચાર દિગ્ગજો નીમેલા છે તેનાથી સર્વ લોકની સ્થિતિ રહે છે ।।૩૯।।

એ દિશાઓના હાથીઓની અને પોતાની વિભૂતિરૂપ ઈન્દ્રાદિક લોકપાલોની અનેક પ્રકારની શક્તિઓ આબાદ રાખવા સારુ પરમ ઐશ્વર્યના અધિપતિ અન્તર્યામી પરમ પુરુષ ભગવાન્ સર્વલોકના કલ્યાણના ઉદ્દેશથી એ મોટા પર્વત લોકાલોકમાં સર્વ તરફ બિરાજે છે. આપ પોતાના વિશુદ્ધ સત્ત્વ (શ્રી વિગ્રહ) ને જે ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય વગેરે આઠ મહાસિદ્ધિઓથી સમ્પન્ન છે, ધારણ કરી રહ્યા છે. વિશ્વક્સેન વગેરે પોતાના પાર્ષદોથી એ વીંટાયેલા છે અને પોતાનાં શંખ, ચક્ર વગેરે ઉત્તમ આયુધોથી ભુજદંડો શોભી રહ્યા છે ।।૪૦।।

આ પ્રમાણે યોગમાયાથી રચાયેલા અનેક લોકની વ્યવસ્થાનું રક્ષણ કરવામાટે ભગવાન્ કલ્પ પૂરો થતાં સુધી ત્યાં બિરાજેછે ।।૪૧।।

લોકાલોકની અન્દરના ભાગના ભૂભાગનો જેટલો વિસ્તાર છે એના ઉપરથી જ એની સામી બાજુના અલોક પ્રદેશના પરિમાણ (લંબાઈ, પહોળાઈ, ઊંચાઈ)નું પણ નિરૂપણ સમજી લેવું જોઈએ. એથી આગળ તો માત્ર યોગેશ્વરોની જ પૂરેપૂરી પહોંચ છે એમ વિશેષજ્ઞો કહે છે ।।૪૨।।

રાજન્! સ્વર્ગ અને પૃથ્વી ની વચમાં બ્રહ્માંડનું જે કેન્દ્ર છે ત્યાં જ સૂર્ય છે. સૂર્ય

અને બ્રહ્માંડ-ગોલકની વચ્ચે ચોતરફ પચીસ કરોડ યોજનનું અન્તર છે ।।૪૩।।

સૂર્ય આ **'મૃત'** અર્થાત્ મરેલાં (અચેતન) અંડમાં વૈરાજરૂપથી બિરાજે છે તેથી જ એનું નામ 'માર્તંડ' પડ્યું છે. તે હિરણ્યમય (જ્યોતિર્મય) બ્રહ્માંડથી પ્રકટ થયા છે તેથી તેને 'હિરણ્યગર્ભ' પણ કહેવાય છે ।।૪૪।।

દિશાઓ, આકાશ, ઉપરના લોક, પૃથ્વી, સ્વર્ગની જગ્યા, મોક્ષની જગ્યા, નરક, પાતાળો અને બીજા પણ સઘળા વિભાગો સૂર્યથી જ થાય છે ।।૪૫।।

દેવતિર્યંમનુષ્યાણાં સરીસૃપસવીરુધામ્ ।।
સર્વજીવનિકાયાનાં સૂર્ય આત્મા દગીશ્વરઃ ।।૪૬।।

દેવ, પશુ, પક્ષી, મનુષ્યો, સાપોલિયાં અને લતાઓ વગેરે સઘળા જીવોના સમૂહના આત્મા અને નેત્રના અધિષ્ઠાતા સૂર્યછે ।।૪૬।।

ઇતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (ચોથા ભૂમિ દેશસ્થિતિ પ્રકરણમાં પાંચમો) ''પ્લક્ષાદિ છ દ્વીપો, સાત સમુદ્રો અને લોકાલોક પર્વતનું માપ'' નામનો વીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

સાધનાને ક્યારે પણ ધર્મપ્રચાર, પ્રદર્શન કે કમાઈ નું સાધન બનાવી ન શકાય.
સાધના હંમેશા વ્યક્તિગતપણે અને એકાન્તમાં જ થઈ શકે.
ભગવત્સેવા એ ગુરુ અને શિષ્ય બન્નેની ભક્તિમયી સાધના છે. પોતાના ઘરના એકાન્તમાં જ ભગવત્સેવા ગુરુ તેમજ શિષ્યે કરવી જોઈએ. હવેલી-મન્દિરમાં દર્શન-મનોરથના માધ્યમથી તેને સાર્વજનિક બનાવી ન શકાય.

પ્રકરણ ૫ : ઊર્ધ્વસ્થાન-દેશસ્થિતિ

અધ્યાય ૨૧

સૂર્યનારાયણનું રાશિમાં ફરવું અને જગતની મર્યાદા

વિશેષ : આ પ્રકારે પાંચ અધ્યાયવડે ભૂમિ સ્થાનનું નિરૂપણ થયું. હવે ત્રણ અધ્યાયવડે ઊર્ધ્વસ્થાનનું નિરૂપણ થાય છે. આ એકવીસમા અધ્યાયમાં જ્યોતિ-શ્ચક્રની ગતિ મન્દ-શીઘ્ર વગેરેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

એતાવાનેવ ભૂવલયસ્ય સન્નિવેશઃ પ્રમાણલક્ષણતો વ્યાખ્યાતઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : શાસ્ત્રકારોએ ભૂમંડળની રચના પ્રમાણ અને લક્ષણથી એ પ્રમાણે જ કહેલી છે ।।૧।।

અને ખગોળનું પ્રમાણ પણ એટલું જ છે એમ એ વિષયને જાણનારાઓ કહે છે. જેમ ચણા, ચોળા વગેરે કઠોળના બે દલમાંથી એકનું સ્વરૂપ જાણી લેવાથી બીજાનું સ્વરૂપ પણ જણાઈ જાય છે તે જ પ્રમાણે ભૂલોકના પરિમાણથી જ દ્યુલોકનું પરિમાણ જાણી લેવું જોઈએ. એ બેની વચ્ચે અન્તરિક્ષ લોક છે. એ આ બન્નેનું સન્ધિસ્થાન છે ।।૨।।

એ અન્તરિક્ષના મધ્યમાં રહેલા ગ્રહો અને નક્ષત્રો ના પતિ સૂર્યનારાયણ પોતાના તાપથી ત્રૈલોક્યને તપાવે છે અને પોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશ આપે છે. એ સૂર્ય ઉત્તરાયણ, દક્ષિણાયન અને વિષુવવૃત્ત નામની ક્રમશઃ મન્દ, શીઘ્ર અને સમાન ગતિથી ઊંચે ચઢાવવાના, નીચે ઊતરવાના અને સમાન રહેવાના સ્થળમાં સમય પ્રમાણે આવીને મકર વગેરે રાશિઓમાં દિવસ-રાત્રીઓને લંબાઈ-ટૂંકાઈને સમાનતા આપે છે ।।૩।।

જ્યારે સૂર્ય મેષ કે તુલા રાશિમાં આવે છે ત્યારેદિવસ અને રાત્રિઓ સમાન થાય છે. જ્યારે વૃષ મિથુન કર્ક સિંહ અને કન્યા એ પાંચ રાશિઓમાં ફરે છે ત્યારે દિવસો વધેછે અને રાત્રિઓમાં મહિને મહિને એક એક ઘડી ઓછી થતી જાય છે ।।૪।।

જ્યારે વૃશ્ચિક, ધન, મકર, કુમ્ભ અને મીન એ પાંચ રાશિઓમાં ફરે છે ત્યારે દિવસ ટૂંકા અને રાત્રિઓ લાંબી થાય છે ।।૫।।

દક્ષિણાયનમાં આવતાં સુધી દિવસો વધે છે. અને ઉત્તરાયણમાં આવતાં સુત્રી રાત્રિઓ વધે છે ।।૬।।

એવી રીતે માનસોત્તર પર્વતને ફરતાં સૂર્યને નવ કરોડ અને એકાવન લાખ યોજનનો રસ્તો કાપવો પડે છે. એમ પંડિતજનો કહે છે. એ માનસોત્તર ઉપર મેરુથી પૂર્વમાં દેવધાની નામની ઈન્દ્રની પુરી છે, દક્ષિણમાં યમરાજની સંયમની નામની પુરી છે; પશ્ચિમમાં વરુણની નિમ્લોચની નામની પુરી છે અને ઉત્તરમાં ચન્દ્રની વિભાવરી નામની પુરી છે. એ પુરીઓમાં મેરુની ચારે તરફ સમય પ્રમાણે સૂર્ય આવતાં ઉદય, મધ્યાહ્ન, અસ્ત અને મધ્યરાત્રિ એ ચાર કાળ જે પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિમાં કારણ છે તે, થાય છે ।।૭।।

રાજન્! મેરુમાં રહેનારાઓને નિરન્તર મધ્યાહ્ન કાળનો સૂર્ય જ તપાવ્યા કરે છે. અશ્વિની આદિ નક્ષત્રો તરફ પોતાની ગતિથી ફરતા સૂર્ય જો કે મેરુને ડાબી તરફ રાખી ચાલે છે. તો પણ સમ્પૂર્ણ જ્યોતિર્મંડલને ઘુમાવનાર નિરન્તર જમણી તરફ વાતા (ફુંકાતા) પ્રવહ વાયુદ્વારા ઘુમાવાઈ જવાથી તે એને જમણી બાજુ રાખીને ચાલતા હોય તેમ લાગે છે ।।૮।।

જે પુરીમાં સૂર્ય ભગવાનનો ઉદય થાય છે તેની બરાબર સામેની પુરીમાં તે અસ્તત થતા જણાશે. જ્યાં તે લોકોને પસીનાથી રેબઝેબ કરી નાખી તપાવતા હશે તેની બરાબર સામે મધરાત હોવાથી તે એમને નિન્દ્રાવશ કરી દેતા હશે. જે લોકોને મધ્યાહ્ન સમયે તે સ્પષ્ટ દેખાતા હશે તે લોકોજ જ્યારે સૂર્ય સૌમ્યદિશામાં પહોંચી જાય ત્યારે તેના દર્શન ન કરી શકે ।।૯।।

સૂર્ય ઇન્દ્રની પુરીથી ચાલીને પન્દર ઘડીમાં યમની પુરીમાં આવે છે તેટલામાં સવા બે કરોડ સાડા બાર લાખ અને પચીશ હજાર યોજનનો માર્ગ એણે કાપવો પડે છે ।।૧૦।।

એ પ્રમાણે યમની પુરીથી અને વરુણની પુરીમાં અને વરુણની પુરીથી સોમની પુરીમાં અને સોમની પુરીથી ફરી ઇન્દ્રની પુરીમાં જતાં સૂર્યને તેટલીજ વાર લાગે છે અને તેટલોજ માર્ગ કાપવો પડેછે ।।૧૧।।

એવી રીતે ચન્દ્ર વગેરે બીજા ગ્રહો પણ જ્યોતિશ્ચક્રમાં બીજાં નક્ષત્રોની સાથે-સાથે ઉદય અને અસ્ત પામે છે. આ પ્રમાણે સૂર્યનો એ વેદમય રથ ચારે પુરીઓમાં ફરે છે એમાં એક મુહૂર્તમાં (મુહૂર્ત=૪૮મિનિટ) એ ચોત્રીશ લાખ અને આઠસો યોજનનો માર્ગ કાપે છે ।।૧૨।।

સૂર્યના રથનું સંવત્સર (વર્ષ) રૂપ એક પૈડું બતાવવામાં આવે છે. તેના બાર (માસ) આરા છે, છ (ઋતુ) પાટા છે અને ત્રણ (શિયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસું) નાભિઓ (નાભિ=પૈડાનો મધ્યભાગ જ્યાં આરાઓ મળે છે) એમ કહેવાય છે. આ રથની ધરીનો એક છેડો મેરુ પર્વતના શિખર ઉપર છે અને બીજો છેડો માનસોત્તર પર્વત છે એમાં લાગેલું અને તેલની ઘાણીના ચક્રની પેઠે ફરતું સૂર્યના રથનું પૈડું માનસોત્તર પર્વત ઉપર ફર્યા કરે છે ।।૧૩।।

એ ધરીમાં જેનું મૂળ અચલ છે તેવો અને એનાથી ચોથા ભાગના પ્રમાણની બીજી ધરી છે તેનો ઉપરનો ભાગ ઘાણીની ધરીની જેમ ધ્રુવમાં આવેલો છે ।।૧૪।।

રથમાં બેસવાની જગ્યા છત્રીશ લાખ યોજન લાંબી અને નવ લાખ યોજન પહોળી છે ।।૧૫।।

સૂર્યના રથની ધોંસરી પણ છત્રીસ લાખ યોજન લાંબી છે. એમાં અરુણ નામના સારથિએ ગાયત્રી વગેરે છન્દોના નામવાળા સાત ઘોડાઓ જોડ્યા છે જે સૂર્યના રથને ખેંચે છે. સૂર્ય દેવની આગળ એમની જ તરફ મુખ રાખીને બેઠેલા અરુણ એમનું સારથિનું કાર્ય કરે છે ।।૧૬।।

અંગૂઠાના અણીના જેવડા વાલખિલ્ય નામના સાઠ હજાર ઋષિઓ સૂર્યના મુખ આગળ સ્વસ્તિ વાચન સ્તુતિ કરવાને વાસ્તે નિયુક્ત છે અને તેઓ સ્તુતિ કરતા જાય છે ।।૧૭।।

તદ્દુપરાન્ત ઋષિઓ, ગન્ધર્વો, અપ્સરાઓ, નાગો, યક્ષો, રાક્ષસો અને દેવતાઓ, જે એક-એક લેખતાં ચૌદ છે. પણ બબ્બે સાથે રહેતા હોવાથી સાત ગણ કહેવાય છે. તેઓ પ્રત્યેક માસમાં જુદાં-જુદાં નામવાળા થઈને પોતાનાં ભિન્ન-ભિન્ન કર્મોથી પ્રત્યેક માસમાં ભિન્ન-ભિન્ન નામ ધારણ કરતા આત્મસ્વરૂપ ભગવાન્ સૂર્યની બબ્બે મળી ઉપાસના કરે છે. ।।૧૮।।

લક્ષોત્તરં સાર્ધનવકોટિયોજનપરિમંડલં ભૂવલયસ્ય ક્ષણેન સગવ્યૂત્યુત્તરં દ્વિસહસ્રયોજનાનિ સ ભુંક્તે ।।૧૯।।

આ પ્રમાણે ભગવાન્ સૂર્ય ભૂમંડલના નવ કરોડ એકાવન લાખ યોજન લાંબો માર્ગ, પ્રત્યેક ક્ષણે બે હજાર અને બે યોજનને હિસાબે કાપતા રહે છે ।।૧૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (પાંચમાં ઉર્ધ્વસ્થાન દેશસ્થિતિ પ્રકરણમાં સૂર્ય ગતિનિરૂપણ નામનો પહેલો) ''સૂર્યનારાયણનું રાશિમાં ફરવું અને જગતની મર્યાદા'' નામનો એકવીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૨૨

ચન્દ્ર શુક્રાદિક ગૃહોની ગતિ પ્રમાણે મનુષ્યોનું શુભાશુભ

વિશેષ : આ બાવીસમા અધ્યાયમાં ચન્દ્ર અને શુક્ર વગેરેનાં ઉત્તરોત્તર ઠેકાણાં અને એ ગ્રહોની ગતિ ઉપરથી મનુષ્યોનાં શુભ અશુભ કહેવાશે.

યદેતદ્ ભગવત આદિત્યસ્ય મેરું ધ્રુવં ચ પ્રદક્ષિણેન પરિક્રામતો રાશીનામ્

... અમુષ્ય વયં કથમ્ અનુમિમીમહિ ઈતિ ।।૧।।

પરીક્ષિત રાજાએ પૂછ્યું : ભગવન્! આપે જે કહ્યું કે, જો કે ભગવાન્ સૂર્ય રાશિઓ તરફ જતી વખતે મેરુ અને ધ્રુવ ને જમણી તરફ રાખી ચાલતા દેખાય છે પણ ખરેખર એની ગતિ દક્ષિપવર્ત નથી હોતી આ વિષય અમે કેવી રીતે સમજીએ? ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : રાજન્! જેવી રીતે કુમ્ભારના ફરતા ચાક ઉપર બેસી એની સાથે ઘૂમતી કીડી વગેરેની પોતાની ગતિ 'ચાક' ની ગતિથી જાુદી જ છે કારણ કે તે ભિન્ન-ભિન્ન સમયે તે ચાકના ભિન્ન-ભિન્ન ભાગો ઉપર દેખાય છે તે જ પ્રમાણે નક્ષત્ર અને રાશિઓથી ઉપલક્ષિત કાલચક્રમાં ધ્રુવ અને મેરુને જમણા હાથ તરફ રાખી ભ્રમણ કરતા સૂર્ય આદિ ગ્રહોની ગતિ વાસ્તવમાં એનાથી જાુદી જ છે; કરાણ કે તે જુદે-જુદે સમયે જુદી-જુદી રાશિ અને નક્ષત્રોમાં દેખાય છે ।।૨।।

વેદ અને વિદ્વાન્ લોકો પણ જેની ગતિ જાણવામાટે ઉત્સુક રહે છે તે સાક્ષાત્ આદિ-પુરુષ ભગવાન્ નારાયણ જ લોકના કલ્યાણ અને કર્મોની શુદ્ધિ માટે પોતાના વેદમય વિગ્રહ (શરીર) કાલને બાર માસમાં વહેંચી નાખી વસન્ત વગેરે ઋતુઓમાં એમને યોગ્ય ગુણોનું વિધાન કરે છે ।।૩।।

આ લોકમાં વર્ણાશ્રમના આચારને અનુસરનારા લોકો વેદમાં કહ્યા પ્રમાણે નાનાં-મોટાં કર્મોથી અને યોગના અંગોથી એની શ્રદ્ધાપૂર્વક એ સૂર્યનું પૂજન કરે છે તેથી એમનું અનાયાસે કલ્યાણ થાય છે ।।૪।।

ભગવાન્ સૂર્ય સમ્પૂર્ણ લોકના આત્મા છે. સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચમાં જે અન્તરિક્ષ છે તેની અન્દર કાળચક્રમાં સ્થિત એ સૂર્ય વર્ષના અવયવોરૂપ અને રાશિ ઉપરથી જેનાં નામ પડેલાં છે તેવા બાર મહિના ભોગવે છે. એમાંથી પ્રત્યેક માસ ચન્દ્રમાનથી શુકલ અને કૃષ્ણ બે પક્ષનો, પિતૃમાનથી એક રાત અને દિનનો અને સૌરમાનથી સવા બે નક્ષત્રોનો કહેવાય છે. જેટલા સમયમાં સૂર્યદેવ આ સંવત્સરનો છઠ્ઠો ભાગ ભોગવે છે તે અવયવ 'ઋતુ' કહેવાય છે ।।૫।।

જેટલા સમયમાં ભગવાન્ સૂર્ય આકાશના અર્ધ ભાગમાં ફરે છે તેટલામાં સમયને 'અયન' કહે છે ।।૬।।

સ્વર્ગ અને પૃથ્વી ના મંડળની વચ્ચે રહેલા આખા આકાશ મંડળમાં જેટલામાં કાળમાં ફરી લે છે તેટલા કાળને 'વર્ષ' કહે છે. એક વર્ષમાં મન્દ, શીઘ્ર અને સમાન

એવી ત્રણ પ્રકારની સૂર્યની ગતિ થાય છે. સંવત્સર, પરિવત્સર, ઈડાવત્સર, અનુવત્સર અથવા વત્સર વર્ષના અવાન્તર *ભેદ છે ।।૭।।

વિશેષ : શુકલ પક્ષની પ્રતિપદાને દિવસ સંક્રાન્તિ બેસે ત્યારે સૌરમાસ અને ચાન્દ્રમાસ એ બન્નેની સાથે શરૂઆત થાય છે; અને એવી રીતે ચાલેલું વર્ષ 'સંવત્સર' કહેવાય છે. પછી સૂર્યને હિસાબે વર્ષમાં છ દિવસ વધે છે અને ચન્દ્રના હિસાબે છ દિવસ ઘટે છે; એટલે બાર દિવસનું અન્તર પડતાં સૌરમાસ અને ચાન્દ્રમાસ આગળ પાછળ થઈ જાય છે. એમ કરતાં પાંચ વર્ષ જાય તેમાં બે મળ માસ આવે છે; અને છઠ્ઠા વર્ષમાં પાછી શુકલ પક્ષની પ્રતિપદાને દિવસ સંક્રાન્તિ બેસવાથી તે પાછું સંવત્સર ગણાય છે. એ પાંચ વર્ષમાં પહેલું સંવત્સર, બીજું પરિવત્સર, ત્રીજું ઈડાવત્સર, ચોથું અનુવત્સર અને પાંચમું વત્સર છે.

એ પ્રમાણે ચન્દ્રમાં સૂર્યનાં કિરણોની ઉપર લાખ યોજનને છેટે છે. સૂર્ય એક વર્ષમાં જેટલું મહિનામાં ચાલે તેટલું ચન્દ્રમા સવા બે દિવસમાં ચાલે છે અને સૂર્ય જેટલું પખવાડિયામાં ચાલે ચન્દ્રમા એક દિવસમાં ચાલે છે કેમકે ચન્દ્રમાની ચાલ એટલી ઝડપી છે ।।૮।।

તે કૃષ્ણ પક્ષમાં ક્ષીણ થતી જતી કલાથી પિતૃગણના અને શુકલ પક્ષમાં વધતી જતી કલાથી દેવતાઓના દિનરાતનો વિભાગ કરે છે તથા ત્રીસ-ત્રીસ મુહૂર્તોમાં એક-એક નક્ષત્રને પસાર કરે છે. અન્નમય તથા અમૃતમય હોવાથી તે જ સમસ્ત જીવોના પ્રાણ અને જીવન છે ।।૯।।

એ જે સોળ કળાવાળા મનોમય, અન્નમય, અમૃતમય, પુરુષસ્વરૂપ ભગવાન્ ચન્દ્રમા છે, તે જ દેવ, પિતૃ, મનુષ્ય, ભૂત, પશુ, પક્ષી, સાપોલિયાં અને વૃક્ષાદિ સમસ્ત પ્રાણીઓના પ્રાણોનું પોષણ કરે છે તેથી તે સર્વમય કહેવાય છે ।।૧૦।।

ચન્દ્રમાંથી ત્રણ લાખ યોજન ઉપર અભિજિત આદિ અઠ્ઠાવીસ નક્ષત્રો છે. કાળચક્રમાં ઈશ્વરે યોજેલાં એ નક્ષત્રો મેરુને જમણી બાજુ રાખી પ્રદક્ષિણા કરે છે ।।૧૧।।

નક્ષત્રોની ઉપર બે લાખ યોજન દૂર શુક્ર જોવામાં આવે છે. એ શુક્ર સૂર્યની શીઘ્ર, મન્દ અને સમાન ગતિ અનુસાર તેની માફક ફરે છે. એ શુક્ર વર્ષા લાવનારો ગ્રહ છે માટે તે લોકોને માટે ઘણું કરીને નિરન્તર સારો છે. જે ગ્રહ વૃષ્ટિને રોકી બેઠો હોય તેને પણ એ શાન્ત કરી દે છે એમ એની ગતિ ઉપરથી જણાય છે ।।૧૨।।

શુક્રની ગતિની સાથે-સાથે બુધની પણ વ્યાખ્યા થઈ ગઈ. શુક્રની ગતિ જેવી જ

બુધની ગતિ પણ સમજી લેવી. ચન્દ્રમાનો પુત્ર બુધ શુક્રની ઉપર બે લાખ યોજનને અન્તરે છે. એ ઘણું કરીને લોકોનું ભલું કરે છે. પરન્તુ જ્યારે તે સૂર્યની ગતિનું ઉલ્લંઘન કરીને ચાલે છે ત્યારે ભયંકર આન્ધી, વાદળાં અને અનાવૃષ્ટિ થવાની સૂચના મળે છે ।।૧૩।।

બુધની ઉપર બે લાખ યોજનને છેટે મંગળ છે. જો તે વક્રગતિમાં ન હોય તો ત્રણ-ત્રણ પખવાડિયે એક-એક રાશિ ભોગવી બારેય રાશિઓને પાર કરે છે. એ અશુભ અને અમંગલ સૂચવનાર છે ।।૧૪।।

મંગળની ઉપર બે લાખ યોજનને છેટે ભગવાન્ બૃહસ્પતિજી છે. એ વક્રગતિ ન હોય તો ઘણું કરીને એક-એક વર્ષે એક-એક રાશિને ભોગવે છે અને ઘણું કરીને બ્રાહ્મણોના કુળને અનુકૂળ રહે છે ।।૧૫।।

બૃહસ્પતિજીની ઉપર બે લાખ યોજન દૂર શનૈશ્વર છે તે એક-એક રાશિમાં ત્રીસ-ત્રીસ મહિના લે છે તેથી તેને બધી રાશિઓને પાર કરવામાં ત્રીસ વર્ષ લાગી જાય છે એ ઘણું કરીને બધાને માટે અશાન્તિકારક છે ।।૧૬।।

તત ઉત્તરસ્માદ્ ઋષય એકાદશલક્ષયોજનાન્તર ઉપલભ્યન્તે ય એવ ...ભગવતો વિષ્ણોઃ યત્ પરમં પદં પ્રદક્ષિણં પ્રક્રમન્તિ ।।૧૭।।

એના ઉપર અગિયાર લાખ યોજન દૂર કશ્યપાદિ સપ્તર્ષિ દેખાય છે. બધા લોકોની મંગલકામના કરતાં એ ભગવાન્ વિષ્ણુના પરમપદ ધ્રુવ લોકની પ્રદક્ષિણા કર્યા કરે છે ।।૧૭।।

ઈતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (પાંચમા ઉર્ધ્વસ્થાન દેશસ્થિતિ પ્રકરણમાં ચન્દ્રાદિકસ્થાન નિરૂપણ નામનો બીજો) ''ચન્દ્ર-શુક્રાદિક ગ્રહોની ગતિ પ્રમાણે મનુષ્યોનું શુભાશુભ'' નામનો બાવીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

કથાના શ્રોતા-આયોજકો! શ્રીમહાપ્રભુની આજ્ઞા સાંભળો!!!
(ફંડફાળા-મૃતકોદ્ધાર-આજીવિકા વગેરે) કોઈ પણ પ્રકારના (લૌકિક-પારલૌકિક સ્વાર્થ-પરાર્થ)હેતુ વિના ભક્તિભાવથી આદરપૂર્વક શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો.
દક્ષિણા લઈને કથા કરનારના મનોભાવ ગટરના પાણી જેવા ગંધારા જાણી તેનો સંગ છોડવો.

અધ્યાય ૨૩
ધ્રુવનું સ્થાન

વિશેષ : આ ત્રેવીસમા અધ્યાયમાં જ્યોતિશ્ચક્રના આશ્રયરૂપ ધ્રુવનું સ્થાન અને બળદના સ્વરૂપથી ભગવાનની સ્તુતિ કહેવાશે.

અથ તસ્માત્ પરતઃ ત્રયોદશલક્ષયોજનાન્તરતો યત્ તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ ... ઉપાસ્તે તસ્ય ઈહ અનુભાવ ઉપવર્ણિતઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : સપ્તર્ષિઓથી તેર લાખ યોજન ઉપર ધ્રુવલોક છે. અને ભગવાન્ વિષ્ણુનું પરમ પદ કહે છે. ત્યાં ઉત્તાનપાદ રાજાના પુત્ર પરમ ભગવદ્ભક્ત ધ્રુવજી બિરાજમાન છે. હજુ પણ કલ્પ સુધી જીવનારાઓના તે આધારરૂપ છે. (ગગન સેતુ અથવા પિતૃયાન માર્ગ.) એનો પ્રભાવ પહેલા (ચતુર્થ સ્કન્ધમાં) કહેવાઈ ગયો છે. (નક્ષત્ર રૂપે રહેલા) અગ્નિ, ઈન્દ્ર, પ્રજાપતિ, કશ્યપ અને ધર્મ હજુ સુધી પણ એકી સાથે અત્યન્ત આદરપૂર્વક તેની પ્રદક્ષિણા ફર્યા કરે છે ।।૧।।

સદા જાગ્રત રહેનારા અવ્યક્ત ગતિ ભગવાન્ કાળદ્વારા જે ગ્રહ, નક્ષત્રાદિ જ્યોતિર્ગણને નિરન્તર ઘુમાવવામાં આવે છે તે ભગવાને ધ્રુવલોકને જ એ બધાના આધારસ્તમ્ભ રૂપે નિર્માણ કરેલ છે. તેથી તે એકજ સ્થાને અચલ રહી સદા પ્રકાશે છે ।।૨।।

જે પ્રમાણે હાલરું ચલાવતી વખતે અનાજને ખુંદનાર પશુ નાની, મોટી કે મધ્યમ દોરડે બંધાઈ ક્રમશઃ નજીક દૂર અને મધ્યમાં રહી થામ્ભલાની ચારે તરફ ગોળ-ગોળ ફર્યા કરે છે તે જ પ્રમાણે બધાં નક્ષત્રો અને ગ્રહો બહાર-અન્દરના ક્રમથી આ કાળ ચક્રમાં જોડાયેલા ધ્રુવલોકનો જ આશ્રય કરી વાયુની પ્રેરણાથી કલ્પના અન્ત સુધી ફરતા રહે છે. જેમ વાદળાં અને બાજ વગેરે પક્ષીઓ પોતે પોતાનાં કર્મોની સહાયતાથી વાયુને આધીન રહી આકાશમાં ફર્યા કરે છે અને પડતાં નથી તેવી રીતે પ્રકૃતિ પુરુષના સંયોગથી ગોઠવાયેલા અને પોતપોતાનાં કર્મો પ્રમાણે નિશ્ચિત માર્ગે ફર્યા કરે છે. અને તારાઓ ધરતી પર પડતા નથી ।।૩।।

એ જ્યોતિશ્ચક્ર ભગવાનની યોગ ધારણામાં બળદના આકારથી રહ્યું છે એમ કેટલાક વિદ્વાનો વર્ણન કરે છે ।।૪।।

એ જ્યોતિશ્ચક્રરૂપ બળદ માથું આડું કરી કુંડળી વાળીને બેઠેલો છે અને એના

પૂંછડાની અણીમાં ધ્રુવ છે. અણીથી નીચેના ભાગમાં પ્રજાપતિ, અગ્નિ, ઇન્દ્ર અને ધર્મ રહેલ છે. પૂંછડાના મૂળમાં ધાતા અને વિધાતા રહ્યા છે, કેડમાં સપ્તર્ષિઓ છે, જમણી તરફ કુંડળી વાળીને બેઠેલા એ બળદના જમણા પડખામાં અભિજિતથી પુનર્વસુ સુધીમાં ચૌદ નક્ષત્રો છે, જે ઉત્તરચારી છે. ડાબા પડખામાં પુષ્યથી ઉત્તરાષાઢા સુધીમાં ચૌદ નક્ષત્રો દક્ષિણ ચારી છે. અજવીથિમાં ગણાતાં નક્ષત્રો પીઠમાં છે. આકાશગંગા ઉદરમાં છે ।।૫।।

પુનર્વસુ અને પુષ્ય જમણા અને ડાબા નિતમ્બમાં છે. આર્દ્રા અને આશ્લેષા જમણા તથા ડાબા પાછલા પગોમાં છે. અભિજિત અને ઉત્તરાષાઢા જમણી તથા ડાબી નાસિકામાં છે. શ્રવણ અને પૂર્વાષાઢા જમણી તથા ડાબી આંખમાં અનુક્રમથી છે. ધનિષ્ઠા અને મૂળ જમણા તથા ડાબા કાનમાં છે. મઘા વગેરે આઠ દક્ષિણચારી નક્ષત્રો ડાબા પડખાનાં અસ્થિઓમાં છે. મૃગશિર વગેરે ઉત્તરચારી નક્ષત્રો પોતાની દિશાથી ઊલટાં એટલે જમણા તથા ડાબા ખભામાં છે ।।૬।।

ઉપલા હોઠમાં અગસ્તિ છે. નીચેના હોઠમાં યમ છે. મોઢામાં મંગળ છે. ઉપસ્થમાં શનૈશ્વર છે. કંઠમાં બૃહસ્પતિ છે. વક્ષઃસ્થળમાં સૂર્ય છે. હૃદયમાં નારાયણ છે. મનમાં ચન્દ્રમા છે. નાભિમાં શુક્ર છે. સ્તનમાં અશ્વિની કુમાર છે. પ્રાણ અને અપાનમાં બુધ છે. ગળામાં રાહુ છે. સર્વ અંગોમાં કેતુઓ છે. અને રુવાડાંઓમાં સર્વે તારાઓના સમૂહ છે ।।૭।।

દરરોજ સંધ્યાકાળે સાવધાનપણાથી મૌન રહીને ભગવાનના જ્યોતિશ્ચક્રરૂપ સર્વ દેવતામય રૂપનું દર્શન કરતાં નીચેના મન્ત્રથી સ્તુતિ કરવીઃ તેજના આશ્રયરૂપ અને દેવતાઓના સ્વામી મહાપુરુષને નમીએ છીએ અને એનું ધ્યાન કરીએ છીએ ।।૮।।

ગ્રહર્ક્ષતારામયમાધિદૈવિકં પાપાપહં મન્ત્રકૃતાં ત્રિકાલમ્ ।।
નમસ્યતઃ સ્મરતો વા ત્રિકાલં નશ્યેત તત્કાલજમાશુ પાપમ્ ।।૯।।

ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારામય સર્વદેવરૂપ અને ત્રણે કાળમાં ઉપર કહેલ મન્ત્રનો જપ કરનારાઓનાં પાપ મટાડનારા આ શિશુમાર ચક્રને ત્રણે સમયમાં જે માણસ નમસ્કાર કરે અથવા સંભારે તે માણસનું તે-તે સમયનું પાપ તરત નાશ પામે ।।૯।।

ઇતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (પાંચમા ઉર્ધ્વસ્થાન દેશસ્થિતિ પ્રકરણમાં શિશુમાર નિરૂપણ નામનો ત્રીજો) ‘‘ધ્રુવનું સ્થાન’’ નામનો ત્રેવીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પ્રકરણ ૬ : અધઃસ્થાન દેશસ્થિતિ

અધ્યાય ૨૪

સૂર્યની નીચેના ગ્રહો તથા સાત પાતાળોનું વર્ણન

વિશેષ : આ ચોવીસમા અધ્યાયમાં સૂર્યની નીચે અનુક્રમથી રાહુ વગેરેની સ્થિતિ અને અતલ વગેરે સાત પાતાળોની મર્યાદાઓનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

અધસ્તાત્સવિતુર્યોજનાયુતે સ્વર્ભાનુર્નક્ષત્રવચ્ચરતીત્યેકે... હ્યતદર્હઃ તસ્ય તાત જન્મકર્માણિ ચ ઉપરિષ્ટાદ્ વક્ષ્યામઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : સૂર્યની નીચે દશ હજાર યોજન દૂર નક્ષત્રની પેઠે રાહુ ફરે છે એમ કેટલાક કહે છે. દૈત્યોમાં અધમ એ સિંહિકાનો પુત્ર છે. ભગવાનની કૃપાથી જ યોગ્ય નહિ છતાં એ અમરપણાને પામ્યો છે. એ રાહુનાં જન્મ અને કર્મ વિશે આગળ (અષ્ટમ સ્કન્ધમાં) કહીશું ।।૧।।

અત્યન્ત તપતું સૂર્યનું મંડળ દશ હજાર યોજનનું છે, ચન્દ્રમાનું મંડળ બાર હજાર યોજનનું છે અને રાહુનું તેર હજાર યોજનનું છે એમ કહે છે. અમૃતપાન વખતે રાહુ દેવતાના વેષમાં સૂર્ય અને ચન્દ્ર ની વચમાં આવીને બેસી ગયો હતો એ વખતે સૂર્ય અને ચન્દ્રે એની ચાલાકી ખુલ્લી પાડી દીધી હતી તે વેરને યાદ કરીને એ અમાવાસ્યા અને પૂનમ ને રોજ સૂર્ય અને ચન્દ્રમા ઉપર આક્રમણ કરે છે ।।૨।।

એ જોઈને ભગવાને બન્નેનું રક્ષણ કરવાને પોતાનું પ્રિય આયુધ સુદર્શનચક્ર રાખેલું છે. તે સતત ફરતું રહે છે તેથી રાહુ એના અસહ્ય તેજથી અકળાઈ ઊઠી આશ્ચર્યચકિત થઈ તેની સામેથી મુહૂર્તમાં જ એકદમ પાછો ફરી જાય છે. જેટલી વાર રાહુ તેમની સામે ઊભો રહે છે તેટલા સમયને લોકો 'ગ્રહણ' કહે છે ।।૩।।

એ રાહુથી દશ હજાર યોજન નીચે સિદ્ધ, ચારણ અને વિદ્યાધર લોકોનાં સ્થાનક છે ।।૪।।

એની નીચે જ્યાં સુધી વાયુની ગતિ છે અને વાદળો દેખાય છે ત્યાં સુધી અન્તરિક્ષ લોક છે. તે યક્ષ, રાક્ષસ, પિશાચ, પ્રેત અને ભૂતોનું વિહારસ્થલ છે ।।૫।।

એની સો યોજન નીચે આ પૃથ્વી છે. હંસ, ગીધ, શકરા અન ગરુડ વગેરે મુખ્ય-મુખ્ય પક્ષીઓ જ્યાં સુધી ઊડી શકે છે ત્યાં સુધી એની સીમા છે ।।૬।।

પૃથ્વીનો વિસ્તાર અને સ્થિતિ વગેરેનું વર્ણન તો આવી જ ગયું છે. એની નીચે

અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ, મહાતલ, રસાતલ અને પાતાળ નામના સાત ભૂવિવર (ભૂગર્ભ સ્થિત બિલ અથવા લોકી) છે તે એકેકની નીચે દસ-દસ હજાર યોજનને અન્તરે આવેલ છે અને દરેકની લંબાઈ-પહોળાઈ પણ દસ-દસ હજાર યોજન જ છે ।।૭।।

ભૂમિનાં આ વિવર પણ એક પ્રકારનાં સ્વર્ગ જ છે. એમાં સ્વર્ગથી પણ વિશેષ વિષય ભોગ, ઐશ્વર્ય, આનન્દ, સન્તાન સુખ અને ધન સમ્પત્તિ છે. ત્યાંના વૈભવપૂર્ણ, ભવન, બગીચા અને ક્રીડા સ્થલોમાં દૈત્ય, દાનવ અને નાગ જાત જાતની માયામયી ક્રીડા કરતા રહે છે. તે બધા ગૃહસ્થ ધર્મનું પાલન કરે છે. એમનાં સ્ત્રી, પુત્ર, બન્ધુ, બાન્ધવ અને સેવક એમના ઉપર ખૂબ પ્રેમ રાખે છે અને તેઓ સદા પ્રસન્ન ચિત્ત રહે છે એમના ભોગોમાં વિઘ્ન કરવાનું ઈન્દ્ર વગેરેમાં પણ સામર્થ્ય નથી ।।૮।।

હે પરીક્ષિત રાજા! એ પાતાળોમાં માયાવી મયદાનવે બનાવેલી અનેક સૂશોભિત નગરીઓમાં જાત જાતનાં ભવન, ગઢ, દરવાજા, સભાભવન, મન્દિર, મોટા-મોટા આંગણા અને ઘરોથી સુશોભિત છે તથા જેની ફરસ ઉપર નાગ અને અસુર લોકોનાં જોડાં, પારેવાં, પોપટ અને મેના આદિ પક્ષીઓ કિલકિલાટ કર્યા કરે છે એવા પાતાળના અધિપતિનાં ભવ્ય ભવન તે પુરીઓની શોભા વધારી મૂકે છે ।।૯।।

ત્યાંના બગીચા પણ પોતાની શોભાથી દેવલોકના બગીચાની શોભાને હઠાવી દે છે. એમાં અનેક વૃક્ષો છે જેમની સુન્દર ડાળીઓ ફલફૂલોના ઝૂમખાઓ અને કોમલ કુંપળોના ભારથી લચી રહેતી હોય છે તથા જેને તરેહ-તરેહની લતાઓ પોતાના અંગપાશથી બાંધી રાખેલ છે. ત્યાં નિર્મલ જલથી ભરેલાં અનેક જલાશયો છે જેમાં અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓનાં જોડાં વિલાસ કર્યા કરે છે. એ વૃક્ષો અને જલાશયોની સુષમા (સૌન્દર્ય) થી તે બગીચાઓ અત્યન્ત શોભી રહ્યા છે. એ જલાશયોમાં રહેતી માછલીઓ જ્યારે ગેલ ગમ્મત કરતી ઊછળે છે ત્યારે જલ ખળભળી ઊઠે છે. સાથે જ જલની ઉપર ઊગેલાં કમળ, કુમુદ, કુવલય, કહ્લાર, નીલકમળ, લાલકમળ અને શતપત્ર કમળ વગેરેનાં વનોમાં રહેનારાં પક્ષીઓના અખંડ વિહારમાં અનેક ઈન્દ્રિયોને આનન્દ મળે છે. એ વખતે બધી ઈન્દ્રિયોમાં ઉત્સવ છવાઈ જાય છે ।।૧૦।।

એ પાતાળોમાં સૂર્ય નહિ હોવાથી અહો રાત્ર વગેરે કાળના વિભાગોની બીક હોતી નથી ।।૧૧।।

ત્યાં મોટા-મોટા નાગોના મસ્તક ઉપરના મણિઓ જ અન્ધારાને મટાડે છે ।।૧૨।।

એ પાતાળોમાં રહેનારાઓને ઔષધિ, રસ, રસાયણ, અન્ન, પાન અને સ્નાન એ બધું દિવ્ય હોવાથી આધિ, વ્યાધિ, અવસ્થાઓ અને વિવર્ણપણું, દુર્ગન્ધ, પસીનો, થાક કે ગ્લાનિ પણ થતાં નથી. તેઓ સદા સુન્દર, સ્વસ્થ અને જુવાન રહે છે ।।૧૩।।

એ ભાગ્યશાળી લોકોનું મૃત્યુ ભગવાનના તેજરૂપી સુદર્શનચક્ર સિવાય બીજા કોઈ સાધનથી થતું નથી ।।૧૪।।

સુદર્શન ચક્ર તો આવતાં જ દૈત્યની સ્ત્રીઓને ઘણું કરીને ગર્ભસ્રાવ અને ગર્ભપાત થઈ જાય છે ।।૧૫।।

અતલ નામના પહેલા પાતાળમાં મયદાનવનો પુત્ર ‘બલ’ નામનો અસુર રહે છે તેણે અહીં ૯૬પ્રકારની માયા ઉત્પન્ન કરેલી છે, જેમાની કેટલી આજ સુધી માયાવી લોકોમાં જોવા મળે છે. એ બલાસુરના એક બગાસુ ખાવાથી તેના મુખમાંથી સ્વૈરિણી (પોતાન જ વર્ણના પુરુષમાં પ્રીતિ રાખનારી), કામીની (અન્ય વર્ણના પુરુષમાં પ્રીતિ રાખનારી) અને પુંશ્ચલી (અત્યન્ત ચંચલ સ્વભાવવાળી) ત્રણ પ્રકારની સ્ત્રીઓ ઉત્પન્ન થઈ. તેઓ તે લોકમાં વસનારા પુરુષોને સ્ત્રીઓ ઉત્પન્ન થઈ. તેઓ તે લોકમાં વસનારા પુરુષોને હાટક નામનો રસ પાઈ સમ્ભોગ કરવા શક્તિશાળી બનાવી દે છે અને પછી એમની સાથે પોતાની હાવભાવ વાળી દષ્ટિ, પ્રેમ નીંગળતું હાસ્ય, પ્રેમાલાપ અને આલિંગનાદિ દ્વારા યથેષ્ટ રમણ કરે છે. એ હાટક રસ પીને મનુષ્ય મદાંધશો બની જાય છે અને પોતાને દસ હજાર હાથીઓ જેવો બળવાન સમજી “હું ઈશ્વર છું”,“હું સિદ્ધ છું” એમ અભિમાનથી બકે છે ।।૧૬।।

અતલ પાતાળની નીચે વિતલ પાતાળમાં પોતાના પાર્ષદરૂપ ભૂતનાં ટોળાંથી વીંટાયેલા સાક્ષાત્ હાટકેશ્વર મહાદેવ બ્રહ્માની સૃષ્ટિ વધારવાને સારુ પાર્વતીની સાથે વિહાર કરે છે. એ મહાદેવ અને પાર્વતીના તેજમાંથી હાટકી નામની એક શ્રેષ્ઠ નદી ત્યાં નીકળી છે. પવનથી પ્રજ્વલિત અગ્નિ એ જલને હોંશે-હોંશે પી જાય છે અને પીને પાછું કાઢી નાખે છે તેમાંથી હાટક નામનું સોનું બને છે. એ સોનાને મોટા-મોટા દૈત્યોનાં અન્તઃપુરોમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ આભૂષણરૂપે ધારણ કરે છે ।।૧૭।।

વિતલની નીચે સુતલ પાતાળમાં પવિત્ર કીર્તિવાળો વિરોચનનો પુત્ર બલિરાજા

રહે છે. ઈન્દ્રનું પ્રિય કરવાની ઈચ્છાથી ભગવાને અદિતિના ઉદરથી અવતાર લઈ બટુક વામનજીના રૂપથી ત્રણે લોકનું રાજ્ય હરી લઈ પાછો ભગવાનની કૃપાથી એને સુતલ પાતાળમાં રાખ્યો છે. તેની પાસે ઈન્દ્રાદિકની પાસે પણ નથી તેવી ઉત્કૃષ્ટ સમ્પત્તિ છે. એ પૂજ્યતમ ભગવાનની ભક્તિ સ્વધર્મ પૂર્વક કર્યા કરે છે અને નિર્ભયપણે હજુ સુધી ત્યાંજ રહે છે ।।૧૮।।

સર્વ જીવોના નિયન્તા, આત્મારામ, સર્વના જીવરૂપ અને સ્વરૂપભૂત પરમાત્મા ભગવાન્ વાસુદેવ જેવા પૂજ્યતમ, પવિત્રતમ દાનનું પાત્ર મળતાં આદરથી સાવધાન ચિત્તવડે એ બલિરાજાએ પૃથ્વીનું દાન આપ્યું તેનું મુખ્ય ફલ કંઈ એ નથી કે બલિને સુતલ લોકનું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થઈ ગયું. આ ઐશ્વર્ય તો થોડાક સમયમાટેજ છે પણ એ ભૂમિદાન તો સાક્ષાત્ મોક્ષનું દ્વાર છે ।।૧૯।।

કેમકે કર્મનું બંધન તો જેને તોડવાનો મુમુક્ષુ પુરુષો યોગ અને સાંખ્યનાં સાધન કરી અનેક દુઃખ ભોગવે છે તેને જો માણસ છીંક ખાવી, પડી જવું, ઠેસ વાગવી જેવી પરવશ સ્થિતિમાં પણ એક વાર ભગવાનનું નામ લે તો તોડી શકે છે ।।૨૦।।

તેથી પોતાના સંયમી ભક્ત અને જ્ઞાનીઓને સ્વસ્વરૂપનું દાન કરી દેનારા અને સમસ્ત પ્રાણીઓના આત્મા શ્રીભગવાનને આત્મભાવથી કરેલ ભૂમિદાનનું ફલ આ ન હોઈ શકે ।।૨૧।।

વાસ્તવિક વિચાર કરીએ તો ભગવાને બલિરાજાની ઉપર અનુગ્રહ કર્યો જ નથી કેમકે એમણે એને માયામય ભોગ અને ઐશ્વર્ય, જે પોતાને ભૂલાવી દેનારું છે તે આપ્યું ।।૨૨।।

બીજો કોઈ ઉપાય નહિ મળતાં ભગવાને યાચનાનું છલ કરી એનું માત્ર શરીર રાખી બાકીનું સઘળું ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય હરી લીધું, વરુણપાશથી બાંધ્યો અને પર્વતની ગુફા જેવા પાતાળમાં ફેંકી દીધો એ સમયે બલિરાજાએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું ।।૨૩।।

''અફસોસની વાત છે કે આ ઐશ્વર્યશાલી ઈન્દ્ર વિદ્વાન્ હોવા છતાં પોતાનો સાચો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવામાં કુશલ નથી, સલાહ લેવામાટે તેણે અનન્યભાવથી બૃહસ્પતિજીને પોતાના મન્ત્રી બનાવ્યા, છતાં તેનો તિરસ્કાર કરી તેણે શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન્ પાસે દાસ્ય નહિ માગતાં એમના દ્વારા મારી પાસેથી પોતાને માટે ભોગ જ માગ્યા, આ ત્રણ લોક તો ફકત એક મન્વન્તર સુધી જ રહે છે, જે અનન્ત કાળનો એક ભાગ માત્ર છે. ભગવાનના દાસ્ય આગળ ભલા, આ તુચ્છ ભોગોની શી

વિસાત (મૂલ્ય) છે ।।૨૪।।

ભગવાનને હાથે પોતાના પિતા હિરણ્યકશિપુ મરાયા ત્યારે અમારા પિતામહ પ્રહ્લાદજીએ પ્રભુની સેવાનું જ વરદાન માગ્યું હતું. ભગવાન્ દેવા માગતા હતા તો પણ તેમનાથી દૂર ફેંકી દેનાર સમજીને એમણે પોતાના પિતાનું નિષ્કણ્ટક રાજ્ય લેવાનો સ્વીકાર કર્યો નહિ ।।૨૫।।

પ્રહ્લાદજી અત્યન્ત મહાનુભાવ હતા. મારા ઉપર તો નથી ભગવાનની કૃપા કે નથી તો મારી વાસનાઓ ક્ષીણ થઈ. પછી મારા જેવો કયો પુરુષ એમની પાસે પહોંચવાનું સાહસ કરી શકે?'' ।।૨૬।।

રાજન્! આ બલિરાજાનું ચરિત્ર અમે આગળ (આઠમા સ્કન્ધમાં) વિસ્તારથી કહીશું. સર્વ જગતના ગુરુ અને ભક્તો ઉપર કૃપા કરનાર નારાયણ ભગવાન્ હાથમાં ગદા રાખીને એ બલિરાજા દરવાજામાં નિરન્તર ઊભા રહે છે. જે સમયે દશ માથાવાળો રાવણ દિગ્વિજય કરતાં સુતલ પાતાળમાં આવ્યો તે સમયે એ નારાયણ ભગવાને પોતાના પગના અંગુઠાથી એને લાખો યોજન દૂર ફેંકી દીધો હતો ।।૨૭।।

સુતલ નીચે તલાતલ પાતાળમાં ત્રણ પુરનો અધિપતિ 'મય' નામનો દાનવરાજ રહે છે. પહેલાં ત્રણે લોકને સુખ કરવાની ઈચ્છાથી સદાશિવે એના ત્રણ પુર બાળી નાખ્યાં અને પછી કૃપાને લીધે એને એ સ્થાનક આપ્યું. એ મયદાનવ માયાવી લોકોનો આચાર્ય છે. એના ઉપર મહાદેવ રક્ષક હોવાથી અને સુદર્શન ચક્રની પણ બીક નથી; એ તલાતલ પાતાળમાં લોકો તેનો બહુ આદર કરે છે ।।૨૮।।

તલાતલની નીચે મહાતલ પાતાળમાં કદ્રૂના પુત્રો અનેક મસ્તકવાળા સર્પ લોકોનું 'ક્રોધવશ' નામનો એક સમુદાય રહે છે તેમાં કુહક, તક્ષક, કાલિય અને સુષેણ વગેરે સર્પો મુખ્ય ગણાય છે. મોટી-મોટી ફેણવાળા એ સર્પો ભગવાનના વાહન ગરુડજીથી નિરન્તર ડરતા રહે છે; તો પણ કોઈ સમયે પોતાની સ્ત્રીઓ, સન્તાન, સમ્બન્ધી અને કુટુમ્બના સંગથી પ્રમત્ત થઈને વિહાર કરવા લાગે છે ।।૨૯।।

મહાતલની નીચે રસાતલ પાતાળમાં *પણિ નામના દૈત્ય અને દાનવ રહે છે. એ નિવાત કવચ, કાલેય અને હિરણ્યપુર વાસી કહેવાય છે. એમને દેવતાઓની સાથે વિરોધ છે. જન્મથી જ તેઓ ભારે બળવાન્ અને સાહસિક હોય છે પણ જેમનો પ્રભાવ સમ્પૂર્ણ લોકમાં ફેલાયેલો છે તે શ્રીહરિના તેજથી એમના બળનું અભિમાન હણાઈ ગયેલું હોવાથી તેઓ જેમ સર્પ રાફડામાં રહે તેમ રસાતલ પાતાળમાં રહે છે.

ઈન્દ્રની દૂતી એક કૂતરી મન્ત્રવર્ણ વાકયને લીધે એ લોકો ઈન્દ્રથી બીએ છે ।।૩૦।।
વિશેષ : પણિ નામના દૈત્યોએ સંતાડી રાખેલી ગાયોને શોધી કાઢવા સારુ ઈન્દ્રે દેવલોકોની કૂતરી સરમાને ત્યાં મોકલી; તેને પણિઓ સન્ધિ કરવાની ઈચ્છાથી ''તારી શી મરજી છે ઈત્યાદિ'' પૂછે છે ત્યારે સન્ધિને નહિ ઈચ્છતી એ કૂતરી ઈન્દ્રનાં વખાણ સહિત એમને કઠણ વચન કહે છે કે : **''હતા ઈન્દ્રેણ પણયઃ શયધ્વમ્''** હે પણિઓ! ઈન્દ્રના હાથથી માર ખાઈને તમે મરણ પામો એ વચન સાંભળીને એ લોકો બી જાય છે એમ ઋગ્વેદમાં લખ્યું છે.

તતો અધસ્તાત્ પાતાલે નાગલોકપતયો વાસુકિપ્રમુખાઃ. ... પાતાલવિવરતિમિરનિકરં સ્વરોચિષા વિધમન્તિ ।।૩૧।।

રસાતલની નીચે પાતાળ નામના સાતમા પાતાળમાં મોટી ફણાવાળા ભારે ક્રોધી મોટા નાગ રહે છે તેમનો રાજા વાસુકિ નાગ છે. શંખ, કુલિક, મહાશંખ, શ્વેત, ધનઞ્જય, ધૃતરાષ્ટ્ર, શંખચૂડ, કમ્બલ, અશ્વતર અને દેવદત્ત વગેરે નાગો એમાં મુખ્ય ગણાય છે. એમાંથી કોઈને પાંચ, કોઈને સાત, કોઈને દશ, કોઈને સો અને કોઈને હજાર માથાં છે. એ નાગોની ફેણો ઉપર ઝગઝગતા મણિ પોતાની કાન્તિથી પાતાળમાંના ઘાટા અન્ધકારને દૂર કરે છે ।।૩૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (છઠ્ઠા અધઃસ્થાન દેશસ્થિતિ પ્રકરણમાં તલપદ નિરૂપણ નામનો પહેલો) ''સૂર્યની નીચેના ગ્રહો તથા સાત પાતાળોનું વર્ણન'' નામનો ચોવીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ચિતિં ચ ચિતિકાષ્ઠં ચ પૂયં ચંડાલમેવ ચ। સ્પૃષ્ટ્વા દેવલકં ચૈવ સવાસા જલમાવિશેદ્ ।।
મડદા, તેને બાળવા વપરાયેલ લાકડાં, રુધિર-માંસ, મરેલા પ્રાણિઓની ખાલ કાઢીને વેચનાર તેમજ ધન કમાવવામાટે પોતાના સેવ્યસ્વરૂપની સેવા કરનાર ને અડકી જવાય તો પહેર્યા કપડે સ્નાન કરવું (દ્રવ્યશુદ્ધિ, ગો.શ્રીપુરુષોત્તમજી)

અધ્યાય ૨૫
શેષનાગની સ્થિતિ-રુદ્રોની ઉત્પત્તિ

વિશેષ : આ પચીસમા અધ્યાયમાં સાતમા પાતાળની નીચે શેષનાગની સ્થિતિ કહેવાશે, કે જે

ઠેકાણે પ્રલય સમયે આ જગતનો સંહાર કરવાને ઈચ્છતા શેષનાગથી રુદ્રો ઉત્પન્ન થાય છે.

તસ્ય મૂલદેશે ત્રિંશદ્યોજનસહસ્રાન્તર આસ્તે યા વૈ કલા ભગવતઃ તામસી સમાખ્યાતાનન્ત ...અહમિત્યભિમાનલક્ષણં યં સંકર્ષણમિત્યાચક્ષતે ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : પાતાળની નીચે ત્રીસ હજાર યોજનને અન્તરે શેષનાગ રહ્યા છે તે ભગવાનનો તમોગુણી અંશ કહેવાય છે. એ અહંકારના અધિષ્ઠાતા છે. અહંકારરૂપ હોવાથી દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય ને ખેંચીને એક કરી દે છે તેથી પંચરાત્રના સિદ્ધાન્તવાળા લોકો એમને 'સંકર્ષણ' નામ આપે છે ।।૧।।

અનન્ત મૂર્તિઓવાળા અને હજાર મસ્તકવાળા શેષનાગના એક જ મસ્તક ઉપર આ ભૂમંડળ રહેલું છે પણ એ સરસવના દાણા જેવું દેખાય છે ।।૨।।

પ્રલયકાળમાં જ્યારે એ શેષનાગ આ જગતનો ઉપસંહાર કરવા ધારે છે ત્યારે તેની ક્રોધથી વાંકી કરેલી અને ફરતી મનોહર ભ્રમરોના મધ્યમાંથી ત્રણ-ત્રણ આંખોવાળા સંકર્ષણ નામનાં અગિયાર રુદ્રો ત્રણ શિખાવાળાં શૂલ સહિત નીકળેછે ।।૩।।

ભગવાન્ સંકર્ષણના ચરણકમલોના ગોળ-ગોળ, સ્વચ્છ અને રક્ત વર્ણ નખ મણિઓની પંક્તિની માફક ઝગમગે છે. જ્યારે બીજા મુખ્ય-મુખ્ય ભક્તો સાથે અનેક નાગરાજ અનન્ય ભક્તિભાવથી એમને પ્રણામ કરે છે ત્યારે એમને એ નખ મણિઓમાંથી પોતાના કુંડલોની કાન્તિથી શોભતા કમનીય કપોલયુક્ત મનોહર મુખારવિન્દોની મન મોહિની ઝાંખી થાય છે અને એમનાં મન આનન્દથી ભરાઈ જાય છે ।।૪।।

શેષનાગના ચાંદીના સ્તમ્ભ જેવા સ્વચ્છ, લાંબા, શ્વેત અને અત્યન્ત સુન્દર ભુજ-કંકણથી શોભે છે. નાગલોકની કુમારિકાઓ અનેક કામનાઓથી તેના ઉપર અગરુ, ચન્દન અને કેશરના પંકથી લેપન કરે છે. લેપન કરતાં અંગ સ્પર્શથી મથિત થયેલાં તેમનાં હૃદયમાં કામદેવનો સંચાર થઈ જાય છે. ત્યારે તેઓ એમના મદવિહ્વલ, સકરુણ, અરુણ નયનકમલોથી સુશોભિત તથા પ્રેમમદથી મુદિત મુખારવિન્દની તરફ મધુર મનોહર મલકાટ પૂર્વક શરમાઈ જઈ નિહાળવા લાગે છે ।।૫।।

અનન્ત ગુણોના સમુદ્ર એ આદિદેવ શેષનાગ ભગવાન્ અનન્ત અસહનશીલતા તથા ક્રોધના વેગને રોકી ત્યાં સમસ્ત લોકના કલ્યાણને સારુ બિરાજમાન છે ।।૬।।

દેવતા, અસુર, નાગ, સિદ્ધ, ગન્ધર્વ, વિદ્યાધર અને મુનિલોકો એમનું ધ્યાન ધર્યા કરે છે. એમનાં નેત્ર નિરન્તર પ્રેમમદને લીધે મુદિત, ચંચલ અને વિહ્વલ રહે છે. એ ઓ સુન્દર વચનામૃતથી પોતાના પાર્ષદો દેવલોકોના અધિપતિઓને આનન્દ આપ્યા કરે છે. એમનાં અંગ ઉપર નીલવસ્ત્ર અને કાનોમાં ફક્ત એક કુંડલ ઝગમગતું હોય છે તથા એમનો સુભગ અને સુન્દર હસ્ત હળની મૂઠ ઉપર રાખેલો હોય છે. એ ઉદાર લીલામય ભગવાન્ સંકર્ષણે ગળામાં વૈજયન્તીમાલા ધારણ કરેલી હોય છે, જે સાક્ષાત્ ઇન્દ્રના હાથી ઐરાવતના ગળામાં પડેલી સુવર્ણની સાંકળ જેવી લાગે છે. જેની કાન્તિ કદીપણ ફિક્કી પડતી નથી તેવી નવીન તુલસીની ગન્ધ અને મધુર મકરન્દથી ઉન્મત્ત ભમરાઓ નિરન્તર મધુર ગુઞ્જાર કરી તે વનમાળાની શોભા વધારતા રહે છે ।।૭।।

આ પ્રમાણે માહાત્મ્ય શ્રવણ કરવાથી તથા ધ્યાન ધરવાથી મુમુક્ષુ જનોના અન્તઃકરણમાં એ શેષનાગ આવે છે અને એમનું દેહાભિમાન જે સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણથી બનેલું છે તથા અનાદિકાળની કર્મની વાસનાઓથી ગૂન્થાયેલું છે તેને તત્કાલ દૂર કરે છે. બ્રહ્માજીના પુત્ર નારદજીએ એમના પ્રભાવ વિશે તુમ્બુરુ ગન્ધર્વની સાથે બ્રહ્માજીની સભામાં નીચે પ્રમાણે શ્લોકોનું ગાન કર્યું હતુંઃ ।।૮।।

“જેની દૃષ્ટિ પડવાથી આ જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય ના કારણરૂપ સત્ત્વાદિ માયાના ગુણો પોતપોતાનું કામ કરવામાં સમર્થ થાય છે, અનન્ત તથા અનાદિરૂપ પોતે એક હોવા છતાં જેણે પોતાનામાં અનેક પ્રકારનો કર્મ પ્રપંચ ઉત્પન્ન કર્યો છે તેવા એ પરબ્રહ્મ શેષનાગના તત્ત્વને લોકો કેમ જ જાણી શકે? ।।૯।।

ભક્તોનાં અન્તઃકરણોને વશ કરવા સારુ કરેલી જેની ઉત્તમ લીલાને સિંહ પણ શીખે છે તેવા ઉદાર પરાક્રમવાળા અને જેના સ્વરૂપમાં જ આ કાર્ય કારણરૂપ જગત્ દેખાય છે તેવા શેષનાગે આપણા ઉપર મોટી કૃપા કરી શુદ્ધ સત્ત્વગુણરૂપ મૂર્તિ ધરી છે ।।૧૦।।

અકસ્માત્ કાનમાં પડી ગયેલાં જેમના નામનો કોઈ દીનદુઃખી અથવા પતિત પુરુષ અકસ્માત્ અથવા હાંસીમાં પણ ઉચ્ચાર કરી દે તો તે પુરુષ બીજા એવા શેષ ભગવાનને છોડી મુમુક્ષુ પુરુષ બીજા મનુષ્યોનાં પણ તમામ પાપોને તત્કાલ નાશ કરી દે છે એવા શેષ ભગવાનને છોડી મુમુક્ષુ પુરુષ બીજા કોનો આશ્રય લે? ।।૧૧।।

અનન્ત હોવાથી અનન્ત પરાક્રમવાળા અને હજાર મસ્તકવાળા એ શેષનાગ

ભગવાને પોતાના એક મસ્તકની ઉપર પર્વતો, નદીઓ, સમુદ્રો અને પ્રાણીઓ સહિત પૃથ્વીને રજકણની માફક ધારણ કરેલી છે તેમનાં પરાક્રમોને હજાર જીભોથી પણ કયો માણસ ગણી શકે?'' ।।૧૨।।

એવા પ્રભાવવાળા, અનન્ત, અપાર બળવાળા, સ્વતન્ત્ર અને ઘણા ગુણ તથા પ્રતાપવાળા એ શેષનાગ ભગવાન્ પાતાળના મૂળમાં રહીને જગતની રક્ષા કરવા સારુ લીલાથી ધરતીને ધારણ કરી રહ્યા છે ।।૧૩।।

સંસાર સમ્બન્ધી સુખોને ઈચ્છનાર મનુષ્યો પોતપોતાના કર્મ પ્રમાણે જે-જે ગતિને પામે છે તેનું મેં જે પ્રમાણે ગુરુ મુખથી સાંભળ્યું હતું. તે પ્રામણે તમારી પાસે વર્ણન કરી સંભળાવ્યું છે તે ગતિઓ આટલી જ છે ।।૧૪।।

એતાવતીર્હિ રાજન્ પુંસઃ પ્રવૃત્તિલક્ષણસ્ય ધર્મસ્ય વિપાકગતય ઉચ્ચાવચા વિસદશા યથાપ્રશ્નં વ્યાચખ્યે કિમન્યત્ કથયામ ઈતિ ।।૧૫।।

હે રાજા! પુરુષોને પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મથી પ્રાપ્ત થતી જે પરસ્પર વિલક્ષણ ઉચ્ચનીચ ગતિઓ જેટલી છે તેનું વર્ણન મેં તમારા પૂછવા ઉપરથી આપ્યું. હવે હું બીજી શી કથા કહું? ।।૧૫।।

ઈતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (છઠ્ઠા અધઃસ્થાન દેશસ્થિતિ પ્રકરણમાં શેષ સ્થિતિ નિરૂપણ નામનો બીજો) ''શેષનાગની સ્થિતિ, રુદ્રોની ઉત્પત્તિ'' નામનો પચીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

''જલાર્થમેવ ગર્તાસ્તુ નીચા ગાનોપજીવિનઃ''

કથા-કીર્તનની દક્ષિણા સ્વીકાર નારા નીચ લોકોના મનોભાવો ગટરના ગંધાતા પાણી જેવા ગંદા હોય છે (શ્રીવલ્લભાચાર્ય, જલભેદ) આવા અધમ વક્તાઓની વાણીને સાંભળવામાં આનન્દ અનુભવનારાઓને શું સમજવા!!!

અધ્યાય ૨૬

પૃથ્વીની નીચે આવેલાં નરકોનું વર્ણન

વિશેષ : આ છવ્વીસમાં અધ્યાયમાં પૃથ્વીની નીચે નરકોની સ્થિતિ કહેવાશે કે જે નરકોમાં યમદૂતો પાપી લોકોને યથાયોગ્ય દુઃખ આપે છે.

મહર્ષ એતદ્વૈચિત્ર્યં લોકસ્ય કથમિતિ ।।૧।।

પરીક્ષિત રાજાએ પૂછ્યું : હે મહારાજ!આવી રીતે સુખ-દુઃખના ભોગની વિચિત્રતા શા કારણથી છે? ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : રાજન્! કર્મ કરનારા પુરુષો સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. તથા તેમની શ્રદ્ધાઓમાં પણ ભેદ હોય છે. આ પ્રમાણે સ્વભાવ અને શ્રદ્ધા ના ભેદથી એમનાં કર્મોની ગતિઓ પણ જુદી-જુદી હોય છે અને વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં એ બધી ગતિ બધા કર્તાઓને પ્રાપ્ત થતી હોય છે ।।૨।।

એ જ પ્રમાણે નિષિદ્ધ કર્મરૂપ પાપાચરણ કરનારાઓને પણ એમની શ્રદ્ધાની અસમાનતાને કારણે સમાન ફલ નથી મળતું તેથી અનાદિ અવિદ્યાને લઈને કામના પૂર્વક કરવામાં આવેલાં એ નિષિદ્ધ કર્મોના ફલરૂપે હજારો જાતની જે નારકી (નરકની) ગતિ થાય છે એમનું વિસ્તારથી વર્ણન કરીશું ।।૩।।

પરીક્ષિતે પૂછ્યું : હે ભગવન્! જેને નરક કહેવામાં આવે છે તે શું પૃથ્વી ઉપરનો કોઈ ચોક્કસ દેશ છે કે ત્રિલોકીની બહારનો દેશ છે કે તેની અન્દર જ કોઈક સ્થળે? ।।૪।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ નરકો ત્રૈલોક્યની અન્દર જ છે. એ દક્ષિણ દિશામાં પૃથ્વીની નીચે અને જળની ઉપર છે. એ દિશામાં અગ્નિષ્વાત્ત વગેરે પિતૃગણો અત્યન્ત એકાગ્રતા પૂર્વક પોતાના વંશજોની મંગલકામના કરતા રહે છે ।।૫।।

યમરાજા પિતૃઓના અધિપતિ છે. ભગવાને જે નિયમ બાંધી આપ્યો છે તેને અનુસરી, મરણ પામેલાં પ્રાણીઓને પોતાના દૂતો લાવે છે તે સૌને ચિત્રગુપ્ત વગેરે પોતાના ફલ-દંડ આપે છે ।।૬।।

કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે નરક એકવીસ છે. એના નામ, રૂપ અને લક્ષણ અનુસાર ક્રમશઃ અમે કહી સંભળાવીએ છીએ. એ તામિસ્ર, અન્ધતામિસ્ર, રૌરવ, મહારૌરવ, કુંભીપાક, કાલસૂત્ર, અસિપત્રવન, સૂકરમુખ, અન્ધકૂપ, કૃમિભોજન, સન્દંશ, તપ્તસૂર્મિ, વજ્રકણ્ટક-શાલ્મલી, વૈતરણી, પૂયોદ, પ્રાણરોધ, વિશસન, લાલાભક્ષ, સારમેયાદન, અવીચિ અને અયઃપાન એ એકવીસ નરક ગણવામાં આવે છે. ક્ષારકર્દમ, રક્ષોગણભોજન, શૂલપ્રેત, દન્દશૂક, અવટનિરોધન, પર્યાવર્તન અને સૂચીમુખ નામનાં બીજા પણ સાત નરકો ગણવામાં આવ્યાં છે. એ અઠાવીસ નરકો

અનેક પ્રકારની યાતના ભોગવવાનાં સ્થાન છે ।।૭।।

જે માણસ પારકાં ધન, સન્તાન કે સ્ત્રીનું હરણ કરે છે તેને અત્યન્ત ભયાનક યમદૂતો કાળપાશથી બાંધીને બળાત્કારથી તામિસ્ર નામના નરકમાં નાખે છે. એ નરકમાં ખાવા ન દેવું, પાણી પીવા ન દેવું, ડંડાથી પ્રહાર કરવો અને ઘુરકિયાં કરવાં ઈત્યાદિક અનેક પ્રકારના ઉપાયોથી યમદૂતો જીવને પીડા આપે છે તેથી એ અન્ધકારમય તામિસ્ર નરકમાં એકદમ મૂર્ચ્છા પામે છે ।।૮।।

એ પ્રમાણે જે માણસ બીજાને છેતરીને એની સ્ત્રી આદિનો ઉપભોગ કરે છે તે અન્ધતામિસ્ર નામના નરકમાં પડે છે. એ નરકમાં નંખાતા પીડા પામતા એ જીવ વેદનાને લીધે સુધબુધ ખોઈ બેસે છે અને તેને કંઈ સૂઝતું નથી. મૂળ કપાતાં ઝાડની જેવી દશા થાય તેવી એ જીવની દશા થાય છે. એટલા માટે એ નરકને 'અન્ધતામિસ્ર' નામ આપેલું છે ।।૯।।

જે માણસ ''આ શરીર જ હું છું અને આ સ્ત્રી, ધન વગેરે મારાં છે'' એમ માનીને બીજા પ્રાણીઓનો દ્રોહ કરી કેવળ પોતાના કુટુમ્બનું જ પોષણ કરે છે તે માણસ કુટુમ્બને અહીં જ મૂકીને પોતે એકલો જ એ પાપને લીધે રૌરવ નામના નરકમાં પડે છે ।।૧૦।।

તે માણસે જે જીવોને અહીં જે રીતે કષ્ટ પહોંચાડ્યું હોય તે જીવો રુરુ નામનાં પ્રાણી (કૂતરા) બનીને કષ્ટમાં આવેલા એ માણસને એ સ્થાનમાં તેવી રીતે જ કષ્ટ પહોંચાડે છે. એટલા માટે એ નરકનું નામ રૌરવ કહેવાય છે, ('રુરુ' એ સર્પના કરતાં પણ અત્યન્ત ક્રૂર પ્રાણી (કૂતરા) નું નામ છે) ।।૧૧।।

આવું જ મહારૌરવ નરક છે. આમાં તે વ્યક્તિ જાય છે જે બીજા કોઈની પરવા કર્યા વિના માત્ર પોતાના જ શરીરનું પાલન-પોષણ કરે છે. ત્યાં કાચે કાચું માંસ ખાનારા રુરુ (નામના કૂતરા) એને માંસના લોભથી ફાડી ખાય છે ।।૧૨।।

જે ક્રૂર માણસ પોતાનું પેટ ભરવા પશુને કે પક્ષીને જીવતાં જ રાંધી નાખે છે તે હૃદયહીન માણસ તો રાક્ષસથી પણ ખરાબ છે. તેને કુંભીપાક નરકમાં યમના દૂતો ઊકળતા તેલમાં રાંધી નાખે છે ।।૧૩।।

જે માણસ માતા-પિતા, બ્રાહ્મણો અને વેદ નો દ્રોહ કરે છે તે માણસને યમદૂતો કાલસૂત્ર નામના નરકમાં નાખે છે. એ નરકનો ઘેરાવો દશ હજાર યોજનનો છે. એની ભૂમિ સાવ ત્રામ્બાની ઊની અને સપાટ છે; તે ભૂમિ ઉપર સૂર્યથી અને નીચે

અગ્નિથી તપ્યા કરે છે. એ નરકમાં પડેલો પાપી જીવ ભૂખ અને તરસ થી બહાર અને અન્દર બળ્યા કરે છે. એની બેચેની એટલી બધી વધી જાય છે કે તે કયારેક બેસે છે, કયારેક લોટે છે, કયારેક તરફડવા માંડે છે, કયારેક ઊભો રહી જાય છે અને કયારેક આમતેમ દોડવા લાગે છે. આમ એ નરપશુના શરીરમાં જેટલાં રોમ હોય છે એટલાં હજાર વર્ષો સુધી એની એવી દુર્ગતિ થતી રહે છે ।।૧૪।।

જે માણસ આપતકાળ ન હોવા છતાં પોતાનો વેદ માર્ગ છોડી દઈને પાખંડપૂર્ણ ધર્મોનો આશ્રય લીધો હોય તેને અસિપત્રવન નામના નરકમાં નાખીને ચાબખાથી મારે છે. એ નરકમાં મારથી બચવા તે ચારે તરફ દોડતા એ પ્રાણીની ઉપર તાલવનનાં બન્ને તરફ ધારવાળાં તરવાર જેવા પાન્દડાં પડે છે તેથી સઘળાં અંગ કપાઈ જાય છે; 'હાય મૂઓ' 'હાય મૂઓ' એવી ચીસો નાખ્યા કરે છે; ભારે વેદનાથી મૂર્ચ્છા પામીને પગલે-પગલે તે પડી જાય છે અને મૂર્છિત થઈ જાય છે. સ્વધર્મને ત્યજી દેનારો માણસ પાખંડ માર્ગમાં મળવાનું એવું ફળ ભોગવે છે ।।૧૫।।

આ જગતમાં કોઈ નિરપરાધ હોય તેને જે રાજા અથવા રાજ કર્મચારી શિક્ષા કરે અને બ્રાહ્મણને દેહની શિક્ષા કરે છે તે મહાપાપી મરણ પામ્યા પછી સૂકરમુખ નામના નરકમાં પડે છે. એ નરકમાં મોટા બળવાળા યમદૂતો એના શરીરના અવયવોને ચિચોડામાં પિલાતી શેરડીના સાંઠાની જેમ પીલે છે. જેવી રીતે આ લોકમાં તેણે સતાવેલા નિર્દોષ પ્રાણી ચીસો પાડતાં તેવી રીતે તે કયારેક આર્ત સ્વરથી ચિચિયારીઓ પાડે છે તો કયારેક બેભાન થઈ જાય છે ।।૧૬।।

મનુષ્યની આજીવિકા ભગવાને વિધિ-નિષેધપૂર્વક નક્કી કરી આપી છે તથા મનુષ્યને બીજાને થતી પીડાનું જ્ઞાન પણ છે, છતાં તે જો માંકડ વગેરે પ્રાણીઓને પીડા કરે તો મરણ પછી એવા પાપને લીધે તે અન્ધકૂપ નામના નરકમાં પડે છે. (કારણ, માંકડ વગેરે પ્રાણીઓને માણસનું લોહી પીવું વગેરે આજીવિકા ઈશ્વરે જ બનાવી છે અને તેમને એને લીધે બીજાને દુઃખ થાયછે તેવું ભાન નથી). આ અન્ધકૂપ નરકમાં પશુ, પક્ષી, મૃગ, સાપોલિયાં, મચ્છર, જૂ, માંકડ અને માખી ઓ જેને માણસોએ દુઃખ દીધું હોય તે તેમને ચારે બાજૂએથી દુઃખ દેવા માંડે છે. નિદ્રાનું કે શાન્તિનું સુખ એમને મળતું નથી. જેમ રોગગ્રસ્ત શરીરમાં જીવ તરફડ્યા કરે છે તેમ અન્ધકારમય નરકમાં તે તરફડ્યા કરે છે ।।૧૭।।

જે કાંઈ ખાવાનું આવ્યું હોય તે બીજાઓને વહેંચી દીધા વિના ખાય અને

વૈશ્વદેવાદિક પંચયજ્ઞ ન કરે તે માણસને કાગડા જેવો કહ્યો છે. મરણ પછી તે કૃમિભોજન નામના અધમ નરકમાં પડે છે. કીડાઓના કુંડરૂપ એ નરક એક લાખ યોજન લાંબું પહોળું છે. એમાં કીડો થઈને પડેલા જીવને બીજા કીડા ખાય છે અને પોતાને પણ કીડા ખાવા પડે છે. વહેંચી દીધા વગર અને હોમ કર્યા વગર ખાનારો અને એનું પ્રાયશ્ચિત નહિ કરનારો માણસ જ્યાં સુધી એ પાપનું શોધન સારી રીતે ન થઈ જાય ત્યાં સુધી વેદના ભોગવ્યા કરે છે ।।૧૮।।

જે માણસ ચોરીથી કે બળાત્કારથી બ્રાહ્મણનાં સોનાં અને રત્ન નું હરણ કરે, કષ્ટ પડ્યું ન હોય તેવા સમયમાં પણ બીજાનાં સોના વગેરેનું હરણ કરે તે માણસ મરણ પછી સન્દંશ નામના નરકમાં પડે છે. ત્યાં એની ચામડીને યમદૂતો લોઢાના ધગાવેલા ગોળાથી દઝાડે છે અને ચીપિયાઓથી ચામડી ઉતારી લે છે ।।૧૯।।

આ લોકમાં જે પુરુષ અગમ્યા સ્ત્રીની સાથે સમ્ભોગ કરે અને જે સ્રી અગમ્ય પુરુષની સાથે વ્યભિચાર કરે તે બન્ને તપ્તસૂર્મિ નામના નરકમાં પડે છે. ત્યાં યમદૂતો એમને ચાબખાથી મારે છે. પુરુષને ધગાવેલી લોઢાની સ્રીની મૂર્તિને સાથે અને સ્રીને એવી જ પુરુષની મૂર્તિ સાથે આલિંગન કરાવે છે ।।૨૦।।

જે પુરુષમાં આ લોકમાં પશુ વગેરે બધાંની સાથે વ્યભિચાર કરે છે તેને મરણ પછી યમદૂતો વજ્રકણ્ટક-શાલ્મલી નામના નરકમાં નાખે છે. ત્યાં યમદૂતો એને વજ્ર જેવાં કાણ્ટાવાળા શેમળાના ઝાડ પર ચઢાવીને પછી નીચે ખેંચે છે ।।૨૧।।

જે રાજાઓ અથવા રાજપુરુષો પોતે સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા છતાં ધર્મની મર્યાદાઓને તોડી નાખે છે તેમને નરકની ખાઈરૂપ વૈતરણી નદી નામના નરકમાં ઝીંકવામાં આવે છે. ત્યાં મર્યાદા તોડનારા એ લોકોને જલચર જીવ ચારે બાજૂએથી પીંખી નાખે છે પણ તેથી એમના પ્રાણ જતા નથી અને પાપને પરિણામે પ્રાણ ટકી રહેવાથી એ નદીમાં તણાયે જાય છે; પોતે જ કરેલાં પાપકર્મનું આ ફલ છે એમ સમજી બહુ જ પરિતાપ પામે છે; વિષ્ઠા, મૂત્ર, પરુ, લોહી, વાળ, નખ, હાડકાં, મેદ, માંસ અને ચરબીની એ નદીમાં એ સિજાયા કરે છે ।।૨૨।।

લાજ શરમને ત્યજી દેનારા પવિત્ર આચાર નિયમનો નાશ કરી કુલટાઓની સાથે પ્રેમ કરી જે લોકો પશુની પેઠે યથેષ્ટ આચરણ કરે છે તે મરણ પછી પૂયોદ નામના નરકમાં પડે છે. એ નરક, પરુ, વિષ્ટા, મૂત્ર, લીંટ, બળખા અને મળથી ભરેલા દરિયા જેવું છે. એમાં પડીને એ જ ઘૃણિત પદાર્થો એને ખાવા પડે છે ।।૨૩।।

આ લોકમાં જે બ્રાહ્મણાદિ ઉચ્ચ વર્ણના લોકો કૂતરા અથવા ગર્દભ પાળે છે અને શિકાર વગેરેમાં લાગ્યા રહે છે તેમને મર્યા બાદ પ્રાણરોધ નામના નરકમાં નાખવામાં આવે છે અને તેમને લક્ષ્ય બનાવી યમદૂતો બાણોથી વીન્ધી નાખે છે ।।૨૪।।

જે પાખંડી લોકો પાખંડપૂર્ણ યજ્ઞોમાં પશુઓને કાપી નાખે છે તે મરણ પછી વિશસન નામના નરકમાં પડે છે. ત્યાં નરકના અધિપતિઓ એને બહુ પીડા પહોંચાડી કાપે છે ।।૨૫।।

જે દ્વિજવર્ણનો પુરુષ કામાતુર થઈ પોતાની સવર્ણ સ્ત્રીને વીર્યપાન કરાવે છે તે મરણ પછી લાલાભક્ષ નામના નરકમાં પડે છે. ત્યાં એને વીર્યની નદીમાં નાખીને યમદૂતો વીર્ય જ પાય છે ।।૨૬।।

જે ચોર લોકો, રાજાઓ કે રાજાઓનાં અધિકારી આ લોકમાં કોઈના ઘરને આગ લગાડે છે, કોઈને ઝેર દે છે, ગામ કે સંઘોને લૂંટે છે તેઓ મરણ પછી સારમેયાદન નામના નરકમાં પડે છે. ત્યાં યમના દૂતરૂપ અને વજ્ર જેવી દાઢવાળા સાતસો અને વીસ કૂતરા એને આંખો મીંચીને ફાડી ખાય છે ।।૨૭।।

જે માણસ સાક્ષી આપવામાં, ધનની લેવડ-દેવડમાં અને દાનમાં કોઈ પણ રીતે ખોટું બોલે છે તે માણસ મર્યા પછી આશ્રય વગરના અવીચિમાન નામના નરકમાં પડે છે. ત્યાં સો યોજન ઊંચા પર્વતોના શિખર ઉપરથી ઊંધે માથે એને નીચે પાડે છે. એ નરકમાં પથ્થરની જગ્યા પાણી જેવી લાગે છે એટલા માટે એનું નામ 'અવીચિમાન' કહેવાય છે. એ સ્થળમાં પડવાથી તિલતિલ જેટલા શરીરના કટકા થઈ જાય છે તો પણ એ મરતો નથી એટલે એને પાછો શિખર પર ચઢાવીને પાડે છે ।।૨૮।।

જે બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણી કે બીજો કોઈ વ્રત લીધેલ માણસ ગફલતથી મદિરા પીએ છે, જે ક્ષત્રીય કે વૈશ્ય સોમપાન કરે છે તે અયઃપાન નામના નરકમાં પડે છે. ત્યાં યમદૂતો નરકથી બીધેલા એ લોકોની છાતીને પગથી દબાવી એમના મોઢામાં અગ્નિથી ઓગાળેલ લોઢાનો રસ રેડે છે ।।૨૯।।

જે પુરુષ આ લોકમાં નિમ્ન કક્ષાનો (હલકી શ્રેણીનો) હોવા છતાં પોતાની જાતને મહાન માનવાને લીધે જન્મ, તપ, વિદ્યા, આચાર, વર્ણ અથવા આશ્રમમાં પોતાનાથી મહાન પુરુષોનો સત્કાર નથી કરતો તે જીવતો મરેલા જેવો છે જ તો પણ મર્યા પછી તેને ક્ષારકર્દમ નામના નરકમાં ઉંધે માથે ફેંકવામાં આવે છે અને ત્યાં એને

અપાર પીડા ભોગવવી પડે છે ।।૩૦।।

જે પુરુષો આ લોકમાં નરબલિદ્વારા ભૈરવ, યક્ષ, રાક્ષસ આદિનું યજન કરે છે અને જે સ્ત્રીઓ પશુની માફક પુરુષોને ખાઈ જાય છે તેમને તે પશુઓની માફક મારી નાખવામાં આવેલા પુરુષો યમલોકમાં રાક્ષસ થઈ અનેક પ્રકારની યાતના આપે છે અને રક્ષોગણભોજન નામના નરકમાં કસાઈઓની જેમ કુહાડીથી કાપી-કાપીને તેનું લોહી પીએ છે, નાચે છે અને ગાય છે. માણસોને મારીને તેઓ જેવા આ લોકમાં રાજી થતા તેવા એ રાક્ષસો રાજી થાય છે ।।૩૧।।

જે માણસો વગડામાં કે ગામમાં નિરપરાધી અને જીવવાને ઈચ્છતા પ્રાણીઓને વિશ્વાસ ઉપજાવી પછી શૂળીમાં કે રસ્સી વગેરેથી બાંધી રમત કરતાં-કરતાં દુઃખ દે છે તેઓ મરણ પછી શૂલપ્રોત નામના નરકમાં પડે છે; ત્યાં યમદૂતો એમને શૂળીથી વીંધી નાખે છે, ભૂખ તરસથી પીડા આપે છે તીખી ચાંચવાળા કાગડા અને વટપક્ષી વગેરે એમને ચારે બાજૂએથી ઠોલી નાખે છે જેથી તે પાપીઓ પોતાના પાપને યાદ કરે છે ।।૩૨।।

સર્પાદિકની પેઠે ક્રૂર સ્વભાવવાળા જે લોકો અહીં પ્રાણીઓને ઉદ્વેગ આપે છે તે મરણ પછી દન્દશૂક નામના નરકમાં પડે છે. ત્યાં પાંચ મોઢાંવાળા અને સાત મોઢાંવાળા સર્પો ઉન્દરની માફક એમને હડપ કરી જાય છે ।।૩૩।।

જે લોકો અહીં ઊંડા, ખાડા, કોઠીઓ, ગુફા વગેરેમાં પ્રાણીઓને રૂન્ધી મૂકે છે તેઓ મરણ પછી અવટનિરોધન નામના નરકમાં પડે છે. ત્યાં યમદૂતો એમને એવા જ ખાડાઓમાં રૂન્ધી મૂકીને ઝેરવાળા અગ્નિના ધુમાડાથી મૂંઝવે છે ।।૩૪।।

જે ગૃહસ્થ અતિથિ કે અભ્યાગતોની ઉપર વારંવાર ક્રોધ કરે છે, જાણે એમને બાળી નાખવા ધારતો હોય તેમ ક્રૂર આંખથી જાુએ છે તે પર્યાવર્તન નામના નરકમાં પડે છે; ત્યાં વજ્ર જેવી ચાંચવાળા ગીધ, કંક, કાગડા અને બટેર વગેરે પક્ષીઓ બળાત્કારથી એ ક્રૂર દષ્ટિવાળા માણસની આંખોને ચૂંટી નાખે છે ।।૩૫।।

ધનનું અભિમાન સેવતો, પોતાને જ શ્રેષ્ઠ માનતો, ટેડી નજરથી જોનારો, સર્વ ઉપર શંકા રાખનારો, ધન ખરચાઈ જશે કે ખૂટી જશે એ બીકથી જેનું હૃદય તથા મોઢું સુકાયા કરે છે તેવો માણસ જમ્પીને બેસતો નથી પણ યક્ષની પેઠે ધનની રક્ષા કરે છે. આવો માણસ મરણ પછી સૂચીમુખ નામના નરકમાં પડે છે. ત્યાં ધનના પેદા કરવાનું અને વધારવાનું પાપ જ લાગ્યું છે તેના સર્વ અંગોને યમના દૂતો દરજીઓની પેઠે

સોઈ દોરાઓ વડે સીવી લે છે ।।૩૬।।

હે રાજા! યમપૂરીમાં આવાં સેંકડો અને હજારો નરકો છે. એ સર્વમાં પાપી લોકો, જે પૈકી કેટલાકનું મેં વર્ણન આપ્યું છે અને કેટલાકનું નથી આપ્યું, વારાફરતી પડે છે. એવી રીતે જ ધર્મને અનુસરનારા લોકો સ્વર્ગાદિક લોકમાં જાય છે. પુણ્ય અને પાપ બન્નેના બાકી રહેલા ભાગ લઈ તેઓ અહીં મનુષ્યલોકમાં પુનર્જન્મને માટે આવે છે ।।૩૭।।

આ ધર્મ અને અધર્મ થી વિલક્ષણ નિવૃત્તિમાર્ગ તો પહેલાં (દ્વિતીય સ્કન્ધમાં) કહેવાઈ ગયો છે. હે રાજા! આ બ્રહ્માંડ જેના પેટા ભેદ પુરાણોમાં ચૌદ પ્રકારના કહેવાયા છે. તે આટલું જ છે, સાક્ષાત્ મહાપુરુષ ભગવાન્ નારાયણનું માયાના ગુણથી બનેલા સ્થૂળ બ્રહ્માંડનું વર્ણન હું તમારી પાસે કરી ચૂક્યો. જે માણસ આદરભાવથી આ પ્રકરણનો પાઠ કરે, સાંભળે કે સંભળાવે તેની બુદ્ધિ શ્રદ્ધાથી અને ભક્તિથી શુદ્ધ થાય છે. એમ થવાથી પરમાત્માનું સત્ય સ્વરૂપ જે અત્યન્ત ગૂઢ છે તેને પણ તે જાણી શકે છે ।।૩૮।।

ભગવાનના સ્થૂળ સૂક્ષ્મરૂપનું શ્રવણ કરી સન્ન્યાસીએ પ્રથમ સ્થૂળરૂપના ધ્યાનમાં મનને સ્થિર કરવું, પછી ધીરે-ધીરે બુદ્ધિવડે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં મનને લઈ જવું ।।૩૯।।

ભૂદ્વીપવર્ષસરિદદ્રિનભઃ સમુદ્ર-પાતાલદિંનરકભાગણલોકસંસ્થા ।
ગીતા મયા તવ નૃપાદ્ભુતમીશ્વરસ્ય સ્થૂલં વપુઃ સકલજીવનિકાયધામ ।।૪૦।।

હે રાજા! પૃથ્વી તેમાં આવેલાં દ્વીપ, ખંડ, નદીઓ, પર્વતો, આકાશ, સમુદ્ર, પાતાલ, દિશાઓ, નરક, જ્યોતિશ્ચક્ર અને બીજા પણ કેટલાક લોકોની સ્થિતિ જે સઘળાં પ્રાણીઓના સમૂહના સ્થાનરૂપ ઈશ્વરના અદ્ભુત અને સ્થૂળ શરીરરૂપ છે તે મેં તારી પાસે કહી દેખાડી ।।૪૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં (છઠ્ઠા અધઃસ્થાન દેશનિરૂપણ પ્રકરણમાં ત્રીજો) ''પૃથ્વીની નીચે આવેલાં નરકોનું વર્ણન'' નામનો છવ્વીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પંચમસ્કન્ધ સમ્પૂર્ણ

ષષ્ઠસ્કન્ધ–પુષ્ટિલીલા

(ડાબી સાથળ)

વિશેષ : પંચમસ્કન્ધમાં છવીસ અધ્યાયવડે સ્થાન લીલાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે ષષ્ઠ સ્કન્ધમાં ઓગણીસ અધ્યાયથી પુષ્ટિલીલાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

૧. **''પુષ્ટિલીલા ભાવ''** : પુષ્ટિલીલા કાળ, કર્મ અને સ્વભાવનો બાધ કરનારી છે. એ શ્રીકૃષ્ણના અનુગ્રહરૂપ છે. **''પોષણં તદનુગ્રહઃ''** પ્રભુનો અનુગ્રહ એટલે પુષ્ટિ. અનુગ્રહ, પ્રસાદ, કૃપા વગેરે શબ્દો એના પર્યાયવાચક છે. પુષ્ટિલીલારૂપ ભગવદ્ધર્મ જ કાળ, કર્મ અને સ્વભાવનો નાશ કરે છે. એમાં કાળ દ્વાદશ માસાત્મક છે, તેમજ **''અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્। વિવિધાશ્ચ પૃથક્ચેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પંચમમ્''** એ વાક્ય અનુસાર અધિષ્ઠાન, કર્તા, કરણ, ચેષ્ટાઓ અને દૈવ એમ પંચાત્મક કર્મ છે અને સ્વભાવ દૈવ અને આસુરભેદથી બે પ્રકારનો છે. એવી રીતે ૧૨।૫।૨ મળીને કુલ ઓગણીસ પ્રકારની પુષ્ટિલીલા પણ થાય છે અને તેથી જ છઠ્ઠા સ્કન્ધના ઓગણીસ અધ્યાય છે.

૨. **પ્રકરણભાવ : અ.''ત્રયં વા ઈદં નામ રૂપં કર્મ ચ''** આ શ્રુતિમાં ઉક્ત નામ, રૂપ અને ત્રણે ભગવત્સ્વરૂપ છે એમ દર્શાવવા નામ, ધ્યાન અને અર્ચન એ ત્રણ પ્રકરણ છે. આ પ્રકારે **નામ કીર્તનથી જ** પ્રભુ કાલાદિનો બાધ કરે છે, નહિ કે પુષ્ટિથી, એવી શંકા ન કરવી કારણ કે નામાદિ ભગવદ્રૂપવિશેષ છે. (તેથી જ નામાત્મક વેદને ભગવત્સ્વરૂપ કહે છે). એની કૃપા વિના એનું સંકીર્તન પણ અસમ્ભવિત જ છે કારણ કે જ્યારે ભગવત્પ્રસાદ થાય ત્યારે જ નામાદિનો ઉચ્ચાર પણ કરાય છે, નહિ તો નહિ. તેમાંયે નામ પણ શ્રવણ, કિર્તન અને સ્મરણ એવા ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું છે, માટે નામ પ્રકરણમાં એના ત્રણ અધ્યાય છે.

બ.ધ્યાનમાં રૂપ જ મુખ્ય છે. નિબન્ધમાં બતાવ્યા પ્રમાણે રૂપ ચૌદ પ્રકારનું છે. રૂપ પ્રકરણમાં ચૌદ અધ્યાય છે. રૂપના ચૌદ પ્રકાર નિબન્ધમાં આ પ્રકારે છે :

રૂપં ચતુર્દશગુણં પ્રત્યેકં હૃદિ ભાવિતમ્ ।
ફલત્યેવેતિ તાવદ્ભિરધ્યાયૈર્વિનિરૂપણમ્ ।।
રૂપેણ મોક્ષદઃ પ્રોક્તો રસેનાનન્દદાયકઃ ।
ગન્ધેન ભક્તિદઃ પ્રોક્તઃ સ્પર્શેના ખિલપાપનુત્ ।।
મનોહરસ્તુ નાદેન યોગેનાત્મપ્રવેશદઃ ।
કાલમોક્ષપ્રદો દ્વિષ્ટઃ સ્વામી સર્વ સુખપ્રદઃ ।

હીનભાવાદ્ દુઃખદશ્ચ કેવલઃ સકલાર્થદઃ ।।
મિતો યોગપ્રદઃ પ્રોક્તો ભિન્નો મૃત્યુપ્રદઃ સ્મૃતઃ ।
યથાસ્થિતો જ્ઞાનદશ્ચ સ્નેહાદ્વશ્યો ભવેદ્ ધ્રુવમ્ ।।

બીજા ધ્યાન પ્રકરણમાં ૧૪ અધ્યાય છે કારણ કે રૂપ ચૌદ ગુણવાળું છે. પ્રત્યેક ગુણયુક્ત ભગવત્સ્વરૂપનું હૃદયમાં ધ્યાન કરવામાં આવે તો ભગવાન્ જીવનું હિત કરે છે. તે ચૌદ ગુણ આ પ્રમાણે છે : પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને ચાર અન્તઃકરણ. દક્ષના તપથી પ્રકટ થયેલાં (સ્વ) રૂપે દક્ષનો શિવજીની અવજ્ઞારૂપ દોષ નિવૃત્ત કરી, તે સૃષ્ટિકર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત હોવા છતાં તેને મોક્ષનું દાન કર્યું. સર્વ ઈન્દ્રિયો અને અન્તઃકરણથી અનુભવી શકાય એવો ભગવદ્રસ આનન્દ રૂપ છે. હર્યશ્વ અને શબલાશ્વ ને નારદજીના ઉપદેશથી ગૂઢ વાક્યોનો અર્થ સમજાયો, જેથી તેઓએ સંસારરસનો ત્યાગ કર્યો. દક્ષને તે રસનો અનુભવ ન થયો અને તેથી નારદજીની સાથે બોલાબોલી થઈ અને શાપ થયા.

ત્રીજા અધ્યાયમાં વિશ્વરૂપમાં કીર્તિરૂપ, ભગવાનના પ્રતાપ પ્રભાવરૂપ ભગવદ્ગન્ધનું નિરૂપણ છે. ગન્ધ એટલે કીર્તિની સુવાસ. ચોથા અધ્યાયમાં **''ઋષિં ત્વાષ્ટમ્ ઉપવ્રજ્ય પરિષ્વજ્યેદમબ્રુવન્''** ત્વષ્ટામાં આવિષ્ટ ભગવાનનો સ્પર્શ થવાથી દેવતાઓના બધા તાપ દૂર થઈ ગયા.

પાંચમાં અધ્યાયમાં દેવોને દધીચિ ઋષિ પાસેથી ભગવન્નાદ રૂપ કવચ પ્રાપ્ત થયું. ભગવન્નાદ ત્રિલોકીનું મન હરી લે છે તેથી જ દૈત્યના અંશવાળો વિશ્વરૂપ વૈષ્ણવ થયો. ઈન્દ્રને કવચ આપવામાં આવતાં ભગવન્નાદનું દૈત્ય સમ્બન્ધિત્વનું નિવારણ કરવા હરિએ જ વિશ્વરૂપને માર્યો.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં **''યોગેનાત્મપ્રવેશદઃ''** નું નિરૂપણ આ પ્રમાણે છે. મૂર્તિમાન દેવરૂપ ભક્તિ તો વૃત્રના ઉદરમાં રહેલી છે, તેનાથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે એ સાચું પણ તે ભક્તિ વૃત્રનો વધ કર્યા વિના બહાર આવી શકે નહિ. દેવો મૂંઝાયા છતાં ભગવન્નારૂપ કવચ ઈન્દ્ર પાસે હોવાથી, તેનાથી જ દેવોના હૃદયમાં ભગવાનની સ્તુતિ કરવાની સ્ફૂરણા થઈ, તે સ્તુતિથી પ્રભુ પ્રકટ થયા. દેવોની સાથે વાત કરી અને આમ દેવોને અપનાવ્યા, અને વૃત્રના વધનો ઉપાય બતાવ્યો.

સાતમા અધ્યાયમાં **''કાલમોક્ષપ્રદોદ્વિષ્ટઃ।''** યુદ્ધનું મૂળ દ્વેષ છે. દૈત્યો ભગવાનનો દ્વેષ કરે છે અને ભગવાન્ તેમને કાલદ્વારા મોક્ષ આપે છે, જેથી ફરીથી તેમને કાલનો ગ્રાસ થવું ન પડે. સેવામાં હસ્તની પ્રવૃત્તિ પરસ્પર બન્ને પક્ષે નથી હોતી, યુદ્ધમાં બન્ને પક્ષે પ્રવૃત્તિ હોય છે.

આઠમા અધ્યાયમાં **"સ્વામી સર્વસુખપ્રદઃ"** આ પ્રમાણે વૃત્રના ઉદરમાં રહેલી મૂર્તિમતી ભક્તિ ભગવાનને પોતાના સ્વામી પતિ માને છે. પતિ પોતાની ભાર્યાને જેમ બધી રીતે સુખી કરે છે તેમ ભગવાન્ પણ ભક્તોને બધી રીતે સર્વ સ્વકીય સુખ આપે છે. આ વૃત્ર ચતુઃશ્લોકીમાં સ્પષ્ટ છે.

નવમાં અધ્યાયમાં **"હીનભાવાદ્ દુઃખદશ્ચ"** વૃત્રે ઇન્દ્રને જ્ઞાન, ભક્તિ, બલ જણાવ્યાં છતાં ઇન્દ્રપદની પ્રાપ્તિમાટે યુદ્ધ જ કર્યું, પણ વૃત્રને ભક્ત સમજી ભગવત્પ્રીતિનેમાટે શરણાગતિ ન સ્વીકારી, ઇન્દ્ર વૃત્રને શરણે ગયા હોત તો ભગવત્પ્રાપ્તિ જલદી થાત અને ભગવત્કૃપાથી અનાયાસે સૌ રૂડાં વાનાં થાત. અહીં તે ન કરતાં પ્રભુમાં હીનભાવનાથી ત્યાગ છતો થયો અને પછી તો ભગવાને પણ ઇન્દ્રનો ત્યાગ કરવાથી આધિદૈવિક વૃત્રહત્યા રૂપી દુઃખ મળ્યું.

દશમા અધ્યાયમાં **"કેવલઃ સકલાર્થદઃ"** ઈશાન ખૂણામાં માનસ સરોવરમાં શ્રીલક્ષ્મીનારાયણ કેવલ પાર્ષદવિહોણા બિરાજે છે. ત્રણે લોકમાં ઇન્દ્ર શરણમાટે ભમ્યા. ક્યાંય પણ શરણ ન મળવાથી માનસ સરોવરમાં, ઇન્દ્રને શરણું મળ્યું, યોગ્ય ન હોવા છતાંય ભગવાનનો સ્વભાવ તો એવો છે કે કોઈ જીવ ભગવત્સમીપે એક ડગ માંડે તો ભગવાન્ તે જીવની દિશામાં ઓગણીસ ડગ ચાલે છે એટલે ભગવાનની સાથે ત્યાં ઇન્દ્ર ગયા. આગલા અધ્યાયમાં ઇન્દ્રનો ભગવાન્માં હીનભાવ હતો, તેથી ભગવત્સમીપ આવવા પણ તે યોગ્ય નહોતા છતાં આ વૃત્રની હત્યા, સર્વ લોકોમાં ભક્તિના પ્રચારમાટે અને વૃત્રના દોષનું નિવારણ કરવા ભગવાનને ભાવતી વાત હતી. એટલું જ નહિ, તે ભગવત્કાર્ય હતું, કાર્ય થયું એટલે હીનભાવનું ફલ ભોગવાઈ જતાં ફરીથી ઉત્તમ બુદ્ધિ થઈ. ધ્યાનથી ભક્તિ, હત્યાથી મોક્ષ, યજ્ઞોથી ધર્મ, તથા મહેન્દ્રપણાથી અર્થ અને કામ આપ્યા. ધ્યાનથી આધિદૈવિક હત્યા, શ્રીરુદ્રથી આધ્યાત્મિક હત્યા અને યજ્ઞોથી ભૌતિક હત્યા નિવૃત્ત થઈ ગઈ.

અગિયારમાં અધ્યાયમાં **"મિતો યોગપ્રદઃ"** ભગવાન્ અને ભગવદાનન્દ અનન્ત હોવાથી તોલ-જોખ-માપના છાબડાંમાં સમાઈ શકતા નથી. પણ ભગવાન્ સિવાય બધાંનો તોલ-જોખ થઈ શકે છે. તેનો નિર્ણય કરી તે બધાથી ભગવાન્ અને ભગવદાનન્દ ક્યાંય ઉત્તમ છે એમ સમજવું એ જ ભગવાન્ અને ભગવદાનન્દનું માપ. સાગર અને આકાશ અનન્ત છે એમ સમજવું એ જ એમનું માપ અથવા જ્ઞાન. અંગિરા ઋષિ ચિત્રકેતુ રાજાને ઉપદેશ આપવા જ આવ્યા હતા તો પણ ચિત્રકેતુએ તો એમ જ કહ્યું કે પુત્ર વિના પોતાની અને પોતાના પિતરોની ગતિ જ નથી માટે પુત્ર આપો જ આપો, આમ તેને ભગવાન્માં ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિ ન થઈ. ભગવાન્

પરમાનન્દ સ્વરૂપ છે એવું ઉત્તમ જ્ઞાન પણ ન થયું અને પરિણામે તેને ભગવાનની અપ્રાપ્તિ રૂપી અયોગ જ મળ્યો **"ભિન્નોમૃત્યુપ્રદઃ"** એક સર્વાત્મક અદ્વિતીય આત્મસ્વરૂપ ભગવાનનું વિદારણ કરી, અહંકાર જીવાત્માને અલગ કરે છે. પછી જુદો પડેલો જીવ મમતાથી જડને ભગવાન્‌થી પૃથક્ કરે છે, તેથી ભગવાન્ પણ એ વિદારણકર્મનું દુઃખરૂપ જ ફલ આપે છે. ત્યાં જડજીવરૂપથી શોક, મોહ અને આર્તિરૂપ દુઃખ થાય છે, અને મૂલરૂપથી પોતાનામાં કાલસ્વરૂપનું સમ્પાદન કરી મૃત્યુરૂપ દુઃખ આપે છે. **"યથાસ્થિતો જ્ઞાનપ્રદઃ"** આ અધ્યાયમાં પોતાના યોગબલવડે નારદજીએ બોલાવેલો ચિત્સ્વરૂપ જ્ઞાનધર્મવાળો જીવ યથાસ્થિત આવે છે અને મોહ દૂર કરનારું જ્ઞાન ચિત્રકેતુને આપે છે. **"સ્નેહાદ્ વશ્યો ભવેદ્ ધ્રુવમ્"** સ્નેહ એટલે ભક્તિ. આ અધ્યાયમાં સંકર્ષણ ભગવાને ચિત્રકેતુને ઉપદેશ આપ્યો અને એ ઉપદેશથી ચિત્રકેતુને ભક્તિ થઈ. પણ પોતાને સમ્પત્તિની પ્રાપ્તિ થઈ છે તે પોતાના સાધનબલથી થઈ છે તેવું તેને અભિમાન હતું, તેથી તેની ભક્તિ દીનતા વિહોણી હતી. ઓછામાં પૂરું વિદ્યાધરપણામાં તેને આસક્તિ હતી. આ બન્ને બાબતો ભક્તોમાં શોભે નહિ તેથી તે દૂર કરવા અને દીનતાનું તેને દાન કરવા ભગવાને જ તેને પાર્વતીદ્વારા શાપ અપાવ્યો. સામો શાપ આપી શકવાને સમર્થ ચિત્રકેતુએ સામો શાપ ન આપ્યો એટલું જ નહિ પણ ખેલદિલી પૂર્વક શાપ સ્વીકાર્યો. આમ ચિત્રકેતુને આસુર યોનિ પ્રાપ્ત થઈ તે વૃત્રાસુર થયો, પણ તેના ભક્તિના સંસ્કાર એમ જ રહ્યા. એટલે જ તો ખૂનખાર જંગમાં પ્રભુએ પ્રકટ થઈ તેને દર્શન આપ્યાં અને તેણે દીનતાભાવ પૂર્વક પરમભક્તિ બોધક ચતુઃશ્લોકી **"અહં હરે તવ..."** દ્વારા સ્તવન કર્યું. તેના દેહત્યાગ સમયે પ્રભુ ત્યાં પધાર્યા અને તેનો (વૃત્રનો) પ્રવેશ બધાનાં દેખતાં પ્રભુમાં થયો તે પ્રભુનું સ્નેહને લીધે વશ થવું.

ક. ત્રીજા પ્રકરણમાં અર્ચનનું વર્ણન આવે છે. એ બાહ્યાન્તર ભેદવડે બે પ્રકારનું છે, માટે એનું નિરૂપણ બે અધ્યાયવડે કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે ઓગણીસ અધ્યાયના ષષ્ઠ સ્કન્ધનો અર્થ સમજવો. પ્રભુનાં નામ, રૂપ અને ક્રિયા આ ત્રણે વસ્તુમાં જો પ્રભુ પ્રસન્ન હોય તો જ મોક્ષ આપે છે.

સ્કન્ધાર્થ વિચારમાં પુષ્ટિલીલાના ૧૯ અધ્યાયો નીચે પ્રમાણે થાય છે. પુષ્ટિસ્થિતિ કર્મ, કાલ અને સ્વભાવ નો બાધ કરે છે. આ ત્રણેને દૂર કરી પુષ્ટિ પોતાનો અમલ કરે છે. તેથી કર્મના પાંચ પ્રકાર છે : ૧. અધિષ્ઠાન(શરીર) ૨. કર્તા(જીવ) ૩. કરણ(બાહ્ય અને આભ્યન્તર) ૪. ચેષ્ટા(પ્રાણ વિગેરે વાયુની ચેષ્ટા) અને ૫.દૈવ(કાલ, કર્મ, ભગવદિચ્છા, અન્તર્યામી, મુખ્ય પ્રાણના સહાયક ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ આદિ) આ પ્રમાણે પાંચ અધ્યાય પ્રથમ

પ્રકરણના થાય છે. કાળ બાર માસનો હોવાથી બીજા પ્રકરણના બાર અધ્યાય છે.

સ્વભાવ દૈવ અને આસુર એમ બે પ્રકારનો હોવાથી ત્રીજા પ્રકરણના બે અધ્યાય છે. આ પ્રમાણે પુષ્ટિ (અનુગ્રહ) દરેકનો બાધ કરનાર હોવાથી તેને કાળ, કર્મ, સ્વભાવથી દૂર રાખનાર તરીકે સ્કન્ધવિચારની દષ્ટિએ આ સ્કન્ધના ૧૯ અધ્યાય થાય છે, પ્રકરણ વિચારની દષ્ટિથી પણ જે પ્રકારે ૧૯ અધ્યાયની સંકલના કરી છે, તેને કોષ્ઠકમાં દર્શાવી છે.

ષષ્ઠસ્કન્ધ-પુષ્ટિલીલા

પુષ્ટિ-પોષણ અધ્યાય૧૯

નામ અધ્યાય૧-૩
- **શ્રવણ**
- **કીર્તન**
- **સ્મરણ**

(રૂપ) ધ્યાન અધ્યાય૪-૧૭ (કુલ૧૪)

અર્ચન અધ્યાય૧૮-૧૯
- **બાહ્ય**
- **આભ્યન્તર**

પંચજ્ઞાનેન્દ્રિય **પંચકર્મેન્દ્રિય** **ચતુર્વૃત્તિઅન્તઃકરણ**

૫ + ૫ + ૪=૧૪

આ પહેલા અધ્યાયમાં વિષ્ણુના દૂતો નામનું સામર્થ્ય જણાવવામાટે પાપીને છોડાવે છે પછી એનું પાપ જણાવવાને તેઓ ધર્મ વગેરેનું લક્ષણ આપે છે. અજામિલ પાપાત્મા હતો એમ પ્રસિદ્ધ છે. વાસ્તવિક રીતે તો એનો ઉદ્ધાર કરવાની પ્રભુની ઇચ્છા હતી તેથી જ. અજામિલ ભક્ત હતો પરન્તુ એનો ગર્વ દૂર કરવામાટે એને પરસ્ત્રીમાં આસક્ત કર્યો. જ્યારે વિષ્ણુદૂતો અને યમદૂતો વચ્ચેનો સંવાદ એણે શ્રવણ કર્યો ત્યારે એને ભાન થયું. જો પ્રભુને એનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા ન હોત તો એને મૃત્યુ સમયે "નારાયણ" નામનો ઉચ્ચાર પણ કરવાની

સ્ફુરણા ન થવા દેત. પ્રભુએ એને ગર્વમુક્ત કરી અપનાવ્યો એ જ પ્રભુનો અનુગ્રહ કે પુષ્ટિ છે. ગમે તેવા પાપીનો પ્રભુ ઉદ્ધાર કરી શકે. પ્રભુ વિના બીજુ કોણ ઉગારે?

(આ સ્થળે સમાધિભાષા નથી પણ મતાન્તરી ભાષા છે. કારણ કે ભક્તનો ગર્વ દૂર કરવા એનાથી પાપાચરણ કરાવવું અને પછી અનુગ્રહથી એનો ઉદ્ધાર કરવો એનો અનુભવ વ્યાસજીને સમાધિમાં થયો નથી. કેમકે નામલીલાની સ્વતન્ત્રતા છે તેથી આ ભાગ સમાધિભાષા નથી પણ મતાન્તરી ભાષા છે)

પહેલું નામ પ્રકરણ

અધ્યાય ૧

અજામિલનું આખ્યાન

નિવૃત્તિમાર્ગઃ કથિત આદૌ ભગવતા યથા ।
ક્રમયોગોપલબ્ધેન બ્રહ્મણા યદસંસૃતિઃ ।।૧।।

પરીક્ષિત રાજાએ પૂછ્યું : જે માર્ગથી અનુક્રમે બ્રહ્માની પ્રાપ્તિ થઈને બ્રહ્માની સાથે મોક્ષ થાય, તેવો નિવૃત્તિમાર્ગ આપે પહેલાં (દ્વિતીય સ્કન્ધમાં) યથાર્થ રીતે કહ્યો છે ।।૧।।

હે મુનિ! જેથી સ્વર્ગાદિક સુખ મળે તેવો પ્રવૃત્તિમાર્ગ પણ (તૃતીય સ્કન્ધમાં) કહ્યો છે. આ પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં અવિદ્યાવાળા પુરુષને વારંવાર ભોગને માટે દેહની પ્રાપ્તિ થયા કરે છે ।।૨।।

અધર્મથી મળનારાં અનેક નરકો (પંચમ સ્કન્ધમાં) અને સ્વાયમ્ભુવ મનુનો પહેલો મન્વન્તર પણ (ચોથા સ્કન્ધમાં) કહ્યો ।।૩।।

પ્રિયવ્રત તથા ઉતાનપાદ રાજાનો વંશ, એમાં થયેલા રાજાઓનાં ચરિત્રો, અને દ્વીપ, ખંડ, સમુદ્ર વગેરે નદીઓ, બગીચા તથા વૃક્ષો વિશે પણ (ચોથા અને પાંચમાં સ્કન્ધમાં)વર્ણન આવીગયાં ।।૪।।

વિભાગ, લક્ષણ અને પ્રમાણ સહિત ભૂમંડળની સ્થિતિ પણ જેવી રીતે પરમેશ્વરે કરી છે તે પ્રમાણે આપ કહી ગયા ।।૫।।

હવે હે મહાભાગ! હવે હું તે ઉપાય જાણવા માગું છું જે કરવાથી મનુષ્યોને અનેક ભયંકર યાતનાઓ વાળાં નરકમાં જવું ન પડે. કૃપા કરીને તેનો *ઉપદેશ કરો ।।૬।।

વિશેષ : રાજાએ સર્ગ, વિસર્ગ અને સ્થાન એમ વિરાટ્ ભગવાનના ધ્યાનના અંગભૂત ત્રણ

લીલાઓ શ્રવણ કરી, તેમાં સ્થાન લીલાના શ્રવણમાં ભગવાન્ પ્રાણીના કર્મને અનુસરી નરકાદિમાં સ્થાપન કરે છે એમ જાણીને પોતે પણ બ્રાહ્મણની અવજ્ઞા કરેલી છતાં તેનું પ્રાયશ્ચિત કરેલું ન હોવાથી **"ન બ્રહ્મદંડદગ્ધસ્ય ન ભૂતભયદસ્ય ચ। નારકાશ્ચાનુગૃહ્ણન્તિ યાં-યાં યોનિમસૌ ગતઃ"** બ્રાહ્મણના દંડથી દગ્ધ થયેલો અને સર્વને ભય પમાડનારો જે-જે યોનિમાં જાય તે-તે યોનિમાં પણ તેને નરકના વાસીઓ પણ મહેરબાની બતાવતા નથી. ઈત્યાદિ વાક્યોને અનુસરીને નરક યાતના અવશ્ય ભોગવવી પડશે એમ આશંકા કરીને તેથી ભય પામીને પોતાનો નરકથી ઉદ્ધાર થવાનો ઉપાય પૂછે છે.

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : માણસ પાપ કરે છે મન, વાણી અને શરીરથી, તે જો એનું બરાબર પ્રાયશ્ચિત (નિવારણ) આ જ જન્મમાં ન કરે તો મરણ પછી એ અવશ્ય નરકમાં પડે છે, જે દારુણ દુઃખવાળાં નરકો વિશે હું તમારી પાસે (પાંચમાં સ્કન્ધના અન્તમાં) કહી ગયો છું ।।૭।।

એટલામાટે પાપના નિવારણનો યત્ન મરતાં પહેલાં જ કરવો જોઈએ. એ પણ જ્યારે દેહમાં વિપત્તિ ન હોય ત્યારે સાવધાન મનથી તુરત જ કરવો જોઈએ. રોગની ગુરુતા કે લઘુતા જોઈ વૈદ્ય જેમ તેની જલદી ચિકિત્સા કરે તેમ પાપની ગુરુતા-લઘુતા જોઈને અનુકૂળ આવે તેવું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ ।।૮।।

પરીક્ષિતે પૂછ્યું : ભગવન્! રાજ્યદંડાદિક પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરીને નરકપાતાદિ ઉપરથી એ પાપને દુશ્મન તરીકે જાણે છે, તો પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી પણ પાછું પાપ વાસનાઓને વિવશ થઈ પાપ કરે છે, તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એ ખરું નિવારણ છે એમ શી રીતે કહી શકાય? ।।૯।।

પાપ નિર્મૂળ તો થતું નથી; નિર્મૂળ થતું હોય તો પાછું ઉત્પન્ન થવું ન જોઈએ. જેમ હાથી નાહ્યા પછી પણ ધૂળ નાખીને પોતાના શરીરને મેલું કરે છે, તેમ માણસ પણ એકવાર પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને વળી પાછું પાપ કરે છે. કર્મમાર્ગથી કરેલું પ્રાયશ્ચિત્ત હાથીના સ્નાન જેવું છે, તેથી પ્રાયશ્ચિત્તને હું વ્યર્થ માનું છું. (રાજા પોતે ઉત્તમ અધિકારી હોવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત વ્યર્થ છે એમ શંકા કરે છે) ।।૧૦।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : સાચું પૂછો તો કૃચ્છ્ર, ચાન્દ્રાયણાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ કર્મથી કર્મનો સમૂળગો નાશ નથી થતો; કારણ કે કર્મનો અધિકારી અજ્ઞાની (ભગવાન્‌થી વિમુખ) અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી પાપ વાસના સર્વથા દૂર થઈ શકતી નથી, તેથી સાચું પ્રાયશ્ચિત્ત તો તત્ત્વજ્ઞાન જ છે ।।૧૧।।

જેમ પથ્ય અન્ન ખાનારો માણસ વ્યાધિની હરકતથી નહિ પીડાતાં સ્વસ્થ રહે છે તેમ હે રાજા! નિયમો પાળનારો માણસ પણ રાગદ્વેષાદિક નિવૃત્ત થતાં ધીરે-ધીરે કલ્યાણપ્રદ તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવામાં સમર્થ થાય છે ।।૧૨।।

ત્રિવિધ દુઃખ સહન કરીને વિધિયુક્ત એકાદશી આદિ ઉપવાસો, બ્રહ્મચર્ય,[1] મનનો નિગ્રહ, બ્રાહ્યેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, દાન, સત્ય, પવિત્રતા, અહિંસા વગેરે યમ અને જપ, અર્ચન આદિ નિયમોથી શ્રદ્ધાવાળા અને ધર્મ જાણનારા ધીર પુરુષો પોતાનાં દેહ, વાણી અને બુદ્ધિથી થયેલાં મોટાં પાપને પણ, જેમ અગ્નિ વાંસના સમૂહને બાળી નાખે તેમ, બાળી[2] નાખે છે ।।૧૩-૧૪।।

વિશેષ : ૧.સ્ત્રીનું સ્મરણ, કીર્તન, ક્રીડા, દર્શન, છાની વાત કરવી, સંકલ્પ કરવો, નિશ્ચય કરવો અને સમ્ભોગ કરવો એ આઠ પ્રકારનું મૈથુન અને એથી ઊલટું તે બ્રહ્મચર્ય કહેવાય છે. ૨. તપ વગેરે સાધનો ઘણા વખત સુધી કર્યા હોય તો જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ પાપોને બાળી નાખે છે; તથાપિ ભસ્મ તો અવશેષ રહે છે. તેમ પાપ પણ થોડું અવશેષ રહે છે, જ્ઞાનનો તિરોભાવ થવાથી ફરીથી વિષયાસક્ત થવાય છે તેથી બીજું પ્રાયશ્ચિત કહે છે.

કેટલાક ભગવાનને જ શરણે રહેનારા વિરલ પુરુષો જેમ સૂર્ય ઝાકળનો નાશ કરી નાખે તેમ એકલી ભક્તિથી જ પોતાના સઘળાં પાપોને નાશ કરી નાખે છે ।।૧૫।।

હે રાજા! જ્ઞાનમાર્ગથી પણ ભક્તિમાર્ગ શ્રેષ્ઠ છે. વૈષ્ણવોની સેવાથી ભગવાન્‌માં જ પોતાની ઈન્દ્રિયોને તત્પર રાખનાર માણસ પાપથી જેવો મુક્ત થાય છે તેવો તપ વગેરે કરવાથી થતો નથી ।।૧૬।।

જગતમાં આ ભક્તિમાર્ગ જ સુખરૂપ હોવાથી તથા વિઘ્નાદિક ભયથી રહિત હોવાથી ઘણો ઉત્તમ છે. એ માર્ગે દયાળુ, કામના વગરના અને નારાયણમાં પરાયણ રહેનાર ભગવદ્ભક્તો ચાલે છે ।।૧૭।।

હે રાજા! જેમ નદીઓ મદિરાના ઘડાને પવિત્ર કરી શકે નહિ તેમ વારંવાર કરાતાં મોટાં-મોટાં પ્રાયશ્ચિત્તો ભગવાન્‌થી વિમુખ માણસને પવિત્ર કરી શકતાં નથી(પણ ભક્તિ તો થોડી છતાં પણ પવિત્ર કરે છે) ।।૧૮।।

જેઓએ પોતાના ભગવદ્‌ગુણાનુરાગી મન-મધુકરને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિન્દના મકરન્દનું એક વખત પણ પાન કરાવી દીધું, એમણે બધાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લીધાં, તેઓ સ્વપનમાં પણ યમરાજ અને તેમના પાશધારી દૂતોને નથી જોતા પછી નરકની તો વાત જ શી? ।।૧૯।।

આ વિષયમાં વિષ્ણુ અને યમના (યમનું નામ સાંભળીને બધા લોકો હરિનું સ્મરણ કરે છે) દૂતોના સંવાદવાળો એક પ્રાચીન ઈતિહાસ મહાત્મા લોક કહેતા હોય છે, તે મારી પાસેથી સાંભળો ।।૨૦।।

કનોજ શહેરમાં એક દાસી (કલિની શક્તિ સમજવી) નો *પતિ અજામિલ નામનો બ્રાહ્મણ હતો. દાસીના સંસર્ગથી ખરાબ થવાને લીધે એનો સદાચાર નષ્ટ થઈ ચૂક્યો હતો. બાન પકડવાં, જુગાર રમવો, ઠગાઈ અને ચોરી કરવી વગેરેથી નીચ આજીવિકા ચલાવતો અપવિત્રતાથી કુટુમ્બનું પોષણ કરતાં એ અજામિલ પ્રાણીઓને ત્રાસ આપતો ।।૨૧-૨૨।।

વિશેષ : અજામિલનો ગર્વ દૂર કરવા ભગવાને એની પાસે પાપ કરાવ્યું. આ દાસી કલિની શક્તિ સમજવી.

એ પ્રમાણે રહેતા અને દાસીના પુત્રોને લાડ લડાવતા અજામિલના આયુષ્યનાં અઠ્યાસી વર્ષ જેટલો લાંબો કાળ વીતીગયો ।।૨૩।।

એ બૂઢાને દશ દીકરા હતા તેમાં જે સૌથી નાનો હતો તેનું નામ નારાયણ હતું, તે મા-બાપને બહુ જ પ્યારો હતો ।।૨૪।।

વૃદ્ધ અજામિલે અત્યન્ત મોહને લીધે પોતાનું સમ્પૂર્ણ હૃદય પોતાના બાલક નારાયણને સોંપી દીધું હતું. તે પોતાના પુત્રની બોબડી બોલી સાંભળી-સાંભળી તથા બાલ-સુલભ રમત જોઈ-જોઈને ફૂલ્યો સમાતો ન હતો ।।૨૫।।

અજામિલ બાલકના સ્નેહ-બન્ધનમાં બંધાઈ ગયો હતો, જ્યારે તે ખાતો ત્યારે તેને પણ ખવડાવતો, જ્યારે પાણી પીતો ત્યારે તેને પણ પાતો. આ પ્રમાણે તે ભાનભૂલાને એ વાતનું પણ સ્મરણ ન રહ્યું કે મારા માથે મૃત્યુ સવાર થઈ ચૂક્યું છે ।।૨૬।।

એ પ્રમાણે રહેનારા એ અજ્ઞાની અજામિલનું મન મરણ સમયે નારાયણ નામના છોકરાનો વિચાર કરવા લાગ્યું. (છોકરાનું નામ નારાયણ હતું તેના મહિમાને લીધે એ છોકરાને લાડ લડાવતો એ પણ ભક્તિરૂપ જ થયું) ।।૨૭।।

એટલામાં અજામિલે જોયું કે અત્યન્ત દારુણ, વાંકામુખા અને ઊભા કેશવાળા ત્રણ પુરુષો હાથમાં પાશ લઈને પોતાને લેવાને આવેલા છે. અજામિલ વ્યાકુળ થઈ ગયો ત્યારે એણે ઊંચા અને લાંબા સાદથી દૂર રમતા પોતાના છોકરાને બોલાવ્યો, 'નારાયણ!' ।।૨૮-૨૯।।

ભગવાનના પાર્ષદોએ જોયું કે આ મરતી વખતે અમારા સ્વામી નારાયણનું

નામ લઈ રહ્યો છે, એમના નામનું કીર્તન કરી રહ્યો છે; તેથી તેઓ ઝપાટાબંધ ત્યાં આવી પહોંચ્યા ।।૩૦।।

એમણે જે યમદૂતો એ દાસીના પતિ અજામિલના શરીરમાંથી એના સૂક્ષ્મ શરીરને ખેંચતા હતા તેમને જોરાવરીથી અટકાવ્યા ।।૩૧।।

અટકાવેલા એ યમના દૂતોએ એમને કહ્યું કે યમરાજની આજ્ઞાનો નિષેધ કરનાર તમો કોણ છો? ।।૩૨।।

તમો કોના દૂત છો, ક્યાંથી આવ્યા છો અને આને લઈ જવાની શામાટે મનાઈ કરો છો? શું તમે કોઈ દેવતા, ઉપદેવતા અથવા સિદ્ધશ્રેષ્ઠ છો? ।।૩૩।।

તમે સઘળા કમળદલ જેવી આંખોવાળાં, પીળાં રેશમી વસ્ત્રો ધારણ કરનારા, મસ્તક ઉપર કિરીટ પહેરનારા, કાનોમાં કુંડળ પહેરનારા, ગળામાં કમળની માળાઓથી શોભતા યુવાન અને સુન્દર ચાર ભુજાવાળા છો. ધનુષ્ય, ભાથા, તલવાર, ગદા શંખ, ચક્ર અને કમળ થી તમે શોભી રહ્યા છો. અમે ધર્મનું રક્ષણ કરનાર યમરાજાના કિંકર છીએ તેમને તમે શામાટે મનાઈ કરો છો? ।।૩૪-૩૬।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે યમદૂતોનું બોલવું સાંભળી એ ભગવાનના આજ્ઞાકારી પાર્ષદો હસ્યા અને એમણે મેઘના નાદ સરખી ગમ્ભીર વાણીથી નીચે પ્રમાણે કહ્યું: ।।૩૭।।

ભગવાનના પાર્ષદો બોલ્યા : જો તમે ખરેખર ધર્મ રાજાના આજ્ઞાકારી હો તો ધર્મનું જે લક્ષણ હોય તે અમને કહો ।।૩૮।।

કયા નિયમથી શિક્ષા કરવામાં આવે છે? દંડને પાત્ર કોણ છે? મનુષ્યમાં બધા પાપાચારી દંડને યોગ્ય છે કે તેઓમાંથી કેટલાક જ? ।।૩૯।।

યમદૂતોએ કહ્યું : વેદે જે કરવાની આજ્ઞા કરેલી હોય તે ‘ધર્મ’; વેદે જે કરવાની મનાઈ કરી હોય તે ‘અધર્મ’ વેદ સાક્ષાત્ નારાયણના નિઃશ્વાસથી પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થયેલાં છે, એટલામાટે વેદ સાક્ષાત્ નારાયણ સ્વરૂપ જ છે, એવું અમે સાંભળ્યું છે ।।૪૦।।

એ નારાયણે પોતાના સ્વરૂપમાં જ આ ત્રિગુણમય પ્રાણીઓને, શાન્તિ વગેરે ગુણો, સુબ્રાહ્મણ વગેરે નામો, અધ્યયન વગેરે ક્રિયાઓ, અને વર્ણાશ્રમ વગેરે રૂપોથી વ્યવસ્થિત રીતે જુદાં પાડેલાં છે, તે નારાયણ વેદ જ છે ।।૪૧।।

સૂર્ય અગ્નિ આકાશ, વાયુ, ગાયો, ચન્દ્રમાં, સન્ધ્યા, રાત, દિવસ, દિશાઓ,

જળ, પૃથ્વી, કાળ અને ધર્મ જીવ જે અધર્મ કરે છે તેના સાક્ષીઓ છે ।।૪૨।।

આ સાક્ષીઓદ્વારા અધર્મનો પત્તો લાગી જાય છે અને આમ દંડના પાત્રનો નિર્ણય થઈ જાય છે. પાપ કર્મ કરનારાઓથી પુણ્ય પણ થાય છે. અને પાપ પણ થાય છે, કેમકે એમને ગુણોનો સંગ લાગેલો છે. જો કોઈ અકર્તા હોય તો એનાથી પાપ ન થાય. પરન્તુ, દેહધારી તો કર્મ કર્યા વગર રહેતો જ નથી. કર્મ કરનારથી પાપ પણ અવશ્ય થાય છે.માટે સર્વ પ્રાણીઓ શિક્ષાને યોગ્ય છે. જે વ્યક્તિએ અહીં જેટલો અને જેવો ધર્મ કે અધર્મ કરેલ હોય તે મરણ પછી પરલોકમાં તેટલું અને તેવા પ્રકારનું ફળ ભોગવે છે ।।૪૪-૪૫।।

હે દેવશિરોમણિઓ! સત્ત્વ, રજ અને તમ આ ત્રણ ગુણોના ભેદથી આ લોકમાં પણ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રાણીઓ જોવામાં આવે છે પુણ્યાત્મા, પાપાત્મા, અને પુણ્ય પાપ બન્ને કરનારાં; અથવા સુખી, દુઃખી અને સુખ-દુઃખ બન્ને ભોગવતાં. એ જ પ્રમાણે પરલોકમાં પણ એમની ત્રિવિધતાનું અનુમાન કરી શકાય છે ।।૪૬।।

જેમ વર્તમાનકાળની વસન્તાદિક ઋતુ ભૂતકાળ સમ્બન્ધી વસન્તાદિકના અને ભવિષ્યકાળ સમ્બન્ધી વસન્તાદિકના ફૂલફળ વગેરે ગુણોને જણાવે છે, એટલે કે વર્તમાન વસન્ત ઋતુમાં જેવાં ફૂલફળ દેખાય છે તેવાં જ ભૂત વસન્તમાં હશે એવું અનુમાન થાય છે, તેવી રીતે જે પ્રાણી વર્તમાન જન્મમાં શાન્ત, સુખી અને ધાર્મિક છે તે ભૂતજન્મમાં અને ભવિષ્ય જન્મમાં પણ એવો જ થશે એવું અનુમાન થાય છે. વર્તમાન જન્મ ઉપરથી પણ પ્રાણીઓના ગયા જન્મની અને થનારા જન્મની પરીક્ષા થઈ શકે છે ।।૪૭।।

ધર્મ-અધર્મ જાણવાની આ રીત બીજાઓમાટે છે. યમરાજા તો પોતાની નગરીમાં બેઠા-બેઠા જીવના પૂર્વજન્મની તેમજ થનારા જન્મની સ્થિતિને મનથી જ બરાબર જાણી શકે છે ।।૪૮।।

તમથી યુક્ત જીવ વ્યક્ત દેહને જ જાણી શકે છે, કેમકે એ અજ્ઞાનથી મોહિત છે. એની સ્મૃતિ નાશ પામેલી હોય છે તેથી એ પૂર્વ-પર જન્મને જાણી શકતો નથી ।।૪૯।।

કર્મ કરવાની પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી જાણવાના પાંચ વિષયો, અને મન, એ સોળમાં રહેલો પોતે સત્તરમો એક જ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને એના વિષયોને પામે છે ।।૫૦।।

જીવનું આ સોળ કલા અને સત્ત્વ વગેરે ત્રણ ગુણવાળું લિંગશરીર અનાદિ છે. એ

જ જીવને વારંવાર હર્ષ, શોક, ભય અને પીડા દેનારા જન્મ-મૃત્યુ નાં ચક્કરમાં નાખે છે ।।૫૧।।

જે જીવ અજ્ઞાનવશાત્ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર આ છ શત્રુઓ ઉપર વિજય નથી મેળવી લેતો તેની પાસે એની મરજી નહિ છતાં પણ એ લિંગશરીર કર્મ કરાવે છે. જીવ પોતે રેશમના કીડાની પેઠે કર્મથી પોતાના સ્વરૂપને ઢાંકી દઈને પાછો એમાંથી નીકળવાને ઉપાય જાણતો નથી ।।૫૨।।

કોઈ પ્રાણી ક્ષણ માત્ર પણ કર્મ કર્યા વગર કદી રહેતો નથી. પૂર્વ કર્મના સંસ્કારથી રાગદ્વેષાદિક ગુણો પ્રકટ થાય છે અને બળાત્કારથી એ પરતન્ત્ર જીવની પાસે કર્મ કરાવે છે. એનાં કર્મોને લીધે જીવને જુદા-જુદા દેહો આવે છે ।।૫૩।।

જીવ પોતાના પૂર્વ જન્મોના પાપ પુણ્યમય સંસ્કારને લીધે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીર પ્રાપ્ત કરે છે. એની સ્વાભાવિક અને પ્રબલ વાસનાઓ ક્યારેક એને માતાના જેવો (સ્રીરૂપ) છે તો ક્યારેક પિતાના જેવો (પુરુષરૂપ) બનાવી દે ।।૫૪।।

પ્રકૃતિના સંસર્ગથી પુરુષ પોતાને પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપથી વિપરીત લિંગ શરીર માની બેઠો છે. આ મિથ્યા જ્ઞાન ભગવાનના ભજનથી તરત જ દૂર થઈ જાય છે ।।૫૫।।

દેવતાઓ! આપ જાણો જ છો કે આ અજામિલ શાસ્રોનો સારો જાણકાર હતો. શીલ, સદાચાર અને સદ્ગુણોનો તો એ ખજાનો જ હતો. બ્રહ્મચારી, વિનયી, જિતેન્દ્રિય, સત્યપરાયણ મન્ત્રવેત્તા અને પવિત્ર પણ હતો ।।૫૬।।

તેણે ગુરુ, અગ્નિ, અતિથિ અને વૃદ્ધ પુરુષોની સેવા કરી હતી. અહંકારનું તો એનામાં નામ પણ ન હતું. તે બધાં પ્રાણીઓનું હિત ઈચ્છતો, ઉપકાર કરતો, ખપ પૂરતું જ બોલતો અને કોઈના ગુણોમાં દોષ જોતો નહિ ।।૫૭।।

એક દિવસ આ બ્રાહ્મણ પોતાના પિતાની આજ્ઞાનુસાર વનમાં ગયો અને ત્યાંથી ફલ, ફૂલ, સમિધ તથા કુશ લઈને ઘરે પાછો આવ્યો ।।૫૮।।

પાછા વળતાં તેણે જોયું કે એક ભ્રષ્ટ શૂદ્ર, જે ઘણો જ કામી અને નિર્લજ્જ છે તે શરાબ પીને કોઈ વેશ્યાની સાથે વિહાર કરી રહ્યો છે. વેશ્યા પણ શરાબ પીને ચકચૂર બની રહી છે. નશાને લીધે એની આંખો નાચી રહી છે અને તેની સ્થિતિ અર્ધનગ્ન થઈ રહી છે. તે શૂદ્ર તે વેશ્યાની સાથે ક્યારેક ગાતો, ક્યારેક હસતો અને ક્યારેક તરહ-તરહની ચેષ્ટા કરી તેને પ્રસન્ન કરે છે ।।૫૯-૬૦।।

શૂદ્રની ભુજાઓમાં અંગરાગાદિ કામોદ્દીપક વસ્તુઓ લગાડેલી હતી અને તેનાથી તે કુલટાને આલિંગન કરી રહ્યો હતો. તેને આ અવસ્થામાં દેખી અજામિલ એકદમ મોહિત અને કામવશ થઈ ગયો ।।૬૧।।

એણે ધૈર્ય અને જ્ઞાનવડે પોતાના મનને રોકવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, પણ કામદેવે એના મનને એવું વિહ્‌વલ બનાવ્યું હતું કે એને કાબૂમાં રાખી શક્યો નહિ ।।૬૨।।

એ શૂદ્ર અને વેશ્યાને જોવાથી એને કામદેવરૂપી ઝૂડે પકડ્યો હતો તેથી એ સ્મૃતિભ્રષ્ટ થયો અને મનથી એ વેશ્યાનું જ ચિન્તન કરવા લાગ્યો અને સ્વધર્મ પાળતો અટક્યો ।।૬૩।।

એની પાસે બાપનું જેટલું ધન હતું તે સઘળુંયે આપીને તે એને જ રાજી કરવા લાગ્યો, એટલું જ નહિ પણ એના મનને ગમે તેવા સારા-સારા પદાર્થ આપીને તેને જેમ-તેમ કરી રાજી કરવા લાગ્યો ।।૬૪।।

આ અજામિલ એ પાપી અને કુલટાની તીરછી નજરથી એવો વીંધાઈ ગયો હતો કે એણે પોતાની બ્રાહ્મણ જાતિની કુળવાન નવયુવતી વિવાહિતા સ્ત્રીનો પણ ત્યાગ કર્યો ।।૬૫।।

ન્યાય કે અન્યાયથી જ્યાં ત્યાંથી ધન લાવીને આ મન્દબુદ્ધિવાળા અજામિલે આ વેશ્યાના જ કુટુમ્બનું પોષણ કર્યું ।।૬૬।।

આ પાપીએ શાસ્ત્રોની આજ્ઞાનોનું ઉલ્લંઘન કરી સ્વચ્છંદ આચરણ કર્યું છે. સત્પુરુષોએ તેની નિન્દા કરી છે. ઘણા દિવસો સુધી વેશ્યાના મળ સમાન અપવિત્ર અન્નથી તેણે પોતાનું જીવન વીતાવ્યું છે, એનું આખું આયુષ્ય જ પાપમય છે ।।૬૭।।

તત એનં દંડપાણેઃ સકાશં કૃતકિલ્બિષમ્।
નેષ્યામોઽકૃતનિર્વેશં યત્ર દણ્ડેન શુદ્ધ્યતિ ।।૬૮।।

અત્યાર સુધી તેણે કરેલાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નથી કર્યુ. તેથી હવે અમે આ પાપીને દંડપાણિ ભગવાન્ યમરાજની પાસે લઈ જઈશું. ત્યાં પોતાનાં પાપોનો દંડ ભોગવી શુદ્ધ થઈ જશે ।।૬૮।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠ સ્કન્ધમાં (પહેલા નામ પ્રકરણમાં વૃત્તાન્ત શ્રવણ નિરૂપણ નામનો) ''અજામિલનું આખ્યાન'' નામનો પહેલો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૨

નામનો મહિમા

વિશેષ : આ બીજા અધ્યાયમાં વિષ્ણુના પાર્ષદોએ યમના દૂતોને ભગવાનના નામનો અદ્‌ભુત મહિમા કહ્યો અને અજામિલને ફળ (મોક્ષની) પ્રાપ્તિ થઈ એ કથા કહેવામાં આવશે.

એવં તે ભગવદ્દૂતા યમદૂતાભિભાષિતમ્ ।।
ઉપાધાર્યાથ તાન્ રાજન્ પ્રત્યાહુર્નયકોવિદાઃ ।।૧।।

શુકદેવજીએ કહ્યું : એ ભગવાનના દૂતો ન્યાય તથા ધર્મના મર્મને જાણનારા છે. એમણે એ પ્રમાણે યમના દૂતોનું ભાષણ સાંભળી એમને આમ કહ્યું ।।૧।।

શ્રીવિષ્ણુના દૂતો બોલ્યા : અહો! અફસોસ છે કે ન્યાય કરનારાઓની સભાને અધર્મે અભડાવી દીધી છે, કેમકે એ સભામાં શિક્ષાને યોગ્ય નહિ તેવા નિષ્પાપ લોકોને વૃથા શિક્ષા કરવામાં આવે છે ।।૨।।

ન્યાયાધીશો પ્રજાનાં માતા-પિતા તુલ્ય છે; એઓ સજ્જન અને સમદષ્ટિ રાખનારા હોવા જોઈએ. જો એ લોકો નિરપરાધીને શિક્ષા કરવા લાગે તો પ્રજાએ કોને શરણે જવું? ।।૩।।

મોટા પુરુષો જે કામ કરે છે તે પ્રમાણે બીજાઓ પણ કરે છે; મોટા પુરુષો જે વાતને પ્રમાણે માને તેને બીજાઓ પણ માને છે ।।૪।।

આમ જનતા પશુઓની માફક ધર્મ અને અધર્મ ના સ્વરૂપને જાણ્યા વિના કોઈ સત્ પુરુષ ઉપર વિશ્વાસ મૂકી દે છે. એની ગોદમાં માથું ઢાળી દઈ નિર્ભય અને નિશ્ચિન્ત સૂઈ જાય છે ।।૫।।

લોકોના વિશ્વાસ પાત્ર દયાળુ ન્યાયાધીશ જેઓ અજ્ઞાનપણે ભરોસાથી પોતાના શરીરને સોંપી બેઠેલા હોય તેમનો દ્રોહ તો કેમ જ કરે? ।।૬।।

યમદૂતો, આ અજામિલ કરોડો જન્મોનાં પાપોનું પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી ચૂક્યો છે કેમકે મહામંગલરૂપ ભગવાનનું નામ એણે લીધું છે. ભલેને પછી તે વિવશ થઈને હોય* ।।૭।।

વિશેષ : ''યસ્ય સ્મૃત્યા ચ નામોક્ત્યા તપોયજ્ઞક્રિયાદિષુ, ન્યૂનં સમ્પૂર્ણતાં યાતિ સદ્યો વન્દે તમચ્યુતમ્''. જેનું સ્મરણ કરવાથી અને નામ ઉચ્ચારવાથી તપ, યજ્ઞ અને ક્રિયાઓ વગેરેમાં જે ન્યૂનતા રહી જાય તે પૂર્ણ થાય છે તેવા અચ્યુત ભગવાનને હું નમું છું. આ વાક્ય કર્મની

પૂર્તિ ભગવાનના નામથી બતાવે છે પણ પાપની નિવૃત્તિ કહેતું નથી, એમ શંકા કરવી નહિ, કારણ કે શાસ્ત્રમાં : **''અવશેનાપિ યન્નામ્નિ કીર્તિતે સર્વપાતકૈઃ, પુમાન્ વિમુચ્યતે સદ્યઃ સિંહત્રસ્તમૃગૈર્યથા''** પર વશ થઈને પણ જો માણસ ભગવાનનું નામ લે તો, સિંહના ત્રાસથી વનમાંથી જેમ મૃગો નાસી જાય છે, તેમ એનાં સર્વ પાપ નિવૃત્ત થાય છે; વગેરે વાક્યોથી પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. વળી **''નામ્નોસ્તિ યાવતી શક્તિઃ પાપનિર્હરણે હરેઃ, તાવત્ કર્તું ન શક્નોતિ પાતકં પાતકી જનઃ''** ભગવાનના નામમાં પાપ દૂર કરવાની જેટલી શક્તિ છે તેટલું પાપ પાપી કરી શકતો જ નથી વગેરે વાક્યો પાપનિવૃત્તિમાં પ્રમાણ છે.

જે વખતે 'હે નારાયણ', એ ચાર અક્ષરવાળું ભગવાનનું નામ તે બોલ્યો તે જ વખતે, એટલાથી જ આ પાપીનાં સમસ્ત પાપોનું નિવારણ થઈ ચૂક્યું ॥૮॥

ચોર, મદિરા પીનાર, મિત્રનો દ્રોહ કરનાર, બ્રહ્મહત્યા કરનાર, સાવકી માનો સંગ કરનાર, સ્ત્રી, રાજા, પિતા અને ગાય ને મારવાવાળો ગમે તેવો અને ગમે તેવડો મોટો પાપી હોય, બધાને માટે આ જ આટલું જ સૌથી મોટું પ્રાયશ્ચિત્ત છે કે ભગવાન્ નામનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે, કારણ કે ભગવન્ નામોના ઉચ્ચારણથી મનુષ્યની બુદ્ધિ ભગવાનના ગુણ, લીલા અને સ્વરૂપમાં લાગી જાય છે અને સ્વયં ભગવાનની એના પ્રત્યે આત્મીય બુદ્ધિ થઈ જાય છે ॥૯-૧૦॥

ભગવાનનું નામ લેવાથી જેવી પાપીની શુદ્ધિ થાય છે તેવી શુદ્ધિ મહાત્માઓએ કહેલાં ચાન્દ્રાયણદિક પ્રાયશ્ચિત્તોથી પણ થતી નથી. ભગવાનનું નામ પાપ મટાડવા ઉપરાન્ત ભગવાનના ગુણને પણ જણાવનારું છે ॥૧૧॥

પ્રાયશ્ચિત્ત પાપોનાં મૂળને મટાડતાં નથી. પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી મન પાછું પાપના માર્ગમાં દોડે છે. એટલામાટે પાપોનો સમૂળગો નાશ કરવાની ઈચ્છા ધરાવનારાઓને માટે તો ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે કેમકે ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કરવાથી અન્તઃકરણ શુદ્ધ થાય છે ॥૧૨॥

તો હવે સઘળાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરનાર અજામિલને તમે લઈ જાઓ નહિ કેમકે મરતી વખતે તેણે પૂરા અક્ષરથી ભગવાનનું નામ લીધું (ભગવાનનું નામ કરવા સમયે લેવાનું કહ્યું. તેથી પાછળથી બીજા પાપ થવાનો સમ્ભવ નથી એમ જણાવ્યું છે) છે ॥૧૩॥

સંકેતથી, પુત્રાદિકનાં નામ ઉપરથી, મશ્કરીથી, ગાવાનો આલાપ કરતાં અથવા ગાળ દઈને પણ ભગવાનનું નામ લેવાય તો એ નામ સઘળાં પાપોને મટાડે છે એવો

સિદ્ધાન્ત છે ।।૧૪।।

પડતાં, ઠેસ વાગતાં, હાડકાં ભાંગતાં, સર્પ વગેરે કરડતાં, તાવ વગેરેની પીડા થતાં, અથવા આગમાં બળતાં અથવા લાકડી વગેરે વાગતાં પણ જે માણસ પર વશ પણાથી ભગવાનનું નામ લે છે તે યમપુરીનાં કષ્ટ ભોગવવાને યોગ્ય નથી ।।૧૫।।

ખૂબ વિચાર કરીને મોટા ઋષિઓએ મોટા પાપોને માટે મોટાં અને નાનાં પાપોને માટે નાનાં એવાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની વ્યવસ્થા કરી છે, પરન્તુ ભગવાનનાં નામને એ વ્યવસ્થા લાગુ પડતી નથી ।।૧૬।।

તપ, દાન, જપ વગેરેથી કરેલાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે પણ પાપોથી મલિન એનું હૃદય પવિત્ર થતું નથી એ તો પ્રભુના ચરણકમળની સેવાથી જ થાય છે ।।૧૭।।

જેમ જાણે કે અજાણે અગ્નિનો સ્પર્શ ઈન્ધનને થઈ જાય તો પણ એ કાષ્ઠના સમૂહને બાળી નાખે છે, તેમ જાણતાં કે અજાણતાં લેવાયેલું ભગવાનનું નામ માણસનાં સઘળાં પાપને બાળી નાખે છે* ।।૧૮।।

વિશેષ : ''હરિર્હરતિ પાપાનિ દુષ્ટચિત્તૈરપિ સ્મૃતઃ, અનિચ્છયાપિ સંસ્પૃષ્ટો દહત્યેવ હિ પાવકઃ'' ભગવાનને દુષ્ટ હૃદયનાં માણસો સંભારે તો પણ એ પાપોનું હરણ કરે છે, જેમ ઈચ્છા વિના અગ્નિને સ્પર્શ કર્યો હોય તો પણ એ બાળે છે. વળી ''આશ્ચર્યથી, ભયથી, દુઃખથી, શરીરમાં વાગી જવાથી કે કપટથી પણ જે ભગવાનનું નામ લે છે, તે પણ પરમ ગતિ પામે છે''. **''અપવિત્રઃ પવિત્રો વા સર્વાવસ્થાં ગતોપિ વા, યઃ સ્મરેત્ પુંડરીકાક્ષં સ બાહ્યાભ્યન્તરઃ શુચિઃ''** ''અપવિત્ર હોય, પવિત્ર હોય, કે ગમે તે સ્થિતિમાં હોય પુંડરીકાક્ષ ભગવાનનું નામ લેવાથી બહાર અને અંદરથી પવિત્ર થાય છે''. હે રાજન્! ભગવાનનું નામ લેવામાં દેશનો કે કાળનો નિયમ નથી. યજ્ઞમાં, દાનમાં, તીર્થ સ્નાનમાં અથવા વિધિપૂર્વક જપમાં શુદ્ધ કાળ આવશ્યક છે પણ ભગવન્નામના કીર્તનમાં કાળ શુદ્ધિની કોઈ આવશ્યકતા નથી. ચાલતાં, ઊભા રહેતાં, સૂતાં, ખાતાં, પીતાં, 'કૃષ્ણ કૃષ્ણ' એમ બોલનાર પાપથી છૂટે છે. વગેરે અનેક વાક્યો નામનું માહાત્મ્ય પ્રતિપાદન કરે છે.

જેમ કોઈ અત્યન્ત જોરૂકા (શક્તિ શાળી) અમૃતને તેનો ગુણ જાણ્યા વગર અણજાણમાં પી લે તો પણ તે અવશ્ય પીનારને અમર બનાવી દે છે, તેવી જ રીતે અજાણે ઉચ્ચારણ કરવા છતાં ભગવાનનું નામ પોતાનું ફલ દઈને જ રહે છે.(વસ્તુશક્તિ શ્રદ્ધાની અપેક્ષા નથી રાખતી) ।।૧૯।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજા! એવી રીતે એ વિષ્ણુના પાર્ષદોએ ભગવાન્

સમ્બન્ધી ધર્મનો નિર્ણય કરી એ અજામિલ બ્રાહ્મણને યમદૂતના પાશથી છોડાવતાં મરણથી પણ છોડાવ્યો ।।૨૦।।

હે શત્રુને વશ કરનાર! ભગવાનના દૂતોએ યમના જે દૂતોને કાઢી મૂકેલા તેઓ યમરાજની પાસે ગયા અને એમને સઘળી હકીકત કહી ।।૨૧।।

એ અજામિલ, જે પાશમાંથી છૂટ્યો હતો અને નિર્ભય થઈ સ્વસ્થતામાં આવ્યો હતો, તે દર્શનથી પરમ આનન્દ પામી ભગવાનના પાર્ષદોને મસ્તક ઝુકાવી પગે લાગ્યો ।।૨૨।।

નિષ્પાપ પરીક્ષિત! એને કાંઈ બોલવાની ઇચ્છા થઈ છે એમ જાણી ભગવાનના પાર્ષદો અજામિલના દેખતાં તુરત અન્તર્ધાન થઈ ગયા ।।૨૩।।

એણે યમના દૂતો પાસેથી વેદમાં પ્રતિ પાદન કરેલો સગુણ (પ્રવૃત્તિ વિષયક) ધર્મ અને ભગવાનના પાર્ષદો પાસેથી ભગવાને પ્રતિપાદન કરેલો શુદ્ધ નિર્ગુણ ધર્મ સાંભળ્યો હતો. આવી રીતે ભગવાનના મહિમાનું શ્રવણ કરવાથી અજામિલને તુરત ભગવાન્‌માં ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને પોતાનું પાપ સંભારીને ભારે પશ્ચાત્તાપ થયોઃ ।।૨૪-૨૫।।

(અજામિલ મનમાંને મનમાં વિચારવા લાગ્યો) "ઓહો! મનને નહિ જીતનાર એવા મેં ભારે ભૂંડું કર્યું. શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીમાં સન્તાન ઉત્પન્ન કરીને મેં મારું બ્રહ્મત્વ ગુમાવ્યું ।।૨૬।।

સત્ પુરુષોવડે તિરસ્કારને પાત્ર બનેલા પાપી અને કુળમાં કાજળરૂપ એવા મને ધિક્કાર હો. મેં નાની અવસ્થાની પતિવ્રતા સ્ત્રીનો ત્યાગ કર્યો. મેં મદિરા પીનારી આ વ્યભિચારીણીમાં ગમન કર્યું ।।૨૭।।

અહો! મેં વૃદ્ધ અનાથ, દુઃખિત અને જેમને બીજો કોઈ પુત્રાદિક નથી તેવાં મા-બાપને નીચની પેઠે ત્યજી દીધાં અને એમના ઉપકારને સંભાર્યા પણ નહિ ।।૨૮।।

ખરે! હું મહાદારુણ નરકમાં જરૂર પડીશ. નરકમાં ધર્મનો નાશ નરનારા કામી લોકો અનેક યાતનાઓ ભોગવે છે ।।૨૯।।

અહો! આ તે મને સ્વપન થયું કે આ અદ્‌ભુત વાત મેં જાગતાં દીઠી? ।।૩૦।।

જે સુન્દર દર્શનવાળા લોકોએ મને પાશથી બાંધીને નરકમાં લઈ જવાતાં છોડાવ્યો, તે ચાર સિદ્ધ પુરુષો કયાં ગયાં? ।।૩૧।।

જો કે આ જન્મમાં હું દુર્ભાગી અને પાપી છું, તો પણ પૂર્વ જન્મનું કાંઈક મોઘું

પુણ્ય હોવું જોઈએ, નહિતર એ મોટા દેવોનું દર્શન કે જેનાથી મારું અન્તઃકરણ નિર્મળ થયું, તે કેમ જ થાય? પૂર્વ જન્મનું પુણ્ય ન હોય તો હું, જે અપવિત્ર દાસીનો પતિ છું, તેથી જીભમાંથી ભગવાનનું નામ નીકળવું જ સમ્ભવે નહિ; મહાકપટી, પાપી, બ્રહ્મત્વને ખોઈ બેઠેલો અને નિર્લજ્જ હું ક્યાં અને મહામંગળરૂપ ભગવાનનું 'નારાયણ' નામ ક્યાં? (ખરેખર, હવે તો હું કૃતાર્થ જ થઈ ગયો). હવે ચિત્ત, ઈન્દ્રિય તથા પ્રાણ વાયુને જીતીને હું એવો યત્ન કરીશ કે જેથી મારો આત્મા ફરીવાર મહામોહમાં ડૂબે નહિ ।।૩૨-૩૫।।

હું અવિદ્યા, તૃષ્ણા અને કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલાં આ બન્ધનને તોડી નાખીશ અને સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સ્નેહી, શાન્ત, દયાવાન, મિત્રતાવાળો અને સંયમી થઈને સ્ત્રીરૂપી ભગવાનની માયા, જે આત્માને ગળી ગઈ છે, તેમાંથી મુક્ત થઈશ. એ સ્ત્રીએ મને ક્રીડામૃગની પેઠે ખરાબ રીતે નચાવેલો છે. સાચી વાતમાં ધ્યાન રાખી દેહાદિકમાં "હું અને મારું" એવા અર્થ ભાવવાળી બુદ્ધિને છોડી દઈ, હું ભગવાનનાં કીર્તનાદિકથી શુદ્ધ થયેલા મારા મનને ભગવાન્‌માંજ લગાવીશ" ।।૩૬-૩૮।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે સાધુ પુરુષોના ક્ષણ માત્રના સંગથી અજામિલને પરમ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો અને એ પુત્રાદિકના સ્નેહરૂપ સર્વ બન્ધનમાંથી છૂટો પડી હરિદ્વારમાં ગયો ।।૩૯।।

એ હરિદ્વાર દેવલોકના સ્થાનકરૂપ છે. ત્યાં બેસીને તેણે યોગમાર્ગનો આશ્રય કર્યો અને તમામ ઈન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી હટાવી, મનમાં લીન કરી અને મનને બુદ્ધિમાં લીન કરી દીધું ।।૪૦।।

ત્યારબાદ આત્મચિન્તનદ્વારા તેણે બુદ્ધિને વિષયોથી અલગ કરી દીધી તથા ભગવાનના ધામ અનુભવ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મમાં જોડી દીધી ।।૪૧।।

આ પ્રમાણે જ્યારે અજામિલની બુદ્ધિ ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિથી પર થઈ જઈ ભગવાનના સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ ગઈ ત્યારે તેણે જોયું કે તેની સામે એ જ ચારેય પાર્ષદ, જેમને તેણે પહેલાં જોયા હતા, ઊભા છે. અજામિલે મસ્તક નમાવી તેમને પ્રમાણ કર્યા ।।૪૨।।

પાર્ષદોનું દર્શન કર્યા પછી ગંગાજીમાં અજામિલનો દેહ છૂટી ગયો અને એને તુરત ભગવાનના પાર્ષદોના જેવું જ રૂપ પ્રાપ્ત થયું. પછી એ ભગવાનના પાર્ષદોની સાથે સુવર્ણના વિમાનમાં બેસી આકાશમાર્ગે જ્યાં લક્ષ્મીજીના પતિ નારાયણ રહે છે

તે વૈકુંઠમાં ગયો ।।૪૩-૪૪।।

પરીક્ષિત, અજામિલ દાસીનો સહવાસ કરી તમામ ધર્મ-કર્મ નો નાશ કરનાર હતો, તે તેના નિન્દિત કર્મને કારણે પતિત થઈ ગયો હતો. નિયમોથી ભ્રષ્ટ થઈ જવાથી તેને નરકમાં નાખવામાં આવી રહ્યો હતો. પણ ભગવાનના એક નામનો ઉચ્ચાર કરવા માત્રથી તે તેમાંથી તત્કાલ મુક્ત થઈ ગયો ।।૪૫।।

જે લોકો આ સંસાર બન્ધનમાંથી મુક્તિ ઈચ્છે છે. એમનેમાટે, પોતાના ચરણોના સ્પર્શથી તીર્થોને તીર્થ બનાવવાવાળા ભગવાનના નામથી ચડિયાતું કોઈ બીજું સાધન નથી; કારણ કે નામનો આશ્રય લેવાથી મનુષ્યનું મન ફરી કર્મમાં લાગતું જ નથી. ભગવાનના નામ સિવાય બીજા કોઈ પ્રાયશ્ચિત્તનો આશ્રય લેવાથી મન રજોગુણ અને તમોગુણ થી ગ્રસ્ત જ રહે છે તથા પાપોનો પૂરેપૂરો નાશ પણ નથી થતો।।૪૬।।

જે માણસ આ પરમ ગુહ્ય, પાપોને મટાડનાર ઈતિહાસને શ્રદ્ધા સહિત સાંભળે અને ભક્તિથી કહી સંભળાવે, તો ભલે એ પાપી હોય તો પણ નરકમાં ક્યારેય જતો નથી. યમરાજના દૂતો તો આંખ ઊંચી કરી તેની સામે પણ જોઈ શકતા નથી. તેનું જીવન ભલે પાપમય હોય, વૈકુંઠમાં એની પૂજા થાય છે ।।૪૭-૪૮।।

મ્રિયમાણો હરેર્નામ ગૃણન્ પુત્રોપચારિતમ્।
અજામિલોઽપ્યગાદ્ધામ કિં પુનઃ શ્રદ્ધયા ગૃણન્ ।।૪૯।।

મરતી વખતે અજામિલે પુત્રના બહાને ભગવાનનું નામ લીધું તો પણ એ ભગવાનના ધામે પહોંચી ગયો; ત્યારે જો શ્રદ્ધાથી ભગવાનનું નામ લેવામાં આવે તો એ નામ લેનાર માણસ ભગવાનના ધામને પામે એમાં તો કહેવું જ શું? ।।૪૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ ષષ્ઠસ્કન્ધમાં (પહેલા નામ પ્રકરણમાં નામ કીર્તન નિરૂપણ નામનો) ''નામનો મહિમા'' નામનો બીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

''દાને હિ ન સ્વવિનિયોગઃ'' પ્રભુને દાન-ભેટસ્વરૂપે અર્પણ કરેલ વસ્તુ દેવદ્રવ્ય બની જાય છે. દેવદ્રવ્યનો ઉપયોગ (પ્રસાદ સ્વરૂપે પણ) પોતાનાથી કરી શકાતો નથી. પરન્તુ પોતાના માથે બિરાજતા પ્રભુની સેવામાં સમર્પિત કરાતી વસ્તુ દેવદ્રવ્ય બનતી નથી તેથી મહાપ્રસાદ તરીકે પોતાના ઉપયોગમાં લઈ શકાયછે. (નવરત્ન, શ્રીપ્રભુચરણકૃત વિવૃ.પર શ્રીપુરુષોત્તમજીની વિવૃતિ)

અધ્યાય ૩
યમરાજાએ કહેલો સિદ્ધાન્ત

વિશેષ : આ ત્રીજા અધ્યાયમાં યમરાજાએ ભક્તિમાર્ગમાં થતા સન્દેહ મટાડીને કહેલો સિદ્ધાન્ત કહેવાશે.

નિશમ્ય દેવઃ સ્વભટોપવર્ણિતં પ્રત્યાહ કિં તાન્ પ્રતિ ધર્મરાજઃ ।।
એવં હતાજ્ઞો વિહતાન્મુરારેઃ નૈદેશિકૈર્ યસ્ય વશે જનોઽયમ્ ।।૧।।

પરીક્ષિત રાજાએ પૂછ્યું : ભગવન્ બધા જીવ દેવાધિદેવ ધર્મરાજને વશ છે અને ભગવાનના પાર્ષદોએ એમની આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો તથા તેના દૂતોએ યમપુરીમાં જઈ એમને અજામિલનું વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યું, ત્યારે તે બધું સાંભળીને તેમણે પોતાના દૂતોને શું કહ્યું? ।।૧।।

હે મહારાજ! યમરાજાની આજ્ઞાનો ભંગ કોઈ ઠેકાણે પણ થયો હોય એવું મેં સાંભળ્યું નથી; એટલામાટે આ બાબતમાં લોકોને સંશય થશે, તો એ સંશય આપ વિના બીજો કોઈ દૂર ન કરી શકે એવો મારો નિશ્ચય છે ।।૨।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજા! ભગવાનના પાર્ષદોએ જેમનો પ્રયત્ન નિષ્ફલ બનાવ્યો છે, તેવા યમદૂતોએ પોતાના યમપૂરીના સ્વામી યમરાજાને નીચે પ્રમાણે વિજ્ઞપ્તિ કરી ।।૩।।

યમદૂતોએ કહ્યું : હે પ્રભુ! સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ (અથવા પાપ, પુણ્ય અને મિશ્ર) કર્મ કરનારા જીવલોકને કર્મનાં ફળ આપનાર ન્યાયધીશો આ જગતમાં કેટલા છે? ।।૪।।

જગતમાં જો દંડ દેનારા શાસકો ઘણા હોય તો કોને સુખ મળે અને કોને દુઃખ એની વ્યવસ્થા એક સરખી ન હોઈ શકે ।।૫।।

કર્મ કરનારા ઘણા લોકોના શાસકો પણ ઘણા હોય તો પછી તેમનું શાસકપણું નામ માત્રનું જ રહે, જેવી રીતે એક સમ્રાટને આધીન ઘણા નામ માત્રના સામન્ત હોય છે ।।૬।।

તેથી અમે તો એમ સમજીએ છીએ કે એકલા આપ જ બધાં પ્રાણીઓ અને તેમના સ્વામીઓના પણ અધીશ્વર છો. આપ જ મનુષ્યોનાં પાપ અને પુણ્યના નિર્ણાયિક, દંડ દેનારા અને શાસક છો ।।૭।।

પ્રભો! અત્યાર સુધી સંસારમાં ક્યાય પણ આપે નક્કી કરેલ દંડની અવગણના થઈ નહોતી; પણ હમણાં ચાર અદ્‌ભુત સિદ્ધ પુરુષોએ આપની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી દીધું છે ।।૮।।

અમે પાપી અજામિલને તમારી આજ્ઞાથી નરકમાં લાવતા હતા ત્યાં એ ચાર સિદ્ધોએ બળાત્કારથી અમારા પાશ કાપી નાખી એને છોડાવ્યો ।।૯।।

એ વાત જાણવા જો અમે અધિકારી હોઈએ તો એ કોણ હતા એ અમે જાણવા ઈચ્છીએ છીએ. અજામિલ 'નારાયણ' એટલું બોલ્યો, ત્યાં તો ''બીશ નહિ, બીશ નહિ'' એમ બોલતા એઓ તુરત જ ત્યાં આવી પહોંચ્યા ।।૧૦।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે જ્યારે દૂતોએ પૂછ્યું ત્યારે પ્રજાઓને શિક્ષા કરનાર ભગવાન્ યમરાજા પ્રસન્ન થઈ ભગવાનના ચરણારવિન્દનું સ્મરણ કરતા કહેવા લાગ્યા ।।૧૧।।

યમરાજાએ કહ્યું : સ્થાવર અને જંગમનો સ્વામી મારાથી જુદો જ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર એ એના અંશરૂપ છે અને એમનાવડે આ જગત્‌નાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય થાય છે. સર્વ લોકો નાકમાં નાથેલા બળદની પેઠે એ ઈશ્વરને વશ છે. સર્વના સ્વામી એ પરમેશ્વરમાં તાંતણામાં લૂગડાંની પેઠે આ આખું જગત ઓતપ્રોત થઈ રહ્યું છે ।।૧૨।।

જેવી રીતે ખેડૂત પોતાના બળદોને પહેલાં નાની-નાની રસ્સીઓમાં બાંધી પછી એ રસ્સીઓને એક જાડાં દોરડાંમાં બાંધી દે છે, તેવી જ રીતે જગદીશ્વર ભગવાને પણ બ્રાહ્મણ વગેરે વર્ણ અને બ્રહ્મચર્ય વગેરે આશ્રમરૂપી નામની નાની-નાની રસ્સીઓમાં બાંધી પછી બધાં નામોને વેદવાણીરૂપ જાડાં દોરડામાં બાંધી રાખ્યાં છે. આ પ્રમાણે બધા જીવ નામ અને કર્મરૂપ બન્ધનમાં બંધાયેલા ભયભીત થઈ એને જ પોતાનું સર્વસ્વ ભેટ કરી રહ્યા છે ।।૧૩।।

હું, ઈન્દ્ર, નિર્ઋતિ, વરુણ, ચન્દ્રમા, અગ્નિ, શિવ, પવન, સૂર્ય, બ્રહ્મા, બારેય આદિત્ય, વિશ્વેદેવતા, આઠ વસુ, સાધ્ય, ઓગણપચાસ મરુત્, સિદ્ધ, અગિયાર રુદ્ર અને બીજા ભૃગુ વગેરે પ્રજાપતિઓ અને દેવોના સ્વામીઓ જેઓને રજોગુણ અને તમોગુણ નો સ્પર્શ પણ નથી અર્થાત્ જેમનામાં સત્ત્વગુણ પ્રધાન છે તેઓ પણ માયાને અધીન હોવાને લીધે એ પરમેશ્વર ક્યારે, શું, કેવી રીતે કરવા માગે છે તે જાણી શકતા નથી ત્યારે બીજાની તો વાત જ શી? ।।૧૪-૧૫।।

જેવી રીતે ઘટ, પટ આદિ રૂપવાન પદાર્થ પોતાના પ્રકાશક નેત્રને જોઈ શકતા નથી તેમ પ્રાણીઓ પણ એ પરમેશ્વર, જે સર્વ જીવોના અન્તર્યામી અને દ્રષ્ટા છે, તેને ઇન્દ્રિયોથી, મનથી, પ્રાણથી, હૃદયથી કે વાણીથી જાણી શકતાં નથી ।।૧૬।।

સ્વતન્ત્ર, સર્વોત્કૃષ્ટ, મહાત્મા અને માયા ના અધિપતિ એવા એ પરમેશ્વર ભગવાનના મનોહર પાર્ષદો જગતમાં ફરે છે, તેઓનાં રૂપ, ગુણ અને સ્વભાવ ઘણું કરીને ભગવાનના જેવાં જ હોય છે ।।૧૭।।

દેવો જેમની પૂજા કરે છે તેવા એ મહા અદ્‌ભૂત ભગવાનના પાર્ષદો કે જેમનું દર્શન થવું જ ઘણું દુર્લભ છે તેઓ ભગવાનની ભક્તિ કરનારા મનુષ્યોનું શત્રુઓથી, મારાથી અને અગ્નિ વગેરે ઉપદ્રવોથી પણ રક્ષણ કરે છે ।।૧૮।।

સ્વયં ભગવાને જ ધર્મની મર્યાદાનું નિર્માણ કર્યું છે, તેને ઋષિઓ જાણતા નથી. દેવતા અથવા સિદ્ધગણ પણ જાણતા નથી તો પછી આવી સ્થિતિમાં મનુષ્યો, અસુરો, વિદ્યાધરો અને ચારણો વગેરે તો ક્યાંથી જાણે? ।।૧૯।।

બ્રહ્માજી, નારદજી, સદાશિવ, સનત્કુમાર, કપિલમુનિ, મનુ, પ્રહ્‌લાદ, જનકરાજા, ભીષ્મપિતામહ, બલિરાજા, શુકદેવજી અને અમે (**વિશેષ** : ભગવાનની ભક્તિ હોવાથી પોતાને ભાગ્યશાળી માનીને 'અમે' એમ બહુવચન આપેલું છે.) (ધર્મરાજ) એ બાર વ્યક્તિ જ ગુપ્ત, શુદ્ધ અને ઘણા પરિશ્રમથી જણાય તેવા ભગવદ્‌ધર્મને જાણીએ છીએ કે જે ધર્મને જાણવાથી મુક્તિ થાય છે ।।૨૦-૨૧।।

નામ કીર્તન વગેરેથી ભગવાનની ભક્તિ કરવી, એ જ આ લોકમાં મનુષ્યોનો સર્વોત્તમ ધર્મ છે ।।૨૨।।

હે પુત્રો! ભગવાનના નામના ઉચ્ચારણનું માહાત્મ્ય (આ વિષય તમોએ પ્રત્યક્ષ જોયેલો છે તેથી એમાં બીજું પ્રમાણ આપવાની જરૂર નથી, એમ કહે છે.) તો જુઓ; એનાથી અજામિલ જેવો પાપી પણ કાળના પાશમાંથી છૂટી ગયો ।।૨૩।।

ભગવાનના ગુણ, લીલા અને નામોનું સારી રીતે કરાયેલ કીર્તન મનુષ્યોના પાપોનો સર્વથા વિનાશ કરી નાખે એ કોઈ એનું બહુ જ મોટું ફલ નથી; કારણ કે અત્યન્ત પાપી અજામિલે મરતી વખતે ચંચલ ચિત્તથી પોતાના પુત્રના નામ 'નારાયણ' નો ઉચ્ચાર કર્યો, આ નામના આભાસ માત્રથી એનાં બધાં પાપ તો બળી ગયાં, મુક્તિની પણ પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ ।।૨૪।।

મોટા-મોટા વિદ્વાનોની બુદ્ધિ ક્યારેક ભગવાનની માયાથી મોહિત થઈ જતી

હોય છે. તેઓ કર્મોનાં મીઠા-મીઠા ફલોનું વર્ણન કરનારી અર્થવાદરૂપી વેદવાણીમાં જ મોહિત થઈ જાય છે અને યજ્ઞયાગાદિ મોટાં-મોટાં કર્મો કરવામાં જ રચ્યા-પચ્યા રહે છે તથા આ સુગમમાં સુગમ, સહેલામાં સહેલો ભગવદ્ નામનો મહિમા જાણતા નથી એ કેટલા અફસોસની વાત છે ।।૨૫।।

જેઓ બુદ્ધિમાન મનુષ્યો છે તેઓ તો આવા વિચારથી સર્વ પ્રકારથી ભગવાનની ભક્તિરૂપ જ ઉપાય કરે છે. એ માણસો મારા તરફથી શિક્ષાને યોગ્ય જ નથી કેમકે પહેલી વાત તો એ કે તેઓ પાપ કરતા જ નથી, પરન્તુ જો કદાચિત્ સંયોગવશ કોઈ પાપ થઈ પણ જાય તો ભગવાનનું ગુણગાન તેનો તત્કાલ નાશ કરી દે છે ।।૨૬।।

જે સમદષ્ટિવાળા સાધુ પુરુષો ભગવાનને જ પોતાના સાધ્ય અને સાધન માની તેમના ઉપર નિર્ભર હોય તેમની પવિત્ર કથાઓને દેવો અને સિદ્ધ લોકો પણ ગાય છે. તેમની રક્ષા ભગવાનની ગદા-સદા કરતી જ રહે છે તેમની પાસે પણ તમારે ભૂલ્યે ચૂક્યે પણ જવું નહિ કેમકે એમને શિક્ષા કરવાને હું કે કાળ પણ સમર્થ નથી ।।૨૭।।

ભગવાનનાં ચરણકમળના મકરન્દરૂપી રસને જે નિષ્કિંચન અને રસજ્ઞ પરમહંસ લોકો નિરન્તર સેવે છે તેનાથી જેઓ વિમુખ હોય અને નરકના માર્ગરૂપી ઘરમાં તૃષ્ણા બાંધી બેઠેલા હોય, તેવા દુષ્ટ લોકોને જ અહીં લાવજો ।।૨૮।।

જેમની જીભ ભગવાનના ગુણનું ઉચ્ચારણ કરતી ન હોય, જેમનું ચિત્ત ભગવાનનાં ચરણારવિન્દનું સ્મરણ કરતું ન હોય, જેમનું મસ્તક એકવાર પ્રભુ ચરણમાં નમતું ન હોય તેમને અહીં લાવજો ।।૨૯।।

આજ મારા દૂતોએ ભગવાનના પાર્ષદોનો અપરાધ કરી ખુદ ભગવાનનો જ તિરસ્કાર કર્યો છે. આ મારો જ અપરાધ છે. પુરાણપુરુષ ભગવાન્ નારાયણ અમારો આ અપરાધ ક્ષમા કરે (ઉપર પ્રમાણે દૂતોને કહીને હવે ભગવાનની ક્ષમા માગે છે.) અમે અજ્ઞાની હોવા છતાં એમના નિજ સેવક છીએ અને તેમની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરવા અંજલિ બાંધી સદા ઉત્સુક રહીએ છીએ. તેથી પરમ મહિમાવાળા ભગવાનનેમાટે તો એ જ યોગ્ય છે કે આપ અમને ક્ષમા કરી દે. હું એસર્વના અન્તર્યામી એકરસ અનન્ત પ્રભુને નમસ્કાર કરુંછું ।।૩૦।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજા! એટલામાટે જગત્માં મહામંગળરૂપ ભગવાનનું જ નામ મોટા પાપોને પણ નિર્મૂળ કરનારું પ્રાયશ્ચિત્ત છે એમ સમજી લો ।।૩૧।।

જે લોકો વારંવાર ભગવાનનાં ઉદાર અને કૃપાપૂર્ણ ચરિત્રોના શ્રવણ કીર્તન કરે છે, એમના હૃદયમાં પ્રેમમયી ભક્તિનો ઉદય થઈ જાય છે. તે ભક્તિથી જેવી આત્મશુદ્ધિ થાય છે તેવી કૃચ્છ્ર ચાન્દ્રાયણ વગેરે વ્રતોથી થતી નથી ।।૩૨।।

જે મનુષ્ય ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રના ચરણારવિન્દ-મકરન્દરસ નો લોભી ભમરો છે તે સ્વભાવથી જ માયાના આપાતરમ્ય (દેખાવમાં જ રમ્ય), દુઃખદ અને પહેલે થી જ છોડી દીધેલ વિષયોમાં ફરી આસક્ત થતો નથી. પરન્તુ જેઓ આ દિવ્ય રસથી વિમુખ છે, કામનાઓએ જેમની વિવેકબુદ્ધિ ઉપર પાણી ફેરવી નાખ્યું છે, તેઓ પોતાનાં પાપોને ધોવામાટે ફરી પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ કર્મ જ કરે છે. એથી બને છે એવું કે એમનાં કર્મોની વાસના મટતી નથી અને તેઓ ફરી એવાજ દોષ કરી બેસે છે ।।૩૩।।

રાજન્! જ્યારે યમદૂતોએ પોતાના સ્વામી ધર્મરાજના મુખથી આ પ્રમાણે ભગવાનનો મહિમા સાંભળ્યો અને તેનું સ્મરણ કર્યું, ત્યારે તેમના આશ્ચર્યની કોઈ સીમા જ ન રહી, ત્યારથી તેઓ ધર્મરાજની વાત ઉપર વિશ્વાસ ફરી પોતાના નાશની શંકાથી ભગવાનના આશ્રિત ભક્તોની પાસે જતા નથી બીજું તો ઠીક પણ તેઓ એમની તરફ આંખ ઉઠાવીને જોતાં પણ ડરે છે ।।૩૪।।

ઈતિહાસમિમં ગુહ્યં ભગવાન્ કુમ્ભસમ્ભવઃ।
કથયામાસ મલય આસીનો હરિમર્ચયન્ ।।૩૫।।

પ્રિય પરીક્ષિત! અજામિલનો આ ગુહ્ય ઈતિહાસ મહાત્મા અગસ્ત્ય મુનિએ મલયાચલમાં બેસી ભગવાનનું પૂજન કરતાં મને સંભળાવ્યો હતો ।।૩૫।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠ સ્કન્ધમાં (પહેલા નામ પ્રકરણમાં અજામિલ ઉપાખ્યાનમાં સિદ્ધાન્ત નિરૂપણ નામનો) ''યમરાજાએ કહેલો સિદ્ધાન્ત'' નામનો ત્રીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ચિતિં ચ ચિતિકાષ્ઠં ચ પૂયં ચંડાલમેવ ચ।
સ્પૃષ્ટ્વા દેવલકં ચૈવ સવાસા જલમાવિશેદ્।।

મડદા, તેને બાળવા વપરાયેલ લાકડાં, રુધિર-માંસ, મરેલા પ્રાણિઓની ખાલ કાઢીને વેચનાર તેમજ ધન કમાવવામાટે પોતાના સેવ્યસ્વરૂપની સેવા કરનાર ને અડકી જવાય તો પહેર્યા કપડે સ્નાન કરવું જોઈએ.

પ્રકરણ ૨જું – રૂપનિરૂપણ
અધ્યાય ૪
હંસગુહ્યસ્તોત્રથી ભગવાનની સ્તુતિ

વિશેષ : ત્રણ અધ્યાયવડે નામપ્રકરણ પૂર્ણ કરીને હવે ચૌદ અધ્યાયથી રૂપનું તત્ત્વનિરૂપણ કરે છે. આ ચોથા અધ્યાયમાં પ્રચેતાઓએ ભગવાનની હંસગુહ્ય સ્તોત્રવડે પ્રાર્થના કરી છે.

દેવાસુરનૃણાં સર્ગો નાગાનાં મૃગપક્ષિણામ્ ।।
સામાસિકસ્ત્વયા પ્રોક્તો યસ્તુ સ્વાયમ્ભુવેઽન્તરે ।।૧।।

પરીક્ષિત રાજાએ પૂછ્યું : આપે સ્વાયમ્ભુવ મન્વન્તરમાં દેવ, અસુર, નર, નાગ, મૃગ અને પક્ષીઓની સૃષ્ટિ સંક્ષેપથી કહી ।।૧।।

હવે હું તેનો જ વિસ્તાર જાણવા માગું છું. પ્રકૃતિ આદિ કરણોના પરમ કારણ ભગવાન્ પોતાની જે શક્તિથી જે પ્રમાણે ત્યાર પછીની સૃષ્ટિ કરે છે, તેને જાણવાની પણ મારી ઇચ્છા છે ।।૨।।

સૂતજીએ કહ્યું : શૌનકાદિ ઋષિવર્યો! જ્યારે પરમ યોગી વ્યાસનન્દન શુકદેવજીએ રાજાનો સુન્દર પ્રશ્ન સાંભળ્યો ત્યારે એમનો સત્કાર કરીને નીચે પ્રમાણે બોલ્યા ।।૩।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : (ચતુર્થસ્કન્ધના અન્તમાં જે કથા અધૂરી મૂકેલી તેને અહીં પૂર્ણ કરે છે). જ્યારે પ્રાચીનબર્હિ રાજાના પુત્ર પ્રચેતાઓ સમુદ્રમાંથી બહાર નીકળ્યા, ત્યારે તેઓએ જોયું કે અમારા પિતા નિવૃત્તિ પરાયણ થઈ જવાથી સમગ્ર પૃથ્વી વૃક્ષોથી છવાઈ ગઈ છે ।।૪।।

તપથી એમનામાં ક્રોધ તો વધ્યો હતો તેથી સર્વ ઝાડને બાળી નાખવાની ઇચ્છાથી એ પ્રચેતાઓએ ઝાડ ઉપર ક્રોધ કર્યો અને પોતાનાં મોઢામાંથી વાયુ અને અગ્નિ થી ઝાડ બળવા લાગ્યાં એ જોઈ વનસ્પતિના રાજા ચન્દ્રમાએ એમનો ક્રોધ શમાવવા આ પ્રમાણે કહ્યુંઃ ।।૬।।

‘‘હે મહા ભાગ્યવાન્ પ્રચેતાઓ! રાંક ઝાડ ઉપર આપે ક્રોધ કરતો બરાબર નથી. આપ તો પ્રજાની વૃદ્ધિને ઇચ્છનાર પ્રજાપતિઓ ઠરેલા છો ।।૭।।

પ્રજાપતિઓના પતિ, અવિનાશી અને સર્વવ્યાપક ભગવાને પ્રજાઓને અન્નની સગવડ કરી દેવાને સારુ જ વનસ્પતિ અને ઔષધિઓને ઉત્પન્ન કરેલી છે ।।૮।।

સંસારમાં પાંખોથી ઊડી શકનાર ચર પ્રાણીઓનું ભોજન ફલપુષ્પાદિક પદાર્થ છે. પગથી ચાલનાર પ્રાણીઓનું વગર હાથવાળા વૃક્ષ, લતા આદિ ભોજન છે. બે પગવાળા મનુષ્ય વગેરેને માટે ધાન્ય, ઘઉં આદિ અન્ન ભોજન છે. ચાર પગવાળા બળદ, ઉંટ વગેરે ખેતી ઈત્યાદિ દ્વારા અન્નની ઉત્પત્તિમાં સહાયકછે ।।૯।।

નિષ્પાપ પ્રચેતાઓ, આપના પિતા અને બ્રહ્મા એ આપને પ્રજાની સૃષ્ટિ કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે, એમ છતાં પ્રજાના અન્નરૂપ વૃક્ષોને બાળી નાખવાં એ કઈ રીતે ઉચિત છે? ।।૧૦।।

પ્રદીપ્ત થયેલા ક્રોધને આપ શાન્ત કરો અને આપના દાદા તથા પરદાઓએ શાન્તિનો જે માર્ગ સેવેલો છે તે જ માર્ગે ચાલો ।।૧૧।।

બાળકોનાં રક્ષક માતા-પિતા છે, આંખોની રક્ષક ગૃહસ્થાશ્રમી છે, અજ્ઞાનીઓનો રક્ષક જ્ઞાની છે અને પ્રજાઓનો રક્ષક રાજા છે ।।૧૨।।

સર્વ પ્રાણીઓમાં અન્તર્યામીરૂપે ભગવાન્ રહ્યા છે માટે આ સઘળું જગત્ ભગવાનના સ્થાનરૂપ છે એમ જાણો. એમ જાણવાથી તમે ભગવાનને પ્રસન્ન કરી શકશો ।।૧૩।।

જે પુરુષ હૃદયમાં ઊકળતા ભયંકર ક્રોધને આત્મવિચારદ્વારા શરીરમાં જ ભંડારી દે છે, બહાર નીકળવા દેતો નથી, તે કાલક્રમથી ત્રણેય ગુણો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી લે છે ।।૧૪।।

રાંક વૃક્ષોને બાળી નાખવાનું હવે બંધ કરો. બાકી રહેલાં વૃક્ષોનું અને તમારું કલ્યાણ થાઓ. આ વૃક્ષોએ પાળેલી ઉત્તમ કન્યાને પત્ની રૂપમાં સ્વીકાર કરો'' ।।૧૫।।

હે રાજા! એ પ્રમાણે ચન્દ્રમાએ એમને શાન્ત કર્યા અને (પ્રમ્લોચા) અપ્સરાની એ સુન્દરી કન્યા આપીને એ ત્યાંથી વિદાય થયા પછી એ પ્રચેતાઓ ધર્મની રીતિ પ્રમાણે એ કન્યાને પરણ્યા ।।૧૬।।

એ પ્રચેતાઓથી એ સ્ત્રીમાં પ્રાચેતસ દક્ષ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો, જેણે કરેલી પ્રજાની સૃષ્ટિથી ત્રણે લોક ભરાઈ ગયા છે ।।૧૭।।

હવે પુત્રીઓ ઉપર પ્રીતિ રાખનાર એ દક્ષ પ્રજાપતિએ વીર્ય તેમજ મનથી જેવી રીતે પ્રજાસરજી એ વાત મારી પાસેથી સાવધાન થઈને સાંભળો ।।૧૮।।

પ્રથમ એ દક્ષ પ્રજાપતિએ દેવ, અસુર અને મનુષ્ય વગેરે આકાશ, પૃથ્વી અને

જળમાં રહેનારી પ્રજાને સંકલ્પથી જ ઉત્પન્ન કરી ।।૧૯।।

પરન્તુ જ્યારે તેમણે જોયું કે તે સૃષ્ટિની વૃદ્ધિ થઈ રહી નથી ત્યારે પ્રાચેતસ દક્ષ વિન્ધ્યાચળની પાસેના પર્વતોમાં જઈ અત્યન્ત ઘોર તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા ।।૨૦।।

ત્યાં પાપનો નાશ કરનાર ઉત્તમ 'અઘમર્ષણ' નામનું તીર્થ છે. સમયે-સમયે સ્નાન કરીને એ પ્રજાપતિ તપથી ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા ।।૨૧।।

જે સ્તોત્રથી એણે ઈન્દ્રિયાતીત ભગવાનની સ્તુતિ કરી અને જેથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થયા તે 'હંસગુહ્ય' નામનું સ્તોત્ર તમારી પાસે કહું છું ।।૨૨।।

દક્ષ પ્રજાપતિ સ્તુતિ કરે છે : ભગવન્! આપની અનુભૂતિ, આપની ચિત્ શક્તિ અમોઘ છે આપ જીવ અને પ્રકૃતિથી પર, એના નિયન્તા એને સત્તા-સ્ફૂર્તિ દેનારા છો. જે જીવોએ ત્રિગુણમયી સૃષ્ટિને જ વાસ્તવિક સત્ય સમજી લીધું છે તેઓ આપના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી શક્યા નથી કારણ કે આપ સુધી કોઈ પણ પ્રમાણની પહોંચ નથી આપની કોઈ અવધિ, કોઈ સીમા નથી, આપ સ્વયં પ્રકાશ તથા પરાત્પર છો. હું આપને નમસ્કાર કરું છું ।।૨૩।।

આમ તો જીવ અને ઈશ્વર એક બીજાના સખા (મિત્ર) છે તથા આ જ શરીરમાં સાથે જ રહે છે; પરન્તુ સર્વશક્તિમાન આપના સખ્યભાવને જીવ નથી જાણતો, જેવી રીતે રૂપ, રસ, ગન્ધ વગેરે વિષય પોતાને પ્રકાશિત કરવાવાળાં નેત્ર, નાક આદિ ઈન્દ્રિયવૃત્તિઓને નથી જાણતાં; કારણ કે આપ જીવ અને જગત ના દ્રષ્ટા છો, દશ્ય નહિ. મહેશ્વર! હું આપનાં શ્રીચરણોમાં નમસ્કાર કરું છું ।।૨૪।।

દેહ, પ્રાણ, ઈન્દ્રિયો, અન્તઃકરણ, પંચભૂત અને પંચભૂત ના વિષયો પોતે જડ હોવાથી પોતાને, જણાવનારી ઈન્દ્રિયોને અને એમના નિયન્તા દેવતાઓને જાણતાં નથી, જ્યારે જીવ એ ત્રણેને તથા એમના મૂળ ગુણોને પણ જાણતો હોવા છતાં આપનું સ્વરૂપ કે જે સર્વજ્ઞ અનન્ત છે તેને એ જાણતો નથી, તેથી પ્રભુ! હું તો આપની સ્તુતિ કરું છું ।।૨૫।।

મન, નામ અને રૂપ ને પેદા કરે છે. જ્યારે સમાધિ અવસ્થામાં સંસારનાં દર્શન તથા સ્મરણ નો નાશ થાય ત્યારે એ મન શાન્ત થાય છે અને પરમાત્મા જે કેવળ પોતાના સ્વરૂપથી જ પ્રકાશે છે. પ્રભો! આપ શુદ્ધ છો અને શુદ્ધ હૃદય-મન્દિર જ આપનું નિવાસસ્થાન છે. આપને મારા નમસ્કારછે ।।૨૬।।

જેમ યજ્ઞ કરનારાઓ 'સામિધેની'નામના પંદર મન્ત્રોથી કાષ્ઠમાં રહેલા ગૂઢ અગ્નિને

અરણીમાંથી પ્રકટ કરે છે, તેમ જ્ઞાની પુરુષો પોતાના ગૂઢ આત્માને વિચારથી હૃદયમાં સ્થિર કરીને પ્રકૃતિ, પુરુષ, મહત્તત્વ, અહંકાર, પાંચ વિષય, ત્રણ ગુણ, અગિયાર ઈન્દ્રિયો અને પાંચ મહાભૂત પોતાની શક્તિઓમાં ગૂઢભાવથી છૂપાયેલા આપને શોધી કાઢે છે ।।૨૭।।

સર્વ પ્રકારની માયાનો નિષેધ કરીએ ત્યારે જે કૈવલ્યસુખમાં જણાય છે. સર્વ નામ રૂપ અને અચિન્ત્ય (માયા પ્રભુની બાર શક્તિઓ પૈકીની એક શક્તિ છે.) શક્તિશાળી માયાથી પણ જેનું નિરૂપણ થઈ શકતું નથી તેવા આપ પ્રસન્ન હો ।।૨૮।।

જે કાંઈ વચનથી કહેવામાં આવે છે, જેનો બુદ્ધિથી નિશ્ચય કરવામાં આવે છે, જે ઈન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે અને મનથી જેની કલ્પના થઈ શકે છે, તે ભગવાનનું સ્વરૂપ નથી કેમકે એ સઘળું ગુણોનું જ સ્વરૂપ છે, આપ તો ગુણોના તિરોભાવથી તથા આવિર્ભાવથી જાણવામાં આવો છો ।।૨૯।।

જેમાં જગત્ રહ્યું છે તે આપ છો. જેમાંથી જગત્ નીકળે છે તે આપ છો. જે સાધનથી જગત્ થાય છે તે આપ છો. જેનું જગત્ થાય છે તે આપ છો જેને સારું જગત્ થાય છે તે આપ છો. જે કરવામાં આવે છે તે આપ છો. જે કરે છે તે આપ છો. ક્રિયાને સારુ કોઈથી પણ જે પ્રેરાય છે તે આપ છો. ઉપરાન્ત પણ જે કાંઈ રહે છે તે આપ જ છો. આપ સર્વનું કારણ છો. સર્વથી પહેલાં આપ પ્રસિદ્ધ છો. પ્રથમથી અને પછીથી ઉત્પન્ન થયેલાંનું આપ મૂળ છો આપથી જુદી જાતનું કાંઈ જ નથી; આપની સમાન પણ કાંઈ નથી ।।૩૦।।

વિવાદ કરનારા લોકોની જે કાંઈ તકરાર હોય છે, જે કાંઈ એકપણું છે, તે સર્વ વિવાદ અને સંવાદ નું કારણ આપ પરબ્રહ્મની માયા અને અવિદ્યા રૂપી શક્તિઓ છે. એ વારંવાર એને મોહ પમાડે છે. એવા પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ આપને હું નમસ્કાર કરું છું ।।૩૧।।

ભગવન્! ભક્તો કહે છે કે અમારા પ્રભુ હસ્તપાદ વગેરેવાળા સાકારવિગ્રહ છે. સાંખ્યવાદી કહે છે કે ભગવાન્ હસ્તપાદાદિ વિગ્રહ વિનાના નિરાકાર છે. આવી તકરાર ભગવાનના અવયવો વિષે જ છે પણ ભગવાનના સ્વરૂપ વિષે નથી. તકરારના વિષય જુદા-જુદા હોય પણ તકરાર એક તત્ત્વમાં જ સમાય છે. હા પાડવામાં આવે છે એ પણ ભગવાનના અવયવોની. ભગવાન્ વિષે તો કાંઈ તકરાર જ નથી. ભગવાન્ (આત્મા) નથી એવું તો એ બન્ને શાસ્ત્રમાંથી કોઈ પણ કહેતું નથી. એ

તકરાર ભગવાનને પહોંચતી જ નથી કેમકે એનો વિષય અવયવો જ છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ એ તકરારનો વિષય નથી પણ તકરારના વિષયોનું અધિષ્ઠાન ન હોય તો અવયવોની કલ્પના કે એનો નિષેધ થઈ શકે નહિ. માટે જે સ્વરૂપ એ બન્નેને તકરારોનો આશ્રય આપનાર છે, બન્નેને અનુકૂળ છે, બન્નેથી જુદું અને બન્ને ને સરખું છે તે જ બ્રહ્મ છે ।।૩૨।।

જે અનન્ત ભગવાન્ નામરૂપરહિત છે છતાં પણ પોતાના ચરણની ભક્તિ કરનારાઓની ઉપર અનુગ્રહ કરવા સારું જુદા-જુદા જન્મ ધરીને અને કર્મ કરીને નામરૂપનું ગ્રહણ કરે છે તે પરમેશ્વર મારા ઉપર પ્રસન્ન થજો ।।૩૩।।

વાયુ એક જ છે તો પણ જેમ જુદા-જુદા પુષ્પાદિક સમ્બન્ધને લીધે અનેક ગન્ધવાળો જણાય છે, જુદા-જુદા રંગની ધૂળના સમ્બન્ધને લીધે જુદા-જુદા રૂપવાળો જણાય છે, તેમ જે અન્તર્યામી ભગવાન્ એક જ છે તો પણ જુદી-જુદી ઉપાસનાઓના માર્ગોથી અને તેવા-તેવા પ્રકારની વાસનાઓના અનુસારથી લોકોને એ જુદા-જુદા દેવરૂપે જણાય છે તે ઈશ્વર મારા મનોરથ પૂર્ણ કરે ।।૩૪।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજા! એ પ્રમાણે જે ભક્તવત્સલ ભગવાનની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે તેવા ભગવાને એ અઘમર્ષણ તીર્થમાં દક્ષ પ્રજાપતિને પ્રત્યક્ષ દર્શન દીધું ।।૩૫।।

ભગવાન્ ગરુડજી ઉપર બિરાજ્યા હતા. એમને લાંબી આઠ ભુજાઓ શોભતી હતી. એમાં ચક્ર, શંખ, તલવાર, ઢાલ, બાણ, ધનુષ્ય, પાશ અને ગદા ધારણ કર્યા હતાં ।।૩૬।।

વર્ષાકાલના મેઘના જેવા શ્યામલ શ્રીઅંગ ઉપર પીતામ્બર ફરહરી રહ્યું હતું. મુખ મંડલ પ્રફુલ્લિત હતું. નેત્રોમાંથી કૃપાની વર્ષા થઈ રહી હતી. અંગમાં વનમાળા વીંટાઈ રહી હતી. શ્રીવત્સ અને કૌસ્તુભમણિ શોભી રહ્યાં હતાં. એમણે બહુમૂલ્ય મુકુટ અને કડાં ધર્યાં હતાં. મકર જેવી આકૃતિવાળાં કુંડળ ઝળકતાં હતાં, કટિમેખલા, વીંટીઓ, વીંછિયા, ઝાંઝર અને બાજૂબંધ પોત-પોતાના સ્થાને શોભી રહ્યાં હતાં ।।૩૭-૩૮।।

ત્રૈલોક્યને મોહ પમાડે તેવું પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ ધર્યું હતું. નારદ અને નન્દ વગેરે પાર્ષદો અને ઈન્દ્ર વગેરે મોટા દેવોથી એ વીંટાયેલા હતાં. સિદ્ધ, ગન્ધર્વ અને ચારણો ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરી રહ્યાહતાં ।।૩૯।।

એવું ત્રૈલોક્યનાથ ભગવાનનું મહા આશ્ચર્યમય રૂપ જોઈને દક્ષ પ્રજાપતિ કંઈક ગભરાઈ ગયા ।।૪૦।।

પ્રજાપતિ દક્ષે આનન્દ-મગ્ન થઈને ભગવાનના ચરણોમાં સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. જેવી રીતે ઝરણાના જલથી નદીઓ છલકાઈ જાય છે તેવી રીતે જ પરમાનન્દના પૂરથી એની એક-એક ઈન્દ્રિય ભરાઈ ગઈ અને આનન્દપરવશ થઈ જવાથી તે કંઈ બોલી ન શક્યા ।।૪૧।।

પરીક્ષિત! પ્રજાપતિ દક્ષ અત્યન્ત દીનતાથી નમીને ભગવાનની સામે ઊભા રહી ગયા. ભગવાન્ બધાના હૃદયની વાત જાણે જ છે. આપે દક્ષ પ્રજાપત્તિની ભક્તિ અને પ્રજાવૃદ્ધિ ની કામના જોઈને આ પ્રમાણે કહ્યું ।।૪૨।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : હે ભાગ્યશાળી પ્રચેતાના પુત્ર! તું તપ કરવાથી સિદ્ધ થયો છે; પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી મારામાં તારી પરમ ભક્તિ થઈ છે. હે પ્રજાપતિ! તારું તપ જગતની વૃદ્ધિ કરવામાટે છે, એટલામાટે હું પ્રસન્ન થયો છું. પ્રાણીઓની વૃદ્ધિ થાય એ મારી ઈચ્છા છે જ ।।૪૩-૪૪।।

બ્રહ્મા, સદાશિવ, તમારા જેવા પ્રજાપતિ, મનુઓ અને મોટા દેવો, જેઓ જગતને ઉત્પન્ન કરનારા છે તે મારી વિભૂતિરૂપ જ છે ।।૪૫।।

હે રાજન્! તપસ્યા મારું હૃદય છે, વિદ્યા મારા દેહરૂપ છે, કર્મ મારી આકૃતિ છે, યજ્ઞો મારું અંગ છે, ધર્મ મારું મન છે અને દેવો મારા પ્રાણ છે ।।૪૬।।

સૃષ્ટિની પહેલાં હુંજ હતો; અંદર કે બહાર બીજું કાંઈપણ ન હોતું. ઈન્દ્રિયોથી ન જણાય તેવું, ચારે બાજૂએથી જાણે સૂઈ રહેલું હોય તેવું ચૈતન્ય (જ્ઞાન)માત્ર મારું એ સ્વરૂપહતું ।।૪૭।।

હું અનન્ત ગુણોનો આધાર અને સ્વયં અનન્ત છું. જ્યારે ગુણમયી માયાના ક્ષોભથી આ બ્રહ્માંડ શરીર પ્રકટ થયું ત્યારે તેમાં સ્વયમ્ભૂ આદિ પુરુષ બ્રહ્માજી ઉત્પન્ન થયા ।।૪૮।।

જ્યારે મેં એમનામાં શક્તિ અને ચેતના નો સંચાર કર્યો ત્યારે દેવશિરોમણિ બ્રહ્માજી સૃષ્ટિ કરવા તૈયાર થયા. પરન્તુ એમને સૃષ્ટિ રચવાની પોતાની શક્તિમાં ઊણપ જણાઈ ।।૪૯।।

એ વખતે મેં તેમને આજ્ઞા આપી કે તપ કરો. ત્યારે તેમણે ઘોર તપસ્યા કરી અને એ ઘોર તપસ્યાના પ્રભાવથી પહેલ પ્રથમ તમને નવ પ્રજાપતિઓને ઉત્પન્ન

કર્યા ।।૫૦।।

હે દક્ષ પ્રજાપતિ! આ પંચજન પ્રજાપતિની પુત્રી અસિક્નીને તું તારી પત્નીના રૂપમાં સ્વીકાર કર ।।૫૧।।

હવે તું ગૃહસ્થને ઉચિત સ્ત્રી સહવાસરૂપ ધર્મનો સ્વીકાર કર. આ અસિક્ની પણ એ જ ધર્મને સ્વીકાર કરશે. ત્યારે તું એનીદ્વારા ઘણી પ્રજા ઉત્પન્ન કરી શકીશ।।૫૨।।

હવે તારા પછીની બધી પ્રજા મારી માયાના પ્રભાવને લીધે સ્ત્રી-પુરુષ ના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થશે અને મારી પૂજા કરશે ।।૫૩।।

ઈત્યુક્ત્વા મિષતસ્તસ્ય ભગવાન્ વિશ્વભાવનઃ।
સ્વપનોપલબ્ધાર્થ ઈવ તત્રૈવાન્તર્દધે હરિઃ ।।૫૪।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : વિશ્વનું પાલન કરનાર ભગવાન્ એ પ્રમાણે કહી દક્ષ પ્રજાપતિના દેખતાં જ સ્વપનમાં દીઠેલા પદાર્થની પેઠે ત્યાં જ અન્તર્ધાન થઈ ગયા ।।૫૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠ સ્કન્ધમાં (બીજા રૂપનિરૂપણ પ્રકરણમાં 'દક્ષપ્રસાદ નિરૂપણ'નામનો પહેલો) ''હંસગુહ્ય સ્તોત્રથી ભગવાનની સ્તુતિ'' નામનો ચોથો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ઓ ભાઈ રે! ભાગવત ભણીને શું કીધું?
પારસમણિનું પાત્ર (ભાગવત) પાણિમાં ઘેર-ઘેર ભિક્ષા માંગે!
જ્યાં લગી વસ્તુનું જ્ઞાન ના ત્યાં લગી દુઃખ-દારિદ્રય ના ભાંગે

અધ્યાય ૫

દક્ષપુત્રોનો આનન્દ અને નારદજીને દક્ષે આપેલો શાપ

વિશેષ : પાંચમા અધ્યાયમાં દક્ષના પુત્રોને નારદજીએ ઉપદેશ આપી એઓને પ્રસન્ન કર્યા અને એના કોપથી દક્ષે નારદજીને શાપ આપ્યો એ કથા કહેવામાં આવશે.

તસ્યાં સ પાંચજન્યાં વૈ વિષ્ણુમાયોપબૃંહિતઃ ।।
હર્યશ્વસંજ્ઞાનયુતં પુત્રાનજનયદ્ વિભુઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ભગવાનની માયાથી ઉત્તેજન પામેલા દક્ષ પ્રજાપતિએ પંચજન પ્રજાપતિની પુત્રી અસિક્નીમાં હર્યશ્વ નામના દશ હજાર પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા ।।૧।।

દક્ષના એ બધા પુત્રો એક આચાર તથા એક સ્વભાવ ના હતા. પિતાએ આજ્ઞા કરવાથી એઓ પ્રજાની સૃષ્ટિ કરવા સારુ પશ્ચિમ દિશામાં ગયાં ।।૨।।

એ દિશામાં 'નારાયણસર' નામનું મોટા મુનિ અને સિદ્ધ લોકોએ સેવેલું તીર્થ છે. અહીં સિન્ધુ નદીનો એને સમુદ્રનો સંગમ થાય છે. એ તીર્થમાં નહાવાની સાથે જ એમના મનના મેલ મટી ગયા અને એમની બુદ્ધિ પરમહંસના ધર્મમાં થઈ ।।૩-૪।।

પિતાની આજ્ઞાથી ઉગ્ર તપ અને પ્રજા ની વૃદ્ધિ કરવાને માટે ઉદ્યોગ કરતા એ હર્યશ્વોને નારદજીએ દીઠા ।।૫।।

પછી નારદજીએ એમને કહ્યું :"હે હર્ષશ્વો! તમે પ્રજાપતિ હોવા છતાં મૂર્ખ છો. પૃથ્વીનો અન્ત જોયા વિના તમે પ્રજાની સૃષ્ટિ કેમ કરશો? ।।૬।।

જુઓ એક એવો દેશ છે જેમાં એક જ પુરુષ છે જેમાંથી નીકળવાનો માર્ગ જોવામાં આવતો નથી તેવી ગુફા, ઘણાં રૂપવાળી સ્ત્રી, અભિચારિણીનો પતિ-પુરુષ, બન્ને તરફ વહેનારી નદી, પચીસ પદાર્થોની અદ્‌ભુત લાગતું ઘર, કોઈ સમયે વિચિત્ર કથા કરતો એક હંસ. પોતાની મેળે ફર્યા કરતું તથા અસ્ત્રો અને વજ્રો થી બનેલું એક તીક્ષ્ણ ચક્ર અને પોતાના સર્વજ્ઞ પિતાની યોગ્ય આજ્ઞા એટલા પદાર્થોને જાણ્યા વિના તમે મૂર્ખ લોકો શી રીતે સૃષ્ટિ રચવાના છો? ।।૭-૯।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : પરીક્ષિત! હર્યશ્વ જન્મથી જ બહુ બુદ્ધિશાળી હતા. તેઓએ દેવર્ષિ નારદજીએ પૂછેલી સમસ્યા સાંભળી પોતાની બુદ્ધિથી પોતે જ વિચાર કરવા લાગ્યા ।।૧૦।।

(દેવર્ષિ નારદજીનું કહેવું છે તો સાચું) અનાદિ અને આત્મા ને જન્મ આપનારું જે લિંગશરીર છે તેને જ પૃથ્વી સમજવી. એ જીવ નામના લિંગશરીરનો અન્ત (નાશ) જોયા વિના મોક્ષમાં ઉપયોગી ન થાય એવાં ખોટાં કર્મ કરવાથી શું વળે? ।।૧૧।।

સર્વના સાક્ષી, સ્વાશ્રયી અને સર્વ થી પર એક જ ઈશ્વર કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથાકર્તુમ્ સમર્થ છે. એ વિશ્વ, તૈજસ્ અને પ્રાજ્ઞ એ ત્રણથી ભિન્ન હોવાથી ચોથા છે. ઈશ્વર આ બ્રહ્માંડ અથવા દેહ રૂપી દેશમાં કહ્યો છે. નિત્યમુક્ત એ પુરુષને જોયા વિના એને નહિ અર્પણ કરતાં ખોટાં કર્મ કરવાથી શુંવળે? ।।૧૨।।

જેમ પાતાળરૂપી ગુફામાં ગયેલો માણસ પાછો આવે નહિ તેમજ સ્વયમ્પ્રકાશ અક્ષર બ્રહ્મમાં પહોંચીને પુરુષ પાછો આવતો નથી. એ અક્ષર બ્રહ્મરૂપ ગુફાને જાણ્યા વિના નાશ પામનાર સ્વર્ગાદિકના સાધનરૂપ ખોટાં કર્મ કરવાથી શું વળશે? ।।૧૩।।

અનેક પ્રકારનાં રૂપ અને ગુણ વાળી પોતાની જ બુદ્ધિ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી છે તેના વિવેકને જાણ્યા વિના અશાન્તિને વધારી મુકનારાં કર્મ કરવાથી શું વળશે? ।।૧૪।।

આ બુદ્ધિ જ કુલટા સ્ત્રી સમાન છે. એના સંગથી જીવરૂપ પુરુષનું ઐશ્વર્ય એની સ્વતન્ત્રતા નાશ પામી છે. કુલટા સ્ત્રીના પતિની માફક એની જ પાછળ-પાછળ ખબર નહિ ક્યાં-ક્યાં ભટકી રહ્યો છે. એની જુદી-જુદી ગતિઓ, ચાલબાજી જાણ્યા વિના જ વિવેકરહિત કર્મોથી શી સિદ્ધિ મળશે? ।।૧૫।।

બન્ને તરફ વહેનારી નદી કહી એ માયા સમજવી. એ માયા સૃષ્ટિ અને પ્રલય બન્ને કામ કરે છે. જે લોકો એમાંથી નીકળવવામાટે તપસ્યા, વિદ્યા આદિ તટની સહાય લે છે એમને રોકવામાટે ક્રોધ, અહંકાર વગેરે રૂપે તે ઉલટાની વધારે વેગથી વહેવા લાગે છે. માટે એ માયાને નહિ જાણનાર ગાફેલ માણસોનું માયિક ખોટાં કર્મ કરવાથી શું વળે? ।।૧૬।।

કાર્ય અને કારણોથી બનેલો શરીરનો અધિષ્ઠાતા અન્તર્યામી પુરુષ જ પચીશ તત્ત્વોના આશ્રયરૂપ અદ્ભુત ઘર છે તેને જાણ્યા વિના ખોટી સ્વતન્ત્રતા માનીને કરવામાં આવતાં કર્મથી શુંવળે? ।।૧૭।।

શાસ્ત્ર ઈશ્વરનું પ્રતિપાદન કરનાર છે તેને જ હંસ સમજવો. જેમ હંસ દૂધ અને પાણી ને જુદાં પાડે છે તેમ એ શાસ્ત્ર જડ અને ચૈતન્ય ને જુદાં પાડે છે અને બન્ધ તથા મોક્ષ સમ્બન્ધી અદ્ભુત વાતો કહે છે તો એમાં શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યા વિના બહિર્મુખ ખોટાં કર્મ કરવાથી શું વળે? ।।૧૮।।

આ કાળ જ એક ચક્ર છે. તે સદા ફરતું રહે છે. એની ધાર અસ્તરા અને વજ્ર જેવી તીક્ષ્ણ છે અને આખા જગતને પોતાની તરફ ખેંચી રહ્યું છે. એને રોકી શકનાર કોઈ છેજ નહિ. તે બિલકુલ સ્વતન્ત્ર છે આ વાત સમજ્યા વિના કર્મોનાં ફલને નિત્ય સમજી જે લોકો સકામ ભાવથી કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે છે તેમને એ અનિત્ય કર્મોથી શું લાભથાય? ।।૧૯।।

શાસ્ત્ર જ પિતા છે, કારણ કે બીજો જન્મ શાસ્ત્રદ્વારા જ થાય છે અને તેની

આજ્ઞા કર્મોમાં લાગવાની નથી, કર્મોમાંથી નિવૃત્તિ લેવાની છે. જે આ જાણતો નથી તે ગુણમય શબ્દ વગેરે વિષયો ઉપર વિશ્વાસ કરી બેસે છે, આ સંયોગોમાં તે કર્મોથી નિવૃત્ત થવાની શાસ્ત્રોની આજ્ઞાનું પાલન ભલા કેવી રીતે કરી શકે? ।।૨૦।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત રાજા! એ પ્રમાણે સર્વાનુમતિથી નિશ્ચય કરીને હર્યશ્વો નારદજીને પ્રદક્ષિણા કરી મુક્તિના માર્ગે ચાલ્યા ।।૨૧।।

અને નારદજી પણ નાદ બ્રહ્મમાં પ્રત્યક્ષ જણાતા ભગવાનના ચરણારવિન્દમાં અખંડ ચિત્ત રાખીને લોક-લોકાન્તરોમાં ફરવા ગયા ।।૨૨।।

પરીક્ષિત! દક્ષપ્રજાપતિ ખબર પડ્યા કે મારા સદાચારી પુત્રો નારદજીના ઉપદેશથી કર્તવ્યચ્યુત થઈ ગયા છે ત્યારે તે શોકથી વ્યાકુળ થઈ ગયા. તેમને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો. ખરેખર, સારા સન્તાનનું હોવું પણ શોકનું જ કારણ છે ।।૨૩।।

પછી બ્રહ્માજીએ એને શાન્ત પાડ્યા. એટલે દક્ષ પ્રજાપતિએ પોતાની સ્ત્રી પંચજનીના ગર્ભથી ફરી ‘સબલાશ્વ’ નામના ૧૦૦૦ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા ।।૨૪।।

પ્રજાની સૃષ્ટિને સારુ પિતાએ આજ્ઞા કરવાથી એ સબલાશ્વો પણ તપ કરવા જ્યાં પોતાનાં ભાઈઓ સિદ્ધ થયા હતાં તે નારાયણ સરોવરે ગયા ।।૨૫।।

નારાયણસરમાં નહાવાથી જ એમનાં અન્તઃકરણ નિર્મળ થઈ ગયાં અને તેઓ ‘ૐકાર’ મન્ત્રનો જપ કરતાં મહાન તપ કરવામાં લાગી ગયા ।।૨૬।।

તેઓ કેટલાક મહિના સુધી જળ પીને જ રહ્યા, કેટલાક મહિના સુધી વાયુનો આહાર કરીને રહ્યા અને નીચેના મન્ત્રનો જપ કરતાં ભગવાનની આરાધના કરવા લાગ્યાઃ ।।૨૭।।

‘‘ૐ નમો નારાયણાય પુરુષાય મહાત્મને, વિશુદ્ધસત્ત્વધિષ્ણ્યાય મહાહંસાય ધીમહિ’’ અમે નમસ્કાર પૂર્વક ઓંકારસ્વરૂપ ભગવાન્ નારાયણનું ધ્યાન કરીએ છીએ, જે વિશુદ્ધ ચિત્તમાં નિવાસ કરે છે, બધાના અન્તર્યામી છે તથા સર્વવ્યાપક અને પરમહંસસ્વરૂપ છે. (આ મન્ત્રનો અભ્યાસ કરતાં-કરતાં મન્ત્રાધિપતિ ભગવાનની આરાધના કરી) ।।૨૮।।

આવી રીતે સૃષ્ટિ રચવાની ઈચ્છા રાખતા સબલાશ્વો પાસે પણ નારદજી આવ્યા અને આગળની પેઠે જ કૂટવચન કહ્યાંઃ ।।૨૯।।

‘‘દક્ષપુત્રો! મારી પાસેથી ઉપદેશનાં વચન સાંભળો. તમે તો ભાઈઓ ઉપર પ્યાર રાખનારા છો માટે ભાઈઓના જ માર્ગને અનુસરો ।।૩૦।।

ધર્મને જાણનારો જે ભાઈ મોટા ભાઈઓના શ્રેષ્ઠ માર્ગને અનુસરે છે તે પુણ્યવાન પુરુષ પરલોકમાં મરુતદેવની સાથે આનન્દ ભોગવે છે'' ।।૩૧।।

હે રાજા! નારદજી એટલું બોલીને ત્યાંથી ગયા અને સબલાશ્વો પણ પોતાના ભાઈ હર્યશ્વોના માર્ગને જ અનુસર્યા કારણ કે નારદજીનું દર્શન ક્યારેય વ્યર્થ જતું નથી ।।૩૨।।

અત્યન્ત ઉત્તમ અને અન્તવૃત્તિ થી મળે તેવા પરબ્રહ્મના માર્ગના એ પથિક ગયેલી રાતની પેઠે હજુ સુધી પણ પાછા આવ્યા નથી તેમ આવશે પણ નહિ।।૩૩।।

દક્ષપ્રજાપતિએ જોયું કે આજકાલ અપશુકન બહુ થઈ રહ્યાં છે. એમના ચિત્તમાં પુત્રોના અનિષ્ટની આશંકા થઈ આવી. એટલામાંજ એને ખબર મળ્યાકે પહેલાંની માફક ફરીથી નારદજીએ મારા પુત્રોને બગાડ્યા છે ।।૩૪।।

પુત્રોનાં શોકથી ઘેરાયેલા અને ક્રોધથી જેમના હોઠ ફરકતા હતા તેવા દક્ષ પ્રજાપતિ નારદજીને મળ્યા અને બોલ્યા ।।૩૫।।

દક્ષે કહ્યું : હે ઢોંગી! તેં સાધુઓના જેવો બનાવટી વેશ ધારણ કર્યો છે પણ તેં સારા માર્ગમાં ચાલનારા અમારા ભોળાભાલા પુત્રોનું ખરાબ કરી એમને તેં ભિક્ષુકનો માર્ગ દેખાડ્યો ।।૩૬।।

મારા પુત્રો ત્રણ *ઋણથી છૂટ્યા નહોતા અને એમણે કર્મસમ્બન્ધી વિચાર સુધ્ધાં કર્યો નથી તેવા મારા પુત્રોના બન્ને લોકનાં સુખનો તેં નાશ કરી નાખ્યો।।૩૭।।

વિશેષ : બ્રહ્મચર્ય પાળી વેદનું અધ્યયન કરે ત્યારે ઋષિઓના ઋણથી છૂટે, યજ્ઞ કરે ત્યારે દેવોના ઋણથી છૂટે અને પુત્ર ઉત્પન્ન કરે ત્યારે પિતૃઓના ઋણથી છૂટે; આ ત્રણે ઋણમાંથી ન છૂટે ત્યાં સુધી મોક્ષ મેળવાય નહિ.(મનુસ્મૃતિ)

ખરેખર તારા હૃદયમાં દયાનો છાંટોયે નથી અને આ પ્રમાણે બાળકોની બુદ્ધિ બગાડતો ફરે છે. ભગવાનના પાર્ષદોમાં રહીને ભગવાનની જ કીર્તિને કલંક જ લગાડ્યું. ખરેખર તું બેશરમ છો ।।૩૮।।

હું જાણું છું કે ભગવાનના પાર્ષદો સદા સર્વદા દુઃખી પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરવાના કાર્યમાં તત્પર રહે છે પરન્તુ તું પ્રેમભાવનો વિનાશ કરનારો છે. તું એવા લોકોની સાથે પણ વેર કરે છે જેઓ કોઈની સાથે વેર કરતા નથી ।।૩૯।।

જો તું એમ ધારતો હોય કે સ્નેહરૂપી પાશને અર્થાત્ વિષયાસક્તિને કાપનાર તો વૈરાગ્ય જ છે તો તું જ્ઞાની નહિ પણ જ્ઞાનીઓનો ખોટો વેશ ધરનારો છે. કારણ કે

તારા જેવા વૈરાગ્યનો બનાવટી સ્વાંગ ધરનારાના ઉપદેશથી પુરુષોને વૈરાગ્ય થાય જ નહિ ।।૪૦।।

વિષયોનો અનુભવ કર્યા વિના વિષયો દુઃખરૂપ છે એમ માણસ જાણી શકે જ નહિ; માટે વિષયો ભોગવ્યા પછી એ ખરાબ છે એવું જાણીને જેવો વૈરાગ્ય થાય તેવો વૈરાગ્ય બીજાઓના ભમાવવાથી થાય નહિ ।।૪૧।।

અમે કર્મની મર્યાદા પાળનારા સજ્જન ગૃહસ્થો છીએ. તે પહેલા પણ એકવાર અમારો ભારે અપકાર કર્યો હતો તે અમે સહી લીધો ।।૪૨।।

તેં તો અમારી વંશપરમ્પરા ઉપર જ કુહાડો મારવા કમર કસી છે. તે ફરીથી અમારી સાથે એ જ દુષ્ટતાનો વ્યવહાર કર્યો. તેથી હે મૂઢ! જા લોક-લોકાન્તર માં ભટકતો રહે, ક્યાંય પણ તારેમાટે ઠેરવવાનું ઠેકાણું ન રહે ।।૪૩।।

પ્રતિજગ્રાહ તદ્ બાઢં નારદઃ સાધુસમ્મતઃ।
એતાવાન્ સાધુવાદો હિ તિતિક્ષેતેશ્વરઃ સ્વયમ્ ।।૪૪।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : પરીક્ષિત! સન્તશિરોમણિ દેવર્ષિ નારદજીએ ‘‘બહુ સારું’’ કહીને દક્ષના શાપને માથે ચડાવ્યો. સંસારમાં, બસ, સજ્જનતા આનું જ નામ કે બદલો લેવાની શક્તિ હોવા છતાં બીજાએ કરેલો અપકાર સહન કરી લેવામાં આવે ।।૪૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કન્ધમાં (બીજા રૂપનિરૂપણ પ્રકરણમાં દક્ષ પુત્ર પ્રસાદ નિરૂપણ અને નારદજીને શાપ નામનો બીજો) ‘‘દક્ષપુત્રોનો પ્રસાદ અને નારદજીને દક્ષે આપેલો શાપ’’ નામનો પાંચમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ભગવત્સેવા અને ભગવદ્ગુણગાન એ ભક્તિમયી પવિત્ર જીવનસાધના હોવી જોઈએ, ધંધો નહીં. હવેલી-મન્દિરમાંજાહેર સેવા-મનોરથોના રૂપમાં ભગવત્સેવાને તેમજ ભાગવતકથા, ઢાઢીલીલા, માલાપહેરામણીના માધ્યમથી ભગવત્કથાને પોતાનો ધંધોબનાવી બેઠેલા ‘ભક્તિ’શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવા પણ લાયક નથી.

અધ્યાય ૬

દક્ષની કન્યાઓઉપર પ્રસાદ અને વિશ્વરૂપનો જન્મ

વિશેષ : છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પ્રભુની કૃપાથી દક્ષની કન્યાઓના વંશનો દેવ અને અસુર એવા

વિભાગથી થયેલો વિસ્તાર કહેવાશે.

તતઃ પ્રાચેતસોઽસિક્ન્યા-મનુનીતઃ સ્વયમ્ભુવા ।।
ષષ્ટિં સંજનયામાસ દુહિતૄઃપિતૃવત્સલાઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યુંઃ એ પછી બ્રહ્માજીએ દક્ષ પ્રજાપતિને સમજાવ્યા અને એમણે પોતાની સ્ત્રી અસિક્નીના ગર્ભથી પિતા ઉપર સ્નેહ રાખનારી સાઠ પુત્રીઓ ઉત્પન્ન કરી ।।૧।।

એ પૈકી એણે દશ પુત્રીઓ ધર્મને આપી તેર કશ્યપને આપી, સત્તાવીશ ચન્દ્રમાને આપી અને ભૂત, અંગિરા તથા કૃશાશ્વ ને બબ્બે આપી, બાકી જે ચાર વધી તે 'તાર્ક્ષ્ય' નામથી ઓળખાતા કશ્યપને જ આપી ।।૨।।

દક્ષની એ દીકરીઓના પુત્રપૌત્રાદિક વંશથી ત્રણે લોક ભરાઈ ગયા.એમનાં તથા એમનાં સન્તાનોનાં નામ મારી પાસે સાંભળો ।।૩।।

ભાનુ, લંબા, કકુભ્, જામિ, વિશ્વા, સાધ્યા, મરુત્વતી, વસુ, મુહૂર્તા અને સંકલ્પા એટલી ધર્મની સ્ત્રીઓ હતી. એમના પુત્રોનાં નામ આ પ્રમાણે છેઃ ।।૪।।

ભાનુને દેવઋષભ નામનો પુત્ર થયો તેનો ઈન્દ્રસેન થયો. લંબાને વિદ્યોત નામનો પુત્ર થયો તેને સ્તનયિત્નુ નામના પુત્રો થયા ।।૫।।

કકુભ્નો સંકટ નામનો પુત્ર થયો તેનો કીકટ થયો અને એના દુર્ગ (પૃથ્વી ઉપરના કિલ્લાઓના દેવ) પુત્ર થયા. જામિનો સ્વર્ગ નામનો પુત્ર થયો અને એનો નંદિ થયો।।૬।।

વિશ્વાના વિશ્વદેવો નામના પુત્રો થયા તેઓ પ્રજારહિત છે એમ કહેવાય છે. સાધ્યાના સાધ્યદેવતાઓ થયા અને એમનો અર્થસિદ્ધિ થયો ।।૭।।

મરુત્વતીના મરુત્વાન અને જયન્ત નામના બે પુત્રો થયા. એમાં જયન્ત ભગવાનનો અંશ હતો, જેનું 'ઉપેન્દ્ર' એવું બીજું નામ કહેવાય છે ।।૮।।

મુહૂર્તાના મૌહૂર્તદેવ (મુહૂર્તોના સ્વામી) થયા, જે પ્રાણીઓને પોત-પોતાના મુહૂર્તમાં કર્માનુસાર ફળ આપે છે ।।૯।।

સંકલ્પાનો સંકલ્પ નામનો પુત્ર થયો અને એનો પુત્ર કામદેવ થયો. વસુના પુત્ર આઠ થયા તેમનાં નામ મારી પાસેથી સાંભળોઃ ।।૧૦।।

દ્રોણ, પ્રાણ, ધ્રુવ, અર્ક, અગ્નિ, દોષ, વસુ અને વિભાવસુ એ આઠ વસુ કહેવાય છે. એમાં દ્રોણની સ્ત્રી અભિમતિથી હર્ષ, શોક અને ભય વગેરેના અભિમાની દેવતા ઉત્પન્ન થયા ।।૧૧।।

પ્રાણની ઊર્જસ્વતી નામની સ્ત્રીથી સહ, આયુ અને પુરોજવ નામના પુત્રો થયા. ધ્રુવની ધરણી નામની સ્ત્રીથી અનેક પ્રકારનાં પુરનાં અભિમાની દેવતાઓ ઉત્પન્ન થયા ।।૧૨।।

અર્કની વાસના નામની સ્ત્રીથી તર્ષ (તૃષ્ણા) આદિ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા, અગ્નિ નામના વસુની પત્ની ધારાના ગર્ભથી દ્રવિણક વગેરે ઘણા પુત્રો ઉત્પન્ન થયા।।૧૩।।

અગ્નિને સ્કન્દ નામનો પુત્ર થયો જેને કૃત્તિકાઓએ ધવરાવી ઉછેર્યો. એ સ્કન્દને વિશાખ વગેરે પુત્રો થયા. દોષ નામના વસુની શર્વરી નામની સ્ત્રી હતી તેને શિલ્પકળાના અધિપતિ વિશ્વકર્માજી નામના પુત્ર થયા. વિશ્વકર્માજીની કૃતિ નામની સ્ત્રીથી ચાક્ષુસ નામનો પુત્ર મનુ થયો તેના વિશ્વદેવ અને સાધ્યગણ નામના પુત્રો થયા ।।૧૫।।

વિભાવસુ નામના આઠમા વસુની ઉષા નામની સ્ત્રી હતી તેના વ્યુષ્ટ, રોચિષ્ અને આતપ નામના પુત્રો થયા. આતપનો પંચયામ નામનો (દિવસનો દેવ) પુત્ર થયો, કે જેથી બધા પ્રાણીઓ પોત-પોતાના કામમાં લાગ્યા રહે છે ।।૧૬।।

ભૂત નામના દક્ષના જમાઈની સુરૂપા નામની સ્ત્રી હતી તેનાથી કરોડો રુદ્ર થયા. એમાં રૈવત, અજ, ભવ, ભીમ, વામ, ઉગ્ર, વૃષાકપિ, અજૈકપાદ, અહિર્બુધ્ન્ય, બહુરૂપ અને મહાન એ અગિયાર મુખ્ય રુદ્ર છે એમના પાર્ષદો પણ રુદ્ર ગણાય છે. ભૂતની બીજી સ્ત્રી ભૂતાથી ભયંકર ભૂત અને વિનાયકો ઉત્પન્ન થયા. એ બધા અગિયારમાં પ્રધાન રુદ્ર મહાનના પાર્ષદ થયા ।।૧૭-૧૮।।

દક્ષના જમાઈ અંગિરા પ્રજાપતિની સ્ત્રી સ્વધાથી પિતૃઓ ઉત્પન્ન થયા; એની સતી નામની બીજી સ્ત્રીએ 'અથર્વાંગિરસ' નામના વેદનો જ પુત્રરૂપમાં સ્વીકાર કરી લીધો ।।૧૯।।

દક્ષના જમાઈ કૃશાશ્વે પોતાની અર્ચિ નામની સ્ત્રીમાં ધૂમ્રકેશ નામનો પુત્ર અને ધિષણા નામની બીજી સ્ત્રીથી વેદશિરા, દેવલ, વયુન અને મનુ એ નામના ચાર પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા ।।૨૦।।

દક્ષના જમાઈ તાર્ક્ષ્ય નામના કશ્યપની વિનતા, કદ્રૂ, પતંગી, યામિનીએ નામની ચાર સ્ત્રીઓ હતી તેમાં પતંગીએ પતંગિયા તથા પક્ષીઓ ઉત્પન્ન કર્યા, યામિનીએ તીડ ઉત્પન્ન કર્યા, વિનતાએ ભગવાનના વાહનરૂપ ગરુડજીને તથા સૂર્યના સારથિ અરુણને ઉત્પન્ન કર્યા અને કદ્રૂએ અનેક નાગો ઉત્પન્ન કર્યા।।

પરીક્ષિત, સત્તાવીસ નક્ષત્રોની અભિમાનીની કૃત્તિકા વગેરે દેવીઓ ચન્દ્રમાની

પત્નીઓ છે. રોહિણી ઉપર વિશેષ પ્રેમ રાખવાને કારણે ચન્દ્રમાને દક્ષે શાપ આપી દીધો કે જેથી તેને ક્ષયરોગ થઈ ગયો હતો. તેને કંઈ સન્તાન થયું નહિ ।।૨૩।।

ચન્દ્રમાએ દક્ષને ફરી પ્રસન્ન કરી લઈ કૃષ્ણપક્ષની ક્ષીણ કલાઓ શુકલપક્ષમાં પૂર્ણ થવાનું વરદાન તો મેળવી લધું.(પરન્તુ નક્ષત્રોની અભિમાનિની દેવીઓથી એને કંઈ સન્તાન થયું નહિ). હવે લોકમાતા કશ્યપની પત્નીઓનાં શુભ નામ સાંભળો જેમાંથી આ જગત્ થયું છે; ।।૨૪।।

અદિતિ, દિતિ, દનુ, કાષ્ઠા, અરિષ્ટા, સુરસા, ઈલા, મુનિ, ક્રોધવશા, તામ્રા, સુરભિ, સરમા અને તિમિ એ કશ્યપની તેર પત્નીઓ હતી ।।૨૫।।

તેમાં તિમિના પુત્ર જલચર જન્તુ થયા, સરમાનાં સિંહ, વાઘ વગેરે ફાડી ખાનારાં જાનવર થયાં, સુરભિના પાડા, બળદો અને બીજાં બે ખરીવાળાં પશુઓ થયાં।।૨૬।।

હે રાજા! તામ્રાના બાજ, ગીધ વગેરે થયા, મુનિ નામની પત્નીથી અપ્સરાઓ થઈ ।।૨૭।।

ક્રોધવશાના પુત્ર સર્પ, વીંછી વગેરે ઝેરી જન્તુઓ થયા. ઈલાથી વૃક્ષ, લતા વગેરે પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થનારી વનસ્પતિઓ અને સુરસાથી રાક્ષસો થયા ।।૨૮।।

અરિષ્ટાના ગન્ધર્વો થયા, કાષ્ઠાનાં ઘોડા વગેરે એક ખરીવાળાં જાનવર થયાં. દનુના પુત્ર એકસઠ દાનવો થયા તેમાં મુખ્ય-મુખ્યનાં નામ સાંભળોઃ ।।૨૯।।

દ્વિમૂર્દ્ધા, શમ્બર, અરિષ્ટ, હયગ્રીવ, વિભાવસુ, અયોમુખ, શંકુશિરા, સ્વર્ભાનુ, કપિલ, અરુણ, પુલોમા, વૃષપર્વા, એકચક્ર, અનુતાપન, ધૂમ્રકેશ, વિરૂપાક્ષ, વિપ્રચિત્તિ અને દુર્જય ।।૩૦।।

સ્વર્ભાનુની પુત્રી સુપ્રભાને નમુચિ પરણ્યો હતો. વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાને નહુષ રાજાનો મહાબલી પુત્ર યયાતિ પરણ્યો હતો ।।૩૧।।

ઉપદાનવી હયશિરા, પુલોમા અને કાલકા એ દનુના પુત્ર વૈશ્વાનરની સુન્દર કન્યાઓ હતી તે પૈકી ઉપદાનવીને હિરણ્યાક્ષ અને હયશિરા ને ક્રતુ પરણ્યો હતો. બ્રહ્માજીની આજ્ઞાથી પ્રજાપતિ ભગવાન્ કશ્યપે જ બાકીની બે પુત્રીઓ પુલોમા અને કાલકાની સાથે વિવાહ કર્યો ।।૩૨-૩૩।।

એ પુલોમા અને કાલકા ના પૌલોમ અને કાલકેય નામના સાઠ હજાર બળવાન દાનવો થયા હતા. યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરનારા એ દાનવોને તમારા દાદા અર્જુને સ્વર્ગમાં જઈને ઈન્દ્રનું પ્રિય કરવા સારુ એકલાએ જ મારી નાખ્યા હતા ।।૩૪-૩૬।।

વિપ્રચિત્તિની પત્ની સિંહિકાના ગર્ભથી એક સો એક પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. એમાં સૌથી મોટો હતો રાહુ, જેની ગણના ગ્રહોમાં થઈ ગઈ. બાકીના સો પુત્રોનું નામ હતું કેતુ ।।૩૭।।

પરીક્ષિત! હવે ક્રમશઃ અદિતિની વંશપરમ્પરા સાંભળો, આ વંશમાં સર્વવ્યાપક દેવાધિદેવ નારાયણે પોતાના અંશથી વામન સ્વરૂપે અવતાર લીધો હતો ।।૩૮।।

વિવસ્વાન, અર્યમા, પૂષા, ત્વષ્ટા, સવિતા, ભગ, ધાતા, વિધાતા વરુણ, મિત્ર, શક્ર (ઈન્દ્ર) અને ઉરુક્રમ (વામનજી) એ અદિતિના બાર પુત્રો થયા હતા. આ જ બાર આદિત્ય કહેવાયા ।।૩૯।।

એમાં વિવસ્વાનની સ્ત્રી સંજ્ઞાને શ્રાદ્ધદેવ (વૈવસ્વત) નામનો મનુ તથા યમ અને યમુના એ જોડલું આવ્યું. એ જ સંજ્ઞા ઘોડીનું રૂપ ધરી પૃથ્વી ઉપર ગઈ હતી ત્યાં તેને વિવસ્વાનના (સૂર્યના) બીજથી અશ્વિનીકુમાર નામના બે પુત્ર થયા ।।૪૦।।

સૂર્યની બીજી પત્ની છાયાને શનૈશ્વર, સાવર્ણિ નામનો મનુ અને તપતી નામની (તાપી નદી) કન્યા થઈ. એ કન્યા સંવરણ રાજાને વરી હતી ।।૪૧।।

અર્યમાની સ્ત્રી માતૃકા હતી તેને ચર્ષણી નામના પુત્ર થયા. એ ચર્ષણીઓને આત્મવિચાર હતો તેથી એઓને બ્રહ્માજીએ મનુષ્ય જાતના ઠરાવ્યા છે ।।૪૨।।

પૂષાને કાંઈ સન્તાન જ થયું નહિ. પ્રાચીન કાલમાં દક્ષ પ્રજાપતિ ઉપર સદાશિવે કોપ કર્યો તે વખતે એ પૂષાએ પોતાના દાંત દેખાડીને સદાશિવની મશ્કરી કરી હતી તેથી એના દાંત વીરભદ્રે તોડી નાખ્યા હતા ત્યારથી એ પીસેલું અન્ન જ ખાય છે ।।૪૩।।

ત્વષ્ટાની રચના નામની સ્ત્રી હતી તે દૈત્યોની નાની બહેન હતી તેને સન્નિવેશ અને વિશ્વરૂપ નામના બે પુત્ર થયા તેમાં વિશ્વરૂપ પરાક્રમી હતો ।।૪૪।।

તં વવ્રિરે સુરગણાઃ દૌહિત્રં દ્વિષતામપિ ।।
વિમતેન પરિત્યક્તા ગુરુણાઽઽગિરસેન યત્ ।।૪૫।।

દેવોએ અપમાન કરવાથી જે સમયે બૃહસ્પતિજીએ દેવોનો ત્યાગ કર્યો તે સમયે દેવોએ એ વિશ્વરૂપ જો કે એ પોતાના શત્રુ દૈત્યોનો દૌહિત્ર હતો તો પણ એને જ પોતાનો પુરોહિત બનાવ્યો હતો ।।૪૫।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કન્ધમાં(બીજા રૂપપ્રકરણમાં ત્રીજો) ''દક્ષની કન્યાઓ ઉપર પ્રસાદ અને વિશ્વરૂપનો જન્મ''નામનો છઠ્ઠો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૭

વિશ્વરૂપ ઉપર ભગવત્કૃપા

વિશેષ : આ સાતમા અધ્યાયમાં વિશ્વરૂપ ઉપર કૃપા કરીને એને દેવોએ પુરોહિત બનાવ્યો એ કહેવાશે.

કસ્ય હેતોઃ પરિત્યક્તા આચાર્યેણાત્મનઃ સુરાઃ ।।
એતદાચક્ષ્વ ભગવચ્છિષ્યાણામક્રમં ગુરૌ ।।૧।।

પરીક્ષિત રાજાએ પૂછ્યું : હે ભગવાન્! બૃહસ્પતિજીએ પોતાના શિષ્ય દેવોનો શામાટે ત્યાગ કર્યો? એ શિષ્યોએ પોતાના ગુરુનો શો અપરાધ કર્યો હતો એ મને કહો ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજન્! ઈન્દ્રને ત્રિલોકીનું ઐશ્વર્ય મળતાં ઘમંડ થઈ ગયો હતો. આ ઘમંડને લીધે તે ધર્મમર્યાદા અને સદાચાર નું ઉલ્લંઘન કરવા લાગ્યા હતા. એક દિવસ એવું બન્યું કે તે ભરી સભામાં પોતાની પત્ની શચી સાથે ઊંચા સિંહાસન ઉપર બેઠા હતા ।।૨।।

ઓગણપચાસ મરુદ્ગણ આઠ વસુ, અગિયાર રુદ્ર, આદિત્ય, ઋભુગણ, વિશ્વેદેવ, સાધ્યગણ અને બન્ને અશ્વિનીકુમાર એની સેવામાં ઉપસ્થિત હતા સિદ્ધો, ચારણો, ગન્ધર્વો, વેદ જાણનારા મુનિઓ, વિદ્યાધરો, અપ્સરાઓ, કિન્નરો, પક્ષી અને નાગ એ ઈન્દ્રદેવની સેવા અને સ્તુતિ કરતા હતા અને સુન્દર રીતે તેની કીર્તિગાન કરતા હતા. ઉપર ચન્દ્રમાના મંડળ જેવું શ્વેત છત્ર શોભી રહ્યું હતું; બીજાં પણ ચામર, પંખા વગેરે ચક્રવર્તીનાં ચિહ્નો યથાસ્થાન મોજુદ હતાં. આ દિવ્ય ધામમાં અર્ધ આસનઉપર બેઠેલ ઈન્દ્રાણી સાથે દેવરાજ ખૂબ શોભી રહ્યાહતા ।।૩-૬।।

એ સમયે દેવોના તેમજ પોતાના પણ પરમ આચાર્ય બૃહસ્પતિજી સભામાં આવ્યા ત્યારે સામા ઊઠી ઊભા થઈને કે આસન વગેરે આપીને ઈન્દ્રદેવે એમનો સત્કાર કર્યો નહિ ।।૭।।

બૃહસ્પતિજીને દેવ અને દૈત્યો, બન્ને પ્રણામ કરે છે એવા એ મહામુનિ છે. ઈન્દ્રે એમને સભામાં આવતા જોયા તો પણ એ પોતાના આસન પરથી જરા હાલ્યા-ચાલ્યા પણ નહિ ।।૮।।

ત્યારે ''એને લક્ષ્મીનો મદ થયો છે'' એ જાણી ત્રિકાલદર્શી સમર્થ બૃહસ્પતિજી

એ સભામાંથી તુરત જ નીકળી ગયા અને ચૂપ-ચાપ પોતાને ઘેર ગયા ।।૯।।

પોતાનાથી ગુરુનો અપરાધ થયો છે એમ ભાન થતાં એ વખતે જ ઇન્દ્ર સભા વચ્ચે જ પોતાની મેળે પોતાને ધિક્કારવા લાગ્યાઃ ।।૧૦।।

અરેરે! અલ્પ બુદ્ધિવાળા મેં ઐશ્વર્યના અભિમાનને લીધે સભામાં ગુરુનું અપમાન કર્યું એ ખરાબ કર્યું ।।૧૧।।

જે લક્ષ્મી સત્ત્વગુણી દેવોના સ્વામી એવા મને આસુરી બનાવી દે તો ત્રૈલોક્યના રાજ્યની એ લક્ષ્મીને પણ કયો પંડિત ઇચ્છે? ।।૧૨।।

જેઓ એમ કહે છે કે "સિંહાસન ઉપર બેઠેલા રાજાએ કોઈ પણ આવે તો પણ ઊભું થવું નહિ" તેઓ ખરા ધર્મને જાણતા નથી ।।૧૩।।

એ લોકોનાં વચન અવળો માર્ગ બતાવનારાં છે; અને એ લોકોનાં વચનને જેઓ માને તેઓ પથરાના વહાણમાં બેઠેલાઓની પેઠે ડૂબી જાય છે ।।૧૪।।

એટલામાટે હું શઠતા છોડી દઈ તથા મારા મસ્તકથી એમનાં ચરણનો સ્પર્શ કરી એ અગાધ બુદ્ધિવાળા મારા ગુરુને પ્રસન્ન કરીશ ।।૧૫।।

ઇન્દ્ર દેવે એ પ્રમાણે વિચાર કર્યો એટલામાં તો બૃહસ્પતિજી પોતાની માયાના પ્રભાવથી ઘરમાંથી પણ યોગબલથી અદશ્ય થઈ ગયા ।।૧૬।।

ઇન્દ્રદેવે ઘણી તપાસ કરી તો પણ ગુરુનો પત્તો મળ્યો નહિ એથી એ ઘણી ચિન્તામાં પડી ગયા અને દેવોને જરાપણ સુખ મળ્યું નહિ ।।૧૭।।

બૃહસ્પતિજી અને ઇન્દ્ર ના અણબનાવની વાત સાંભળતાં જ મદોન્મત્ત સઘળા અસુરો શુક્રાચાર્યની સલાહથી હથિયાર ઉપાડીને દેવો ઉપર ચડી આવ્યા ।।૧૮।।

દૈત્યોએ નાખેલાં તીક્ષ્ણ બાણોથી દેવોનાં માથાં, સાથળ અને હાથ ભેદાઈ ગયાં અને ઇન્દ્ર સહિત તેઓ માથાં નીચાં કરીને બ્રહ્માજીને શરણે ગયા ।।૧૯।।

સ્વયમ્ભૂ અને સમર્થ બ્રહ્માજીને દેવોને એ પ્રમાણે પીડાતા જોઈ ઘણી દયા આવી અને તેઓને ધીરજ આપતાં એ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા ।।૨૦।।

બ્રહ્માજીએ કહ્યું : અહો! અફસોસ છે કે હે ઉત્તમ દેવો! તમે ઐશ્વર્યના મદથી બ્રહ્મવેતા અને જિતેન્દ્રિય બ્રાહ્મણ નું અપમાન કર્યું એ બહુ ખરાબ કર્યું ।।૨૧।।

તમે સમૃદ્ધિવાળા હતા અને તમારા શત્રુ દૈત્યો નિર્બલ હતા છતાં એમના હાથથી આજે તમારો પરાભવ થયો એ અનીતિનું જ ફળ છે ।।૨૨।।

હે ઇન્દ્ર! જુઓ, પહેલાં તમારા શત્રુઓ એમના ગુરુ શુક્રાચાર્યનો અપરાધ

કરવાથી અત્યન્ત નિર્બલ થઈ ગયા હતા પણ અત્યારે પાછા ભક્તિપૂર્વક શુક્રાચાર્યને પોતાના ઈષ્ટદેવ માની સેવા કરી તેઓ હવે તો મારું સ્થાન બ્રહ્મલોક પણ લઈ લે એવા શક્તિમાન બન્યા છે ।।૨૩।।

ભૃગુવંશીઓએ એમને અર્થશાસ્ત્રનું પૂરે-પૂરું શિક્ષણ આપ્યું છે. તેઓ જે કંઈ કરવા ધારે છે એની બાતમી તમને મળી શકતી નથી. એમની મન્ત્રણા બહુ ગુપ્ત હોય છે. આમ હોવાથી સ્વર્ગની તો વિસાત શી તેઓ ઈચ્છે તે લોકને જીતી લઈ શકે એમ છે. સાચી વાત તો એ છે કે જે શ્રેષ્ઠ મનુષ્યો બ્રાહ્મણ ગોવિન્દ અને ગાયો ને પોતાનું સર્વસ્વ માને છે અને જેમનાપર એમની કૃપા હોય છે એમનું ક્યારેય અમંગલ થતું નથી ।।૨૪।।

એટલામાટે તમે ત્વષ્ટાના પુત્ર વિશ્વરૂપ જે તપસ્વી, ધીરજવાળા ખરેખરા બ્રાહ્મણ છે તેની સેવા કરો. જો તમે તેનો સત્કાર કરશો અને એ કોઈ દૈત્યોનો પક્ષપાત કરે તો એ સહન કરી લેશો તો એ તમારાં સઘળાં કામ કરી દેશે ।।૨૫।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એવી રીતે બ્રહ્માજીનું વચન સાંભળી દેવોની ચિન્તા દૂર થઈ એ વિશ્વરૂપ ઋષિની પાસે આવ્યા અને એમને હૃદય સરસા લગાવી નીચે પ્રમાણે બોલ્યા ।।૨૬।।

દેવોએ કહ્યું : તમારું કલ્યાણ થાઓ. અમે તમારા આશ્રમમાં આજ અતિથિ થયા છીએ. હે વત્સ! એક રીતે અમે તમારા વડીલો છીએ. આ સમયે તમે અમારું કામ કરી આપો ।।૨૭।।

જેમને ત્યાં સન્તાન થઈ ગયાં હોય એ સત્પુરુષોનો પણ સૌથી પરમ ધર્મ એ જ છે કે તેઓ પોતાના પિતા તથા અન્ય ગુરુ જનોની સેવા કરે તો પછી જે બ્રહ્માચારી છે એમને માટે તો કહેવાનું શું ।।૨૮।।

આચાર્ય (અતિથિઓની અને વડીલોની પ્રશંસાને સારુ કહે છે.) વેદની મૂર્તિ છે, પિતા બ્રહ્માજીની મૂર્તિ છે, ભાઈ ઈન્દ્રની મૂર્તિ છે, મા સાક્ષાત્ પૃથ્વીની મૂર્તિ છે ।।૨૯।।

એ જ પ્રમાણે બહેન દયાની મૂર્તિ છે, અતિથિ પોતે ધર્મની મૂર્તિ છે, અભ્યાગત અગ્નિની મૂર્તિ છે અને સર્વ પ્રાણીઓ ભગવાનની મૂર્તિ છે ।।૩૦।।

વત્સ! અમે તમારા પિતર છીએ. અત્યારે શત્રુઓએ અમને જીતી લીધા છે. અમે બહુ દુઃખી થઈ રહ્યા છીએ. તમે તમારા તપોબલથી અમારાં આ દુઃખ, દારિદ્રય અને પરાજય દૂર કરી દો. વત્સ! તમારે અમારી આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ।।૩૧।।

તમે બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ છો તેથી જન્મથી જ અમારા ગુરુ છો, અમે તમારૂ આચાર્ય રૂપમાં વરણ કરી તમારી શક્તિથી અનાયાસ જ શત્રુઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી લઈશું ।।૩૨।।

જરૂર પડ્યે પોતાનાથી નાનો હોય તેના ચરણમાં ઝૂકવું પણ નિન્દનીય નથી. બીજી બાબતોમાં અવસ્થા મોટાઈનું કારણ ગણાય પણ વિદ્યાની બાબતમાં અવસ્થાથી મોટાઈ ગણાતી નથી, (અર્થાત્ વિદ્યાવાન્ અવસ્થામાં નાનો હોય તો પણ સન્માનને પાત્ર છે) ।।૩૩।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે જ્યારે પુરોહિત થવાને સારુ પ્રાર્થના કરી ત્યારે મહાતપસ્વી વિશ્વરૂપે પ્રસન્ન થઈ મધુર વાણીથી એમને નીચે પ્રમાણે કહ્યું ।।૩૪।।

વિશ્વરૂપે કહ્યું : ગુરુપણું (પુરોહિતપણું) બ્રહ્મતેજને ક્ષીણ કરનારું છે. તેથી ધર્મશીલ મહાત્માઓએ તેની નિન્દા કરી છે. પણ આપ મારા સ્વામી હોવા ઉપરાન્ત લોકેશ્વર પણ છો. આપ જેવા આપ જ્યારે મને પુરોહિતનું કાર્યમાટે પ્રાર્થના કરી રહ્યા છો ત્યારે મારા જેવી વ્યક્તિ આપને ના શી રીતે પાડી શકે? હું તો આપ લોકોનો સેવક છું. આપની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ જ મારો સ્વાર્થ ।।૩૫।।

હે દેવગણ! અમે અકિંચન છીએ. **શીલોંછ** કરવું એ જ અકિંચન પુરુષોનું ધન છે. (શીલ=ખેતરમાં ધણીએ મૂકી દીધેલાં કણસલાં લાવવાં એ. ઊંછ=હાટ આગળ વેરાઈ જતાં પડ્યા રહેલા કણ વીણીને લાવવા એ) એ જ ધનથી હું ઘરમાં રહી સાધુ પુરુષોનો સત્કાર, દેવકાર્ય અને પિતૃકાર્ય કરી લઉં છું. માટે હે સ્વામીઓ! આ પ્રમાણે જ્યારે મારી આજીવિકા ચાલ્યે જાય છે ત્યારે જે પુરોહિતપણું નિન્દિત છે અને જેથી દુર્બુદ્ધિ પુરુષ રાજી થાય છે તે હું શી રીતે કરું? ।।૩૬।।

તો પણ હું આપને ના પાડતો નથી. આપ વડીલોએ માગ્યું છે કેટલું? તેથી આપનો મનોરથ તન, મન, ધન થી હું પૂરો કરીશ ।।૩૭।।

શ્રીશુકદેવજી કહ્યું : જેની દેવોએ પ્રાર્થના કરેલી છે તે મહાતપસ્વી વિશ્વરૂપ એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરીને અત્યન્ત લગન-પૂર્વક પુરોહિતપણું કરવા લાગ્યા ।।૩૮।।

દૈત્યોની લક્ષ્મી શુક્રાચાર્યની વિદ્યાથી રક્ષિત હતી. તો પણ વિશ્વરૂપે વિષ્ણુના 'નારાયણ કવચ' રૂપ વિદ્યાના પ્રભાવથી દૈત્યો પાસેથી ઝૂંટવી લઈને ઇન્દ્રને અપાવી દીધી ।।૩૯।।

યયા ગુપ્તઃ સહસ્રાક્ષો જિગ્યેઽસુરચમૂર્વિભુઃ।
તાં પ્રાહ સ મહેન્દ્રાય વિશ્વરૂપ ઉદારધીઃ ।।૪૦।।

ઉદાર બુદ્ધિવાળા વિશ્વરૂપે ઈન્દ્રને જે વિદ્યા આપી તેના પ્રભાવથી રક્ષણ અને શક્તિ પામેલા ઈન્દ્રે દૈત્યોની સેનાઓને જીતી લીધી ।।૪૦।।

ઇતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કન્ધમાં (બીજા રૂપનિરૂપણ પ્રકરણમાં વિશ્વરૂપ પ્રસાદ નિરૂપણ નામનો ચોથો) ''વિશ્વરૂપ ઉપર ભગવત્કૃપા'' નામનો સાતમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ઓ ભાઈ રે! ભાગવત ભણીને શું કીધું?
દૂઝણી ગાયને ગોતૂં માંડીને પય જેમ પર લઈ જાય,
તેમ તું બોધ કરી પૂજા પામે આપ ધાવે કંઈ થાય (**દયારામ**)

અધ્યાય ૮

ઈન્દ્રને નારાયણ કવચની પ્રાપ્તિ

વિશેષઃ આ આઠમાં અધ્યાયમાં ભગવાનની પ્રેરણાથી વિશ્વરૂપે ઈન્દ્રને 'નારાયણ કવચ' આપ્યું એ કથા કહેવાશે.

યયા ગુપ્તઃ સહસ્રાક્ષઃ સવાહાન્ રિપુસૈનિકાન્ ।।
ક્રીડન્નિવ વિનિર્જિત્ય ત્રિલોક્યા બુભુજે શ્રિયમ્ ।।૧।।

પરીક્ષિત રાજાએ કહ્યું : હે મહારાજ! વિદ્યાથી રક્ષણ પામેલા ઈન્દ્રદેવે રમત માત્રમાં સર્વસ્વનું હરણ કરનારા શત્રુઓની ચતુરંગિણી સેનાને યુદ્ધમાં જીતી લીધી અને ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય ભોગવ્યું તે 'નારાયણ કવચ' રૂપ વિદ્યા મને કહો ।।૧।।
સાથે એ પણ બતાવો કે તેણે તેનાથી સુરક્ષિત થઈને રણભૂમિમાં કેવી રીતે આક્રમણકારી શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો ।।૨।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : પુરોહિત બનેલા વિશ્વરૂપે પ્રશ્ન પૂછનાર ઈન્દ્રદેવને જે નારાયણ કવચ કહેલું તે હવે એકાગ્ર મનથી
સાંભળો ।।૩।।

વિશ્વરૂપે કહ્યું : દેવરાજ ઈન્દ્ર! ભયનો પ્રસંગ આવી પડે ત્યારે **નારાયણ**

કવચ પહેરી લઈ પોતાના શરીરની રક્ષા કરી લેવી જોઈએ. એની વિધિ આ પ્રમાણે છે કે પહેલાં હાથપગ ધોઈ આચમન કરવું. પછી હાથમાં કુશની પવિત્રી (વીંટી) ધારણ કરી ઉત્તર તરફ મુખ રાખી બેસી જવું. પછી કવચ ધારણ પર્યન્ત બીજું કંઈ પણ ન બોલવાનો નિશ્ચય કરી પવિત્રતાથી મન્ત્રોદ્વારા હૃદયાદિ અંગન્યાસ તથા અંગુષ્ઠાદિ-કરન્યાસ કરવા. પહેલાં અષ્ટાક્ષર મન્ત્રના ૐ વગેરે આઠ અક્ષરોના ક્રમશઃ બેપગ, બે ગોઠણ, બે સાથળ, પેટ, હૃદય, વક્ષઃસ્થલ, મુખ અને મસ્તક માં ન્યાસ કરવા. અથવા પૂર્વોક્ત મન્ત્રના 'ય કાર'થી શરૂ કરી 'ૐ કાર' પર્યન્ત આઠ અક્ષરોના મસ્તકથી આરમ્ભ કરી તે જ આઠ અંગોમાં ઊલટા ક્રમથી ન્યાસ કરવા ।।૪-૬।।

પછી દ્વાદશાક્ષર મન્ત્રના ૐકારથી સમ્પુટ કરેલા એક-એક અક્ષરનો આંગળીઓમાં અને અંગૂઠાની અણીઓમાં ન્યાસ કરવો. જમણા હાથની તર્જનીથી માંડી ડાબા હાથની તર્જની સુધીની આઠ આંગળીઓમાં આઠ અક્ષરોનો અને બે અંગૂઠાના ઉપરના તથા નીચેના ચાર સાંધાઓમાં બાકી રહેલા ચાર અક્ષરોનો ન્યાસ કરવો।।૭।।

પછી મન્ત્રના 'ૐ'કારનો હૃદયમાં, 'વિ'કારનો મસ્તકમાં, 'ષ'કારનો ભ્રુકુટીના મધ્યમાં, 'ણ'કારનો શિખામાં, 'વે'કારનો બન્ને નેત્રમાં અને 'ન'કારનો સર્વ સાધાઓમાં ન્યાસ કરવો, બાકી રહેલા 'મ'કારનો દિગ્બન્ધ જોડવો. આ પ્રમાણે ન્યાસ કરવાથી આ વિધિને જાણવવાવાળો પુરુષ મન્ત્ર સ્વરૂપ થઈ જાય છે ।।૮-૧૦।।

ત્યાર પછી સમગ્ર ઐશ્વર્ય, ધર્મ, યશ, લક્ષ્મી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય થી પરિપૂર્ણ ઈષ્ટદેવ ભગવાનનું ધ્યાન કરવું અને પોતાને પણ તદ્રૂપ જ સમજે. પછી વિદ્યા, તેજ અને તપ સ્વરૂપ આ કવચનો પાઠ કરવો ।।૧૧।।

ૐ ગરુડજીની પીઠ પર ચરણ ધરીને રહેલા, અણિમાદિ આઠ સિદ્ધિઓથી સેવિત આઠ બાહુવાળા શંખ, ચક્ર, ઢાલ, તલવાર, ગદા, બાણ, ધનુષ અને પાશ ને ધારણ કરતા હરિ ભગવાન્ મારી સર્વ પ્રકારની રક્ષા કરજો ।।૧૨।।

જળમાં જળ-જન્તુઓ થી તથા વરુણના પાશથી મત્સ્યાવતાર રક્ષા કરજો. માયાથી બટુક બનેલા વામનજી સ્થળમાં રક્ષા કરજો, સઘળું બ્રહ્માંડ જેના રૂપમાં સમાયું છે તેવા ત્રિવિક્રમ આકાશમાં રક્ષા કરજો ।।૧૩।।

કિલ્લા વન તથા રણભૂમિ વગેરે સંકટના સ્થળોમાં મોટા દૈત્યોના સેનાપતિઓના શત્રુ નૃસિંહ ભગવાન્ રક્ષા કરજો. એ ભગવાન્ જ્યારે મોટા શબ્દથી ખડખડ હસ્યા હતા ત્યારે દિશામાં ગર્જના ઊઠી હતી અને દૈત્ય પત્નીઓના ગર્ભો પડી ગયા હતા ।।૧૪।।

પોતાની દાઢવડે પૃથ્વીને ધારણ કરનાર અને યજ્ઞોરૂપી અવયવવાળા વરાહ ભગવાન્ માર્ગમાં રક્ષા કરજો. પર્વતોનાં શિખરો ઉપર પરશુરામ રક્ષા કરજો. પ્રવાસમાં ભરતના મોટા ભાઈ રામચન્દ્રજી લક્ષ્મણ સહિત મારી રક્ષા કરજો ।।૧૫।।

મારણ-મોહન આદિ ભયંકર અભિચારો અને ગફલત માંથી નારાયણ રક્ષા કરજો. ગર્વથી નર ભગવાન્ રક્ષા કરજો. યોગભ્રંશથી યોગેશ્વર દત્તાત્રેય રક્ષા કરજો. ગુણોના સ્વામી કપિલદેવજી કર્મનાં બન્ધનથી રક્ષા કરજો ।।૧૬।।

ભગવાન્ સનત્કુમાર કામદેવથી રક્ષા કરજો અને માર્ગમાં દેવોને નમસ્કાર ન કરવા રૂપી અપરાધથી હયગ્રીવ ભગવાન્ રક્ષા કરજો. નારદજી સેવામાં થતા અપરાધોથી રક્ષા કરજો. સર્વ પ્રકારના નરકથી કચ્છપાવતાર ભગવાન્ મારી રક્ષા કરજો ।।૧૭।।

કૃપથ્યમાંથી ધન્વન્તરિ રક્ષા કરજો. જિતેન્દ્રિય ઋષભદેવજી સુખ-દુઃખ, શીત-ઉષ્ણ, આદિ ભયંકર દ્વન્દ્વોથી રક્ષા કરજો. લોકાપવાદથી યજ્ઞાવતાર રક્ષા કરજો. મનુષ્યકૃત વિઘ્નોથી બલભદ્રજી રક્ષા કરજો. 'ક્રોધવશ'નામના સર્પોના ગણથી શેષનાગ રક્ષા કરજો ।।૧૮।।

અજ્ઞાનથી વેદવ્યાસ ભગવાન્ રક્ષા કરજો. પાખંડીઓથી અને પ્રમાદથી બુદ્ધાવતાર રક્ષા કરજો. ધર્મરક્ષાને માટે મહાન અવતાર ધારણ કરવાવાળા ભગવાન્ કલ્કિ પાપબહુલ કલિકાલના દોષોથી મારી રક્ષા કરજો ।।૧૯।।

સવારમાં ભગવાન્ કેશવ ગદાથી મારું રક્ષણ કરજો. વેણુધારી ગોવિન્દ ભગવાન્ થોડો દિવસ ચઢી આવે ત્યારે રક્ષા કરજો. બરછીધારી નારાયણ પૂર્વાહ્ણ કાળમાં રક્ષા કરજો, ભગવાન્ વિષ્ણુ ચક્રરાજ સુદર્શન લઈ મધ્યાહ્ન કાળમાં રક્ષા કરજો ।।૨૦।।

ઉગ્ર ધનુષ્યધારી મધુસુદન ભગવાન્ ત્રીજા પહોરે રક્ષા કરજો. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર એ ત્રણ મૂર્તિવાળા માધવ ભગવાન્ સાયંકાળે રક્ષા કરજો. સૂર્યાસ્ત પછી હૃષીકેશ અને મધરાતે તથા મધરાત પહેલાં એકલા પદ્મનાભ ભગવાન્ રક્ષા કરજો ।।૨૧।।

શ્રીવત્સલાંછન શ્રીહરિ ભગવાન્ પાછલી રાતે રક્ષા કરજો. ખડ્ગધારી જનાર્દન ભગવાન્ ઉષાકાલ વખતે રક્ષા કરજો. દામોદર ભગવાન્ સૂર્યોદય પહેલાં રક્ષા કરજો. કાળમૂર્તિ વિશ્વેશ્વર ભગવાન્ બધી સન્ધ્યાઓ વખતે રક્ષા કરજો ।।૨૨।।

સુદર્શન! આપનો આકાર ચક્ર (રથના પૈડા) જેવો છે. આપની કિનારીનો ભાગ પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવો અત્યન્ત તીવ્ર છે. આપ ભગવાનની પ્રેરણાથી ચોતરફ ઘૂમ્યા કરો છો. જેવી રીતે આગ વાયુની સહાયથી સૂકા ઘાસફૂસને બાળી નાખે છે તેવી

જ રીતે આપ અમારી શત્રુ સેનાને ધડધડાટ બાળી નાખો, બાળી નાખો ।।૨૩।।

કૌમોદકી ગદા, આપમાંથી છૂટતી ચિનગારીઓનો સ્પર્શ વજ્રના જેવો અસહ્ય છે. આપ ભગવાન્ અજિતની પ્રિયા છો અને હું છું એમનો દાસ. તેથી આપ કૂષ્માંડ, વિનાયક, યક્ષ, રાક્ષસ, ભૂત અને પ્રેતાદિ ગ્રહો ને સડસડાટ કચરી નાખો, કચરી નાખો તથા મારા શત્રુઓને ચૂર્ણ કરી નાખો ।।૨૪।।

શંખશ્રેષ્ઠ! આપ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની ફૂંકથી ભયંકર અવાજ કરી મારા શત્રુઓનાં દિલ ધ્રુજાવી દો અને યાતુધાન, પ્રમથ, પ્રેત, માતૃકા, પિશાચ તથા બ્રહ્મરાક્ષસ વગેરે ભયાનક પ્રાણીઓને અહીંથી ઝટપટ ભગાડી મૂકો ।।૨૫।।

ભગવાનની પ્યારી તલવાર! આપની ધાર અત્યન્ત તીક્ષ્ણ છે. આપ ભગવાનની પ્રેરણાથી મારા શત્રુઓને છિન્ન-ભિન્ન કરી દો. ભગવાનની પ્યારી ઢાલ, આપમાં સેંકડો ચન્દ્રાકાર મંડલ છે. આપ પાપ દષ્ટિવાળા પાપાત્મા શત્રુઓની આંખ બંધ કરી દો અને એમને સદાને માટે અન્ધ બનાવી દો ।।૨૬।।

સૂર્ય વગેરે ગ્રહ, ધૂમકેતુ વગેરે કેતુ, દુષ્ટ મનુષ્યો, સર્પ વગેરે પેટે ચાલનારાં જન્તુઓ, દાઢવાળાં હિંસક પશુ ભૂત-પ્રેત વગેરે તથા પાપી પ્રાણીઓથી અમને જે-જે ભય હોય અને જે-જે અમારા મંગલના વિરોધી હોય તે બધા ભગવાનના નામ, રૂપ તથા આયુધ ના કીર્તન કરવાથી તત્કાલ નાશ પામે ।।૨૭-૨૮।।

બૃહદ્, રથન્તર આદિ સામવેદનાં સ્તોત્રોથી જેમની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે તે વેદમૂર્તિ ભગવાન્ ગરુડ અને વિષ્વક્સેનજી પોતાના નામોચ્ચારણના પ્રભાવથી અમને બધા પ્રકારની વિપત્તિઓથી બચાવે ।।૨૯।।

શ્રીહરિનાં નામ, રૂપ, વાહન, આયુધ અને શ્રેષ્ઠ પાર્ષદ અમારી બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય, મન અને પ્રાણોને બધા પ્રકારની આપત્તિઓથી ઉગારી લે ।।૩૦।।

નિત્યાનિત્ય જણાતું સઘળું જગત્ ખરી રીતે ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. આ સત્યથી અમારા સઘળા ઉપદ્રવ નાશ પામો ।।૩૧।।

અભેદ દષ્ટિવાળાઓને ભગવાન્ ભેદ રહિત છે તો પણ એ પોતાની માયાથી ભૂષણ, આયુધ અને લિંગસ્થ નામની શક્તિઓને ધારણ કરે છે એ વાત નિશ્ચિત રૂપથી ખરી છે ।।૩૨।।

તો એ સત્ય અનુસાર સર્વજ્ઞ સર્વ વ્યાપક ભગવાન્ શ્રીહરિ સર્વ સ્વરૂપોવડે સર્વકાળમાં અને સર્વદેશમાં અમારી રક્ષા કરો ।।૩૩।।

ચારેય દિશાઓમાં, ખૂણાઓમાં, ઉપર-નીચે, અંદર-બહાર બધે બધા લોકોના ભયને પોતાની ગર્જનાથી દૂર કરનારા અને પોતાના તેજથી બીજા બધાના તેજ-પ્રભાવનો નાશ કરનારા નૃસિંહ ભગવાન્ અમારી રક્ષા કરો ।।૩૪।।

વિશ્વરૂપે કહ્યું : હે ઈન્દ્ર! મેં તને આ 'નારાયણ કવચ' કહ્યું તે ધારણ કરી લે. પછી તું મોટા-મોટા દૈત્યોને વગર પરિશ્રમે જીતી શકીશ ।।૩૫।।

આ કવચને ધારણ કરનાર પુરુષ જેની પણ સામુ જુએ કે જેનો પગથી સ્પર્શ કરે તે પણ સમસ્ત ભયથી મુક્ત થઈ જાય છે ।।૩૬।।

આ વૈષ્ણવી વિદ્યા ધારણ કરનારા પુરુષને રાજા, ચોર, ગ્રહ કે વાઘ આદિ હિંસક પશુઓથી કદી પણ ભય થતો નથી ।।૩૭।।

પ્રાચીન કાળમાં આ વિદ્યાને ધારણ કરનાર કોઈ કૌશિક ગોત્રના બ્રાહ્મણે આ વિદ્યા ધારણ કરી યોગ ધારણાથી નિર્જન દેશમાં (મારવાડમાં) પોતાનો દેહ છોડેલો ।।૩૮।।

એક દિવસે પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે ગન્ધર્વોનો અધિપતિ ચિત્રરથ વિમાનમાં બેસીને આકાશમાં જતો હતો તે જ્યાં બ્રાહ્મણનો દેહ પડ્યો હતો ત્યાં ઉપર આવતાં તુરત વિમાન સહિત ઊંધે માથે પૃથ્વી પર પડ્યો. આ ઘટનાથી એના આશ્ચર્યની સીમા ન રહી, જ્યારે વાલખિલ્ય મુનિઓએ એને સમજાવ્યું કે આ નારાયણકવચ ધારણ કરવાનો પ્રભાવ છે. ત્યારે ચિત્રરથે એ બ્રાહ્મણનાં અસ્થિને ઉપાડી પ્રાચી-સરસ્વતીમાં વહાવી દીધાં અને પછી એ સ્નાન કરી પોતાના લોકમાં ગયો।।૩૯-૪૦।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : જે માણસ આ 'નારાયણ કવચ' ને યોગ્ય સમયમાં આદર સહિત સાંભળે કે ધારણ કરે તેની સામે બધાં પ્રાણીઓ આદરથી નમી પડે છે અને તે બધી જાતના ભયથી મુક્ત થઈ જાય છે ।।૪૧।।

એતાં વિદ્યામધિગતો વિશ્વરૂપાચ્છતક્રતુઃ।
ત્રૈલોક્યલક્ષ્મીં બુભુજે વિનિર્જિત્ય મૃધેઽસુરાન્ ।।૪૨।।

પરીક્ષિત, વિશ્વરૂપ પાસેથી આ વિદ્યાને પ્રાપ્ત કરી ઈન્દ્રદેવે યુદ્ધમાં દૈત્યોને જીતી લઈ ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય ભોગવ્યું ।।૪૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કન્ધમાં (બીજા રૂપનિરૂપણ પ્રકરણમાં નારાયણકવચ નામનો પાંચમો) ''ઈન્દ્રને નારાયણ કવચની પ્રાપ્તિ'' નામનો આઠમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૯
વિશ્વરૂપનો વધ, ત્વષ્ટાથી વૃત્રાસુરની ઉત્પત્તિ, વૃત્રાસુરથી દેવતાઓની હાર અને ભગવાનની પ્રેરણાથી દેવતાઓનું દધીચિ ઋષિની પાસે જવું

વિશેષઃ આ નવમાં અધ્યાયમાં ગુરુનો વધ કરનાર ઇન્દ્ર ઉપર ભગવાને અનુગ્રહ કર્યો અને બ્રહ્મહત્યાના વિભાગ કર્યા એ કથા કહેવાય છે.

તસ્યાસન્ વિશ્વરૂપસ્ય શિરાંસિ ત્રીણિ ભારત ।।
સોમપીથં સુરાપીથમન્નાદમિતિ શુશ્રુમ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજા! અમે સાંભળ્યું છે કે *વિશ્વરૂપને ત્રણ મસ્તક હતાં તેમાં એક મુખથી સોમપાન કરતા, બીજાથી સુરાપાન કરતા અને ત્રીજાથી અન્ન ખાતા ।।૧।।

વિશેષ : વિશ્વરૂપને ત્રણ માથાં હતાં. તેમાં એક મનુષ્યનું, બીજું દેવનું તથા ત્રીજું દૈત્યનું દેવોના ગુરુ થયા પહેલાં એ મનુષ્ય હતો. ગુરુ થયા પછી એ દેવ થયો. અન્તે યજ્ઞમાં દૈત્યનો પક્ષપાત કરવાથી એ દૈત્ય થયો. આમ સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણે ગુણ એનામાં હતાં. જો કે એ ભગવાનનો મર્યાદાપુષ્ટિ ભક્ત હતો, છતાં ભગવાન્ દૈત્યનો થોડો અંશ પણ સહન કરી શકતા નથી માટે એનો નાશ કરાવ્યો. આ ઉપરથી સમજવાનું છે કે પુષ્ટિમાર્ગમાં રહી કોઈનો દ્વેષ કે પક્ષપાત કરવો નહિ પણ કેવળ હરિભક્તિ કરવી.

એ વિશ્વરૂપના પિતા ત્વષ્ટા આદિ બાર આદિત્ય દેવતા હતા તેથી એ પોતે યજ્ઞમાં દેવોને ભાગ દેવાના મન્ત્ર પ્રત્યક્ષ રીતે વિનય સહિત ઊંચાસ્વરથી બોલી તેમને આહુતિ આપતા હતા ।।૨।।

એની માતા દૈત્યોની નાની બહેન રચના અસુર કુલની હતી તેથી માતૃસ્નેહને વશ થઈ એ યજ્ઞ કરતી વખતે તે પ્રમાણે અસુરોને ભાગ પહોંચાડ્યા કરતા હતા ।।૩।।

ધર્મના કપટરૂપ એનો એ અપરાધ જોઈને દૈત્યોથી ભય પામેલા ઇન્દ્રદેવે ક્રોધથી તુરત એનાં માથાં કાપી નાખ્યાં ।।૪।।

જે સિર સોમપાન કરતું હતું તેમાંથી પપૈયો (ચાતક) પક્ષી થયો, સુરાપાન કરતું હતું તેમાંથી જલચર કાળી ચકલી થઈ અને અન્ન ખાવાનું હતું તેમાંથી તેતર પક્ષી થઈ

ગયું ।।૫।।

જો કે ઈન્દ્ર ધારત તો બ્રહ્મ હત્યાનું નિવારણ કરવાને શક્તિમાન હતા તો પણ એણે એક વર્ષ સુધી બ્રહ્મ હત્યા ધારણ કરી. પછી એક વર્ષ સુધી બ્રહ્મ હત્યા ધારણ કરી. પછી એક વર્ષ પૂરું થતાં લોકાપવાદને ટાળવાને એણે એ હત્યાને ચાર ભાગે વહેંચી પૃથ્વી જળ, વૃક્ષ અને સ્ત્રીઓ ને આપી ।।૬।।

પૃથ્વીએ એક ભાગ એવા વરદાનને બદલે લીધો કે મારામાં જે ખાડો પડે તે એની મેળે પુરાઈ જાય. જેટલો ખારો ભાગ જોવામાં આવે છે તે પૃથ્વીમાં બ્રહ્મહત્યાનું રૂપ છે ।।૭।।

એક ભાગ વૃક્ષોએ લીધો એ એવું વરદાન માગીને લીધો કે અમને કાપ્યા છતાં અમે ફરીથી ઊગી આવીએ, વૃક્ષોમાં જે ગુન્દર દેખાય છે તે બ્રહ્મહત્યાનું સ્વરૂપ છે ।।૮।।

એક ભાગ સ્ત્રીઓએ લીધો તે એવી શરતે કે તેઓ સર્વદા પુરુષ સહવાસ કરી શકે. મહિને મહિને રજ આવે છે તે સ્ત્રીઓમાં બ્રહ્મહત્યાનું સ્વરૂપ દેખાય છે ।।૯।।

એક ભાગ જળે લીધો એ એવા વરદાનના બદલામાં કે અમને કૂવા વગેરેમાંથી ઉલેચી નાખવામાં આવે તો પણ પાછાં એટલાં જ થઈ રહીએ. જળમાં પરપોટા અને ફીણ દેખાય છે તે બ્રહ્મહત્યાનું સ્વરૂપ છે. તેથી મનુષ્યો તેને હટાવી જળ ગ્રહણ કરતા હોય છે ।।૧૦।।

વિશ્વરૂપના મૃત્યુ પછી એના પિતા ત્વષ્ટાદેવે ઈન્દ્રનો શત્રુ ઉત્પન્ન કરવા સારુ ''હે *ઈન્દ્રશત્રો વૃદ્ધિ પામ અને જલદી શત્રુને માર'' એવા અર્થનો મન્ત્ર બોલીને અગ્નિમાં હોમ કરવા લાગ્યા ।।૧૧।।

વિશેષ : એ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતાં ત્વષ્ટાની, આદિ ઉદાત્ત સ્વર બોલવાની ભૂલ થઈ ગઈ તેથી વ્યાકરણની રીત પ્રમાણે બહુવ્રીહિ સમાસનું લક્ષણ થવાથી ઈન્દ્ર જ એનો શત્રુ થયો એમ શિક્ષામાં લખ્યું છે.

યજ્ઞ સમાપ્ત થતાં એ હોમના પ્રભાવને લીધે દક્ષિણાગ્નિમાંથી એક ભયંકર રૂપવાળો દૈત્ય પ્રલયકાળમાં લોકોના કાળની જેમ પ્રકટ થયો ।।૧૨।।

ફેંકેલું બાણ જેટલા હાથ દૂર પડે તેટલા હાથ એ દરરોજ ચારે બાજૂ વધતો જતો હતો; એ બળી ગયેલા પર્વત જેવો કાળો અને મહાકાય હતો; અને સન્ધ્યાસમયનાં અનેક વાદળાં જેવું એનું તેજ હતું ।।૧૩।।

એની મૂછો અને મસ્તક ના કેશની લટો તપાવેલા ત્રામ્બા જેવી હતી; આંખો મધ્યાહ્નકાળના સૂર્ય જેવી પ્રચંડ હતી ।।૧૪।।

એણે જાણે પોતાના અત્યન્ત પ્રકાશવાળા અણીઓના ત્રિશૂળમાં પૃથ્વી અને અન્તરિક્ષ ને પરોવી લીધાં હોય એમ લાગતું હતું એ નાચતો હતો, ગર્જના કરતો હતો અને પગથી ધરતીને ધ્રુજાવતો હતો ।।૧૫।।

ગુફા જેવડા મોટા અને ઊંડા મોઢાથી જાણે એ આકાશને પી જતો હોય જીભથી નક્ષત્રોને ચાટતો હોય અને મોટી દાઢોથી ત્રૈલોક્યને ગળી જતો હોય એવો લાગતો હતો. એ પ્રમાણે વારંવાર બગાસાં ખાતા એ પુરુષને જોઈને ત્રાસ પામેલા સર્વે લોકો દશે દિશાઓમાં નાસભાગ કરવા લાગ્યા ।।૧૬-૧૭।।

એ ત્વષ્ટાના તમોગુણી પુત્રે આ સઘળા લોકોને વીંટી લીધા તેથી એ અત્યન્ત ક્રૂર અને પાપી પુરુષ નું 'વૃત્ર' એવું નામ પડ્યું ।।૧૮।।

પોતાના સૈન્ય સહિત મોટા-મોટા દેવો એના ઉપર તૂટી પડ્યા અને પોત-પોતાનાં દિવ્ય અસ્ત્રશાસ્ત્રોથી એને મારવા લાગ્યા પણ એ વૃત્રાસુર એ સઘળાં હથિયારોને ગળી ગયો ।।૧૯।।

હવે તો દેવતાઓના આશ્ચર્યની સીમા ન રહી. એમનો પ્રભાવ ચાલ્યો ગયો. તેઓ બધા દીન-હીન અને ઉદાસ થઈ ગયા તથા એકાગ્ર ચિત્તથી પોતાના હૃદયમાં બિરાજતા આદિપુરુષ શ્રીનારાયણને શરણે ગયા ।।૨૦।।

દેવો સ્તુતિ કરે છે : વાયુ, આકાશ, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી આ પંચ મહાભૂત એનાથી બનેલા ત્રણેય લોક એના અધિપતિ બ્રહ્માદિ તથા અમે બધા દેવતા જે કાળથી ડરીને એમને પૂજા-સામગ્રી ભેટ ધર્યા કરે છે તે જ કાળ ભગવાન્‌થી ભયભીત રહે છે. તેથી હવે તો તે ભગવાન્ જ અમારા રક્ષક છે ।।૨૧।।

અહંકાર રહિત, શાન્ત, સ્વરૂપના લાભથી જ પૂર્ણકામ અને ઉપાધિરહિત છે તેવા પરમેશ્વરને છોડી દઈને જે પુરુષ બીજાનું શરણ લે છે તે મૂર્ખ કૂતરાંનું પૂછડું પકડીને સમુદ્રને તરવા ઈચ્છે છે ।।૨૨।।

પાછલા કલ્પના અન્તમાં વૈવસ્વત મનુ જેના મોટા શિંગડામાં પૃથ્વીરૂપ વહાણને બાંધીને અનાયાસ સંકટને તરી ગયા હતા તે મત્સ્યાવતાર ભગવાન્ આ વૃત્રાસુરરૂપી અપાર ભયથી અમો આશ્રિતોની અવશ્ય રક્ષા કરશે ।।૨૩।।

પ્રાચીન કાળમાં ભારે પવનના ઝપાટાથી ખળભળી રહેલાં મોજાના શબ્દોથી

વિકરાળ પ્રલયના જળમાં કમળ ઉપરથી ગબડી પડેલા બ્રહ્માજી એકલા હતા તો પણ એ જે ઈશ્વરની સહાયતાથી સંકટમુક્ત થયા હતા તે ઈશ્વર આ સંકટમાંથી અમને તારજો ।।૨૪।।

જેણે એકલાએ જ પોતાની માયાથી અમને ઉત્પન્ન કર્યા છે, જેના અનુગ્રહથી અમે સૃષ્ટિકાર્યનું સંચાલન કરીએ છીએ, જે સ્વામી અમારા પહેલાં જ અન્તર્યામીપણાથી કામ કરે-કરાવે છે તો પણ અમે જુદા-જુદા સ્વામિત્વનું અભિમાન ધરાવતા હોવાથી એના સ્વરૂપને જાણતા નથી ।।૨૫।।

તે સ્વામી પ્રત્યેક યુગમાં પોતે નિત્ય છતાં દેવ, ઋષિ, પશુ, પક્ષી તથા મનુષ્યો માં પોતાની માયાથી અવતાર ધરીને એ અવતારોદ્વારા અમને પોતાના લેખી, શત્રુઓની પીડાથી અમારું રક્ષણ કરે છે ।।૨૬।।

તે જ બધાના આત્મા અને પરમ આરાધ્ય દેવ છે. એ જ પ્રકૃતિ અને પુરુષરૂપ થી વિશ્વનું કારણ છે તે વિશ્વથી પૃથવક પણ છે અને વિશ્વરૂપ પણ છે. અમે બધા એ જ શરણાગતવત્સલ ભગવાન્ શ્રીહરિનું શરણ ગ્રહણ કરીએ છીએ. ઉદારશિરોમણિ પ્રભુ અવશ્ય નિજજન અમ દેવતાઓનું કલ્યાણ કરશે ।।૨૭।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજા! એ પ્રમાણે દેવોએ સ્તુતિ કરી ત્યારે શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ને ધરનાર ભગવાન્ પશ્ચિમ દિશામાં (અન્તર્દેશમાં) પ્રકટ થયા ।।૨૮।।

ભગવાનના નેત્રો શરદઋતુના કમલના જેવાં ખીલેલાં હતાં. શ્રીવત્સ અને કૌસ્તુભમણિ સિવાય બાકી સઘળી ભગવાનના સરખી જ નિશાનીવાળા સુનન્દાદિક સોળ પાર્ષદો એ ભગવાનને ચારે બાજુએથી સેવતા હતા ।।૨૯।।

ભગવાનના દર્શનથી આનન્દથી વિહ્વળ થયેલા સઘળા દેવો પ્રથમ પૃથ્વી ઉપર દંડવત્ પ્રણામ કરી પગે લાગ્યા અને પછી ધીરે-ધીરે ઊઠીને સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૩૦।।

દેવો (ફરીવાર)સ્તુતિ કરે છે : હે યજ્ઞનું ફલ આપવાના સામર્થ્યવાળા! એના ફલની સીમા નક્કી કરવાવાળા, યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરવાવાળા દૈત્યોને આપ ચક્રથી છિન્ન-ભિન્ન કરી નાખો છો તેથી આપનાં નામોની કોઈ સીમા નથી. અમે આપને વારંવાર પ્રણામ કરીએ છીએ ।।૩૧।।

હે વિધાતા! સત્ત્વ, રજ, તમ-આ ત્રણ ગુણો અનુસાર જે ઉત્તમ, મધ્યમ અને

નિકૃષ્ટ ગતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેના નિયામક આપ જ છો. આપના પરમપદનું આ કાર્યરૂપ જગતનું-વાસ્તવિક સ્વરૂપ કોઈ આધુનિક પ્રાણી જાણી શકતું નથી ।।૩૨।।

હે ભગવાન્! હે નારાયણ! હે વાસુદેવ! હે આદિપુરુષ! હે મહાપુરુષ! હે મોટા પ્રભાવવાળા! હે પરમ મંગળરૂપ! હે પરમ કલ્યાણ સ્વરૂપ! હે પરમ દયાળુ! હે જગતના એકલા જ આધારરૂપ!, હે લોકના અધિપતિ! હે સર્વેશ્વર! હે લક્ષ્મીપતિ!, પ્રભુ!, પરમહંસ!, પરિવ્રાજક!, વિરક્ત! મહાત્મા જ્યારે આત્મસંયમરૂપ પરમ સમાધિથી આપનું એકાગ્ર ચિન્તન કરે છે ત્યારે એમના શુદ્ધ હૃદયમાં પરમહંસોનો ધર્મ વાસ્તવિક ભગવદ્ભક્તિનો ઉદય થાય છે તેથી એમના હૃદયના અજ્ઞાનરૂપ બારણાં ખુલી જાય છે અને તેમના આત્મલોકમાં આપ આત્માનન્દના રૂપમાં કંઈ આવરણ વિના પ્રકટ થઈ જાઓ છો અને તેઓ આપનો અનુભવ કરી ન્યાલ (કૃતાર્થ) થઈ જાય છે. અમે આપને વારંવાર પ્રણામ કરીએ છીએ ।।૩૩।।

આપની લીલાનો પ્રકાર સમજી શકાય એવો નથી કેમકે આપ આશ્રયરહિત, શરીરરહિત અને નિર્ગુણ છો અને અમારી સહાયતાની ઈચ્છા ન રાખતાં નિર્વિકાર સ્વરૂપથી જ આ જગતને સરજો છો, પાળો છો અને સંહારો છો ।।૩૪।।

પ્રાકૃત પુરુષ જેમ ઘર બાંધીને પોતે કરેલા શુભ અશુભનું ફળ ભોગવે છે તેમ આપ સૃષ્ટિ બનાવી એમાં જીવરૂપથી પડીને પરતન્ત્રતાથી પોતે કરેલાં પાપ-પુણ્યનાં ફળ ભોગવો છો કે આત્મારામ, શાન્તિશીલ અને અખંડ ચૈતન્યરૂપ રહીને સાક્ષીપણાથી વર્તો છો એ અમે બરાબર જાણી શકતા નથી ।।૩૫।।

પરન્તુ આપના સ્વરૂપમાં એ બન્ને વાતનો વિરોધ આવતો જ નથી. અનન્ત ગુણવાળા અને અતિ ગમ્ભીર મહિમાવાળા આપના ઈશ્વર-સ્વરૂપ માં સંશય અને વિચાર થી ઉત્પન્ન કલ્પિત પ્રમાણ અને એનું સમર્થન કરનારા કુતર્કોથી ભરેલાં શાસ્ત્રોથી જેમનાં અન્તઃકરણ વ્યાકુળ થયેલાં છે અને એને લીધે જેઓ દુરાગ્રહથી પ્રેરાઈ વાદ કરે છે તેમના વિવાદને અવકાશ જ નથી. જો કે આપનું સ્વરૂપ સર્વ પ્રપંચથી રહિત અને કેવળ છે તો પણ જો તેમાં માયાને વચમાં રાખીએ તો કઈ બાબત અઘટિત જેવી રહે? વાસ્તવિક રીતે કર્તાપણું હોય તો વિરોધ આવે, પરન્તુ સ્વરૂપમાં ભેદ નહિ હોવાથી એવું કાંઈ છે જ નહિ ।।૩૬।।

જેમ એક જ દોરીનો કટકો જુદા-જુદા જોનારાઓને સર્પ, માલા વગેરે જુદા-જુદા રૂપમાં જણાય પણ જાણકારને રસ્સીના રૂપમાં જણાય તેમ આપ એક જ છો

તે ભ્રાન્ત બુદ્ધિવાળાઓને અનુગ્રહ કરનાર કે નિગ્રહ કરનાર એમ ભિન્ન-ભિન્ન રૂપે અને જ્ઞાનીને શુદ્ધ સચ્ચિદાનન્દના રૂપમાં આપ જણાઓ છો. આપ બધાની બુદ્ધિનું અનુસરણ કરો છો ।।૩૭।।

અનેક રૂપથી દેખાતા આપ એક જ છો; સર્વ વસ્તુઓમાં સત્ સ્વરૂપ છો, સર્વના ઈશ્વર છો, સર્વ જગતના કારણોના કારણરૂપ છો, સર્વના અન્તર્યામીપણાને લીધે આપ સર્વ વિષયોનો પ્રકાશ કરો છો તેથી જ શ્રુતિઓ આપ એકને જ સર્વના અવશેષરૂપ ગણે છે ।।૩૮।।

મધુસૂદન! આપના અમૃતમય મહિમા રસનો અનન્ત સમુદ્ર છે. તેની નાની શી છાંટનો પણ, વધારે નહિ એકવાર પણ સ્વાદ ચાખી લેવાથી હૃદયમાં પરમાનન્દની અખંડ ધારા વહેવા લાગે છે. એને લીધે અત્યાર સુધી જગતમાં વિષયભોગોના જેટલા લેશ માત્ર સુખનો અનુભવ થયો છે અથવા પરલોક વગેરેના વિષયમાં સાંભળવામાં આવ્યું છે તે બધું જ જેઓ ભૂલી ગયા છે, સમસ્ત પ્રાણીઓના પરમ પ્રિયતમ હિતૈષી, સુહૃદ અને સર્વાત્મા આપ ઐશ્વર્ય નિધિ પરમેશ્વરમાં જે પોતાના મનને નિત્ય-નિરન્તર લગાડી રાખે છે અને આપના સ્મરણનું જ સુખ લૂટ્યા કરે છે તે આપના અનન્ય પ્રેમી પરમભક્તો જ પોતાના સ્વાર્થ અને પરમાર્થ માં કુશળ છે. મધૂસૂદન! આપના એ લાડકા અને સુહૃદ ભક્તો ભલા આપના ચરણકમલોનું સેવન કેવી રીતે છોડી શકે, જેનાથી ચોરાસીના ફેરામાંથી સદાને માટે છુટકારો મળી જાય છે? ।।૩૯।।

હે ત્રૈલોક્યના આત્મા અને આશ્રય રૂપ! હે ત્રિવિક્રમ! હે દંડ દેનાર! જો કે દૈત્ય અને દાનવો આપની વિભૂતિરૂપ છે તો પણ એમની ઉન્નતિનો આ સમય નથી એમ માની જેમ આપે પૂર્વે માયાવડે સુર, નર, પશુ, મિશ્રિત તેમજ મત્સ્ય આદિ જળચરોના અવતાર ધરી એમને દંડ દીધો છે તેવી રીતે હમણાં પણ જો આપને યોગ્ય લાગે તો આ વૃત્રાસુરનો નાશ કરી નાખો ।।૪૦।।

હે પિતા! હે પિતામહ! હે નિર્દોષ! અમારાં નમેલાં હૃદયમાં આપના ચરણારવિન્દના ધ્યાનરૂપી બન્ધનથી અમે બંધાઈ ગયા છીએ; આપે આપનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરી અમને અપનાવ્યા છે. અમારાં અન્તઃકરણના તાપને દયાવડે આપની સ્વચ્છ, સુન્દર અને શીતળ હાસ્યયુક્ત દૃષ્ટિથી તેમજ મુખમાંથી નીકળેલી મધુર રસમય વાણીરૂપ અમૃતની કળાથી શમાવો ।।૪૧।।

પ્રભો! જેવી રીતે અગ્નિની જ અંશભૂત ચિનગારીઓ અગ્નિને પ્રકાશિત કરવામાં અસમર્થ છે તેવી જ રીતે અમે પણ આપને અમારો કોઈ પણ સ્વાર્થ કે પરમાર્થ નિવેદન કરવામાં અસમર્થ છીએ. આપને ભલા, કહેવાનું જ શું હોય? કારણ કે હે ભગવાન્! સર્વ જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય ના કાળમાં નિમિત્તરૂપ બની દિવ્ય માયાવડે આપ વિનોદ કરો છો. સઘળા જીવના સમૂહોનો અન્તઃકરણમાં બ્રહ્મરૂપ તથા અન્તર્યામી સ્વરૂપવડે તેમજ બહાર પ્રધાનરૂપવડે સર્વના મૂળ કારણરૂપ હોવાથી આપ દેશ, કાળ તથા દેહ ની અવસ્થાઓનો અનુભવ કરનાર છો તથા બુદ્ધિ વગેરે સઘળા પદાર્થોના સાક્ષી નિરંજન સ્વરૂપ પરમાત્મા અને પરબ્રહ્મ છો ।।૪૨।।

એટલામાટે શરણાગતોનાં અનેક પ્રકારનાં પાપોના ફલસ્વરૂપ જન્મ મૃત્યરૂપ સંસારમાં ભટકવાના પરિશ્રમોને મટાડનારી, અમારા પરમગુરુ એવા આપના ચરણારવિન્દની છાયામાં જે કાર્યની ઈચ્છાથી અમે આવેલા છીએ તે કાર્યને આપ પોતે જ કરી આપો ।।૪૩।।

હે પરમેશ્વર! ત્રૈલોક્યને ગળી જતા આ વૃત્રાસુરને હવે તુરત મારો; એ અમારાં તેજ, અસ્ત્રો અને આયુધો ને ગળી ગયો છે ।।૪૪।।

આપ શુદ્ધ હૃદયાકાશમાં વાસ કરીને રહેલા છો, બુદ્ધિ વગેરેના સાક્ષી છો, સત્ય, આનન્દરૂપ અને મનોહર કીર્તિવાળા છો, અનાદિ છો અને સંસારરૂપ માર્ગના પથિક જે સત્પુરુષો ઘૂમતા-ઘૂમતા આપને શરણે આવે છે તેનો સ્વીકાર કરી તેને અન્તે ઉત્તમફળ આપવાવાળા છો; એવા આપ ઈશ્વરને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ ।।૪૫।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એવી રીતે દેવોએ આદર સહિત સ્તુતિ કરી તેનાથી પ્રસન્ન થયેલા ભગવાને એમને આ પ્રમાણે કહ્યું ।।૪૬।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : હે ઉત્તમ દેવો! મારી સ્તુતિ સહિત બ્રહ્મવિદ્યાથી પુરુષોને પોતાના બ્રહ્મપણાનું સ્મરણ થાય છે અને એમનામાં મારી ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. તમારી સ્તુતિથી હું પ્રસન્ન થયો છું ।।૪૭।।

અને હું પ્રસન્ન થાઉં ત્યારે કઈ વસ્તુ દુર્લભ રહે? તો પણ મારો અનન્ય પ્રેમી તત્ત્વવેત્તા ભક્ત મારા સિવાય બીજું કાંઈ પણ ઈચ્છતો નથી ।।૪૮।।

જે પુરુષ વિષયસુખોને સાચાં જાણે છે તે અજ્ઞાની પુરુષને એના ખરા કલ્યાણની ખબર નથી. તેથી વિષયસુખોની ઈચ્છાવાળાને જો એનો ઈષ્ટ દેવ એમાં સુખ આપે તો એ દેવને અજ્ઞાની સમજવો ।।૪૯।।

જે ખરા કલ્યાણને જાણનારો વિદ્વાન છે તે અજ્ઞાની પુરુષને કર્મ કરવાનો ઉપદેશ કરે જ નહિ; જે સારો વૈદ્ય હોય તે કુપથ્ય ખાવાને ઈચ્છતા રોગીને કુપથ્ય આપે જ નહિ ।।૫૦।।

દેવરાજ ઈન્દ્ર! તમારું કલ્યાણ હો. હવે ઢીલ ન કરો. હાલ તમારા અભિપ્રાયને અનુસરીને કહું છું કે દધીચિ મુનિ સર્વ ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ છે તેમની પાસે તમે જાઓ અને વિદ્યા, વ્રત અને તપ થી દઢ થયેલા એમના શરીરને માગી લો ।।૫૧।।

એ દધીચિ મુનિ શુદ્ધ અને નિર્વિકાર બ્રહ્મને જાણી ચૂક્યા છે. એમણે ઘોડાના માથાવડે *અશ્વિનીકુમારને તે બ્રહ્મ વિદ્યાનો ઉપદેશ કરેલો, જેનાથી અશ્વિનીકુમાર જીવન મુક્ત થયા ।।૫૨।।

વિશેષ : દધીચિ મુનિ બ્રહ્મવિદ્યામાં પ્રવીણ છે એમ જાણી અશ્વિનીકુમારે આવીને એમને કહ્યું કે અમને બ્રહ્મવિદ્યા આપો. દધીચિએ કહ્યું કે હમણાં હું કામમાં છું માટે પછી આવજો. એ સાંભળી અશ્વિનીકુમાર ત્યાંથી જતાં ઈન્દ્રે આવીને એ ઋષિને કહ્યું કે એ વૈદ્યોને તમે વિદ્યા આપશો નહિ અને આપશો તો હું તમારું માથું કાપી નાખીશ. એમ કહીને ઈન્દ્ર જતાં પાછા અશ્વિનીકુમાર ત્યાં આવ્યા. મુનિની વાત સાંભળી એ બોલ્યા કે અમે પ્રથમ તમારું માથું કાપીને ઘોડાનું માથું સાંધીશું. એ મોઢાથી તમારે વિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો અને એ માથું ઈન્દ્ર કાપી નાખશે એટલે પછી તમારું મૂળ માથું અમે પાછું સાંધી દઈશું. પછી ઋષિએ એ પ્રમાણે ઘોડાના મોઢાથી ઉપદેશ કર્યો અને એ માથું ઈન્દ્રે કાપી નાખતાં અશ્વિનીકુમારે પાછું પ્રથમનું માથું સાંધી આપ્યું એવી કથા છે.

હે ઈન્દ્ર! એ અથર્વવેદને જાણનારા દધીચિ મુનિ અભેદ અને મારા રૂપ જ 'નારાયણ કવચ' ને પણ જાણે છે. દધીચિ મુનિએ જ પહેલ પહેલાં એ 'નારાયણ કવચ' ત્વષ્ટાને આપ્યું હતું ત્વષ્ટાએ વિશ્વરૂપને આપ્યું હતું અને વિશ્વરૂપ પાસેથી તમને મળ્યું છે ।।૫૩।।

તમે માગશો એટલે ધર્મને જાણનાર દધીચિ મુનિ અશ્વિનીકુમારની ઉપર પ્રીતિને લીધે તમને પોતાનાં અસ્થિ આપશે તે અસ્થિમાંથી વિશ્વકર્મા વજ્ર નામનું ઉત્તમ હથિયાર બનાવી આપશે અને મારી શક્તિથી યુક્ત થઈ તમે એ હથિયારથી વૃત્રાસુરનું માથું કાપી નાખશો ।।૫૪।।

તસ્મિન્ વિનિહતે યૂયં તેજોઽસ્ત્રાયુધસમ્પદઃ।
ભૂયઃ પ્રાપ્સ્યથ ભદ્રં વો ન હિંસન્તિ ચ મત્પરાન્ ।।૫૫।।

વૃત્રાસુર હણાયા પછી તમને તેજ, અસ્ત્રશસ્ત્ર અને સમ્પત્તિ પાછાં મળશે તમારું કલ્યાણ થવાનું ચોક્કસ છે, કારણ કે મારા શરણાગત ભક્તોને કોઈ સતાવી શકતું નથી ।।૫૫।।

ઇતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠ સ્કન્ધમાં (બીજા રૂપનિરૂપણ પ્રકરણમાં ઇન્દ્રાનુગ્રહ નામનો છઠ્ઠો) ''વિશ્વરૂપનો વધ, ત્વષ્ટાથી વૃત્રાસુરની ઉત્પત્તિ, દેવતાઓની હાર, ભગવાનની પ્રેરણાથી દેવતાઓનું દધીચિ પાસે જવું'' નામનો નવમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

આનાથી વધુ પાપી બીજો કોણ!!!

ઓ ભાઈ રે! ભાગવત ભણીને શું કીધું?
મારે જન્તુ (શ્રોતા) અહિ (નાગ=કથાકાર) મણિ (ભાગવત)
અજવાળે ત્યમ તેં ઉદર પોખી લીધું!!! **(દયારામ)**

અધ્યાય ૧૦

ઈન્દ્ર અને વૃત્રાસુર ના યુદ્ધમાં વૃત્રાસુરનું ધૈર્ય

વિશેષ : દશમાં અધ્યાયમાં દધીચિનાં અસ્થિમાંથી બનેલું વજ્ર લઈને દેવ સહિત ઈન્દ્રે વૃત્રાસુર અને એના સંબંધના દૈત્યો સાથે યુદ્ધ કર્યાની કથાકહેવાશે.

ઇન્દ્રમેવં સમાદિશ્ય ભગવાન્ વિશ્વભાવનઃ ।।
પશ્યતામનિમેષાણાં તત્રૈવાન્તર્દધે હરિઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : જગતનું રક્ષણ કરનાર ભગવાન્ એ પ્રમાણે ઈન્દ્રને આજ્ઞા કરી દેવોના દેખતાં જ અન્તર્ધાન થઈ ગયા ।।૧।।

પછી દેવોએ ઉદારશિરોમણિ અથર્વવેદી દધીચિ ઋષિની ભગવાનના કહેવા પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી. ત્યારે પ્રસન્ન થયેલા એ ઋષિ હસતાં-હસતાં નીચે પ્રમાણે બોલ્યા ।।૨।।

દધીચિએ કહ્યું : દેવતાઓ! આપ લોકોને કદાચ એ વાતની ખબર નથી કે મરતી વખતે પ્રાણીઓને બહુ જ કષ્ટ થાય છે. એમને જ્યાં સુધી ચેતના રહે છે ત્યાં સુધી

ભારે અસહ્ય પીડા સહન કરવી પડે છે અને અન્તે તેઓ મૂર્છિત થઈ જાય છે ।।૩।।

જીવવાની ઈચ્છાવાળા જીવોને સંસારમાં સૌ કરતાં પોતાનો દેહ વહાલો હોય છે; એવા દેહને વિષ્ણુ પોતે માગવા આવે તો પણ એને આપી દેવાનું કોણ સાહસ કરે? ।।૪।।

દેવોએ કહ્યું : હે મહારાજ! આપના જેવા ઉદાર જ અને પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરનારા મહાત્માઓના કર્મોની યશસ્વી લોકો પ્રશંસા કરતા હોય છે તેમનેમાટે કઈ વસ્તુ ત્યાગ કરવાને અશક્ય હોય? ।।૫।।

એ વાતમાં સન્દેહ નથી કે માગવાવાળા લોકો સ્વાર્થી હોય છે. તેઓમાં દેવાવાળાની કઠણાઈનો વિચાર કરવાની બુદ્ધિ નથી હોતી જો હોય તો તેઓ માગે જ કેમ? એ જ પ્રમાણે દાતા પણ માગવાવાળાની તકલીફ નથી જાણતા હોતા, જો જાણતા હોય તો તેઓના મોઢેથી ના નીકળે નહિ. (તેથી આપ અમારી વિપત્તિનો ખ્યાલ કરી અમારી યાચના પૂર્ણ કરવાની કૃપા કરો) ।।૬।।

દધીચિએ કહ્યું : આટલી ધર્મની વાત સાંભળવા સારુ જ મેં તમને ના કહી હતી. આ દેહ કોઈ દિવસે તો મને મૂકીને ચાલ્યો જવાનો જ છે તો લો હું પોતે જ તમારા પ્રિયને માટે ત્યાગ કરું છું ।।૭।।

હે દેવો! પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખીને જે પુરુષ આ અધ્રુવ દેહથી મુખ્યતઃ ધર્મનું અને ગૌણતઃ યશનું સમ્પાદન ન કરે તે પુરુષ જડ-ઝાડ-ઝાંખરાં થી પણ ધિક્કારવા યોગ્યછે ।।૮।।

મોટા-મોટા મહાત્માઓએ આ અવિનાશી ધર્મનું સેવન કર્યુ છે. એનું સ્વરૂપ આટલું જ છે કે બીજાના દુઃખે દુઃખી અને બીજાના સુખે સુખી થવું ।।૯।।

અહો! પોતાના ઉપયોગમાં ન આવતા કૂતરાં, કાગડા વગેરેને કામ આવે એવાં ક્ષણભંગુર ધન, પુત્રાદિક અને શરીર થી જો લોકો પરાયો ઉપકાર ન કરે તો એ જ મોટામાં મોટી કૃપણતા અને અફસોસ ની વાત છે ।।૧૦।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું: એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી અથર્વવેદી દધીચિ ઋષિએ પરબ્રહ્મ ભગવાન્‌માં પોતાના આત્માને એક કરી દઈને દેહ, છોડી દીધો ।।૧૧।।

તેનાં ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિ નિયમમાં હતાં. દષ્ટિ તત્ત્વમયી હતી. બધા બન્ધન કપાઈ ગયા હતાં તેથી તેનો ઉત્તમ યોગના આશ્રયે દેહ છૂટી ગયો એની ખબર પણ પડીનહિ ।।૧૨।।

હે રાજા! પછી મુનિનાં અસ્થિઓમાંથી વિશ્વકર્માએ વજ્ર બનાવ્યું તેને ઉપાડી વૃદ્ધિ પામેલ ભગવત્તેજ યુક્ત ઇન્દ્રદેવ ઐરાવત હાથી પર બેઠો ।।૧૩।।

સર્વ દેવો આસપાસ ઊભા રહ્યા અને મુનિઓ એમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ત્રૈલોક્યને જાણે હર્ષિત કરતો તેવો એઇન્દ્ર ક્રોધ કરીને શોભતો હતો. જેમ રુદ્ર કાળની ઉપર દોડ્યા હતા તેમ મોટા દૈત્યોથી વીંટાયેલા વૃત્રાસુરઉપર એ જોરથીધસ્યો ।।૧૪-૧૫।।

અત્યારે જે વૈવસ્વત મન્વન્તર ચાલી રહ્યો છે એની પહેલી ચોકડીનો ત્રેતાયુગનો હજુ આરમ્ભ જ થયો છે. તે સમયે નર્મદાજીને કાંઠે દેવો અને દૈત્યો વચ્ચે મહાદારુણ સંગ્રામ થયો ।।૧૬।।

રુદ્ર, વસુ, આદિત્ય, બન્ને અશ્વિનીકુમારો, પિતૃઓ, અગ્નિઓ, વાયુ, ઋભુ, સાધ્યો અને વિશ્વદેવો સાથે પોતાની કાન્તિથી શોભતા વજ્રધારી ઇન્દ્રને યુદ્ધમાં સામે આવેલા જોઈને વૃત્રાસુર તથા દૈત્યો વધારે ચિડાઈ ગયા ।।૧૭-૧૮।।

નમુચિ, શમ્બર, અનર્વા, દ્વિમૂર્દ્ધા, ઋષભ, અમ્બર, હયગ્રીવ, શંકુશિરા, વિપ્રચિત્તિ, અયોમુખ, પુલોમા, વૃષપર્વા, પ્રહેતિ, હેતિ, ઉત્કલ, બીજા પણ દૈત્યો દાનવો યક્ષો અને સુમાલી તથા માલી વગેરે હજારો રાક્ષસો જેઓએ સોનાનાં બખતર ધારણ કર્યા હતાં તેઓ મૃત્યુમાટે પણ અજેય તેવી ઇન્દ્રની મુખ્ય સેનાને આગળ વધતી રોકવા લાગ્યા ।।૧૯-૨૧।।

જરા પણ સમ્ભ્રમમાં નહિ પડતાં સિંહનાદ કરીને એ મદોન્મત્ત દૈત્યો ગદા, પરિઘ, બાણ, પ્રાસ, મુદ્ગર, તોમર,શૂલ, ફરસી, તલવાર શતઘ્ની(તોપ) અને ભુશુંડિ વગેરે શસ્ત્રોતથા અસ્ત્રો ચારે બાજૂએથી દેવોઉપર ઝડી વરસાવી તેમને ઢાંકી દીધા ।।૨૨-૨૩।।

એક પછી એક એટલાં બાણ ચારેય તરફથી આવી રહ્યા હતાં કે બાણોના સમૂહથી એ દેવો ચારે તરફથી ઢંકાઈ ગયા અને વાદળાંથી તારાઓ અદશ્ય થઈ જાય તેમ એમાં અદશ્ય થઈ ગયા ।।૨૪।।

તે અસ્ત્રશસ્ત્રોથી દેવ-સૌનિકો નો વાળ પણ વાંકો થયો નહિ. તેમણે પોતાની હાથ-ચાલાકીથી આકાશમાં જ એ અસ્ત્રશસ્ત્રોના હજારો ટુકડા કરી નાખ્યા ।।૨૫।।

અસ્ત્ર અને શસ્ત્રના સમૂહ ખૂટી જતાં દૈત્યો દેવોનાં સૈન્ય ઉપર પર્વતોનાં શિખરો, ઝાડ અને પથરાઓ નો વરસાદ કરવા લાગ્યા. દેવોએ એ શિખરોને પણ આગળની પેઠે કાપી નાખ્યાં ।।૨૬।।

પરીક્ષિત! જ્યારે વૃત્રાસુરના અનુયાયી અસુરોએ જોયું કે એમના અસંખ્ય અસ્ત્રશસ્ત્ર પણ દેવસેનાને કંઈ ન કરી શક્યાં. વૃક્ષો, પથરાઓ અને પહાડોનાં મોટાં-મોટાં શિખરોથી પણ નહિ ઘવાયેલ જોઈને તેઓ બહુ ત્રાસી ગયા ।।૨૭।।

પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે પોતાના ભક્તોની રક્ષા કરતા હોય ત્યારે પામર પુરુષોની કઠોર અને અમંગલમય વાણીની તેમના ભક્તો ઉપર કંઈ અસર થતી નથી. તેમજ દૈત્યો-દેવતાઓ ને હરાવવા જે-જે પ્રયત્ન કરતા તે બધા નિષ્ફળ થઈ જતા ।।૨૮।।

શત્રુઓની ધીરજ ખૂટી ગઈ. ભગવાનના અભક્ત એવા તેમનો યુદ્ધ કરવાનો ઉત્સાહ ખૂટી ગયો. તેઓ પોતાનો પરિશ્રમ વ્યર્થ ગયો છે એમ માની લડાઈમાં પોતાના સ્વામીને મૂકી દઈને નાસવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા ।।૨૯।।

જ્યારે એ મોટા મનના મહાવીર વૃત્રાસુરે પોતાના પક્ષના દૈત્યોને નાસી જતા જોયા ત્યારે તીવ્ર ભયથી સઘળાં સૈન્યને અસ્ત-વ્યસ્ત અને ભાગા-ભાગ કરતું જોઈ, વીરલોકોને પ્રિય લાગે તેવું અને સમયને અનુકૂળ વચન હસીને બોલ્યોઃહે વિપ્રચિત્તિ! હે પુલોમા! હે મય! હે અનર્વા! હે શમ્બર! ભાગો નહિ, મારી એક વાત સાંભળો ।।૩૦-૩૧।।

જન્મેલા પ્રાણીને એક વખત મરવું તો છે જ; મૃત્યુમાંથી બચવાનો કોઈ પણ ઉપાય શોધાયો નથી. પણ મરવાથી આ લોકમાં યશ અને પરલોક માં સ્વર્ગ મળતું હોય તો એવા યોગ્ય મરણને કોણ ન આવકારે? ।।૩૨।।

દ્વૌ સમ્મતાવિહ મૃત્યૂ દુરાપૌ યદ્ બ્રહ્મસંધારણયા જિતાસુઃ।
કલેવરં યોગરતો વિજહ્યાદ્ યદગ્રણીર્વીરશયેઽનિવૃત્તઃ ।।૩૩।।

સંસારમાં બે પ્રકારનાં મોત પરમ દુર્લભ અને શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવ્યાં છે એક તો યોગી પોતાના પ્રાણોને વશ કરી ભગવત્ ચિન્તનદ્વારા શરીરનો પરિત્યાગ કરે તે અને બીજું યુદ્ધભૂમિ ઉપર દુશ્મનની સાથે સામી છાતીએ લડતાં-લડતાં મરી જવું.(તમે ભલા, આવો શુભ અવસર કેમ ખોઈ રહ્યા છો?) ।।૩૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કન્ધમાં (બીજા રૂપનિરૂપણ પ્રકરણમાં વૃત્રધૈર્ય નિરૂપણ નામનો સાતમો) ''ઈન્દ્ર અને વૃત્રાસુરના યુદ્ધમાં વૃત્રાસુરનું ધૈર્ય'' નામનો દસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૧

યુદ્ધમાં વૃત્રાસુરને ભક્તિપ્રસાદની પ્રાપ્તિ

વિશેષ : અગિયારમાં અધ્યાયમાં ઈન્દ્રની સાથે યુદ્ધ કરતાં વૃત્રાસુરને જ્ઞાનથી ભરેલા ભક્તિપ્રસાદની પ્રાપ્તિ થઈ એ કથા કહેવાશે.

ત એવં શંસતો ધર્મં વચઃ પત્યુરચેતસઃ ।।
નૈવાગૃહ્ણન્ ભયત્રસ્તાઃ પલાયનપરા નૃપ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજા!વૃત્રાસુર એ પ્રમાણે ધર્મ વચન બોલતો હતો તો પણ ત્રાસ પામેલા અને નાસી જતા એ મૂર્ખ દૈત્યોએ એ વચન સ્વીકાર્યું નહિ ।।૧।।

વૃત્રાસુરે જોયુ કે સમયની અનુકૂળતાને લીધે દેવતાલોક આસુરોની સેનાનો નાશ કરી રહ્યા છે અને તે જાણે નાયક વગરની હોય એ પ્રમાણે છિન્ન-ભિન્ન થઈ રહી છે ।।૨।।

આ જોઈને વૃત્રાસુરને તો અસહિષ્ણુતા અને ક્રોધ ની ઝાળ લાગી ગઈ. તેણે બળ કરીને દેવસેનાને આગળ વધતી રોકી દીધી અને તરછોડી આ પ્રમાણે બોલવા લાગ્યોઃ ।।૩।।

''જેઓ રણભૂમિ છોડી ભાગી રહ્યા છે તેવા માતાની વિષ્ઠારૂપ દૈત્યોને પાછળથી મારવામાં તમારો શો પુરુષાર્થ છે? જેઓ પોતાને શૂરવીર માને છે તેમને ડરપોક લોકોને મારવાનું કામ પ્રશંસા આપે એવું નથી તેમ સ્વર્ગ આપે તેવું પણ નથી ।।૪।।

હે ક્ષુદ્ર લોકો! જો તમને યુદ્ધ કરવામાં પ્રીતિ હોય અને હૃદયમાં ધૈર્ય હોય અને સંસારમાં સુખોની ઈચ્છા ન હોય તો મારી સામે એક ક્ષણ માત્ર ઉભા રહો'' ।।૫।।

એવી રીતે બોલી ક્રોધ પામેલા શરીરથી દેવોને બિવરાવતા એ મહા બળવાન વૃત્રાસુરે ગર્જના કરી તેથી લોકો મૂર્છિત થઈ ગયા ।।૬।।

વૃત્રાસુરની ભયંકર ગર્જનાથી જાણે વીજળી પડી હોય તેમ સઘળા દેવો મૂર્છા ખાઈને ધરતી પર પડી ગયા ।।૭।।

યુદ્ધરૂપી અખાડામાં મદોન્મત્ત વૃત્રાસુર ધરતીને ધ્રુજાવતો ત્રિશૂળ ઉગામીને ઊભો હતો. થાકેલાં અને આંખો મીંચીને પડેલાં દેવસૈન્યને જેમ ગાંડો હાથી ઘાસના વનને કચરી નાખે તેમ એ જોરથી કચડવા લાગ્યો ।।૮।।

એને જોઈ અત્યન્ત ક્રોધ પામેલા અને વજ્રને ધરનારા ઈન્દ્રે એ દોડતા આવતા

પોતાના શત્રુની ઉપર મોટી ગદા ફેંકી. વૃત્રાસુરે એ ચાલી આવતી અસહ્ય ગદાને લીલા માત્રથી ડાબા હાથમાં પકડી લીધી ।।૯।।

હે રાજા! અત્યન્ત કોપ પામેલા અને ભયંકર પરાક્રમવાળા એ વૃત્રાસુરે યુદ્ધમાં ગર્જના કરીને એ ગદાથી ઈન્દ્રના હાથીના કુમ્ભસ્થળમાં પ્રહાર કર્યો. વૃત્રાસુરના આ કામને લોકોએ વખાણ્યું ।।૧૦।।

વૃત્રાસુરની ગદા વાગતાં મોઢું ભાંગી જવાથી એ ઐરાવત હાથી ઘૂમરી ખાઈ લોહી ઓકતો વજ્રથી તોડેલા પર્વતની પેઠે બહુ જ પીડાતો ઈન્દ્રસહિત અઠ્ઠાવીસ હાથ પાછો હઠી ગયો ।।૧૧।।

વાહનને પીડા થયેલી જોઈ ઈન્દ્ર મૂંઝાઈ ગયો એવા મૂંઝાઈ ગયેલા ઈન્દ્રની ઉપર એ મહાત્મા વૃત્રાસુરે ફરીવાર ગદા મારી નહિ. એટલામાં અમૃતને ઝરનારા પોતાના હાથના સ્પર્શથી ઘવાયેલા હાથીની પીડા મટાડી ઈન્દ્ર સામો આવી ઊભો ।।૧૨।।

હે રાજા! એ પ્રમાણે યુદ્ધની ઈચ્છાથી ઊભેલા વજ્ર ધરનારા અને પોતાના ભાઈને મારનારા એ શત્રુને એના અત્યન્ત પાપકર્મને સંભારી શોક તથા મોહ થી ઘેરાયેલા વૃત્રાસુરે હસીને કહ્યું: ।।૧૩।।

વૃત્રાસુરે કહ્યું : આજ મારામાટે મહાન સૌભાગ્યનો દિવસ છે કે તારા જેવો શત્રુ, જેણે વિશ્વરૂપના રૂપમાં બ્રાહ્મણ, પોતાના ગુરુ અને મારા ભાઈ ની હત્યા કરી છે, મારી સામે ઊભો છે. અરે દુષ્ટ! હવે જોત-જોતામાં હું તારા પથ્થર જેવા કઠોર હૃદયના મારા શૂલથી ટુકડે-ટુકડા કરી નાખી ભાઈના ઋણથી મુક્ત થઈશ. ઓહો! એમાટે કેટલા આનન્દની વાતહશે ।।૧૪।।

જેમ સ્વર્ગની ઈચ્છા રાખનારો નિર્દય યજમાન ખડ્ગથી પશુનાં માથાં કાપી નાખે છે તેમ તેં પણ વિશ્વાસઘાત કરીને બ્રાહ્મણ, ગુરુ, આત્મવેત્તા, નિર્દોષ અને યજ્ઞમાં દીક્ષા લઈ બેઠેલા મારા મોટા ભાઈનાં માથાં કાપી નાખ્યાં છે ।।૧૫।।

દયા, લજ્જા, લક્ષ્મી અને કીર્તિ એ તને છોડી દીધો છે. તેં એવાં-એવાં ધિક્કારવા જેવા કાર્યો કર્યા છે કે જેની નિન્દા મનુષ્યો તેમજ રાક્ષસો પણ કરે છે. આજ મારા ત્રિશૂલથી તારા શરીરના ટુક-ટુક થઈ જશે. મહામહેનતે તારું મૃત્યુ થશે. તારા જેવા પાપીને બાળતાં આગ પણ અભડાઈ જશે તને તો ગીધ ચૂંથી-ચૂંથીને ખાશે ।।૧૬।।

તારા જેવા પાપીને અનુસરી હથિયારો ઉપાડીને જે મૂર્ખ લોકો મારા પર ઘા કરે

છે તે બધાનાં ગળા હું ત્રિશૂળથી કાપી નાખીશ અને આજે ભૈરવ વગેરે ઉગ્ર દેવોને એમના પાર્ષદો સહિત બલિદાન આપીશ ।।૧૭।।

હે ઈન્દ્ર! સમ્ભવ છે કે જોર કરીને તું જ અહીં વજ્રથી મારું માથું કાપી નાખીશ તો પણ હું તો કર્મબન્ધનથી છૂટીને પ્રાણીઓને મારા દેહનું બલિદાન આપી મહાપુરુષોની ચરણરજનો આશ્રય ગ્રહણ કરીશ જે લોકમાં મહાપુરુષો જાય છે ત્યાં પહોંચી જઈશ ।।૧૮।।

હે દેવોના રાજા! તારી સામે હું શત્રુ ઊભો છું તેના ઉપર તારા અમોઘ વજ્રને શામાટે ચલાવતો નથી? જેમ કૃપણની પાસે માગણી વ્યર્થ જાય તેમ ગદા વ્યર્થ ગઈ પણ એ ઉપરથી તારું વજ્ર વ્યર્થ જશે એવી શંકા કરીશ નહિ ।।૧૯।।

નિશ્ચય આ તારું વજ્ર ભગવાનના તેજથી અને દધીચિ મુનિના તપથી તીક્ષ્ણ થયેલું છે અને તેને ભગવાને પ્રેરણા કરી છે તેથી જ આ વજ્રવડે તું મને મારી નાખ કારણ કે જે પક્ષમાં ભગવાન્ હોય ત્યાં જ વિજય, લક્ષ્મી અને બધા ગુણો નિવાસ કરે છે ।।૨૦।।

મારા સ્વામી સંકર્ષણ ભગવાને જે ઉપદેશ કર્યો છે તે પ્રમાણે એમનાં ચરણારવિન્દમાં મનને રાખી તારા વજ્રના વેગથી વિષય ભોગરૂપી પાશ તૂટી જતાં હું દેહનો ત્યાગ કરીશ અને યોગીની ગતિ પામીશ ।।૨૧।।

સંકર્ષણ ભગવાન્ મને સ્વર્ગાદિક સમ્પત્તિ આપી દેશે એવી શંકા તારે રાખવી નહિ. પરમેશ્વર પોતાના અનન્ય ભક્તોને સ્વર્ગની, પૃથ્વીની કે પાતાળની સમ્પત્તિઓ આપતા જ નથી કેમકે સમ્પત્તિઓથી દ્વેષ, ઉદ્વેગ, મનની પીડા, મદ, કજિયો, વ્યસન અને પરિશ્રમ જ થાય છે ।।૨૨।।

હે ઈન્દ્ર! અમારા સ્વામી પોતાના ભક્તના ધર્મ, અર્થ અને કામ સમ્બન્ધી પ્રયાસોને નિષ્ફળ બનાવી દીધા કરે છે અને સાચું પૂછો તો એનાથી જ ભગવાનની કૃપાનું અનુમાન થાય છે કારણ કે એમનો એવો કૃપા પ્રસાદ અકિંચન ભક્તોને માટે અનુભવ ગમ્ય છે, બીજાઓના માટે અત્યન્ત દુર્લભજ છે ।।૨૩।।

(વૃત્રાસુરની પ્રેમમયી અનન્ય ભક્તિથી વશ થઈ ભક્તવત્સલ ભગવાન્ ત્યાં યુદ્ધના મેદાન ઉપર જ વૃત્રાસુરને દર્શન આપે છે. વૃત્રાસુર લડવું બંધ કરી પ્રભુની સ્તુતિ કરે છે. આ વૃત્રાસુર ચતુઃશ્લોકી શ્લોકો ૨૪-૨૭માં પુષ્ટિમાર્ગીય ચાર પુરુષાર્થોનું ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ નું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે).

વૃત્રાસુર-ચતુઃશ્લોકી

અહં હરે તવ પાદૈકમૂલદાસાનુદાસો ભવિતાસ્મિ ભૂયઃ।
મનઃ સ્મરેતાસુપતેર્ગુણાંસ્તે ગૃણીત વાક્ કર્મ કરોતુ કાયઃ ।।૨૪।।

હે સર્વ દુઃખો દૂર કરનાર હરિ! આપ મારા ઉપર એવી કૃપા કરી દો કે અનન્યભાવથી આપના ચરણકમલોના આશ્રિત સેવકોની સેવા કરવાનો અવસર મને આવતા જન્મમાં મળે, હે પ્રાણ વલ્લભ! મારું મન આપના મંગલમય ગુણોનું સ્મરણ કર્યા કરે, મારી વાણી આપના ગુણોનું ગાન કરે અને શરીર આપની સેવામાં લાગ્યું રહે ।।૨૪।।

ન નાકપૃષ્ઠં ન ચ પારમેષ્ઠ્યં ન સાર્વભૌમં ન રસાધિપત્યમ્।
ન યોગસિદ્ધીરપુનર્ભવં વા સમંજસ ત્વા વિરહય્ય કાંક્ષે ।।૨૫।।

હે સકલ-ઐશ્વર્યના ભંડાર ભગવાન્! હું આપને છોડીને નથી તો ઈન્દ્રાસનની ઈચ્છા કરતો કે નથી કરતો બ્રહ્માસનની; નથી મારે પૃથ્વી ઉપરનું સામ્રાજ્ય જોઈતું કે નથી જોઈતું (ભોગપ્રચુર) રસાતલાદિક પાતાલનું આધિપત્ય. અરે! યોગની સિદ્ધિઓ અને મોક્ષની પણ આપના વિના ઈચ્છા રાખતો નથી ।।૨૫।।

અજાતપક્ષા ઈવ માતરં ખગાઃ સ્તન્યં યથા વત્સતરાઃ ક્ષુધાર્તાઃ।
પ્રિયં પ્રિયેવ વ્યુષિતં વિષણ્ણા મનોઽરવિન્દાક્ષ દિદક્ષતે ત્વામ્ ।।૨૬।।

જેવી રીતે પંખીઓનાં પાંખવગરનાં બચ્ચાં પોતાની માની વાટ જુએ છે, જેવી રીતે ભૂખ્યાં વાછરડાં પોતાની માનું દૂધ પીવા આતુર રહે છે અને જેવી રીતે વિયોગિની પત્ની પોતાના પરદેશ ગયેલા પ્રીતમને નીરખવા આતુર હોય છે તેવી જ રીતે હે કમલનયન પ્રભુ! મારું મન આપના દર્શનને માટે આતુર બન્યું છે ।।૨૬।।

મમોત્તમશ્લોકજનેષુ સખ્યં સંસારચક્રે ભ્રમતઃ સ્વકર્મભિઃ।
ત્વન્માયયાત્માત્મજદારગેહે ષ્વાસક્તચિત્તસ્ય ન નાથ ભૂયાત્ ।।૨૭।।

હે નાથ!પોતાનાં કર્મોને લઈને આ સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરતા મને ઉત્તમ કીર્તિવાળા ભગવદ્ ભક્તોની જ મિત્રતા થાઓ; પરન્તુ જેઓ આપની માયાથી શરીર, પુત્ર, સ્ત્રી અને ઘર માં જ આસક્તિવાળા હોય તેમની સાથે મારો સમ્બન્ધ કદાપિ ન થાઓ ।।૨૭।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કન્ધમાં (બીજા રૂપનિરૂપણ પ્રકરણમાં વૃત્રને ભક્તિપ્રસાદની પ્રાપ્તિ નામનો આઠમો) ''યુદ્ધમાં વૃત્રાસુરને ભક્તિપ્રસાદની પ્રાપ્તિ'' નામનો અગિયારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૨

ઈન્દ્રે કરેલો વૃત્રાસુરનો વધ

વિશેષ : આ બારમા અધ્યાયમાં અત્યન્ત મૂંઝાયેલા અને પછી વૃત્રાસુરે હિમ્મત આપેલા ઈન્દ્રે મોટા યુદ્ધમાં વૃત્રાસુરનો મોક્ષ કર્યાની કથા કહેવાશે.

એવં જિહાસુર્નૃપ દેહમાજૌ મૃત્યું વરં વિજયાન્મન્યમાનઃ ।।
શૂલં પ્રગૃહ્યાભ્યપતત્ સુરેન્દ્રં યથા મહાપુરુષં કૈટભોઽપ્સુ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરિક્ષિત રાજા! એ પ્રમાણે યુદ્ધમાં દેહ છોડવાને ઈચ્છતો અને જીવવા કરતાં મરણને સારું માનતો વૃત્રાસુર, પ્રલયના જળમાં જેમ કૈટભ દૈત્ય વિષ્ણુ ઉપર પ્રહાર કરવા દોડ્યો હતો તેમ, ઈન્દ્ર ઉપર ત્રિશૂળ લઈને તૂટી પડ્યો ।।૧।।

પ્રલયકાળનાં અગ્નિ સરખી ભયંકર જવાળાવાળું ત્રિશૂળ ઈન્દ્ર ઉપર વેગથી ફેંકતાં મહાવીર વૃત્રાસુરે ગર્જના કરી અને ‘‘હે પાપી! હવે તું બચી નહિ શકે’’ એમ એ ક્રોધથી બોલ્યો ।।૨।।

આકાશમાં ચાલ્યું આવતું એ ત્રિશૂળ ફરતું હતું અને ગ્રહ તથા ઉલ્કાની પેઠે એની સામું જોઈ ન શકાય એવું હતું; એને જોઈ જરા પણ ગભરાયા વિના ઈન્દ્ર સો ગાંઠવાળા વજ્રથી ત્રિશૂળને તેમજ વાસુકિ સર્પના જેવી એની વિશાળ ભુજાને પણ કાપી નાખી ।।૩।।

કપાઈ ગયેલી એક ભુજાવાળો વૃત્રાસુર ક્રોધથી પાસે ગયો અને વજ્ર ધરનારા ઈન્દ્રની દાઢીમાં ભોગળ મારી એના હાથીને પણ એવો પ્રહાર કર્યો કે જેથી ઈન્દ્રના હાથમાંથી વજ્રપડી ગયું ।।૪।।

વૃત્રાસુરના આ અત્યન્ત અદ્‌ભુત કાર્યને સૂર, અસુર, ચારણ અને સિદ્ધ લોકોએ વખાણ્યું પણ ઈન્દ્રનું સંકટ જોઈ લોકો હાહાકાર કરવા લાગ્યા ।।૫।।

લાજના માર્યા શત્રુના સમક્ષ પોતાના હાથથી પડી ગયેલું વજ્રઈન્દ્રે પાછું લીધું નહિ ત્યારે વૃત્રાસુર બોલ્યો : ‘‘હે ઈન્દ્ર! વજ્રલઈને મને માર. આ મૂંઝાવાનો સમય નથી ।।૬।।

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા નાશ ના સ્વામી, સર્વજ્ઞ અને સનાતન આદિપુરુષના સિવાય યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છા કરનારા પરાધીન આતતાયી પુરુષોનો હંમેશાં જય થતો

નથી તેઓ ક્યારેક જીતે છે તો ક્યારેક હારે છે ।।૭।।

લોકપાળ સાહત આ લોકો જાળમાં ફસાયેલાં પક્ષીઓની પેઠે જેને પરવશ થયેલા છે અને જેના સ્વાધીનમાં જીવે છે તે કાળ જ જય-પરાજયનું કારણ છે ।।૮।।

શરીરની શક્તિ, મનની શક્તિ, ઈન્દ્રિયોની શક્તિ, પ્રાણ, અમરપણું, મરણ એ બધાનું કારણ કાળ જ આ લોક એ નહિ સમજતાં પોતાના જડ દેહને જ એના કારણરૂપ માને છે ।।૯।।

હે ઈન્દ્ર! જેમ લાકડાની પૂતળી અને યન્ત્ર નો મૃગ એને નચાવનાર તન્ત્રીને સ્વાધીન છે એમજ બધાં પ્રાણીઓને ભગવાનને આધીન સમજો ।।૧૦।।

ઈશ્વરની કૃપા વિના પુરુષ, પ્રકૃતિ, મહત્તત્વ, અહંકાર, પંચ મહાભૂતો, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ તથા ચિત્ત એ કોઈપણ જગતને સરજવામાં સમર્થ નથી ।।૧૧।।

એવું નહિ જાણનારો માણસ જ પરતન્ત્ર જીવ સ્વતન્ત્ર કર્તા ભોક્તા છે એવું માને છે. વસ્તુતઃ ઈશ્વર પોતે જ પ્રાણીઓદ્વારા પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરાવે છે અને પ્રાણીઓદ્વારા જ પ્રાણીઓને મરાવે છે ।।૧૨।।

જેવી રીતે ઈચ્છા ન હોવા છતાં પણ સમય વિપરીત હોવાથી મનુષ્યને મૃત્યુ, અપયશ આદિ મળે છે તેવી જ રીતે સમયની અનુકૂળતા થતાં ઈચ્છા ન હોવા છતાં એને આયુ, લક્ષ્મી, યશ અને ઐશ્વર્ય આદિ ભોગ પણ આવી મળે છે ।।૧૩।।

માટે પુરુષે અપકીર્તિ, અપયશ, જય, પરાજય, સુખ, દુઃખ, મરણ તથા જીવન સર્વ સ્થિતિમાં સમાન જ રહેવું ।।૧૪।।

સત્ત્વ, રજ અને તમ એ પ્રકૃતિના ગુણ છે. આત્માના નથી. આત્મા તો ગુણોનો સાક્ષી છે એમ જાણનારો માણસ એમના ગુણદોષથી બંધાતો નથી ।।૧૫।।

હે ઈન્દ્ર! હું હારી ગયો છું, મારાં હાથ અને હથિયાર કપાઈ ગયાં છે તો પણ તારા પ્રાણ લેવાની ઈચ્છાથી યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરું છું એ તું જો ।।૧૬।।

આ યુદ્ધ તો એક જુગાર જેવું છે. એમાં બાણરૂપી પાસા છે, વાહનરૂપી ચોપાટ છે, પ્રાણરૂપી બાજી છે; એવા આ જુગારમાં કોનો જય થશે? અને કોનો પરાજય થશે? એ આગળથી જાણી શકાતું નથી ।।૧૭।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે વૃત્રાસૂરનાં સત્ય અને કપટરહિત વચન સાંભળી ઈન્દ્રે એને માન આપ્યું. પછી વજ્રહાથમાં લઈ આશ્ચર્ય રહિત થઈને એને હસતે મોઢે કહ્યુંઃ ।।૧૮।।

દેવરાજ ઈન્દ્રે કહ્યું : ''અહો! હે દાનવ! તું જીવન્મુક્ત છે, જગતના ઈશ્વર તથા પ્રિય આત્મા ભગવાનનો સર્વ પ્રકારે ભક્ત છે કેમકે તારી બુદ્ધિ આવી છે।।૧૯।।

તું લોકોને મોહ કરનારી ભગવાનની માયાને તરી ચૂક્યો છે અને તેથી અસુરપણું મૂકીને મહાપુરુષપણાને પામ્યો છે ।।૨૦।।

રજોગુણી સ્વભાવવાળો હોવા છતાં સત્ત્વગુણમય વાસુદેવ ભગવાન્‌માં તારી દૃઢ બુદ્ધિ થઈ છે એ ખરેખર મોટું આશ્ચર્ય છે ।।૨૧।।

જેને મોક્ષના સ્વામી ભગવાન્‌માં ભક્તિ હોય તેને સ્વર્ગ વગેરેનાં ક્ષુદ્ર સુખોનું શું પ્રયોજન હોય? જે અમૃતના સમુદ્રમાં વિહાર કરતો હોય તેને ખાબોચિયાના પાણીનું શું કામ હોય?'' ।।૨૨।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજા! એ પ્રમાણે પરસ્પર ધર્મ જાણવાની ઈચ્છાથી વાતો કરતા મહાપરાક્રમી અને યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ ઈન્દ્રને વૃત્રાસુર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા ।।૨૩।।

શત્રુને મારનાર વૃત્રાસુરે ડાબા હાથથી ગજવેલની ભયંકર ભોગળ ફેરવીને ઈન્દ્ર ઉપર ઝીંકી ।।૨૪।।

ત્યારે ઈન્દ્રે સો ગાંઠવાળા પોતાના વજ્રથી એનાં ભોગળ અને હાથીની સૂંઢ જેવો લાંબો હાથ બન્ને એકી સાથે કાપી નાખ્યાં ।।૨૫।।

જેના કપાઈ ગયેલા હાથોના મૂળમાંથી લોહી વહી જતું હતું તેવો વૃત્રાસુર, ઈન્દ્રવડે પાંખો કપાઈ જતાં જેમ આકાશમાંથી પડેલો પર્વત શોભે તેમ, શોભવા લાગ્યો ।।૨૬।।

પછી વૃત્રાસુર પોતાનો ઉપલો હોઠ આકાશમાં અને હડપચી ધરતી પર રાખી આકાશ જેવા ઊંડા મોઢાથી, સર્પ જેવી ભયંકર જીભથી અને કાળ જેવી દાઢોથી જાણે ત્રૈલોક્યને ગળી જતો હોય તેવો અતિ ઊંચો મોટી કાયાવાળો થયો અને વેગથી પર્વતોને પાડી નાખતો, પગે ચાલતા પર્વત જેવો અને પગવડે ધરતીને ધમધમાવતો, જ્યાં ઈન્દ્ર હતો ત્યાં તુરત પહોંચી ગયો અને ઐરાવત હાથી સહિત ઈન્દ્રને ગળી ગયો ।।૨૭-૨૯।।

અજગર જેમ હાથી ગળી ગયો હોય તેમ મહાભળ અને મોટા પ્રભાવવાળો એ વૃત્રાસુર ઈન્દ્રને ગળી ગયો છે એવું જોઈ પ્રજાપતિઓ, દેવો અને મોટા ઋષિઓ ખેદ પામ્યા અને ''હાય ખરાબ થયું'' એમ ચીસો નાખવા મંડ્યા ।।૩૦।।

જો કે ઈન્દ્ર વૃત્રાસુરના પેટમાં ગળાયેલો હતો છતાં 'નારાયણ કવચ' ની રક્ષાથી તથા પોતાની યોગમાયાના બળથી એ મરણ પામ્યો નહિ ।।૩૧।।

પછી મહાસમર્થ ઈન્દ્રે વજ્રથી વૃત્રાસુરનું પેટ ચીરી નાખ્યું અને એ બહાર આવ્યો અને જોરથી પર્વતના શિખરની પેઠે એણે શત્રુનું માથું ઉડાવી દીધું ।।૩૨।।

મોટા વેગવાળા વજ્રે વૃત્રાસુરને મારવા સારું ચારે બાજૂએથી ફરી-ફરીને એના માથાને વહેરવા માંડ્યું; અને એવી રીતે વહેરાતાં-વહેરાતાં એ વૃત્રાસુરને માથું સૂર્યાદિ ગ્રહોની ઉત્તરાયણ-દક્ષિણાયનરૂપ ગતિમાં જેટલો સમય લાગે છે એટલા દિવસોમાં અર્થાત્ એક વરસે નીચે પડ્યું ।।૩૩।।

એ સમયે આકાશમાં દુન્દુભિ વાગ્યાં અને જેમાં વૃત્રાસુરને મારવાનું વર્ણન આવે છે તેવા મન્ત્રોથી સ્તુતિ કરતાં ગન્ધર્વ, સિદ્ધ અને મોટા ઋષિઓ નાં સમૂહો આનન્દથી ફૂલની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યાં ।।૩૪।।

વૃત્રસ્ય દેહાન્નિષ્કાન્તમાત્મજ્યોતિરરિન્દમ।
પશ્યતાં સર્વલોકાનામલોકં સમપદ્યત ।।૩૫।।

હે પરીક્ષિત રાજા! વૃત્રાસુર મરણ *પામતાં એના દેહમાંથી નીકળેલું આત્મજ્યોતિ ઈન્દ્રાદિ બધાના દેખતાં જ નારાયણમાં મળી ગયું ।।૩૫।।

વિશેષ : વૃત્રાસુર પૂર્વજન્મમાં ચિત્રકેતુ ગન્ધર્વ હતો. એ સમયે નારદજીએ એને પંચરાત્રનો બોધ કર્યો હતો. તેથી એ જ્ઞાની હતો એટલું જ નહિ પણ તે તપસ્વી હતો તેમજ ભગવાનનો પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત હતો; એમ ત્રણે આધ્યાત્મિક તત્ત્વ એનામાં હતાં. જ્ઞાન અને તપ બન્ને અભિમાનનાં કારણ હોવાથી મુક્તિ થતી નથી; કેવળ નામથી જ પ્રભુનું ભજન કરવાથી મુક્તિ થાય છે. જ્યારે યુદ્ધમાં વૃત્રાસુરે ભગવાનની ભક્તિને સંભારી ત્યારે એનાથી એનો મોક્ષ થયો.

ઈતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કન્ધમાં (બીજા ધ્યાન પ્રકરણમાં વૃત્રમોક્ષ નિરૂપણ નામનો) ''ઈન્દ્રે કરેલો વૃત્રાસુરનો મોક્ષ'' નામનો બારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ઓ ભાઈ રે! ભાગવત ભણીને શું કીધું?
દૂઝણી ગાયને ગોતૂં માંડીને પય જેમ પર લઈ જાય,
તેમ તું બોધ કરી પૂજા પામે આપ ધાવે કંઈ થાય **(દયારામ)**

અધ્યાય ૧૩
બ્રહ્મહત્યાથી થયેલો ઈન્દ્રનો મોક્ષ

વિશેષઃ તેરમા અધ્યાયમાં વૃત્રાસુરને મારવાથી ઈન્દ્રને બ્રહ્મહત્યા લાગતાં એની બીકથી ઘણા દિવસ સુધી છૂપાયેલા ઈન્દ્રની વિષ્ણુએ રક્ષા કરી એ કથા કહેવાશે.

વૃત્રે હતે ત્રયો લોકા વિના શક્રેણ ભૂરિદ ।।
સપાલા હ્યભવન્ સદ્યો વિજ્વરા નિર્વૃતેન્દ્રિયાઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે દાનવીર પરીક્ષિત! વૃત્રાસુર મરતાં એક ઈન્દ્ર સિવાય ત્રણ લોક અને લોકપાળ દેવોનો તત્કાળ સન્તાપ મટી ગયો અને એમને પરમ શાન્તિ મળી અને એમનો ભય એમની ચિન્તા જતી રહી ।।૧।।

દેવ, ઋષિઓ, પિતૃ, ભૂત, દૈત્યો અને દેવોના અનુચરો ગન્ધર્વો આદિ પોતપોતાના લોકમાં ગયા અને પછી બ્રહ્મા, સદાશિવ અને ઈન્દ્રાદિક પણ ગયા ।।૨।।

પરીક્ષિત રાજાએ પૂછ્યું : હે મુનિ! ઈન્દ્રને શાન્તિ ન મળ્યાનું કારણ સાંભળવાને ઈચ્છું છું. દેવોને સુખ મળ્યું ત્યારે ઈન્દ્રને દુઃખ કેમ થયું? ।।૩।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : વૃત્રાસુરના પરાક્રમથી ઉદ્વેગ પામેલા બધા દેવોએ ઋષિઓની સાથે વૃત્રાસુરને મારવા સારુ ઈન્દ્રને પ્રાર્થના કરી ત્યારે બ્રહ્મહત્યા લાગવાની બીકથી ઈન્દ્ર એને મારવા માગતા નહતા ।।૪।।

દેવરાજ ઈન્દ્રે કહ્યું : વિશ્વરૂપનો વધ કરવાથી મને બ્રહ્મહત્યા લાગેલી એ તો મારા ઉપર અનુગ્રહ કરી પૃથ્વી, સ્ત્રી, જળ અને વૃક્ષો એ એને વહેંચી લીધી, પરન્તુ વૃત્રાસુરને મારવાથી બ્રહ્મહત્યા મારે શી રીતે ટાળવી? ।।૫।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : ઈન્દ્રનું બોલવું સાંભળી ઋષિઓએ કહ્યુંઃતમને અશ્વમેધ યજ્ઞથી પરમાત્મા નારાયણનું પૂજન કરવાથી બ્રહ્મહત્યા તો શું પણ આખા જગતના વધના પાપથી પણ છૂટી જશો ।।૭।।

ભગવાનના નામકીર્તન માત્રથી જ બ્રહ્મહત્યા, પિતૃહત્યા, ગોહત્યા, માતૃહત્યા અને ગુરુહત્યા કરનારો મહાપાપી, ચાંડાલ, કસાઈ, કુત્તાનું માંસ ખાનાર કે ગમે તેવો પાપી હોય તો પણ એ પવિત્ર થાય છે ।।૮।।

અમે તમને અશ્વમેધ યજ્ઞ કરાવીએ તેનાથી તમે ભગવાનનું શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂજન કરો તો બ્રહ્મા સહિત સ્થાવર જંગમને હણવાનું પાપ પણ તમને નહિ લાગે તો પછી

દુષ્ટને શિક્ષા કરવાનું પાપ તો કેમ જ લાગે? ।।૯।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : બ્રાહ્મણોએ એ પ્રમાણે પ્રેરણા કરી ત્યાર પછી ઈન્દ્રે વૃત્રાસુરને માર્યો અને એને માર્યા પછી બ્રહ્મહત્યા ઈન્દ્રની પાછળ પડી ।।૧૦।।

તેને લીધે ઈન્દ્રને ઘણો કલેશ, અપાર વેદના સહન કરવી પડી. સાચું છે કે જ્યારે કોઈ સંકોચશીલ સજ્જનને કલંક લાગી જાય છે ત્યારે એના ધૈર્ય વગેરે ગુણો પણ તેને સુખી નથી કરી શકતા ।।૧૧।।

ચંડાલણી જેવી, બુઢાપાથી ધ્રુજતી, ક્ષયરોગથી લેવાઈ ગયેલી અને લોહિયાળાં લૂંગડાંવાળી એ બ્રહ્મહત્યા પછવાડે દોડતી જોવામાં આવી ।।૧૨।।

સફેદ વાળ છૂટા મૂકીને એ બ્રહ્મહત્યા ''ઊભો રહે, ઊભો રહે'' એમ હાકલ કરતી હતી અને તેના શ્વાસમાંથી નીકળતી માછલાંના જેવી દુર્ગન્ધથી માર્ગને પણ દૂષિત કરતી હતી ।।૧૩।।

હે રાજા! ઈન્દ્રદેવ આકાશ અને સઘળી દિશાઓ માં ફરી વળ્યો છતાં જ્યારે બ્રહ્મહત્યાએ એનો કેડો મૂક્યો નહિ ત્યારે એ ઈશાન ખૂણા તરફ ગયા અને એણે તુરત માનસરોવરમાં પ્રવેશ કર્યો ।।૧૪।।

દેવરાજ ઈન્દ્ર માનસરોવરના કમલ-નાલના તન્તુઓમાં એક હજાર વર્ષ સુધી છુપાઈને નિવાસ કરતા રહ્યા અને વિચારતા રહ્યા કે બ્રહ્મહત્યાથી મારો છુટકારો કેમ થાય. એ સમય દરમિયાન એને ભોજન પણ કંઈ મળી શક્યું નહિ કારણ કે તે અગ્નિ દેવતાના મુખથી ભોજન કરે છે અને અગ્નિ દેવતા જલની અંદર કમલ તન્તુઓમાં જઈ શકતા નહોતા ।।૧૫।।

જ્યાં સુધી ઈન્દ્રદેવ કમળમાં રહ્યા ત્યાં સુધી વિદ્યા, તપ અને બળ સામર્થ્યથી નહુષ રાજાએ સ્વર્ગનું રાજ્ય કર્યું; પણ અન્તે સમ્પત્તિ અને ઐશ્વર્ય ના મદથી અન્ધ બનીને એણે ઈન્દ્રાણીના અનુચિત સહવાસની માગણી કરી એથી ઈન્દ્રાણીએ એનાદ્વારા ઋષિઓનો અપરાધ કરાવી એને શાપ અપાવી અજગરનો *અવતાર અપાવ્યો ।।૧૬।।

વિશેષ : ઈન્દ્રના આસન પર આવેલા નહુષ રાજાએ કોઈ એક દિવસે ઈન્દ્રાણીને કહ્યું કેઃહાલ ઈન્દ્ર તો હું છું માટે તારે મારું સેવન કરવું. પછી એ વાતનું બૃહસ્પતિની પાસે નિવેદન કરતાં બૃહસ્પતિએ સલાહ આપ્યા પ્રમાણે ઈન્દ્રાણીએ નહુષને કહ્યું કે, ''બ્રાહ્મણોએ ઉપાડેલી પાલખીમાં બેસીને તું આવીશ તો હું તને પતિ કરીશ''. પછી નહુષ રાજા અગસ્ત્ય વગેરે ઋષિઓની પાસે પાલખી ઉપડાવીને એમાં બેસી જતો હતો ત્યાં માર્ગમાં સર્પ-સર્પ (ચાલ ચાલ) એમ કહી પગ અડાડતાં

અગસ્ત્યે શાપ દીધો કે, ''તું સર્પ થઈ જા'' તેથી તે રાજા અજગર થયો હતો.

પછી સત્યના પોષક ભગવાનના ધ્યાનથી જેણે પોતાના પાપનું નિવારણ કર્યું હતું તેવા ઈન્દ્રદેવ બ્રાહ્મણોના બોલવવાથી સ્વર્ગમાં ગયા. માનસરોવરમાં રહ્યા એટલા દિવસ તો ઈશાન ખૂણાના દેવ રુદ્રે અને લક્ષ્મીએ એની રક્ષા કરી હતી એથી બ્રહ્મહત્યા એનો પરાભવ કરી શકી નહિ ।।૧૭।।

હે ભારત! બ્રહ્મઋષિઓએ આવીને જેમાં ભગવાનનું આરાધન થાય છે તેવા અશ્વમેધ યજ્ઞની એને વિધિ સહિત દીક્ષા આપી ।।૧૮।।

બ્રહ્મવાદી બ્રાહ્મણોએ કરાવેલા એ અશ્વમેધમાં સર્વ વેદમય પરમાત્માનું ઈન્દ્રે પૂજન કર્યુ. જો કે એ બ્રહ્મહત્યા પાપના ભારે પૂંજરૂપ હતી તો પણ, જેમ સૂર્યથી ઝાકળ ટળી જાય તેમ એ પૂજનથી દેવરાજ ઈન્દ્રનો પાપપુંજ બળીને ભસ્મ થઈ ગયો ।।૧૯-૨૦।।

મરિચિ વગેરે ઋષિઓએ વિધિપૂર્વક અશ્વમેધ યજ્ઞ કરાવ્યો તેથી યજ્ઞના સ્વામી પુરુષ ભગવાનનું પૂજન કરવાને લીધે ઈન્દ્રનું પાપ મટી ગયું અને ફરી એ પૂજનીય થઈ ગયા ।।૨૧।।

હે પરીક્ષિત! આ ઉત્તમ આખ્યાનમાં ઈન્દ્રનો વિજય એમની પાપમાંથી મુક્તિ અને ભગવાનના વહાલા ભક્ત વૃત્રાસુરનું વર્ણન આવ્યું છે. એમાં તીર્થોને પણ તીર્થ બનાવવા સમર્થ ભગવાનના પુષ્ટિ (અનુગ્રહ) આદિ ગુણોનું સંકીર્તન છે. એ બધાં પાપોને ધોઈ નાખે છે અને ભક્તિ વધારે છે ।।૨૨।।

પઠેયુરાખ્યાનમિદં સદા બુધાઃ શૃણ્વન્ત્યથો પર્વણિ પર્વણીન્દ્રિયમ્ ।।
ધન્યં યશસ્યં નિખિલાધમોચનં રિપુઞ્જયં સ્વસ્ત્યયનં તથાયુષમ્ ।।૨૩।।

બુદ્ધિમાન પુરુષોએ આ ઈન્દ્ર સમ્બન્ધી આખ્યાનનું સદા સર્વદા પાઠ અને શ્રવણ કરવાં જોઈએ. ખાસ કરીને પર્વો (એકાદશી, અષ્ટમી, પૂર્ણિમા, અમાસ) ના અવસર ઉપર તો અવશ્ય આનું સેવન કરવું જોઈએ એ ધન અને યશ વધારે છે, બધાં પાપોથી છોડાવે છે, શત્રુ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરાવે છે અને આયુ તથા કલ્યાણની અભિવૃદ્ધિ કરે છે ।।૨૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કન્ધમાં (બીજા ધ્યાનપ્રકરણમાં બ્રહ્મહત્યાથી ઈન્દ્રનો મોક્ષ એ નામનો દસમો) ''બ્રહ્મહત્યાથી ઈન્દ્રનો મોક્ષ'' નામનો તેરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૪

પુત્રના મરણથી ચિત્રકેતુને થયેલો વૈરાગ્ય

વિશેષ : ચૌદમાં અધ્યાયમાં ઘણા પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત થયેલો પુત્ર તુરત મરી જતાં ચિત્રકેતુ રાજાને ઘણા સ્નેહને લીધે બહુ જ વૈરાગ્ય તથા શોક થયા એ કથા કહેવાશે.

રજસ્તમઃસ્વભાવસ્ય બ્રહ્મન્ વૃત્રસ્ય પાપ્મનઃ ।।
નારાયણે ભગવતિ કથમાસીદ્ દ્ઢા મતિઃ ।।૧।।

પરીક્ષિત રાજાએ પૂછ્યું : હે મહારાજ! પાપી વૃત્રાસુરની બુદ્ધિ તો રજોગુણ અને તમોગુણ રૂપી સ્વભાવવાળી હતી તો એ નારાયણ ભગવાન્‌માં અવિચળ શા માટે થઈ? ।।૧।।

ઘણું કરીને શુદ્ધ સત્ત્વવાળા દેવો અને નિર્મળ અન્તઃકરણવાળા ઋષિઓને પણ ભગવાનના ચરણની ભક્તિ ઉત્પન્ન થતી નથી ।।૨।।

ધરતીઉપર જેટલા રજના કણ છે તેટલા આ સંસારમાં જીવ છે. એ પૈકી કેટલાક મનુષ્યો વગેરે શ્રેષ્ઠ જીવોજ કંઈક ધર્મનું આચરણ કરે છે તેમાં પણ કેટલાક ઉત્તમ દ્વિજો જ મોક્ષની ઈચ્છા રાખે છે. એવી મોક્ષની ઈચ્છા રાખનારાઓ પૈકી હજારોમાં કોઈકજ ગૃહાસક્તિ છોડે છે અને તત્ત્વને જાણે છે ।।૩-૪।।

જીવન્મુક્તિ પામેલા કરોડો સિદ્ધ લોકોમાંથી પણ ભગવાન્‌માં પરાયણ અને શાન્ત અન્તઃકરણવાળા હોય તેવા તો કોઈ માંડ-માંડ મળે ।।૫।।

તો પછી પાપી અને સર્વ લોકોને સન્તાપ આપનાર વૃત્રાસુરની બુદ્ધિ ભયંકર સંગ્રામના સમયમાં પણ ભગવાન્‌માં દઢ શા કારણથી રહી? ।।૬।।

હે મહારાજ! આ વિષયમાં અમને મોટો સંશય છે અને સાંભળવાનો ઉત્સાહ છે કેમકે વૃત્રાસુરે તો યુદ્ધમાં પોતાના પરાક્રમથી ઈન્દ્રને પણ રાજી કર્યો હતો ।।૭।।

સૂતજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે શ્રદ્ધાવાળા પરીક્ષિત રાજાનો પ્રશ્ન સાંભળી એમનો સત્કાર કરી શ્રીશુકદેવજી નીચે પ્રમાણેબોલ્યા ।।૮।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજા! વેદવ્યાસ નારદ અને દેવલ ના મુખથી મેં જે ઈતિહાસ સાંભળેલો તે તમે મારી પાસેથી સાવધાન થઈને સાંભળો ।।૯।।

શૂરસેન નામના દેશમાં ચિત્રકેતુ નામે પ્રખ્યાત ચક્રવર્તી રાજા થઈ ગયા. પૃથ્વી એમની સઘળી ઈચ્છાઓને પરિપૂર્ણ કરતી ।।૧૦।।

એ રાજાને એક કરોડ રાણીઓ હતી. રાજા પોતે શરીરાદિથી સન્તાન ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ હતા છતાં એમને કાંઈ સન્તાન થયું નહિ ।।૧૧।।

એ રૂપ, ઉદારતા, યુવાવસ્થા, કુલીનતા, વિદ્યા, ઐશ્વર્ય અને લક્ષ્મી વગેરે સર્વ ગુણોથી સમ્પન્ન હતા તો પણ સ્ત્રીઓ સન્તાન વગરની હતી તેથી એને ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ ।।૧૨।।

એ ચક્રવર્તીને સઘળી સમ્પત્તિઓ, સુન્દર સ્ત્રીઓ તથા પૃથ્વી થી કાંઈ પણ આનન્દ મળતો ન હતો ।।૧૩।।

એક દિવસ અંગિરા ઋષિ લોકોમાં ફરતા ભગવદ્ ઇચ્છાથી એના મહેલમાં આવી ચડ્યા ।।૧૪।।

એ રાજાએ સામે ઊભા થઈ વિધિપૂર્વક પૂજા કરી એમનો સત્કાર અને આતિથ્ય કર્યા અને પછી એમને યોગ્ય આસને બેસાડીને પોતે સાવધાન ચિત્તથી એમની સામે બેઠો ।।૧૫।।

પાસે ધરતી ઉપર બેઠેલા અને વિનયથી વિનમ્ર થયેલા એ રાજાનો આદર કરી અંગિરા ઋષિએ એને આ પ્રમાણે સમ્બોધન કર્યું ।।૧૬।।

અંગિરા ઋષિએ કહ્યું : રાજા! તમે તમારી પ્રકૃતિઓ-ગુરુ, મન્ત્રી, રાષ્ટ્ર, કિલ્લા, ખજાનો, સેના અને મિત્રો સાથે કુશલ તો છો ને? જેવી રીતે જીવ મહત્તત્વાદિ સાત આવરણોથી રક્ષિત છે તેમ રાજા પણ આ સાત પ્રકૃતિઓથી ઘેરાયેલા રહે છે એમની કુશળમાં જ રાજાનું કુશળ છે ।।૧૭।।

જેમ રાજાનું સુખ ઉપરની સાત પ્રકૃતિને અધીન છે તેમ પ્રકૃતિઓનું સુખ પણ રાજાને અધીન છે ।।૧૮।।

તમારી રાણીઓ, પ્રજા, મન્ત્રીઓ, નોકરો, વેપારીઓ, સલાહકારો, શહેરીઓ, ગ્રામ જનતા, તાબાના રાજાઓ અને પુત્રો તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે ને? ।।૧૯।।

સાચી વાત તો એ છે કે જેનું મન સ્વાધીન હોય તેને ઉપર કહેલાં સર્વે વશ રહે છે; એટલુંજ નહિ પણ સઘળા લોકો અને લોકપાળો પણ ઘણી સાવધાનીથી કર આપ્યા કરે છે ।।૨૦।।

પણ હું જોઈ શકું છું કે તમે સ્વયં સન્તુષ્ટ નથી. તમારી કોઈ કામના અપૂર્ણ છે. તમારું મુખ કોઈ આન્તરિક ચિન્તાથી મલિન દેખાય છે. તમારા આ અસન્તોષનું

કારણ કોઈ બીજું છે કે તમે પોતે જ? ।।૨૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : જો કે અંગિરા ઋષિ પોતે સર્વજ્ઞ છે તો પણ જ્યારે એમણે એ પ્રમાણે પૂછ્યું ત્યારે વિનયથી નમ્રપણે સન્તાનની ઈચ્છાવાળા રાજાએ એમને આ પ્રમાણે કહ્યું ।।૨૨।।

ચિત્રકેતુ રાજાએ કહ્યું : હે મહારાજ! જે યોગીઓ તપ, જ્ઞાન અને સમાધિથી પાપરહિત થયેલા હોય તેમને પ્રાણીઓનાં મનને અને બહારની શી વાત અજાણી હોય? ।।૨૩।।

હે બ્રહ્મન્! તો પણ મારા મનમાં શી વાત છે એવું આપ મને પૂછો છો તેથી આપની આજ્ઞા અને પ્રેરણાથી નિવેદન કરું છું ।।૨૪।।

જો કે મારે ચક્રવર્તી રાજ્યનું ઐશ્વર્ય અને સમ્પત્તિઓ એવી છે કે લોકપાળ દેવો પણ એની ઈચ્છા કરે તો પણ સન્તાન ન હોવાથી જેમ કોઈ ભૂખ્યા અને તરસ્યા માણસને ચન્દનાદિ અન્ય પદાર્થોથી આનન્દ થાય નહિ. તેમ મને પણ એ ઐશ્વર્ય વગેરેથી આનન્દ મળતો નથી ।।૨૫।।

હું તો દુઃખી છું જ, પિંડદાન ન મળવાની આશંકાથી મારા પિતર પણ દુઃખી થઈ રહ્યા છે. તો આપ મને સન્તાનનું દાન કરી પરલોકમાં મળનારા ઘોર નરકથી બચાવો અને એવી વ્યવસ્થા કરવાની કૃપા કરો કે મારા લોક-પરલોક સુધરી જાય ।।૨૬।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : રાજાએ એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી ત્યારે દયાળુ, સમર્થ અને બ્રહ્મપુત્ર અંગિરા મુનિએ ત્વષ્ટા દેવોનો ચરુ તૈયાર કરી એનાથી ત્વષ્ટા દેવનું પૂજન કર્યુ ।।૨૭।।

પછી રાજાની સઘળી રાણીઓમાં સૌથી મોટી અને શ્રેષ્ઠ કૃતિદ્યુતિ નામની પટરાણીને એ પૂજનમાંથી અવશેષ પ્રસાદ લેવડાવ્યો ।।૨૮।।

એમણે રાજાને કહ્યુ કે "હે રાજા! આથી તને પુત્ર થશે તે તને હર્ષ તથા શોક બન્ને આપશે". આટલું કહી બ્રહ્માના પુત્ર અંગિરા ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા ।।૨૯।।

પછી કૃતદ્યુતિ રાણીને એ યજ્ઞનો અવશેષ પ્રસાદ ખાવાના પ્રભાવને લીધે ચિત્રકેતુ રાજાથી, કૃત્તિકાને જેમ અગ્નિથી ગર્ભ રહ્યો હતો તેમ તુરત જ ગર્ભ રહ્યો ।।૩૦।।

હે રાજા! શૂરસેન દેશના સ્વામી ચિત્રકેતુના વીર્યથી રહેલો એ કૃતદ્યુતિનો ગર્ભ શુકલપક્ષના ચન્દ્રમાની પેઠે ધીરે-ધીરે રોજ-રોજ વધવા લાગ્યો ।।૩૧।।

સમય આવ્યો ત્યારે કુંવરનો જન્મ થયો. એ સાંભળી શૂરસેન દેશના લોકોને

અત્યન્ત આનન્દ થયો ।।૩૨।।

રાજી થયેલા રાજાએ સ્નાન કરી, પવિત્ર થઈ, વસ્ત્રાભૂષણો ધારણ કરી બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન સહિત જાતકર્મ સંસ્કાર કરાવ્યો ।।૩૩।।

રાજાએ એ બ્રાહ્મણોને સોનું, રૂપું, વસ્ત્ર આભૂષણ, ગામ, ઘોડા, હાથી અને સાઠ કરોડ ગાયો દાનમાં આપ્યાં ।।૩૪।।

કુમારનાં ધન, યશ અને આયુષ્ય ની વૃદ્ધિને માટે ઉદાર મનના રાજાએ મેઘની પેઠે બીજા લોકોને પણ મનગમતી વસ્તુનું દાન કર્યુ ।।૩૫।।

નિર્ધન માણસને માંડ-માંડ ધન મળવાથી એને એમાં જેવો સ્નેહ વધે તેમ એ રાજાએ પણ મહામહેનતે મળેલ કુંવર ઉપર રોજને રોજ સ્નેહ વધવા લાગ્યો ।।૩૬।।

કૃતદ્યુતિ માતાને પણ પુત્રમાં મોહ ઉત્પન્ન કરે તેવી જાતનો ભારે સ્નેહ હતો પણ એની શોક્યોને સન્તાનની ઈચ્છાથી ભારે સન્તાપ થયો ।।૩૭।।

રોજ બાળકને રમાડતા ચિત્રકેતુ રાજાને એ દીકરાની મા કૃતદ્યુતિ ઉપર જેવો સ્નેહ હતો તેવો બીજી રાણીઓ ઉપર રહ્યો નહિ ।।૩૮।।

આમ એક તો તે રાણીઓ સંતાન ન હોવાથી દુઃખી હતીજ તેમાં વળી રાજા ચિત્રકેતુ તેમનો અનાદર કરવા લાગ્યા. તેથી ઈર્ષાથી પોતાની જાતને ધિક્કારવા લાગી અને મનમાં બળવાલાગી ।।૩૯।।

“અહો! સારી પ્રજાવાળી શોક્યો આપણો દાસીની માફક તિરસ્કાર કરે છે તથા સન્તાન ન થવાથી ઘરમાં પતિની અણમાનીતી થયેલી છીએ, અમો પાપણી સ્ત્રીઓને ધિક્કાર હો? ।।૪૦।।

સ્વામીઓની સેવાથી હંમેશાં માન મેળવનારી દાસીઓને પણ સન્તાપ હોતો નથી, પરન્તુ આપણે તો દાસીની-દાસીઓની પેઠે ભાગ્યરહિત થઈ છીએ” ।।૪૧।।

હે પરીક્ષિત! એ પ્રમાણે તે રાણીઓ પોતાની શોકની ગોદ ભરેલી જોઈને બળતી રહેતી હતી અને રાજા પણ તેમનામાં રસ લેતા બંધ થઈ ગયા તેથી તેમના મનમાં કૃતદ્યુતિના પ્રત્યે દ્વેષનો ભડકો થયો ।।૪૨।।

દ્વેષને લીધે એઓની બુદ્ધિ નાશ પામી અને ક્રૂરતાએ તેમના ચિત્તનો કબજો કરી લીધો. રાજા પ્રત્યે અસહનશીલવૃત્તિને લીધે તેમણે બાલુડા કુંવરને ઝેર દઈ દીધું ।।૪૩।।

મહારાણી કૃતદ્યુતિને શોકોના આ ઘોર પાપમય કરતૂતની બિલકુલ જાણ નહોતી.

દૂરથી કુંવરને જોઈ તેણે તો એમ જ માન્યું કે તે સૂઈ રહ્યો છે. એથી એ તો મહેલમાં આમ-તેમ ફરતી હતી ।।૪૪।।

બુદ્ધિમાન રાણીએ જોયું કે કુંવર ક્યારનોય સૂઈ રહ્યો છે ત્યારે ધાવને કહ્યું કે કલ્યાણી! પુત્રને લાવ ।।૪૫।।

ધાવે સૂતેલા બાળકની પાસે જઈને જોયું કે એની આંખની પૂતળીઓ ઊલટી થઈ ગઈ છે, પ્રાણ, ઈન્દ્રિય અને જીવાત્મા એ પણ તેના શરીરમાંથી વિદાય લઈ લીધી છે. એ જોતાં જ ''હાય હાય, હું મરી ગઈ'' આ પ્રમાણે ચીસ પાડી ધરતી ઉપર પછડાઈ પડી ।।૪૬।।

એ ધાવને બહુ જ છાતી કૂટતી અને અત્યન્ત આર્ત સ્વરોથી આક્રન્દ કરતી સાંભળીને કૃતદ્યુતિ રાણી ઉતાવળી-ઉતાવળી કુંવર પાસે ગઈ તો ત્યાં એને અકસ્માત મરી ગયેલો જોયો ।।૪૭।।

શોક વધી જતાં એ મૂર્છિત થઈ ધરતી પર પડી ગઈ અને એનાં કેશ તથા લૂંગડાં અસ્ત-વ્યસ્ત થઈ ગયાં એની પણ એને ખબર રહી નહિ ।।૪૮।।

ધાવનું રુદન સાંભળીને રાજાના અન્તઃપુરમાં રહેનારાં લોકો સ્ત્રીઓ અને પુરુષો ત્યાં આવી પહોચ્યાં અને દુઃખથી રોવા લાગ્યાં; અપરાધ કરનારી એ શોક્યો પણ ખોટું-ખોટું રોવાનો ઢોંગ કરવા લાગી ।।૪૯।।

જ્યારે રાજા ચિત્રકેતુને ખબર પડ્યા કે મારા પુત્રનું અકારણ જ મૃત્યુ થઈ ગયું છે ત્યારે અત્યન્ત પ્રેમના આવેગને લીધે તેને આંખે અંધારા આવી ગયાં. ધીરે-ધીરે મન્ત્રીઓ અને બ્રાહ્મણો સાથે માર્ગમાં પડતા-આખડતા મૃત બાલકની પાસે પહોચ્યા અને મૂર્છા ખાઈને એના પગ આગળ ઢળી પડ્યાં. એનાં વસ્ત્રો તથા કેશ આમ-તેમ વિખરાઈ ગયાં. શ્વાસની તો ધમણ ચાલવા લાગી. આંસુના ઊભરાથી ગળું રૂંધાઈ ગયું અને તે કંઈ પણ બોલી શક્યા નહિ ।।૫૦-૫૧।।

એકનો એક દીકરો મરી ગયેલો જોઈ તથા પતિને ઘણા જ શોકથી વ્યાપ્ત થયેલો જોઈ રાણી કૃતદ્યુતિ વિચિત્ર વિલાપ કરવા લાગી. એનું આ દુઃખ જોઈ મન્ત્રી વગેરે બધા હાજર રહેલાં માણસો શોકગ્રસ્ત થઈ ગયાં ।।૫૨।।

મહારાણીનાં નેત્રોમાંથી એટલા આંસુ વહી રહ્યા હતાં કે તે તેની આંખોનું અંજન લઈ કેસર અને ચન્દનથી ચર્ચિત વક્ષઃસ્થલને ભીંજવવા લાગ્યા એ ચોટલામાંથી ફૂલની માળાઓ ખસી ગઈ હતી તેવા ચોટલાને છૂટો મૂકી એ ટિટોડીની પેઠે ઊંચે સાદે

અનેક પ્રકારે શોક કરવા લાગી ।।૫૩।।

તે કહેવા લાગી:"અરે વિધાતા! ખરેખર તું મહાન મૂર્ખ છો જે પોતાની સૃષ્ટિની વિરુદ્ધ ચેષ્ટા કરે છે. ઘણી નવાઈની વાત છે કે ઘરડાં બૂઢાં તો બેઠા રહે અને બાળક મરી જાય. જો તારા સ્વભાવમાં આવું વિપરીતપણું હોય તો-તો તું જીવોનો અમર શત્રુ છે ।।૫૪।।

જો સંસારમાં પ્રાણીઓનાં જીવન-મરણમાં કોઈ ક્રમ ન રહે તો તેઓ પોતાના પ્રારબ્ધ પ્રમાણે જન્મશે અને મરશે. પછી તારી જરૂર જ શી છે? તે સગા સમ્બન્ધીઓમાં સ્નેહનું બન્ધન તો એટલા માટે ઉત્પન્ન કર્યું છે કે તેઓ મારી સૃષ્ટિનો વધારો કરે? પરન્તુ આ પ્રમાણે બાળકોને મારી નાખીને પોતાના હાથે જ તું તે કાપી રહ્યો છે" ।।૫૫।।

પછી તે પોતાના મૃત પુત્ર તરફ જોઈ કહેવા લાગી "બેટા! હું તારા વિના અનાથ અને દીન થઈ રહી છું. મને છોડી આ પ્રમાણે તું ચાલ્યો જાય એ યોગ્ય નથી. જરા આંખો ખોલી જો તો ખરો તારા પિતાજી તારા વિયોગમાં કેવા શોકથી તપી રહ્યા છે. બેટા! જે ઘોર નરકને સન્તાનહીન પુરુષ ઘણી મુશ્કેલીથી તરી શકે છે તેને અમે તારી સહાયથી સહેલાઈથી જ પાર કરી લઈશું. અરે લાલ! તું આ યમરાજાની સાથે દૂર ન જા. એ તો બહુ જ કઠણ કાળજાનો છે ।।૫૬।।

મારા લાડલા લાલ! તું ઊભો થા. હે રાજકુમાર! આ મિત્રો તને રમવાને બોલાવે છે. તું ઘણીવારથી સૂતો છે તેથી તને ભૂખ લાગી હશે માટે સ્તનપાન કર અને અમારા શોકને દૂર કર ।।૫૭।।

હે પુત્ર! પ્રસન્ન નેત્રવાળું તથા સુન્દર ભોળા હાસ્યવાળું તારું મુખ હું જોતી નથી તેથી મારું મંગળ નાશ પામ્યું છે એમ હું સમજું છું. હાય-હાય હજુ પણ મને તારી મધુરી તોતડી બોલી સંભળાતી નથી. શું ખરેખર નિષ્ઠુર યમરાજા તને એ પરલોકમાં લઈ ગયા કે જ્યાંથી કોઈ પાછું આવતું જ નથી? ।।૫૮।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે વિચિત્ર વિલાપવડે મરેલા પુત્ર પાસે આક્રન્દ કરતી પોતાની રાણીને જોઈ ચિત્રકેતુ રાજા અત્યન્ત સન્તાપ કરતો મુક્ત કંઠે રોવા લાગ્યો ।।૫૯।।

એમ રાજા-રાણીને વિલાપ કરતાં જોઈને એનાં દાસ-દાસીઓ વગેરે બધાં સ્ત્રી-પુરુષો પણ દુઃખી થઈ રોવા લાગ્યાં અને બધું જડવત્ બની ગયું ।।૬૦।।

એવં કશ્મલમાપન્નં નષ્ટસંજ્ઞમનાયકમ્।
જ્ઞાત્વાઙ્ગિરા નામ મુનિરાજગામ સનારદઃ ।।૬૧।।

હે રાજા! મહર્ષિ અંગિરા અને દેવર્ષિ નારદજીએ જોયું કે રાજા ચિત્રકેતુ પુત્ર શોકને લીધે ચેતના વગરના થઈ રહ્યા છે ત્યાં સુધી કે એમને સમજાવવાવાળું પણ કોઈ નથી ત્યારે તે બન્ને ત્યાં આવ્યા ।।૬૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કન્ધમાં (બીજા ધ્યાન પ્રકરણનો ચિત્રકેતુના આખ્યાનરૂપ અગિયારમો) ''પુત્રના મરણથી ચિત્રકેતુને થયેલો વૈરાગ્ય'' નામનો ચૌદમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

આપણે પુષ્ટિભક્તિને લજાવીએ છીએ જો઼ટ
અન્યના સેવ્યસ્વરૂપના સેવા-મનોરથોમાટે ભેટ-સામગ્રી આપીએ છીએ
(હવેલી-મન્દિર વગેરેમાંથી)દેવદ્રવ્યનો પ્રસાદ લઈએ છીએ
પ્રભુસેવા-મનોરથોના નામે ભેટ-સામગ્રી સ્વીકારીએ છીએ

અધ્યાય ૧૫

પુત્રશોકવાળા ચિત્રકેતુને નારદ-અંગિરાએ સમજાવેલું તત્ત્વ

વિશેષ : આ પંદરમાં અધ્યાયમાં અંગિરાની સાથે નારદ મુનિ ત્યાં આવી ચિત્રકેતુ રાજાને તત્ત્વોપદેશવડે શોકમુક્ત કરે છે એ વાત આવશે.

ઊચતુર્મૃતકોપાન્તે પતિતં મૃતકોપમમ્।
શોકાભિભૂતં રાજાનં બોધયન્તૌ સદુક્તિભિઃ ।।૧।।

શુકદેવજીએ કહ્યું : મરેલા પુત્રની પાસે શોકથી ખિન્ન અને મૃત્યુ પરાયણ જેવા થઈ ગયેલા રાજાને સુન્દર દાખલા દલીલોથી બોધ કરતા મુનિ કહેવા લાગ્યા ।।૧।।

''હે રાજન્! જેનો તમે શોક કરો છો તે આ જન્મમાં અને પહેલાંના જન્મમાં તમારે શું થાય? કઈ સૃષ્ટિમાં તમે એના કેવી જાતના સમ્બન્ધમાં હતા અને હાલ છો? હવે પછી તમારો અને એનો શો સમ્બન્ધ રહેશે? ।।૨।।

જેમ જલપ્રવાહના સમ્બન્ધથી રેતીના કણ ભેગા થાય અને છૂટા પડે તેમ કાલપ્રવાહમાં પ્રાણીઓના સંયોગ-વિયોગ થતા રહે છે ।।૩।।

જેમ ધાન્ય પૃથ્વીમાં પડે તો એમાંથી અંકુરદ્વારા બીજ થાય છે કદાચ બીજ થતું પણ નથી તેમ ઈશ્વરની માયાવડે પ્રાણીઓથી અન્ય પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને નષ્ટ થઈ જાય છે ।।૪।।

અમે, તમે અને બીજાઓ જન્મ પહેલાં નહોતા અને મરણ પછી નહિ રહીએ તેમ જો વર્તમાનમાં પણ ન રહીએ તો એનો શોક શો કરવો? ।।૫।।

ભગવાન્ જ બધાં પ્રાણીઓના અધિપતિ છે. એમનામાં જન્મ-મૃત્યુ વગેરે વિકાર બિલકુલ હોતા નથી. એમને નથી કોઈની ઈચ્છા કે નથી અપેક્ષા. જેવી રીતે બાળકો ઘર, રમકડાં બનાવી-બનાવીને બગાડતાં હોય છે તેમ ભગવાન્ પોતે જ પરતન્ત્ર પ્રાણીઓની સૃષ્ટિ કરી લે છે અને એમનીદ્વારા બીજા પ્રાણીઓની રચના, પાલન અને સંહાર કરે છે ।।૬।।

હે રાજા! જેવી રીતે એક બીજથી બીજું બીજ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી જ રીતે પિતાના દેહદ્વારા માતાના દેહથી પુત્રનો દેહ ઉત્પન્ન થાય છે. પિતા-માતા અને પુત્ર જીવના રૂપમાં દેહી છે અને બાહ્ય દષ્ટિથી માત્ર શરીર. એમાં દેહી જીવ ઘટ આદિ કાર્યોમાં પૃથ્વીની જેમ નિત્ય છે ।।૭।।

જેવી રીતે એક જ માટીરૂપ વસ્તુમાં ઘટત્વ વગેરે જાતિ અને ઘટ વગેરે વ્યક્તિઓનો વિભાગ કેવલ કલ્પના માત્ર છે તેમજ આ દેહી અને દેહનો વિભાગ પણ અનાદિ અને અવિદ્યા-કલ્પિત છે. અનિત્ય હોવાને લીધે શરીર અસત્ય છે અને શરીર અસત્ય હોવાને લીધે તેના જુદા-જુદા અભિમાની પણ અસત્ય છે. ત્રિકાલાબાધિત સત્ય તો એક માત્ર ભગવાન્ જ છે. તેથી શોક કરવો કોઈ પ્રકારે યોગ્ય નથી ।।૮।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે દેવર્ષિ નારદજી તથા મહર્ષિ અંગિરાનાં વચન સાંભળી રાજાને કાંઈક આશ્વાસન મળતાં એણે પોતાના હાથવડે આન્તર ચિન્તાથી કરમાઈ ગયેલું પોતાનું મુખ લૂછ્યું અને મુનિને કહેવા લાગ્યા ।।૯।।

‘‘મોટામાં મોટા અને જ્ઞાનની સમ્પત્તિવાળા આપ કોણ છો? આપનો વેશ અવધૂત જેવો છે. આપ કોઈ ગુપ્ત વેશથી પધાર્યા હો એમ જણાય છે ।।૧૦।।

હું જાણું છું કે મારા જેવા વિષયાસક્ત જીવોને બોધ આપવાને માટે ગાંડાના જેવો વેશ ધારણ કરી ભગવાનના પ્રિય ભક્ત બ્રાહ્મણો પૃથ્વીમાં ફર્યા કરે છે ।।૧૧।।

સનકાદિ કુમાર, નારદ, ઋભુ, અંગિરા, દેવલ, અસિત, અપાન્તરતમ વ્યાસ, માર્કણ્ડેય, ગૌતમ, વસિષ્ઠ, ભગવાન્ પરશુરામ, કપિલ દેવ, શુકેદવજી, દુર્વાસા,

યાજ્ઞવલ્ક્ય, જાતૂકર્ણ્ય, આરુણિ, રોમશ, ચ્યવન, દત્તાત્રેય, આસુરિ, પતંજલિ, વેદશિરા, બોધ્ય મુનિ, પંચશિરા, હિરણ્યનાભ, કૌસલ્ય, શ્રુતદેવ, ઋતધ્વજ અને બીજા સિદ્ધેશ્વરો જ્ઞાન આપવામાટે પૃથ્વીપર ફર્યા કરેછે ।।૧૨-૧૫।।

માટે હે પ્રભુ! ગ્રામ્ય પશુતુલ્ય અને મૂઢ બુદ્ધિવાળા તેમજ અન્ધતમમાં બુડેલા એવા મને આપ જ્ઞાનરૂપી દીવો બતાવો ।।૧૬।।

અંગિરા મુનિ બોલ્યા : હે રાજન્! જ્યારે પ્રથમ તમને પુત્રની ઈચ્છા થઈ ત્યારે પુત્રને આપનાર એ અંગિરા તે હું છું. આ સાક્ષાત્ બ્રહ્માના પુત્ર નારદ ઋષિ છે ।।૧૭।।

જ્યારે તમને પુત્રશોકથી દુસ્તર તપમાં ડૂબેલા જોયા ત્યારે ભગવાનના ભક્ત હોવાથી તમે આવો શોક કરવાને યોગ્ય નથી એમ જાણી તમારા ઉપર અનુગ્રહ કરવાને અહીં આવ્યા છીએ. તમે બ્રહ્મણ્ય અને ભગવદ્ભક્ત છો માટે તમારી આવી સ્થિતિ ન જ હોવી જોઈએ ।।૧૮-૧૯।।

પ્રથમ હું તમારી પાસે તમને જ્ઞાન આપવા જ આવેલો પણ એ વખતે તમારો અન્ય અભિનિવેશ હોવાથી મેં તમને જ્ઞાન ન આપતાં પુત્ર જ આપ્યો ।।૨૦।।

પુત્રવાળાને જે દુઃખ થાય છે તેનો અનુભવ હવે તમને થયો. આવી જ રીતે સ્ત્રી, ઘર, લક્ષ્મી અને નાના પ્રકારની સમ્પત્તિ પણ તાપક છે, સુખદ નથી એમ જાણો. શબ્દાદિ વિષયો અને રાજ્યવૈભવ પણ ચલ છે; તેમજ હે શૂરસેન! પૃથ્વી, રાજ્ય, સેના, ખજાનો, ચાકરો, કારભારીઓ, સગાં-વહાલાં અને મિત્રો સર્વ; શોક, મોહ, ભય અને આર્તિ ને આપનાર છે. એ સર્વ ગન્ધર્વનગર જેવાં સ્વપનવત્ છે; ન હોવા છતાં દેખાય છે. એ કેવળ મનોમાત્ર છે. કર્મનું ધ્યાન કરતાં નાના પ્રકારનાં કર્મ થાય છે તેવા એ છે. જીવને આ દેહ જે પ્રાપ્ત થાય છે તે દ્રવ્ય, જ્ઞાન અને ક્રિયાત્મક છે. એમાં અહમ્ભાવ થતાં જીવને નાના પ્રકારના સન્તાપનું એ કારણ થાય છે. તેથી મનને સ્થિર કરી આત્માની ગતિનો વિચાર કરી દ્વૈતભાવમાં તમને જે નિશ્ચય થયો છે તે છોડીને શાન્તિનો આશ્રયકરો ।।૨૧-૨૬।।

નારદજીએ કહ્યું : તમને હું મન્ત્રોપનિષદ્ આપું છું તેને તમે ધારણ કરશો તો સાત રાતમાં સંકર્ષણ પ્રભુનું તમને દર્શન થશે ।।૨૭।।

યત્પાદમૂલમુપસૃત્ય નરેન્દ્ર પૂર્વે શર્વાદયો ભ્રમમિમં દ્વિતયં વિસૃજ્ય।
સદ્યસ્તદીયમતુલાનધિકં મહિત્વં પ્રાપુર્ભવાનપિ પરં નચિરાદુપૈતિ ।।૨૮।।

નરેન્દ્ર! પ્રાચીન કાલમાં ભગવાન્ શંકર આદિએ શ્રીસંકર્ષણ દેવના જ ચરણકમલનો આશ્રય લીધો હતો. એથી એમણે દ્વૈતભ્રમનો પરિત્યાગ કરી દીધો અને એવા મહિમાને તેઓ પ્રાપ્ત થયા કે તેનાથી વધારે મહાન તો કોઈ છે જ નહિ તેની સમાન પણ કોઈ નથી. તમે પણ બહુ જ જલદી ભગવાનના એ પરમપદને પ્રાપ્ત કરી લેશો ॥૨૮॥

ઇતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કન્ધમાં (બીજા ધ્યાનપ્રકરણમાં ચિત્રકેતુના આખ્યાનરૂપ બારમો) 'પુત્ર શોકવાળા ચિત્રકેતુને નારદ અગિરાએ સમજાવેલું તત્ત્વ'' નામનો પંદરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

તમારું વાંચન ક્યાંક એકડા વગરના મીંડા જેવું તો નથી!
સત્સંગ-મંડળમાં હોય, ભગવદ્વાર્તામાં હોય કે વ્યક્તિગત હોય
ષોડશગ્રન્થ વિનાનું વાંચન એકડા વગરના મીંડા સમાન જાણવું

અધ્યાય ૧૬

નારદજીએ ચિત્રકેતુને સંકર્ષણ વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો

વિશેષ : બાળકને જીવતો કરી એના મુખથી બોલાવી રાજાને શોકમુક્ત કર્યો અને પછી નારદજીએ શેષજીને પ્રસન્ન કરનારી વિદ્યાનો ચિત્રકેતુને ઉપદેશ આપ્યો એ વાત સોળમાં અધ્યાયમાં આવે છે.

અથ દેવઋષી રાજન્ સમ્પરેતં નૃપાત્મજમ્ ।
દર્શયિત્વેતિ હોવાચ જ્ઞાતીનામનુશોચતામ્ ॥૧॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : પરીક્ષિત! પછી દેવર્ષિ નારદજીએ મરેલા રાજકુમારના જીવાત્માને શોકથી આકુલ સ્વજનોની સામે પ્રત્યક્ષ બોલાવી કહ્યું ॥૧॥

નારદજી બોલ્યા : ''હે જીવાત્મા! તારું કલ્યાણ હો. આ તારાં માતા-પિતા, સુહૃદો, બાંધવો વગેરે તારા અકાળ મરણના શોકથી અત્યન્ત દુઃખી થઈ રહ્યાં છે; માટે તું પાછો તારા શરીરમાં આવ અને તારું બાકી રહેલું આયુષ્ય હોય તે તારા સુહૃદોની સાથે રહીને ભોગવ. તારા પિતાએ આપેલા ભોગો ભોગવ અને રાજ્યાસન ઉપર આરોહણ કરીને માતા-પિતાને સુખ આપ'' ॥૨-૩॥

જીવ કહેવા લાગ્યો : ''કયા જન્મમાં આ મારાં માતા-પિતા હતાં? હું તો મારાં કર્મોવડે દેવ, મનુષ્ય અને પશુયોનિમાં કેટલાય વખતથી ફરું છું. બન્ધુ, જ્ઞાતિ, શત્રુ, મધ્યસ્થ, મિત્ર, ઉદાસીન અને દ્વેષી આ ભાવો સર્વ પ્રાણીમાં ક્રમે કરીને થયા કરે છે. જેમ ખરીદ-વેચાણના સુવર્ણાદિ પદાર્થો એક પાસેથી બીજા પાસે જાય છે તેમ માણસોનો જીવ પણ પોતાની વાસના પ્રમાણે અનેક પ્રકારની યોનિમાં ફરે છે ।।૪-૬।।

આ પ્રમાણે વિચાર કરવાથી સમજાય છે કે માણસ કરતાં વધારે વખત રહેનારી વસ્તુઓ સુવર્ણ, મકાન વગેરેનો સમ્બન્ધ પણ મનુષ્યો સાથે સ્થાયી-કાયમી નહિ, ક્ષણિક જ હોય છે અને જ્યાં સુધી જેનો સમ્બન્ધ જેની સાથે રહે ત્યાં સુધી તેની તે વસ્તુમાં મમતા રહે છે ।।૭।।

જીવ નિત્ય અને અહંકાર રહિત છે. તે ગર્ભમાં આવી જ્યાં સુધી જે શરીરમાં રહે છે ત્યાં સુધી તે શરીરને પોતાનું સમજે છે ।।૮।।

ત્યાં સુધી એને પિતા પુત્ર આદિક ભાવ હતા તે દેહ-સમ્બન્ધ છૂટ્યા પછી પિતા કોણ અને પુત્ર કોણ? તેથી શોક કરવો અસ્થાને છે. આ જીવ ઈશ્વરનો અંશ છે. ઈશ્વર નિત્ય, અવ્યય, સૂક્ષ્મ (જન્માદિ રહિત), સર્વનો આશ્રય અને સર્વને જોનાર સમર્થ પ્રભુ છે. એ પોતાની સર્વભવન માયાવડે ગુણે કરીને આ વિશ્વને સરજે છે ।।૯।।

એને કોઈ પ્રિય કે અપ્રિય નથી, પોતાનો કે પારકો એવો ભેદ નથી. એ એક હોવા છતાં સર્વની બુદ્ધિનો અને કર્તાના ગુણદોષનો દ્રષ્ટા છે. એ સર્વનો આત્મા હોવાથી કોઈના ગુણદોષ કે ક્રિયાના ફળને ગ્રહણ કરતો નથી પણ ઉદાસીનની પેઠે રહેતો છતાં પર અને અવર ને કારણ કાર્યત્મક જગતને જોનાર ઈશ્વર છે'' ।।૧૦-૧૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એટલું બોલી જીવ ચાલતો થયો ત્યારે સાંભળનાર એનાં સગા-સંબંધી વિસ્મય પામ્યા અને એની સાથેના સ્નેહરૂપી બંધનને છોડી એના મૃત્યુના શોકથી મુક્તથયાં ।।૧૨।।

પછી જાતિવાળાઓએ એ બાલકના દેહને સંસ્કાર કર્યો અને જે કાંઈ ઉત્તરક્રિયા કરવી ઘટે તે કરીને શોક, મોહ, ભય અને દુઃખ ને આપનાર દુસ્ત્યજ સ્નેહને છોડીને દુઃખથી મુક્ત થયાં ।।૧૩।।

હે પરીક્ષિત! જે રાણીઓએ બાલકને ઝેર આપ્યું હતું તે બાલહત્યાને લીધે

શ્રીહીન થઈ ગઈ હતી અને શરમની મારી આંખ પણ ઊંચી કરી શકતી નહોતી. અંગિરા ઋષિના ઉપદેશને યાદ કરી (ઈર્ષ્યા છોડી દઈ) યમુનાજીના તટ પર બ્રાહ્મણોના કહેવા પ્રમાણે બાલહત્યાનું તેમણે પ્રાયશ્ચિત કર્યું ।।૧૪।।

જેમ તળાવનાં કીચડમાં ખૂંપી ગયેલો હાથી બહારનાં માણસોના પ્રયત્નથી એમાથી નીકળી આવે તેમ ચિત્રકેતુ રાજા શોકસાગરમાં ડૂબી ગયા હતા તે નારદજીના ઉપદેશથી આત્મબોધ થતાં એમાંથી એટલે ગૃહસ્થાશ્રમરૂપ અન્ધકૂપમાંથી બહાર નીકળીઆવ્યા ।।૧૫।।

પછી એમણે કાલિન્દીમાં વિધિપૂર્વક સ્નાન કર્યુ અને પવિત્ર જળવડે તર્પણાદિ કરી, મૌનવડે પ્રાણાયામાદિ કરી શુધ્દ થયા અને બ્રહ્માના પુત્રોની વન્દના કરી ।।૧૬।।

ભગવાન્ નારદજીએ જોયું કે ચિત્રકેતુ જિતેન્દ્રિય, ભગવદ્ભક્ત અને શરણાગત છે. તેથી બહુ પ્રસન્ન થઈ તેને નારદજીએ આ વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો ।।૧૭।।

"ભગવાન્ વાસુદેવ! આપને મારા નમસ્કાર હો. પ્રદ્યુમ્નરૂપ અનિરુધ્દરૂપ અને સંકર્ષણરૂપ આપને મારા નમસ્કાર હો ।।૧૮।।

વિજ્ઞાનમાત્ર આપ છો, આપ પરમાનન્દ મૂર્તિ છો, આત્મારામ છો, શાન્ત છો, જેનો દ્વૈતભાવ લુપ્ત થયો છે તેવા આપ છો. આપને મારા નમસ્કાર હો ।।૧૯।।

પોતાના સ્વરૂપભૂત આનન્દની અનુભૂતિથી જ આપે માયા જનિત ઊર્મિઓ (શોક, મોહ, જરા, મૃત્યુ, ક્ષુધા અને પિપાસા) નો તિરસ્કાર કરી દીધો છે. હું આપને પ્રણામ કરું છું. આપ બધાની ઈન્દ્રિયોના પ્રેરક, પરમ મહાન અને વિરાટ્સ્વરૂપ છો. હું આપને નમસ્કાર કરું છું ।।૨૦।।

વાણી જ્યાં નહિ પહોંચતાં વિરામ પામી જાય છે, મન પણ જેને મળ્યા વગર પાછું ફરે છે એ ઉપરત થઈ જતા નામ કે રૂપરહિત કેવળ ચૈતન્યઘન છે અને કાર્ય કારણથી જે પર છે તે અમારા રક્ષક હો ।।૨૧।।

આ કાર્યકારણરૂપ જગત્ જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, જેમાં રહેલું છે અને જેમાં લય પામે છે તથા જે માટીની વસ્તુઓમાં વ્યાપ્ત માટીની જેમ બધામાં ઓતપ્રોત છે તે પરબ્રહ્મસ્વરૂપ આપને હું નમસ્કાર કરું છું ।।૨૨।।

જો કે આપ આકાશની જેમ અંદર-બહાર બધે સરખી રીતે વ્યાપ્ત છો તો પણ આપને મન, બુધ્દિ અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો પોતાની જ્ઞાનશક્તિથી જાણી શકતી નથી અને પ્રાણ તથા કર્મેન્દ્રિયો પોતાની ક્રિયારૂપ શક્તિથી સ્પર્શ પણ કરી શકતી નથી. હું

આપને નમસ્કાર કરું છું ।।૨૩।।

આપની સત્તાવડે જ ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ વગેરે પોત-પોતાનાં કાર્ય કરવાને સમર્થ થાય છે; એની સત્તા વિના સમર્થ થતાં નથી. જેમ તપાવેલું લોઢું જ બાળી શકે છે, ઠંડુ લોઢું બાળી શકે નહિ તેમ જીવ પણ જાગ્રદાદિ અવસ્થામાં ભગવદ્ શક્તિવડેજ દ્રષ્ટાપણું પામે છે, સુષુપ્તિ અને મૂર્છાની અવસ્થામાં નથી પામતો ।।૨૪।।

ૐકાર સ્વરૂપ ભગવાન્, મહાપુરુષ, મોટા અનુભાવવાળા, મહાવિભૂતિના પતિ, શ્રેષ્ઠ ભક્તોના સમુદાય, પોતાના કરકમલોની કળીઓથી જેમના ચરણારવિન્દની સેવા કરે છે તેવા પરમ સ્થાનમાં સ્થિતિ કરનાર આપને મારા નમસ્કાર હો ।।૨૫।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : નારદજી એ પ્રમાણે પોતાના શરણાગત ભક્ત ચિત્રકેતુને વિદ્યા આપીને અંગિરા સાથે બ્રહ્માજીના ધામ તરફ પધાર્યા ।।૨૬।।

ચિત્રકેતુ રાજાએ જલમાત્રથી નિર્વાહ કરી સાત દિવસ સુધી મનને સ્થિર કરીને નારદજીએ આપેલી વિદ્યાનું તેમના કહ્યા પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કર્યુ ।।૨૭।।

હે રાજન્! સાત રાત સુધી એ વિદ્યાનું અનુષ્ઠાન કરતાં વિદ્યાધરોનાં અખંડ આધિપત્યને ચિત્રકેતુએ સમ્પાદન કર્યુ ।।૨૮।।

પછી કેટલાક દિવસ એ વિદ્યાવડે એનું મન વધારે શુદ્ધ થઈ ગયું. હવે ચિત્રકેતુ દેવના દેવ એવા શેષ ભગવાનના ચરણની પાસે ગયા ।।૨૯।।

કમલના નાલ જેવા ગૌર, નીલવસ્ત્રવાળા, કિરીટ, કેયૂર, કંદોરા અને કંકણવડે શોભતા, પ્રસન્ન મુખ અને અરુણ નેત્રવાળા તથા સિદ્ધેશ્વરના ગણથી સેવાયેલા, સંકર્ષણ ભગવાનનાં ચિત્રકેતુ રાજાને દર્શન થયાં ।।૩૦।।

ભગવાન્ શેષના દર્શનમાત્રથી જ એમનાં બધાં પાપ દૂર થઈ ગયાં અને એમનું અન્તઃકરણ અતિ સ્વચ્છ અને નિર્મળ થઈ ગયું. હૃદયમાં ભક્તિનું પૂર આવ્યું. નેત્રોમાં પ્રેમનાં આંસુ છલકાઈ આવ્યાં. શરીરનું એક-એક રોમ ખીલી ઊઠ્યું. એવી સ્થિતિમાં ચિત્રકેતુ રાજાએ આદિપુરુષ એવા સંકર્ષણ ભગવાનને નમન કર્યા ।।૩૧।।

ઉત્તમ પુરુષો જેનું ગુણગાન કરે છે તેવા સંકર્ષણનાં ચરણચોકીને હર્ષાશ્રુવડે ભીજાવી દેતા ચિત્રકેતુનો કંઠ પ્રેમના વેગથી રૂંધાઈ ગયો અને એ પ્રેમના આવેગને લીધે એક પણ શબ્દ બોલી શક્યા નહિ. કેટલીય વાર સુધી ભગવાનની સ્તુતિ પણ ન કરી શક્યા ।।૩૨।।

પછી મનનું બુદ્ધિવડે સમાધાન કરી ચિત્રકેતુ રાજાએ સર્વ ઈન્દ્રિયોની બાહ્ય વૃત્તિને રોકી. પછી ભક્તોએ પંચરાત્ર વગેરે ભક્તિ શાસ્ત્રમાં ભગવાનનું જેવું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે તેવા જગદ્ગુરુ સંકર્ષણ ભગવાનની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી ।।૩૩।।

ચિત્રકેતુએ કહ્યું : હે અજિત! સમદર્શી અને જિતેન્દ્રિય પુરુષોએ આપ અજિત હોવા છતાં આપને જીતી લીધા છે. આપ અત્યન્ત દયાળુ હોવાથી જેઓ નિષ્કામપણે આપની સેવા કરે છે તે ભક્તોને આપ આત્માનું દાન કરો છો તેથી આપે એમને પણ જીતી લીધા છે ।।૩૪।।

હે ભગવાન્! આ જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય એ આપનો જ લીલા વિલાસ છે. વિશ્વનિર્માતા બ્રહ્માદિ આપના અંશના પણ અંશ છે છતાં પોતાને જ જગત્કર્તા માની પૃથક્ અભિમાનવડે માંહો-માહે ખોટે-ખોટી સ્પર્ધા કરે છે ।।૩૫।।

પરમાણુથી લઈને પરમ મહત્તત્વ સુધીની બધી જ વસ્તુના આદિ, અન્ત અને મધ્ય માં આપ રહ્યા છો અને છતાં આપ આદિ, અન્ત અને મધ્ય રહિત છો. વસ્તુના આદિ અને અન્ત માં જે હોય તે વચ્ચે પણ ચોક્કસ હોય જ ।।૩૬।।

પૃથ્વી વગેરે એક-એકથી દશગણા સાત આવરણોથી આ બ્રહ્માંડનો કોશ વીંટાયેલો છે. તે બ્રહ્માંડકોશ પોતાના જ જેવા બીજા કરોડો બ્રહ્માંડો સહિત આપમાં એક પરમાણુની માફક ઘૂમતો રહે છે છતાં તેને આપની સીમાનો પત્તો જ લાગતો નથી તેથી આપ અનન્ત કહેવાઓ છો ।।૩૭।।

વિષયની તૃષ્ણાવાળા નરપશુઓ આપની વિભૂતિ ઈન્દ્ર વગેરેને આરાધે છે પણ આપનું આરાધન કરતા નથી. તેઓ, જેમ રાજાની સેવા કરનારા રાજાના મરણ પછી આશ્રયદાતા ન રહેતાં તેમના અનુયાયીઓની આજીવિકા પણ ચાલી જાય છે તેમ ક્ષુદ્ર ઉપાસ્ય દેવોનો દાસ થતાં એમનાં આપેલા ભોગ પણ નાશ પામી જાય છે।।૩૮।।

હે પરમાત્મા! જેમ શેકેલાં બીજ ઊગતાં નથી તેમ આપમાં કામબુદ્ધિ રાખનાર ભક્તને આપની કામના હોવાથી એને કામાદિનું તુચ્છ ફળ મળતું નથી કારણ કે જીવને સત્ત્વ વગેરે ગુણથી સુખ-દુઃખ આદિ દ્વન્દ્વ થાય પણ આપ તો નિર્ગુણ હોવાથી આપની કામનાનું ફળ સુખ-દુઃખથી પર હોય છે અને તેથી એ એને ધીમે-ધીમે નિષ્કામ કરે છે ।।૩૯।।

હે અજિત! જે વખતે આપે વિશુદ્ધ ભાગવત ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો તે જ વખતે આપે બધાને જીતી લીધા; કારણ કે પોતાની પાસે કંઈ સંગ્રહ-પરિગ્રહ ન

કરનારા, કોઈ પણ ચીજમાં અહન્તા-મમતા ન રાખનાર, આત્મારામ સનકાદિ મોટા-મોટા ઋષિઓ પણ પરમ સમતા અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાટે એ જ ભાગવત ધર્મનો આશ્રય લે છે ।।૪૦।।

ભાગવતધર્મમાં બીજા ધર્મોની પેઠે 'તું' અને 'હું' અથવા 'તારું' અને 'મારું' એવી વિષમ બુદ્ધિ નથી, જે ધર્મમાં વિષમ બુદ્ધિ હોય છે તે જ અશુદ્ધ, ક્ષયવાળો અને બહુ અધર્મવાળો હોય છે ।।૪૧।।

જેમાં સ્વ અને પર એવો ભેદ હોય ત્યાં કુશળ ક્યાંથી હોય? પોતાનો કે પારકો દ્રોહ થતો હોય એવા ધર્મમાં શો અર્થ હોય? જો તપ વગેરેવડે પોતે જ આત્માને દુઃખ દે તો આપનો કોપ થાય છે. જો બીજાને દુઃખી કરે તો અધર્મ થાય છે ।।૪૨।।

આપનો સંકલ્પ ક્યાંય વ્યર્થ જતો નથી. એ દૃષ્ટિએ જ આપે ભાગવતધર્મ કહ્યો છે. તે ધર્મને આર્યલોકો સ્થાવર-જંગમમાં ભેદ રાખ્યા વગર સેવે છે ।।૪૩।।

વળી આપનાં દર્શનથી મનુષ્યનાં સર્વ પાપનો ક્ષય થાય છે એ કાંઈ અઘટિત નથી જ. અરે! જે આપના નામનું એકવાર શ્રવણ જ કરે તે નીચ, ચંડાળ હોય તો પણ સંસારથી મુક્ત થઈ જાય છે ।।૪૪।।

હે ભગવાન્! આપના કૃપા-કટાક્ષથી અમારા મનના મેલ ધોવાઈ ગયાં કારણ કે આપના અનન્ય પ્રેમી ભક્ત દેવર્ષિએ જે કહ્યું હતું તે અન્યથા કેમ થાય? ।।૪૫।।

હે અનન્ત! આપ જગતના આત્મા છો એટલે બધાના મનની વાત જાણો છો તેથી પતંગિયું જેમ સૂર્યને પ્રકાશિત ન કરી શકે તેમ હું આપને વિનન્તિ કરી શકું નહિ ।।૪૬।।

આપ સકળ જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરવામાં સમર્થ છો. ભેદદૃષ્ટિને લીધે કુયોગી (અભક્ત) ને આપનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી. પરમહંસરૂપ આપને નમસ્કાર હો ।।૪૭।।

આપની ચેષ્ટાથી શક્તિ પ્રાપ્ત કરીને જ બ્રહ્મા વગેરે લોકપાલગણ ચેષ્ટા કરવામાં સમર્થ થાય છે. આપની દૃષ્ટિથી જીવિત થઈને જ જ્ઞાનેન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયો ગ્રહણ કરવામાં સમર્થ થાય છે. આ પૃથ્વી આપના મસ્તક ઉપર સરસવના એક દાણા જેવી લાગે છે. આપ સહસ્ર મસ્તકવાળા ભગવાનને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું।।૪૮।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : વિદ્યાધરોના અધિપતિ ચિત્રકેતુએ જ્યારે આ પ્રમાણે અનન્ત ભગવાનની સ્તુતિ કરી ત્યારે ભગવાન્ અનન્ત પ્રસન્ન થયા અને તેને હે

કુરૂદ્વહ! આ પ્રમાણે કહ્યું ।।૪૯।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : હે રાજન્! દેવર્ષિ નારદ અને મહર્ષિ અંગિરાએ તને જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તેથી તથા એણે આપેલી વિદ્યાવડે તથા મારા દર્શનથી તું સિદ્ધ થઈ ગયો છે ।।૫૦।।

હું જ સર્વભૂતરૂપ છું. સર્વભૂતનો આત્મા પણ હું છું. તેમનું પાલન કરનાર પણ હું છું. શબ્દબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ એ બન્ને મારાં સનાતન રૂપ છે ।।૫૧।।

આત્મા કાર્ય કારણાત્મક જગતમાં વ્યાપ્ત છે અને કાર્ય કારણાત્મક જગત્ આત્મામાં રહેલું છે તથા એ બન્નેમાં હું અધિષ્ઠાનરૂપથી વ્યાપ્ત છું. અને મારામાં એ બન્ને કલ્પિત છે ।।૫૨।।

જેમ ગાઢ નિદ્રામાં સૂતેલો પુરુષ આત્માને વિશે વિશ્વને જુએ છે અને સ્વરૂપમાંથી જાગ્યા બાદ પોતાને ઘરના એક ખૂણામાં પડેલો જુએ છે તેમ જીવની જાગરણાદિ અવસ્થાઓને પરમેશ્વરની માયા માત્ર જાણી એ અવસ્થાના દ્રષ્ટા માયાતીત ભગવાનને એનાથી જુદા જાણી એનું સ્મરણ કરે ।।૫૩-૫૪।।

સૂતેલો પુરુષ ઊંઘમાં જેની સહાયથી બધું જુએ છે અને સુખનો અનુભવ કરે છે તે જ હું નિર્ગુણ બ્રહ્મ છું એમ તું જાણ ।।૫૫।।

પુરુષ નિદ્રા અને જાગૃતિ આ બન્ને અવસ્થાઓનો અનુભવ કરવાવાળો છે. તે-તે અવસ્થાઓમાં અનુગત હોવા છતાં ખરેખર તે અવસ્થાઓથી પૃથક્ છે. તે બધી અવસ્થાઓમાં રહેવાવાળું અખંડ એકરસ જ્ઞાન જ બ્રહ્મ છે તે જ પરબ્રહ્મ છે ।।૫૬।।

જ્યારે જીવ મારા સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે ત્યારે તે પોતાને અલગ માની બેસે છે. તેથી જ તેને સંસારના ચક્કરમાં પડવું પડે છે અને જન્મ ઉપર જન્મ અને મૃત્યુ ઉપર મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે ।।૫૭।।

જે જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો મૂલસ્રોત છે તે મનુષ્ય યોનિમાં આવીને પણ જે પોતાના આત્માને જાણી શકતો નથી તેને ક્યાંય પણ કોઈ પણ યોનિમાં સુખ મળતું નથી ।।૫૮।।

હે રાજા! સંસારનાં સુખને માટે જે પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આવે છે તેમાં શ્રમ છે, ક્લેશ છે અને જે પરમ સુખના હેતુમાટે તે કરવામાં આવે છે એનાથી બિલકુલ ઊલટું પરમ દુઃખ દે છે; પણ કર્મોથી નિવૃત્ત થઈ જવામાં કોઈ જાતનો ભય નથી એમ

વિચારીને બુદ્ધિમાન પુરુષે કોઈ પ્રકારના કર્મ અથવા તેનાં ફલોનો સંકલ્પ ન કરવો જોઈએ ।।૫૯।।

જગતના તમામ સ્ત્રી-પુરુષો દુઃખ ટાળવાને તથા સુખ ભોગવવાને પ્રયત્ન કરે છે, પરન્તુ તે કર્મોથી તેમનું દુઃખ ટળતું નથી અને સુખ મળતું નથી ।।૬૦।।

જે મનુષ્યો પોતાને બહુ બુદ્ધિમાન માની કર્મો કરવામાં પડેલા છે; એમને વિપરીત ફલ મળે છે આ વાત સમજી લેવી જોઈએ. સાથે એ વાત પણ સમજી લેવી જોઈએ કે આત્માનું સ્વરૂપ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ છે, અર્થાત્ જાગ્રત, સ્વપન સુષુપ્તિ આ ત્રણે અવસ્થાઓથી તથા તેના અભિમાનીઓથી વિલક્ષણ છે ।।૬૧।।

આટલું જાણી આ લોકમાં દેખેલા અને પરલોકના સાંભળેલા વિષયભોગોથી વિવેક બુદ્ધિદ્વારા પોતાની જાતને અલગ કરી દઈ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનમાં જ સન્તોષ માની મારો ભક્ત થઈ જાય ।।૬૨।।

યોગમાં જેમની બુદ્ધિ નિપુણ છે તેવા પુરુષોએ પરમાત્માનું દર્શન કરવું એને જ સાચો સ્વાર્થ કહેલો છે ।।૬૩।।

આ મારાં વચનને તું સાવધાનથી અને શ્રદ્ધાથી ધારણ કરીશ તો જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન થી સમ્પન્ન થઈ થોડા જ સમયમાં સિદ્ધ થઈ જઈશ ।।૬૪।।

આશ્વાસ્ય ભગવાનિત્થં ચિત્રકેતું જગદ્ગુરુઃ ।।
પશ્યતસ્તસ્ય વિશ્વાત્મા તતશ્ચાન્તર્દધે હરિઃ ।।૬૫।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે જગતના ગુરુ અનન્ત ભગવાન્ ચિત્રકેતુને આશ્વાસન આપીને એના દેખતાં જ વિશ્વાત્મા હરિ અન્તર્ધાન થયા ।।૬૫।।

ઇતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કન્ધમાં (બીજા ધ્યાનપ્રકરણનો ચિત્રકેતુના આખ્યાનનો તેરમો) ''નારદજીએ ચિત્રકેતુને સંકર્ષણ વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો'' નામનો સોળમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

આપણે પુષ્ટિમાર્ગી નથી જ જોઇ્ત

મૃતકના ઉદ્ધારાર્થે કે ફંડફાળામાટે ભાગવતકથાનું આયોજન કરીએછીએ
(ઠેરાવેલ કે ઠેરાવ્યા વિનાની) દક્ષિણા લઈને ભાગવત વાંચીએ છીએ
આવી ભાગવતકથા સાંભળવા કે આશીર્વાદ આપવા જઈએ છીએ.

અધ્યાય ૧૭

પાર્વતીજીના શાપથી ચિત્રકેતુ વૃત્રનામક અસુર થયો.

વિશેષ : ચિત્રકેતુ વિમાનમાં બેસી ફરતો હતો તેણે મહાદેવજીને જોયા અને એને જોઈને હસ્યો તેથી પાર્વતીએ શાપ આપવાથી એ પૃથ્વીમાં વૃત્રાસુરરૂપે ઉત્પન્ન થયો એ વાત સત્તરમાં અધ્યાયમાં આવશે.

યતશ્ચાન્તર્હિતોઽનન્તસ્તસ્યૈ કૃત્વા દિશે નમઃ ।।
વિદ્યાધરશ્ચિત્રકેતુશ્ચચાર ગગનેચરઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : જે દિશામાં અનન્ત ભગવાન્ અન્તર્ધાન થયા તે દિશામાં નમન કરીને વિદ્યાધર ચિત્રકેતુ આકાશ માર્ગે ફરવા લાગ્યા ।।૧।।

ચિત્રકેતુની મુનિઓ, સિદ્ધ અને ચારણો સ્તુતિ કરતા રહેતા. એનાં બળ અને ઈન્દ્રિયો ની શક્તિ કરોડો વર્ષ સુધીએ અકુંઠિત રહ્યાં. એ જ્યાં સંકલ્પ સિદ્ધ થાય છે તેવા સુમેરું પર્વતની ખીણોમાં વિદ્યાધરની સ્ત્રીઓ સાથે ભગવાનનાં યશોગાન કરતો અને કરાવતો ફરવા લાગ્યા ।।૨-૩।।

એક વખત જ્યારે ભગવાને આપેલા તેજસ્વી વિમાનમાં ફરતા હતા ત્યારે ચિત્રકેતુએ સિદ્ધો અને ચારણો થી વીંટાયેલા શિવજીને જોયા ।।૪।।

મુનિઓની સભામાં ખોળામાં બેસાડેલાં દેવીને એક હાથથી આલિંગન કરેલા શિવજીને જોઈ ચિત્રકેતુ એમની પાસે ગયા અને અત્યન્ત હાસપૂર્વક પાર્વતીજીના સાંભળતાં કહેવા લાગ્યા ।।૫।।

ચિત્રકેતુએ કહ્યું : અરે! આ આખા જગતના ધર્મશિક્ષક અને ગુરુદેવ છે? સમસ્ત પ્રાણીઓમાં તેઓ શ્રેષ્ઠ છે. તેમની આ દશા છે કે ભરી સભામાં પોતાની પત્ની સાથે બેઠા છે ।।૬।।

આ શિવ જટાને ધારણ કરે છે તીવ્ર તપ કરે છે, બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે, બ્રહ્મવાદીઓના સભાપતિ છે, છતાં નિર્લજ્જ પ્રાકૃત પુરુષની જેમ ખોળામાં સ્ત્રીને લઈને બેઠા છે ।।૭।।

ઘણું કરીને સાધારણ પુરુષો પણ એકાન્તમાંજ સ્ત્રીની સાથે બેસે છે; પરન્તુ આ શિવ મોટા વ્રતધારી હોવા છતાં ભરીસભામાં સ્ત્રીને લઈને બેઠાછે ।।૮।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : રાજન! અગાધ બુદ્ધિવાળા ભગવાન્ શિવજી પણ

ચિત્રકેતુનાં કટાક્ષ વચન સાંભળીને સભામાં હસીને ચૂપ રહ્યા તેમજ સભામાં બેઠેલા શિવના બીજા અનુચરો પણ કાંઈ બોલ્યા વગર જ બેસી રહ્યા ।।૯।।

પરન્તુ શિવના પ્રભાવને નહિ જાણનાર હોવા છતાં બહુ અસમ્બદ્ધ બોલનાર અને ''હું જિતેન્દ્રિય છું'' એવું ઘમંડ રાખનાર ધૃષ્ટ ચિત્રકેતુને દેવી પાર્વતીજી કોપ કરીને કહેવા લાગ્યાં ।।૧૦।।

પાર્વતીજી બોલ્યાં : ઓહો! અમારા જેવા દુષ્ટ અને *નિર્લજ્જને દંડના બલ ઉપર શાસન અને તિરસ્કાર કરવાવાળો પ્રભુ આ સંસારમાં હાલમાં નવો થયો છે શું? ।।૧૧।।

વિશેષ : અહીં પાર્વતીજી એમ કહે છે કે અમારા જેવા નિર્લજ્જ અને દુષ્ટને દંડ આપનારો આ નવો પ્રભુ કોણ નીકળ્યો? આ ભાવને સાહિત્યમાં ઉપાલમ્ભ કહેવામાં આવે છે.

એમ લાગે છે કે બ્રહ્માજી એમના પુત્રો ભૃગુ, નારદજી વગેરે તેમજ કપિલદેવ, સનત્કુમારાદિ, મનુ કોઈ પણ ધર્મને જાણતા નથી ત્યારે તો ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરનાર શિવજીને અધર્મ કરતાં તેઓ અટકાવતા નથી ।।૧૨।।

બ્રહ્માજી આદિ સમસ્ત મહાપુરુષ જેમના ચરણારવિન્દોનું ધ્યાન કરતા રહે છે એ મંગળમાં પણ મંગળરૂપ સાક્ષાત્ જગદ્ગુરુ ભગવાનનો અને તેમના અનુયાયી મહાત્માઓનો આ અધમ ક્ષત્રિયે તિરસ્કાર કર્યો છે અને શાસન કરવાની ચેષ્ટા કરી છે તેથી આ ધૃષ્ટને સર્વથા દંડ કરવો જોઈએ ।।૧૩।।

પોતાના મનથી ડાહ્યો માનનાર આ માણસ અભિમાની છે તેથી તે ભગવાનનાં ચરણકમળની પાસે રહેવાને લાયક નથી કેમકે એ ચરણારવિન્દના સેવનનો અધિકાર તો ભક્તોને જ હોઈ શકે ।।૧૪।।

(ચિત્રકેતુને સમ્બોધન કરીને) માટે હે દુષ્ટબુદ્ધિ તું આસુર અને પાપયોનિ માં જા જ્યાં જવાથી હે પુત્ર! તું બીજી વાર મોટાઓને અપરાધ ન કરી શકે ।।૧૫।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે ભારત! એ પ્રમાણે પાર્વતીજીએ ચિત્રકેતુને શાપ આપ્યો ત્યારે વિમાનમાંથી ઉતરી પાર્વતીજીને નમ્રતાથી મસ્તક નમાવી ચિત્રકેતુ સતીને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યોઃ ।।૧૬।।

''હે અમ્બિકે! મનુષ્યને માટે જે દેવ કહે તે એનું પૂર્વનું ભાગ્ય જ સમજવુંઃમાટે આપે મને શાપ આપ્યો તેનો હું બે હાથ જોડી સ્વીકાર કરું છું ।।૧૭।।

આ સંસારરૂપી ચક્રમાં અજ્ઞાનથી મોહિત થયેલો જીવ પડે છે અને એમાં જ

ફરતો સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરે છે ।।૧૮।।

સુખ-દુઃખનો કર્તા આત્મા નથી તેમજ બીજો કોઈપણ નથી, પરંતુ મૂર્ખ માણસ પોતાને અથવા બીજાને કર્તા માનેછે ।।૧૯।।

આ જગત્ સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ નો સ્વાભાવિક પ્રવાહ છે. એમાં શું શાપ અને શું અનુગ્રહ! શું સ્વર્ગ અને શું નરક? શું સુખ અને શું દુઃખ? ।।૨૦।।

આત્મમાયાવડે ભગવાન્ એકલા જ કોઈની સહાય વિના ભૂતોનાં બન્ધમોક્ષ અને સુખ-દુઃખ સરજે છે અને છતાં પોતે નિર્ગુણ છે ।।૨૧।।

એને કોઈ પ્રિય કે અપ્રિય નથી, કોઈ પોતાનો કે પારકો નથી, સર્વત્ર સમ છે. એ કોઈમાં લેપાતા નથી. એને સુખમાં પણ રાગ નથી તો રાગજન્ય રોષ તો ક્યાંથી જ હોય? ।।૨૨।।

તો પણ એ ભગવાનની માયાશક્તિનું કાર્ય પાપ-પુણ્ય જ પ્રાણીઓના સુખ-દુઃખ, હિત-અહિત, બન્ધ-મોક્ષ તથા જન્મ મૃત્યુરૂપ સંસાર ઊભો કરે છે ।।૨૩।।

હે ભામિની! આપે મને શાપ આપ્યો છે તેમાંથી છૂટવાની માગણી હું કરતો નથી, પરન્તુ આપને જે મારી વાત અનુચિત લાગી હોય તેમાટે હું માફી માગું છું'' ।।૨૪।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એ પ્રમાણે શિવ-પાર્વતીજીને પ્રસન્ન કરીને પોતાના વિમાનમાં સવાર થઈ એમનાં જોતાં જ ચિત્રકેતુ ત્યાંથી રવાના થયો તેથી એ લોકોને ઘણું આશ્ચર્ય થયું ।।૨૫।।

ત્યારે દેવર્ષિ અને સિદ્ધ તથા પાર્ષદોના સાંભળતાં ભગવાન્ શિવજીએ પાર્વતીજીને આ વાત કહી ।।૨૬।।

શ્રીરુદ્ર બોલ્યા : હે સુન્દરી! અદ્ભુતકર્મવાળા ભગવાન્ હરિના ભક્તો મહાત્મા છતાં કેવા નિઃસ્પૃહ હોય છે એનું માહાત્મ્ય તેં પોતે જોયું ।।૨૭।।

નારાયણ-પરાયણ લોકો ક્યાંય ભય પામતા નથી કારણ કે સ્વર્ગ, મોક્ષ કે નરક માં પણ સમાનતાથી કેવલ ભગવાનનાં જ તેમને દર્શન થાય છે ।।૨૮।।

ઈશ્વરની લીલાવડે દેહના સંયોગથી મનુષ્યને સુખ-દુઃખ, મૃત્યુ-જન્મ અને શાપ-અનુગ્રહ વગેરે દ્વન્દ્વ પ્રાપ્ત થયા કરે છે ।।૨૯।।

જેવી રીતે સ્વપનમાં ભેદભ્રમથી સુખ-દુઃખ આદિ જણાય છે અને જાગ્રત અવસ્થામાં ભ્રમથી માલાને જ સર્પ માની લે છે તેવી જ રીતે મનુષ્ય અજ્ઞાનથી

આત્મામાં દેવતા, મનુષ્ય વગેરેના ભેદ તથા ગુણદોષ વગેરેની કલ્પના કરી લે છે।।૩૦।।

પરન્તુ વાસુદેવ ભગવાન્‌માં ભક્તિ કરનાર અને જ્ઞાન વૈરાગ્યના બળવાળા લોકોને કાંઈપણ આ સંસારમાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અથવા ત્યાગ કરવા યોગ્ય દેખાતું નથી।।૩૧।।

હું, બ્રહ્માજી, સનક વગેરે, નારદજી, બ્રહ્માજીના પુત્ર ભૃગુ આદિ મુનિઓ અને મોટા-મોટા દેવતાઓ કોઈપણ, ભગવાન્ કયે વખતે શું કરવા ધારે છે તેનું રહસ્ય જાણી શકતા નથી તો પછી જે એના નાનામાં નાના અંશ છે અને પોતાને જ એનાથી અલગ ઈશ્વર માની બેઠા છે તે એમના સ્વરૂપને જાણી જ કેવી રીતે શકે? ।।૩૨।।

એને તો કોઈ પ્રિય નથી, કોઈ અપ્રિય નથી, કોઈ પોતાનો નથી, કોઈ પારકો નથી, પરન્તુ ભગવાન્ બધાં પ્રાણીઓના આત્મા હોવાથી સર્વ પ્રાણીઓને પ્રિય છે ।।૩૩।।

આ પરમ ભાગ્યવાન ચિત્રકેતુ એમના પ્રિય અનુચર છે અને હું પણ ભગવાન્ શ્રીહરિનો જ પ્રિય છું ।।૩૪।।

તેથી તેને ભગવાનના વહાલા ભક્ત, શાન્ત, સમદર્શી, મહાત્મા પુરુષોના સમ્બન્ધમાં કંઈ આશ્ચર્ય ન થવું જોઈએ ।।૩૫।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : દેવીએ જ્યારે શિવજીનું આ ભાષણ સાંભળ્યું ત્યારે એનો વિસ્મય જતો રહ્યો અને એ શાન્ત થયાં ।।૩૬।।

જો કે ભગવદ્ભક્ત ચિત્રકેતુ દેવી પાર્વતીજીને સામે શાપ આપવાને સમર્થ હતા છતાં એણે મસ્તક નમાવીને દેવીએ આપેલા શાપનો સ્વીકાર કરી લીધો! સાધુનું આ જ લક્ષણ છે. (કોઈ કોપ કરે તેની સામે એના જેવું ન થવું) ।।૩૭।।

એ પાર્વતીજીના શાપથી ચિત્રકેતુ ત્વષ્ટાના યજ્ઞમાં દક્ષિણાગ્નિ થકી વૃત્ર નામથી, પ્રસિદ્ધ દાનવ હોવા છતાં એ ભગવત્સ્વરૂપના જ્ઞાન અને ભક્તિથી પરિપૂર્ણ જ રહ્યા ।।૩૮।।

તેં મને પૂછ્યું હતું કે ભગવાન્‌માં બુદ્ધિવાળા વૃત્રાસુરનો અસુર જાતિમાં જન્મ શામાટે થયો એ બધું મેં તને કહી દીધું ।।૩૯।।

મહાત્મા ચિત્રકેતુનો આ પવિત્ર ઈતિહાસ માત્ર એમનું જ નહિ, સમસ્ત વિષ્ણુ ભક્તોનું માહાત્મ્ય છે. એને જે સાંભળે છે તે તમામ બન્ધનોથી છૂટી જાય છે।।૪૦।।

ય એતત્પ્રાતરુત્થાય શ્રદ્ધયા વાગ્યતઃ પઠેત્ ।।

ઈતિહાસં હરિં સ્મૃત્વા સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ।।૪૧।।

જે પુરુષ પ્રાતઃકાલમાં ઉઠીને, મૌન રહી, શ્રદ્ધા સહિત, ભગવાનનું સ્મરણ કરતાં-કરતાં આ ઈતિહાસનો પાઠ કરે છે એને પરમગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે ।।૪૧।।

ઈતિ શ્રી ભાગવત ષષ્ઠસ્કન્ધમાં (બીજા ધ્યાન પ્રકરણનો ચિત્રકેતુના આખ્યાનનો ચૌદમો) ''પાર્વતીજીના શાપથી ચિત્રકેતુ વૃત્રનામક અસુર થયો'' નામનો સત્તરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

આનાથી વધુ મૂર્ખ બીજો કોણ?

''પારસમણિને વાટકે (ભાગવત), ભટજી (કથાકાર) માગે ભીખ''

ભટજી માંગે ભીખ, નામ ચિન્તામણિ હરિનું!!

સકળ મનોરથ સે'જ, સિદ્ધ ઔષધ નથી કરીનું!!! **(દયારામ)**

ત્રીજું અર્ચન પ્રકરણ

અધ્યાય ૧૮

દિતિના ગર્ભના ઈન્દ્રે કરેલા ટુકડા તે ૪૯વાયુરૂપે દેવના પક્ષપાતી થયા

વિશેષ : બાર આદિત્યમાં ચોથા ત્વષ્ટાના વંશના પ્રસંગને લઈને વૃત્રાસુર અને ઈન્દ્ર ના યુદ્ધની કથા કહી. આ અઢારમાં અધ્યાયમાં ઈન્દ્રે દિતિના ગર્ભમાં જઈ એ ગર્ભના સાત ભાગ કર્યા. તે ન મર્યા તેથી ફરી એકેકના સાત ટુકડા કર્યા એ કથા આવશે તથા બીજા પણ દેવોના વંશની કથા આ અધ્યાયમાંઆવશે.

પૃશ્નિસ્તુ પત્ની સવિતુઃ સાવિત્રીં વ્યાહૃતિં ત્રયીમ્ ।।

અગ્નિહોત્રં પશું સોમં ચાતુર્માસ્યં મહામખાન્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : સવિતાની પત્ની પૃશ્નિએ આઠ સન્તાનોને જન્મ આપ્યો. સાવિત્રી, વ્યાહૃતિ અને ત્રયી નામની ત્રણ કન્યા તથા અગ્નિહોત્ર, પશુ, સોમ, ચાતુર્માસ્ય તથા પંચમહાયજ્ઞ નામના પાંચ પુત્રો હતા ।।૧।।

ભગની સ્ત્રી સિદ્ધિએ, મહિમા, વિભુ અને પ્રભુ નામના ત્રણ પુત્ર તથા સારા

શીલવાળી અને સુન્દર આશિષ નામની કન્યાને જન્મ આપ્યો ।।૨।।

ધાતાએ કુહૂથી સાયમ્યપુત્રને, સિનીવાલીથી દર્શને, રાકાથી પ્રાતરને અને અનુમતિથી પૂર્ણ માસને આ ચાર પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા ।।૩।।

ધાતાના નાના ભાઈ વિધાતાએ ક્રિયા નામની પત્નીથી પૂરીષ્ય નામના પાંચ અગ્નિને ઉત્પન્ન કર્યા. વરુણજીની પત્નીનું નામ ચર્ષણી હતું. તેને ત્યાં ભૃગુજીએ ફરી જન્મ લીધો. એ પહેલાં એ બ્રહ્માજીના પુત્ર હતા ।।૪।।

મહાયોગી વાલ્મિકીજી પણ વરુણના પુત્ર હતા. વલ્મીક(રાફડા) થી જન્મ થવાને કારણે જ એનું નામ વાલ્મિકી પડ્યું હતું. ઉર્વશીને જોઈને મિત્ર અને વરુણ બન્નેનું વીર્ય સ્ખલિત થઈ ગયું હતું. તેને તેઓએ ઘડામાં મૂકી દીધું. તેનાથી જ મુનિવર અગસ્ત્ય અને વસિષ્ઠજીનો જન્મ થયો. મિત્રની પત્ની હતી રેવતી. એના ત્રણ પુત્રો થયા-ઉત્સર્ગ, અરિષ્ટ અને પિપ્પલ ।।૫-૬।।

ઈન્દ્રે પુલોમની પુત્રી શશીમાં ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. જયન્ત, ઋષભ અને મીઢુષ એ નામે થયાનું અમે સાંભળ્યુંછે ।।૭।।

કપટવડે વામનરૂપ ધરનાર ત્રિવિક્રમદેવે કીર્તિ નામની સ્ત્રીથી બૃહચ્છલોક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો તેનાથી સૌભગ વગેરે ઘણાં સન્તાન થયા ।।૮।।

કશ્યપનાં પુત્ર ઉરુક્રમ, અદિતિના ગર્ભથી પ્રકટ થયાં તેણે જે પરાક્રમ કર્યા તે હવે પછીથી (અષ્ટમ સ્કન્ધમાં) કહેવાશે ।।૯।।

પ્રિય પરીક્ષિત! હવે હું કશ્યપજીની બીજી પત્ની દિતિથી ઉત્પન્ન થનાર એ સન્તાન પરમ્પરાનું વર્ણન કરું છું જેમાં ભગવાનના પ્રિય ભક્ત શ્રીપ્રહ્લાદજી તથા બલિનો જન્મ થયો ।।૧૦।।

દૈત્યો અને દાનવને નમન કરવા લાયક હિરણ્યકશિપુ અને હિરણ્યાક્ષ નામના બે પુત્રો દિતિને કશ્યપથી થયા એમ સંક્ષેપમાં ત્રીજા સ્કન્ધમાં હું કહી ગયો છું ।।૧૧।।

જમ્ભ દાનવને કયાધૂ નામની પુત્રી હતી તે હિરણ્યકશિપુની પત્ની હતી તેને ચાર પુત્રો થયા ।।૧૨।।

એને સંહ્લાદ, અનુહ્લાદ, હ્લાદ અને પ્રહ્લાદ એમ ચાર પુત્રો થયા તથા સિંહિકા નામની કન્યા થઈ જેને વિપ્રચિત્તિ નામનો દાનવ પરણ્યો અને એનાથી એને રાહૂ નામનો પુત્ર થયો ।।૧૩।।

આ એ જ રાહુ છે જેનું શિર અમૃતપાન વખતે મોહિની રૂપધારી ભગવાને ચક્રથી

ઉડાવી દીધું હતું સંહ્‌લાદની સ્ત્રી કૃતિએ પંચજન નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો ।।૧૪।।

પ્રહ્‌લાદની સ્ત્રી ધમનીને વાતાપિ અને ઇલ્લવ નામના બે પુત્રો થયા. ઇલ્વલે અગસ્ત્યને જમવા બોલાવીને વાતાપિને (બોકડો બનાવી એને) રાંધી ખવડાવી દીધો ।।૧૫।।

અનુહ્રાદને સૂર્મ્યા નામની સ્ત્રીથી બાષ્કલ અને મહિષાસુર થયા. પ્રહ્‌લાદથી વિરોચન થયો; તેને દેવી નામની સ્ત્રીથી બલિરાજા થયો ।।૧૬।।

બલિને અશના નામની સ્ત્રીથી સો પુત્રો થયા જેમાં બાણ સૌથી મોટો હતો, દૈત્યરાજ બલિનો પ્રતાપ સાંભળવા જેવો છે પણ એ પછી કહીશું ।।૧૭।।

બાણે શિવનું આરાધન કર્યુ તેથી એ શિવના ગણમાં મુખ્ય થયો. આજ પણ ભગવાન્ શંકર એના નગરની રક્ષા કરવા તેની પાસે જ રહે છે ।।૧૮।।

દિતિને હિરણ્યકશિપુ અને હિરણ્યાક્ષ ઉપરાન્ત ઓગણપચાસ મરુદ્‌ગણ નામના પુત્રો થયા તે નિઃસન્તાન હતાં એટલે ઇન્દ્રે પોતાના કરીને તેમને દેવોમાં દાખલ કર્યા ।।૧૯।।

રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું : મરુદ્‌ગણે એવું કયું સત્કર્મ કર્યુ હતું જેને લઈને તેઓ જન્મજાત આસુરી ભાવ છોડી શક્યા અને દેવરાજ ઇન્દ્રદ્વારા તેમને દેવતા બનાવી લેવામાં આવ્યા? ।।૨૦।।

મારી સાથે આ ઋષિઓ પણ એ વાત સાંભળવાની શ્રદ્ધા રાખે છે; માટે હે બ્રહ્મન્! આપ કૃપા કરીને વિસ્તારથી એનું રહસ્ય બતાવો ।।૨૧।।

સૂતજી બોલ્યા : હે શૌનક! પરીક્ષિતના એવા ટૂંકા છતાં સારગર્ભિત વાક્યને સાંભળી એને અભિનન્દન આપીને સર્વજ્ઞ શુકદેવજી, પ્રસન્ન અન્તઃકરણથી રાજાને કહેવા લાગ્યા ।।૨૨।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ઇન્દ્રનો પક્ષ કરીને વિષ્ણુ ભગવાને દિતિના પુત્રોને માર્યા ત્યારે શોકની આગથી સળગી જઈ અને ક્રોધથી બળતી દિતિ વિચાર કરવા લાગીઃ ।।૨૩।।

“ખરેખર, ઇન્દ્ર અત્યન્ત વિષયી, ક્રૂર અને નિર્દય છે. અરેરે!તેણે પોતાના હિરણ્યકશિપુ અને હિરણ્યાક્ષ બન્ને ભાઈઓને જ મરાવી નાખ્યા! હું પણ એ પાપીને મરાવી નાખીને સુખથી ક્યારે નિદ્રા કરું? ।।૨૪।।

અહો! જે શરીરને બે દિવસ રાખો તો કૃમિ થઈ જાય, શ્વાન ભક્ષણ કરે તો વિષ્ઠા થાય, બાળી દો તો રાખ થાય તેવા શરીરના સુખમાટે પ્રાણીનો દ્રોહ કરનાર રાજાઓ શું સ્વાર્થને સમજી શકે છે કે પ્રાણીઓનો દ્રોહ કરવાથી નરકરૂપી ફળ મળે છે? ।।૨૫।।

''શરીરને નિત્ય માનવાવાળા ઇન્દ્રનો મદ ઉતારી દે એવો મને પુત્ર થાય'' એવી આશાથી દિતિ પોતાના પતિની વારંવાર સેવના કરતી, અનુરાગ દાખવતી, નમ્રતા તથા ઇન્દ્રિયદમન કરીને સેવા કરવા લાગી ।।૨૬-૨૭।।

હે રાજન! સુન્દર અને મનોહર વાણીવડે મુનિના ભાવને જાણનારી દિતિએ સ્મિત અને કટાક્ષોવડે પતિના મનને વશ કરી લીધું ।।૨૮।।

કશ્યપજી મહારાજ ભારે વિદ્વાન હોવા ઉપરાન્ત વિચારશીલ હતા, છતાં ચતુર દિતિની સેવાથી મોહિત થઈ ગયા અને વિવશ થઈને સ્વીકાર કરી લીધું કે હું તારી ઇચ્છા પૂરી કરીશ. સ્ત્રીને વશ થયેલો હોય તે સ્ત્રીનું કહ્યું કરે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય ન કહેવાય ।।૨૯।।

કારણ કે જ્યારે બ્રહ્માજીએ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કર્યા ત્યારે બધાં નિઃસંગ રહ્યાં તેથી બ્રહ્માજીએ પોતાના અર્ધદેહથી સ્ત્રીને કરી જેણે પુરુષોની બુદ્ધિને હરી લીધી ।।૩૦।।

જ્યારે દિતિએ કશ્યપની એવી સેવા બજાવી ત્યારે કશ્યપ દિતિ ઉપર પરમ પ્રસન્ન થઈ એની સેવાનાં વખાણ કરી હસીને એને કહેવા લાગ્યા ।।૩૧।।

કશ્યપજીએ કહ્યું : હે અનિન્ઘ સુન્દરી પ્રિયે! હું તારી ઉપર પ્રસન્ન થયો છું તેથી ઇચ્છા હોય તે વરદાન માગી લે કેમકે સ્ત્રી ઉપર જ્યારે પતિ પ્રસન્ન થાય ત્યારે સ્ત્રીને માટે આ લોક પરલોકમાં કઈ અભીષ્ટ વસ્તુ દુર્લભ છે? ।।૩૨।।

શાસ્ત્રોમાં આ વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે કે પતિ જ સ્ત્રીઓના આરાધ્ય ઇષ્ટદેવ છે. સર્વ જીવના મનમાં રહેનાર વાસુદેવ ભગવાન્ જે લક્ષ્મીના પતિ છે તે જ સ્ત્રીઓને પતિરૂપે દર્શન દે છે ।।૩૩।।

જુદા-જુદા દેવતાઓનાં રૂપમાં નામ અને રૂપ ના ભેદથી એમની જ કલ્પના થઈ છે. બધા પુરુષો કોઈ પણ દેવતાની ઉપાસના કરતા હોય એમની જ ઉપાસના કરે છે. બરાબર એવી જ રીતે સ્ત્રીઓને માટે ભગવાને પતિનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. તેઓ એમની એ જ રૂપમાં પૂજા કરે છે ।।૩૪।।

તેથી હે સુમધ્યમે! પતિના વ્રતવાળી સ્ત્રીઓ પોતાના શ્રેયને માટે અનન્યભાવવડે આત્મરૂપ તથા પતિરૂપ ઈશ્વરને ભજે છે ।।૩૫।।

હે ભદ્રે! તેં પણ મને ભગવદ્ભાવવડે અને પ્રેમવડે આરાધ્યો છે તેથી અસતીને દુર્લભ તારી બધી અભિલાષાઓ હું પૂર્ણ કરું ।।૩૬।।

દિતિ બોલી : જો આપ વરદાન દેવાને તૈયાર હો તો હું એવું વરદાન માગું છું કે હે બ્રહ્મન્! જેણે મારા પુત્રોને મરાવ્યા છે તેવા ઈન્દ્રને મારે છતાં પોતે ન મરે તેવો પુત્ર મને આપો ।।૩૭।।

દિતિનું આ વચન સાંભળીને કશ્યપજી ઉદાસીન થયા અને મનમાં તાપ કરવા લાગ્યા કે ''આજે મારા જીવનમાં મોટા અધર્મનો અવસર ઊભો થયો ।।૩૮।।

અહો! જુઓ તો ખરા, સ્ત્રીરૂપી માયાવડે ઈન્દ્રિયોમાં આરામ માનીને આજે હું એના મોહમાં પડ્યો છું. આજ હું કેવી દીન-હીન અવસ્થામાં છું! તેથી જરૂર હું નરકમાં પડીશ ।।૩૯।।

આ સ્ત્રીનો કોઈ વાંક નથી કારણ કે એ તો એના જન્મજાત સ્વભાવ પ્રમાણે જ વર્તી છે. દોષ મારો છે જે હું મારી ઈન્દ્રિયો ઉપર કાબૂ ન રાખી શક્યો, મારા સાચા સ્વાર્થ અને પરમાર્થને હું ન ઓળખી શક્યો. મને મૂઢને ધિક્કારછે? ।।૪૦।।

સ્ત્રીઓના ચરિત્રને કોણ પાર પામી શકે? એમનું મુખ તો એવું હોય છે કે જાણે શરદ્ઋતુનું ખીલેલું કમલ. એમની વાણી એવી મીઠી હોય છે જાણે તેમાં અમૃત ઘોળી રાખ્યું હોય. પરન્તુ હૃદય એ તો એટલું તીક્ષ્ણ હોય છે કે જાણે અસ્રાથી ધાર।।૪૧।।

પોતાના સ્વાર્થને આત્મારૂપ ગણતી સ્ત્રીઓને કોઈ પ્રિય હોતું નથી. સ્વાર્થમાં આડે આવતા પતિ, ભાઈ, પુત્રને પણ એ તુરત મારી નાખવામાં કે મરાવી નાખવામાં લેશ પણ ખચકાતી નથી ।।૪૨।।

પરન્તુ મેં 'માગ' એમ કહ્યું એ મારું વચન વૃથા ન જવું જોઈએ. સાથે-સાથે ઈન્દ્ર પણ ન મરવો જોઈએ એમાટે આ યુક્તિ કરું'' ।।૪૩।।

આમ વિચાર કરીને મરીચિના પુત્ર કશ્યપ કાંઈક કોપ કરીને પોતાની જાતને ઠપકો આપી દિતિને કહ્યું ।।૪૪।।

કશ્યપજીએ કહ્યું : હે ભદ્રે! જો તું એક વર્ષ સુધી મારા કહ્યા પ્રમાણે વ્રત ધારણ કરે તો ઈન્દ્રને મારનાર પુત્ર તને થશે પણ એમાં કંઈ ત્રુટિ થઈ જશે તો તે દેવતાઓનો મિત્ર બની જશે ।।૪૫।।

દિતિએ કહ્યું : હું વ્રત કરવા તૈયાર છું માટે આપ કહો કે મારે શું કરવું કે જેનાથી વ્રત સિદ્ધ થાય અને શું ન કરવું કે જેનાથી વ્રતમાં બાધ ન થાય ।।૪૬।।

કશ્યપજીએ કહ્યું : પ્રાણી માત્રની મન, વાણી કે કર્મ થી હિંસા ન કરવી; કોઈને ગાળ કે શાપ ન દેવો; ખોટું ન બોલવું; નખ, કેશ ન કાપવા; કોઈ પણ અમંગળ વસ્તુને અડકવું નહિ; ।।૪૭।।

જલમાં પડીને સ્નાન ન કરવું; કોપ ન કરવો; દુષ્ટ સાથે ભાષણ ન કરવું; ધોયા વગરનું વસ્ત્ર પહેરવું નહિ; કોઈની પહેરેલી માળા પહેરવી નહિ; ।।૪૮।।

એઠું, ચંડિકાને ધરેલું, માંસવાળું, શૂદ્રે લાવેલું અને રજસ્વલાએ જોયેલું અન્ન પણ ખાવું નહિ; હાથની અંજલિવડે જળ પીવું નહિ ।।૪૯।।

ખાઈને મોઢું ધોયા વગર, આચમન કર્યા વગર, સન્ધ્યા સમયે, ખુલ્લે માથે, શૃંગાર કર્યા વિના, વાણીનો સંયમ રાખ્યા વિના, વસ્ત્ર પહેર્યા વગર ઘરની બહાર ન નીકળવું ।।૫૦।।

પગ ધોયા વગર, અપવિત્ર અવસ્થામાં ભીને પગે, ઉત્તર ઓશીકે, પશ્ચિમ ઓશીકે, બીજાની સાથે તથા વસ્ત્ર વગર તથા બન્ને સન્ધ્યાકાળે સૂવું નહિ ।।૫૧।।

ધોયેલું વસ્ત્ર પહેરવું; પવિત્ર રહેવું; સૌભાગ્યનાં બધાં ચિહ્નો ધારણ કરવાં; સવારે જમ્યા પહેલાં ગાય, બ્રાહ્મણ, લક્ષ્મી તથા નારાયણ ની પૂજા કરવી ।।૫૨।।

સુવાસિની સ્ત્રીઓની માળા, ચન્દન તથા આભરણ થી પૂજા કરવી; પતિની સેવામાં તત્પર રહેવું; એવી ભાવના કરતી રહે કે પતિનું તેજ મારી કૂખમાં છે ।।૫૩।।

આ વ્રતનું નામ છે પુંસવન વ્રત. તેને એક વર્ષ સુધી ભૂલચૂક વગર તું ધારણ કરીશ તો ઇન્દ્રને મારનાર પુત્ર તને થશે ।।૫૪।।

ત્યારે મનસ્વિની અને દઢ નિશ્ચયવાળી દિતિએ મુનિને શરતો પાળવાની કબૂલત આપી અને કશ્યપ થી એને ગર્ભ રહ્યો કે તુરત ઉપર કહેલા નિયમોનું અનાયાસ પાલન કરવા લાગી ।।૫૫।।

હે નિરપેક્ષ સેવાભાવી પરીક્ષિત! દેવરાજ ઇન્દ્ર પોતાની માસી દિતિનો આશય પામી જઈ ઘણી હોશિયારીથી વેશપલટો કરી દિતિના આશ્રમે આવ્યા અને તેની સેવા કરવા લાગ્યો ।।૫૬।।

તે રોજ સમયે-સમયે વનમાંથી ફલ, ફળ, મૂળ, સમિધ, દર્ભ, પત્ર, અંકુર અને માટી તથા જલ તેનેમાટે તૈયાર રાખવા લાગ્યો ।।૫૭।।

હે નૃપ! વ્રત કરનાર દિતિના વ્રતની ત્રુટિને પકડી પાડવા ઈન્દ્ર જેમ પારધી જેમ હરિણનો વેશ કરીને હરિણને મારે તેમ કપટથી સેવા કરવા લાગ્યો ।।૫૮।।

સતત બારીક નજર રાખવા છતાં પણ જ્યારે ઈન્દ્રને તેના વ્રતમાં કંઈ જ ત્રુટિ ન જણાઈ ત્યારે તેને ભારે ચિન્તા થઈ કે કયા ઉપાયથી મારું કલ્યાણ થાય ।।૫૯।।

વ્રતના નિયમોનું પાલન કરતાં-કરતાં દિતિ બહુ દૂબળી થઈ ગઈ હતી. દૈવથી મૂઢ બની એક દિવસ સન્ધ્યા સમયે એઠે મોઢે આચમન કર્યા વગર અને પગ ધોયા વગર જ સૂઈ ગઈ ।।૬૦।।

ત્યારે અવકાશ મળ્યો છે એમ જાણી ઈન્દ્ર એ નિદ્રા લેતી દિતિના ઉદરમાં યોગમાયાવડે પ્રવિષ્ટ થયો ।।૬૧।।

ત્યાં જઈ સુવર્ણ સરખા ગર્ભના વજ્રવડે તેણે સાત કકડા કર્યા ત્યારે તે રોવા લાગ્યા એટલે ''રો નહિ, રો નહિ'' એમ કહી એક એકના ફરી સાત સાત કકડા કર્યા ।।૬૨।।

જ્યારે ઈન્દ્રએ ગર્ભને ચીરવા લાગ્યો ત્યારે એ હાથ જોડીને બોલ્યા કે અમે તો તારા ભાઈઓ મરુદ્ગણ છીએ ।।૬૩।।

ત્યારે ઈન્દ્રે પોતાના ભાવી અનન્ય પ્રેમી પાર્ષદ મરુદ્ગણને કહ્યું, ''ઠીક છે તમે મારા ભાઈ છો, હવે ડરો નહિ''।। ।।૬૪।।

જેમ અશ્વત્થામાના અસ્ત્રવડે તમારો (પરીક્ષિતનો) નાશ ન થયો તેમ ભગવાનની દયાવડે ઈન્દ્રે વજ્રવડે દિતિના ગર્ભના ટુકડે-ટુકડા કરી નાખ્યા તો પણ એ ન મર્યા ।।૬૫।।

આમાં જરા પણ આશ્ચર્ય જેવું છે જ નહિ કારણ કે જે મનુષ્ય એકવાર પણ આદિપુરુષ નારાયણની આરાધના કરી લે છે. તે તેની સમાન થઈ જાય છે; તો પછી દિતિની આરાધાનામાં તો વર્ષ પૂરું થવામાં થોડો જ સમય બાકી રહ્યો હતો ।।૬૬।।

હવે ઈન્દ્ર સાથે ગણતાં તે દેવો પચાસ થયા. ઈન્દ્રે પણ સાવકી માના પુત્રો સાથે દુશ્મની નહિ રાખતાં તેમને સોમપાન કરતા દેવો બનાવી દીધા ।।૬૭।।

દિતિએ ઊઠીને જોયું તો અગ્નિ જેવા તેજસ્વી પુત્રો ઈન્દ્રની સાથે છે એથી સુન્દર સ્વભાવવાળી એ ઘણી રાજી થઈ ।।૬૮।।

અને ઈન્દ્રને કહેવા લાગી કે ''હે તાત! હું દેવોને ભયરૂપ થાય તેવો પુત્ર ઈચ્છતી હતી અને એનેમાટે દુષ્કર વ્રત કરતી હતી. મેં તો એક જ પુત્રનો સંકલ્પ કર્યો હતો

ત્યાં ઓગણપચાસ ક્યાંથી થયા? હે પુત્ર! એ જો તારા જાણવામાં હોય તો તું સત્ય વાત મને કહે ખોટું બોલીશ નહિ ।।૬૯-૭૦।।

ઈન્દ્ર કહ્યું : હે અમ્બ! હું તમારો વિચાર જાણીને તમારી પાસે આવ્યો પણ એમાં મારી સ્વાર્થબુદ્ધિ હતી તેથી મેં ધર્મનો વિચાર ન કર્યો અને મોકો મળ્યો કે તરત જ તમારા ઉદરમાં જઈને ગર્ભના સાત ટુકડા કર્યા તો તે સાત કુમારો થઈ ગયા. ફરીને એક એકના સાત ટુકડા કર્યા એ પણ મર્યા નહિ ।।૭૧-૭૨।।

એવું આશ્ચર્ય જોઈને હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે પરમ પુરુષ ભગવાનની ઉપાસનાની આ અવર્ણનીય સ્વાભાવિક સિદ્ધિ છે ।।૭૩।।

ભગવાનની નિષ્કામ આરાધના કરનાર જે ભગવાન્ સિવાય બીજી વસ્તુને ઈચ્છતા નથી-મોક્ષને પણ નહિ તે જ સ્વાર્થમાં કુશળ છે ।।૭૪।।

ભગવાન્ જગદીશ્વર બધાના સેવ્ય અને પોતાના આત્મા જ છે. તે પ્રસન્ન થાય ત્યારે પોતાની જાતને પણ આપી દે છે. ભલા એવો કયો બુદ્ધિમાન હોય જે એમની આરાધના કરીને વિષયભોગોનું વરદાન માગે? એ વિષયભોગ તો નરકમાં પણ મળી શકે છે ।।૭૫।।

મારી સ્નેહમયી માસીબા! તમે બધી રીતે મારામાટે પૂજ્ય છો. મૂર્ખતા વશ હું ભારે નીચ કામ કરી બેઠો. મારાં એ અપરાધને તમે ક્ષમા કરી દો. એ ઘણા આનન્દની વાત છે કે તમારા ગર્ભના ટુકડે-ટુકડા થઈ જવાથી એક રીતે મરી જવા છતાં ફરીથી જીવન્ત થઈ ગયાં ।।૭૬।।

ઈન્દ્રની પારદર્શક નિષ્ઠાથી દિતિને સન્તોષ થઈ ગયો. તેની આજ્ઞા લઈ, દેવરાજ ઈન્દ્રે મરુદ્ગણો સાથે તેને પ્રણામ કર્યા અને તે સ્વર્ગે પધાર્યા ।।૭૭।।

એવં તે સર્વમાખ્યાતં યન્માં ત્વં પરિપૃચ્છસિ।
મંગલં મરુતાં જન્મ કિં ભૂયઃ કથયામિ તે ।।૭૮।।

હે પરીક્ષિત! મને તમે જે પૂછ્યું હતું તે મંગળરૂપ, મરુતોના પવિત્ર જન્મની કથા મેં તમને સવિસ્તર કહી. હવે તમારે શું સાંભળવાની ઈચ્છા છે એ બોલો એટલે હું કહું ।।૭૮।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કન્ધનો (ત્રીજા અર્ચન પ્રકરણનો પહેલો) ''દિતિના ગર્ભના ઈન્દ્રે કરેલા ટુકડા તે ૪૯ વાયુરૂપે દેવના પક્ષપાતી થયા'' નામનો અઢારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૯

પુંસવન વ્રત ક્યારે અને કેમ કરવું એનો સવિસ્તાર વિધિ

વ્રતં પુંસવનં બ્રહ્મન્ ભવતા યદુદીરિતમ્ ।।
તસ્ય વેદિતુમિચ્છામિ યેન વિષ્ણુઃ પ્રસીદતિ ।।૧।।

રાજા બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! આપે હમણાં પુંસવન વ્રત કહ્યું કે જેનાથી વિષ્ણુ પ્રસન્ન થાય છે તેનો વિધિ જાણવાની હું ઈચ્છા રાખું છું ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : માગસર માસની શુક્લ પ્રતિપદાથી સ્ત્રી પોતાના પતિની આજ્ઞા માગી સર્વ કામના પૂર્ણ કરનાર આ વ્રતનો આરમ્ભ કરે ।।૨।।

પહેલાં મરુદ્ગણના જન્મની કથા શ્રવણ કરી બ્રાહ્મણોની આજ્ઞા માગે, પછી દાંત સાફ કરે, સ્નાન કરી બે સફેદ વસ્ત્ર ધારણ કરી આભૂષણ પણ ધારણ કરી લે. સવારે કંઈ પણ ખાધા પહેલાં લક્ષ્મી સહિત નારાયણ ભગવાનનું પૂજન કરે ।।૩।।

આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરે:‘‘આપ નિરપેક્ષ અને પૂર્ણકામ છો તેથી આપને કોઈની પાસે કંઈ અપેક્ષા નથી. આપને હું નમું છું. લક્ષ્મી વગેરે મહાવિભૂતિના સ્વામી અને સકળ સિદ્ધિના દાતા આપને મારા નમસ્કાર હો ।।૪।।

આપ કૃપા, ઐશ્વર્ય, તેજ, મહિમા અને વીર્ય વગેરે સમસ્ત વિભૂતિવડે યુક્ત છો. એ ઈશ્વરી ગુણોથી નિત્ય યુક્ત હોવાથી જ આપ સર્વની ઉપર સત્તા ભોગવો છો ।।૫।।

હે વિષ્ણુપત્ની! હે મહામાયા! ભગવાનના બધા ગુણ આપમાં નિવાસ કરે છે. મહાભાગ્યવતી લોકમાતા, મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. હું આપને નમું છું ।।૬।।

‘‘ૐકાર સ્વરૂપ, મહાનુભાવ, સમસ્ત મહાવિભૂતિઓના સ્વામી ભગવાન્ પુરુષોત્તમને અને આપની મહાવિભૂતિઓને હું નમસ્કાર કરું છું અને આપને પૂજા-ઉપહારની સામગ્રી અર્પણ કરું છું’’. આ મન્ત્રથી રોજ સ્થિર ચિત્તથી વિષ્ણુ ભગવાનના આવાહન, અર્ઘ્ય, પાદ્ય, આચમન, સ્નાન, વસ્ત્ર, જનોઈ, આભૂષણ, ગન્ધ પુષ્પ, ધૂપ, દીપ નૈવેદ્યાદિ ઉપચારથી પૂજા કરે અને શેષ રહેલા હવિષવડે અગ્નિમાં બાર આહુતિ ‘‘મહાન ઐશ્વર્યોના અધિપતિ ભગવાન્ પુરુષોત્તમને નમસ્કાર હો. હું એમને માટે આ હવિષ્યનું હવન કરી રહી છું’’. આ મન્ત્ર બોલી અગ્નિમાં બાર આહુતિઓ આપે ।।૭-૮।।

સર્વ કામનાને પૂર્ણ કરનાર લક્ષ્મી અને વિષ્ણુ બન્નેને પ્રેમવડે સારી રીતે પૂજે જેથી સર્વ સમ્પત્તિની ઈચ્છા હોય તે સફળ થાય ।।૯।।

ભક્તિથી નમ્ર અન્તઃકરણવડે પૃથ્વી ઉપર દંડવત્ પ્રણામ કરે કારણ કે માત્ર તે બન્ને સમસ્ત મનોરથોને પૂર્ણ કરવાવાળા અને શ્રેષ્ઠ વરદાની છે. દશ વાર પૂર્વોક્ત મન્ત્રનો જપ કરીને પછી ફરી આ સ્તોત્રનો પાઠ કરે ।।૧૦।।

હે લક્ષ્મી નારાયણ! આપ બન્ને સર્વ વ્યાપક અને ચરાચર જગતનું પરમ કારણ છો, આ લક્ષ્મીજી આપની માયાશક્તિ છે. તે સ્વયં અવ્યક્ત પ્રકૃતિ પણ છે. કોઈથી ન જિતાય તેવી માયાશક્તિ છે ।।૧૧।।

એના અધીશ્વર સાક્ષાત્ પરમ પુરુષ આપ છો. આપ સર્વ યજ્ઞરૂપ છો તો આ છે યજ્ઞક્રિયા. આપ ફલના ભોક્તા છો તો આ છે એને ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયા ।।૧૨।।

માતા લક્ષ્મીજી ત્રણેય ગુણોની અભિવ્યક્તિ છે અને આપ એને વ્યક્ત કરવાવાળા અને એના ભોક્તા છો, આપ સમસ્ત પ્રાણીઓના આત્મા છો અને લક્ષ્મીજી શરીર, ઈન્દ્રિય અને અન્તઃકરણ છે. માતા લક્ષ્મીજી નામ અને રૂપ છે અને આપ નામ અને રૂપ બન્નેના પ્રકાશક તથા આધાર છો ।।૧૩।।

પ્રભો! આપની કીર્તિ પવિત્ર છે. આપ બન્ને ત્રિલોકી કે વરદાની પરમેશ્વર છો. તેથી મારી મોટી-મોટી આશા-અભિલાષાઓ આપની કૃપાથી પૂર્ણ હો ।।૧૪।।

હે પરીક્ષિત! એવી રીતે લક્ષ્મી સહિત ભગવાનની સ્તુતિ કરી ધરેલ ભોગને ત્યાંથી ખસેડી દેવને આચમન કરાવી બાકી રહેલ સેવા કરવી ।।૧૫।।

પછી ભક્તિભાવવડે મનને નમ્ર કરવું. પછી એની સ્તોત્રવડે સ્તુતિ કરવી. યજ્ઞના ઉચ્છિષ્ટને સૂંઘી ફરી ભગવાનની પૂજા કરવી ।।૧૬।।

મહાપુરુષનું ચિત્તમાં ધ્યાન કરી પતિને સાક્ષાત્ ભગવાન્ સમજી પરમ પ્રેમથી એને મનગમતી વસ્તુઓ તેની સેવામાં હાજર કરે. પતિ પણ પત્નીમાં પ્રેમ રાખી એનું મન જેમ પ્રસન્ન થાય તેમ કરે અને નાનાં-મોટાં કર્મમાં પત્નીને સાથે રાખે અને તેને મનગમતી નાની-મોટી વસ્તુઓ લાવી આપે ।।૧૭।।

હે પરીક્ષિત! પતિ-પત્નીમાંથી એક પણ કોઈ કામ કરે તો એનું ફલ બન્નેને મળે છે તેથી જો પત્ની (રજો ધર્મ આદિ સમયે) આ વ્રત કરવા અયોગ્ય હોય તો તે ખૂબ એકાગ્રતા અને સાવધાની થી પતિએ જ એનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ ।।૧૮।।

આ ભગવાન્ વિષ્ણુનું વ્રત છે. એનો નિયમ લઈ વચમાં ક્યારેક છોડી દેવું ન

જોઈએ. જે કોઈ આ વ્રત લે તે રોજ બ્રાહ્મણ તથા સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓની પુષ્પ, માળા, ગન્ધ, ભોજન તથા આભૂષણ વગેરેથી સ્નેહપૂર્વક પૂજા કરી એક વર્ષ નિયમિત રહે ।।૧૯।।

દેવને એને સ્થાને પધરાવી દે, વિસર્જન કરી દે પછી નૈવેદ્ય એની પાસેથી લઈને સર્વ કામનાની પૂર્ણતા તથા આત્માની વિશુદ્ધિમાટે એનું ભક્ષણકરે ।।૨૦।।

ઉપર કહ્યા તેવા વિધિથી બાર માસ એટલે એક વર્ષ સુધી માગસરની સુદ એકમથી આરમ્ભીને કાર્તિક વદ અમાસ સુધી પતિનું વ્રત રાખી સ્ત્રી ઉદ્યાપન સમ્બન્ધી ઉપવાસ તથા પૂજન આદિ કરે ।।૨૧।।

બીજે દિવસે પ્રથમની પેઠે સ્નાન કરી કૃષ્ણની પૂજા કરી દૂધમાં રાંધેલા ઘીવાળા હવિષવડે સ્ત્રીનો પતિ બાર આહુતિનો હોમ કરે ।।૨૨।।

બ્રાહ્મણ પ્રસન્નતાથી આશિષ આપે તેનો આદર કરે. ભક્તિભાવ પૂર્વક મસ્તક નમાવી એમના ચરણોમાં પ્રણામ કરી એમની આજ્ઞા લઈ ભોજન કરે ।।૨૩।।

ત્યાર બાદ પહેલા આચાર્યને ભોજન કરાવી, પછી મૌન ધારણ કરી ભાઈ-બન્ધુઓની સાથે પોતે ભોજન કરે ત્યાર પછી હવનમાંથી બચેલી ધૃત્ત-મિશ્રિત ખીર પોતાની પત્નીને આપે. એ પ્રસાદ સ્ત્રીને સત્પુત્ર અને સૌભાગ્યનું દાન કરનાર હોય છે ।।૨૪।।

આ વ્રત વિધિ સહિત કરે તો પુરુષ ઈચ્છિત ફળને અહીં જ મેળવે છે. સ્ત્રી આ વ્રત કરવાથી સૌભાગ્ય, લક્ષ્મી, સન્તાન અને પતિ નું દીર્ઘાયુષ્ય, યશ, ઘર વગેરેને પ્રાપ્ત કરે છે ।।૨૫।।

આ વ્રતનું આચરણ કરનારી કન્યાને સમસ્ત શુભ લક્ષણવાળો પતિ મળે છે અને વિધવા આ વ્રતથી નિષ્પાપ થઈ વૈકુંઠ જાય છે. જેનાં બાળકો મરી જતાં હોય તે સ્ત્રી આના પ્રભાવથી ચિરાયુ પુત્ર પ્રાપ્ત કરે છે. ધનવતી પણ અભાગિણી સ્ત્રીને સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. કુરૂપ સ્ત્રીને શ્રેષ્ઠ રૂપ મળી જાય છે. રોગી આ વ્રતના પ્રભાવથી રોગમુક્ત થઈ જાય છે એટલું જ નહિ પણ એનું શરીર અને ઈન્દ્રિયો સુદઢ અને સુગઠિત બને છે. જે મનુષ્ય માંગલિક શ્રાદ્ધ કર્મમાં આનો પાઠ કરે છે એના પિતર અને દેવતાને અપાર તૃપ્તિ મળે છે ।।૨૬-૨૭।।

તુષ્ટાઃ પ્રયચ્છન્તિ સમસ્તકામાન્ હોમાવસાને હુતભુક્ શ્રીર્હરિશ્ચ
રાજન્ મહન્મરુતાં જન્મ પુણ્યં દિતેર્વ્રતં ચાભિહિતં મહત્તે ।।૨૮।।

અગ્નિ, લક્ષ્મી અને ભગવાન્ હરિ હોમ થયા પછી પ્રસન્ન થઈ વ્રતવતીની સર્વ કામનાને પૂર્ણ કરે છે. હે રાજન્! આ મરુતોનો આદરણીય જન્મ અને પવિત્ર એવું દિતિનું વ્રત તમે પૂછેલાં તે મેં તમને કહી સંભળાવ્યાં ।।૨૮।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કન્ધમાં (ત્રીજા અર્ચન પ્રકરણનો બીજો પુંસવન વ્રતવિધિ નામનો) ''પુંસવન વ્રત ક્યારે અને કેમ કરવું એનો સવિસ્તાર વિધિ'' નામનો ઓગણીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ષષ્ઠસ્કન્ધ સમ્પૂર્ણ

કુલ્યાઃ પૌરાણિકાઃ પ્રોક્તાઃ પારમ્પર્યયુતા ભુવિ।
ક્ષેત્રપ્રવિષ્ટાસ્તે ચાપિ સંસારોત્પત્તિહેતવઃ।।

પોતાના કુટુમ્બનું પોષણ, ધન કે યશ ની કામનાથી જેઓ પુરાણની કથા કહે છે તેઓ ખેતરમાં પાણી પહોંચાડનારી નીક જેવા હોય છે. નીક વાટે પાણી મળતાં જેમ ખેતરમાં અનાજ ઉગતું હોય છે તેમ રૂપીઆ સ્વીકારીને કથા કરનારાઓના મુખે કથા સાંભળનાર શ્રોતાઓમાં ભક્તિભાવને ઠેકાણે અધોપાત કરનાર અહન્તા-મમતાજ વધે છે. ભક્તિમાર્ગીઓએ એવાના મુખે કથા ન સાંભળવી. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

''જલાર્થમેવ ગર્તાસ્તુ નીચા ગાનોપજીવિનઃ''

કથા-કીર્તનની દક્ષિણા સ્વીકાર નારા નીચ લોકોના મનોભાવો ગટરના ગંધાતા પાણી જેવા ગંદા હોય છે (શ્રીવલ્લભાચાર્ય, જલભેદ) આવા અધમ વક્તાઓની વાણીને સાંભળવામાં આનન્દ અનુભવનારાઓને શું સમજવા!!!

પ્રાણ કંઠ સુધીપણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુ આજીવિકા અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો.(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)

પ્રભુના નામાત્મક સ્વરૂપને કમાઈનું સાધન બનાવવા બાબત જો શ્રીઆચાર્યજીનો જો આવો કઠોર નિષેધ હોય તો હવેલી-મંદિરોમાં સાક્ષાત્ સેવ્ય પ્રભુની સેવા-મનોરથોના નામે ભેટ-સામગ્રી પડાવનાર અધમ માણસને તો શ્રીમહાપ્રભુજી ધગધગતું સીસું પીને આત્મઘાત કરવાની જ આજ્ઞા ન આપે!

સપ્તમસ્કન્ધ

ઉતિલીલા કર્મવાસના

(દક્ષિણ શ્રીહસ્ત)

કર્મવાસના (અધ્યાય૧૫)

અસદ્વાસના
અ.૧-૫
અવિદ્યાનાપાંચપર્વો

સદ્વાસના
અ.૬-૧૦
વિદ્યાનાપાંચપર્વો
અથવાપંચઅધિષ્ઠાનાદિકર્મો

સદસદ્વાસના
અ.૧૦-૧૫
અવિદ્યાનાપાંચપર્વો

આધ્યાત્મિક આધિદૈવિક આધિભૌતિક | આધ્યાત્મિક આધિદૈવિક આધિભૌતિક

આધ્યાત્મિક આધિદૈવિક આધિભૌતિક

વિશેષ : એ પ્રમાણે છઠ્ઠા સ્કન્ધમાં પુષ્ટિ કહી. દુઃખનો અભાવ અને સુખ ફળ છે. એ આ લોકનું તેમજ પરલોકનું એમ બે પ્રકારનું છે. પુષ્ટિમાં પક્ષપાત દોષ લાગે તેથી પંદર અધ્યાયથી એ મટાડવામાટે **'ઊતિલીલા'** સપ્તમ સ્કન્ધમાં કહેવામાં આવે છે. ભગવાનને કામાદિ ન હોય તેથી વિષમતા એને ન ઘટે છતાં કોઈની ઉપર અનુગ્રહ કરે અને કોઈ ઉપર ન કરે એ દોષ લાગે. એની નિવૃત્તિમાટે વાસના કહેવામાં આવે છે.

અધ્યાત્મિક આદિ ત્રણ ભેદથી કર્મ ત્રણ પ્રકારનું છે. એ પાંચ જાતનું હોવાથી તેના પંદર

ભેદ થયા. માટે **'ઊતિલીલા'** પંદર અધ્યાયથી કહેવામાં આવે છે. ભગવાન્ સૃષ્ટિના આરમ્ભમાં જે વિચાર કરે છે તે જ જીવ વાસનાવડે પામે છે. જીવને એ જ હિતાવહ છે. એટલે એ લીલામાં જીવની વાસનાથી તેમ થાય છે માટે ઈશ્વરને વિષમતાનો દોષ લાગતો નથી. આ **ઊતિલીલામાં અસદ્ વાસના, સદ્ વાસના અને સદસદ્ વાસના** એમ ત્રણ પ્રકરણ પાંચ-પાંચ અધ્યાયનાં છે. દૈત્યના અંશથી હિરણ્યકશિપુ અને દેવના અંશથી પ્રહ્લાદ કહ્યા છે. તેથી કર્મથી જ એમ બને છે. નારદજીમાં એ ત્રણેનો આવેશ હોવાથી એ અત્રે વકતા છે. આ સ્કન્ધમાં શ્રોતા પણ જ્ઞાની, ભક્ત અને કર્મ કરનાર એવા યુધિષ્ઠિર છે. લૌકિક અને અલૌકિક પ્રકારે દૈત્યોનાં પાંચ કર્મ છે તેમાં લૌકિક કર્મ બે જાતનું છે. એ ભોગથી પણ કહેવાય છે. એમાં સત્ પુરુષનું ઉલ્લંઘન કરવું એ સેવાધર્મ નથી. એમ જ હોય તો જય, વિજય સનક આદિને રોકતાં વિનંતિ કરી સમજાવત. પરન્તુ દૈત્ય સ્વભાવનો ઉદ્ગમ થતાં એમણે એમ કર્યું ત્યારે સનક આદિએ એમને વૈકુંઠમાં રહેવાને લાયક નથી એમ જાણી શાપ આપ્યો. એ વાસના ત્રણ પ્રકારની સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ તેથી જય, વિજયને ત્રણ જન્મ લેવા પડ્યાઃલોભથી પહેલો, કામથી બીજો અને ક્રોધથી ત્રીજો. હિરણ્યકશિપુના પ્રથમ જન્મમાં લોભ વાસના ઉત્પાદક છે; તેથી જ ભગવાન્ પણ ક્રોધરૂપે પ્રકટ થયા. પ્રભુ ક્રોધાદિ દોષને સ્વીકારે ત્યારે ભક્તનો દોષ દૂર થાય. તેથી જ નૃસિંહ અવતાર થતાં દૈત્યના લોભથી વાસના નિવૃત્ત થઈ. અહીં હિરણ્યકશિપુનો અધિકાર સાબિત કરવાને એણે પોતાના કુટુમ્બને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો એ વાત છે. એણે તપ કર્યું, બ્રહ્માજીની સ્તુતિ કરી એમની પાસેથી વરદાન મેળવ્યું એ બધાં એના અધિકાર સૂચક છે. અત્યન્ત વાસના વધવાથી ભોગમાં અતૃપ્તિ થઈ, ભાઈ (હિરણ્યાક્ષ) ના મરાવાથી હિરણ્યકશિપુને ભગવાન્ પ્રત્યે દ્વેષ થયો અને પુત્રમાં સ્નેહ થયો તે બધું વાસનાથી થયું. તો અહીં શંકા થાય કે દુષ્ટ વાસનાવાળા દૈત્યને ત્યાં જ ભક્તનું આવવું કેમ થયું? પૂર્વે કહ્યું છે કે દૈત્યને અધિકાર છે. તેથી જ જ્ઞાન અને તપ વગેરે કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી તે વૈકુંઠમાં ગયો ત્યારે **''અતોહમસ્ય હૃદયં પ્રવેક્ષ્યામિ પરાક્દશઃ''** એ વાકયવડે ભગવાન્ એના હૃદયમાં દાખલ થઈ ગયા. દૈત્યે ભગવાનને ન જોયા ત્યારે પાછો ફર્યો છે. એના હૃદયમાં ભગવાન્ પધાર્યા તે પુત્રરૂપે પ્રકટ થયા છે. તેથી જો શત્રુ પુત્રરૂપે આવે તો એની સાથે બાપને વેર થાય છે. આથી હિરણ્યકશિપુએ પ્રહ્લાદને મારવાના પ્રયત્ન કરી દ્વેષ પ્રકટ કર્યો છે.

''ઔદ્ધત્યં સર્વપીડા ચ સ્વપીડાનિર્વૃત્તિઃ સદા। ભગવદ્ભક્ત પીડા ચ વાસના પંચધોદિતા।। તત્ત્વાર્થદીપ નિબન્ધ સ્કન્ધ ૭, કારિકા ૨૯''એ શ્લોકથી દૈત્યવાસનાવડે અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વ બતાવી પાંચ અધ્યાયમાં **'અસદ્વાસનાથી'** જે થાય તે બતાવી આપ્યું.

હવે વચલા પાંચ અધ્યાયવડે **'સદ્વાસના'** પ્રકરણ કહેવાય છે. જ્યારે દૈત્યભાવ નિવૃત્ત થાય ત્યારે બધાની મુક્તિ થાય છે. જે સર્વનો મોક્ષ કરે છે તે જ સદ્વાસના કહેવાય. દયા એ પહેલું પર્વ; મહાકૃપા એ બીજું પર્વ; ભગવાન્ દુઃખથી ભક્તને છોડાવે એ ત્રીજું પર્વ; જીવ ભગવત્ સન્મુખ રહે એ ચોથું પર્વ; અને કાયા, વાણી અને મનના ભાવવડે ભગવન્ નિષ્ઠિત થાય ત્યારે ભગવત્ પ્રસાદ થાય અને નિર્દુષ્ટ સર્વ સુખ એને પ્રાપ્ત થાય એ પાંચમું પર્વ. અહીં શંકા થાય કે ઊતિલીલામાં પ્રથમ સદ્વાસના કહ્યા પછી અસદ્વાસના કહેવી જોઈએ તો આમ ઊલટો ક્રમ કેમ? સમાધાન આ પ્રમાણે છેઃજ્યારે અસદ્વાસના જાય ત્યારે સદ્ વાસના થાય છે. તો અહીં આ સ્કન્ધના દશમા અધ્યાયમાં મય દૈત્ય અને ત્રિપુર આદિની કથાનું શું કારણ? કારણ એ છે કે દુષ્ટ વાસના મોહથી થાય છે. મોહનું મૂળ માયા છે. સદ્વાસનાનું મૂળ હરિ છે. એ બતાવવાને ત્રિપુર દૈત્યને ત્યાં ભગવાને જઈ રસરૂપ અમૃતનું પાન કરી દેવોની રક્ષા કરી, પ્રહ્‌લાદદ્વારા જ્ઞાન આપી દૈત્યોના છોકરાઓને મુક્ત કર્યા. હિરણ્યકશિપુને દેહવિયોગ કરાવી લોભથી મુક્ત કર્યો. પ્રહ્‌લાદને દૈહિક દુઃખથી મુક્ત કર્યો.

''મૈવં વરો સુરાણામ્'' ઈત્યાદિ ઉપદેશ કરી અવિચારી કાર્યરૂપ બ્રહ્માજીને ક્લેશથી મુક્ત કર્યા. મહાદેવજીને ત્રિપુર હનન-વૈક્લ્ય ક્લેશથી મુક્ત કર્યા. મય દૈત્ય શિવભક્ત છે તેને પણ ક્લેશ મુક્ત કર્યો. આ પ્રકરણમાં મર્યાદાપુષ્ટિ સહકારિણી છે એમ દેખાડી આપ્યું. સત્સંગથી સદ્ વાસના વધે અને દુષ્ટ સંગથી દુર્વાસના વધે છે એમ પણ આથી બતાવ્યું. અહીં બીજું પ્રકરણ પૂરું થાય છે. ત્રીજા છેલ્લા પ્રકરણનો વિચાર આ પ્રમાણેછેઃ

''દ્વૌ ભૂતસર્ગૌ''એ વાકયથી બે સર્ગ કહ્યા તેથી બે સર્ગમાં વાસના પણ બે પ્રકારની હોય. એવી વાસના સત્ અને અસત્ એવી બે પ્રકારનીછે.

હવે **'સદસદ્વાસના'શા** માટે કહેવી? કારણ મિશ્ર ભાવવાળાને બન્ને ભાવ થવા સંભવ છે તેથી એ પ્રકરણની પણ જરૂર છે. એ જ કહે છે કે એ વાસનાઓમાં શ્રવણ આદિથી સદ્વાસનાઓનું પોષણ થાય પણ એનું મૂળ અવિદ્યા છે તે પ્રાયશ્ચિત આદિથી નિવૃત્ત થતી નથી. તેથી જય, વિજય વૈકુંઠમાં પહોંચ્યા છતાં એઓને અસદ્વાસના થતાં સદતિક્રમ થયો. આ સૂક્ષ્મતા સમજવા માટે નારદજીએ કહ્યું છે :

''કિં ભૂયઃ શ્રોતુમિચ્છસિ'' ભક્તિમાર્ગ જ એવો છે કે જેમાં દુર્વાસના ગઈ હોય તે પાછી ઉદ્‌ભવતી નથી. જ્ઞાન અને કર્મ વડે વાસના નિવૃત્ત થાય છે પણ પાછી ઉપમર્દક ભાવથી કાળે કરીને દુર્વાસના થાય છે.

''કષાયપંક્તિઃ કર્માણિ'' દોષને પકવનાર કર્મો છે. પકવ થયેલ દોષો તુરત નાશ પામે

છે એ ઉપાય આ પ્રકરણમાં બતાવે છે. સાધારણ ધર્મ તથા વર્ણાશ્રમ ધર્મવડે દુર્વાસિનાનો નાશ થાય છે. બ્રહ્માંડમાં જેટલા ધર્મ વાસનાનાં પોષક છે તેની નિવૃત્તિમાટે **"સત્યં શૌચં"** વગેરે ત્રીસ ધર્મ કહેવામાં આવ્યા છે તેનાથી બધી દુર્વાસિનાઓનો નાશ થાય છે. એ બધા ધર્મ ભગવાનના છે તે જો હૃદયમાં આવે તો હૃદયમાં ભગવાનની સ્થિતિ કરાવે અને દેહાત્મભાવનું દહન કરે. તેથી એક અધ્યાયથી બ્રહ્મચારી અને વાનપ્રસ્થના ધર્મ કહ્યા, ત્રીજામાં સન્ન્યાસ ધર્મ કહ્યા. તેથી પણ ધર્મનું ફળ અર્થ અને કામ તો નથી એમ કહેવામાં આવી ગયું. એ પ્રકારે સામાન્ય અને વર્ણાશ્રમ ધર્મથી વાસનાનો ક્ષય થાય, પછી ભક્તિ થાય છે. ભક્તિનો અધિકાર વાસનાવાળાને નથી. છતાં સત્સંગ કે સંગ થી કૃષ્ણને ભજે પણ વાસનાનું મૂળ ગયેલું ન હોવાથી ભક્તિ કરતાં-કરતાં એને હરિમાં દ્વેષ થાય અથવા દુર્બુદ્ધિ થાય તો એનાથી અપરાધ થાય છે. ભક્તિ કરે છતાં એ દુષ્ટ એટલે દોષવાળો થાય છે. ત્યારે ભગવાન્ એવા ભક્તની ઉપેક્ષા કરે છે ત્યારે કાળકર્મ આદિના ઉપદ્રવથી એ દુર્વાસિનાવાળો ભક્ત દુઃખ પામે છે. ભીષ્મ, અક્રૂર વગેરે એના દૃષ્ટાન્ત છે. યુધિષ્ઠિર કૃષ્ણના ભક્ત છે તેને નારદજી કર્મનો ઉપદેશ કરે છે. એમાં કહે છે કે જીવ વિધર્મ આદિનો ત્યાગ કરી કર્મ કરે તો દુર્વાસિના મટે, જીવને બ્રહ્મભાવ થાય ત્યારે વાસના ટળે પણ ગુરુના ઉપદેશ વગેરેથી જ્ઞાન થાય ત્યારે દોષ પક્વ થઈ એનો નાશ થાય. એનો ઉપાય જ્ઞાન અને ભક્તિ બન્ને છે. તપવડે પ્રાણની વાસના, યોગવડે ઈન્દ્રિયની અને કર્મવડે શરીરની વાસના નષ્ટ થાય છે. સર્વ વર્ણવાળાએ પાંચ પ્રકારનું કર્મ કરવું પણ એમાં ભક્તિ જે અધિકાર આપે તે કોઈ આપી શકતું નથી. અન્તઃકરણના ધર્મ ક્ષીણ થાય ત્યારે વાસના ક્ષય પામે. માટે ધર્મોનું વર્ણન કર્યું છે. સર્વનું મૂળ બ્રાહ્મણો છે. એમની કૃપાથી બધું થાય. એ બ્રાહ્મણો જ મર્યાદામાં મુખ્ય સાધનરૂપ છે તેમની સેવાથી વાસના મટે છે એમ બતાવવામાં માટે જય, વિજયને બ્રાહ્મણનો શાપ થયો અને ત્રણ જન્મે પાછા ભગવાનને પામવાનો પ્રસાદ પણ એમની પાસેથી મળ્યો. એ સ્કન્ધનો સાર છે. સર્વનું કારણ ભગવાન્ છે. એ જેમાં નિષ્ઠા કરાવે તે કરવું. એ બધી ભગવાનની લીલા છે. ભગવાન્ સ્વતન્ત્ર છે. અહીં **'ઊતિલીલા'** સમાપ્ત થાય છે. ટૂંકમાં પંદર અધ્યાયથી જીવને પોત પોતાના કર્મને અનુસારે જે વાસના થાય છે તેનું વર્ણન આ સ્કન્ધમાં કરવામાં આવે છે. એ કર્મ વાસનાનું નામ જ **'ઊતિલીલા'**. ભેદવડે એ શુભ અને અશુભ એ બે પ્રકારની છે. મોટાનો કોપ થાય તો તેથી અશુભ વાસના થાય છે. અનુગ્રહ થવાથી શુભ વાસના થાય છે. ભગવાનના દ્વારપાલ જય, વિજય વૈકુંઠમાં રહેતા હતા તેઓને ભગવદ્ ભક્ત સનક આદિકના કોપથી ભગવાન્‌માં અશુભ વાસના થઈ. પ્રહ્લાદ દૈત્ય હોવા છતાં તેને નારદજીના અનુગ્રહથી ભગવદ્ભક્તિરૂપ વાસના થઈ.

પોતાનો ભક્ત દ્વેષ કરતો હોય છતાં ભગવાન્ એનું રક્ષણ કરે છે. તેથી જ જય, વિજયને ત્રીજે જન્મે ભગવાને પોતાની પાસે લઈ લીધા છે. આ ઉપરથી ડાહ્યા પુરુષે મોટાનો અનુગ્રહ થાય એવો પ્રયત્ન કરવો. એટલા માટે અહીં **'ઊતિલીલા'** નું લક્ષણ કહ્યું છે તેથી અહીં દશ અધ્યાયવડે હિરણ્યકશિપુ અને પ્રહ્લાદ ને મોટાના કોપથી તથા મોટાના અનુગ્રહથી અસદ્વાસના અને સદ્વાસના કહેવામાં આવે છે. અસદ્વાસના મોટાના કોપથી થાય છે તેનું વર્ણન પાંચ અધ્યાયથી કરવામાં આવ્યું છે. હિરણ્યકશિપુને વિષ્ણુના ભક્ત પોતાના પુત્ર પ્રહ્લાદની સાથે શાપને લીધે વિરોધ થયો. પુત્રમાં વિરોધ કેમ સંભવે? કારણ એ છે કે હિરણ્યશિપુ, હિરણ્યાક્ષ પૂર્વ અવસ્થામાં ભગવાનના દ્વારપાલ, જય, વિજય હતા. એણે બ્રાહ્મણને (સનક આદિને) વૈકુંઠમાં જતા અટકાવ્યા ત્યારે એ વખતે એમણે એને ભગવદ્ ધામમાં વિષમતા કરતા જોઈને શાપ આપ્યો તમે વૈકુંઠમાં વાસ કરવાને લાયક નથી પણ પૃથ્વી ઉપર રહેવા લાયક છો; તેથી પૃથ્વીમાં જાઓ ત્યારે તેઓ પૃથ્વી ઉપર દૈત્યો થયા અને એને લીધે જ એણે ભક્તપુત્રનો પણ દ્રોહ કર્યો.

પહેલું અસદ્વાસના પ્રકરણ

અધ્યાય ૧

હિરણ્યકશિપુને ભક્તપુત્રમાં વેર થવાનું કારણ

સમઃ પ્રિયઃ સુહૃદ્બ્રહ્મન્ ભૂતાનાં ભગવાન્ સ્વયમ્ ।।
ઈન્દ્રસ્યાર્થે કથં દૈત્યાન્ અવધીદ્વિષમો યથા ।।૧।।

પરીક્ષિતે પૂછ્યું : ભગવાન્ તો સર્વ પ્રાણીના સુહૃદ અને સર્વના પ્રિય છે. ભગવાન્ તો સ્વભાવથી જ ભેદભાવ રહિત છે તો એમણે વિષમ દૃષ્ટિ વાળો કરે તેમ ઈન્દ્રને માટે દૈત્યોને કેમ માર્યા? ।।૧।

હે બ્રહ્મન્! સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનન્દરૂપ ભગવાન્ તો સ્વયં પરિપૂર્ણ કલ્યાણ સ્વરૂપ છે તેથી દેવોથી કાંઈ કામ લેવાનું નથી અને નિર્ગુણ હોવાથી દૈત્યો સાથે વેર-વિરોધ નથી તેમ ઉદ્વેગ પણ નથી ।।૨।।

હે ભગવત્ પ્રેમના સૌભાગ્યથી સમ્પન્ન મહાત્મન્! અમને સર્વને નારાયણના ગુણોના સમ્બન્ધમાં ભારે સન્દેહ ઉત્પન્ન થયો છે તે આપ જ દૂર કરવાને સમર્થ છો ।।૩।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે મહારાજ! તમે ભગવાનનું અદ્‌ભુત ચરિત પૂછ્યું એ બહુ જ સારું કર્યું. હું તમને નારદજી વગેરે ઋષિઓ ગાય છે તે ભગવાનની કથા શ્રીવેદવ્યાસજીને નમસ્કાર કરીને કહીશ. એમાં ભગવાનની ભક્તિને વધારનાર ભગવદ્ભક્તિનું પવિત્ર માહાત્મ્ય આવે છે. ।।૪-૫।।

(હવે પછી આપેલા મોટા કૌંસમાંના ૩ શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત છે). જીભ મેળવીને જે કીર્તન કરવા યોગ્ય વિષ્ણુનું કીર્તન કરતો નથી તે દુર્બુદ્ધિવાળો મોક્ષરૂપી સીડી મેળવ્યા છતાં એની ઉપર ચઢી શકતો નથી ।।૧।।

એટલા માટે જેઓ ગોવિન્દનું માહાત્મ્ય જે આનન્દરસથી સુન્દર છે તે નિત્ય શ્રવણ કરી ગાય છે તેઓ નિઃસંશય કૃતાર્થ થાય છે ।।૨।।

માટે હે ધૈર્યવાન્ નૃપ શ્રેષ્ઠ! એ પવિત્ર કરનારી તથા મહાપુણ્ય આપવા વાળી અને ગોવિન્દના માહાત્મ્યથી ભરેલી કથા તમે સાંભળો ।।૩।।

કોઈને વ્યકતતાથી ન જણાય માટે અજન્મા અને નિર્ગુણ ભગવાન્ પોતાની સૃષ્ટિ કરનારી માયાના ગુણોનો સ્વીકાર કરી બાધ્ય-બાધકભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ મરનાર અને મારનાર બન્નેનાં પરસ્પર વિરોધી રૂપો ગ્રહણ કરે છે ।।૬।।

સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ એ ત્રણ ગુણ પ્રકૃતિના છે, આત્માના નથી તે ત્રણ ગુણો પણ એક્દમ વધી કે ઘટી જતા નથી ।।૭।।

ભગવાન્ સમય-સમયની ઈચ્છા પ્રમાણે ગુણોનો સ્વીકાર કરે છે, સત્ત્વ ગુણની વૃદ્ધિના સમયે દેવતા અને ઋષિઓને, રજોગુણની વૃદ્ધિના સમયે દૈત્યોને અને તમોગુણની વૃદ્ધિના સમયે યક્ષો અને રાક્ષસો ની અંદર આવિષ્ટ થઈને એઓને વધારે છે ।।૮।।

જેમ અગ્નિ એક છતાં ઉપાધિ ભેદથી ભિન્ન છે તેમ ભગવાન્ એક છતાં દેવ, અસુર અને મનુષ્ય માં ભિન્ન દેખાય છે. વિદ્વાન પુરુષો કાષ્ઠના મથનથી અગ્નિની પેઠે આ દેહમાંથી આત્માને જુદો મેળવી શકે છે ।।૯।।

જ્યારે પરમેશ્વર પોતાને માટે શરીરો ઉત્પન્ન કરવા ધારે છે ત્યારે એ પોતાની માયાથી રજોગુણની અલગ સૃષ્ટિ કરે છે. જ્યારે તે વિચિત્ર યોનિઓમાં ક્રીડા કરવાની ઈચ્છા કરે છે ત્યારે સત્ત્વગુણની સૃષ્ટિ કરે છે અને શયનની ઈચ્છા કરે છે ત્યારે એ તમોગુણને વધારે છે ।।૧૦।।

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ સત્ય સંકલ્પ છે. એની ઈચ્છામાં હર બ્રહ્મા આદિ પણ

મીન મેખ ન કરી શકે. તેઓ જ જગતની ઉત્પત્તિના કારણ પ્રકૃતિ અને પુરુષ ના સહકારી અને આશ્રય કાળને ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી તે કાળને આધીન નથી પણ કાળ તેને આધીન છે. એ કાળરૂપી ઈશ્વર જ્યારે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ કરે છે ત્યારે સત્ત્વમય દેવતાઓનું બળ વધારે છે અને ત્યારે જ એ પરમ તમોગુણી દૈત્યોનો સંહાર કરે છે. ખરેખર તો એ જ સમ જ છે ।।૧૧।।

હે રાજન્! આ વિષયમાં દેવર્ષિ નારદજીએ પરમ પ્રેમથી એક ઈતિહાસ કહ્યો હતો. આ સમયની વાત છે જ્યારે રાજસૂય યજ્ઞમાં તમારા દાદા યુધિષ્ઠિરે એમને એ બાબતમાં એક પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો ।।૧૨।।

એ મહાન રાજસૂય યજ્ઞમાં રાજા યુધિષ્ઠિરે પોતાની જ આંખે એક ભારે આશ્ચર્ય જનક ઘટના જોઈ કે ચેદિરાજ શિશુપાલ બધાના દેખતાં જ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણમાં સમાઈ ગયો. તેનું શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્‌માં સાયુજ્ય થઈ ગયું ।।૧૩।।

એ જોઈને યજ્ઞમાં પાંડુના પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર વિસ્મય પામી ગયા અને ત્યાં બેઠેલા નારદમુનિને બધા મુનિઓના સાંભળતાં પૂછયું ।।૧૪।।

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : અહો! આ તો એક અદ્‌ભુત વાત કહેવાય કે શિશુપાલ શ્રીકૃષ્ણની સાથે શત્રુતા રાખતો હતો છતાં અનન્ય ભક્તને પણ દુર્લભ એવી વાસુદેવ રૂપ પરતત્ત્વની એને પ્રાપ્તિ થઈ ।।૧૫।।

હે મુને! અમને બધાને એ જાણવાની ઈચ્છા છે. ભગવાનની નિંદા કરવાથી વેન રાજાને તો ઋષિઓએ નરકમાં પહોંચાડ્યો હતો ।।૧૬।।

દમ ઘોષનો છોકરો આ પાપી શિશુપાલ અને દુર્મતિ દન્તવક્ત્ર બન્ને જ્યારથી બોલતાં શીખ્યા ત્યારથીજ અત્યાર સુધી ભગવાનની સાથે દ્વેષજ કરતા રહ્યા છે ।।૧૭।।

અવિનાશી પરબ્રહ્મ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને તેમણે અનેકવાર ગાળો દીધા કરી છે. પરન્તુ એના ફળરૂપે એમની જીભમાં કોઢ નીકળ્યો નહિ કે એને ઘોર અન્ધકારમય નરકમાં પણ જવું પડ્યું નહિ ।।૧૮।।

પરન્તુ જે ભગવાનની પ્રાપ્તિ અત્યન્ત દુર્લભ છે તેના સ્વરૂપમાં બધા લોકોનાં દેખતાં અનાયાસ જ લયને પામ્યા, એવું કેમ બન્યું? ।।૧૯।।

એ વિષયમાં વાયુમાં દીવાની જ્યોતિની માફક મારી બુદ્ધિ ભમ્યા કરે છે. હે ભગવન્! આ અત્યન્ત અદ્‌ભુત ઘટનાનું રહસ્ય મને કહો ।।૨૦।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : યુધિષ્ઠિરનું વચન સાંભળી સર્વ સમર્થ નારદ ઋષિ પ્રસન્ન થયા અને બધી સભા સાંભળે તેમ યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યા ।।૨૧।।

નારદજીએ કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર! નિંદા, સ્તુતિ, સત્કાર અને તિરસ્કાર તો આ શરીરના થાય છે અને આ શરીરની કલ્પના પ્રકૃતિ અને પુરુષનો વિવેક ન હોવાથી જ થઈ છે ।।૨૨।।

જ્યારે આ શરીરને જ આત્મા માની લેવામાં આવે છે ત્યારે ''આ હું છું અને આ મારું છે'' એવી ધારણા બંધાય છે. આ જ બધા ભેદભાવનું મૂળ છે. એને લીધે જ માર અને દુર્વચનોથી દુઃખ થાય છે ।।૨૩।।

જે દેહમાં અભિમાન છે તે દેહનો વધ થતાં પ્રાણી પોતાનો વધ થયો એમ સમજે છે, પરન્તુ એવું અભિમાન ભગવાન્‌માં તો છે નહિ કારણ કે તે અદ્વિતીય અને સર્વાત્મા છે. એ જે બીજાને દંડ દે છે એ પણ એમના કલ્યાણને માટે જ, ક્રોધથી અથવા દ્વેષથી નહિ. તો પછી ભગવાનની બાબતમાં હિંસાની કલ્પના તો કરી જ કેવી રીતે શકાય? ।।૨૪।।

તેથી (ભગવાન્‌માં આમ દેહાભિમાન ન હોવાથી) ભલે તો પૂરા વેરભાવથી અથવા નિર્વૈર ભક્તિભાવથી, ભયથી, સ્નેહથી અથવા કામથી ગમે તેમ હોય, ભગવાન્‌માં પોતાનું મન પૂરેપૂરું લગાડી દેવું જોઈએ. ભગવાનની દષ્ટિએ આ બધા ભાવોનું મૂલ્ય એક સરખું છે ।।૨૫।।

હે યુધિષ્ઠિર! મારો તો એવો દઢ નિશ્ચય છે કે મનુષ્ય વેરભાવથી ભગવાન્‌માં જેટલો તન્મય થઈ જાય છે એટલો ભક્તિભાવથી થતો નથી ।।૨૬।।

ભમરી કીડાને ઉપાડી લાવી ભીંતમાંના પોતાના દરમાં પૂરી મૂકે છે. તે કીડો ઉદ્વેગ અને ફફડાટ ને લીધે ભમરીનું જ ચિન્તન કરતાં-કરતાં ભમરી જેવો જ (એક મત પ્રમાણે ભમરી જ) બની જાય છે ।।૨૭।।

આ જ વાત ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના સમ્બન્ધમાં પણ એટલી જ સાચી છે. લીલાથી મનુષ્ય જણાતા એ સર્વશક્તિમાન ભગવાન્ જ છે. એની સાથે વેર કરનારા પણ એનું ચિન્તન કરતાં-કરતાં પાપ રહિત થઈ એને જ પ્રાપ્ત થઈ ગયા ।।૨૮।।

એક નહિ અનેક મનુષ્યો કામથી, દ્વેષથી, ભયથી અને સ્નેહથી પોતાના મનને ભગવાન્‌માં લગાડી દઈ એ જ રીતે ભગવાનને પ્રાપ્ત થયા જેવી રીતે ભક્તો ભક્તિથી પ્રાપ્ત થયા ।।૨૯।।

હે રાજન્! ગોપીઓ કામથી, કંસ ભયથી, શિશુપાલ, દન્તવક્ત્ર વગેરે રાજાઓ દ્વેષથી, યાદવો કુટુમ્બના સમ્બન્ધથી તમે સ્નેહથી અને અમે ભક્તિથી પોતાનું મન ભગવાન્‌માં લગાડ્યું છે ।।૩૦।।

ભક્તો સિવાય જે પાંચ પ્રકારના ભગવાનનું ચિન્તન કરનારા છે એમાંથી રાજા વેનની તો એકેયમાં ગણના ન થાય. કારણ કે તે પાપી હતો અને તેણે કોઈ પણ પ્રકારે ભગવાન્‌માં મન લગાડ્યું ન હતું. તેથી પોતાનું મન ગમે તેમ કરીને શ્રીકૃષ્ણમાં તન્મય કરી દેવુ જોઈએ ।।૩૧।।

હે પાંડવ! વળી તમારી માસીના પુત્ર શિશુપાલ અને દન્તવક્ત્ર વિષ્ણુના મુખ્ય પાર્ષદ હતા પણ બ્રાહ્મણોના શાપથી એ ભગવત્પદથી ચ્યુત થઈ (ખસી) ને અહીં આવ્યા હતા ।।૩૨।।

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : ભગવાનના દાસનો પરાભવ કરે એવો શાપ કેવો? અને કોનો હોય જેથી ભગવાનના ચરણમાં પહોંચેલાનો પણ સંસારમાં પાત થાય? આ વાત મને તો માનવામાં ન આવે તેવી લાગે છે ।।૩૩।।

જેને પ્રાકૃત દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ નથી તેવા વૈકુંઠપુરમાં રહેનારાઓને અહીં પ્રાકૃત શરીરનો સમ્બન્ધ કેવી રીતે થવા પામ્યો એ આપ અવશ્ય સંભળાવો ।।૩૪।।

નારદજીએ કહ્યું : એક વખતે દૈવ ઈચ્છાથી બ્રહ્માજીના માનસ પુત્રે સનકાદિક ત્રણ લોકમાં ફરતા-ફરતા વિષ્ણુના લોકમાં આવ્યા ।।૩૫।।

આમ તો તેઓ પૂર્વજના પણ પૂર્વજ છે, પ્રાચીનમાં પ્રાચીન છે પણ લાગે છે એવા કે જાણે પાંચ વર્ષના બાળક હોય. વસ્ત્ર પણ પેહેરતા નથી. એમને સાધારણ બાળકો જાણી દ્વારપાલોએ દ્વાર આગળ રોકી દીધા ।।૩૬।।

બ્રાહ્મણો ગુસ્સે થયા અને દ્વારપાલોને શાપ આપ્યો:‘‘રજોગુણ અને તમોગુણ રહિત ભગવાનનાં ચરણમાં તમે રહેવાને લાયક નથી. માટે હે મૂર્ખો! તમે અહીંથી પાપમયી આસુરી યોનિમાં જલદી જાઓ’’ ।।૩૭।।

શાપ લાગતાં એ વૈકુંઠથી પડવા લાગ્યા ત્યારે બ્રાહ્મણો દયા લાવી બોલ્યા કે ફરીથી ત્રણ જન્મે તમે પાછા વૈકુંઠમાં આવી જશો ।।૩૮।।

એ જય વિજય દૈત્યદાનવના સમાજમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ દિતિના પુત્રો રૂપે હિરણ્યકશિપુ અને હિરણ્યાક્ષ થયા જેમાં હિરણ્યાક્ષ નાનો અને હિરણ્યકશિપુ મોટો હતો ।।૩૯।।

હિરણ્યકશિપુને ભગવાને નૃસિંહરૂપે પ્રકટ થઈને માર્યો અને હિરણ્યાક્ષને પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવાને ભગવાને વરાહ અવતાર ગ્રહણ કરીને માર્યો ।।૪૦।।

પોતાનો પુત્ર પ્રહ્લાદ ભગવત્પ્રેમી હોવાથી હિરણ્યકશિપુની ઈચ્છા એને મારી નાખવાની હતી અને એ આશય પૂરો કરવા પ્રહ્લાદને અનેક પ્રકારનાં દુઃખ આપવા લાગ્યો ।।૪૧।।

પરન્તુ પ્રહ્લાદ સર્વાત્મા ભગવાનના પરમ પ્રિય થઈ ગયા હતા, સમદર્શી બની ગયા હતા, ભગવાનના પ્રભાવથી સુરક્ષિત હતા તેથી અનેક ઉપાયો કર્યા છતાં હિરણ્યકશિપુ એને મારી નાખવામાં સફળ ન જ થયો ।।૪૨।।

એ જ બન્ને વિશ્રવા મુનિદ્વારા કેશિની (કૈકસી) ના ગર્ભથી રાક્ષસોના રૂપમાં પેદા થયા. એમનાં નામ હતા રાવણ અને કુમ્ભકર્ણ. એમના ઉત્પાતોથી તો બધા લોકો ઘણાં દુઃખી થવા લાગ્યા ।।૪૩।।

ત્યારે પણ ભગવાને રામાવતાર ધારણ કરી બ્રાહ્મણના શાપથી છોડાવવામાટે એ બન્નેને માર્યા. હે પ્રભો! તમે રામનાં આ પરાક્રમો માર્કંડેય મુનિના મુખથી સાંભળશો ।।૪૪।।

એ બન્ને જય-વિજય આ વખતે ક્ષત્રિય કુળમાં તમારી માસીના પુત્રો થયા હતા. શ્રીકૃષ્ણના ચક્રનો સ્પર્શ થઈ જવાથી તેઓ હમણાં જ પાપમુક્ત થઈ સનકાદિના શાપથી મુક્ત થઈ ગયા ।।૪૫।।

વેરભાવને લીધે નિરન્તર તેઓ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું ચિન્તન કર્યા કરતા હતા. તે તીવ્ર તન્મયતાના ફલરૂપે તેઓ ભગવાનને પ્રાપ્ત થઈ ગયા અને ફરી એમના પાર્ષદ બની જઈ એમના જ સાન્નિધ્યમાં પહોંચી ગયા ।।૪૬।।

વિદ્વેષો દયિતે પુત્રે કથમાસીન્મહાત્મનિ ।।
બ્રૂહિ મે ભગવન્ યેન પ્રહ્લાદસ્યાચ્યુતાત્મતા ।।૪૭।।

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું : હે ભગવન્! હિરણ્યકશિપુએ પોતાના પુત્ર પ્રહ્લાદ ઉપર આટલો બધો દ્વેષ કેમ કર્યો? તેમાંય વળી પ્રહ્લાદ તો મહાત્મા હતા! સાથે એ પણ મને બતાવો કે પ્રહ્લાદ કયા સાધનથી ભગવન્મય થઈ ગયા ।।૪૭।।

ઈતિ શ્રીભાગવત સપ્તમસ્કન્ધમાં (પહેલો અસદ્વાસના પ્રકરણનો)
''હિરણ્યકશિપુને ભક્તપુત્રમાં વેર થવાનું કારણ''
નામનો પહેલો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૨

હિરણ્યકશિપુએ હિરણ્યાક્ષના શોકથી દિતિ તથા એના પુત્રોને મુક્ત કર્યા

વિશેષ : આ બીજા અધ્યાયમાં પોતાના ભાઈને મારનાર વિષ્ણુનો દ્રોહ કરતો હિરણ્યકશિપુ દૈત્યોદ્વારા લોકનો નાશ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને ભાઈના શોકથી દુઃખી થતા પોતાના કુટુમ્બને જ્ઞાનના ઉપદેશથી શાન્ત કરે છે.

ભ્રાતર્યેવં વિનિહતે હરિણા ક્રોડમૂર્તિના ।।
હિરણ્યકશિપૂ રાજન્ પર્યતપ્યદ્રુષા શુચા ।।૧।।

નારદજીએ કહ્યું : હે રાજન્! વરાહરૂપ ધારણ કરનાર ભગવાને ભાઈને માર્યો તેથી હિરણ્યકશિપુ ક્રોધથી ભભૂકી ઊઠ્યો અને શોકથી પરિતાપ કરવા લાગ્યો ।।૧।।

તે ક્રોધથી કમ્પવા લાગ્યો અને દાંતોથી વારંવાર હોઠ કચરવા લાગ્યો, ક્રોધથી બળતી આંખોની આગના ધુમાડાથી ધૂંધળા આકાશ તરફ જોઈને એ કહેવા લાગ્યો ।।૨।।

એ વખતે વિકરાલ દાઢો, આગ ઓકતી ઉગ્ર દૃષ્ટિ અને ચડાવેલી ભ્રમરને લીધે એના સામું તો જોઈ શકાતું ન હતું. તે શૂળ ઉઠાવી ભરી સભામાં ત્રિમૂર્ધા, ત્ર્યક્ષ, શમ્બર, શતબાહુ, હયગ્રીવ, નમુચિ, પાક, ઇલ્વલ, વિપ્રચિત્તિ, પુલોમા, શકુન વગેરેને સમ્બોધન કરીને કહેવા લાગ્યો, ‘‘દૈત્યો અને દાનવો! તમે બધા મારી વાત સાંભળો અને મારા હુકમ પ્રમાણે વગર વિલમ્બે તૈયારી કરો તેમાં ઢીલ ન થવી જોઈએ ।।૩-૫।।

ક્ષુદ્ર શત્રુઓએ સમાન બળવાળા વિષ્ણુની મદદ લઈ મારા ભાઈને એની પાસે મરાવ્યો છે ।।૬।।

આ વિષ્ણુ પહેલાં તો બહુ શુદ્ધ અને તટસ્થ હતો. પરન્તુ હમણાં-હમણાં માયાથી વરાહ વગેરેનું રૂપ લેવા લાગ્યો છે અને જેણે પોતાનો મૂળ સ્વભાવ છોડી દીધો છે. બાળકની માફક જે એની સેવા કરે તેનો પક્ષ લઈ લે છે. આમ એનું ચિત્ત સ્થિર નથી ।।૭।।

મારા શૂળથી એની ગરદન ઉડાવી દઈ, લોહી કાઢી એના રુધિરની ધારાથી મારા પ્રિય ભાઈ હિરણ્યાક્ષનું તર્પણ કરીશ ત્યારે મારા મનનું દુઃખ જશે ।।૮।।

કપટી હરિને માર્યો એટલે મૂળ કપાઈ જતાં વૃક્ષનાં પાંદડાં, ડાળીઓ એની મેળે સુકાઈ જાય તેમ વિષ્ણુ જેના પ્રાણરૂપ છે તેવા દેવો એની મેળે મરી જશે ।।૯।।

તેથી તમે બધા હમણાં-હમણાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયો થી સમૃદ્ધ પૃથ્વી ઉપર જાઓ. ત્યાં જે લોકો તપસ્યા યજ્ઞ સ્વાધ્યાય વ્રત દાન વગેરે શુભ કર્મો કરતા હોય એ બધાનેમારો ।।૧૦।।

વિષ્ણુનું મૂળ દ્વિજાતિઓના ધર્મ અને કર્મ છે; કારણ કે યજ્ઞ અને ધર્મ જ એનાં સ્વરૂપ છે. દેવતા, ઋષિ, પિતર, સમસ્ત પ્રાણી અને ધર્મનો તે જ પરમ આશ્રય છે ।।૧૧।।

જ્યાં-જ્યાં બ્રાહ્મણો, ગાયો, વેદો, વર્ણાશ્રમધર્મ અને એની ક્રિયા થતી હોય ત્યાં-ત્યાં તમે જાઓ અને તે-તે દેશમાં જઈ તે-તે દેશને બાળી નાખી ઉજ્જડ કરી દો'' ।।૧૨।।

મારફાડ તો તે દૈત્યોને સ્વભાવથી જ પ્રિય હોય છે તેથી એ સ્વામીના હુકમને આદરથી મસ્તકવડે માન આપીને પ્રજાઓનું નિકન્દન કાઢવા લાગ્યા ।।૧૩।।

શહેરો ગામડાં, નેસ, બગીચા, ખેતરો, ફરવા જવાના ઠેકાણાં, ઋષિઓના આશ્રમો, ખાણો, ખેતરો ખેડનારના નિવાસો, પર્વતની ખીણમાં રહેનારના વાસો અને અહીરોના નિવાસોને તથા વેપારના કેન્દ્ર મોટાં-મોટાં શહેરોને સળગાવી મૂક્યાં ।।૧૪।।

કેટલાક દૈત્યોએ કુહાડાથી મોટા-મોટા પુલ, ગઢ, નગરના દરવાજાને તોડી-ફોડી નાખ્યા તથા બીજાએ કુહાડીઓથી લીલાછમ ઝાડવાં કાપી નાખ્યાં. કેટલાકે વળી સળગતાં લાકડાંઓથી લોકોનાં ઘરોમાં આગ ચાંપી દીધી ।।૧૫।।

આ પ્રમાણે દૈત્યોએ નિર્દોષ પ્રજાને પીડવામાં કંઈ કસર ન રાખી. એ વખતે દેવતાઓ સ્વર્ગ છોડી દઈ છૂપા વેષમાં પૃથ્વી ઉપર ફરતા હતા ।।૧૬।।

હિરણ્યકશિપુ મરેલા ભાઈને જોઈ દુઃખી થયો અને એને અંજલિ આપી ભાઈના પુત્રોને સમજાવવા લાગ્યો ।।૧૭।।

શકુનિ, શમ્બર, ધૃષ્ટ, ભૂતસન્તાપન્, વૃક્, કાલનાભ, હરિશ્મશ્રુ અને ઉત્કચ તથા એની મા રુષાભાનુ અને એની દાદી તથા હિરણ્યાક્ષની મા દિતિ વગેરેને હિરણ્યકશિપુએ મધુર વાણીથી દેશકાળને અનુરૂપ કહ્યુંઃ ।।૧૮-૧૯।।

હિરણ્યકશિપુ બોલ્યો : હે વહાલી માતા! વહુ, પુત્રો, વીરનો શોક ન હોય. વીર

પુરુષો તો એવું જ ઇચ્છતા હોય છે કે લડાઈના મેદાનમાં પોતાના શત્રુની સામે લડતાં-લડતાં પોતે પ્રાણ છોડે ।।૨૦।।

હે દેવી! જેવી રીતે પરબ ઉપર ઘણા લોકો ભેગા થઈ જાય છે, પરન્તુ એમનું હળવું-મળવું થોડા સમયમાટે જ હોય છે તેવી રીતે કર્મવશાત્ (ઋણાનુબન્ધ પ્રમાણે) જીવો પણ આ દુનિયામાં ભેગા થાય છે અને છૂટા પડે છે ।।૨૧।।

વાસ્તવમાં આત્મા તો નિત્ય, અવિનાશી, શુદ્ધ, સર્વગત, સર્વજ્ઞ અને દેહ ઇન્દ્રિય આદિથી અલગ છે. તે પોતાની અવિદ્યાથીજ દેહ આદિની સૃષ્ટિ કરી ભોગોના સાધન સૂક્ષ્મ શરીરનો સ્વીકાર કરે છે ।।૨૨।।

જલ હાલતું હોય ત્યારે તેમાં જેનો પડછાયો પડેલો છે તેવાં વૃક્ષો પણ હાલતાં હોય તેવાં જણાય છે. ફેરફુદરડી ફરતી વખતે આખી પૃથ્વી ફરતી હોય તેમ જણાય છે. હે કલ્યાણી! તેવી જ રીતે વિષયોને લીધે મન ભટકવા લાગે છે અને સાચેસાચ તો નિર્વિકાર હોવા છતાં એની માફક આત્મા પણ ભટકતો હોય તેવા જણાય છે. આત્માને સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીરો સાથે કંઈ સમ્બન્ધ છે જ નહિ છતાં તે તેનો સમ્બન્ધી હોય તેવો જણાય છે ।।૨૩-૨૪।।

શરીર વિનાના આત્માને શરીર સમજી લેવું આ જ અજ્ઞાન છે. તેથી જ પ્રિય અથવા અપ્રિય વસ્તુઓનું મળવું કે ન મળવું થાય છે. એથી જ કર્મો સાથે સમ્બન્ધ થઈ જવાથી સંસારમાં ભટકવું પડે છે ।।૨૫।।

જન્મ, મૃત્યુ અનેક પ્રકારના શોક, અવિવેક, ચિન્તા અને વિવેકનું વિસ્મરણ બધાંનું કારણ આ અજ્ઞાન જ છે ।।૨૬।।

આ વિષયમાં મહાત્માઓ એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેતા હોય છે તે ઇતિહાસ મરી ગયેલા મનુષ્યના સમ્બન્ધીઓ સાથે યમરાજને વાતચીત છે. ધ્યાનથી તમે તે સાંભળો ।।૨૭।।

ઉશીનર દેશમાં એક ખૂબ યશસ્વી રાજા હતો. એનું નામ હતું સુયજ્ઞ. લડાઈમાં શત્રુઓએ તેને મારી નાખ્યો. એ વખતે એનાં સગાં વહાલાં એને ઘેરીને બેસી ગયાં ।।૨૮।।

એનું રત્નનું કવચ છિન્ન-ભિન્ન થઈ ગયું હતું. ઘરેણાં અને માલાઓ અસ્ત-વ્યસ્ત થઈ ગઈ હતી. બાણોના મારથી હૃદય ચીરાઈ ગયું હતું. શરીર લોહીમાં લદબદ હતું. વાળ વિખરાઈ ગયા હતા. આંખો નાશ પામી ગઈ હતી. ક્રોધને લીધે એના હોઠ

દાંતોથી દબાયેલા હતા. કમલના જેવું એનું મુખ ધૂળથી ઢંકાઈ ગયું હતું અને કપાઈ ગયેલો હાથ હથિયાર સાથે લડાઈના મેદાનમાં પડ્યો હતો ।।૨૯-૩૦।।

પોતાના પતિદેવ ઉશીનર નરેશની દૈવવશ આ દશા દેખી રાણીઓને બહુ દુઃખ થયું. તેઓ ''હા નાથ! અમે અભાગણી તો વગર મોતે મરી ગઈ'' એમ માંથા કુટતી વારંવાર પોતાના સ્વામીના ચરણોમાં ઢળી પડી ।।૩૧।।

તેઓ જોરજોરથી એટલું રોવા લાગી કે એમની છાતી ઉપર થઈને પડતાં આંસુઓએ એમના પ્રિયતમનાં ચરણકમલ ભીંજવી દીધાં. એમના કેશ અને ઘરેણાં આમતેમ વિખરાઈ ગયાં. તેઓ કરુણ રુદન સાથે એવો વિલાપ કરી રહી હતી કે જે સાંભળીને મનુષ્યોના હૃદય શોકમાં ડુબાડી દે ।।૩૨।।

અરે! નિર્દય વિધાતાએ આપને અમારી આંખોથી અળગા કરી દીધા જે પ્રથમ આખા ઉશીનર દેશનું પોષણ કરનાર હતા તે જ આપ આજે બધાનો શોક વધારનાર થઈ ગયા ।।૩૩।।

હે મહીપતે! આપ કદરદાન અને પરમ સુહૃદ હતા. આપના વગર અમે કેમ જીવી શકીશું? આપ જ્યાં જાઓ ત્યાં આપના ચરણની સેવામાટે અમ દાસીઓને પાછળ-પાછળ આવવાની રજા આપો ।।૩૪।।

એમ પતિના શબને ગોદમાં લઈને વિલાપ કરતી તેઓ પોતાના મરેલા પતિની દહન ક્રિયામાટે પણ આપવા માગતી ન હતી એટલામાં સૂર્યાસ્ત થયો ।।૩૫।।

એ વખતે સદ્ગત રાજાના કુટુમ્બીજનોના શોકને સાંભળી યમરાજા પોતે બાળકનું રૂપ લઈ એમની પાસે આવી પહોચ્યાં અને તેણે તેમને કહ્યું ।।૩૬।।

યમરાજે કહ્યું : અહો આશ્ચર્યની વાત છે! આ લોકો તો મારાથી કયાંય મોટા અને શાણા છે, લોકોનાં જન્મમરણ રોજે-રોજ તેઓ જુએ છે છતાં આટલા મૂઢ થઈ રહ્યા છે. અરેરે! આ મનુષ્ય જ્યાંથી આવ્યો હતો ત્યાં જ ચાલ્યો ગયો. આ લોકોએ પણ એક દિવસ તો ત્યાં જ જવાનું છે તો પછી તેઓ આ નિરર્થક શોક શાને કરે છે? ।।૩૭।।

અમે પરમ ધન્ય છીએ કારણ કે અમને અમારાં માં-બાપે છોડી દીધા છતાં અમે કંઈ ચિન્તા કરતા નથી. વાઘ વગેરે અમને ખાઈ જતા નથી; તેથી ગર્ભમાં જે રક્ષા કરે છે તે જ સર્વત્ર રક્ષા કરે છે ।।૩૮।।

હે અબલાઓ! જે નિર્વિકાર ઈશ્વર પોતાની ઈચ્છાથી આ જગત્ પેદા કરે છે તે

જ રક્ષા કરે છે અને લોપ કરે છે. આ જગત્ ભગવાનની ક્રીડારૂપ છે. માત્ર તે આ ચરાચર જગતને દંડ યા પુરસ્કાર આપવા સમર્થ છે ।।૩૯।।

ભાગ્ય સવળું હોય તો રસ્તામાં પડી ગયેલી વસ્તુ જેમની તેમ અકબંધ પડી રહે છે. પણ ભાગ્ય અવળું થતાં ઘરની અંદર તિજોરીમાં રાખેલી વસ્તુ પણ ચોરાઈ જાય છે. દૈવની દયાદષ્ટિથી કંઈ પણ સહાય વિના જીવ જંગલમાં ઘણા દિવસ જીવતો રહે છે પણ દૈવ વિપરીત થતાં ઘરમાં સુરક્ષિત રહેવા છતાં તે મરણને શરણે થાય છે ।।૪૦।।

બધાં પ્રાણીઓનું મૃત્યુ પોતપોતાનાં પૂર્વજન્મોની કર્મવાસના પ્રમાણે ચોક્કસ સમયે થાય છે અને તે જ પ્રમાણે જન્મ પણ થાય છે. પણ આત્મા શરીરથી બિલકુલ જુદો છે તેથી તેમાં રહેવા છતાં એના જન્મ-મૃત્યુ આદિ ધર્મોથી એ અસ્પૃષ્ટ જ રહે છે અર્થાત્ આત્મા અલિપ્ત રહે છે ।।૪૧।।

આ શરીર પુરુષના મોહથી થાય છે. જેમ આપણે ઘરને જુદું અને માટી-પથ્થરનું બનેલું ગણીએ છીએ તેમ શરીર આત્માથી જુદું છે. જેમ જળમાંથી પરપોટો, માટીથી ઘડો અને સુવર્ણથી કુંડળ બને છે, રૂપાન્તરિત થાય છે અને નાશ પામેછે તેમ શરીર કાળે કરીને ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે ।।૪૨।।

જેવી રીતે કાષ્ઠમાં રહેલો વ્યાપક અગ્નિ તેનાથી સ્પષ્ટ રીતે જુદો છે જેવી રીતે દેહમાં રહેવા છ્તાં વાયુનો એની સાથે કંઈ સમ્બન્ધ નથી જેવી રીતે આકાશ બધી જગાએ એકસરખું હોવા છતાં કોઈના દોષગુણથી લિપ્ત થતું નથી તેવી જ રીતે સમસ્ત દેહઈન્દ્રિયોમાં રહેવાવાળો અને તેમનો આશ્રય પણ એમનાથી અલગ અને નિર્લિપ્ત છે ।।૪૩।।

જેનો તમે શોક કરો છો તે સુયજ્ઞ નામનું શરીર અહીં સૂતું છે, પરન્તુ જે સાંભળનાર અને પછી ઉત્તર આપનાર હતો તે તો પહેલાંય દેખાતો નહોતો અને હાલ પણ દેખાતો નથી તો પછી શોક કોનો? ।।૪૪।।

તમારી જો એવી માન્યતા હોય કે પ્રાણ જ બોલવાવાળો અને સાંભળવાવાળો હતો તે જતો રહ્યો તો તે માન્યતા મૂર્ખતાપૂર્ણ છે કારણ કે નિદ્રાવસ્થામાં પ્રાણ તો હોય છે પણ નથી તો તે બોલતો કે નથી સાંભળતો.) શરીરમાં બધી ઈન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિનું કારણ જે મહાપ્રાણ છે તે પ્રધાન હોવા છતાં બોલવા અથવા સાંભળવા વાળો નથી. કારણ કે તે જડ છે. દેહ અને ઈન્દ્રિયો દ્વારા બધા પદાર્થોને દ્રષ્ટા જે

આત્મા છે તે શરીર અને પ્રાણ બન્નેથી અલગ છે ।।૪૫।।

જો કે તે મર્યાદિત નથી, વ્યાપક છે તો પણ પંચભૂત, ઈન્દ્રિય અને મનથી યુક્ત ઉચ્ચ-નીચ દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી આદિ) શરીરોને ગ્રહણ કરે છે અને પોતાના વિવેકબળથી મુક્ત પણ થઈ જાય છે. વાસ્તવમાં તો એ આ બધાથી અલગ છે ।।૪૬।।

જ્યાં સુધી પાંચ પ્રાણ, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, બુદ્ધિ અને મન આ સત્તર તત્ત્વોથી બનેલા લિંગશરીરથી યુક્ત રહે છે ત્યાં સુધી જ તે કર્મોથી બંધાએલો રહે છે અને બંધનને કારણે જ માયાથી થતા મોહ અને કલેશ એનો પીછો છોડતા જ નથી ।।૪૭।।

પ્રકૃતિના ગુણો અને તેનાથી બનેલી વસ્તુઓને સત્ય સમજવી અથવા કહેવી એ ખોટો દુરાગ્રહ છે. મનોરથના સમયે કલ્પી લીધેલી અથવા સ્વપનમાં દેખાતી વસ્તુઓની માફક ઈન્દ્રિયોદ્વારા જે કંઈ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે બધું મિથ્યા છે. વ્યવહાર ક્ષણિક હોય છે, નિત્ય નથી હોતા. સ્વપનકાલ માત્ર હોયછે ।।૪૮।।

તેથી શરીર અને આત્મા નું તત્ત્વ જાણનારા પુરુષો અનિત્ય શરીરમાટે શોક કરતા નથી તેમજ નિત્ય આત્માને માટે પણ શોક કરતા નથી. પરન્તુ જ્ઞાન દઢ ન હોવાથી શોક કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે તેનો કોઈ શોક મટાડી શકતું નથી. શોક કરવાથી એ વસ્તુમાં કાંઈ ફેરફાર થતો નથી ।।૪૯।।

ઈશ્વરે જેને પક્ષીનો કાળ બનાવ્યો છે તેવો એક પારધી વનમાં જ્યાં-ત્યાં જાળ ફેલાવી પક્ષીઓને એમાં ફસાવવાના લોભથી બેઠો હતો ।।૫૦।।

ત્યાં બે ચકલાં ફરતાં દેખાયાં તેમાં ચકલી પારધીના પ્રયત્નથી એકદમ જાળમાં આવી ગઈ ।।૫૧।।

કાલવશાત્ તે જાળના ફન્દામાં ફસાઈ ગઈ. નરપક્ષીને પોતાની માદાની આફત જોઈ બહુ દુઃખ થયું. તે બિચારો એને છોડાવી શકે એમ તો હતો નહિ; સ્નેહથી એ બિચારી માટે વિલાપ કરવા લાગ્યો ।।૫૨।।

તેણે કહ્યું કે આમ તો વિધાતા ચાહે તે કરી શકે છે, પરન્તુ એ છે બહુ નિર્દય! આ મારી સહચરી એક તો સ્ત્રી છે, બીજું મારા અભાગિયા માટે શોક કરતી અત્યન્ત દીનતાથી તરફડી રહી છે. એને મારી પાસેથી ઝૂંટવી લઈને એ શું કરશે? ।।૫૩।।

તો મને પણ આ લુબ્ધક એની ઈચ્છા હોય તો ભલે લઈ લે. હું એકલો

અર્ધાંગિની સ્ત્રી વિનાનો દીનદુઃખી જીવનને શું કરું? ।।૫૪।।

વળી જીવું તો જેને પાંખ નથી આવી તેવાં અભાગી, મા વગરના બચ્ચાંને હું કેમ પાળીપોષી શકીશ? એ બિચારાં માળામાં એની માની રાહ જોતાં હશે ।।૫૫।।

એમ સ્ત્રીના વિયોગથી આતુર થયેલો અને અશ્રુથી જેનો કંઠ રૂંધાયેલો છે તેવો એ ચકલો વિલાપ કરે છે તેટલામાં કાલની પ્રેરણાથી બાજુમાં જ છૂપાયેલા એ પારધીએ એવું બાણ માર્યું કે તે ત્યાં જ ઢળી પડ્યો ।।૫૬।।

મૂરખ રાણીઓ! તમારી પણ આ જ દશા થવાની છે. તમને તમારું મૃત્યુ તો દેખાતું નથી અને આને માટે રુદન કરી રહી છો! આ પ્રમાણે સો વરસ સુધી તમે શોકવશ છાતી કૂટતી રહો તો પણ તમે એને હવે મેળવી શકવાની નથી ।।૫૬।।

હિરણ્યકશિપુએ કહ્યું : એ નાનકડા બાળકની એવી જ્ઞાનપૂર્ણ વાતો સાંભળી બધાં વિસ્મિત થઈ ગયાં. ઉશીનર નરેશના સગાં સમ્બન્ધી અને સ્ત્રીઓને એ વાત સમજાઈ ગઈ કે સમસ્ત સંસાર અને એના સુખ-દુઃખ અનિત્ય અને મિથ્યા છે ।।૫૮।।

યમ એટલું વ્યાખ્યાન કરી ત્યાં જ અન્તર્ધાન થઈ ગયા અને સગાવહાલાંએ પણ સુયજ્ઞની અન્ત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરી ।।૫૯।।

માટે તમે પણ આ પોતાનો અને આ પારકો એવો શોક ન કરો. આ સંસારમાં કોણ આત્મા અને કોણ આપણાથી ભિન્ન? કોણ પોતાનો અને કોણ પારકો? એ બધા ભેદ જીવને જ્ઞાન ન હોવાથી થાય છે. આ ભેદબુદ્ધિનું બીજું કંઈ જ કારણ નથી ।।૬૦।।

ઈતિ દૈત્યપતેર્વાક્યં દિતિરાકર્ણ્ય સસ્નુષા।
પુત્રશોકં ક્ષણાત્ત્યકત્વા તત્ત્વે ચિત્તમધારયત્ ।।૬૧।।

નારદજી બોલ્યા : હે યુધિષ્ઠિર! પોતાની પુત્રવધૂની સાથે દિતિએ હિરણ્યકશિપુની આ વાત સાંભળી તે જ ક્ષણે પુત્રશોક છોડી દીધો અને પોતાનું ચિત્ત પરમતત્ત્વ સ્વરૂપ પરમાત્મામાં લગાવી દીધું ।।૬૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત સપ્તમસ્કન્ધમાં
(પહેલા અસદ્વાસના પ્રકરણનો બીજો)
''હિરણ્યકશિપુએ હિરણ્યાક્ષના શોકથી દિતિ તથા એના પુત્રોને મુક્ત કર્યા''
નામનો બીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૩

તપથી પ્રસન્ન થઈ
બ્રહ્માજીએ હિરણ્યકશિપુને આપેલાં વરદાન

વિશેષ : હિરણ્યકશિપુના તપથી જગતને તાપયુક્ત જોઈ બ્રહ્માજી વિસ્મય પામી એની પાસે પધાર્યા તેમની દૈત્યરાજે સ્તુતિ કરી ત્યારે બ્રહ્માજીએ પ્રસન્ન થઈ એને વરદાન આપ્યાં. એ વાત આ ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

હિરણ્યકશિપુ રાજન્ અજેયમજરામરમ્ ।।
આત્માનમપ્રતિદ્વન્દ્વમ્ એકરાજં વ્યધિત્સત ।।૧।।

નારદજીએ કહ્યું : હે રાજન્! હિરણ્યકશિપુએ એવી ઈચ્છા કરી કે હું અજેય, અજર, અમર અને સંસારનો એક છત્ર સમ્રાટ થઈ જાઉં જેથી કોઈ મારી સામે ઊભું પણ ન રહી શકે ।।૧।।

એથી મન્દરાચલ પર્વતની એક ખીણમાં જઈ પગનાં અંગૂઠાથી પૃથ્વી ઉપર ઊભો રહી હાથ ઊંચા ઉઠાવી, આકાશ તરફ દૃષ્ટિ રાખી એ પરમ દારુણ તપ કરવા લાગ્યો ।।૨।।

જેમ પ્રલયકાળનો સૂર્ય કિરણોથી ચમકે તેમ તેની જટા ચમકવા લાગી. એના ભયથી છુપાઈ ફરતા દેવો પાછા પોતપોતાને સ્થાને આવી રહેવા લાગ્યા ।।૩।।

ઘણા દિવસો સુધી તપસ્યા કર્યા પછી એની તપસ્યાની આગ ધુમાડાની સાથે શિરમાંથી નીકળવા લાગી. તે ચારે તરફ ફેલાઈ ગઈ અને ઉપર, નીચે તથા આજુ-બાજુના લોકોને બાળવા લાગી ।।૪।।

એની જ્વાળાઓથી નદી અને સાગર ઉકળવા લાગ્યા. દ્વીપ અને પર્વત સહિત પૃથ્વી કમ્પવા લાગી. ગ્રહો અને તારાઓ પડવા લાગ્યા. દશે દિશાઓ બળવા લાગી ।।૫।।

હિરણ્યકશિપુની એ તપરૂપ આગની જ્વાળાથી સ્વર્ગના દેવતાઓ પણ બળવા લાગ્યા. તેઓ ગભરાઈને સ્વર્ગ છોડીને બ્રહ્મલોકમાં બ્રહ્માજી પાસે ગયા અને એમને વિનંતિ કરવા લાગ્યા ।।૬।।

“હે દેવના દેવ! જગતના પતિ, દૈત્યરાજના તપથી સન્તાપિત અમે હવે સ્વર્ગમાં રહી શકતા નથી. હે સમર્થ! હે સર્વાધિપ! આપને ઠીક લાગે તો આપની સેવા

કરનારી જનતાનું મરણ થઈ જાય એ પહેલાં જ આ જ્વાલા શાન્ત કરી દો ।।૭।।

કોઈથી ન બને એવું તપ કરવામાં એનો શો ઉદ્દેશ છે એ આપનાથી અજાણ્યું તો ન હોય તો પણ અમે નિવેદન કરીએ એ સાંભળો ।।૮।।

"બ્રહ્માજી તપ, યોગ અને સમાધિ વડે જેમ સ્થાવર જંગમને ઉત્પન્ન કરી બધા લોકોની ઉપર સત્યલોકમાં બિરાજે છે તેવી જ રીતે ઉગ્ર તપ અને યોગના પ્રભાવથી એ જ પદ અને સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લઉં કારણ કે સમય અસીમ છે અને આત્મા નિત્ય છે. એક જન્મમાં નહિ તો અનેક જન્મો પછી એક યુગમાં નહિ તો અનેક યુગો પછી પણ મેળવી લઈશ ।।૯-૧૦।।

મારી તપસ્યાની શક્તિથી હું પાપ, પુણ્ય વગેરેના નિયમોમાં ક્રાન્તિ કરી નાખી નિયમોને બિલકુલ પલટી નાખી, આ સંસારમાં એવો પલટો લાવી દઈશ કે જેવો પહેલાં કદી થયો ન હોય. વૈષ્ણવપદ વગેરેથી તો આમેય શું થઈ શકે? કારણ કે કલ્પ ('કલ્પ' એટલે બ્રહ્માજીનો એક દિવસ જે એક હજાર ચતુર્યુગી-ચોકડીનો હોય છે. આપણાં ૪૩૨ કરોડ વર્ષ) ના અન્તે તો એ પણ કાળનો કોળિયો થઈ જાય છે" જો કે વૈષ્ણવપદ (વિષ્ણુનું પદ વૈકુંઠ આદિ નિત્યધામ) અવિનાશી છે પરન્તુ હિરણ્યકશિપુ પોતાની આસુરી વૃત્તિને લીધે એને કલ્પને અન્તે નષ્ટ થાય એમ જ માને છે. આસુરી બુદ્ધિને બધું અવળું જ ભાસે છે ।।૧૧।।

હે ત્રિભુવનના ઈશ્વર! આવો એ દૈત્યનો આગ્રહ છે એવું અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે તેથી આપને ઉચિત લાગે તે કરો ।।૧૨।।

હે જગત્પતિ બ્રહ્માજી! આપનું આ સર્વશ્રેષ્ઠ પરમેષ્ઠિ પદ બ્રાહ્મણ તથા ગાયોની વૃદ્ધિ, કલ્યાણ, કુશળ અને વિજય ને માટે છે. (તેથી તે જો હિરણ્યકશિપુના હાથમાં ચાલ્યું ગયું તો સજ્જનો ઉપર સંકટોનો પહાડ તૂટી પડશે) ।।૧૩।।

હે રાજન્! દેવોએ એ પ્રમાણે વિનંતિ કરી ત્યારે ભૃગુ, દક્ષ વગેરેને સાથે લઈ ભગવાન્ બ્રહ્માજી જ્યાં દૈત્યરાજ તપ કરતો હતો ત્યાં ગયા ।।૧૪।।

ત્યાં એની ઉપર ઘાસ, રાફડા અને વાસડા ઊગી જવાથી દૈત્યરાજ જોવામાં પણ ન આવ્યો. વધારે તપાસ કરતાં જેના મેદ, માંસ, લોહી, ચામડી વગેરેને કીડીઓ ખાઈ ગઈ હતી તેવા દૈત્યેન્દ્રને બ્રહ્માજીએ જોયો ।।૧૫।।

વાદળાંથી ઢંકાયેલા સૂર્યની જેમ તે પોતાના તપવડે બધા લોકોને તપાવતા દૈત્યરાજને જોઈ, વિસ્મત થઈ, હંસ ઉપર બિરાજેલા બ્રહ્માજીએ એને હસતાં-

હસતાં કહ્યુંઃ ।।૧૬।।

બ્રહ્માજીએ કહ્યું : હે કશ્યપનન્દન! તું તપથી સિદ્ધ થઈ ગયો છે માટે ઊઠ, ઊઠ; હું વરદાન આપવા આવ્યો છું તેથી તારી ઈચ્છામાં આવે તે વરદાન માગી લે ।।૧૭।।

મેં તારું અતિ અદ્‌ભુત ધૈર્ય જોયું. તારા દેહને ડાંસ ખાઈ ગયા છે; છતાં પણ તારા પ્રાણ હાડકાંને આધારે ટકી રહ્યા છે ।।૧૮।।

આવું તપ નથી તો પૂર્વે કોઈ ઋષિઓએ કર્યું કે નહિ કોઈ બીજો ભવિષ્યમાં કરી શકે કેમકે દેવનાં સો વર્ષ સુધી પાણી પીધા વગર પ્રાણને કોણ ધારણ કરી શકે? ।।૧૯।।

મોટા-મોટા ધીરપુરુષોમાટે પણ દુષ્કર તેવો તારો તપમાં નિષ્ઠારૂપ આ ઉદ્યોગ છે તેથી હે દિતિનન્દન! તેં મને જીતી લીધો છે ।।૨૦।।

હે દૈત્યશિરોમણિ! એથી પ્રસન્ન થઈ તું જે કંઈ માગે તે આપવા તૈયાર હું છું. તું મરણને આધીન છે અને હું અમર છું. તેથી તને થયેલ મારાં દર્શન નિષ્ફળ રહી શકે નહિ ।।૨૧।।

નારદજીએ કહ્યું : સત્ય સંકલ્પવાળા બ્રહ્માજીએ એમ કહી કીડીઓથી ખવાઈ ગયેલા દૈત્યના શરીર ઉપર પોતાના દિવ્ય અને અમોઘ પ્રતાપવાળા કમંડલનું જલ છાંટ્યું ।।૨૨।।

જેમ લાકડાના ઢગલામાંથી આગનો ભડકો થાય તેમ તે જલ છંટાતા જ વાંસ અને રાફડા ની માટીમાંથી તરત જ બેઠો થયો. એ વખતે એનું શરીર બધા અવયવોથી સમ્પન્ન અને બળવાન થઈ ગયું હતું અને મન સચેત થઈ ગયું હતું. બધાં અંગો વજ્રનાં જેવાં કઠણ અને તપાવેલાં સોના જેવા તેજસ્વી થઈ ગયાં હતાં તેવો તે બહાર દેખાવા લાગ્યો ।।૨૩।।

હંસના વાહનવાળા બ્રહ્મદેવને આકાશમાં જોઈ એમના દર્શનથી અત્યન્ત આનન્દમાં આવી જઈને પૃથ્વી પર મસ્તક ટેકાવી તેણે પ્રણામ કર્યા ।।૨૪।।

પછી દૈત્યરાજ ઊભો થઈ, બે હાથ જોડી, નમ્રતાથી દર્શન કરતો, હર્ષનાં અશ્રુથી ગદ્‌ગદકંઠે પુલક્તિ થઈ નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા લાગ્યો ।।૨૫।।

હિરણ્યકશિપુએ કહ્યું : કલ્પના અન્તમાં આ સમસ્ત સૃષ્ટિ કાલદ્વારા પ્રેરિત તમોગુણથી ગાઢ અંધકારથી છવાઈ ગઈ હતી.એવખતે સ્વયંપ્રકાશ સ્વરૂપ આપે

પોતાના તેજથી તેને ફરી પ્રકટ કરી।૨૬।

આપ જ પોતાના ત્રિગુણામય રૂપથી એની રચના, રક્ષા અને સંહાર કરો છો. આપ રજોગુણ, સત્ત્વગુણ અને તમોગુણના આશ્રય છો. આપ જ બધાથી પર અને મહાન છો. આપને હું નમસ્કાર કરું છું ।।૨૭।।

આપજ જગતનું મૂલ કારણ છો. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન આપની મૂર્તિ છે. પ્રાણ, ઈન્દ્રિય, મન અનેબુદ્ધિ આદિ વિકારોદ્વારા આપે આપને પ્રકટ કર્યાછે ।।૨૮।।

આપ મુખ્ય પ્રાણ સૂત્રાત્માના રૂપથી ચરાચર જગતને પોતાના નિયન્ત્રણમા રાખો છો. આપ જ પ્રજાના રક્ષક પણ છો. હે ભગવન્! ચિત્ત, ચેતના, મન અને ઈન્દ્રિયો ના સ્વામી આપ જ છો. પંચભૂત, શબ્દ વગેરે વિષય અને તેમના સંસ્કારોના રચનાર પણ મહત્તત્ત્વના રૂપમાં આપ જ છો ।।૨૯।।

જે વેદ હોતા, અધ્વર્યુ, બ્રહ્મા અને ઉદ્ગાતા આ ઋત્વિજોથી થતા યજ્ઞનું પ્રતિપાદન કરે છે તે આપનું જ શરીર છે. એમની જ દ્વારા અગ્નિષ્ટોમ વગેરે સાત યજ્ઞોનો આપ વિસ્તાર કરો છો. આપજ બધાં પ્રાણીઓના આત્મા છો. કારણ કે આપ અનાદિ, અનન્ત, અપાર, સર્વજ્ઞ અને અન્તર્યામીછો ।।૩૦।।

આપ જ કાળ છો. આપ પ્રતિક્ષણ સાવધાન રહીને આપના ક્ષણ, લવ આદિ વિભાગોદ્વારા લોકોના આયુષ્યને ક્ષીણ (ઓછું) કરતા રહો છો અને તોય આપ નિર્વિકાર છો, કારણ કે આપ જ્ઞાનસ્વરૂપ, પરમેશ્વર, અજન્મા, મહાન અને બધાં પ્રાણીઓના જીવનદાતા અન્તરાત્મા છો ।।૩૧।।

જડ, ચેતન, કાર્ય, કારણ કોઈ વસ્તુ આપથી જુદી નથી કેમકે વિદ્યા અને કલા એ આપનાં શરીર છે. આ સુવર્ણમય બ્રહ્માંડ આપનાં ગર્ભમાં સ્થિતછે. આપ ત્રિગુણમયી માયાથી અતીત સ્વયં બ્રહ્મછો ।।૩૨।।

પ્રભુ! આ વ્યકત બ્રહ્માંડ આપનું સ્થૂલ શરીર છે. તેથી આપ ઈન્દ્રિય, પ્રાણ અને મનના વિષયોનો ઉપભોગ કરો છો. આમ છતાંય એ વખતે પણ આપ આપના પરમ ઐશ્વર્યમય સ્વરૂપમાં જ સ્થિત રહો છો. ખરેખર તો આપ પુરાણપુરુષ, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ બન્નેથી પરબ્રહ્મસ્વરૂપ જ છો ।।૩૩।।

આપ પોતાનાં અનન્ત અને અવ્યકત રૂપથી સમગ્ર જગતમાં વ્યાપ્ત છો. ચેતન અને અચેતન બન્નેય આપની શક્તિઓ છે. હે ભગવન્! હું આપને નમસ્કાર કરું છું ।।૩૪।।

હે પ્રભો! આપ વરદાતાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો. આપ મને ઇચ્છિત વરદાન આપવા માગો છો તો એવું વરદાન કૃપા કરી આપો કે આપના સરજેલા કોઈ પણ પ્રાણીથી ભલે તે મનુષ્ય હોય કે પશુ, પ્રાણી હોય કે અપ્રાણી, દેવતા હોય કે દૈત્ય અથવ નાગ વગેરે કોઈથી પણ મારું મૃત્યુ ન થાય, અંદર અથવા બહાર, દિવસે કે રાતે, આપના ઘડેલા કોઈ પણ ઘાટ સિવાય પણ કોઈ જીવથી, અસ્ત્ર-શસ્ત્રથી, પૃથ્વી યા આકાશમાં-કયાંય મારું મૃત્યુ ન થાય, યુદ્ધમાં કોઈ મારો સામનો ન કરી શકે. હું સમસ્ત પ્રાણીઓનો ચક્રવર્તી સમ્રાટ થાઉં ।।૩૫-૩૭।।

સર્વેષાં લોકપાલાનાં મહિમાનં યથાऽऽત્મનઃ ।।
તપોયોગપ્રભાવાણાં યન્ન રિષ્યતિ કર્હિચિત્ ।।૩૮।।

ઇન્દ્રાદિ લોકપાલોમાં જેવો આપનો મહિમા ગાજે છે તેવો જ મારો પણ મહિમા ગાજે. તપસ્વીઓ અને યોગીઓને જે અક્ષય ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત છે તે જ મને પણ આપો ।।૩૮।।

ઇતિ શ્રીભાગવત સપ્તમસ્કન્ધમાં (પહેલા અસદ્વાસના પ્રકરણનો)
''તપથી પ્રસન્ન થઈ બ્રહ્માજીએ હિરણ્યકશિપુને આપેલાં વરદાન''
નામનો ત્રીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

આપણા માર્ગમાં ભગવત્સેવા ઘરમાં રહ્યા સિવાય સમ્ભવ નથી. ઘરમાં રહીને કરાતી સેવાના પ્રકાર સિવાય ભગવત્સેવાનો બીજો કોઈ **(જાહેરમન્દિર-હવેલીમાં)** સેવા કરવાનો પ્રકાર માર્ગમાં નથી. તેથી ભગવત્સેવા કરવામાટે અનુકુળ હોય તેવા ઘરમાં રહીને શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી
(ભક્તિવર્ધિની ટીકા, શ્રીગોકુલનાથજી)

અધ્યાય ૪
વરદાન મેળવી સર્વને જીતી
દૈત્યેન્દ્ર વિષ્ણુનો દ્રોહ કરવા લાગ્યો

વિશેષ : વરદાન મેળવી બધા લોકને જીતી વિષ્ણુના દ્રેષને લીધે સર્વ પ્રાણીઓને પીડા કરવાનો

દૈત્યન્દ્રે આરમ્ભ કર્યો એટલી વાત આ ચોથા અધ્યાયમાં આવે છે.

એવં વૃતઃ શતધૃતિર્હિરણ્યકશિપોરથ ।।
પ્રાદાત્તત્તપસા પ્રીતો વરાંસ્તસ્ય સુદુર્લભાન્ ।।૧।।

નારદજીએ કહ્યું : જ્યારે દૈત્યરાજ હિરણ્યકશિપુએ એ પ્રમાણે માગ્યું ત્યારે એના તપથી પ્રસન્ન થયેલા શતધૃતિ બ્રહ્માજીએ અત્યન્ત દુર્લભ વરદાનો એને આપી દીધાં ।।૧।।

બ્રહ્માજીએ કહ્યું : હે તાત! તું જે વરો માગે છે પુરુષોને માટે બહુ દુર્લભ છે; છતાં હે અંગ! એવાં દુર્લભ પણ હું તને આપું છું ।।૨।।

(નારદજી કહે છે). અમોઘ અનુગ્રહવાળા બ્રહ્માજી એટલું બોલ્યા ત્યારે દૈત્યેન્દ્રે એમની પૂજા કરી. પછી દેવો અને પ્રજાપતિઓ થી સ્તુતિ કરાયેલા બ્રહ્માજી ત્યાંથી પધાર્યા ।।૩।।

દૈત્યને ઉપર પ્રમાણેનાં વરદાન મળ્યા પછી તેનું શરીર સુવર્ણ જેવું કાન્તિમાન અને હૃષ્ટપુષ્ટ થઈ ગયું. મારા ભાઈને ભગવાને માર્યા છે એ યાદ કરી, ભગવાન્ સાથે દ્વેષ કરવા લાગ્યો ।।૪।।

સર્વ દિશાઓ, ત્રણલોક, દેવ, અસુર, નરપતિ, ગન્ધર્વ, ગરુડ અને સર્પલોકો, સિદ્ધ, ચારણ, વિદ્યાધરો, ઋષિ પિતૃઓના અધિપતિ મનુ, યક્ષો, રાક્ષસો, પિશાચો, પ્રેતો અને ભૂત ના પતિઓને તેમજ સર્વ પ્રાણીઓના રાજાઓ હતા તે સર્વને જીતી લઈ એણે પોતાને વશ કરી લીધા. અને પછી પોતે વિશ્વજિત બની એમનાં બધાં સ્થાનો તેમજ એમનાં તેજને પણ હરિ લીધાં ।।૫-૭।।

દેવના બગીચા નન્દનવનની શોભાથી સ્વર્ગ આનન્દ આપે છે તેમાં સાક્ષાત્ વિશ્વકર્માએ બનાવેલું ઈન્દ્રનું ભવન છે તે ત્રણ લોકની લક્ષ્મીનું સ્થાન છે તેવી સર્વ પ્રકારની સમૃદ્ધિયુક્ત ભવનમાં પોતે રહેવા લાગ્યો ।।૮।।

એ ઈન્દ્રભવનમાં પ્રવાળનાં પગથિયાં છે, મરકત મણિની ભૂમિ છે, સ્ફટિકની ભીંતો છે અને વૈદૂર્યમણિના સ્તમ્ભ છે ।।૯।।

એમાં રંગ-બેરંગી ચન્દરવા છે, પદ્મરાગના આસન છે, દૂધના ફીણ જેવી શય્યાઓ છે, જેના ઉપર મોતીની ઝાલરો લાગેલી છે ।।૧૦।।

સર્વાંગસુંદરી અપ્સરાઓ પોતાનાં નૂપુરોથી ઝમઝૂમ-ઝમઝૂમ કરતી રત્નજટિત ભૂમિ ઉપર આમ તેમ ટહેલતી હતી અને ક્યાંક-ક્યાંક તેમાં પોતાનું સ્વચ્છ સુંદર

દાંતવાળું મનહર મુખ જોવા લાગતી હતી ।।૧૧।।

એ મહેન્દ્રના મહેલમાં મહાબલી અને મહામનસ્વી હિરણ્યકશિપુ બધા લોકોને જીતી લઈ, બધાનો એકછત્ર સમ્રાટ બની જઈ, સ્વચ્છન્દતાપૂર્વક વિહાર કરવા લાગ્યો એનું શાસન ઘણું કડક હતું, દેવો તથા દાનવો પણ તેના ચરણોની વન્દના કરતા રહેતા હતા ।।૧૨।।

હે યુધિષ્ઠિર! તે ઉગ્ર ગન્ધવાળી મદિરા પીને નશામાં ચકચૂર રહેતો હતો એની આંખો લાલઘૂમ અને ચઢેલી જ રહેતી તપસ્યા, યોગ, શારીરિક અને માનસિક બલનો તો એ ભંડાર હતો, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શંકર સિવાય બીજા બધા દેવતા પોતાના હાથમાં ભેટ લઈ લઈને એની સેવામાં લાગ્યા રહેતા ।।૧૩।।

હે પાંડવ! પોતાના પુરુષાર્થના પ્રતાપે મહેન્દ્રાસન ઉપર બેઠેલા દૈત્યેન્દ્રને વિશ્વાવસુ, તુમ્બુરુ અને અમે (નારદ) બધા એની આગળ ગાન કરતા હતા, ગન્ધર્વો, સિદ્ધો, ઋષિઓ, વિદ્યાધરો અને અપ્સરાઓ તેની સ્તુતિ કરતાં હતાં ।।૧૪।।

મોટી દક્ષિણાવાળા યજ્ઞોવડે વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પાલન કરવાવાળા પુરુષો દૈત્યેન્દ્રનું યજન કરવા લાગ્યા. એમાં હવિર્ભાગને તે પોતાના તેજવડે લેવા લાગ્યો ।।૧૫।।

પૃથ્વીના સાતેય ખંડોમાં તેનું અખંડ રાજ્ય હતું. બધી જગ્યાએ ખેતર ખેડયા વિના અને બી વાવ્યા વિના ધરતીથી ધાન્ય નીપજતું હતું. એને જે કંઈ જોઈએ તે આકાશમાંથી તેને મળી જતું તથા આકાશ તેને જાતજાતની આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓ બતાવી તેનું મનોરંજન કરતું ।।૧૬।।

એ જ પ્રમાણે ખારા પાણી, સુરા, ઘૃત, શેરડીનો રસ, મીઠા પાણીના સાત સમુદ્રો અને તેઓની સ્ત્રીઓ ગંગાદિ નદીઓ પોતાના તરંગોવડે રત્નના સમૂહ આપવા લાગ્યાં ।।૧૭।।

પર્વતો પોતાની ખીણોના રૂપમાં એને માટે રમતનાં મેદાન પૂરાં પાડતાં અને વૃક્ષો બધી ઋતુઓમાં ફૂલતાં અને ફળતાં એ એકલો જ બધા લોકપાલોના વિભિન્ન ગુણોને ધારણ કરતો ।।૧૮।।

આ પ્રમાણે દિગ્વિજયી અને એક છત્ર સમ્રાટ બની જઈને પોતાના મનભાવતા વિષયોનો સ્વચ્છન્દ ઉપભોગ કરવા લાગ્યો. પરન્તુ આટલા વિષયોથી પણ એને સન્તોષ ન થઈ શકયો. કારણ કે એ જિતેન્દ્રિય ન હતો ।।૧૯।।

હે યુધિષ્ઠિર! આ રૂપમાં પણ ભગવાનનો તે જ પાર્ષદ છે જેને સનકાદિએ શાપ આપ્યો હતો. તે ઐશ્વર્યના મદથી મસ્ત થઈ રહ્યો હતો. તથા અભિમાનથી અન્ધ બની તેણે શાસ્ત્રોને છોડી દીધાં હતાં. જોતજોતામાં તેના જીવનમાં ઘણોખરો સમય વીતી ગયો ।।૨૦।।

એના ઉગ્ર શાસનથી ઉદ્વિગ્ન થયેલા લોકપાલકો સહિત લોકો બીજું કોઈ રક્ષક ન મળતાં વિષ્ણુને શરણે ગયા ।।૨૧।।

''ભગવાનના તે પરમ ધામને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ જ્યાં સર્વાત્મા જગદીશ્વર શ્રીહરિ નિવાસ કરે છે અને જેને પ્રાપ્ત કરી શાન્ત અને નિર્મલ સન્ન્યાસી મહાત્મા પાછા ફરતાનથી'' ।।૨૨।।

એમ કહી પ્રાણનો નિગ્રહ કરી સમાધિથી નિર્મળ બુદ્ધિવાળા સાવધાન થઈ ખાન, પાન અને નિદ્રા નો ત્યાગ કરી માત્ર વાયુનો આહાર કરી દેવો વિષ્ણુની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૨૩।।

એમ ઉપસ્થાન કરતાં મેઘના જેવી ગમ્ભીર દિશાઓને ગજવતી અને સાધુને અભય આપનારી આકાશવાણી એક દિવસે પ્રકટ થઈ ।।૨૪।।

''હે શ્રેષ્ઠ દેવતાઓ! ડરો નહિ. તમારું કલ્યાણ હો. મારા દર્શન સર્વપ્રાણીઓનું પરમ શ્રેય:સાધક છે ।।૨૫।।

એ અધમ દૈત્યની દુષ્ટતા મેં જાણી લીધી છે. હું એની શાન્તિ કરીશ. પણ એને માટે તમે થોડો વખત રાહ જુઓ ।।૨૬।।

કોઈ પણ પ્રાણી જ્યારે દેવ, વેદ, ગાય, બ્રાહ્મણો, ભકતો, ધર્મ અને ભગવાનનો સારી રીતે દ્વેષ કરે છે ત્યારે તે જોત-જોતામાં નાશ પામે છે ।।૨૭।।

નિર્વેર, શાન્ત, મહાત્મા એવા પોતાના પુત્ર પ્રહ્લાદનો દ્રોહ કરશે ત્યારે વરદાનથી છકી ગયેલા એવા એને હું મારીશ ।।૨૮।।

નારદજીએ કહ્યું : લોકગુરુ ભગવાને એમ કહ્યું ત્યારે બધા દેવો એમને પ્રણામ કરી ઉદ્વેગમુકત થઈ 'અસુર મર્યો' એમ સમજી ત્યાંથી પાછા ફર્યા ।।૨૯।।

હે યુધિષ્ઠિર! દૈત્યરાજ હિરણ્યકશિપુને અત્યન્ત વિલક્ષણ ચાર પુત્રો હતા તેમનામાં પ્રહ્લાદ આમ તો સૌથી નાના હતા પરન્તુ ગુણોમાં સૌથી મોટા હતા. તે સન્તોની સેવા કરતા ।।૩૦।।

તે બ્રાહ્મણભકત, સુંદર સ્વભાવવાળા, સત્યપ્રતિજ્ઞ અને જિતેન્દ્રિય હતા. બધાં

પ્રાણીઓની સાથે તે પોતાની જેમ જ વર્તાવ કરતા અને સર્વના એકમાત્ર પ્રિય અને સાચા હિતૈષી હતા ।।૩૧।।

દાસની પેઠે મોટાઓને પગે પડનાર દીન-હીન ઉપર પિતા જેવો પ્રેમ દાખવતા. સરખાઓ સાથે ભાઈચારો રાખતા, ગુરુજનોમાં ભગવદ્ભાવ રાખતા, વિદ્યા, વૈભવ, સૌન્દર્ય અને કુલીનતા થી સમ્પન્ન હોવા છતાં પણ અભિમાન કે દમ્ભનું એમનામાં નામ પણ ન હતું ।।૩૨।।

ભારેમાં ભારે આપાત્તિમાં તે બિલકુલ અકળાતા નહિ. લોક-પરલોકના વિષયો તેમણે દેખ્યા-સાંભળ્યા તો બહુ હતા. પરન્તુ તે તેમને નિઃસાર સમજતા. તેથી તેના મનમાં કોઈ લાલસા ઊઠતી જ નહિ. ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, શરીર અને મન એમના વશમાં હતાં. સદા નિષ્કામ થઈ ગયા હતાં. જન્મથી અસુર હોવા છતાં આસુરી સમ્પત્તિ (કામ, લોભ, મત્સર વગેરે) નો લેશ પણ નહોતો ।।૩૩।।

જેવી રીતે ભગવાનના ગુણો અનન્ત છે તે જ પ્રમાણે પ્રહ્લાદના શ્રેષ્ઠગુણોની પણ કોઈ સીમા નથી. મહાત્માઓ સદાથી તેમનું વર્ણન કરતાં આવ્યા છે અને તેને અપનાવતા આવ્યા છે. આમ છતાં તે ગુણો આજે પણ જેમના તેમ રહેલા છે ।।૩૪।।

હે રાજન્! આમ તો દેવતા એમના દુશ્મન છે પરન્તુ છતાં ભકતોના ચરિત્ર સાંભળવામાટે જ્યારે એ લોકોની સભા ભરાય છે ત્યારે બીજા ભક્તોને પ્રહ્લાદજીની સાથે સરખાવીને તેમનું બહુમાન કરે છે તો પછી આપના જેવા ભકત એમનો આદર કરે એમાં તો શંકા શી હોય? ।।૩૫।।

એમના મહિમાનું વર્ણન કરવા અગણિત ગુણોની ગણના કરવાની જરૂર નથી. (માત્ર એક જ ગુણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ચરણોમાં સ્વાભાવિક જન્મજાત પ્રેમ-એમનો મહિમા પ્રકટ કરવામાટે પૂરતો છે) ।।૩૬।।

બાળક છતાં ભગવાન્માં મન લાગવાથી રમકડાંને છોડી દેનાર ગ્રહગૃહીત (ગાંડો) માણસ જેમ જગતની શરમ રાખતો નથી તેમ પ્રહ્લાદ પણ શ્રીકૃષ્ણના અનુગ્રહથી ગૃહીત થતાં આ જગતના વિષયોને લોકરીતે જોતો ન હતો ।।૩૭।।

કયારેક ભગવાન્ મને છોડી ચાલ્યા ગયા એમ માની જોરજોરથી રોવા લાગ્યા. કયારેક મનમાં ને મનમાં ભગવાનને પોતાની સામે જોઈ એમને એમ લાગતું કે ભગવાન્ મને પોતાની ગોદમાં લઈ આલિંગન કરી રહ્યા છે. તેથી એમને સૂતાં-

બેસતાં, ખાતાં-પીતાં, ચાલતાં-ફરતાં અને વાતચીત કરતી વખતે એ બાબતોનું કંઈ અનુસન્ધાન જ રહેતું નહિ ।।૩૮।।

આનન્દમાં આવી જઈ ખડખડાટ હસી પડતા તો કયારેક વળી એમના ધ્યાનના દિવ્ય આનન્દનો અનુભવ કરી જોરથી ગાવા લાગતા ।।૩૯।।

કયારેક ઉત્સુકતાથી બૂમો પાડતા. કયારેક-કયારેક લોકલાજ છોડી દઈ પ્રેમમાં છકી જઈ નાચવા પણ લાગતા. કયારેક પ્રભુની લીલાના ચિન્તનમાં એટલા તલ્લીન થઈ જતાં કે એ પોતાની જાતને ભૂલી જતાં અને લીલાનું અનુકરણ કરવા લાગતા ।।૪૦।।

કયારેક અંદર જ ભગવાનના કોમલ સ્પર્શનો અનુભવ કરી આનન્દમાં ડૂબી જતા અને ચૂપચાપ શાન્ત થઈ જઈ બેસી રહેતા. એ વખતે એમનું એક એક રોમ પુલક્તિ થઈ જતું અધખૂલી આંખો અવિચલ પ્રેમ અને આનન્દનાં આંસુઓથી ભરીભરી રહેતી ।।૪૧।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલોની આ ભક્તિ અકિંચન ભગવત્પ્રેમી તાદશીઓના સંગથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. એ દ્વારા તે પોતે તો પરમાનન્દમાં મગ્ન રહેતા જ હતા પણ જે બિચારાનું મન દુઃસંગને લીધે દીન-હીન થઈ રહ્યું હતું તેમને પણ વારંવાર શાન્તિ આપતા હતા ।।૪૨।।

હે યુધિષ્ઠિર! પ્રહ્લાદજી ભગવાનના પરમપ્રેમી ભકત, પરમ ભાગ્યવાન અને ઊંચી કોટિના મહાત્મા હતા. હિરણ્યકશિપુ એવા સાધુ પુત્રને પણ અપરાધી બતાડી એનું અનિષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો ।।૪૩।।

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે સુંદર વ્રતવાળા દેવર્ષિ! શુદ્ધ અને પોતાના જ ભકત પુત્રનો હિરણ્યકશિપુએ દ્વેષ કેમ કર્યો એ હું જાણવા માગું છું ।।૪૪।।

પિતા તો સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાના પુત્રો ઉપર પ્રેમ રાખતા હોય છે. પુત્ર જો કોઈ પ્રતિકૂલ આચારણ કરે તો તે તેને શિખામણ દેવા માટે જ ધમકાવે છે, શત્રુની માફક વેર-વિરોધ તો કરતા હોતા નથી ।।૪૫।।

એતત્ કૌતૂહલં બ્રહ્મન્ અસ્માકં વિધમ પ્રભો ।।
પિતુઃ પુત્રાય યદ્ દ્વેષો મરણાય પ્રયોજિતઃ ।।૪૬।।

વળી પ્રહ્લાદજી જેવા અનુકૂળ-સજ્જન, શુદ્ધ હૃદયવાળા અને ગુરુજનોમાં ભગવદ્ભાવ રાખનારા પુત્રનો તો કોઈ દ્વેષ કરીજ કેવી રીતે શકે? આપ બધું જાણો

છો. અમને આ જાણીને કૌતુક થાય છે કે પિતા દ્વેષને લીધે પુત્રને મારી નાખવાની હદ સુધી ગયા! કૃપા કરીને આપ મારું આ કુતૂહલ શાન્તકરો ।।૪૬।।

ઇતિ શ્રીભાગવત સપ્તમસ્કન્ધમાં (પહેલા અસદ્વાસના પ્રકરણનો)
''વરદાન મેળવી સર્વને જીતી દૈત્યેન્દ્ર વિષ્ણુનો દ્રોહ કરવા લાગ્યો''
નામનો ચોથો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ભગવત્સેવા અને ભગવદ્ગુણગાન એ ભક્તિમયી પવિત્ર જીવન સાધના હોવી જોઈએ, ધંધો નહીં. હવેલી-મન્દિરમાંજાહેર સેવા-મનોરથોના રૂપમાં ભગવત્સેવાને તેમજ ભાગવતકથા, ઢાઢીલીલા, માલાપહેરામણીના માધ્યમથી ભગવત્કથાને પોતાનો ધંધોબનાવી બેઠેલા 'ભક્તિ'શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવા પણ લાયક નથી.

અધ્યાય ૫
દૈત્યે પુત્રને મારવાના યોજેલા ઉપાયોમાં એની નિષ્ફળતા

વિશેષ : ગુરુનું ભણાવેલ ભણતર છોડીને ભગવાન્ વિષ્ણુની સ્તુતિમાં આસક્તિ રાખતા પોતાના પુત્રને હિરણ્યકશિપુ મારવાના ઉપાય કરે છે પણ એને મારવામાં સફળ થતો નથી એટલી વાત આ પાંચમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે.

પૌરોહિત્યાય ભગવાન્ વૃતઃ કાવ્યઃ કિલાસુરૈઃ।
શંડામર્કૌ સુતૌ તસ્ય દૈત્યરાજગૃહાન્તિકે ।।૧।।

નારદજીએ કહ્યું : આસુરોએ ભગવાન્ શુક્રાચાર્યને પોતાના પુરોહિત તરીકે નીમ્યા હતા. શંડ અને અમર્ક નામના એમના બે પુત્રો હતા તે દૈત્યરાજના રાજમહેલ પાસે જ રહેતા હતા ।।૧।।

શંડ અને અમર્ક ને હિરણ્યકશિપુએ મોકલેલા પોતાના નીતિનિપુણ બાળક પ્રહ્લાદજીને તેમજ અસુરોને બીજા ભણાવવા યોગ્ય બાળકોને ભણાવવા સારુ રાખ્યા અને તેઓ એમને ભણાવવા લાગ્યા ।।૨।।

પ્રહ્લાદજી ગુરુજીએ ભણાવેલા પાઠ સાંભળી લેતા અને અક્ષરે અક્ષર યાદ કરી

તેમને સંભળાવી પણ દેતા હતા. પણ મનથી તે તેને ભણવા લાયક ગણતા નહિ. કારણ કે એ પાઠનો મૂલ આધાર પોતાના અને પારકાનો ખોટો આગ્રહહતો ।।૩।।

હે યુધિષ્ઠિર! એક વખત હિરણ્યકશિપુએ પોતાના પુત્ર પ્રહ્લાદજીને ગોદમાં લઈ પ્રેમપૂર્વક પૂછ્યું. ''વત્સ! બતાવ જોઈએ તને કઈ વાત સારી લાગે છે?'' ।।૪।।

પ્રહ્લાદજીએ કહ્યું : પિતાજી! સંસારનાં પ્રાણીઓ 'હું' અને 'મારું'ના ખોટા આગ્રહને પકડી રાખી કાયમને માટે અત્યન્ત બેચેન રહે છે. આવાં પ્રાણીઓ માટે હું એ જ સારી વાત સમજું છું કે તેઓ પોતાના અધઃપતનના મૂલ કારણ, ઘાસથી ઢંકાયેલા અંધારા કૂવા જેવા આ ઘરને છોડી દઈ વનમાં ચાલ્યા જાય અને ભગવાન્ શ્રીહરિનું શરણ સ્વીકારી લે ।।૫।।

નારદજીએ કહ્યું : શત્રુના પક્ષનું સમર્થન કરનારી પુત્રની વાણી સાંભળી દૈત્યરાજ હસ્યો અને એ બોલ્યો : શત્રુઓ (વિષ્ણુના ભક્તો)ની બુદ્ધિવડે બાળકની બુદ્ધિમાં ભેદ થાય છે ।।૬।।

એમ લાગે છે કે ગુરુજીના ઘેર વિષ્ણુના પક્ષપાતી કેટલાક બ્રાહ્મણો વેશપલટો કરીને રહે છે. બાળકની સારી રીતે સંભાળ રાખવામાં આવે જેથી હવે એની બુદ્ધિને કોઈ ભરમાવે નહિ ।।૭।।

પછી ઘેર આવેલા પ્રહ્લાદજીને બોલાવીને દૈત્યના પુરોહિતો એને શાન્ત કરી સુન્દર વાણીવડે પુછવા લાગ્યા ।।૮।।

હે વત્સ પ્રહ્લાદ! તારું કલ્યાણ હો. સાચેસાચું બતાવ. જો જે હો, ખોટું ન બોલતો. આ તારી બુદ્ધિ અવળી કેમ થઈ ગઈ? બીજા કોઈ બાળકની બુદ્ધિ તો એવી થઈ નથી ।।૯।।

હે કુલનન્દન પ્રહ્લાદ! અમે તારા ગુરુજન જાણવા માગીએ છીએ કે તારી બુદ્ધિ પોતાની મેળે એવી થઈ ગઈ કે કોઈએ ખરેખર તને ભરમાવી દીધો છે? ।।૧૦।।

પ્રહ્લાદજીએ કહ્યું : જે મનુષ્યોની બુદ્ધિ મોહગ્રસ્ત છે એમને જ ભગવાનની માયાથી આ ખોટો દુરાગ્રહ બંધાઈ જાય છે કે આ 'મારું' છે અને આ 'પારકું' એ માયાપતિ ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું ।।૧૧।।

જ્યારે એ ભગવાનની કૃપા થાય ત્યારે ''હું જુદો છું અને આ જુદો છે'' એવી ભેદવાળી અસતી પશુબુદ્ધિ મટી જાય છે ।।૧૨।।

તે જ પરમાત્મા આ આત્મા છે. અજ્ઞાની લોકો પોતાના અને પારકાંનો ભેદ

પાડી એનું જ વર્ણન કર્યા કરે છે. તેઓ ન જાણે એ પણ બરાબર જ છે, કારણ કે એના તત્ત્વને ઓળખવું બહુ જ કઠિન છે અને બ્રહ્મા વગેરે મોટા-મોટા વેદ જાણનારા વિદ્વાનો પણ તે બાબતમાં મોહિત થઈ જાય છે. તે જ પરમાત્મા આપ લોકોના શબ્દોમાં કહું તો મારી બુદ્ધિ 'બગાડી' રહ્યા છે ।।૧૩।।

ગુરુજી! લોહચુમ્બકની પાસે લોઢું પોતાની મેળે જેમ ખેંચાઈ આવે છે તેવી જ રીતે ચક્રપાણિ ભગવાનની ઈચ્છાશક્તિથી મારું ચિત્ત પણ સંસારમાંથી અલગ થઈ તેના તરફ પરાણે ખેંચાય છે ।।૧૪।।

નારદજીએ કહ્યું : બ્રાહ્મણને એમ કહી પરમજ્ઞાની પ્રહ્લાદજી શાન્ત થઈ ગયા. પુરોહિત બિચારા રાજાના સેવક અને પરાધીન હતા. તેઓ ડરી ગયા. એમણે ક્રોધથી પ્રહ્લાદજીને ધમકાવ્યા અને કહ્યુંઃ ।।૧૫।।

અરે આતો અમને અપયશ અપાવે એવો છે; માટે ચાબૂક લાવો. દૈત્યના કુળમાં આ અંગારા જેવો અને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો છે માટે તે તો દંડને જ યોગ્ય છે ।।૧૬।।

દિતિથી થયેલા દૈત્યરૂપ ચન્દનવનમાં આ કણ્ટકવૃક્ષ છે. દૈત્યના મૂળને ઉખેડવામાં પરશુરામ (કુહાડારૂપ) વિષ્ણુનો આ (પ્રહ્લાદ) હાથારૂપ છે ।।૧૭।।

એ પ્રમાણે બોલતો અનેક પ્રકારના ઉપાયથી ભય પમાડતો અને તિરસ્કાર કરતો એ ગુરુ પ્રહ્લાદને ધર્મ-અર્થ-કામનું પ્રતિપાદન કરતા શાસ્ત્ર ભણાવવા લાગ્યો ।।૧૮।।

ત્યાર પછી પ્રહ્લાદ જ્ઞેય ચતુષ્ટયને જાણતો થયો છે એમ જોઈ માતાએ એને સ્નાન કરાવ્યું, ઘરેણાં પહેરાવ્યાં અને એના ગુરુઓ એને રાજાનાં દર્શન કરાવવા લઈ ગયા ।।૧૯।।

પગમાં પડેલા બાળકને હિરણ્યકશિપુએ આશિષ આપી અને એને બે હાથથી ઉઠાવી આલિંગન કરી પરમ સુખનો અનુભવ કર્યો ।।૨૦।।

હે યુધિષ્ઠિર! પ્રસન્ન મુખવાળા પ્રહ્લાદને પોતાની ગોદમાં બેસાડી મસ્તક સૂંઘી, હર્ષનાં અશ્રુથી મસ્તક ઉપર સિંચન કરતો દૈત્ય આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો ।।૨૧।।

હિરણ્યકશિપુ બોલ્યો : હે પ્રહ્લાદ! આટલા સમયમાં તું ગુરુની પાસેથી જે શીખ્યો હોય તે, હે આયુષ્મન્! મને કહે ।।૨૨।।

પ્રહ્લાદજીએ કહ્યું : વિષ્ણુની શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વન્દન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન એ પ્રમાણે નવવિધ ભક્તિ કરીને પુરુષ વિષ્ણુને અર્પણ કરે તો એ ઉત્તમ ભણતર કહેવાય ।।૨૩-૨૪।।

એ સાંભળતાં જ હિરણ્યકશિપુના હોઠ ક્રોધથી ફરફરવા લાગ્યા અને એ ગુરુપુત્રને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો ।।૨૫।।

"શત્રુનો આશ્રય કરતા દુષ્ટ બ્રહ્મબંધો તેં મારો અનાદર કર્યો છે; તમે બાળકને સાર વગરનું શીખવ્યું છે ।।૨૬।।

કપટ વેશવાળા કેટલાક દુષ્ટ લોકો હોય છે તેઓ દુષ્ટતાથી મિત્રતા કરે છે. જેમ પાતકીઓનો રોગ કાળે કરીને દેખાય છે તેમ એવાઓનું કપટ પણ કાળે કરીને બહાર આવે છે" ।।૨૭।।

ગુરુપુત્રે કહ્યું : હે ઈન્દ્રશત્રો! આ તમારો પુત્ર મારું કહ્યું કરતો નથી. એની આ બુદ્ધિતો નૈસર્ગિક છે. એથી આપ અમારા ઉપર ખોટો દોષારોપ ન કરો; ક્રોધ ન કરો ।।૨૮।।

નારદજીએ કહ્યું : ગુરુએ કહેલું સાંભળી અસુર પોતાના પુત્રને ફરી કહેવા લાગ્યો; "જો ગુરુએ તને આવું ભણાવ્યું ન હોય તો તારી આવી અકલ્યાણી દુષ્ટ બુદ્ધિ ક્યાંથી થઈ? ।।૨૯।।

પ્રહ્‌લાદજીએ કહ્યું : ગૃહ જ જેનું વ્રત છે તેવા અને તેથી જ અશાન્ત ઈન્દ્રિયોને લઈને ફરીને સંસારમાં પડતા લોકોની બુદ્ધિ સ્વતઃ કે પરતઃ કૃષ્ણમાં થતી નથી. એ તો ચર્વિતનું જ ચર્વણ કરે છે ।।૩૦।।

જે લોકો ઈન્દ્રિયોથી જણાતા બ્રાહ્ય વિષયોને પરમ પ્રિય સમજી મૂર્ખતાને લીધે, અન્ધજનોની પાછળ અન્ધજનોની માફક ખાડામાં પડવામાટે ચાલ્યા જતા હોય છે અને વેદવાણીરૂપ રસ્સીના-કામ્ય કર્મોના દીર્ઘ બંધનમાં બંધાયેલા છે તેમને ખબર નથી કે આપણા સ્વાર્થ અને પરમાર્થ ભગવાન્ વિષ્ણુ જ છે એમની જ પ્રાપ્તિથી આપણને બધા પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે ।।૩૧।।

જેમની બુદ્ધિ ભગવાનના ચરણ કમલોનો સ્પર્શ કરી લે છે તેમનો જન્મ-મૃત્યુરૂપ અનર્થનો કાયમને માટે અન્ત આવી જાય છે. પરન્તુ જે લોકો નિષ્કિંચન ભગવત્પ્રેમી ભગવદીયોના ચરણોની રજમાં સ્નાન કરી લેતા નથી એમની બુદ્ધિ કામ્યકર્મોના પૂરા સેવન કરવા છતાં પણ ભગવાનના ચરણોનો સ્પર્શ કરી શક્તી નથી ।।૩૨।।

એટલું કહી પ્રહ્‌લાદજી ચુપ થઈ ગયા, હિરણ્યકશિપુએ ક્રોધવડે અન્ધ થઈ જઈ તેને પોતાની ગોદમાંથી ઉઠાવી ભૂમિ ઉપર ફેંકી દીધો ।।૩૩।।

પ્રહ્‌લાદજીની વાતને તે સહન ન કરી શક્યો. તેની આંખો ગુસ્સાને લીધે લાલ

થઈ ગઈ. તે કહેવા લાગ્યો, ''દૈત્યો! આને અહીંથી બહાર લઈ જાઓ અને હમણાં ને હમણાં મારી નાખો. એ મારી નાખવાના જ લાયક છે ।।૩૪।।

જુઓ તો ખરા, પોતાના સુહૃદ-સ્વજનોને છોડી દઈ આ નીચ દાસની જેમ તે જ વિષ્ણુના ચરણોની પૂજા કરે છે જેણે એના કાકાને મારી નાખ્યા. માનો ન માનો પણ એ રૂપે મારા ભાઈને મારનારો વિષ્ણુ જ આવી પહોંચ્યો છે ।।૩૫।।

હવે એનો વિશ્વાસ ન થાય. પાંચ વરસની ઉંમરમાં જ જેણે પોતાના સગાં મા-બાપનો, છોડ્યો છોડાય નહિ એવો વાત્સલ્યસ્નેહ છોડી દીધો એ પ્રતિકૂળ ચાલનાર વિષ્ણુનું શું સારું કરી દેશે? ।।૩૬।।

કોઈ બીજો પણ ઔષધની માફક લાભ કરે તો તે એક રીતે પુત્ર જ છે, પરન્તુ જો પોતાનો પુત્ર પણ અહિત કરવા લાગે તો રોગની જેમ તે શત્રુ છે. પોતાના શરીરના જ કોઈ એક અંગથી આખા શરીરને નુકશાન થતું હોય તો તેને કાપી નાખવું જોઈએ, કારણ કે એને કાપી નાખવાથી બાકીનું શરીર સુખરૂપ જીવી શકે છે ।।૩૭।।

આ સ્વજનનો સ્વાંગ પહેરી મારો કોઈ શત્રુ જ આવ્યો છે. જેમ યોગીની ભોગ લોલુપ ઈન્દ્રિયો તેનું અહિત કરે છે તેમ જ આ મારું અહિત કરનારો છે. તેથી તે ખાતો હોય ત્યારે, સૂતો હોય ત્યારે અથવા બેઠો હોય ત્યારે કોઈ પણ ઉપાયથી એને મારી નાખો'' ।।૩૮।।

આ પ્રમાણે આજ્ઞા મેળવી રાક્ષસો હાથમાં શૂળ લઈને મોટી દાઢોથી વિકરાળ મુખવાળા, લાલ દાઢી-મૂછવાળા, ''મારો, કાપો'' વગેરે ભયંકર શબ્દો કરતા ત્યાં ચૂપચાપ બેઠેલા પ્રહ્લાદને સર્વ મર્મ સ્થાનોમાં શૂળ ભોંકવા લાગ્યા ।।૩૯-૪૦।।

એ વખતે પ્રહ્લાદજીનું મન એ પરમાત્મામાં લાગેલું હતું જેને મન અને વાણી પહોંચી શકતાં નથી જે સર્વના આત્મા છે, સમસ્ત શક્તિઓના આધાર અને પરબ્રહ્મ છે. તેથી ભાગ્યહીનોના ભારે-ભારે પુરુષાર્થના વ્યર્થ જાય છે તેમ તેમના બધા પ્રહાર નિષ્ફળ થઈ ગયા ।।૪૧।।

હે યુધિષ્ઠિર! જ્યારે પુત્રને મારવાના પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા ત્યારે દૈત્યેન્દ્રને શંકા થઈ તેથી એ આગ્રહપૂર્વક બીજા મારણ પ્રયોગ કરવા લાગ્યો ।।૪૨।।

તેણે પ્રહ્લાદજીને મોટા-મોટા મદોન્મત્ત હાથીઓના પગ નીચે કચડાવ્યા, ઝેરી સર્પો કરડાવવામાં આવ્યા, કૃત્યા રાક્ષસી ઉત્પન્ન કરાવી, પર્વતોના શિખર ઉપરથી ગબડાવી મૂકવામાં આવ્યા, અંધારી કોટડીમાં પૂરવામાં આવ્યા, ઝેર પાયું અને

ભોજન આપવું બંધ કરવામાં આવ્યું ।।૪૩।।

જળમાં, ઠંડીમાં, વાયુમાં, ધધકતી આગ અને સમુદ્રમાં ફરીફરીને તેને નાખવામાં આવ્યા, આંધીમાં છોડી દેવામાં આવ્યા, પર્વતો ઉપરથી ફેંકી દેવામાં આવ્યા, પરન્તુ આમાંથી કોઈ પણ ઉપાયથી તે પોતાના પુત્ર નિષ્પાપ પ્રહ્લાદજીને મારવાને સમર્થ ન થયો. ત્યારે હિરણ્યકશિપુને ઘણી ચિન્તા થઈ. તેને પ્રહ્લાદજીને મારી નાખવામાટે કોઈ ઉપાય સૂઝ્યો નહિ ।।૪૪।।

તે વિચાર કરવા લાગ્યો, ''એને મેં બહુ ખરાબ વચન કહ્યાં, મારી નાખવાને માટે ઘણા બધા ઉપાય કર્યા. પરન્તુ કોઈની સહાય વિના, પોતાના જ પ્રભાવથી મારા દ્રોહ અને દુર્વ્યવહાર થી બચતો જ ગયો ।।૪૫।।

બાલક હોવા છતાં તે સમજદાર છે અને મારી પાસે જ બેધડક રહે છે. એમાં કંઈક સામર્થ્ય તો છે જ. જેવી રીતે *શુનઃશેપ પોતાના પિતાનાં કરતૂતોથી એનો વિરોધી થઈ ગયો હતો તેમ આ પણ મારા કરેલા અપકારો ભૂલશે નહિ ।।૪૬।।

વિશેષ : શુનઃશેપ ભૃગુકુલમાં ઉત્પન્ન ઋચીક અજીગર્ત નામના ઋષિના વચલો પુત્ર અને વિશ્વામિત્ર ઋષિનો ભાણેજ. એના બીજા બે ભાઈઓનાં નામ શુનઃપુચ્છ અને શુનોલાંગૂલ એના બીજાં બે પૈતૃક નામ આજીગર્તિ અને સૌયવસિ છે. શુનઃશેપનો અર્થ છે કૂતરાની પૂંછડી. વિશ્વામિત્રે તેને બલિસ્તમ્ભથી છોડાવી પોતાનો પુત્ર, પ્રમુખ શિષ્ય અને જહ્નુ અને ગાધિકુલનો ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યો અને 'દેવરાત' નામ આપ્યું. વિશેષ માટે સ્કન્ધ ૯ અને ૭ જોવાવિનન્તિ.

એ કોઈથી ડરતો નથી કે એનું મૃત્યું થતું નથી. એનો પ્રભાવ અગણિત જણાય છે. અવશ્ય એની સાથે વિરોધ કરવાથી મારું મોત આવી જાય'' ।।૪૭।।

આમ વિચાર કરતાં-કરતાં એનો ચહેરો સહેજ ઊતરી ગયો. શુક્રાચાર્યના પુત્ર શંડ અને અમર્કે જ્યારે જોયું કે હિરણ્યકશિપુ તો મોં નીચું કરીને બેઠેલા છે ત્યારેતેમણે એકાન્તમાં જઈ તેમને આ વાત કહી ।।૪૮।।

''સ્વામી! આપ એકલે હાથે જ ત્રણેય લોકને જીતી લીધા. આપની ભ્રમર ટેડી થતાં જ બધા લોકપાલ ધ્રુજી ઊઠે છે. અમારી દૃષ્ટિએ તો આપને માટે ચિન્તાનું કોઈ કારણ જ નથી. વળી બાળકના ગુણ-દોષ એ કોઈ તમારી ચિન્તાનું કારણ થઈ શકે જ નહિ ।।૪૯।।

જ્યાં સુધી અમારા પિતા શુક્રાચાર્યજી ન આવી જાય ત્યાં સુધીમાં ડરીને ક્યાંક

એ ભાગી ન જાય એટલા માટે એને વરુણના પાશથી બાંધી રાખો. મોટે ભાગે એવું બનતું હોય છે કે ઉંમર વધવાની સાથે-સાથે અને ગુરુજનોની સેવાથી બુદ્ધિ સુધરી જતી હોય છે'' ।।૫૦।।

જ્યારે ગુરુપુત્રોએ એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે એને સમ્મતિ આપીને દૈત્યરાજ કહેવા લાગ્યા. આ બાળકને ગૃહસ્થાશ્રમી રાજાના ધર્મોનો ઉપદેશ કરજો ।।૫૧।।

એમ કહ્યું ત્યારે ગુરુપુત્રોએ વિનયથી નમ્રતાપૂર્વક પ્રહ્લાદજીને અનુક્રમે ધર્મ, અર્થ અને કામનું શિક્ષણ આપ્યું ।।૫૨।।

પરન્તુ ગુરુઓનું આ શિક્ષણ પ્રહ્લાદજીને ગમ્યું નહિ કારણ કે તેઓ એમને કેવળ ધર્મ, અર્થ અને કામ નું જ શિક્ષણ આપતા હતા. આ શિક્ષણ તો જેઓ રાગ-દ્વેષ વગેરે દ્વન્દ્વ અને વિષયભોગો માં રસ લેતા હોય તેમને માટે જ છે ।।૫૩।।

એક દિવસ ગુરુજી ગૃહસ્થીના કાર્યમાટે ક્યાંક બહાર ગયા હતા. રજા મળી જવાથી સરખે સરખા બાળકોએ પ્રહ્લાદજીને રમવામાટે બોલાવ્યા ।।૫૪।।

પ્રહ્લાદજી પરમ જ્ઞાની હતા. એમનો પ્રેમ જોઈ તેમણે તે બાળકોને જ અત્યન્ત મધુર વાણીથી સમ્બોધન કરી પોતાની પાસે જ બોલાવી લીધા. એમનાં જન્મ-મરણની ગતિ પ્રહ્લાદજીથી છાની ન હતી. તેમના ઉપર કૃપા કરી હસતા હોય તેમ તેમને ઉપદેશ કરવા લાગ્યા ।।૫૫।।

પર્યુપાસત રાજેન્દ્ર તન્ન્યસ્તહૃદયેક્ષણાઃ ।।
તાનાહ કરુણો મૈત્રો મહાભાગવતોઽસુરઃ ।।૫૭।।

હે યુધિષ્ઠિર! તે બધા હજુ બાળકો જ હતા તેથી રાગ-દ્વેષ પરાયણ વિષયી પુરુષોના ઉપદેશોથી અને ચેષ્ટાઓથી એમની બુદ્ધિ હજુ બગડી નહોતી. તેથી જ અને પ્રહ્લાદજી પ્રત્યે માન હોવાથી બધાએ પોતાની બાલક્રીડા છોડી દીધી અને પ્રહ્લાદજીની પાસે જઈ એમની ચારે તરફ બેસી ગયા અને એમના ઉપદેશમાં મન લગાડી ઘણા પ્રેમથી એકીટસે તેમની તરફ જોવા લાગ્યાં. ભગવાનના પરમ ભક્ત પ્રહ્લાદજીનું હૃદય એમના પ્રતિ કરુણાઅને મૈત્રી ના ભાવથી ભરાઈ આવ્યું તથા તે તેમને કહેવા લાગ્યા।૫૬-૫૭।।

ઈતિ શ્રીભાગવત સપ્તમસ્કન્ધમાં (પહેલા અસદ્વાસના પ્રકરણનો પ્રહ્લાદ અને દૈત્ય બાળકોના સંવાદરૂપ) ''દૈત્યપુત્રને મારવાના યોજેલા ઉપાયોમાં એની નિષ્ફળતા'' નામનો પાંચમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

બીજું સદ્વાસના પ્રકરણ

અધ્યાય ૬

પ્રહ્‌લાદજીએ દૈત્યકુમારોને આત્મધર્મનો કરેલો ઉપદેશ

વિશેષ : ગુરુઓ ગૃહકાર્યમાં વ્યગ્ર હતા તે સમયે પ્રહ્‌લાદજી દૈત્ય પુત્રોને કૃપા કરીને નારદજીએ કહેલા ધર્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરે છે. બાલકો નિરર્થક ક્રિયા અને વાણી-વિલાસમાં આયુષ્યનો વ્યય થાય છે તેને સમજતા નથી તેથી તેની ઉપર દયા લાવી પ્રહ્‌લાદજી એમને ભગવદ્ધર્મ એટલે ભક્તિમાર્ગીય ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે, આ વાત છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આવે છે.

કૌમાર આચરેત્પ્રાજ્ઞો ધર્માન્ ભાગવતાનિહ ।।
દુર્લભં માનુષં જન્મ તદપ્યધ્રુવમર્થદમ્ ।।૧।।

પ્રહ્‌લાદજીએ કહ્યું : મિત્રો આ સંસારમાં મનુષ્ય જન્મ બહુ દુર્લભ છે. એના દ્વારા અવિનાશી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. પરન્તુ એનો અન્ત ક્યારે આવી જાય તેની ખબર પડતી નથી. તેથી બુદ્ધિમાન પુરુષે વૃદ્ધાવસ્થા અથવા યુવાની ને ભરોસે નહિ રહેતાં બચપણમાં જ ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવી આપનારા સાધનો કરી લેવા જોઈએ ।।૧।।

અહીં મનુષ્ય જન્મમાં વિષ્ણુના ચરણનો આશ્રય કરવો એ જ પુરુષનું કર્તવ્ય છે કેમકે એ સર્વ ભૂતના પ્રિય, આત્મા, સુહૃદ અને ઈશ્વર છે ।।૨।।

હે મિત્રો! ઈન્દ્રિયોથી ભોગવાતાં સુખ તો જીવ ગમે તે યોનિમાં હોય ત્યાં એને પ્રારબ્ધ પ્રમાણે એવી જ રીતે મળતાં રહે છે કે જેવી રીતે કોઈ પણ જાતનો પ્રયત્ન કર્યા વિના, નિવારણ કરવા છતાં પણ, દુઃખ મળે છે ।।૩।।

તેથી સાંસારિક સુખને માટે પ્રયત્ન કરવાની કોઈ જરૂર નથી કારણ કે પોતાની મેળે જ મળનારી વસ્તુમાટે પ્રયત્ન કરવો એ આયુષ્ય અને શક્તિનો વ્યર્થ બગાડ છે. જે લોકો તેમાં સપડાઈ જાય છે એમને ભગવાનના પરમ કલ્યાણ સ્વરૂપ ચરણકમલોની પ્રાપ્તિ નથી થતી ।।૪।।

મનુષ્યના શિર ઉપર અનેક પ્રકારના ભય સવાર થયેલા છે. તેથી આ શરીર જે ભગવત્પ્રાપ્તિ કરાવી આપવા કાર્યક્ષમ છે; જ્યાં સુધીમાં રોગગ્રસ્ત થઈ મૃત્યુનું મહેમાન બની ન જાય ત્યાં સુધીમાં બુદ્ધિમાન પુરુષે પોતાના કલ્યાણમાટે પ્રયત્ન કરી લેવો જોઈએ ।।૫।।

પુરુષનું આયુષ્ય સો વર્ષનું ગણાય તેમાંથી અરધું આયુષ્ય તો અજિતેન્દ્રિય મનુષ્યને રાતમાં તમોગુણથી નિદ્રા આવે તેમાં જ ખપી જાય છેઃએટલે કે પચાસ વર્ષ તો એને ઊંઘવામાં જાય છે. એ પચાસ વર્ષમાં તો એ કાંઈ પણ કરી શકતો નથી ।।૬।।

બચપણમાં પોતાના હિત-અહિતનું ભાન નથી હોતું; કંઈક મોટા થાય ત્યારે ખેલવા-કૂદવામાં લાગી જાય છે. આ પ્રમાણે વીસ વર્ષ તો ચાલ્યા જાય છે. જ્યારે ઘડપણ શરીરને ઘેરી લે છે ત્યારે છેવટનાં વીસ વર્ષ કંઈ કરી શકવાની શક્તિ રહેતી નથી ।।૭।।

બાકી રહી ગયું વચમાનું અલ્પ આયુષ્ય. એ વખતે તો ક્યારેક પુરી ન થનારી મોટી-મોટી કામનાઓનો જબરજસ્ત મોહ છે અને ઘરબારનીએ આસક્તિ છે જેમાં જીવ એવો તો ફસાઈ જાય છે કે એને કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું ભાન જ નથી રહેતું. આ પ્રમાણે રહ્યું-સહ્યું આયુષ્ય પણ ચાલ્યું જાય છે ।।૮।।

જેણે ઈન્દ્રિયોને વશ કરી નથી તેવો કયો પુરુષ દૃઢ સ્નેહપાશથી ઘરમાં બંધાયેલો આત્માને છોડાવવા સમર્થ થઈ શકે? ।।૯।।

એને અર્થની તૃષ્ણા પ્રાણથી પણ વધારે વહાલી હોય છે તે કોણ છોડી શકે છે? અર્થમાટે પ્રિય પ્રાણ આપીને પણ ચોરી કરવા નીકળેલો ચોર માથું મૂકી કામ કરે છે, લડાઈમાં સિપાઈ સેવક બની મરવાનો સંકલ્પ કરી દ્રવ્ય લેવા જાય છે, વાણિયો પૈસા પેદા કરવાને ડૂબવાનો ભય સ્વીકારીને પણ પરદેશ જાય છે ।।૧૦।।

જેણે પોતાની પ્રિયતમા પત્નીના એકાન્ત સહવાસ એની પ્રેમાળ વાતો અને મીઠી-મીઠી સલાહ ઉપર જાતને ન્યોછાવર કરી દીધી હોય છે. જે ભાઈ બંધુ અને મિત્રો ના સ્નેહપાશમાં બંધાઈ ચુક્યો છે; ભલા એ એમને શી રીતે છોડી શકે? ।।૧૧।।

સાસરે ગયેલી પ્રિય પુત્રીઓ, પુત્રો, ભાઈ-બહેનો, વૃદ્ધાવસ્થાથી દીન થઈ ગયેલાં માતા-પિતા, ઘણા બધા સુન્દર કિંમતી રાસ-રચીલાથી ભર્યું ભાદર્યું ઘર, કુલપરમ્પરાગત જીવિકાના સાધનો તથા પશુઓ અને સેવકો ના સતત સ્મરણમાં જે રમી રહ્યો છે તે ભલા તેમને કઈ રીતે છોડી શકે? ।।૧૨।।

જે જનનેન્દ્રિય અને જિહ્વાનાં સુખોને જ સર્વસ્વ માની બેઠો છે જેની ભોગવાસનાઓ ક્યારેય તૃપ્ત થતી નથી, જે લોભથી કર્મ ઉપર કર્મ કરતાં-કરતાં

રેશમના કીડાની જેમ પોતાને વધારે ને વધારે બંધનમાં જકડતો જાય છે અને જેના મોહની કોઈ મર્યાદા નથી તે તેમનાથી કઈ રીતે વિરક્ત થઈ શકે અને કેવી રીતે એમનો ત્યાગ કરી શકે? ।।૧૩।।

આ મારું ઘર છે એ ભાવમાં એ એટલો ગરકાવ થઈ જાય છે કે તેનું જ પાલન પોષણ કરવામાં પોતાનું અમૂલ્ય આયુષ્ય વેડફી નાખે છે અને એને એ પણ ખ્યાલ નથી રહેતો કે મારા જીવનનું વાસ્તવિક લક્ષ્ય ચુકાઈ જઈ રહ્યું છે. આ પ્રમાદની પણ ભલા કોઈ હદ છે? જો એ કામોમાં થોડું ઘણું સુખ મળતું હોય તો પણ કંઈક ઠીક પરન્તુ અહીં તો જ્યાં-જ્યાં તે જાય છે ત્યાં-ત્યાં દૈહિક, દૈવિક અને ભૌતિક તાપ એના હૃદયને બાળતાં જ રહે છે અને છતાં પણ તેને વૈરાગ્ય થતો જ નથી કેવી વિડમ્બના! (વિટમ્બણા!). કુટુમ્બની મમતાના ચક્કરમાં પડી એ એટલો ગાફેલ બની જાય છે એનું મન ધનના ચિન્તનમાં સદા એટલું તલ્લીન બની જાય છે કે તે બીજાના ધનની ચોરી કરવાના લૌકિક-પારલૌકિક દોષો જાણતો હોવા છતાં કામનાઓને વશ ન કરી શકવાને કારણે ભોગની લાલસાથી ચોરી કરી જ બેસે છે ।।૧૪-૧૫।।

ભાઈઓ! જે આ પ્રમાણે પોતાના કુટુમ્બનું ભરણ પોષણ કરવામાં જ લાગ્યો રહે છે ક્યારેય ભગવદ્ભજન નથી કરતો; તે વિદ્વાન હોય તો પણ તેને પ્રભુની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. કારણ કે પોતાના-પારકાનો ભેદભાવ રહેવાથી એને પણ અજ્ઞાનીઓ સમાન જ તમઃપ્રધાન ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે ।।૧૬।।

જે કામિનીઓના મનોરંજનનો સામાન તેમનો ક્રીડામૃગ બની રહ્યો છે અને જેના પોતાના પગોમાં સન્તાનની બેડી પડી ગઈ છે તે બિચારો ગરીબ કોઈ પણ હોય ક્યાંય પણ હોય કોઈ પણ રીતે પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકતો નથી ।।૧૭।।

તેથી હે ભાઈઓ! તમે વિષયી દૈત્યોનો સંગ દૂરથી જ છોડી દો અને આદિદેવ ભગવાન્ નારાયણનું શરણ ગ્રહણ કરો. કારણ કે જેઓએ સંસારની આસક્તિ છોડી દીધી છે એ મહાત્માઓના એ જ પરમ પ્રિયતમ અને પરમ ગતિ છે ।।૧૮।।

હે મિત્રો! નારાયણને પ્રસન્ન કરતાં બહુ મહેનત પણ પડતી નથી કેમકે એ સર્વભૂતના આત્મા છે તથા સર્વત્ર અહીં સિદ્ધ હોવાથી સર્વદા સાથે જ છે ।।૧૯।।

બ્રહ્માજીથી માંડી તણખલાં સુધી નાનાં-મોટાં બધાં પ્રાણીઓમાં, પંચભૂતોથી બનેલી વસ્તુઓમાં, પંચભૂતોમાં, સૂક્ષ્મ તન્માત્રાઓમાં, મહત્તત્ત્વમાં, ત્રણેય

ગુણોમાં અને ગુણોની સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિમાં એક જ અવિનાશી પરમાત્મા બિરાજેલા છે એ જ સમસ્ત સૌન્દર્ય, માધુર્ય અને ઐશ્વર્યો ની ખાણ છે ।।૨૦-૨૧।।

એ જ અન્તર્યામી દ્રષ્ટાના રૂપમાં છે અને તે જ દશ્ય જગતના રૂપમાં પણ છે, સર્વથા અનિર્વચનીય તથા વિકલ્પરહિત હોવા છતાં પણ દષ્ટા અને દશ્ય, વ્યાપ્ય અને વ્યાપકના રૂપમાં એ પ્રભુનું નિર્વચન કરવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ તેમાં એક પણ વિકલ્પ નથી ।।૨૨।।

એ કેવળ અનુભવૈકવેદ્ય સ્વરૂપ છે, પરમ ઐશ્વર્યરૂપ છે અને આનન્દરૂપ છે! પરન્તુ એ માયાથી સ્વરૂપને તિરોધાન કરી ગુણસર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે ।।૨૩।।

તેથી તમે સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા અને સૌહાર્દ રાખો, પ્રેમથી એમના ઉપર ઉપકાર કરો, અસુર ભાવને છોડી દો એનાથી જ અધોક્ષજ ભગવાન્ પ્રસન્ન છે ।।૨૪।।

આદિ નારાયણ અનન્ત ભગવાન્ પ્રસન્ન થઈ જતાં એવી કઈ વસ્તુ છે જે ન મળી શકે? લોક અને પરલોક ને માટે જે ધર્મ, અર્થ વગેરેની આવશ્યકતા બતાવવામાં આવે છે તે તો ગુણોના પરિણામથી પ્રયાસ વિના એમ જ મળવાના છે જ્યારે આપણે શ્રીભગવાનના ચરણામૃતનું સેવન કરવામાં તથા આપના નામ ગુણોનું કીર્તન કરવામાં લાગ્યા છીએ ત્યારે આપણને મોક્ષની પણ શી જરૂર છે? ।।૨૫।।

ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગ એના સાધન આત્મવિદ્યા, કર્મકાંડ, તર્કશાસ્ત્ર, દંડનીતિ અને જીવિકા ના અનેક પ્રકારનાં સાધન વેદોના પ્રતિપાદ્ય વિષયો છે. એ ખરું છે પણ બધું જીવને પોતાના પરમ હિતેચ્છુ, પરમ પુરુષ ભગવાન્ શ્રીહરિને આત્મસમર્પણ કરવામાં સાધનરૂપ હોવું જોઈએ. જો એમ ન હોય તો એ બધું અસત્ય છે કેમકે પોતાના સુહૃદ ભગવાનને સ્વાત્મા અર્પણ કરવો એજ સત્ય છે, નહિ તો ''વેદ ત્રિગુણના વિષય છે એથી તું એનાથી પર ભગવાનને શરણે જા'' એમ અર્જુનને ભગવાન્ જે ઉપદેશ કરે છે તે ન કરત ।।૨૬।।

આ નિર્મલ જ્ઞાન જે મેં તમને બતાવ્યું તે બહુ જ દુર્લભ છે. પહેલાં આ જ્ઞાનનો ઉપદેશ નર નારાયણે નારદજીને કર્યો હતો. અને આ જ્ઞાન જેઓએ ભગવાનના અનન્ય પ્રેમી અને નિષ્કિંચન ભક્તોના ચરણકમલોની રજથી પોતાના શરીરને નવરાવી દીધું છે તે બધાને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે ।।૨૭।।

આ વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાન વિશુદ્ધ ભાગવત ધર્મ છે. પહેલ વહેલાં આ જ્ઞાન મેં ભગવાનનાં દર્શન કરાવી દેનારા દેવર્ષિ નારદજીના મુખેથી સાંભળ્યું હતું ।।૨૮।।

દૈત્યપુત્રો પૂછવા લાગ્યા : હે પ્રહ્લાદ્! તમે અને અમે આ ગુરુના પુત્રો શંડ અને અમર્ક સિવાય બીજા ગુરુને તો ઓળખતા પણ નથી અને એ જ આપણા બધાની દેખરેખ રાખે છે ।।૨૯।।

બાલસ્યાન્તઃપુરસ્થસ્ય મહત્સંગો દુરન્વયઃ।
છિન્ધિનઃ સંશયં સૌમ્ય સ્યાચ્ચેદ્વિશ્રમ્ભકારણમ્ ।।૩૦।।

બાળકને અને જનાનામાં રહેનારને મોટા પુરુષનો સંગ થવો દુર્ઘટ છે તો પછી તમને નારદજીથી જ્ઞાન મળ્યાની વાત એમને કહેવા યોગ્ય હોય તો કહો. નારદજીએ તમને જે જ્ઞાન આપ્યું તે વાતમાં અમારો વિશ્વાસ દઢ થાય એ માટે, હે સૌમ્ય! એ બધી વાત કહી અમારા સન્દેહને દૂર કરો ।।૩૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત સપ્તમસ્કન્ધમાં (બીજા સદ્વાસનારૂપ પ્રકરણનો પહેલો)
''પ્રહ્લાદજીએ દૈત્ય કુમારોને આત્મધર્મનો કરેલો ઉપદેશ''
નામનો છઠ્ઠો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ભાગવત કથાથી ધુંધુકારી જેવા પાપી પુષ્ટિમાર્ગી મૃતકનો ઉદ્ધાર થશે કે નહીં તે તો ભગવાન્ જાણે પરન્તુ શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞાથી વિપરીત જઈને મૃતકના ઉદ્ધારાર્થે ભાગવત બેસાડનાર, તેમાટે આજ્ઞા આપનાર ગુરુ તેમજ તેવી ભાગવત વાંચનાર કથાકાર ત્રણેય પુષ્ટિમાર્ગીઓ ગુરુદ્રોહરૂપી ઘોર પાપથી કદી છૂટી નહીં શકે.

અધ્યાય ૭

''મેં માતાના ગર્ભમાં નારદજી પાસેથી જ્ઞાન મેળવ્યું હતું'' એવો પ્રહ્લાદ કુમારોને આપેલો ઉત્તર

વિશેષઃ પ્રહ્લાદજી માતાના ગર્ભમાં હતા ત્યારે નારદજી પાસેથી આ જ્ઞાન સાંભળેલું તે સાંભળનાર દૈત્યપુત્રોને સાચું કહ્યું એનો વિશ્વાસ બેસાડવાને ''આ જ્ઞાન મેં માતાના ગર્ભમાં રહી

નારદજી પાસેથી સાંભળ્યું છે'' એમ સાતમા અધ્યાયમાં પ્રહ્લાદજી દૈત્યકુમારોને કહે છે.

એવં દૈત્યસુતૈઃ પૃષ્ટો મહાભાગવતોઽસુરઃ ।।
ઉવાચ સ્મયમાનસ્તાન્ સ્મરન્ મદનુભાષિતમ્ ।।૧।।

નારદજી બોલ્યાઃહે યુધિષ્ઠિર! જ્યારે દૈત્ય બાલકોએ આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે ભગવાનના પરમ પ્રેમી ભક્ત પ્રહ્લાદજીને મારી વાતનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. સહેજ હસતાં-હસતાં તેમણે તેમને કહ્યું ।।૧।।

પ્રહ્લાદજીએ કહ્યુંઃઅમારા પિતા જ્યારે તપ કરવાને મન્દરાચળ તરફ ગયા ત્યારે ઈન્દ્રાદિ દેવો દાનવોની સામે યુદ્ધ કરવાનો ભારે ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યા ।।૨।।

દૈત્યશત્રુઓ ઈન્દ્રાદિ એવું કહેવા લાગ્યા કે જેમ કીડીઓ સર્પને ખાઈ જાય તેમ લોકને દુઃખ આપનાર દૈત્યને તેનાં પાપ જ ખાઈ ગયાં છે ।।૩।।

દેવોનો અત્યન્ત પ્રબલ પ્રયાસ જોઈને દૈત્યસેનાપતિઓ દેવોથી ભય પામ્યા અને મરતા-મરતા સર્વ દિશામાં દોડવા લાગ્યા ।।૪।।

તેઓ સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, ગુરુજન, મહેલ, પશુ અને ઘરવખરી ન સંભાળતાં જલદી પોતાનો પ્રાણ બચાવવાના પ્રયત્નમાં પડ્યા ।।૫।।

જયની ઈચ્છાવાળા દેવો રાજાના મહેલનો નાશ કરવાને તૈયાર થયા. રાજા હિરણ્યકશિપુની સ્ત્રી, મારી માતાને પણ ઈન્દ્રે પકડી લીધી ।।૬।।

ભયભીત થઈ ટિટોડીના પેઠે રોતી, કકળાટ કરતી મારી માતાને સાથે લઈને એ ચાલતો થયો ત્યાં માર્ગમાં દૈવેચ્છાથી દેવર્ષિ નારદજી આવી મળ્યા ।।૭।।

એ બોલ્યાઃ''હે સુરપતે! આને લઈ જવી ઉચિત નથી કેમકે એ અપરાધી નથી. વળી એ સતી સાધ્વી પરનારી છે. હમણાંજ તેને છોડીદો'' ।।૮।।

ત્યારે ઈન્દ્રે કહ્યુંઃઆના ગર્ભમાં દેવદ્રોહી હિરણ્યકશિપુનું અત્યન્ત પ્રભાવશાળી વીર્ય છે. પ્રસૂતિ પર્યન્ત એને મારી પાસે રાખીશ, બાલક થતાં તેને મારી હું આને છોડી દઈશ ।।૯।।

નારદજીએ કહ્યું : એના ગર્ભમાં ભગવાનના સાક્ષાત્ પરમ પ્રેમી ભક્ત અને સેવક, અત્યન્ત બળવાન અને નિષ્પાપ મહાત્મા છે. તમારામાં એને મારવાની શક્તિ નથી ।।૧૦।।

દેવર્ષિ નારદજીની આ વાત સાંભળી મારી માતાને ઈન્દ્રે માનપૂર્વક છોડી દીધી. અને વળી એના ગર્ભમાં ભગવદ્ભક્ત છે એ ભાવથી તેમણે મારી માતાની પ્રદક્ષિણા

કરી અને પોતાના લોકમાં ચાલ્યા ગયા ।।૧૧।।

ત્યારબાદ મારી માતાને નારદજી પોતાના આશ્રમમાં લાવ્યા અને એનું સાન્ત્વન કરી કહ્યું, ''હે પુત્રી! તારો પતિ આવે ત્યાં સુધી તું અહીં જ રહે'' ।।૧૨।।

'જેવી આજ્ઞા' એમ કહી મારી માતાએ કબૂલ કર્યું અને પછી નિર્ભય થઈને જ્યાં સુધી દૈત્યેન્દ્ર ઘોર તપથી નિવૃત્ત થઈ પાછા આવે ત્યાં સુધી આશ્રમમાં રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો ।।૧૩।।

ગર્ભનું કુશળ થાય અને ઈચ્છિત સમયે (મારા પિતાના આવ્યા બાદ) પ્રસવ થાય એ માટે ગર્ભવતી મારી માતા પરમ ભક્તિવડે ઋષિની સેવા કરવા લાગી ।।૧૪।।

દેવર્ષિ નારદજી બહુ દયાળુ અને સર્વ સમર્થ છે. તેમણે મારી માતાને ભાગવત ધર્મનું રહસ્ય અને વિશુદ્ધ જ્ઞાન બન્નેનો ઉપદેશ કર્યો! ઉપદેશ કરતી વખતે તેમની દષ્ટિ મારા ઉપર પણ હતી ।।૧૫।।

ઘણો સમય થઈ જવાથી અને સ્ત્રી હોવાથી પણ મારી માતાને તો એ જ્ઞાનનું સ્મરણ રહ્યું નહિ પરન્તુ દેવર્ષિની વિશેષ કૃપા હોવાથી મને એનું વિસ્મરણ થયું નહિ અને જેવું અને તેવું બધું યાદ છે ।।૧૬।।

જો તમે પણ મારા વચનમાં શ્રદ્ધા રાખો તો એ જ્ઞાન મારી મારફત મેળવી શકો છો. જેમ મને શ્રદ્ધા હતી તો ગર્ભાવસ્થામાં મળેલું જ્ઞાન સ્થિર થયું તેમ તમને પણ શ્રદ્ધા હશે તો એ જ્ઞાન સ્થિર રહશે એવું જ સ્ત્રી બાળક વગેરેનું સમજવું ।।૧૭।।

જેમ વૃક્ષને **અસ્તિ, જાયતે, વર્ધતે, વિપરિણમતે, અપક્ષીયતે, નશ્યતિ** (હોવું, જન્મ, વૃદ્ધિ, ફેરફાર, ઘસારો અને નાશ) એવા છ ભાવ ફળમાં થાય છે તેમ આત્માવાળા દેહમાં એ છ ભાવવિકાર કાળે કરીને દેખાય છે ।।૧૮।।

કેવળ આત્માને ભાવવિકાર નથી; એ તો નિત્ય, નિર્વિકાર, શુદ્ધ, એક, ક્ષેત્રજ્ઞ, આશ્રય અને નિર્વિકાર, સ્વપ્રકાશ, સર્વનું કારણ, સર્વવ્યાપક, અસંગ અને આવરણ રહિત છે ।।૧૯।।

આત્માનાં એ બાર ઉત્કૃષ્ટ લક્ષણો છે. એને મનમાં ઉતારીને દેહમાં મોહથી થયેલ ''હું અને મારું'' એવો ભાવ છોડી દો ।।૨૦।।

જેવી રીતે સુવર્ણની ખાણોમાં પથ્થરો સાથે મળેલા સુવર્ણને તેને અલગ કરવાની વિધિ જાણનાર સુવર્ણકાર એ વિધિઓથી તેને પ્રાપ્ત કરી લે છે તેવી જ રીતે અધ્યાત્મ તત્ત્વનો જાણકાર આત્મપ્રાપ્તિના ઉપાયો દ્વારા પોતાના શરીરરૂપ ક્ષેત્રમાં

સોનારૂપી બ્રહ્મપદનો સાક્ષાત્કાર કરી લે છે ।।૨૧।।

કપિલ ભગવાન્ વગેરે આચાર્યોએ મૂલ પ્રકૃતિ, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રા -આ આઠ તત્ત્વોને પ્રકૃતિ તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. એમના ત્રણ ગુણ છે- સત્ત્વ, રજ અને તમ. તેમના વિકાર સોળ છે. દસ ઇન્દ્રિયો એક મન અને પંચ મહાભૂત. એ બધામાં એક પુરુષતત્ત્વ અનુગત છે ।।૨૨।।

આ બધાનો સમુદાય જ દેહ છે. એ બે પ્રકારનો છે. સ્થાવર અને જંગમ એમાં જ અન્તઃકરણ ઇન્દ્રિય વગેરે અનાત્મ વસ્તુઓને ''આ આત્મા નથી'' એ પ્રકારે છોડતાં-છોડતાં આત્માની શોધ કરવાની છે ।।૨૩।।

આત્મા બધી વસ્તુઓમાં વ્યાપીને રહેલો છે પણ તે બધાથી પૃથક્ છે. આ પ્રમાણે શુદ્ધ બુદ્ધિથી ધીરે-ધીરે સંસારની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને તેના પ્રલય વિષે વિચાર કરવો જોઈએ, ઉતાવળ ન કરવી જોઈએ ।।૨૪।।

એ વૃત્તિઓનો જે દ્વારા અનુભવ થાય છે તે જ બધાથી અતીત બધાના સાક્ષી પરમાત્માછે ।।૨૫।।

જેમ પુષ્પની સુગન્ધની એના આશ્રયરૂપ વાયુને જાણવામાં આવે છે તેમ ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થતા ત્રિગુણાત્મક બુદ્ધિનાં પરિણામોથી પુરુષરૂપ આત્માને જાણવો ।।૨૬।।

ગુણો અને કર્મોને કારણે થતું જન્મ-મૃત્યુનું આ ચક્ર આત્માને શરીર અને પ્રકૃત્તિથી અલગ ન કરવાથીજ છે. તે અજ્ઞાન મૂલક અને મિથ્યા છે. છતાં સ્વપનની જેમ જીવને તેની પ્રતીતિ થઈ રહે છે ।।૨૭।।

તેથી તમારે સૌથી પહેલાં આ ત્રિગુણાત્મક કર્મોના બીજનો જ નાશ કરી નાખવો જોઈએ. એને જ બીજા શબ્દોમાં યોગ અથવા પરમાત્માનું મિલન કહેવામાં આવે છે ।।૨૮।।

આમ તો આ ત્રિગુણાત્મક કર્મોના બીજને જ બાળી નાખવામાટે અથવા બુદ્ધિવૃત્તિઓનો પ્રવાહ બંધ કરવામાટે હજારો સાધન છે; પરન્તુ જે ઉપાયથી અને જેવી રીતે સર્વ શક્તિમાન ભગવાનનાં સ્વાભાવિક નિષ્કામ પ્રેમ થઈ જાય તે જ ઉપાય ઉત્તમ છે ।।૨૯।।

ભક્તિપૂર્વક ગુરુની સેવા, જે કાંઈ મળે તે પ્રભુને નિવેદન કરી દેવું, ભગવત્પ્રેમી ભગવદીયોનો સંગ કરવો અને ઈશ્વરનું આરાધન કરવું ।।૩૦।।

એની કથામાં શ્રદ્ધા રાખવી, એના ગુણ અને લીલા નું કીર્તન કરવું, એના ચરણકમળનું ધ્યાન કરવું, એના સ્વરૂપનું પૂજન કરવું ।।૩૧।।

ભગવાન્ હરિ ઈશ્વર હોવાથી સર્વભૂતમાં રહે છે એમ ધારી સર્વજીવમાં ભગવાનને જાણી યથાશક્તિ એની ઈચ્છા પૂર્ણ કરીને એને હૃદયથી માન આપવું ।।૩૨।।

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર આ છ શત્રુઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી જે લોકો આ પ્રમાણે ભગવાનની સાધન ભક્તિનું અનુષ્ઠાન કરે છે એમને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના ચરણોમાં અનન્ય પ્રેમની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે ।।૩૩।।

રતિવાળો ભક્ત ભગવાનની લીલાવિગ્રહ-શરીરવડે જે અતુલ્ય પરાક્રમો કરવામાં આવ્યા હોય તેને યાદ કરી અત્યન્ત હર્ષથી રોમાંચિત થાય છે એને આંખમાં પ્રેમનાં આંસુ આવે છે એ મુક્ત કંઠે ગાવા લાગે છે, શબ્દ કરે છે અને નાચવા લાગે છે।।૩૪।।

ક્યારેક તે ભૂતગ્રસ્ત પાગલની જેમ ક્યારેક હસે છે, ક્યારેક કરુણ ક્રન્દન કરવા લાગે છે, ક્યારેક ધ્યાન કરે છે તો ક્યારેક લોકોને ભગવદ્ભાવથી વન્દના કરવા લાગે છે; જ્યારે તે ભગવાન્માં જ તન્મય થઈ જાય છે, વારંવાર લાંબા શ્વાસ લે છે અને સંકોચ છોડી દે "હે હરે! હે જગત્પતિ! હે નારાયણ!" કહી કહીને પોકારવા લાગે છે ત્યારે ભક્તિયોગના મહાન ભગવદ્ભાવની જ ભાવનાં કરતાં-કરતાં તેનું હૃદય પણ તદાકાર-ભગવન્મય થઈ જાય છે. એ વખતે એના જન્મ-મૃત્યુનાં બીજોના મૂળ જ બળીને નષ્ટ થઈ જાય છે અને તે પુરુષ શ્રી ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી લે છે ।।૩૫-૩૬।।

ભગવાનને હૃદયમાં મળવાથી રાગાદિવાળા પુરુષનો પણ સંસાર મટે છે. ડાહ્યા પુરુષો એને જ મોક્ષ સુખ કે નિર્વાણ જાણે છે. માટે તમે તમારા હૃદયમાં હૃદયના ઈશ્વર-ભગવાનનેભજો ।।૩૭।।

હે અસુર બાળકો! આકાશની પેઠે આપણા હૃદયમાં વસતા આપણા આત્માના અને સામાન્ય સર્વ પ્રાણીના મિત્ર એવા ભગવાનને ભજવામાં શો મોટો પ્રયાસ કરવાનો છે? તેથી એને જ ભજો. વિષયનું ઉત્પાદન તો તુચ્છ છે તેથી છોડો. એનાથી કંઈ જ પણ સિદ્ધ થવાનું નથી ।।૩૮।।

પૈસો, સ્ત્રી, પશુ, પુત્રાદિ, ઘર, પૃથ્વી, હાથી, ખજાના, સમૃદ્ધિ આ બધાં સાધનો ક્ષણવારમાં નાશ થાય તેવાં અને ચલિત છે તે ક્ષણભંગુર પ્રાણીનું શું ભલું કરી શકે? ।।૩૯।।

યજ્ઞોદ્વારા તમે સ્વર્ગાદિ મેળવો તો એ પણ નાશવન્ત, સાપેક્ષ-એક બીજાથી નાના-મોટા, ઊંચા-નીચા છે વળી એ પણ જોઈએ તેટલા નિર્દોષ નથી; નિર્દોષ એક માત્ર પરમાત્મા છે. તેથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાટે પરમાત્માનેજ ભક્તિપૂર્વક ભજો ।।૪૦।।

તદુપરાન્ત પોતાની જાતને ખૂબ વિદ્વાન અને બુદ્ધિમાન્ માનનાર પુરુષ આ લોકમાં જે હેતુથી વારંવાર ઘણાં-ઘણાં કર્મો કરે છે તે હેતુની સિદ્ધિની વાત તો જવા દો, ઊલટું તેને તેનાથી વિપરીતજ ફળ મળે છે અને ચોક્કસ મળે છે ।।૪૧।।

કર્મ કરનારને સંકલ્પ દુઃખ દૂર કરવાનો અને સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે; પરન્તુ પ્રવૃત્તિથી સદા દુઃખ અને નિવૃત્તિથી સદા સુખ થાય છે ।।૪૨।।

પુરુષ જે દેહમાટે કામ કરે છે તે તો પારકો છે, ક્ષણભંગુર છે અને આવ-જા કરવાવાળો છે ।।૪૩।।

જ્યારે દેહનું જ ઠેકાણું નથી તો પછી શરીરથી જુદાં એવાં પુત્ર, સ્ત્રી, ઘર, ધન, સમ્પત્તિ, રાજ્ય, ખજાનાં, હાથી, ઘોડા, મન્ત્રી, નોકર-ચાકર, મિત્ર, ગુરુજન અને બીજા પોતાના કહેવડાવનારાની તો વાત જ શી? ।।૪૪।।

એ તુચ્છ વિષયો શરીરની સાથેજ નાશ પામે છે. એ જણાય તો છે પુરુષાર્થ જેવા પરન્તુ છે વાસ્તવમાં અનર્થરૂપ જ. આત્મા સ્વયં અનન્ત આનન્દનો મહાસાગર છે. તેને માટે આ વસ્તુઓની શી જરૂરછે ।।૪૫।।

હે અસુરો! જરાક વિચાર તો કરો જે જીવ ગર્ભાધાનથી શરૂ થઈ મૃત્યુ સુધી બધી અવસ્થાઓમાં પોતાના કર્મોને આધીન થઈ કલેશ જ ભોગવતો રહે છે તેનો આ સંસારમાં સ્વાર્થ જ શું છે? ।।૪૬।।

આ જીવ સૂક્ષ્મ શરીરને જ પોતાનો આત્મા માની તે દ્વારા અનેક પ્રકારનાં કર્મો કરે છે અને કર્મોને કારણે જ ફરી શરીર ગ્રહણ કરે છે. આ પ્રમાણે કર્મથી શરીર અને શરીરથી કર્મની પરમ્પરા ચાલ્યે જાય છે. આમ અવિવેકને લીધે થાયછે ।।૪૭।।

માટે આત્મારૂપ, દુઃખ હરનાર અને પ્રભુરૂપ, ભગવાન્, જેને ધર્મ, અર્થ અને કામ આધીન છે એવા ભગવાનને કામના છોડીને ભજો ।।૪૮।।

ભગવાન્ આત્મા સર્વ પ્રાણી માત્રના મૂળરૂપ છે તેથી જ એ અત્યન્ત પ્રિય છે. સર્વના અન્તરમાં રહી એ નિયન્ત્રણ કરે છે તેથી ઈશ્વર છે. ભૂતને પણ પોતે જ કરે છે અન્તે એમાં એ સ્વયં અન્તર્યામીપણાથી રહે છે ।।૪૯।।

દેવ, મનુષ્ય, અસુર, યક્ષ અથવા ગન્ધર્વ કોઈ હો, મોક્ષ આપનાર મુકુન્દ ભગવાનના ચરણનું ભજન કરવાથી જ એ અમારી પેઠે કલ્યાણ મેળવી શકે છે ।।૫૦।।

હે દૈત્ય બાલકો! ભગવાનને પ્રસન્ન કરવામાટે બ્રાહ્મણ, દેવતા અથવા ઋષિ હોવું, સદાચાર અથવા વિવિધ પ્રકારના જ્ઞાનથી સમ્પન્ન હોવું તથા દાન, તપ, યજ્ઞ શારીરિક અને માનસિક શૌચ અને ભારે-ભારે વ્રતોનું આચરણ પૂરતું નથી. ભગવાન્ માત્ર નિષ્કામ પ્રેમ ભક્તિથી જ પ્રસન્ન થાય છે બીજું બધું તો વિડમ્બન છે; દેખાવ માત્ર છે ।।૫૧-૫૨।।

તેથી હે દાનવો! સમસ્ત પ્રાણીઓને પોતાની સમાન જ સમજી સર્વત્ર બિરાજમાન્, સર્વાત્મા, સર્વ શક્તિમાન્ ભગવાનની ભક્તિ કરો ।।૫૩।।

દૈત્યો, યક્ષો, રાક્ષસો, સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો, જંગલમાં રહેનારા, પક્ષી, પશુ અને બીજા ઘણા પાપી જીવો પણ ભગવદ્ભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે ।।૫૪।।

એતાવાનેવ લોકેઽસ્મિન્ પુંસઃ સ્વાર્થઃ પરઃ સ્મૃતઃ।
એકાન્તભક્તિર્ગોવિન્દે યત્ સર્વત્ર તદીક્ષણમ્ ।।૫૫।।

આ સંસારમાં અથવા મનુષ્ય શરીરમાં જીવનો મહાનમાં મહાન પુરુષાર્થ કોઈ હોય તો તે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની અનન્ય ભક્તિ કરવી તે છે. સર્વદા, સર્વત્ર બધી વસ્તુઓમાં ભગવાનનું દર્શન કરવું એ ભક્તિનું સ્વરૂપ છે ।।૫૫।।

ઈતિ શ્રીભાગવત સપ્તમસ્કન્ધમાં (બીજા સદ્વાસના પ્રકરણનો 'પ્રહ્લાદ તથા અસુર કુમારોનો સંવાદ' નામનો બીજો) ''મેં માતાના ગર્ભમાં નારદજી પાસેથી જ્ઞાન મેળવ્યું હતું એવો પ્રહ્લાદજીએ કુમારોને આપેલો ઉત્તર'' નામનો સાતમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ભાવ ગુપ્ત રહે તો જ વધે. તેથી પોતાના આશ્રમધર્મોની પછવાડે પોતાના ભગવદ્ભાવોને ગુપ્ત રાખીને ભગવત્સેવા કરવી જોઈએ. જેના હૃદયમાં પ્રભુ નથી બિરાજતા તે જ પોતાના ભાવોને ખુલ્લેઆમ પ્રદર્શિત કરતો હોય છે. જો પ્રભુ હૃદયમાં બિરાજતા હોય તો ભાવોનું ઉઘાડે છોગે પ્રદર્શન સમ્ભવ નથી.

(શ્રીમહાપ્રભુજી, અણુભાષ્ય)

અધ્યાય ૮
ભગવાન્ શ્રીનૃસિંહરૂપે
પ્રકટ થયા અને હિરણ્યકશિપુને માર્યો

વિશેષ : હિરણ્યકશિપુ અત્યન્ત ક્રોધથી પુત્રને મારવા જતાં જ પોતે જ મર્યો. રાજાની સભામાં નૃસિંહ પ્રકટ થયા તેમની બ્રહ્માદિ દેવોએ સ્તુતિ કરી. નૃસિંહ બહારથી ક્રોધપૂર્ણ છતાં અંદરથી કૃપાપૂર્ણ હોઈને દુશ્મન (વેર) ભાવથી ભજતા દૈત્યેન્દ્રને મારી અને વિષમભાવને એમણે નિવૃત્ત કર્યો એ કથા આ અધ્યાયમાં છે.

અથ દૈત્યસુતાઃ સર્વે શ્રુત્વા તદનુવર્ણિતમ્ ।।
જગૃહુર્નિરવદ્યત્વાન્નૈવ ગુર્વનુશિક્ષિતમ્ ।।૧।।

નારદજીએ કહ્યું : પ્રહ્લાદજીનું કહેલું સાંભળી એ દૈત્યપુત્રોએ એના કથનને નિર્દોષ જાણી એ બોધને પકડી લીધો. ગુરુએ ભણાવેલા દૂષિત જ્ઞાનની સામે પણ તેમણે જોયું નહિ ।।૧।।

આમ બધા દૈત્યકુમારોની બુદ્ધિ ભગવદ્ધર્મમાં નિષ્ઠાવાળી જોઈ આચાર્યપુત્ર પ્રથમ તો ભયભીત થયો પણ પછી જલદીથી રાજા પાસે જઈને પરિસ્થિતિ એણે વિસ્તારથી કહી ।।૨।।

પ્રહ્લાદજીની આ અપ્રિય અને અસહ્ય અનીતિ સાંભળી રાજાને અત્યન્ત ક્રોધને લીધે એના શરીરમાં કમ્પ થયો; અને એણે પોતાના પુત્રને પોતાને હાથે જ મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો ।।૩।।

પગ નીચે દબાતાં જેમ સર્પ છંછેડાય તેમ સ્વભાવથી જ નિર્દય હિરણ્યકશિપુ ફૂંફાડો મારી વિનયથી નમ્ર, ઈન્દ્રિય નિગ્રહવાળો અને હાથ જોડી સામે ઉભેલો પોતાનો પુત્ર પ્રહ્લાદ જે અપમાન કરવા યોગ્ય ન હોતો તેનું કઠોરવાણીવડે અપમાન કરવા લાગ્યો અને ક્રોધવાળાં કુટિલ નેત્રોથી એની તરફ જોઈ ધમકાવવા લાગ્યો ।।૪-૫।।

હિરણ્યકશિપુ બોલ્યો : અરે મુર્ખ! તું ઘણો ઉદ્ધત થઈ ગયો છે તું પોતે તો નીચ છે જ, હવે તું અમારા કુલના બીજા બાળકોને પણ બગાડવા બેઠો છે! તેં ઘણી જિદ્દ્ કરી મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે. આજે જ તને યમરાજને ઘેર પહોંચાડી દઈશ ।।૬।।

હું સહેજ ક્રોધ કરું છું તો ત્રણેય લોક અને લોકપાલો થરથરી જાય છે તો મૂર્ખ તું કોના બળથી નિડરની જેમ મારા હુકમ વિરુદ્ધ કામ કરે છે? ।।૭।।

પ્રહ્‌લાદજીએ કહ્યું : હે દૈત્યરાજ! બ્રહ્માજીથી લઈ તરણાં સુધી બધાં નાના-મોટા ચર-અચર જીવોને ભગવાને જ પોતાને વશ કરી રાખ્યા છે. મારું અને આપનું જ નહિ પરન્તુ સંસારના સમસ્ત બલવાનોનું બલ કેવલ તે જ છે ।।૮।।

એ જ મહા પરાક્રમી, ઈશ્વર સર્વ શક્તિમાન્ કાળ છે તથા ઈન્દ્રિયબલ, મનોબલ, દેહબલ અને દેહ તથા ઈન્દ્રિયોના આશ્રયરૂપ છે. એ જ પોતાની શક્તિવડે આ જગતને સરજે છે, રક્ષણ કરે છે અને સંહાર કરે છે. પોતે ગુણના અધિપતિ છતાં નિર્ગુણ છે ।।૯।।

આપ આપનો આ આસુરભાવ છોડી દો. અવળે માર્ગે ચાલનાર અને નહિ જિતાયેલા મન સિવાય આપણો બીજો કોઈ દુશ્મન નથી. એ મનમાં બધાં પ્રત્યે સમભાવ રાખવો એ જ ભગવદ્ આરાધન છે ।।૧૦।।

જે લોકો પોતાનું સર્વસ્વ લૂંટનારા આ ઈન્દ્રિયરૂપી શત્રુઓને તો જીતતા નથી અને એમ માને છે ''મેં દશ દિશા જીતી'' તે મૂર્ખ છે. જો મનને જીતી બધા પ્રાણીમાં સમાનતા રાખે અને ''હું તથા મારું'' શા કારણથી થાય છે એ કારણને જાણે તો એવા સજ્જનને શત્રુ જ ક્યાંથી હોય? શત્રુ તો મોહ ને લીધે જ થાય છે. વિદ્વાનને મોહ ન હોવાથી શત્રુ પણ ન જ હોઈ શકે ।।૧૧।।

હિરણ્યકશિપુએ કહ્યું : સ્પષ્ટ રીતે તું મરવા જ તૈયાર થયો છે કેમકે તું અત્યન્ત અસમ્બદ્ધ, બોલે છે. હે મન્દબુદ્ધિ મરવાને તૈયાર થયેલા માણસની વાણી સમ્બન્ધ વિનાની હોય છે ।।૧૨।।

હે મન્દ ભાગી! તેં જગતને મારા સિવાયનો જે ઈશ્વર કહ્યો તે ક્યાં છે? ઠીક, સર્વત્ર છે એમ કહેતો હો તો આ સ્તમ્ભમાં કેમ નથી દેખાતો? ।।૧૩।।

તેથી તું અસમ્બદ્ધ પ્રલાપ કરનારો છે. તારું માથું હું શરીરથી જાુદું કરું છું. જેને તે તારો રક્ષક માન્યો છે તે હરિ ભલે આજે તારી રક્ષા કરે ।।૧૪।।

એવાં દુર્વચનોવડે એ મહાઅસુર મહાભગવદ્ભક્ત પુત્ર પ્રહ્‌લાદને દુઃખ આપતો, શ્રેષ્ઠ આસન ઉપરથી ઊઠી ખડ્ગ હાથમાં લઈ અત્યન્ત બળવાન હોવાથી ખડ્ગવડે એણે સ્તમ્ભમાં પ્રહાર કર્યો ।।૧૫।।

તે જ વખતે સ્તમ્ભમાં એક અત્યન્ત ભયંકર ધડાકો થયો. એવું લાગ્યું કે જાણે

આ બ્રહ્માંડ ફૂટી ગયું હોય. એ અવાજ જ્યારે લોકપાલોના લોકોમાં પહોંચ્યો ત્યારે તેને સાંભળી બ્રહ્મા વગેરેને એવું લાગ્યું કે એમના લોકોનો પ્રલય થઈ રહ્યો છે ।।૧૬।।

હિરણ્યકશિપુ પ્રહ્‌લાદજીને મારી નાખવામાટે પૂરી તાકાતથી તૂટી પડ્યો હતો, પરન્તુ દૈત્ય સેનાપતિઓને પણ ભયથી કમ્પાવી દેનારા એ અપૂર્વ અને અદ્‌ભુત ભયંકર કડાકાને સાંભળી તે ગભરાયેલા જેવો થઈને જોવા લાગ્યો કે આ અવાજ કરનારો કોણ છે? પરન્તુ તેને સભામાં તો કોઈ પણ દેખાયું નહિ ।।૧૭।।

એ જ વખતે પોતાના સેવક પ્રહ્‌લાદજી અને બ્રહ્માજી નું વચન સત્ય કરવા અને સમસ્ત પદાર્થોમાં પોતે વ્યાપીને રહેલા છે તે સિદ્ધ કરવા સભાની અંદર તે જ સ્તમ્ભમાં ઘણું જ વિચિત્ર રૂપ ધારણ કરીને ભગવાન્ નૃસિંહ રૂપે પ્રકટ થયા. તે રૂપ ન તો પૂરેપૂરું સિંહનું હતું કે ન મનુષ્યનું ।।૧૮।।

જ્યારે હિરણ્યકશિપુ ધડાકો કરનારની આમ-તેમ શોધ કરતો હતો તે જ વખતે સ્તમ્ભની અંદર નીકળતાં એ અદ્‌ભુત પ્રાણીને તેણે જોયું તે વિચાર કરવા લાગ્યો, ‘‘ઓહો! આ નથી તો મનુષ્ય કે નથી પશુ; તો પછી આ નૃસિંહરૂપમાં કયું અલૌકિક પ્રાણી છે!’’ ।।૧૯।।

જે વખતે હિરણ્યકશિપુ આ મુંઝવણમાં હતો એ વખતે બરાબર એની સામે જ નૃસિંહ ભગવાન્ આવીને ઊભા. એમનું સ્વરૂપ બહુ ભયાનક હતું. તપાવેલ સોનાના જેવી પીળી-પીળી ભયંકર તો આંખો હતી. બગાસું ખાવાથી ગરદનના વાળ આમતેમ વિખરાઈ ગયેલા હતા ।।૨૦।।

દાઢો ઘણી વિકરાલ હતી. તલવારની જેમ ચમકતી અને અસ્તરાની ધાર જેવી તીખી જીભ હતી. ટેડી ભ્રમરથી એમનું મુખ વધારે દારુણ લાગતું હતું. કાન નિશ્ચલ અને ટટાર હતા. ફુલેલી નાસિકા અને ખોલેલું મુખ પહાડની ગુફા જેવું અદ્‌ભુત લાગતું હતું. ઉઘાડેલા જડબાંઓથી તેની ભયંકરતા બહુ જ વધી પડી હતી ।।૨૧।।

વિશાલ શરીર આકાશને અડકતું હતું. ગરદન કંઈક ટૂંકી અને જાડી હતી, છાતી પહોળી અને કમર બહુજ પાતળી હતી. ચન્દ્રમાનાં કિરણો જેવા સફેદ રૂંવાડા આખા શરીર ઉપર ચમકી રહ્યાં હતાં. સેંકડો ભુજાઓ ચારે તરફ ફેલાયેલી હતી. જેમના મોટા-મોટા નખ આયુધ જેવા ધારદાર હતા ।।૨૨।।

એની પાસે જવાની પણ કોઈની હિમ્મત નહોતી. ચક્ર વગેરે પોતાની નિજ

આયુધ તથા વજ્ર આદિ અન્ય શ્રેષ્ઠ શસ્ત્રોદ્વારા તેમણે સર્વ દૈત્ય-દાનવોને નસાડી મૂક્યા. નૃસિંહના રૂપને એ દૈત્યે જોયું. ઘણું કરીને મહા માયાવાળા હરિ ભગવાને મને મારવા આ રૂપ લીધું છે. પણ એમના આ ઉદ્યમથી શું થવાનું છે? ।।૨૩।।

આ પ્રમાણે કહેતો અને સિંહના જેવી ગર્જના કરતો દૈત્યરાજ હિરણ્યકશિપુ હાથમાં ગદા લઈ નૃસિંહ ભગવાન્ ઉપર તૂટી પડ્યો. પરન્તુ જેવી રીતે પતંગિયું આગમાં પડી અદૃશ્ય થઈ જાય છે તેમજ તે દૈત્ય ભગવાનના તેજમાં પડ્યો અને એમાં અંજાઈ ગયો, અદૃષ્ટ થઈ ગયો ।।૨૪।।

પ્રકાશમાન્ ભગવાન્ પાસે આવતાં અન્ધકારરૂપ એ દૈત્ય અદૃષ્ટ થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી કેમકે પ્રથમ પણ આ જગત્ તમોગુણરૂપી અન્ધકારથી ઢંકાયેલું હતું ત્યારે સ્વપ્રકાશથી એ ભગવાને અન્ધકારને દૂર કર્યો હતો. એમાંથી પાછો નીકળી મહાઅસુરે ક્રોધ યુક્ત થઈને ગદા જોરથી ફેરવી નૃસિંહ ભગવાન્ ઉપર પ્રહાર કર્યો ।।૨૫।।

જેમ ગુરુડ સર્પને પકડી લે તેમ ગદા સહિત પરાક્રમ કરતા એ દૈત્યને પકડી પાડી, ગરુડ સર્પને રમાડે તેમ, દૈત્યને પણ રમાડવા લાગ્યા ત્યારે જેમ ગમ્મત કરતા ગરુડની પકડમાંથી સાપ નીકળી જાય તેમ દૈત્ય તેમની પકડમાંથી છટકી ગયો ।।૨૬।।

હે યુધિષ્ઠિર! એ વખતે બધા લોકપાલો વાદળાંઓમાં છૂપાઈને આ યુદ્ધ જોઈ રહ્યા હતા. એમનું સ્વર્ગ તો પહેલાં જ હિરણ્યકશિપુએ ઝૂંટવી લીધું હતું જ્યારે તેઓએ જોયું કે તે ભગવાનના હાથમાંથી છટકી ગયો ત્યારે તો તેઓ વધારે ગભરાઈ ગયા, હિરણ્યકશિપુ પણ એમ માની બેઠો કે નૃસિંહે મને મારા બલવીર્યથી ડરી જઈ છોડી દીધો છે. આ વિચારથી એનો થાક પણ જતો રહ્યો અને તે ઢાલ-તલવાર લઈ ભગવાનની સામે સંગ્રામમાં આવી લાગ્યો ।।૨૭।।

તે વખતે બાજની જેમ તે ઝપાટા બંધ ઉપર-નીચે ઊછળી-કૂદી ઢાલ-તલવારના એવા દાવ બદલવા માંડ્યો કે જેથી તેના ઉપર ઘા કરવાનો મોકો જ ન મળે. ત્યારે ભગવાને ઘણે મોટે અવાજે પ્રચંડ અને ભયંકર અટ્ટહાસ્ય કર્યું જેથી હિરણ્યકશિપુની આંખો જ મીંચાઈ ગઈ. પછી સાપ જેમ ઉન્દરને પકડી લે તેમ ભગવાને તેને વેગથી પકડી લીધો. જે હિરણ્યકશિપુની ચામડી ઈન્દ્રના વજ્રના પ્રહારથી પણ ભેદાઈ નહોતી તે હવે એમના પંજામાંથી બહાર નીકળવા ઘણા જોરથી પ્રયત્ન કરતો હતો. ભગવાને તેને સભાના દરવાજા ઉપર લઈ જઈ એને પોતાની

ગોદ (ખોળા) ઉપર રાખ્યો અને રમતાં-રમતાં, ગરુડ જેમ મહાવિષધર સર્પને ચીરી નાખે તેમ પોતાના નખોથી તેને ચીરી નાખ્યો ।।૨૮-૨૯।।

નૃસિંહના નેત્ર ક્રોધથી એવાં ભયંકર થઈ ગયાં હતા કે તેમની સામે જોઈ શકાતું ન હતું એ ઉઘાડેલા મોઢાના છેડાને જીભથી ચાટતા હતા, લોહીના છાંટા મુખ અને કેશવાળીમાં પડ્યા હતા તેથી જેમ સિંહ હાથીને મારી એના આન્તરડાની માળાથી શોભે તેમ એ શોભવા લાગ્યા ।।૩૦।।

જ્યારે નૃસિંહે નખના અગ્ર ભાગથી દૈત્યના હૃદયને ચીરી નાખી એને છોડી દીધો ત્યારે હજારો દૈત્ય-દાનવ આયુધ ઉઠાવી લડવા આવ્યા. એ સમયે નખરૂપી શસ્ત્ર જેમાં છે તેવા હાથથી એમણે હજારોને મારી નાખ્યા ।।૩૧।।

એમણે કેશવાળી હલાવી તેથી મેઘો ઊંચેથી નીચે પડ્યા. એમના નેત્રના તેજ આગળ ગ્રહોનાં તેજ ઝાંખાં પડી ગયાં. એમના શ્વાસવડે સમુદ્રો ક્ષુબ્ધ થયા. એમની ગર્જનાથી ભય પામેલા દિશાઓના હાથી ચીસો પાડવા લાગ્યા ।।૩૨।।

એમની ગરદનના વાળ સાથે ટકરાઈને દેવતાઓનાં વિમાનો અસ્ત વ્યસ્ત થઈ ગયાં. સ્વર્ગ હચમચી ગયું. એમના પગના ધમકારાથી ધરતીકમ્પ થઈ ગયો. એમના વેગથી પર્વતો પડી ગયા. એમના તેજના ઝળહળાટથી આકાશ અને દિશાઓ ની શોભા ઓછી થઈ ગઈ ।।૩૩।।

નૃસિંહ ભગવાનનો સામનો કરનાર હવે કોઈ દેખાતું નહતું. છતાં એમનો ક્રોધ હજુ વધ્યે જ જતો હતો. આપ હિરણ્યકશિપુની રાજસભામાં ઊંચા સિંહાસન ઉપર જઈને બિરાજ્યા. એ વખતે એમનો અત્યન્ત તેજસ્વી અને ક્રોધ ભર્યો ચહેરો જોઈને કોઈ એમની પાસે જઈ શકયા નહિ ।।૩૪।।

જ્યારે ત્રિલોકના મસ્તકના રોગરૂપ દૈત્યેન્દ્ર ભગવાનના હાથથી મરાયો છે એવું સ્વર્ગની દેવીઓએ સાંભળ્યું ત્યારે એમનાં મુખ હર્ષથી ખીલી ઉઠ્યાં અને આકાશમાર્ગેથી એ વારંવાર પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગી ।।૩૫।।

એ સમયે દેવોનાં વિમાનોથી આકાશ ભરાઈ ગયું. દેવનાં ઢોલ અને દુન્દુભિ વાગ્યાં. ગન્ધર્વો નાચવા લાગ્યા. અપ્સરાઓ ગાવા લાગી ।।૩૬।।

ત્યાં દેવો, બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર, શિવ વગેરે દેવતા, ઋષિઓ, પિતર, સિદ્ધો, વિદ્યાધરો, મોટા સર્પો, મનુઓ, પ્રજાપતિઓ, ગન્ધર્વો, અપ્સરાઓ, ચારણો, યક્ષો, કિમ્પુરુષો, વેતાલો, સિદ્ધો અને કિન્નર લોકો આવ્યા ।।૩૮।।

સુનન્દ અને કુમુદ વગેરે વિષ્ણુના બધા પાર્ષદો શ્રીનૃસિંહજીને નજીકથી મસ્તક નમાવી હાથ જોડી જુદા-જુદા સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૩૯।।

બ્રહ્માજીએ કહ્યું : અનન્ત અને અપાર શક્તિવાળા, પવિત્ર કર્મ અને વિચિત્ર પરાક્રમવાળા, પોતે નિર્ગુણ છતાં ગુણોવડે જગતનાં સર્ગ, સ્થિતિ અને સંયમને લીલાવડે કરનાર અને છતાં અવ્યય એવા આપને હું નમું છું ।।૪૦।।

શ્રીરુદ્રે કહ્યું : આપે કોપ કરવાનો સમય તો સહસ્રયુગના અન્તમાં હોય છે, આ અસુરને માર્યો તે તો તુચ્છ હતો; આપના કોપનો વિષય નહોતો. હે ભક્તવત્સલ! એનો પુત્ર આપને શરણે આવ્યો છે તેની રક્ષા કરો. આપનો ભક્ત છે ।।૪૧।।

ઈન્દ્રે કહ્યું : હે પુરુષોત્તમ! અમને બચાવી આપે અમારા યજ્ઞના ભાગો સારી રીતે અમને પાછા અપાવ્યા છે. દૈત્યોથી ઘેરાયેલા સંકુચિત અમારાં હૃદયકમલને આપે વિકસાવ્યું. તે પણ આપનું નિવાસ સ્થાન છે. આજે સ્વર્ગાદિનું રાજ્ય અમને ફરી મળ્યું છે તે તો બધું કાલનો કોળિયો છે. જે આપના સેવકો છે તેમને માટે તો શું જ હિસાબ હોય? જેમને આપની સેવાની ચાહના છે તે મુક્તિનો પણ આદર નથી કરતા, પછી બીજા ભોગોની તો એને જરૂર જ શી? ।।૪૨।।

ઋષિઓએ કહ્યું : તપ શ્રેષ્ઠ છે એવું આપે અમને કહ્યું છે. તપવડે આદિ પુરુષ પોતાના સ્વરૂપમાંથી એ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. હે શરણે આવનારના પાલક! એ તપ આ દૈત્યે કુઠિત કર્યું હતું તે તપની રક્ષામાટે આપે પ્રકટ થઈ વિઘ્નને દૂર કર્યું અને તપ કરવાની પાછી આજ્ઞા કરી એવા આપને અમે નમન કરીએ છીએ ।।૪૩।।

પિતૃઓએ કહ્યું : અમારા પુત્રોએ શ્રદ્ધાથી કરેલ પિંડ દાનને આ દૈત્ય બળાત્કારે ખાઈ જતો હતો. જ્યારે તે પવિત્ર તીર્થમાં અથવા સંક્રાન્તિ આદિ પ્રસંગે નૈમિત્તિક તર્પણ કરતા અથવા તિલાઞ્જલિ દેતા ત્યારે એ પણ આપી જતો. એ દૈત્યના પેટને ચીરીને એમાંથી આપે મજ્જા વગેરે કાઢી તે બધું જાણે કે અમને પાછું આપી દીધું. તે ઠીક કર્યું કેમકે બધા ધર્મના રક્ષક આપજ છો; તેથી હે નૃસિંહ! આપને અમારા નમસ્કારહો ।।૪૪।।

સિદ્ધોએ કહ્યું : જે દુષ્ટ અમારી યોગ સિદ્ધિઓને પોતે યોગ અને તપ ના બળથી પડાવી અને અનેક પ્રકારનો ગર્વ કરતો હતો તેને આપે નખથી ફાડી નાખ્યો એ ઠીક કર્યું; તેથી હે નૃસિંહપ્રભુ! આપને અમે નમન કરીએ છીએ ।।૪૫।।

વિદ્યાધરોએ કહ્યું : બળ અને પરાક્રમ ના ગર્વવાળો દૈત્ય જુદી-જુદી ધારણાથી

અમે સમ્પાદન કરેલી અન્તર્ધાનાદિ વિદ્યાને અજમાવવા નહોતો દેતો તે દૈત્યને આપે યુદ્ધમાં યજ્ઞ પશુની જેમ માર્યો. લીલાથી નૃસિંહરૂપ ધારણ કરેલ આપને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ ।।૪૬।।

નાગોએ કહ્યું : જે પાપીએ અમારાં રત્નો અને સ્ત્રીરત્નો બળાત્કારે લઈ લીધાં હતાં તેનું હૃદય ચીરીને એ સ્ત્રીઓને આનન્દ આપનાર આપને અમારા નમસ્કાર હો ।।૪૭।।

મનુઓએ કહ્યું : હે પ્રભુ! અમે આપના આજ્ઞાકારી મનુઓ છીએ. આ દૈત્યે અમારી ધર્મ મર્યાદા લોપી નાખી હતી. એ દુષ્ટને આપે મારી ઘણો ઉપકાર કર્યો. તેથી હે પ્રભો! આપના દાસરૂપ અમને આપ આજ્ઞા આપો એ પ્રમાણે અમે આપની સેવા કરીએ ।।૪૮।।

પ્રજાપતિઓએ કહ્યું : હે પરમેશ્વર! આપે અમને પ્રજાપતિ બનાવ્યા હતા. જે દૈત્યે અમને પ્રજાની સૃષ્ટિ કરતા અટકાવ્યા હતા તેની આપે છાતી ફાડી નાખી અને તે કાયમને માટે જમીન ઉપર સૂઈ ગયો-મરી ગયો. હે સત્ત્વમૂર્તિ! આપનું આ લોકમાં પધારવું એ જગતનું મંગળ કરનાર છે ।।૪૯।।

ગન્ધર્વોએ કહ્યું : હે વિભો! અમે આપની સમક્ષ નૃત્ય કરનારા, અભિનય કરનારા અને સંગીત સંભળાવનારા આપના સેવકો છીએ, આ દૈત્યે પોતાનાં શૌર્ય, શક્તિ અને પ્રભાવવડે અમને પોતાના તાબેદાર બનાવી દીધા હતા તેની આપે આ દશા કરી; તેથી જેઓ કુમાર્ગે ચાલે તેમનું ક્યાં ભલું થાય? ન જ થાય. ।।૫૦।।

ચારણોએ કહ્યું : હે હરે! સંસાર માંથી મુક્તિ આપનાર આપના ચરણોનો અમે આશ્રય કરીને રહ્યા છીએ. આ અસુર સાધુઓના હૃદયનો સન્તાપ હતોતેને આપે માર્યો. આપને અમે નમન કરીએ છીએ ।।૫૧।।

યક્ષોએ કહ્યું : સુન્દર કાર્ય કરવાથી આપના સેવકોમાં અમે મુખ્ય હતા તેઓને આ દૈત્યે પાલખી ઉપાડનાર બનાવ્યાં હતાં. એણે લોકોને દુઃખ આપ્યું તેને આપે પંચત્વને પમાડ્યો. હે નરહરિ! હે ચોવીસ તત્ત્વના નિયામક! આપને અમારાં નમનહો ।।૫૨।।

કિંપુરુષોએ કહ્યું : આપ મહા પુરુષ ઈશ્વર છો. આ કુપુરુષ સાધુપુરુષના ધિક્કારથી નષ્ટ થયો એ સારું થયું ।।૫૩।।

વૈતાલિકો બોલ્યા : સભાઓ અને સત્રોમાં તમારો નિર્મળ યશ ગાઈને અમોએ

ઘણાં પૂજા અને સત્કાર સમ્પાદન કર્યાં તેવા અમને આ દૈત્યે તાબે કર્યા. એ દુષ્ટ મર્યો તે શરીરના રોગ જેવો હતો તેને આપે માર્યો એ લોકોના સૌભાગ્યની વાત છે ।।૫૪।।

કિન્નરોએ કહ્યું : હે ઈશ! અમે કિન્નરો આપના સેવકો છીએ તેમને આ દૈત્યે વેઠિયા બનાવી દીધા હતા. હે હરે! આ દુષ્ટને આપે માર્યો. હે નાથ! આપ અમને આજ પ્રમાણે સુખ સમૃદ્ધિને આપતા રહો ।।૫૫।।

અદ્યૈતદ્ધરિનરરૂપમદ્‌ભુતં તે દષ્ટં નઃ શરણદ સર્વલોકશર્મ।
સોઽયં તે વિધિકર ઈશ વિપ્રશપ્તઃ તસ્યેદં નિધનમનુગ્રહાય વિદ્મઃ ।।૫૬।।

વિષ્ણુપાર્ષદો બોલ્યા : હે શરણાગત વત્સલ! હે સર્વલોકને સુખ આપનાર! સિંહ અને મનુષ્ય નું આ રૂપ અમે જોયું. જેને આપે માર્યો તે પ્રથમ આપનો સેવક હતો. બ્રાહ્મણના શાપથી એ દૈત્ય થયો તેના ઉપર આપે અનુગ્રહ કરી ઉદ્ધાર કર્યો છે એમ અમે સમજીએ છીએ ।।૫૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત સપ્તમસ્કન્ધમાં (બીજા સદ્વાસના પ્રકરણનો નૃસિંહપ્રાદુર્ભાવ નામનો ત્રીજો) ‘‘ભગવાન્ શ્રીનૃસિંહ રૂપે પ્રકટ થયા અને એમણે હિરણ્યકશિપુને માર્યો’’ નામનો આઠમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ભગવાનના નામે ભીખ માગનારાઓ, વાંચો!!!
અપરાધ૩૬મો : શ્રીઠાકોરજી (ભાગવત,શ્રીયમુનાજીનીલોટી વગેરે)ના નામે (ભેટ-સામગ્રી-પોથીસેવા કે ન્યોછાવર) માંગવું. ફળ : સેવા સર્વથા નિષ્ફળ બની જાય છે. **પ્રાયશ્ચિત્ત :** જેટલું માંગ્યુંકે ભેગું કર્યું હોય તેનાથી પાંચગણા નૈવેદ્યનું દાન કરવું.**(શ્રીહરિરાયજી)**

અધ્યાય ૯

પ્રહ્‌લાદજી નૃસિંહજી પાસે જઈ નમ્યા; નૃસિંહજી શાન્તથયાત્યારેએમનીસ્તુતિ કરી

વિશેષ : બ્રહ્માજીને નૃસિંહજી પાસે જતાં બીક લાગી તેથી પ્રહ્‌લાદજીને મોકલ્યા. તેમણે નૃસિંહજીના કોપને શાન્ત પાડ્યો ત્યારે પ્રહ્‌લાદજીએ એમની સ્તુતિ કરી. આ નૃસિંહજી ઉગ્ર છે છતાં પોતાના ભકત પાસે સરળ છે. જેમ સિંહ ઉગ્ર છે છતાં પોતાના બાળકની પાસે એ ઉગ્ર

નથી હોતો તેમ એ વાત આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

એવં સુરાદયઃ સર્વે બ્રહ્મરુદ્રપુરઃસરાઃ ।।
નોપૈતુમશકન્મન્યુસંરમ્ભં સુદુરાસદમ્ ।।૧।।

નારદજી બોલ્યા : બ્રહ્મા, રુદ્ર વગેરે દેવો જેની પાસે જઈ શકાય નહિ તેવા અને ક્રોધના આવેશવાળા નૃસિંહજી પાસે જવાને શક્તિમાન થયા નહિ ।।૧।।

ત્યારે દેવોએ સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજીને મોકલ્યાં, પરન્તુ કોઈ દિવસે નહિ સાંભળેલાં કે જોયેલાં અદ્ભુત રૂપથી ભય પામીને એ પણ એમની પાસે જઈ શક્યાં નહિ ।।૨।।

ત્યારે બ્રહ્માજી પાસે *ઉભેલા પ્રહ્લાદને આગળ કરીને કહેવા લાગ્યો :''હે તાત! તમે નૃસિંહજી પાસે જાઓ. એમને શાન્ત કરો કેમકે એ તમારા પિતાની ઉપર તમારા માટે આટલા બધા કુપિત થયા છે તેથી તમે જ એમને શાન્ત કરો''. ''બ્રહ્માજીના કહેવાથી મહાભગવદ્ભકત'' પ્રહ્લાદજીએ નજેવી આજ્ઞાથ કહી ધીમે-ધીમે પાસે ગયા અને હાથ જોડી શરીરથી પૃથ્વી ઉપર દંડવત્ પ્રણામ કર્યા ।।૩-૪।।

વિશેષ : પ્રહ્લાદને બ્રહ્માજીએ આગળ રાખ્યો અને બ્રહ્માજી પાછળ રહ્યા. બ્રહ્માજીએ ભગવાનના ક્રોધથી બચવા ભકત પ્રહ્લાદને ઢાલરૂપ બનાવ્યો. રજોગુણમય સંસારનાં કષ્ટો નિવારવામાં ભગવદ્ભકત ઢાલ છે. (વિશ્વનાથ ચક્રવર્તી)

પોતાનાં ચરણમાં પડેલા નાનકડા બાળકને જોઈને શ્રીનૃસિંહજી કૃપાથી આર્દ્ર થઈ ગયા. કાલરૂપી સર્પના ભયથી ત્રાસ પામેલાને અભય આપનાર એમણે શ્રીહસ્તવડે પ્રહ્લાદને ઉઠાડ્યો અને એ જ શ્રીહસ્તને એના મસ્તક ઉપર ધારણ કર્યો ।।૫।।

ભગવાનના શ્રીહસ્તના સ્પર્શથી એનાં બધાં પાપ ધોવાઈ ગયાં. એના હૃદયમાં પરમાત્માનું પ્રકટ દર્શન થયું અને એ અત્યન્ત સુખી થયો. પ્રભુના ચરણકમળને હૃદયમાં ધારણ કરતો પ્રહ્લાદ સ્પર્શ માત્રથી પુલકિત થયો હૃદયમાં પ્રેમની ધારા વહેવા લાગી. અને નેત્રોમાંથી આનન્દાશ્રુ પડવા લાગ્યાં ।।૬।।

પ્રહ્લાદજી ભાવભીનાં હૃદય અને અપલક નયનોથી ભગવાનનાં દર્શન કરી રહ્યાં હતાં. એકાગ્ર મનથી ભગવદ્ગુણોનું ચિન્તન કરતા પ્રેમ ગદ્ગદ વાણીથી સ્તુતિ કરી ।।૭।।

પ્રહ્લાદજીએ કહ્યું : સત્ત્વમાં નિષ્ઠાયુકત બુદ્ધિવાળા બ્રહ્માદિ દેવો, મુનિઓ અને સિદ્ધો બહુ ગુણવાળા છતાં આપનું આરાધન કરવાને સમર્થ થતા નથી તો ઘોર

અસુર જાતમાં ઉત્પન્ન થયેલો હું આપની સ્તુતિ કરવાને કેમ લાયક થઈ શકું? ।।૮।।

ધન, કુળ, રૂપ, તપ, શાસ્ત્ર શ્રવણ, ઇન્દ્રિય સામર્થ્ય, કાન્તિ, પ્રતાપ, ઉદ્યમ, બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા અને અષ્ટાંગ યોગ એબાર ગુણો ભગવાનને પ્રસન્ન કરાવી શકતા નથી એવું મારુંમાનવું છે કેમકે ગજેન્દ્રને તો ભગવાન્ ભક્તિવડે જ પ્રસન્ન થયાહતા ।।૯।।

આ બાર ગુણવાળા બ્રાહ્મણ હોય છતાં ભગવાનનાં ચરણકમળથી વિમુખ હોય તો એવા બ્રાહ્મણ કરતાં મન, વચન, કર્મ, ધન અને પ્રાણ ને ભગવાન્‌માં રાખનાર ચાંડાળ ઉત્તમ છે એમ હું માનું છું કેમકે ચાંડાળ પોતાની દીનતાથી ભગવચ્ચરણમાં રહીને કુળને પવિત્ર કરે છે ત્યારે બ્રાહ્મણ કુલાભિમાનવડે ભગવદ્‌વિમુખ થઈને પોતાને પણ પાવન કરી શકતો નથી ।।૧૦।।

પ્રભુ પોતાના સ્વરૂપ લાભવડે પૂર્ણ છે એ અજ્ઞાની લોક તરફથી સત્કારની ઈચ્છા કરતા નથી, છતા દયાળુ છે. એથી એના ઉપચારને સ્વીકારે છે. જેમ દર્પણમાં દેખાતા મુખને સુન્દર બનાવવું એ પોતાના મુખની સુન્દરતામાટે છે તેમ માણસ ભગવાનને જે-જે ઉપચારોથી સેવે છે તે બધા એને પોતાને માટે જ ફલિત થાય છે ।।૧૧।।

તેથી મનમાં કલેશ દૂર કરી, હું સર્વ પ્રકારે ઈશ્વરના મહિમાને ગાઉં કે જેનાથી નીચ અને માયા ના યોગથી સંસારમાં પડેલો પુરુષ પણ પવિત્ર થાય ।।૧૨।।

સત્ત્વમાં સ્થિતિ કરી રહેલા અને ભય પામતા બધા બ્રહ્માદિ દેવો આપની આજ્ઞા ઉઠાવનાર છે; અમારી પેઠે વેર કરનાર નથી. આપના રુચિર અવતારોની ક્રીડા લોકનાં કલ્યાણ સમૃદ્ધિ અને આત્મસુખ માટે છે ।।૧૩।।

માટે હે નૃસિંહ! આપે અસુરને માર્યો એ સારું કર્યું. વીંછી કે સર્પ ને મારવાને સત્પુરુષ પણ અનુમોદન આપે. આપે બધા લોકને સુખી કર્યા છે તેથી હવે આપ ક્રોધનું નિયમન કરો. લોકોને ભયથી મુકત થવાને આપનું સ્મરણ પુરતું છે. આવા ભયાનક રૂપની હવે જરૂર નથી ।।૧૪।।

હે અજિત! તમારાં અતિ ભયાનક મુખ, જિહ્વા, સૂર્ય સરખાં નેત્ર, ભ્રૂકુટી અને ઉગ્ર દાઢોવાળા, આન્તરડાંની માળવાળા, લોહીના છાંટણાંવાળી કેશવાળીવાળા, ઊભા કાનવાળા અને શબ્દ કરવાથી દિગ્ગજોને ભય પમાડતા અને શત્રુને ભેદનાર નખવાળા સ્વરૂપથી હું ભય પામતો નથી ।।૧૫।।

પરન્તુ, હે કૃપણવત્સલ! દુઃસહ એવા ઉગ્ર સંસારચક્રના મારથી હું ડરું છું. આપના સિવાય બધાનો નાશ કરે એવા અસુર કુળમાં કર્મોથી બંધાયેલા એવા મારા

ઉપર પ્રસન્ન થઈ સુન્દર મોક્ષરૂપ આપનાં ચરણમાં મને ક્યારે બોલાવશો? ।।૧૬।।

પ્રિયના વિયોગથી, અપ્રિયના સંયોગથી તથા શોકવડે સંસાર સકળ યોનિના જીવોને બાળે છે. એના દુઃખને મટાડવાનો ઉપાય શોધતાં અને ઉપાય પણ દુઃખરૂપ હોય છે. હે ભૂમન્! દેહાભિમાનવડે મૂંઝાતો હું સંસારમાં ભટકું છું તેને આપ દાસ ભાવનું દાન ક્યારે કરશો એ કહો ।।૧૭।।

હે નૃસિંહ! આપ અમારા પ્રિય, સુહૃદ અને પરમ દૈવત છો. બ્રહ્માદિથી આપની લીલારૂપી જે કથાઓ ગવાયેલી છે તે ગાઈને તથા આપના પરમ ભક્તરૂપી હંસનો સંગ કરીને, ગુણોથી મુક્ત થઈને આપની પાસે આવતાં જે-જે મુશ્કેલીઓ નડતી હોય તેને ન ગણતાં તુરત તરવાને હું તત્પર છું ।।૧૮।।

તપ્તને શાન્ત થવાના આપે જે ઉપાય બતાવ્યા છે. તે ક્ષણિક છે. વળી આપે જેની ઉપેક્ષા કરી હોય તેને માટે એ નકામા છે. હે નૃસિંહ! બાળકનું રક્ષણ કરનાર માતા-પિતા નથી કેમકે ક્યારેક માતા-પિતાથી જ બાળકનું અનિષ્ટ થઈ જાય છે. રોગીને ઔષધ બચાવનાર નથી, સમુદ્રમાં ડૂબતાને નૌકા રક્ષણ કરનાર નથી, પરન્તુ આપનો અનુગ્રહ એ જ આ સંસારને તરવાનો ઉપાય છે ।।૧૯।।

આપના અનુગ્રહથી આપનું નિત્ય દાસત્વ શ્રેષ્ઠ છે. કોઈ કદાચિત્ બીજાથી રક્ષિત જણાય તો એના પણ રક્ષક આપ જ છો કેમકે આપ સર્વરૂપ છો. જેનામાં, જે કાળે, જ્યારે, જેનાવડે, જેનું, જેનાથી, જેને માટે, જેવું આ લોકમાં માતા-પિતા કે બ્રહ્માદિથી જે કાંઈ થાય છે કે વિપરીત બને છે કે કોઈની પ્રેરણાથી થાય છે એ બધું આપનું જ સ્વરૂપ છે ।।૨૦।।

પુરુષની અનુમતિથી ગુણને પ્રેરનારી માયા કર્મમય અને બળવાળા મનને ઉત્પન્ન કરે છે. એ મન વેદમાં કહેલા કર્મ કરનાર તથા અવિદ્યાથી ષોડશ વિકારવાળું છે. આવા સંસારના ચક્રરૂપ મનને, હે અજન્મા! આપના ભક્ત સિવાય બીજો કોણ તરી શકે? ।।૨૧।।

માટે જેણે પોતાના પ્રકાશવડે નિત્ય આત્મગુણોને જીત્યા છે, બધી જીવ શક્તિઓને વશ કરનારા તથા કાળરૂપ હે ઈશ્વર! માયાએ ષોડશ આરાવાળા ચક્રમાં નાખવાથી એમાં પિલાતો હું આપને શરણે આવ્યો છું. આપ સમર્થ હોવાથી એ ચક્રથી બચાવી મને આપની પાસે લો ।।૨૨।।

હે વિભુ! સર્વ લોકપાળોનાં આયુષ્ય લક્ષ્મી અને વૈભવ જે મેં જોયાં અને જેને

મનુષ્યો ઈચ્છે છે તે વૈભવો મારા પિતાની ભ્રૂકૂટી ચડવા માત્રથી નાશ પામતા જણાયા; એવા મારા પિતાને આપે દૂર કર્યો ।।૨૩।।

તેથી હું પ્રાણીઓના વૈભવના પરિણામને જાણું છુ; માટે બ્રહ્મલોક સુધીનાં આયુષ્યની, ઈન્દ્રિયોથી ભોગવાતાં સુખોની અને લક્ષ્મીની હું ઈચ્છા કરતો નથી જ તેમજ મહાપરાક્રમી આપની કાળમૂર્તિથી નાશ પામતી સિદ્ધિઓ પણ હું ઈચ્છતો નથી પણ મને તો આપ આપના દાસોની પાસે લઈ જાઓ ।।૨૪।।

કાનને સારા લાગતા મૃગતૃષ્ણા જેવા વિષયો ક્યાં? સર્વ રોગના ઘર જેવું આ શરીર ક્યાં? મનુષ્ય આ સઘળું જાણે છે છતાં દુઃખથી પ્રાપ્ત થતાં સુખોથી કામાગ્નિનું શમન કરી વિરક્ત થતો નથી ।।૨૫।।

હે ઈશ! રજોગુણથી થનારો તેમજ જે અસુરકુળમાં તમોગુણ વધારે હોય છે તેમાં ઉત્પન્ન થયેલો હું ક્યાં અને આપની કૃપા ક્યાં? આપે આપનો શ્રીહસ્ત બ્રહ્મા, રુદ્ર અને લક્ષ્મી ની ઉપર ધરેલો નહિ તે પદ્મ સરખો શ્રીહસ્ત મારા ઉપર ધર્યો એને જ હું આપનો પ્રસાદ માનું છું ।।૨૬।।

આ 'પર' અને આ 'અવર' એવી બુદ્ધિ આપને ન હોય કેમકે આપ જગતના આત્મા અને મિત્ર છો તો પણ કલ્પવૃક્ષની પેઠે આપની સેવા કરનારને એના પ્રમાણમાં ફળ મળે એમાં આપને વિષમતા નથી ।।૨૭।।

હે ભગવન્! આપે જેમ મારા ઉપર દયા કરી તે પ્રમાણે સંસારરૂપી સર્પવાળા કૂવામાં પડેલા વિષયમાં પડતા વિષયભોગની ઈચ્છાવાળા વિષયી પુરુષના પ્રસંગથી મને દેવર્ષિ નારદે પોતાનો કરીને માન્યો છે તે હું આપના સેવકની સેવાને કેમ છોડીશકું? ।।૨૮।।

હે અનન્ત! જે વખતે મારા પિતાએ અન્યાય કરવા કમર કસી હાથમાં તલવાર લઈ કહેવા લાગ્યા, જો મારા સિવાય કોઈ ઈશ્વર હોય તો તને બચાવી લે, હું તારું માથું ઉડાવી દઉં છું; એ વખતે આપે મારા પ્રાણોની રક્ષા કરી અને મારા પિતાનો વધ કર્યો, હું તો સમજું છું કે આપે આપના પ્રેમીભક્ત સનકાદિ ઋષિઓની વાણી સત્ય કરવાને માટેજ એમ કર્યું હતું ।।૨૯।।

આ સર્વ જગત્ રૂપે આપ એક જ છો કેમકે જગતના આદિ અન્તમાં જગતથી જુદા એવા આપ બાકી રહો છો. તેથી મધ્યમાં પણ આપ જ છો. આપ જ આપની માયાના ગુણોવડે આ જગતને ઉત્પન્ન કરી પછી એમાં પ્રવેશની લીલા કરો છો એથી

જુદા જણાતા છતાં આપ એક જ તે-તે રૂપે દેખાઓ છો ।।૩૦।।

હે ઈશ! આ સદ્ અને અસદ્ રૂપ જગત્ આપનું રૂપ છે, છતાં આપ એ જગતથી જુદા છો. ‘‘આ પોતાનો અને આ પારકો’’ એવી બુદ્ધિ થવી એ જ માયા. જેનાં જેમાંથી ઉત્પત્તિ, પ્રકાશ અને નાશ એ તે રૂપ ગણાય, (જેમકે પૃથ્વીમાં બીજ પૃથ્વીમય છે, પછી એમાંથી પ્રકાશરૂપ વૃક્ષ થાય છે અને પછી એનો નાશ પૃથ્વીમય થાય છે તે એક પૃથ્વીમય છે) બધું આપથી થાય છે તેથી ભગવદ્રૂપ છે ।।૩૧।।

આપ આ જગતને આત્મામાં ધારણ કરી પ્રલયના જળમાં શેષશય્યામાં પોઢો છો અને યોગવડે નેત્રો મીંચી આત્મસ્વરૂપના પ્રકાશથી નિદ્રાને જીતીને જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિથી પર એવી ચતુર્થ અવસ્થામાં સ્થિતિ કરો છો, પરન્તુ એ સ્થિતિમાં પણ સુષુપ્તની પેઠે અજ્ઞાનનો કે જાગ્રત સ્વપ્નની પેઠે ગુણોનો સ્વીકાર કરતા નથી ।।૩૨।।

આપે આપની કાળ શક્તિવડે પ્રકૃતિના ધર્મોને પ્રેર્યા છે. તેથી આ બ્રહ્માંડ આપનું શ્રીઅંગરૂપ જ છે. પ્રલયના જળમાં અનન્તની શય્યામાંથી સમાધિ છોડીને જ્યારે આપ ઊઠ્યા ત્યારે, વડના બીજમાંથી વડ થાય તેમ, આપનાં આ નાભિકમળમાંથી મોટું બ્રહ્માંડ-કમળ થયું જે આપમાં ગુપ્ત રહેલું હતું ।।૩૩।।

એમાંથી સૂક્ષ્મદર્શી બ્રહ્માજી ઉત્પન્ન થયા. એમણે આમ તેમ જોયું તો કાંઈ પોતાનું કારણ જોયું નહિ; ત્યારે જે કમળમાં પોતે બેઠા હતા તેની નાળમાં સો વર્ષ સુધી જળમાં નીચે જતાં પણ કાંઈ જોયું નહિ કેમકે અંકુર ફૂટ્યા પછી બીજ ક્યાંથી મળે? ।।૩૪।।

એ બ્રહ્માજી અત્યન્ત વિસ્મય પામી કમળમાં બેસી તીવ્ર તપ કરવા લાગ્યા તેથી કાળે કરીને એનો ભાવ શુદ્ધ થયો ત્યારે પૃથ્વીમાં ગન્ધની પેઠે એમણે આપને ભૂમાત્મક શરીરમાં વ્યાપ્ત જોયાં ।।૩૫।।

વિરાટ પુરુષ હજારો મુખ, હજારો મસ્તક, હજારો હાથ, ઊરુ, નાસિકા, કર્ણ, નેત્ર આભરણ અને આયુધવાળા હતા. ચૌદ લોક એના જુદા-જુદા અંગોના રૂપમાં શોભતા હતા. તે ભગવાનની એક લીલામયી મૂર્તિ હતી એને જોઈને બ્રહ્માજીને ઘણો આનન્દ થયો ।।૩૬।।

એ બ્રહ્માજીમાટે હયગ્રીવ રૂપ ધરીને આપે રજસ્તમોરૂપ મહાબળવાળા મધુકૈટભ નામના દૈત્યને માર્યો અને વેદને એની પાસેથી લાવીને આપ્યા. એ સત્વરૂપ આપની

પ્રિય તનુ છે એમ વેદાદિ કહેછે ।।૩૭।।

હે મહાપુરુષ! એ પ્રમાણે આપ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, ઋષિ, દેવ તથા મત્સ્ય આદિ અવતાર ધારણ કરીને વિશ્વની રક્ષા કરો છો અને જગતનો દ્વેષ કરનારા પાપી લોકોનો નાશ કરો છો. આ અવતારોદ્વારા યુગ-યુગથી ચાલ્યા આવતા ધર્મોનું પાલન કરો છો, પરન્તુ કલિયુગમાં આપ ગુપ્ત રહો છો તેથી આપ 'ત્રિયુગ'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છો ।।૩૮।।

હે વૈકુંઠનાથ! હું પાપવડે દૂષિત થયેલો બહિર્મુખ, અસ્થિર, કામનાથી આતુર અને હર્ષ, શોક, ભય અને તૃષ્ણાથી પીડિત છું. મારું આ મન તમારી કથાવડે પ્રસન્ન થતું નથી તો હું દીન તમારી ગતિને મારા મનમાં કેવી રીતે વિચાર કરી શકું? ।।૩૯।।

હે અચ્યુત! એક તરફ તૃપ્તિ પામેલી જિહ્વા મને ખેંચે છે તો બીજી તરફ કામેચ્છાથી શિશ્ન ખેંચે છે તો ત્રીજી તરફ ત્વચા ઇન્દ્રિયના સ્પર્શસુખમાટે ખેંચે છે, પેટ આહારમાટે એક બાજુએ ખેંચે છે તો કાન સાંભળવામાટે અને ઘ્રાણેન્દ્રિય સુગન્ધમાટે ખેંચે છે; ચપળ નેત્ર સુન્દરરૂપ જોવામાટે ખેંચે છે; આ પ્રમાણે કર્મેન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષય તરફ મને ખેંચે છે. જેમ ઘણી સ્ત્રીઓ એક ધણીને આમતેમ પોતાની તરફ ખેંચે તેમ ઇન્દ્રિયો શોક્યના પતિના જેવી મારી દશા કરે છે ।।૪૦।।

હે મહારાજ! હું જ આમ દુઃખી છું એમ નથી, સમસ્ત જનતા દુઃખી છે; આપ એની રક્ષા કરો. કર્મવડે સંસારરૂપી વૈતરણીમાં પડેલો અને અન્યાન્ય જન્મ, મરણ, અશન અને ભયથી દુઃખી થતો મનુષ્ય પોતાના સ્વાર્થને માટે વેર, લડાઈ અને મૈત્રી કરે છે તેથી હે મુક્ત પ્રભો! આવા મૂઢ મનુષ્ય ઉપર કૃપા કરીને સંસારરૂપી વૈતરણીમાંથી એને બહાર કાઢી એની રક્ષા કરો ।।૪૧।।

હે સમગ્રના પૂજ્ય ગુરુ! આપને સર્વનો ઉદ્ધાર કરતાં શો પ્રયાસ કરવો પડે તેમ છે? કેમકે એને આપ ઉત્પન્ન કરો છો અને સ્વરૂપમાં લીન કરો છો. હે આર્તબન્ધો! મૂઢ મનુષ્યના ઉપર અનુગ્રહ કરવો એમાં જ મોટાઈ સમાયેલી છે તો પછી તમારા ભક્તજનોની સેવા કરનારા અમારા જેવા લોકોનો આપ ઉદ્ધાર કરો એમાં તો નવાઈજ શી હોઈશકે? ।।૪૨।।

હે પરમાત્મન્! આપના પરાક્રમના ગાયનરૂપ આપના ગુણામૃતમાં મારું મન ડૂબેલું છે તેથી ન તરી શકાય તેવી વૈતરણીથી પણ હું દુઃખ માનતો નથી, પરન્તુ જેમનું મન તમારી કથાથી વિમુખ છે, જેઓ મિથ્યા ઇન્દ્રિયોના સુખમાટે કુટુંબનો

ભાર વહ્યા કરે છે તેવા મૂઢ લોકોનો હું શોક કરું છું ।।૪૩।।

હે દેવ! કદાચ આપ કહો કે ‘‘તું મુક્તિ લઈ લે, બીજાને તો તત્વ જાણનાર મુનિઓ ઉપદેશ આપશે’’ તો એના ઉત્તરમાં મારે એટલું જ કહેવું છે કે ઘણું કરીને તો મુનિઓ પોતાની મુક્તિ કરવાની ઈચ્છાથી વનમાં એકાન્ત દેશમાં તપશ્ચર્યા કરે છે માટે એઓ બીજાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં તત્પર નથી. હું આ કૃપણ લોકોને છોડી એકલો મુક્તિ મેળવવાની ઈચ્છા રાખતો નથી. આ ભવાટવીમાં ભટકતા લોકોને આપના સિવાય કોઈ બીજો ઉદ્ધારક હું જોતો નથી ।।૪૪।।

ગાર્હસ્થ્યમાં મૈથુનાદિ સુખ તુચ્છ હોય છે. હાથમાં ખરજ આવતાં એને ખજવાળતાં એક દુઃખ મટાડતાં બીજું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે એવું એ મૈથુનસુખ છે. કૃપણો બહુ દુઃખ ભોગવે છે, છતાં સંસારના વિષયસુખથી ધરાતા નથી. આપની કૃપાવાળો કોઈક જ ધૈર્યવાળો મનુષ્ય નીકળે જે વિષયસુખને પણ ખરજની પેઠે સહન કરે ।।૪૫।।

મૌન, બ્રહ્મચર્ય, શાસ્ત્રશ્રવણ, તપસ્યા, સ્વાધ્યાય, સ્વધર્માચરણ, યુક્તિઓથી શાસ્ત્રોની વ્યાખ્યા એકાન્તનિવાસ, જપ તથા સમાધિ એ મોક્ષનાં દશ સાધન છે પણ એ સાધનો ઘણું કરીને જેની ઈન્દ્રિયો વશ નથી તેવા મનુષ્યને આજીવિકામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. દામ્ભિક મનુષ્યને તો એ ઉદરપોષણનું સાધન બને છે કોઈ વખત એને મોક્ષમાં ઉપયોગી થઈ શકતાંનથી ।।૪૬।।

બીજમાંથી અંકુર અને અંકુરમાંથી બીજ એમ ચાલતા પ્રવાહરૂપે કાર્ય કારણરૂપે વેદે આપના બે સ્વરૂપ પ્રકટ કરેલાં છે, વાસ્તવમાં આપ પ્રાકૃતરૂપ રહિત તે આપનાં જ રૂપ છે, આપનાથી જુદાં નથી. જેમ મથન કરવાથી લાકડામાંથી અગ્નિ બહાર આવે છે તેમ યોગી પુરુષો ભક્તિયોગની સાધનાથી આપને કાર્ય કારણ બન્નેમાં સાક્ષાત્ જોઈ શકે છે. (કાર્ય કારણભાવ આપ સિવાય બીજા પ્રધાનાદિથી થતો નથી) ।।૪૭।।

હે વ્યાપક દેવ! વાયુ, અગ્નિ, પૃથ્વી, આકાશ, જળ, શબ્દાદિ વિષયો, પ્રાણેન્દ્રિયો, મન, ચિત્ત, અહંકાર, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ એ સર્વ આપ છો તેમજ મન અને વચન વડે જે કંઈ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે બધું આપથી જુદું નથી ।।૪૮।।

આ ગુણો અને ગુણીઓ, બ્રહ્માદિ મહત્તત્વાદિ દેવતાઓ અને મનુષ્યો વગેરે આદિઅન્તવાળાં છે. હે મહાકીર્તિવાળા ઈશ્વર તેઓ આદિ અન્તરહિત આપના સ્વરૂપને જાણતા નથી. આમ વિચાર કરીને બુદ્ધિશાળી પુરુષો કેવળ આપને જ શરણે

આવી આપનું આરાધન કરે છે ।।૪૯।।

માટે હે પૂજ્યતમ! નમસ્કાર, સ્તુતિ, સર્વકર્મોનું સમર્પણ, સેવાપૂજા, ચરણકમલોનું સ્મરણ અને કથાશ્રવણ, આ છ અંગવાળી સેવા કર્યા વગર મનુષ્ય પરમહંસપ્રાપ્ત ભગવાનની ભક્તિ કેમ કરી શકે? મુક્તિ મળે નહિ અને સેવા વિના ભક્તિ કેમ સિદ્ધ થાય? આપ તો પોતાના પરમ પ્રિય ભક્તજનોનું, પરમહંસોનું સર્વસ્વ છો. તેથી મને આપની ભક્તિ આપો ।।૫૦।।

નારદજી બોલ્યા : આ પ્રમાણે ભક્ત પ્રહ્‌લાદજીએ ભક્તિથી નિર્ગુણ ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કર્યું તે પછી ક્રોધને નિયમમાં રાખી પ્રસન્ન થઈને નૃસિંહ ભગવાન્, પ્રણામ કરતા પ્રહ્‌લાદને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા ।।૫૧।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : પરમ કલ્યાણ સ્વરૂપ પ્રહ્‌લાદ તારું કલ્યાણ હો. દૈત્ય શ્રેષ્ઠ! હું તારાઉપર અત્યન્ત પ્રસન્ન છું, મરજીમાં આવે તે માગી લે, હું જીવોની ઈચ્છા પૂર્ણ કરનારો છું ।।૫૨।।

હે આયુષ્યમન્! જે મને પ્રસન્ન કરતો નથી તેને મારું દર્શન દુર્લભ છે. પરન્તુ મારું દર્શન થયા પછી પ્રાણી ફરી દુઃખી થતો નથી ।।૫૩।।

એથી કલ્યાણની કામનાવાળા મહાભાગ્યશાળી તથા સદ્‌ગુણી ધીર પુરુષો સર્વ સુખના સ્વામી એવા મને સર્વાત્મ ભાવવડે પ્રસન્ન કરે છે ।।૫૪।।

એવં પ્રલોભ્યમાનોઽપિ વરૈર્લોકપ્રલોભનૈઃ ।
એકાન્તિત્વાદ્ ભગવતિ નૈચ્છત્ તાનસુરોત્તમઃ ।।૫૫।।

નારદજી બોલ્યા : આ પ્રમાણે લલચાવનારા વરદાનથી પ્રહ્‌લાદને બહુ લોભાવ્યો તો પણ એ અસુરશ્રેષ્ઠ પ્રહ્‌લાદ ભગવાનનો નિષ્કામ ભક્ત હોવાથી એણે વરદાન લેવાની ઈચ્છા કરી નહિ ।।૫૫।।

ઈતિ શ્રીભાગવત સપ્તમસ્કન્ધમાં (બીજા સદ્ધાસના પ્રકરણનો ચોથો) ''પ્રહ્‌લાદજી નૃસિંહજી પાસે જઈ નમ્યાં, નૃસિંહજી શાન્ત થયા ત્યારે એમની સ્તુતિ કરી'' નામનો નવમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

(હવેલી-મન્દિર ખોલીને ઠાકોરજીના દર્શન-મનોરથ-ભેટ-સામગ્રીના માધ્યમથી) પૈસા કમાવવા માટે સેવા કરનારનો આલોક-પરલોક સહિત સર્વનાશ થયો સમજવો. (શ્રીગુસાંઈજી, સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીની વિવૃતિ)

અધ્યાય ૧૦

શ્રીનૃહરિએ પ્રહ્‌લાદઉપર તથા

ભગવાને ત્રિપુરને મારતા રુદ્ર ઉપર કરેલો અનુગ્રહ

વિશેષ : પ્રહ્‌લાદજી ઉપર પ્રભુએ અનુગ્રહ કર્યો અને પછી પોતે દર્શન દેતા બંધ થયા. ત્યારબાદ પ્રસંગથી ત્રિપુરાસુરને મારવામાં ભગવાને રુદ્રના ઉપર પણ અનુગ્રહ કર્યો; આટલી વાત આ દશમા અધ્યાયમાં આવે છે.

ભક્તિયોગસ્ય તત્ સર્વમન્તરાયતયાર્ભકઃ ।।
મન્યમાનો હૃષીકેશં સ્મયમાન ઉવાચ હ ।।૧।।

નારદ બોલ્યા : બાળક પ્રહ્‌લાદજીએ બધું ભક્તિયોગમાં અન્તરાયરૂપ છે એમ માન્યું તેથી એ જરા સ્મિત કરી ઇન્દ્રિયોના પ્રેરક ભગવાનને કહેવા લાગ્યા ।।૧।।

પ્રહ્‌લાદજીએ કહ્યું : હું જન્મથી જ કામાસક્ત છું તેવા મને આપ વરદાનવડે લોભાવો નહિ. હું એ ભોગાદિના સંગથી ડરું છું તેથી ઉદાસ થઈ મોક્ષની ઈચ્છાથી જ આપને શરણે આવ્યો છું ।।૨।।

હે પ્રભુ! કામના એ હૃદયની ગ્રન્થિરૂપ છે અને સંસારવૃક્ષના બીજરૂપ છે તે તરફ ભક્તને પ્રેરતા આપ સેવકનાં લક્ષણ મારામાં છે કે નહિ એની કસોટી કરવાની ઈચ્છાથી જ આપ મને વરદાન માગવા પ્રેરો છો ।।૩।।

હે જગદ્ગુરુ! પરીક્ષા સિવાય આવું કહેવામાં કોઈ કારણ દેખાતું નથી કારણ કે આપ બહુ જ દયાળુ છો. (પોતાના ભક્તોને ભોગોમાં ફસાવનાર વરદાન આપ કેવી રીતે આપી શકે?) આપની પાસે જે સેવક પોતાની કામનાઓ પૂર્ણ કરવા ચાહે છે તે સેવક નહિ પણ વાણિયો છે ।।૪।।

સ્વામીની પાસેથી આશા રાખનાર સેવક તે સેવક ન કહેવાય; ચાકર પાસેથી સેવા લઈને પછી એને દ્રવ્ય આપનાર એ સ્વામી પણ ન કહેવાય ।।૫।।

હું તો આપનો નિષ્કામ સેવક છું. આપ મારા નિરપેક્ષ સ્વામી છો. જેવી રીતે રાજા અને તેના નોકરોનો પ્રયોજનવશ સ્વામી-સેવકનો સમ્બન્ધ હોય છે તેવો આપનો અને મારો સમ્બન્ધ નથી ।।૬।।

છતાં હે વરદાતાઓના શિરોમણિ સ્વામી! જો આપ મને વરદાન આપવા માગતાજ હો તોહુંએ માગું છું કે મારા હૃદયમાં કામનાનો અંકુર ફૂટેજનહિ ।।૭।।

કારણ કે હૃદયમાં કામના ઉત્પન્ન થતાં જ ઈન્દ્રિય, મન, પ્રાણ, દેહ, ધર્મ, ધૈર્ય, બુધ્ધિ, લજ્જા, લક્ષ્મી, તેજ, સ્મૃતિ તથા સત્ય નાશ પામે છે ।।૮।।

જ્યારે મનુષ્ય મનમાં રહેલી કામના છોડે છે ત્યારે જ, હે કમલનયન! તે ભગવત્સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી લે છે ।।૯।।

હે ભગવન્! આપને નમસ્કાર હો. આપ બધાનાં હૃદયમાં બિરાજમાન્, ઉદાર શિરોમણિ, સ્વયં પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છો. અદ્‌ભુત નૃસિંહરૂપધારી શ્રીહરિનાં ચરણોમાં પ્રણામ ।।૧૦।।

શ્રીનૃસિંહ ભગવાને કહ્યું : હે પ્રહ્‌લાદ! તારા જેવા અનન્ય ભક્તો આ લોક તેમજ પરલોક સમ્બન્ધી કોઈ પણ વસ્તુમાટે ક્યારેય પણ કામના કરતા નથી. તો પણ તું મારી પ્રસન્નતામાટે વધારે નહિ ફક્ત એક *મન્વન્તર સુધી દૈત્યેશ્વરના આ વૈભવનો ભોગ કર ।।૧૧।।

વિશેષ : એક મન્વન્તર=૭૧ ૩/૮ ચતુર્યુગી (ચોકડી)=૩૦, ૮૫, ૭૧, ૪૨૮ ૪/૭ વર્ષ થાય.

તારે મારી પ્રિય કથા સાંભળવી, સર્વના આત્મામાં રહેલા મને મનમાં રાખવો અને સર્વ ભૂતના આધિદૈવિક તેમજ ઈશ્વરરૂપ એવા મારું કર્મફળ છોડીને યજન કરવું ।।૧૨।।

ત્યારબાદ ભોગથી પુણ્યને, નિષ્કામ પુણ્ય કર્મોવડે પાપને અને સમય થયે શરીરને છોડીને સુરલોકમાં ગવાય તેવી પવિત્ર કીર્તિનો વિસ્તાર કરી તું બંધનથી મુક્ત થઈ મને પ્રાપ્ત થઈશ ।।૧૩।।

તેં કરેલી મારી આ સ્તુતિનું જે કોઈ કીર્તન કરશે અને સાથે મારું અને તારું સ્મરણ પણ કરશે તે સમય થતાં કર્મોના બંધનથી છૂટી જશે ।।૧૪।।

પ્રહ્‌લાદજીએ કહ્યું : આપ વરદાન આપનારાઓના સ્વામી છો. આપની પાસે હું એક વર માગું છું. હે મહેશ્વર! આપના ઐશ્વર્યરૂપ તેજને નહિ જાણનાર મારા પિતાએ આપની નિન્દા કરી અને સાક્ષાત્ સર્વલોકના ગુરુ એવા આપને ક્રોધમાં આવી ‘‘આ મારા ભાઈને મારનાર છે’’ એમ જાણી આપના ભક્ત એવા મારી સાથે વેરબુધ્ધિથી વર્તન કર્યું ।।૧૫-૧૬।।

હે દીનબન્ધુ! જો કે આપની દૃષ્ટિ પડતાં જ તે પવિત્ર થઈ ચૂક્યાં છતાં હું આપને પ્રાર્થના કરું છું કે જલદી નાશન થનારા તે દુસ્તર દોષમાંથી મુક્ત થઈ જઈ તે

પવિત્ર થઈજાય ।।૧૭।।

શ્રીનૃસિંહ ભગવાને કહ્યું : હે સાધો! કુળને પવિત્ર કરનાર તું એના કુળમાં જન્મ્યો છે તેથી તારા પિતા એકલા જ નહિ પણ એના આગળ-પાછળના દશ-દશ તથા તેઓ પોતે એમ એકવીસ પુરુષો પવિત્ર થયા એમ તું સમજી લે ।।૧૮।।

સમાન દષ્ટિવાળા મારા ભક્તો જ્યાં-જ્યાં શાન્ત અને શુદ્ધ આચારયુક્ત થઈને ફરે છે તે દેશ અપવિત્ર હોય તો પણ એ ભક્તોના પ્રચારથી પવિત્ર થાય છે. જો અતિઘોર વંશમાં મારો ભક્ત જન્મે તો એ વંશ પણ હલકો હોય છતાં પવિત્ર થાય છે ।।૧૯।।

હે દૈત્યેન્દ્ર! પ્રાણી માત્રમાં, નાના-મોટામાં મારો ભાવ રાખનાર અને નિઃસ્પૃહતાથી ફરતા ભક્તો કોઈની હિંસા કરતા જ નથી કેમકે એમ કરવાનું એમને પ્રયોજન નથી ।।૨૦।।

તારા પગલે ચાલનારા કેટલાક ભક્તો આ લોકમાં પણ છે, પરન્તુ એ સર્વ ભક્તોમાં તું મુખ્ય છે. એ બધા તારી ભક્તિનું અનુકરણ કરે એવા ગુણો તારામાં હોવાથી તું જ એ બધાના ઉપમાનરૂપ છે ।।૨૧।।

હે અંગ! મારા સ્પર્શથી તારો પિતા પવિત્ર થઈ ચૂક્યો છે તેની ઉત્તર ક્રિયા કર. તારા પિતા તારા જેવા પુત્રને લીધે ઉત્તમ લોકમાં જશે ।।૨૨।।

તું તારા પિતાના સ્થાન ઉપર બેસીને બ્રહ્મવાદીઓના કહ્યા પ્રમાણે મારામાં મન રાખી, ''હું જ મુખ્ય પ્રાપ્ય વસ્તુ છું'' એ નિશ્ચય કરી, હે તાત! તારે બધાં કામ કરવા ।।૨૩।।

નારદજીએ કહ્યું : ભગવાનની આજ્ઞાનુસાર પ્રહ્લાદજીએ પિતાની ઉત્તરક્રિયા કરી. પછી બ્રાહ્મણોએ એનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. પછી એ એમની આજ્ઞા પ્રમાણે રાજ્યનું કામકાજ કરવા લાગ્યા ।।૨૪।।

પ્રસન્ન મુખવાળા શ્રીનૃસિંહજીને જોઈને દેવો અને ઋષિઓ સાથે બ્રહ્માજી પવિત્ર વાણીથી એમની સ્તુતિ કરીને કહેવાલાગ્યા।૨૫।

બ્રહ્માજીએ કહ્યું : હે દેવના દેવ! સર્વના અધ્યક્ષ! પ્રાણીમાત્રને ઉત્પન્ન કરનાર અને સર્વના પૂર્વજ આપે લોકોને ત્રાસ દેનાર અસુરને માર્યો એ ઘણા સૌભાગ્યની વાત છે ।।૨૬।।

એ દૈત્યે મારા ઉત્પન્ન કરેલા કોઈ પણ પ્રાણીથી તેનો વધ ન થાય એવું વરદાન

મારી પાસેથી મેળવી લીધું અને બળથી ગર્વિષ્ઠ થઈને એણે શાસ્ત્રની બધી મર્યાદાઓ છોડી દીધી ।।૨૭।।

એ પણ ઘણા સૌભાગ્યની વાત છે કે આ પુત્ર પ્રહ્‌લાદ એનો બાળક છતાં મોટો ભગવદ્ભક્ત થયો. એને આપે મૃત્યુના મુખમાંથી છોડાવી લીધો તેથી એ આપને શરણે આવ્યો છે ।।૨૮।।

હે ભગવન્! આપના નૃસિંહરૂપનું કોઈ ધ્યાન કરે તો મારવા આવતા મૃત્યુના ત્રાસથી પણ એ છોડાવે તેવું છે ।।૨૯।।

શ્રીનૃસિંહજીએ કહ્યું : હે પદ્મસમ્ભવ! અસુરોને તમારે આવું દાન ન આપવું. સ્વભાવથી જે ક્રૂર છે તેમને આપેલું વરદાન તો સાપને દૂધ પાવા જેવું છે ।।૩૦।।

નારદજી બોલ્યા : હે રાજન્! એમ બોલી ભગવાન્ હરિની બ્રહ્માએ પૂજા કરી કે ત્યાં જ તુરત સર્વના દેખતાં અન્તર્ધાન થઈ ગયા ।।૩૧।।

પછી મસ્તક નમાવી પ્રહ્‌લાદજીએ બ્રહ્માની પૂજા કરી. એણે ભગવાનની કલારૂપ બીજા દેવો તથા પ્રજાના પતિઓની સાથે શિવજીની પૂજા કરી તેમને મસ્તક નમાવી પ્રણામ કર્યા ।।૩૨।।

ત્યાં શુક્રાચાર્ય વગેરે મુનિઓની સમ્મતિથી બ્રહ્માજીએ પ્રહ્‌લાદજીને સમસ્ત દાનવ અને દૈત્યો ના અધિપતિ બનાવ્યા ।।૩૩।।

એ બધું થયું એને દેવોએ અભિનન્દન આપી શુભ આશીર્વાદ આપ્યા. હે રાજન્! બ્રહ્માદિ સહિત બીજા દેવોની પૂજા કર્યા પછી એ દેવો પોતપોતાના સ્થાન તરફ પધાર્યા ।।૩૪।।

એમ એ વિષ્ણુના પાર્ષદ જય અને વિજય દિતિના પુત્રરૂપે જન્મ લઈ હૃદયમાં રહેલા હરિ ભગવાનને વેરભાવથી ભજવાલાગ્યા ત્યારે ભગવાને વારાહ અને નૃસિંહરૂપ ધારણ કરી તેમનેમાર્યા ।।૩૫।।

ઋષિઓના શાપને લીધે ફરી એ બીજા જન્મમાં રાક્ષસકુળમાં કુમ્ભકર્ણ અને રાવણરૂપે જન્મ્યા ત્યારે શ્રીરામચન્દ્રજીએ માર્યા ।।૩૬।।

રામના બાણથી જેનાં હૃદ્ય ફાટી ગયાં છે તેવા એ બન્ને ભાઈઓએ યુદ્ધભૂમિમાં સૂતાં-સૂતાં રામમાં ચિત્ત રાખીને પૂર્વની જેમ દેહ છોડ્યો. આ એમના બીજા જન્મની વાત થઈ ।।૩૭।।

એ દેહને છોડીને ફરીને તેઓ આ યુગમાં શિશુપાલ અને દન્તવક્ત્ર થયા.

ભગવાન્‌માં વેરભાવ હોવાથી એ બન્ને તમારી સામે જ શ્રીકૃષ્ણમાં સમાઈ ગયા ।।૩૮।।

એ બન્ને ભગવચ્ચરણને પામ્યા એટલું જ નહિ પણ કૃષ્ણના વેરી રાજાઓ જેમણે ભગવાનની સાથે શત્રુતા કરેલી તે બધા જેમ કીડો ભમરીને યાદ કરી ભમરીરૂપ થઈ જાય છે તેમ, ભગવાનને યાદ કરતાં તદ્રૂપ થઈ જઈને પોતાનાં પૂર્વકૃત પાપોથી સદાને માટે મુક્ત થઈ ગયા ।।૩૯।।

જેમ ભગવાનના ભક્ત ભેદભાવ રહિત પરમભક્તિવડે એકરૂપ થઈ જાય છે તેમ શિશુપાલ વગેરે પણ ભગવાનના નિરન્તર વેરભાવયુક્ત અનન્ય ચિન્તનથી ભગવદ્ભાવને પ્રાપ્ત થયા ।।૪૦।।

શિશુપાલ વગેરે પણ ભગવાનનો દ્વેષ કરતા હતા છતાં એ ભગવદ્રૂપ કેમ થયા એ તમારો પ્રશ્ન હતો. મેં એનો વિસ્તારથી ઉત્તર આપી દીધો ।।૪૧।।

આ કથા બ્રાહ્મણનું સદાહિત કરનાર અને પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણની અવતાર કથા છે તેમાં આદિ દૈત્યો હિરણ્યાક્ષ એન હિરણ્યકશિપુનો વધ કહેવામાં આવ્યો છે ।।૪૨।।

આમાં મહાભક્ત પ્રહ્‌લાદનું અનુચરિત છે. ભક્તિ જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને ભગવત્તત્ત્વ પણ આ આખ્યાનમાં કહેવામાં આવ્યુંછે।૪૩।

જગતનાં જન્મ, પાલન અને સ્વરૂપમાં લય જેનાથી થાય છે તેવા ભગવાનનાં ગુણકર્મોનું વર્ણન તથા દેવો અને દૈત્યો ના સ્થાનોના ફેરફાર આ બધું આ આખ્યાનમાં કહેવાયું ।।૪૪।।

જેનાથી ભગવાન્ મેળવી શકાય તેવા ભગવદ્ભક્તોના ધર્મો અને અધ્યાત્મ સમ્બન્ધમાં પણ બધી જાણવા જેવી વાતો આ આખ્યાનમાં કહેવાઈ ।।૪૫।।

આ આખ્યાન વિષ્ણુના પરાક્રમથી પૂર્ણ અને પવિત્ર છે. શ્રદ્ધાથી એનું જે કીર્તન કરે છે અને સાંભળે છે એ કર્મબંધનથી મુક્ત થાય છે ।।૪૬।।

આદિ પુરુષ એવા નૃસિંહજીની આ લીલા અને દૈત્યયૂથના પતિ હિરણ્યકશિપુનો વધ એ બે વસ્તુનો પ્રયત્નપૂર્વક મોઢેથી પાઠ કરે અને સત્પુરુષમાં શ્રેષ્ઠ દૈત્યપુત્ર પ્રહ્લાદજીના પવિત્ર અનુભવને સાંભળે તે નિર્ભય એવા ભગવાનના લોકને પામેછે ।।૪૭।।

લોકોને પવિત્ર કરનારા મુનિઓ તમારા ઘર તરફ ચોતરફથી આવે છે તેથી મનુષ્ય લોકમાં તમે મોટા ભાગ્યવાન્ છો કારણ કે તમારા ઘરમાં સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ

પરબ્રહ્મ મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરીને ગુપ્ત રીતે બિરાજે છે ।।૪૮।।

એ શ્રીકૃષ્ણને તમે તમારા મામાના પુત્ર તરીકે માનો છો, પરન્તુ એ મોટાઓને શોધવા લાયક કૈવલ્ય મોક્ષરૂપ, સુખરૂપ, પ્રિય, સુહૃદ, આત્મા, પૂજ્ય અને હુકમ કરનાર છે એમ તમે જાણો ।।૪૯।।

એમનું રૂપ એવું છે કે શિવ બ્રહ્માદિ પણ પોતાની સમગ્ર બુદ્ધિથી વસ્તુરૂપે એમને સાક્ષાત્ વર્ણવી શકતા નથી. એ સ્વયં પ્રસન્ન થાય છે. અમારા જેવા તો મૌન રાખી ભક્તિ અને ઈન્દ્રિયનિગ્રહવડે એમની પૂજા કરે છે. એ ભક્તના પતિ આપ જ સ્વતઃ પ્રસન્ન હો ।।૫૦।।

હે યુધિષ્ઠિર! આ જ એક માત્ર આરાધ્ય દેવ છે. પ્રાચીન કાલમાં મહાન માયાવી મયાસુર જ્યારે રુદ્રદેવની કીર્તિમાં કલંક લગાડવા તૈયાર થયો હતો ત્યારે આ જ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે ફરી એમના યશની પ્રતિષ્ઠા અને વિસ્તાર કરેલ ।।૫૧।।

રાજા બોલ્યા : જગતના ઈશ શિવજીની કીર્તિને મયદાનવે કેવી રીતે નષ્ટ કરી હતી અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને એની કીર્તિને કેવી રીતે વધારે હતી? એ કૃપા કરીને મને કહો ।।૫૨।।

નારદજી બોલ્યા : કૃષ્ણે વધારેલા દેવોએ રણસંગ્રામમાં અસુરોને હરાવ્યા ત્યારે માયાવીના આચાર્ય મયની પાસે એ બધા અસુર પહોંચી ગયા અને એની પાસે રક્ષણની માગણી કરી ।।૫૩।।

માયાવી મયે સોનાની, રૂપાની અને લોઢાની એમ ત્રણ નગરી બનાવી કેમકે એ માયામાં સમર્થ હતો. એ નગરીનો નાશ કેમ કરવો એ કોઈ જાણતું ન હતું એમ એને કોઈ જોઈ શકે તેવી નહોતી તેમજ કોઈને એની માહિતી પણ નહોતી ।।૫૪।।

એ ત્રણ નગરીમાં બેસી કોઈ જાણી ન શકે એમ છુપાઈને એ દૈત્ય સેનાપતિઓ પૂર્વ વેરનું સ્મરણ કરીને ત્રણ લોકનો નાશ કરવા લાગ્યા ।।૫૫।।

તેથી દેવપતિ ઈન્દ્ર સહિત બધા લોકપાલો અને પ્રજા શિવજી પાસે ગયા ને કહેવા લાગ્યા કે "હે વિભો! અમે આપના છીએ, અમારું રક્ષણ કરો કેમકે ત્રિપુરમાં રહેનાર અસુરો અમારો નાશ કરી રહ્યા છે" ।।૫૬।।

ત્યારે સમર્થ શિવજીએ દેવની વાણી સાંભળીને એમનાઉપર અનુગ્રહ કરી કહ્યું કે ભય ન પામશો.પછી એમણે ધનુષ્યમાં બાણ ચડાવી ત્રણે પુરઉપરછોડ્યું ।।૫૭।।

ત્યારે સૂર્યમંડળમાંથી નીકળતાં કિરણોની જેમ અગ્નિવર્ણવાળાં બાણ પડવા

લાગ્યાં તેનાથી પુરો ઢંકાઈ ગયા ।।૫૮।।

જેને-જેને બાણ વાગ્યાં તે બધા પ્રાણ છોડી નીચે ઢળી પડ્યા. મહામાયાવી મય ઘણા ઉપાયો જાણતો હતો તે એ દૈત્યોને ઉઠાવી લાવ્યો અને પોતે બનાવેલ અમૃતના કૂવામાં નાખી દીધા ।।૫૯।।

એ સિદ્ધ અમૃત રસનો સ્પર્શ થતાં જ એ મરેલા દૈત્યો, વજ્રસરખા દેહવાળા મોટા બળવાન્ મેઘને ફાડી વીજળી નીકળે તેમ એ અમૃતકુંડમાંથી બેઠા થઈ ગયા ।।૬૦।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે વૃષધ્વજ ભગવાન્ શિવજી તો ઉદાસ થઈ ગયા છે કેમકે પોતે એક બાણથી ઉડાવી દેવાનો સંકલ્પ કરેલો તેમાં કાંઈ બન્યું નહિ ત્યારે ભગવાન્ વિષ્ણુ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને મરેલા દૈત્યો પાછા પેદા ન થાય એનો ઉપાય એમણે શોધી કાઢ્યો ।।૬૧।।

બ્રહ્મા વત્સ થયા, વિષ્ણુ પોતે ગાય થયા. અને ત્રિપુરમાં આવ્યા અને લાગ મળ્યો ત્યારે જે રસના કૂવામાં અમૃત ભરેલું હતું તે પીવા લાગ્યા ।।૬૨।।

જો કે એના રખેવાળ દૈત્યો એ બન્નેને જોઈ રહ્યા હતાછતાં ભગવાનની માયાથી તેઓ એટલા બધા મોહિત થઈ ગયાહતા કે તેઓ તેમને અટકાવી ન શક્યાં. જ્યારે ઉપાયોના જાણકારોમાં શ્રેષ્ઠ માયાસુરને આ વાતની જાણ થઈ ત્યારે ભગવાનની આ લીલાને યાદ કરતાં એને કંઈ શોક ન થયો. શોક કરનારા અમૃતના રક્ષકોને તેણે કહ્યું, ‘‘ભાઈ દેવતાં! અસુર, મનુષ્ય અથવા કોઈ પણ પ્રાણી પોતાનાં, બીજાનાં કે બન્નેનાં પ્રારબ્ધનાં વિધાનમાં ફેરફાર કરી શકતો નથી. બનવાનું હતું તે બની ગયું. શોક કરવાથી શું સરવાનું છે?’’ પછી તો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાની શક્તિઓ દ્વારા ભગવાન્ શંકરના યુદ્ધની સામગ્રી તૈયાર કરી ।।૬૩-૬૫।।

આપે ધર્મથી રથ, જ્ઞાનથી સારથિ, વૈરાગ્યથી ધ્વજા, ઐશ્વર્યથી ઘોડા, તપસ્યાથી ધનુષ, વિદ્યાથી કવચ, ક્રિયાથી બાણ અને પોતાની બીજી શક્તિઓથી બીજી ઘણી વસ્તુઓનું નિર્માણ કર્યું ।।૬૬।।

આ સામગ્રીથી સજ્જ થઈ ભગવાન્ શંકર રથ ઉપર સવાર થયા અને ધનુષ બાણ ધારણ કર્યાં. ભગવાન્ શંકરે અભિજિત મુહૂર્તમાં ધનુષ ઉપર બાણ ચડાવ્યું અને ત્રણેય દુર્ભેદ્ય વિમાનોને ભસ્મ કરી દીધાં. હે યુધિષ્ઠિર! એ જ વખતે આકાશમાં વિમાનની ભીડ થઈને વિમાનમાંથી દેવોના દુન્દુભિ વાગ્યાં ।।૬૭-૬૮।।

દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ અને સિદ્ધેશો 'જય જય' ના નાદ કરતા શિવજી ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા અને અપ્સરાઓ ગાન કરતી નાચવા લાગી ।।૬૯।।

એમ પુરનો નાશ કરનાર ભગવાન્ શિવજીએ ત્રિપુરારિ, પુરારિ વગેરે પદવીઓ પ્રાપ્ત કરી, બ્રહ્માદિ દેવોની સ્તુતિ સાંભળતા પોતાના ધામ; કૈલાસ પધાર્યા ।।૭૦।।

એવંવિધાન્યસ્ય હરેઃ સ્વમાયયા વિડમ્બમાનસ્ય નૃલોકમાત્મનઃ ।।
વીર્યાણિ ગીતાન્યૃષિભિર્જગદ્ગુરોર્લોકાન્ પુનાનાન્યપરં વદામિ કિમ્।।૭૧।।

આત્મસ્વરૂપ જગદ્ગુરુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આ પ્રમાણે પોતાની માયાથી મનુષ્યોના જેવી જણાતી જે લીલાઓ કરે છે તે અનેક લોકપાવન લીલાઓનું ગાન જ ઋષિઓ કર્યા કરે છે. હવે તમારે બીજાું શું સાંભળવું છે? ।।૭૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત સપ્તમસ્કન્ધમાં (બીજા સદ્વાસના પ્રકરણનો પાંચમો) ''શ્રીનૃહરિએ પ્રહ્‌લાદ ઉપર તથા ભગવાને ત્રિપુરને મારતા રુદ્રઉપર કરેલો અનુગ્રહ'' નામનો દશમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

આનાથી વધુ મૂર્ખ બીજો કોણ?

પારસમણિને વાટકે (=ભાગવત), ભટજી (કથાકાર) માગે ભીખ
ભટજી માંગે ભીખ, નામ ચિન્તામણિ હરિનું!!
સકળ મનોરથ સે'જ, સિદ્ધ ઔષધ નથી કરીનું!!!

ત્રીજાું સદસદ્વાસના પ્રકરણ

અધ્યાય ૧૧

વર્ણધર્મો તથા સ્ત્રીઓના ધર્મ

વિશેષ : પ્રથમ દશ અધ્યાયવડે જ્ઞાન અને ભક્તિયોગ કહ્યો, હવે પાંચ અધ્યાયથી કર્મયોગ કહેવાય છે. તેમાં પ્રથમ મનુષ્યના ''સાધારણ ધર્મ'' કહેવામાં આવે છે. વિશેષે કરીને વર્ણાશ્રમધર્મ તેમજ સ્ત્રીઓના ધર્મ પણ આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

શ્રુત્વેહિતં સાધુસભાસભાજિતં મહત્તમાગ્રણ્ય ઉરુક્રમાત્મનઃ ।।
યુધિષ્ઠિરો દૈત્યપતેર્મુદા યુતઃ પપ્રચ્છ ભૂયસ્તનયં સ્વયંભુવઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : મોટાઓમાં મુખ્ય અને ભગવદ્રૂપ પ્રહ્લાદજીનું ચરિત્ર ભગવદ્ભકતોની સભામાં સન્માનિત છે, તે સાંભળીને યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃહે ભગવાન્! વર્ણ અને આશ્રમના આચારવાળો સનાતન ધર્મ સાંભળવાની ઇચ્છા રાખું છું કે જે ધર્મવડે મનુષ્ય પરમ પુરુષને મેળવે છે ।।૧-૨।।

આપ સાક્ષાત્ બ્રહ્માજીના પુત્ર છો એટલું જ નહિ, પરન્તુ બધા પુત્રોમાં તપ, યોગ અને સમાધિ વડે શ્રેષ્ઠ છો ।।૩।।

નારાયણ પરાયણ બ્રાહ્મણો ગુહ્ય ધર્મ જાણે છે એટલું જ નહિ પણ જેઓ તમારા જેવા દયાળુ, શાન્ત અને સજ્જન હોય છે તેઓ જેવા ધર્મો જાણે છે તેવા બીજા જાણતા હોતા નથી ।।૪।।

નારદજીએ કહ્યું :ભગવાન્ અજન્મા નારાયણને નમન કરી નારાયણના મુખથી સાંભળેલા ધર્મ લોકહિતને માટે હું કહીશ ।।૫।।।।

એ ભગવાન્ પોતાના અંશ નરની સાથે દક્ષની પુત્રી મૂર્તિમાં ધર્મથી પ્રકટ થઈને લોકના કલ્યાણને માટે બદરિકાશ્રમમાં તપ કરી રહ્યા છે ।।૬।।

હે યુધિષ્ઠિર! સર્વ વેદ સ્વરૂપ ભગવાન્ શ્રીહરિ એમનું તત્ત્વ જાણનારા મહર્ષિઓની સ્મૃતિઓ અને જેનાથી આત્મગ્લાનિ વિના આત્મપ્રસાદની પ્રાપ્તિ થાય તે કર્મ, ધર્મનું મૂલ છે ।।૭।।

*સત્ય, દયા, તપ, શૌચ, તિતિક્ષા (યોગ્ય અયોગ્યનો વિવેક), શમ, દમ, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, ત્યાગ, સ્વાધ્યાય, આર્જવ (સરલતા), સન્તોષ, સર્વ પ્રાણીમા સમભાવ, મહાત્માઓની સેવા, ધીરે-ધીરે સાંસારિક ભોગોની ચેષ્ટાથી નિવૃત્તિ, મનુષ્યના અભિમાન પૂર્ણ પ્રયત્નોનું ફલ ઊલટું આવે છે એવોવિચાર, મિથ્યા ભાષણ ન કરવું એ મૌન, આત્મા દેહાદિથી જાુદો છે એવું સતત ભાન, અન્નમાંથી બીજાં પ્રાણીઓ માટે યથાયોગ્ય ભાગ કાઢવો એમનામાં ખાસ કરીને મનુષ્યોમાં પોતાના આત્મા તથા ઈષ્ટદેવનો ભાવ, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં નામ, લીલા, ગુણ વગેરેનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, સેવા, પૂજા, નમસ્કાર, દાસ્ય, સખ્ય તથા આત્મનિવેદન આ ત્રીસ ધર્મ એ સર્વ મનુષ્યનો પરમ ધર્મ છે; એના પાલનથી સર્વાત્મા પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે ।।૮-૧૨।।

વિશેષ : પ્રાણીઓનું હિત કરવું એ સત્ય, સ્વાર્થ છોડી પર દુઃખ દૂર કરવાની ઇચ્છાનું નામ દયા, વ્રતાદિ કરવાં એ તપ. સ્નાનાદિ બાહ્ય અને નિષ્કામત્વાદિ આન્તરશૌચ. ઠંડી, તાપ, વૃષ્ટિ

વગેરે સહન કરવું એનું નામ તિતિક્ષા. આન્તર ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ દમ, બહારની ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ શમ. લોભને છોડવો એત્યાગ.

હે ધર્મરાજ! જેમના વંશમાં અખંડરૂપથી સંસ્કાર થતા આવ્યા છે અને જેમને બ્રહ્માજીએ સંસ્કારને યોગ્ય સ્વીકાર કર્યા છે તેમને *દ્વિજ કહેવામાં આવે છે. જન્મ અને કર્મ થી શુદ્ધ દ્વિજોને માટે યજ્ઞ, અધ્યયન, દાન અને બ્રહ્મચર્ય વગેરે આશ્રમોના વિશેષ કર્મોનું વિધાન છે ।।૧૩।।

વિશેષ : સૃષ્ટિનાં આરમ્ભમાં બ્રહ્માજીએ જેને છન્દોથી ઉત્પન્ન કર્યા તેજ 'દ્વિજ' કહેવાય, બીજા ન કહેવાય, નહિ તો વિવાહસંસ્કાર શૂદ્રને પણ થાય છે તેથી એ દ્વિજ ગણાય. પણ એમ નથી તેથી **"અજો ય જગાદ"** એમ કહ્યું છે. **"તથા ચ શ્રુતિઃ, ગાયત્ર્યા બ્રહ્માણમસૃજત્ ત્રિષ્ટુભા રાજન્યં જગત્યા વૈશ્યં, ન કેનચિચ્છૂદ્રમિતિ"** તેથી શૂદ્રને દ્વિજત્વ સમ્ભવતું નથી.

અધ્યયન (વિદ્યા ભણવી), અધ્યાપન (વિદ્યા ભણાવવી), દાન લેવું, દાન દેવું અને યજ્ઞ કરવા, કરાવવા-આ *છ કર્મ બ્રાહ્મણનાં છે. ક્ષત્રિયોએ દાન ન લેવું જોઈએ. પ્રજાની રક્ષા કરનાર ક્ષત્રિયનો જીવન નિર્વાહ બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા બધા પાસેથી યથાયોગ્ય કર તથા દંડ આદિ દ્વારા થાય છે ।।૧૪।।

વિશેષ : ભણવું ભણાવવું, દાન દેવું લેવું, યજ્ઞ કરવો કરાવવો એ છ કર્મ બ્રાહ્મણનાં. અધ્યયન કરવું કરાવવું એ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને બ્રાહ્મણને સમાન છે. બીજાં ચાર એ ફકત બ્રાહ્મણને આજીવિકામાટે છે. ક્ષત્રિયોને બ્રાહ્મણ સિવાયના લોકો પાસેથી કર લેવો જકાત લેવી એ આજીવિકાનું સાધન છે. વૈશ્યે કૃષિ ગોરક્ષા વાણિજ્યાદિથી આજીવિકા ચલાવવી.

વૈશ્યે સદા બ્રાહ્મણ વંશના અનુયાયી રહી ગોરક્ષા, ખેતી અને વ્યાપાર દ્વારા પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવો જોઈએ. શૂદ્રનો ધર્મ દ્વિજાતિઓની સેવા છે એની જીવિકાનો પ્રબન્ધ એનો માલિક છે ।।૧૫।।

બ્રાહ્મણમાટે જીવનનિર્વાહના સાધન ચાર પ્રકારનાં છેઃ*વાર્તા, શાલીન, યાયાવર અને શિલોઞ્છન. એમાં દરેક પાછળની વૃત્તિ દરેક આગલી કરતાં શ્રેષ્ઠ છે ।।૧૬।।

વિશેષ : **વાર્તા** : યજ્ઞ, અધ્યાપન વગેરે કરાવી ધન લેવું. **શાલીન** : વગર માગ્યે જે કંઈ મળી જાય તેનાથી નિર્વાહ કરવો. **યાયાવર** : રોજ ધાન્ય વગેરે માગી લાવવું. **શિલોઞ્છ** : ખેડૂત ખેતરમાંનો પાક લણી ઘરે લઈ જતો હોય ત્યારે પૃથ્વી ઉપર જે કણ પડ્યા રહી જાય છે તે શિલ અને બજારમાં પડેલા દાણાંને **'ઉછ'** કહે છે. આ શિલ અને ઉછ ને વીણીને પોતાનો

નિર્વાહ કરવો એ શિલોંછ વૃત્તિ છે.

નીચેનાં વણનો પુરુષ આપત્તિ કાલ સિવાય ઉપલા વર્ણની વૃત્તિ ન કરે. ક્ષત્રિય દાન લેવા સિવાય બ્રાહ્મણની બાકી પાંચેય વૃત્તિઓનું અવલમ્બન લઈ શકે છે. આપત્તિકાલમાં બધા બધી વૃત્તિનો સ્વીકાર કરી શકે છે ।।૧૭।।

ઋત, અમૃત, મૃત અને પ્રમૃત તથા સત્ય-અનૃતથી જીવિકા કરવી પણ શ્વાનવૃત્તિથી કોઈ દિવસ જીવિકા કરવી નહિ ।।૧૮।।

ખેતરમાં ઉપાડતાં વધેલા કે અનાજની દુકાન પાસે પડેલા કણ વીણી શિલોઞ્છ વૃત્તિ કરવી એ **'ઋત'** કહેવાય; વગર માગ્યું મળે એ શાલીન **'અમૃત'** કહેવાય; નિરન્તર માગ્યા કરવું અર્થાત્ યાયાવર એ **'મૃત'** કહેવાય; ખેતી વગેરેથી નિર્વાહ કરવો એ **'પ્રમૃત'** કહેવાય ।।૧૯।।

સત્ય અને અનૃત બન્ને જેમાં હોય તે **'વાણિજ્ય'** કહેવાય;આપણાથી નીચા વર્ણની નોકરી કરવી એ **'શ્વાનવૃત્તિ'** કહેવાય; બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ **'શ્વાનવૃત્તિને'** પ્રયત્નપૂર્વક છોડે કેમકે એ નિન્દ્ય છે. બ્રાહ્મણ સર્વ વેદમય છે જ્યારે ક્ષત્રિય (રાજા) સર્વ દેવમય છે ।।૨૦।।

શમ, દમ, તપ, શૌચ, સન્તોષ, ક્ષમા, સરલતા, જ્ઞાન, દયા, ભગવત્પરાયણતા અને સત્ય- આ બ્રાહ્મણનાં લક્ષણો છે ।।૨૧।।

યુદ્ધમાં ઉત્સાહ, વીરતા, ધૈર્ય, તેજસ્વિતા, ત્યાગ, મનોજય, ક્ષમા, બ્રાહ્મણો પ્રત્યે ભક્તિભાવ, અનુગ્રહ અને પ્રજા રક્ષણ આ ક્ષત્રિયનાં લક્ષણોછે ।।૨૨।।

દેવતા, ગુરુ અને ભગવાનના પ્રત્યે ભક્તિ, અર્થ, ધર્મ અને કામ આ ત્રણેય પુરુષાર્થોની રક્ષા કરવી, આસ્તિકતા, ઉદ્યોગશીલતા અને વ્યાવહારિક નિપુણતા એ વૈશ્યનાં લક્ષણ છે ।।૨૩।।

નમન કરવું, પવિત્રતા રાખવી, નિષ્કપટ રીતે માલિકની સેવા કરવી, મન્ત્ર વગરનો યાગ કરવો, ચોરી ન કરવી, સત્ય બોલવું, ગાય-બ્રાહ્મણની રક્ષા કરવી એ શૂદ્રોનાં લક્ષણ છે ।।૨૪।।

પતિને અનુકૂળ રહેવું, પતિએ કહેલા વ્રતને પાળવું, એની સેવા કરવી, પતિના સગાને અનુકૂળ રહેવું એ સ્ત્રીના મુખ્ય ધર્મ છે ।।૨૫।।

ઘરમાં બુહારી કરવી, એને લીપવું, ઘરના ઉપકરણને સાફ કરવાં, પોતે પણ સ્નાનાદિ શુદ્ધિ કરી વસ્ત્રાલંકારથી સૌભાગ્ય ચિહ્નયુકત રહેવું ।।૨૬।।

પતિની નાની-મોટી ઇચ્છાઓને સમયાનુસાર પૂર્ણ કરે. વિનય, ઇન્દ્રિય સંયમ, સત્ય અને પ્રિયવાક્ય થી પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પ્રેમથી પતિની સેવા કરવી ।।૨૭।।
સન્તોષ રાખે, લોભ ન રાખે, ચતુરાઈ રાખી ધર્મને સમજી પ્રિય અને સત્ય ભાષણ કરે , પોતાના કાર્યમાં ગાફેલ ન રહે, પવિત્રતા રાખે, સ્નેહ રાખે, પતિ પતિત ન થાય ત્યાં સુધી છોડી ન દે. (પતિત થયેલ પતિને છોડી દે) ।।૨૮।।

લક્ષ્મીજીની પેઠે જે સ્ત્રી પોતાના પતિને ભગવદ્ભાવથી ભજે તે સ્ત્રી જેમ લક્ષ્મી વિષ્ણુ સાથે રહે છે તેમ, પોતાના પતિરૂપ ભગવાન્ સાથે ભગવાનના લોકમાં રહી આનન્દ કરેછે ।।૨૯।।

સંકર જાતિમાં એના કુળની વૃત્તિ હોય તો તે પ્રમાણે વર્તવું પણ ચોરી કે પાપ ન કરવાં. અન્ત્યજ ધોબી, નાઈ વગેરેએ એના કુળની વૃત્તિ કરવી ।।૩૦।।

હે રાજન્! મનુષ્યને સત્ત્વાદિ સ્વભાવથી જે-જે ધર્મ યુગયુગમાં કહ્યાં છે તે પ્રાયઃ આ લોક અને પરલોકમાં એનું શ્રેય કરનાર છે એમ વેદ જાણનાર કહે છે ।।૩૧।।

સત્ત્વાદિ સ્વભાવવડે માણસ પોતાની સ્વભાવિક આજીવિકા પ્રમાણે ચાલી સ્વધર્મનું પાલન કરે તો એ મનુષ્ય કાળે કરીને ગુણાતીત થઈ જાય છે ।।૩૨।।

હે મહારાજ! જેવી રીતે વારંવાર ખેતરમાં બી વાવવાથી ખેતર સ્વયં શક્તિહીન થઈ જાય છે અને એમાં અંકુર ઊગવાં બંધ થઈ જાય છે ત્યાં સુધી કે તેમાં વાવેલું બી પણ નાશ પામે છે એ જ પ્રમાણે આ ચિત્ત જે વાસનાઓનો ભંડાર છે, વિષયોનું અત્યન્ત સેવન કરવાથી સ્વયં જ કંટાળી જાય છે. પરન્તુ આમ થોડા ભોગોથી થતું નથી. જેવી રીતે એક એક ટીપું ઘી નાખવાથી આગ ઓલવાતી નથી પણ એકી સાથે ઘણું ઘી પડી જાય તો તે ઓલવાઈ જાય છે ।।૩૩-૩૪।।

યસ્ય યલ્લક્ષણં પ્રોક્તં પુંસો વર્ણાભિવ્યઞ્જકમ્ ।।
યદન્યત્રાપિ દશ્યેત તત્ તેનૈવ વિનિર્દિશેત્ ।।૩૫।।

જે પુરુષના વર્ણ બતાવનારાં જે લક્ષણ કહ્યાં છે તે જો બીજા વર્ણના માણસમાં પણ દેખાય તો તેને પણ તે જ વર્ણનો સમજવો જોઈએ ।।૩૫।।

ઇતિ શ્રીભાગવત સપ્તમસ્કન્ધમાં (ત્રીજા સદસદ્વાસના પ્રકરણનો પહેલો)
''વર્ણધર્મો તથા સ્ત્રીઓના ધર્મ''
નામનો અગિયારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૨

બ્રહ્મચારી તથા વાનપ્રસ્થોના ધર્મ

વિશેષ : બ્રહ્મચારી અને વાનપ્રસ્થના ધર્મ અને ચાર આશ્રમના સાધારણ કેટલાક ધર્મ આ બારમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

બ્રહ્મચારી ગુરુકુલે વસન્દાન્તો ગુરોર્હિતમ્ ।।
આચરન્દાસવન્નીચો ગુરૌ સુદૃઢસૌહૃદઃ ।।૧।।

નારદજી કહે છે : હે ધર્મરાજ! ગુરુકુલમાં રહેતા બ્રહ્મચારીએ ઈન્દ્રિયનો સંયમ કરી રહેવું, ગુરુનું હિત કરવું, દાસની પેઠે ગુરુ પાસે વર્તવું, ને દૃઢ સ્નેહ રાખવો ।।૧।।

સાયંકાલ અને પ્રાતઃકાલ ગુરુ, અગ્નિ, સૂર્ય દેવાધિદેવ પુરુષોત્તમની ઉપાસના કરે, એકાગ્રતાથી અને મૌન રાખી ગાયત્રીના જપ સાથે બન્ને સમય સન્ધ્યા કરે ।।૨।।

ગુરુજી બોલાવે ત્યારે એમની પાસેથી શિસ્તપૂર્વક વેદાધ્યયન કરવું. પાઠના પ્રારમ્ભ અને અન્તમાં ગુરુના ચરણમાં મસ્તક નમાવી પ્રણામ કરવા ।।૩।।

શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે મેખલા, મૃગચર્મ, વસ્ત્ર, જટા, દંડ, કમંડલુ અને ઉપવીત ધારણ કરે અને હાથમાં દર્ભરાખે ।।૪।।

સાંજ સવાર ભિક્ષામાટે ફરે. જે ભિક્ષા આપે તે ગુરુને આપી દે. એમની આજ્ઞા મળ્યેથી ભોજન કરે. જો આજ્ઞા ન કરે તો ઉપવાસ કરી લે ।।૫।।

પોતાનું ચારિત્ર્ય રાખે, થોડું ખાય. પોતાના કામો કુશળતાથી કરે. શ્રદ્ધા રાખે. ઈન્દ્રિયો કાબૂમાં રાખે, સ્ત્રી અને સ્ત્રીઓને વશ રહેનારાઓની સાથે ખપ પૂરતો જ વ્યવહાર કરે ।।૬।।

જે ગૃહસ્થ નથી અને બ્રહ્મચર્યનું વ્રત જેણે લીધું છે તેણે સ્ત્રીસમ્બન્ધી તમામ ચર્ચાથી દૂર રહેવું. ઈન્દ્રિયો બહુ બલવાન છે. પ્રયત્નપૂર્વક સાધન કરનારાઓના મનને પણ તે ક્ષુબ્ધ કરી ખેંચી લે છે ।।૭।।

યુવાન બ્રહ્મચારીએ યુવતી ગુરુપત્નીઓ પાસે કેશ ઓળાવવા, શરીરે મર્દન કરાવવું, સ્નાન કરાવવું, ઉબટન લગાવડાવવું વગેરે કાર્ય ન કરાવવાં ।।૮।।

સ્ત્રીઓ આગ સમાન છે અને પુરુષ ઘીના ઘડા જેવો છે. એકાન્તમાં પોતાની પુત્રી સાથે પણ ન રહેવું જોઈએ. બીજા સમયમાં પણ સર્વ સમક્ષમાં કાર્યમાત્ર જેટલો

જ વ્યવહાર રાખવો ।।૯।।

જ્યાં સુધી આ જીવ આત્મસાક્ષાત્કાર દ્વારા આ દેહ અને ઇન્દ્રિયોને પ્રતીતિમાત્ર નિશ્ચય કરીને સ્વતન્ત્ર નથી થઈ જતો ત્યાં સુધી ''હું પુરુષ છું અને આ સ્ત્રી છે'' આ દ્વૈત નથી મટતું અને ત્યાં સુધી એ પણ નક્કી છે કે એવા પુરુષો જો સ્ત્રીના સંસર્ગમાં રહેશે તો તેમની તેમાં ભોગ્ય બુદ્ધિ થઈ જ જશે ।।૧૦।।

આ બધા શીલ રક્ષા વગેરે ગુણ ગૃહસ્થ અને સન્ન્યાસીને પણ એટલા જ લાગુ પડે છે. ગૃહસ્થને માટે ગુરુકુલમાં રહીને ગુરુસેવા કરવી કે નહિ એ તેની ઇચ્છાનો વિષય છે કારણ કે ઋતુગમનને કારણે તેને ત્યાંથી અલગ પણ થવું પડે છે ।।૧૧।।

જે બ્રહ્મચર્યનું વ્રત લે તે આંખ ન આંજે, તેલ ન લગાવે તેમજ ઉબટન પણ ન વાપરે. સ્ત્રીને કે એના ચિત્રને જોવું નહિ. માંસ અને મદ્યની પોતાના ઉપર છાયા પણ ન પડવા દે, ફૂલોના હાર, અત્તર, ફૂલેલ, ચન્દન અને આભૂષણોનો ત્યાગ કરવો ।।૧૨।।

આ પ્રમાણે ગુરુકુલમાં નિવાસ કરી દ્વિજાતિએ પોતાની શક્તિ અને આવશ્યકતા અનુસાર વેદ, તેનાં અંગ, શિક્ષા, કલ્પ આદિ અને ઉપનિષદોનું અધ્યયન તથા જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરવું જોઈએ. ।।૧૩।।

એનો અર્થ સમજ્યા પછી જો શક્તિ હોય તો ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે ગુરુને ઇચ્છિત દક્ષિણા આપી પોતાને ઘેર જવું અથવા વનમાં જવું અથવા સન્ન્યાસી થવું અથવા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી ગુરુને ત્યાં જ રહેવું ।।૧૪।।

જો કે ભગવાન્ સ્વરૂપથી સર્વત્ર એકરસ સ્થિત છે તેથી તેમનો કયાંય પ્રવેશ કરવો અથવા બહાર નીકળી જવું શકય નથી છતાં પણ અગ્નિ, ગુરુ, આત્મા અને સમસ્ત પ્રાણીઓમાં પોતાના આશ્રિત જીવોની સાથે તે વિશેષ રૂપે બિરાજમાન છે. સદા તેવી દષ્ટિ રાખી પ્રભુનું ચિન્તન કરવું ।।૧૫।।

બ્રહ્મચારી વાનપ્રસ્થ સન્ન્યાસી અને ગૃહસ્થ ઉપર પ્રમાણે વર્તન કરે તો તે વિજ્ઞાન સમ્પન્ન થઈ પરબ્રહ્મને મેળવે છે ।।૧૬।।

હવે હું તમને મુનિઓએ માન્ય કરેલા વાનપ્રસ્થના નિયમ કહું છું. એ નિયમોનું પાલન કરવાથી મુનિ વિના મહેનતે મહર્લોકમાં પહોંચે છે ।।૧૭।।

વાનપ્રસ્થ આશ્રમીએ હળ ચલાવીને ઉત્પન્ન કરાતાં અનાજ જેવા કે ચોખા, ઘઉં વગેરે ખાવાં નહિ. હળ ચલાવ્યા વગર પણ અસમયમાં પાકેલું હોય તો તે પણ ન

ખાવું, અગ્નિથી રાંધેલું અથવા કાચું અન્ન પણ ન ખાય. માત્ર સૂર્યના તાપથી પાકેલાં કન્દ, મૂલ, ફલ આદિનું સેવનકરે ।।૧૮।।

જંગલોમાં પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયેલાં ધાન્યથી નિત્યનૈમિત્તિક ચરુ અને પુરોડાશનું હવન કરે જ્યારે નવાં-નવાં અન્ન, ફલ, ફૂલ આદિ મળતાં થાય ત્યારે પહેલાં એકત્રિત કરેલા અન્નનો ત્યાગ કરી દે ।।૧૯।।

ઘર પર્ણકૂટિ અથવા પહાડની ગુફાનો આશ્રય પણ તે અગ્નિહોત્રના અગ્નિને જાળવી રાખવા પૂરતોજ લે, સ્વયં ઠંડી, વાયુ, અગ્નિ, વરસાદ અને સૂર્યનો તાપ વગેરે સહનકરે ।।૨૦।।

શિર પર જટા, રોમ, દાઢી, મૂછ, નખ વગેરે વધવા દેવાં. શરીરના મેલને પણ રહેવા દેવો. દંડ, કમંડલુ, મૃગચર્મ, વલ્કલ, વસ્ત્ર અને અગ્નિહોત્રની સામગ્રી પોતાની પાસે રાખે ।।૨૧।।

આવી રીતે બાર, આઠ, ચાર, બે કે એક વર્ષ વનમાં ફરવું; વધારે પડતી ઉગ્ર તપસ્યાના કલેશથી બુદ્ધિ બગડી ન જાય તેનું વિચારવાન્ પુરુષે ધ્યાન રાખવું ।।૨૨।।

જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થાથી કે રોગથી પોતાનાં કર્મ કરવાને અશકત થાય અને વેદાન્ત વિચાર કરવાનું પણ સામર્થ્ય ન રહે ત્યારે અનશન આદિ વ્રત કરે ।।૨૩।।

પછી અગ્નિને આત્મામાં દાખલ કરી ''હું ને મારું'' એ ભાવો છોડી દઈ જે જેમાંથી થયું હોય તેનો તેના કારણમાં લય કરે ।।૨૪।।

જિતેન્દ્રિય પુરુષ પોતાના શરીરના છિદ્રના આકાશનો આકાશમાં, પ્રાણોનો વાયુમાં, ગરમીનો અગ્નિમાં, રક્ત, કફ, પરુ આદિ જલતત્ત્વોનો જલમાં અને અસ્થિ (હાડકાં) આદિ કઠણ વસ્તુઓનો (પૃથ્વીનો) પૃથ્વીમાં લય કરે ।।૨૫।।

વાણી તથા એના કર્મરૂપ બોલવાનો અગ્નિમાં, હાથ તથા કર્મશિલ્પનો ઈન્દ્રમાં, પગનો તથા એના કર્મરૂપ ગતિનો વિષ્ણુમાં, ઉપસ્થ તથા એના કર્મ રતિનો પ્રજાપતિમાં લય કરવો ।।૨૬।।

પાયુ તથા એના કર્મ મળત્યાગનો મૃત્યુમાં, કર્ણેન્દ્રિય તથા એના કર્મ શબ્દોનો દિશામાં ત્વચા તથા એના કર્મ સ્પર્શનો વાયુમાં લય કરવો ।।૨૭।।

હે રાજન્! નેત્ર તથા એના કર્મ રૂપનો તેજમાં, જિહ્વા તથા વરુણનો રસરૂપ જલમાં, ઘ્રાણેન્દ્રિય અને એના વિષયોનો ગન્ધવાળી પૃથ્વીમાં લય કરવો ।।૨૮।।

મન તથા મનોરથો નો ચન્દ્રમામાં, સમજમાં આવતા પદાર્થો સહિત બુદ્ધિનો બ્રહ્મામાં તથા અહન્તા અને મમતારૂપ ક્રિયા કરનાર અહંકારને તેના કર્મોની સાથે રુદ્રમાં લીન કરી દે. આ જ પ્રમાણે ચેતના સહિત ચિત્તને ક્ષેત્રજ્ઞ (જીવ)માં અને ગુણોને લીધે વિકારી જેવા જણાતા જીવને પરબ્રહ્મમાં લીન કરીદે ।।૨૯।।

પૃથ્વીનો જલમાં, જલનો તેજમાં, તેજનો વાયુમા, વાયુનો આકાશમાં, આકાશનો અહંકારમાં, અહંકારનો મહત્તત્ત્વમાં, મહત્તત્ત્વનો પ્રકૃતિમાં અને પ્રકૃતિનો અવિનાશી પરમાત્મામાં લય કરવો ।।૩૦।।

ઈત્યક્ષરતયાઽઽત્માનં ચિન્માત્રમવશેષિતમ્ ।।
જ્ઞાત્વાદ્વયોઽથ વિરમેદ્ દગ્ધયોનિરિવાનલઃ ।।૩૧।।

આ પ્રમાણે અવિનાશી પરમાત્માના રૂપમાં બાકી બચેલ જે ચિદ્વસ્તુ છે તે આત્મા છે તે હું છું-એમ જાણી અદ્વિતીય ભાવમાં સ્થિતિ કરવી જેવી રીતે પોતાનો આશ્રય કાષ્ઠ વગેરે ભસ્મ થઈ જતાં અગ્નિ શાન્ત થઈજઈ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જાયછે ।।૩૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત સપ્તમસ્કન્ધમાં (ત્રીજા સદસદ્વાસના પ્રકરણનો બીજો) ‘‘બ્રહ્મચારી તથા વાનપ્રસ્થોના ધર્મ’’ નામનો બારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

આપણે પુષ્ટિભક્તિને લજાવીએ છીએ જોદ્ર
-અન્યના સેવ્યસ્વરૂપના સેવા-મનોરથોમાટે ભેટ-સામગ્રી આપીએ છીએ
-(હવેલી-મન્દિર વગેરેમાંથી)દેવદ્રવ્યનો પ્રસાદ લઈએ છીએ
-પ્રભુસેવા-મનોરથોના નામે ભેટ-સામગ્રી સ્વીકારીએ છીએ

અધ્યાય ૧૩

સન્ન્યાસીના તથા સિદ્ધ પુરુષોના ધર્મ

વિશેષ : યતિના તથા સિદ્ધ લોકોના ધર્મ કહેવા ઉપરાન્ત અવધૂતનો ઈતિહાસ આપીને સિદ્ધની અવસ્થાનું વર્ણન આ તેરમા અધ્યાયમાં આવે છે.

કલ્પસ્ત્વેવં પરિત્યજ્ય દેહમાત્રાવશેષિતઃ ।।

ગ્રામૈકરાત્રવિધિના નિરપેક્ષશ્ચરેન્ મહીમ્ ।।૧।।

નારદજી બોલ્યા : હે ધર્મરાજ! વાનપ્રસ્થીમાં જો બ્રહ્મ વિષે વિચાર કરવાનું સામર્થ્ય હોય તો શરીર સિવાય તમામ વસ્તુને છોડી દઈને તે સન્ન્યાસ લઈ લે તથા કોઈ પણ વ્યક્તિ, વસ્તુ, સ્થાન અને સમયની અપેક્ષા રાખ્યા વિના એક ગામમાં એક જ રાત રહેવાનો નિયમ કરી પૃથ્વી પર ફર્યા કરે ।।૧।।

જો એ કપડું પહેરવાનો વિચાર રાખે તો ગુહ્યભાગને ઢાંકવા પૂરતું જ રાખે; દંડ તથા બીજા સન્ન્યાસનાં ચિહ્‌ન તરીકે વપરાતા પદાર્થો સિવાય છોડેલી વસ્તુમાંથી કોઈ પણ વસ્તુનો આપત્તિના સમય વગર સંગ્રહ કરવો નહિ ।।૨।।

પોતાના આત્માની સાથે રમતો કોઈના આશ્રય વગરના સર્વ પ્રાણીનો મિત્ર થઈને શાન્ત તથા ભગવત્પરાયણ થઈને એ એકલો ફર્યા કરે ।।૩।।

કાર્યકારણથી પર એવા આત્માને વિશે આ જગતને જુએ કાર્યકારણાત્મક આ જગતમાં પરમાત્માને સર્વત્ર જુએ ।।૪।।

સાંજ સવાર આત્માનું અનુસન્ધાન કરી પોતાની ગતિનો વિચાર કરે અને બંધ તથા મોક્ષ બન્ને કેવલ માયા છે, વસ્તુતઃ કંઈ નથી એમ સમજે ।।૫।।

મૃત્યુ નિશ્ચિત છે તેને વખાણે નહિ, જીવન અસ્થિર છે તેને પણ વખાણે કે નિંદે નહિ પરન્તુજે કાળથી પ્રાણીનાં જન્મ-મરણ થાય છે તેની પ્રતીક્ષા કરે ।।૬।।

અસત્ શાસ્ત્રમાં આસકત થાય નહિ કોઈ પણ ધંધાથી જીવિકા ચલાવે નહિ, વાદ-વિવાદમાં તર્ક કરે નહિ અને આગ્રહથીકોઈ પણ પક્ષ લઈને લડે નહિ ।।૭।।

ઘણા શિષ્યો કરે નહિ, બહુ ગ્રન્થનો અભ્યાસ ન કરે, ગ્રન્થોની વ્યાખ્યા કરી તેનો વિસ્તાર ન કરે, આશ્રમ બાંધી એનો માલિક ન બને કેમકે એમ કરતાં કોઈનું ભલું-બૂરું કરવાનો પ્રસંગ આવેછે ।।૮।।

જો શાન્ત, સમદર્શી અને મહાત્મા સન્ન્યાસીને આશ્રમના ધર્મોની ઈચ્છા હોય તો એ આશ્રમ રાખે અને ઈચ્છા ન હોય તો છોડે; એમ કરવામાં એને કોઈ વાંધો નથી ।।૯।।

એની પાસે કોઈ આશ્રમનાં ચિહ્‌ન ન હોય પણ આત્માનુસન્ધાનમાં મનને વશ રાખીને વ્યાખ્યાનમાં સમર્થ છતાં પોતે ઉન્મત્ત અને બાળક ની પેઠે જ્ઞાની હોવા છતાં પોતાને મૂંગા જેવો દેખાડી, લોકમાં છૂપો ફર્યા કરે ।।૧૦।।

આ વિષયમાં લોકો પ્રહ્‌લાદ તથા દત્તાત્રેય મુનિના સંવાદવાળો એક જૂનો

ઈતિહાસ ઉદાહરણ તરીકે કહે છે ।।૧૧।।

સહ્યાદ્રિના શિખર નજીક કાવેરીના તીરે પૃથ્વી ઉપર એ મુનિ સૂતા હતા. એમના શરીરે રજ લાગી હતી. પોતાનું આત્મતેજ મલિનતાથી છુપાઈ ગયું હતું ।।૧૨।।

લોકતત્ત્વ જાણવાની ઈચ્છાથી ફરતા ભગવાનના કૃપાપાત્ર પ્રહ્લાદજી અમાત્યો સાથે એ જગ્યા ઉપર આવ્યા ।।૧૩।।

વર્ણ કે આશ્રમના ચિહ્ન ઉપરથી કે એનાં કર્મ અને વાણી થી કોઈ એમને જાણી શકે એમ ન હોવાથી ''આ અમુક છે'' એમ લોકો કહી શકે એમ ન હતું ।।૧૪।।

ભગવાનના પરમ પ્રેમી ભકત પ્રહ્લાદજીએ એમની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી, મસ્તકવડે એમના ચરણોનો સ્પર્શ કરી જાણવાની ઈચ્છાથી મહાભગવદ્ભકત અસુર પ્રહ્લાદજી એમને પૂછવા લાગ્યા ।।૧૫।।

''હે ભગવન્! આપનું શરીર ઉદ્યોગી અને ભોગી પુરુષોના જેવું હૃષ્ટપુષ્ટ છે. સંસારનો નિયમ છે કે પૈસો તો ઉદ્યોગવાળાને મળે છે. પૈસાવાળો ભોગ ભોગવી શકે છે અને એવા ભોગ ભોગવનારનું શરીર સ્થૂળ હોય છે ।।૧૬।।

આપ તો સૂતા રહ્યા છો તેથી ઉદ્યોગ વગરના દેખાઓ છે. આપને દ્રવ્ય ન હોય તો ભોગ કયાંથી જ હોય? અને જો આપ ભોગી ન હો તો આ આપનો દેહ સ્થૂળ છે તે કેમ સમ્ભવે? આ બાબતમાં મને સંદેહ છે. એને ઉત્તર આપવાનું આપને યોગ્ય લાગે તો, હે બ્રહ્મન્! આપ આપો ।।૧૭।।

આપ વિદ્વાન્ છો, સમર્થ છો, ચતુર છો. આપની વાતો ઘણી વિચિત્ર અને પ્રિય લાગે એવી હોય છે, લોકો કર્મ કરે છે તેને જોવા છતાં આપ કાંઈ ન કરતાં સૂતા છો તેથી હું આ પૂછું છું'' ।।૧૮।।

નારદજી બોલ્યા : એમ જ્યારે દૈત્યરાજ પ્રહ્લાદજીએ મુનિને પૂછ્યું ત્યારે એમની અમૃતરૂપ વાણીને વશ થઈ એમણે જરા મન્દહાસ્ય કર્યું અને એમને ઉત્તર આપવો શરૂ કર્યો ।।૧૯।।

દત્તાત્રેયજીએ કહ્યું : હે દૈત્યરાજ! બધા શ્રેષ્ઠ પુરુષો તમારું સન્માન કરે છે. મનુષ્યોની કર્મોની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ નું શું ફળ મળે છે. તે વાત તમે તમારી જ્ઞાન દષ્ટિથી જાણો જ છો ।।૨૦।।

તમારી અનન્ય ભક્તિને લીધે તમારા હૃદયમાં નારાયણ ભગવાન્ સદા બિરાજે છે, ભગવાન્ હરિ શુદ્ધ ભકિતવડે જેમ સૂર્ય અન્ધકારને મટાડે તેમ તમારા હૃદયમાં

બિરાજી તમારા હૃદયના અજ્ઞાનને દૂર કરતાં રહે છે ।।૨૧।।

તો પણ તમે મને પૂછો છો તો મેં જેવું જાણ્યું છે તેવું જણાવું છું એનું કારણ એટલું જ છે કે આત્મ શુદ્ધિની ઈચ્છાવાળાને માટે પણ તમે સન્માનને પાત્ર છો. એવા તમારા જેવાની સાથેની વાતથી મોટો લાભ મળે છે ।।૨૨।।

તમે મને પૂછયું કે લોક પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે હું કેમ સૂતો છું. એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે સંસારને ચલાવનારી તૃષ્ણા છે તે ઈચ્છાનુસાર ભોગો મળવા છતાં પૂર્ણ થતી નથી. એ તૃષ્ણાએ મને પણ પ્રવૃત્તિ કરાવેલી; અને ઘણા જન્માદિ પણ લેવડાવ્યા ।।૨૩।।

કર્મોનો ભમાવ્યો અનેક યોનિમાં ભમતો-ભમતો હું આ મનુષ્ય યોનિમાં મારા કર્મોથી આવી પહોંચ્યો. એમાં પણ કર્મોના પ્રભાવથી મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત થયો. જો એ જન્મમાં પુણ્ય કરે તો સ્વર્ગ, નિષ્કામ ધર્મ કરે તો જ્ઞાનાદિ દ્વારા મોક્ષ, ને અધર્મ કરે તો પશુયોનિ પ્રાપ્ત થાય; અને બીજા પ્રકારના કર્મ કરે તો ફરી મનુષ્ય યોનિ મળે એવા આ લોકમાં હું આવ્યોછું ।।૨૪।।

આ મનુષ્યજન્મમાં પણ સ્ત્રી-પુરુષ સુખ મેળવવાનો ને દુઃખ ટાળવાનો યત્ન કરે છે છતાં એમાં વિપરીત ફળ મળે છે એવું જોઈને હું કાર્યથી નિવૃત્ત થયો છું ।।૨૫।।

સુખ એ આત્માનું સ્વરૂપજ છે. સમસ્ત ચેષ્ટાઓની નિવૃત્તિ થતાં એ સુખ સ્વતઃ પ્રકાશ પામે છે. તેથી તમામ ભોગોને મનોરાજ્ય માની હું જાતે નિવૃત્ત થઈ પ્રારબ્ધ ભોગવતો ઉદ્યોગ છોડી સૂતોછું ।।૨૬।।

એ આત્મારૂપ સાક્ષાત્ પુરુષ પોતાને માટે પોતાની પાસે જ રહેલ છે. એને ભૂલીને પુરુષ અસત્ય એવા દ્વૈતભાવમાં વિચિત્ર અને ઘોર સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે ।।૨૭।।

જેમ પાણી પીવાની ઈચ્છાવાળો પુરુષ જળની શોધ કરવા જાય અને શેવાળથી ઢંકાયેલા જળને છોડીને ઝાંઝવાંનાં જળ તરફ દોડે તો એનાથી એને તૃપ્તિ થતી નથી તેમ પોતાની પાસે રહેલા આત્માને સુખરૂપ નહિ જાણી સુખની શોધ કરે તેને એ સુખ મળતું નથી પણ ક્લેશ થાય છે ।।૨૮।।

દેહાદિ બધું આપણે અધીન નથી પણ દૈવાધીન છે. દેહવડે સુખને શોધનારના વારંવાર આરંભેલા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે ।।૨૯।।

સુધી કદાચ માણસને પ્રયત્નથી ધન કે સુખ મળે તો પણ એનાથી એને શો લાભ થાય? ।।૩૦।।

જેનું મન વશ નથી, જે લોભિયો છે કોઈ પૈસા લઈ જશે એવી શંકાથી નિદ્રાનો ત્યાગ કરનાર છે, સર્વથી શંકાશીલ છે તેવા પુરુષને પૈસાથી ક્લેશ વિના બીજો લાભ શો છે? ।।૩૧।।

પૈસાવાળાને ''રાજા તો મારા પૈસા લઈ નહિ લે?'' એવી શંકાથી રાજાનો ભય રહે છે; ''હાથી, ઘોડા વેગરેના નિર્વાહમાં પૈસા ખવાઈ તો નહિ જાય?'' એમ એને પશુથી ભય રહે છે; ''પક્ષી ખેતરમાં પાકને ખાઈ તો નહિ જાય?'' એમ એને પક્ષીનો ભય રહે છે; ''હમેશાં પૈસો ભોગમાં વપરાશે તો કાળે કરીન નાશ પામશે'' એમ કાળથી ભય રહે છે; ''કોઈને આપેલું ધન ભુલાઈ જશે કે ભોગમાં વ્યય થઈ જશે તો ધન નહીં રહે'' એવો પોતાની જાતનો પણ ભય રહે છે; અર્થવાળાને પ્રાણ જવાનો પણ ભય રહે છે ।।૩૨।।

શોક, મોહ, ભય, ક્રોધ, રાગ, નપુંસકપણું, શ્રમ વગેરેનું મૂળ પ્રાણ અને અર્થ છે. પ્રાણવાળા અને પૈસાવાળા ને શોકાદિ થાય છે માટે ડાહ્યો પુરુષ પ્રાણ અને અર્થ ની સ્પૃહા છોડી દે ।।૩૩।।

આ લોકમાં મને મધમાખી અને અજગર એ બે ગુરુ મળ્યા; તે બન્નેથી મેં વૈરાગ્ય અને સન્તોષ મેળવ્યાં ।।૩૪।।

એમાં સર્વ કામના પ્રત્યે વૈરાગ્ય હું મધમાખી પાસેથી શીખ્યો. મધમાખીનું દ્રવ્ય મધ છે. તે મધ, મધમાખીને ઉડાડીને બીજો જ લઈ જાય છે તેમ ધનવાળાને મારી એનું ધન બીજો લઈ જાય છે ।।૩૫।।

અજગર કાંઈ પણ ધંધો નથી કરતો, જે કાંઈ મળે એનાથી સન્તોષ પામે છે તેમ હું પણ કાંઈ ન કરતાં જે મને મળે તેમાં સન્તોષ માનું છું. જો કાંઈ ન મળે તો હું અજગરની જેમ ઘણા વખત સુધી ધૈર્ય ધારણ કરી સૂતો રહું છું ।।૩૬।।

કોઈ વાર બહુ, કોઈ વાર થોડું, કયારેક સ્વાદિષ્ટ તો કયારેક નીરસ-બેસ્વાદ અન્ન હું જમું છું. કયારેક ઘણા પૌષ્ટિક ગુણવાળું તો કયારેક એવા ગુણ વગરનું જમું છું ।।૩૭।।

કવચિત્ શ્રદ્ધાથી આપેલું, તો કવચિત્ માન વગર મેળવેલું, કવચિત્ દિવસે, તો કવચિત્ રાત્રે અને કવચિત્ દૈવઈચ્છાથી મળે ત્યારે લઉં છું ।।૩૮।।

મને મારા પ્રારબ્ધ ભોગમાં જ સન્તોષ છે; તેથી કયારેક રેશમી વસ્ત્ર, સુતરાઉ, મૃગચર્મ, ચીથરાં, ઝાડની છાલ, જે કાંઈ આવી મળે તે પહેરી લઉં છું ।।૩૯।।

કયારેક પૃથ્વી ઉપર ઘાસ, પાંદડાં, પથ્થર કે રાખના ઢગલા ઉપર પડ્યો રહું છું તો કયારેક બીજાની ઈચ્છાથી મોટા મહેલમાં પલંગ ઉપર મોટી તળાઈ ઉપર સૂઈ લઉં છું ।।૪૦।।

હે દૈત્યરાજ! કવચિત્ સ્નાન અને ચન્દન વગેરેનું લેપન કરું છું. સુન્દર વસ્ત્ર, માળા અને ઘરેણાં પહેરી રથ હાથી ઘોડા ઉપર સવારી કરું છું. કયારેક ભૂતની પેઠે નાગો ફરુંછું ।।૪૧।।

સ્વાભાવથી જે વિષયતાવાળા લોકને હું નિન્દતો નથી તેમ વખાણતો પણ નથી પણ એ બધું પરમાત્માની સાથે ઐક્ય થાય અને તેઓનું કલ્યાણ થાય એમ ઈચ્છું છું ।।૪૨।।

સત્યનું અનુસન્ધાન કરનારો મનુષ્ય નાના પ્રકારના પદાર્થ અને તેમના ભેદ-વિભેદ દેખાઈ રહ્યા છે તેમનો મનની વૃત્તિમાં હોમ કરી દે ચિત્તવૃત્તિનો હોમ આ પદાર્થના સમ્બન્ધમાં વિવિધ ભ્રમ ઉત્પન્ન કરવાવાળા મનમાં કરી દે. મનનો હોમ સાત્ત્વિક અહંકારમાં કરી દે અને સાત્ત્વિક અહંકારનો હોમ મહત્તત્ત્વદ્વારા માયામાં કરી દે. આ પ્રમાણે આ બધા ભેદ-વિભેદ અને એમનું કારણ માયા જ છે એવો નિશ્ચય કરી એ માયાને આત્માનુભૂતિમાં સ્વાહા કરી દે. આ પ્રમાણે આત્મ સાક્ષાત્કારદ્વારા આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરી નિષ્ક્રિય અને ઉપરત થઈ જાય ।।૪૩-૪૪।।

લોકશાસ્ત્રથી જુદું એવું આ મારું વ્રત ઘણું ગુપ્ત હતું છતાં ભગવત્પરાયણ એવા તમે પૂછ્યું તેથી મેં કહ્યું ।।૪૫।।

ધર્મં પારમહંસ્યં વૈ મુનેઃ શ્રુત્વા સુરેશ્વરઃ ।।
પૂજયિત્વા તતઃ પ્રીત આમન્ત્ર્ય પ્રયયૌ ગૃહમ્ ।।૪૬।।

નારદજીએ કહ્યું : અસુરેશ્વર! પરમ હંસોના ધર્મને દત્તાત્રેય મુનિ પાસેથી સાંભળીને પ્રસન્ન થયા પછી એમની પૂજા કરીને એમની વિદાય લઈને પ્રહ્લાદજી પોતાના ઘર તરફ ગયા ।।૪૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત સપ્તમસ્કન્ધમાં (ત્રીજા સદસદ્વાસના પ્રકરણનો ત્રીજો) "સન્ન્યાસીના તથા સિદ્ધ પુરુષોના ધર્મો" નામનો તેરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૪
ગૃહસ્થોને મોક્ષ આપનાર ધર્મોનું વર્ણન

વિશેષ : દેશ અને કાલ ના ભેદથી કરે તો વિશેષ મોક્ષને આપનારા ગૃહસ્થોના ધર્મ છે તે આ ચૌદમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યા છે.

ગૃહસ્થ એતાં પદવીં વિધિના યેન ચાઞ્જસા ।।
યાતિ દેવઋષે બ્રૂહિ માદૃશો ગૃહમૂઢધીઃ ।।૧।।

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું : હે દેવર્ષિ! મારા જેવો મૂઢબુદ્ધિવાળો ગૃહસ્થાશ્રમી ગૃહમાં જ હોય તે મોક્ષની પદવીને જલદી પ્રાપ્ત કરી શકે એવો રસ્તો બતાવો ।।૧।।

નારદજી બોલ્યા : હે રાજન્! ગૃહસ્થ ઘરમાં રહેતો હોય છતાં ગૃહસ્થનાં કર્મ કરતો એ કર્મનાં ફળને એ વાસુદેવ ભગવાન્‌માં અર્પણ કરી મહામુનિઓની સેવા કરે ।।૨।।

નિરન્તર ભગવાનની કથારૂપી અમૃતને સાંભળે. એમાં શ્રદ્ધા રાખી વિરક્ત પુરુષોની સાથે રહે ।।૩।।

જેમ સ્વપ્નમાંથી જાગ્યા પછી અને એ મિથ્યા સમજી સ્વપનમાં જોયેલી વસ્તુમાંથી મમતા છોડી દે છે તેમ સત્સંગ કરતો-કરતો ધીરે-ધીરે શરીર, સ્ત્રી, પુત્રાદિને અન્તે છોડવા પડશે જ એમ જાણી એમાંની આસક્તિ સ્વયં છોડી દે।।૪।।

બુદ્ધિમાન્ પુરુષ શરીર તથા ઘરનો જેટલો ઉપયોગ હોય તેટલો જ કરે; ગૃહાદિમાં વૈરાગ્ય રાખ્યા છતાં રાગી પુરુષની પેઠે ઘરના કામમાં પુરુષાર્થ બતાવે।।૫।।

જ્ઞાતિજનો, પિતૃ આદિ મોટાઓ, પુત્ર આદિ નાનાઓ, ભાઈઓ, મિત્રો અને બીજાઓ જે-જે કહે તથા ઈચ્છા કરે તેમાં પોતે મમતા ન રાખતાં બધાને અનુમોદન આપે ।।૬।।

બધાને અનુમોદન આપતાં વિત્તનાશનો ભય ન રાખવો કેમકે વૃષ્ટિથી થતાં ધાન્ય, પૃથ્વીમાંથી થતાં સુવર્ણ આદિ તથા અકસ્માત્ મળેલા ધનના, સર્વના કર્તા ભગવાન્ જ છે એમ જાણી મળે તેનો ઉપયોગ કરે. જેટલું દેહોપયોગી હોય તેટલામાં સ્વત્વ સ્વીકારે ।।૭।।

દૈવ ઈચ્છાથી વધારે મળે તો પણ એમાં અભિમાન ન રાખે. માણસે પોતાના પેટમાં ભરી શકાય તેટલામાં સ્વત્વ રાખવું એનાથી વધારેમાં અભિમાન કરે તે ચોર દંડને લાયક છે એમ જાણવું ।।૮।।

તેથી હરિણ, ઊંટ, ગધેડો, વાંદરો, ઉંદર, સર્પ, પક્ષી અને માખી વગેરેને પોતાના પુત્ર જેવાં ગણે કારણ કે જે ઉપર ગણાવ્યાં તેમાં અને પુત્રાદિકમાં શો ફેર છે? કાંઈપણ નથી ।।૯।।

દેશ કાળ અને ભગવદિચ્છા ને યોગ્ય જે મળે તે વડે ગૃહસ્થ, અતિ કષ્ટ ન પડે તેમ, ધર્મ, અર્થ અને કામનું સેવન કરે ।।૧૦।।

પોતાને જે ભોગ્ય છે તેમાંથી કૂતરાં અને પતિત તથા ચાંડાલ વગેરેનો ભાગ પાડે. બીજાું તો શું પણ જેમાં લોકોની *અહન્તા દૃઢ હોય છે તેવી પોતાની સ્ત્રીને પણ અતિથિની સેવા કરવાને મોકલે. (સ્ત્રીને યથાયોગ્ય સેવા કરવાને કહેલું તેથી અહીં અનિષ્ટ વ્યવહારનો સમ્બન્ધ ન સમજવો) ।।૧૧।।

વિશેષ : ''સ આત્માનં દ્વેધાપાતયત્ પતિશ્ચ પત્ની ચાભવતામ્'' પહેલાં પુરુષાકાર આત્મા એક જ હતો. તેણે રમણ કરવાની ઈચ્છા કરી. જે રીતે પરસ્પર આલિંગિત સ્ત્રી પુરુષ હોય છે તેવું જ એનું પરિણામ આવ્યું; તેણે આ પોતાના દેહનાં બે ભાગ કરી નાખ્યા તેથી પતિ અને પત્ની થયાં તેથી આ શરીર **'અર્ધબૃગલ'** ના સમાન છે, દ્વિદલ કઠોળ ચણા વગેરેની બે ફાડની જેમ પુરુષ અને સ્ત્રી છે એક ફાડ (દલ) પુરુષ અને બીજી ફાડ સ્ત્રી. **'બૃગલ'**=દ્વિદલ કઠોળ **''બૃહદારણ્યક ઉપ. અ. ૧, બ્રા. ૪''** તેથી મૂળમાં **''નૃણામૈક્યભ્રમો યતઃ''** એમ કહ્યું છે.

જે સ્ત્રીને માટે માણસ પોતાના પ્રાણ આપી દે, મોટાઓને તેમજ પિતા વગેરને માટે તે સ્ત્રીમાં જેણે સ્વત્વ છોડ્યું તે અજિત ભગવાન્ પણ જીતી જાય છે ।।૧૨।।

અન્તે કૃમિ, વિષ્ઠા કે ભસ્મરૂપ થનારો દેહ કયાં અને દેહને માટે પ્રિય લાગતી સ્ત્રી કયાં અને આકાશની પેઠે વ્યાપક આત્મા કયાં એમઆત્મ અનાત્મ નો વિચાર કરી સ્ત્રી દેહાદિનો આગ્રહ છોડે ।।૧૩।।

યજ્ઞના ઉચ્છિષ્ટ, સિદ્ધ અન્નથી દેહ નિર્વાહ કરે. દેહને અનુપયોગી હોય તેમાં સ્વત્વ છોડે તો મોટાઓની ગતિને પ્રાપ્ત થાય ।।૧૪।।

વર્ણાશ્રમ વિહિત પોતાની વૃત્તિથી પ્રાપ્ત થયેલા દ્રવ્યથી દેવ, ઋષિ, પિતૃ, મનુષ્ય અને ભૂત તથા પોતાના આત્માનું પૂજન કરે. આમ કરવું એ એક જ પરમેશ્વરની ભિન્ન-ભિન્ન રૂપમાં આરાધના છે ।।૧૫।।

જો પોતાનો અધિકાર હોય અને યજ્ઞને લાયક સમ્પત્તિ હોય તો મોટા-મોટા યજ્ઞ યા અગ્નિહોત્ર આદિ દ્વારા ભગવાનની આરાધના કરે ।।૧૬।।

બ્રાહ્મણના મુખમાં હોમવાથી આ ભગવાન્ જેવા પ્રસન્ન થાય છે તેવા સર્વ

યજ્ઞના ભોકતા ભગવાન્ અગ્નિરૂપ મુખમાં હવિષના હોમવાથી પ્રસન્ન થતા નથી ।।૧૭।।

માટે બ્રાહ્મણ દેવ અને મનુષ્ય જેને જે લાયક હોય એવી રીતે તેનું યજન કરે. એમ કરવાથી અન્તર્યામી ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે ।।૧૮।।

ભાદરવા માસના કૃષ્ણ પક્ષમાં દ્વિજ, દ્રવ્યની અનુકૂળતા પ્રમાણે માતા-પિતાનું શ્રાદ્ધ કરે, પૈસાની સગવડ હોય તો પિતાના સમ્બન્ધીઓ, પિતામહ, માતામહ આદિનાં પણ શ્રાદ્ધકરે ।।૧૯।।

એ સિવાય અયન (કર્ક અને મકર સંક્રાન્તિ), વિષુવ (તુલા અને મેષ સંક્રાન્તિ) વ્યતીપાત; દિનક્ષય, ચન્દ્રગ્રહણ યા સૂર્યગ્રહણ સમયે, દ્વાદશીના દિવસે, શ્રવણ, ઘનિષ્ઠા અને અનુરાધા નક્ષત્રોમાં, વૈશાખ શુકલ તૃતીયા (અક્ષય તૃતીયા) કાર્તિક સુદિ નવમી (અક્ષય નવમી), માગશર, પોષ, માઘ અને ફાગણ આ ચાર મહિનાઓની અંધારી આઠમ, માઘ સુદિ સાતમ, માઘની મઘા નક્ષત્રવાળી પૂર્ણિમા અને પ્રત્યેક મહિનાની એ પૂર્ણિમા જે પોતાની માસ-નક્ષત્ર, ચિત્રા, વિશાખા, જયેષ્ઠા આદિ યુકત હોય ભલે ચન્દ્રમા પૂર્ણ હોય કે અપૂર્ણ; દ્વાદશીનું અનુરાધા, શ્રવણ, ઉત્તરાફાલ્ગુન, ઉત્તરાષાઢા અને ઉત્તરાભાદ્રપદાની સાથે યોગ, એકાદશી તિથિનો ત્રણેય ઉત્તરા નક્ષત્રોથી યોગ અથવા જન્મનક્ષત્ર અથવા શ્રવણનક્ષત્ર નો યોગ, આ બધા દિવસો પિતૃગણોનું શ્રાદ્ધ કરવામાટે યોગ્ય અને શ્રેષ્ઠ છે. આ યોગ ફકત શ્રાદ્ધને માટે જ નહિ પણ બધાં પુણ્યકર્મોને માટે ઉપયોગી છે. એ કલ્યાણના સાધનમાટે ઉપયોગી અને શુભની અભિવૃદ્ધિ કરનારા છે. આ અવસરો ઉપર પૂરી શક્તિથી શુભકર્મ કરવાં જોઈએ. એમાંજ જીવનની સફલતા છે ।।૨૦-૨૪।।

ઉપર કહ્યા તે યોગોમાં સ્નાન, જપ, હોમ, વ્રતો, દેવ બ્રાહ્મણનું પૂજન, પિતૃ, દેવ, મનુષ્ય, ભૂત વગેરેને અપાય તેનું ફળ અક્ષય થઈ જાય છે ।।૨૫।।

હે યુધિષ્ઠિર! એ પ્રમાણે સ્રીના પુંસવન આદિ, સન્તાનના જાતકર્મ આદિ તથા પોતાના યજ્ઞ દીક્ષા વગેરે સંસ્કારો વખતે, શબ દાહને દિવસે અથવા વાર્ષિક શ્રાદ્ધના નિમિત્તે અથવા બીજા માંગલિક કર્મોમાં દાન આદિ શુભ કર્મ કરવાં જોઈએ ।।૨૬।।

હવે હું એ સ્થાનોનું વર્ણન કરું છું જે ધર્મ આદિ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છે. સૌથી પવિત્ર દેશ એ છે જ્યાં સત્પાત્ર મળી જાય ।।૨૭।।

જેમાં આ બધું ચર-અચર જગત્ સ્થિત છે તે ભગવાનની પ્રતિમા જે દેશમાં

બિરાજતી હોય, જ્યાં તપ, વિદ્યા અને દયા વગેરે ગુણો યુકત બ્રાહ્મણોના પરિવાર નિવાસ કરતા હોય, જ્યાં-જ્યાં ભગવાનની પૂજાનો પ્રવાહ ચાલુ રહેતો હોય (દા.ત. પાંડુરંગ શ્રીવિટ્ઠલનાથજી, શ્રીરંગજી, દ્વારિકાજી, જગન્નાથપુરી) અને પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ શ્રીયમુનાજી, શ્રીગંગાજી આદિ નદીઓ વહેતી હોય તે બધાં સ્થાન પરમ કલ્યાણકારક છે ।।૨૮-૨૯।।

પુષ્કર આદિ તળાવો, ભગવદ્ભકત રહ્યા હોય તેવાં ક્ષેત્ર, કુરુક્ષેત્ર, ગયા, પ્રયાગ, પુલહાશ્રમ (શાલગ્રામ ક્ષેત્ર) અને જ્યાં-જ્યાં ભગવાનના અર્ચાવતાર છે એ બધા જ દેશ અત્યન્ત પવિત્રછે ।।૩૦।।

નૈમિષારણ્ય, ફલ્ગુનદી, સેતુબન્ધ રામેશ્વર, પ્રભાસ, દ્વારકા, કાશી, મથુરા, પમ્પાસર, બિન્દુ સરોવર એ દેશ પવિત્ર ગણાય ।।૩૧।।

નારાયણનો આશ્રમ, બદરિકાશ્રમ, અલકનન્દા, ચિત્રકૂટ આદિ સીતા અને રામના આશ્રમો, મહેન્દ્ર, મલય વગેરે મોટા પર્વતો એ બધા ભગવાનની મૂર્તિથી પૂજાયેલા પવિત્ર દેશો છે ।।૩૨।।

શ્રેયની ઈચ્છાવાળો એ દેશોનું વારંવાર સેવન કરે. એ દેશોમાં જે ધર્મો કરે છે તેનું હજારોગણું વિશિષ્ટ ફલ મળેછે ।।૩૩।।

હે ધરાધીશ! પાત્રને જાણનારમાં શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોએ એકમાત્ર ભગવાનને સત્પાત્ર કહ્યા છે. આ ચર અને અચર જગત બધું જ ભગવન્મય છે ।।૩૪।।

જ્યાં બ્રહ્મા અને એમના પુત્રો, દેવો, ઋષિઓ વગેરે હતા ત્યાં પણ પ્રથમ પૂજાને લાયક કોણ એનો વિચાર તમારા પિતામહને યજ્ઞમાં થયો હતો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ પ્રથમ પૂજાને લાયક ઠર્યા હતા ।।૩૫।।

જીવોથી ભરેલા બ્રહ્માંડ કોશરૂપ વૃક્ષનું મૂળ ભગવાન્ છે. એ ભગવાન્‌રૂપી મૂળનું સિંચન કરવાથી પત્ર પુષ્પ ફળરૂપ સર્વ પ્રાણીને તૃપ્તિ થાય છે ।।૩૬।।

એમણે મનુષ્ય, પશુ-પક્ષી, ઋષિ અને દેવતા આદિનાં શરીર રૂપ પુરોની રચના કરી છે. તથા તેજ આ પુરોમાં જીવ રૂપથી શયન પણ કરે છે. તેથી જ આપનું એક નામ **'પુરુષ'** પણ છે ।।૩૭।।

હે યુધિષ્ઠિર! એકરસ રહેવા છતાં પણ ભગવાન્ આ મનુષ્ય આદિ શરીરોમાં તેમની વિભિન્નતાને લીધે ન્યૂનાધિક રૂપથી પ્રકાશમાન છે. તેથી પશુ-પક્ષી આદિ શરીરો કરતાં મનુષ્ય જ શ્રેષ્ઠ પાત્ર છે અને મનુષ્યોમાં પણ જેમાં ભગવાનના અંશ

તપ, યોગ વગેરે જેટલા અધિક હોય તે એટલોજ શ્રેષ્ઠ છે ।।૩૮।।

પ્રથમ ભગવાનનું મનુષ્યમાં પૂજન થતું પણ ત્રેતાયુગથી લોકમાં પરસ્પર અવજ્ઞા જોવામાં આવી તેથી મૂર્તિમાં શ્રદ્ધાથી કેટલાક પૂજા કરવા લાગ્યા ।।૩૯।।

પરન્તુ જો એ મૂર્તિમાં શ્રદ્ધાથી કેટલાક પૂજા કરે અને બીજાનો દ્વેષ કરે તો એ ઉપાસનાનું ફળ એને મળતું નથી ।।૪૦।।

હે રાજન્! પુરુષોમાં પણ બ્રાહ્મણને ખાસ સુપાત્ર જાણવો કેમકે એ તપ વિદ્યા અને સન્તોષઆદિ ગુણોથી ભગવાનના વેદરૂપ શરીરને ધારણ કરે છે ।।૪૧।।

નન્વસ્ય બ્રાહ્મણા રાજન્ કૃષ્ણસ્ય જગદાત્મનઃ।
અનન્તઃ પાદરજસા ત્રિલોકીં દૈવતં મહત્ ।।૪૨।।

હે મહારાજ! અમારી અને તમારી તો વાત જ શી, આ જે સર્વાત્મા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ છે એમના પણ ઈષ્ટદેવ બ્રાહ્મણ જ છે. કારણ કે એમના ચરણોની રજથી ત્રણેય લોક પવિત્ર થતા રહે છે ।।૪૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત સપ્તમસ્કન્ધમાં (ત્રીજા સદસદ્વાસના પ્રકરણનો ચોથો)
''ગૃહસ્થોને મોક્ષ આપનાર ધર્મોનું વર્ણન''
નામનો ચૌદમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ઓ ભાઈ રે! તેં ભાગવત ભણીને શું કીધું?
મારે જંતુ(શ્રોતા) અહિ(નાગ=કથાકાર) મણિ (ભાગવત)અજવાળે,
ત્યમ તેં ઉદર પોખી લીધું!!
પારસમણિનું પાત્ર (ભાગવત) પાણિમાં ઘેર-ઘેર ભિક્ષા માંગે!
જ્યાં લગી વસ્તુનું જ્ઞાન ના ત્યાં લગી દુઃખ-દારિદ્રય ના ભાંગે

અધ્યાય ૧૫

વર્ણાશ્રમના સારરૂપ ધર્મોનો સંગ્રહ તથા મોક્ષનું લક્ષણ

વિશેષ : સર્વ વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મોનો સારરૂપ સંગ્રહ તથા મોક્ષનું લક્ષણ આ પંદરમાં અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

કર્મનિષ્ઠા દ્વિજાઃ કેચિત્ તપોનિષ્ઠા નૃપાપરે ।।

સ્વાધ્યાયેઽન્યે પ્રવચને યે કેચિજ્જ્ઞાનયોગયોઃ ।।૧।।

નારદજી બોલ્યા : હે યુધિષ્ઠિર! કેટલાક બ્રાહ્મણોની નિષ્ઠા કર્મમાં, કેટલાકની તપસ્યામાં, કેટલાકની વેદોના સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન માં કેટલાકની આત્મજ્ઞાન મેળવવામાં તથા કેટલાકની યોગમાં હોય છે ।।૧।।

કર્મનું અક્ષય ફળ પ્રાપ્ત કરવા ગૃહસ્થે શ્રાદ્ધ અને દેવપૂજાના પ્રસંગે જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષને જ શ્રાદ્ધ નિમિત્તનું દાન કરવું. જ્ઞાનનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ ન મળે તો યોગી, પ્રવચન કરનાર વગેરેને યથાયોગ્ય અને યથાક્રમ આપવું જોઈએ ।।૨।।

શ્રાદ્ધમાં બે બ્રાહ્મણ વિશ્વદેવના અને ત્રણ પિતૃના, અથવા તો દેવપિતૃ બન્નેમાં એક-એક બ્રાહ્મણને ભોજન કરાવવું. અત્યન્ત ધનવાન હોવા છતાં શ્રાદ્ધ કર્મમાં બહુ વિસ્તાર ન કરવો ।।૩।।

દેશ કાળને યોગ્ય શ્રાદ્ધ, દ્રવ્ય, પાત્ર, પૂજા, સાધન વગેરે વધારવાથી અને સ્વજનને આપવાથી બરાબર થઈ શકતાં નથી; (જેમકે જમાઈને કહ્યું તો એના ભાઈને કહેવું જોઈએ; વિદ્વાનને કહ્યું તો બીજાને કેમ છોડાય? આમ વિસ્તાર વધતાં શ્રાદ્ધનું સ્વરૂપ નષ્ટ થઈ જાય) ।।૪।।

યોગ્ય દેશ અને કાળ કહ્યા છે તેમાં મુનિનાં અન્ન સામા વગેરે ભગવાનને ધરીને શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી સુપાત્રને ભોજન કરાવે તો એનું ફળ અક્ષય્ય થાય છે અને કામનાને પૂર્ણ કરે છે ।।૫।।

દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ, પ્રાણીઓ, પોતે અને પોતાનાં સગાં એ બધાંને અન્ન વહેંચી આપવું અને એ બધાને ભવગદ્રૂપ જ જાણવાં ।।૬।।

ધર્મનું તત્ત્વ જાણનારે શ્રાદ્ધમાં બ્રાહ્મણને માંસ જમાડવું નહિ તેમજ પોતે પણ ખાવું નહિ. પિતૃઓ ઋષિમુનિઓને યોગ્ય હવિષ્યાન્નથી જેવા પ્રસન્ન થાય છે તેવા પશુ હિંસાથી પ્રસન્ન થતા નથી ।।૭।।

સદ્ધર્મને ઈચ્છનાર પુરુષ મન, કર્મ અને વચનથી કોઈ પણ પ્રાણીને કોઈ પ્રકારનું કષ્ટ ન પહોંચાડે એના જેવો કોઈ બીજો ધર્મ નથી ।।૮।।

કેટલાક જ્ઞાની પુરુષો યજ્ઞના ખરા સ્વરૂપને સમજીને કર્મમય યજ્ઞોનો આત્મ સંયમમાં પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં હોમ કરી દે છે. કર્મો પરમાત્માના સ્વરૂપમાં અન્તરાયરૂપ હોવાથી તેઓ એનો ત્યાગ કરે છે કેમકે એ સ્વર્ગાદિ ફળની ઈચ્છા રાખતા નથી ।।૯।।

પશુ પુરોડાશ આદિ દ્રવ્યથી યજ્ઞ કરનારને જોઈને પ્રાણી ભય પામે છે કેમકે એ સમજે છે કે પ્રાણને પોષનાર આ યજમાન નિર્દય થઈને સ્વર્ગની લાલચે મન મારશે ।।૧૦।।

માટે ધર્મને જાણનાર દૈવેચ્છાથી મળેલ મુનિને અન્નવડે સન્તુષ્ટ કરી હંમેશાં નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ કર્યા કરે ।।૧૧।।

અધર્મરૂપી વૃક્ષને વિધર્મ, પરધર્મ, આભાસ, ઉપમા અને છલ એવી પાંચ શાખાઓ છે. ધર્મને જાણનારે એ પાંચનો અધર્મના જેમ જ ત્યાગ કરી ધર્માચરણ કરવું ।।૧૨।।

જે કાર્યને ધર્મબુદ્ધિથી કરવા છતાં પોતાના ધર્મને બાધ આવે તે **વિધર્મ**; ક્ષત્રિયને કહેવામાં આવેલો ધર્મ બ્રાહ્મણને **પરધર્મ**; બીજાને છેતરવા પાખંડથી કરેલો ધર્મ **ઉપધર્મ અથવા ઉપમા** છે. શાસ્ત્રના વચનોનાં બીજા જ પ્રકારનો અર્થ કરી કરેલો ધર્મ **છલ** છે ।।૧૩।।

શાસ્ત્રે ન કહ્યું હોય છતાં પોતાનું મનમાન્યું કરવું એ ધર્માભાસ; આ પાંચ અધર્મના ભેદ દુઃખકારક છે. સાચો ધર્મ કોને શાન્તિ ન આપે? ।।૧૪।।

નિર્ધન મનુષ્ય હોય છતાં પોતાની આજીવિકા કે તીર્થાદિ માટે ધર્મ કરી દ્રવ્ય મેળવવાની ઈચ્છા ન રાખે. નિવૃત્તિવાળા પુરુષને અજગરની પેઠે નિવૃત્તિથી બધું મળી રહે છે ।।૧૫।।

સન્તોષી અને નિવૃત્તિવાળા ને જે સુખ મળે છે તેવું સુખ ધનની ઈચ્છાથી દિશાઓમાં દોડનારને મળતું નથી ।।૧૬।।

જેમ પગમાં જોડા પહેનારને કાંટા કાંકરાનું દુઃખ થતું નથી તેમ સન્તોષીને સર્વ દિશાઓ સુખમય હોય છે ।।૧૭।।

સન્તોષી માણસ જલ માત્રથી પણ ચલાવી લે છે જ્યારે તૃષ્ણાવાળો માણસ જિહ્‌વા અને ઉપસ્થને પોષવામાં દીન બની કૂતરા જેવું આચરણ કરેછે ।।૧૮।।

ઇન્દ્રિયની લાલસાને લીધે અસન્તોષી બ્રાહ્મણનાં તેજ, વિદ્યા, તપ અને યશ સ્રવી જાય છે. એનાથી જ્ઞાન પણ નષ્ટ થાય છે ।।૧૯।।

ભૂખ અને તરસ મટી જતાં ખાવાપીવાની કામનાનો અન્ત આવી જાય છે. ક્રોધ પણ પોતાનું કામ પૂરું કરી શાન્ત થઈ જાય છે. પરન્તુ મનુષ્ય પૃથ્વીની તમામ દિશાઓને જીતી લે અને ભોગવી લે તો પણ લોભનો અન્ત આવતો નથી ।।૨૦।।

હે રાજન્! બહુ જાણનાર અને સંશય ટાળનાર મોટા પંડિતો પણ અસન્તોષથી પતિત થઈ જાય છે અને નીચે પડે છે ।।૨૧।।

કામના થાય એવા સંકલ્પનો ત્યાગ કરી કામને, કામનાના ત્યાગથી ક્રોધને, ધનને અનર્થરૂપ જાણી લોભને તથા તત્ત્વનો વિચાર કરી ભયને જીતવો ।।૨૨।।

શોક અને મોહ ને આત્મવિદ્યાવડે જીતવાં; મોટાની સેવા કરીને દમ્ભને જીતવો, મૌનવડે યોગનાં વિઘ્નોને જીતવાં; કાયાની ચેષ્ટાને રોકીને હિંસાને જીતવી ।।૨૩।।

આધિભૌતિક દુઃખને દયાથી, આધિદૈવિક દુઃખને મનની સમાધિથી, આધ્યાત્મિક દુઃખને પ્રાણાયામાદિથી અને સાત્ત્વિક પદાર્થોના સેવનથી નિદ્રાને જીતવી ।।૨૪।।

સત્ત્વગુણવડે રજોગુણ તથા તમોગુણને જીતવો, શાન્તિવડે સત્ત્વગુણને જીતવો; ઉપર જીતવાના જે બધા ઉપાય કહેવામાં આવ્યા છે તે બધા એક ગુરુભક્તિ માત્રથી સાધક આ બધા દોષો ઉપર સુગમતાથી વિજય પ્રાપ્ત કરી શકે છે ।।૨૫।।

હૃદયમાં જ્ઞાનનો દીપક પ્રગટાવનાર ગુરુદેવ સાક્ષાત્ ભગવાન્જ છે. જે પુરુષ એને મનુષ્ય સમજે છેતેનું બધું શાસ્ત્ર શ્રવણ હાથીના સ્નાનની જેમ વ્યર્થછે ।।૨૬।।

શ્રીકૃષ્ણ પ્રકૃતિ અને પુરુષ ના સાક્ષાત્ ઈશ્વર છે. યોગેશ્વરો પણ સમાધિવડે એને જ શોધે છે. એવી જ રીતે ગુરુ પણ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ હોવા છતાં લોકો એને માણસ જેવા માને છે ।।૨૭।।

શાસ્ત્રોમાં જેટલી પણ નિયમ સમ્બન્ધી આજ્ઞાઓ છે તેમનું એક માત્ર તાત્પર્ય એ જ છે કે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર આ છ શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવી શકાય, અથવા પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મન એ છ વશ થઈ જાય. આમ થવા છતાં જો એ નિયમોદ્વારા ભગવાનનું ધ્યાન, ચિન્તન, સ્મરણ ન થઈ શકે તો એને કેવળ શ્રમરૂપ જ સમજવો ।।૨૮।।

જેમ ખેતી વગેરે ઉદ્યમો યોગના ફળરૂપ મોક્ષને અપાવવાને સમર્થ નથી પણ એથી જીવન નિર્વાહ થાય છે તેમ વાવ, કૂવા, ધર્મશાળા બંધાવવી વગેરે ધર્મો સંસાર આપનાર છે, મોક્ષ આપવા સમર્થ નથી ।।૨૯।।

જે મનુષ્યને પોતાનું ચિત્ત વશ કરવું હોય તેણે આસક્તિ અને પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી સન્ન્યાસ ગ્રહણ કરવો. એકાન્તમાં એકલો જ રહે અને ભિક્ષાવૃત્તિથી માત્ર

શરીર નિર્વાહ કરવા પૂરતું સ્વલ્પ આહાર કરે ।।૩૦।।

હે રાજન્! સરખી અને પવિત્ર જગ્યામાં પોતાનું આસન બિછાવી એની ઉપર સુખથી સરખી રીતે સ્થિરતાથી બેસી ૐકારનો જપ કરવો ।।૩૧।।

પછી પૂરક, કુમ્ભક અને રેચક વડે પ્રાણ અને અપાન ને પણ રોકવા અને પોતાના નાકના અગ્ર ભાગ ઉપર દૃષ્ટિ રાખી મન કામનાને છોડે ત્યાં સુધી એમ કરવું ।।૩૨।।

કામને વશ થયેલું મન જે-જે વિષયોને છોડે તેમાંથી એને અલગ કરી ડાહ્યા પુરુષે એને હૃદયમાં રોકવું ।।૩૩।।

એવો અભ્યાસ કરતાં-કરતાં થોડા જ વખતમાં યતિનું મન વિષય ન મળવાથી જેમ કાષ્ઠ ન મળતાં અગ્નિ શાન્ત થાય તેમ, શાન્ત થઈ જાય છે ।।૩૪।।

જ્યારે મન કામાદિથી વીંધાતું નથી અને એની બધી વૃત્તિઓ શાન્ત થઈ જાય છે ત્યારે એને બ્રહ્મ સુખનો સ્પર્શ થવાથી કોઈ કાળે એ ચિત્ત એમાંથી ઉખડતું નથી ।।૩૫।।

ધર્મ, અર્થ અને કામને વધારનાર ઘરમાંથી નીકળીને સન્ન્યાસી થયા પછી જો એ કામાદિનું સેવન કરે તોએ નિર્લજ્જઅને ઉલ્ટી-ઓકેલું ખાનારો છે ।।૩૬।।

પોતાનો દેહ મરણધર્મવાળો છે કૃમિ, વિષ્ટા અને ભસ્મરૂપે પરિણમે તેવો છે એવું જાણ્યા છતાં જે બીજા માણસો પાસે ફરી એ જ દેહની સ્તુતિ કરાવે છે તે અતિ દુષ્ટ છે એમ જાણવું ।।૩૭।।

ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા છતાં જો ગૃહસ્થ તેનાં કર્તવ્ય છોડી દે, બ્રહ્મચર્યાવસ્થામાં હોવા છતાં બ્રહ્મચારી પોતાની અવસ્થામાં વ્રત છોડે, તપસ્વી થઈને ગામમાં વસે અને સન્ન્યાસી થઈને ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિ રાખે તો એ ચારે આશ્રમવાળામાં અધમ ગણાય છે; એ તો કેવળ આશ્રમનો ડોળ કરનાર કહેવાય. એવાને માયામાં મોહિત થયેલો છે એમ જાણી દયા લાવી એની ઉપેક્ષા કરવી ।।૩૮-૩૯।।

જ્ઞાનવડે અન્તઃકરણને શુદ્ધ કરીને ભગવાનના સ્વરૂપને જાણી લે તો પછી કઈ ઈચ્છાથી કે કયા કારણથી એ દેહને પોષણ આપે? દેહને બહુ માન ન જ આપવું ।।૪૦।।

ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે કે આ શરીર રથ છે, ઈન્દ્રિયો ઘોડા છે, ઈન્દ્રિયોનો સ્વામી

મન લગામ છે, શબ્દાદિ વિષયો રથને ચાલવાના માર્ગો છે, બુદ્ધિ સારથિ છે અને ચિત્ત જ ભગવાન્દ્વારા નિર્મિત મોટી રસ્સી (બંધન) છે ।।૪૧।।

દશા પ્રાણ ધરી છે, અધર્મ અને ધર્મ બે પૈડાં છે અને એમનો અભિમાની જીવ રથી છે, ૐકાર જ એ રથીનું ધનુષ છે, શુદ્ધ જીવાત્મા બાણ છે અને પરમાત્મા લક્ષ્ય છે. (આ ૐકારદ્વારા અન્તરાત્માને પરમાત્મામાં લીન કરી દેવો જોઈએ) ।।૪૨।।

રાગ, દ્વેષ, લોભ, શોક, મોહ, ભય, મદ, માન, અપમાન, બીજાના ગુણોમાં દોષ જોવા, છલ, કપટ, હિંસા, બીજાની ઉન્નતિ જોઈ દુઃખી થવું, તૃષ્ણા, પ્રમાદ, ભૂખ અને નિદ્રા આ બધા અને એવા જ બીજા જીવોના ઘણા-ઘણા *શત્રુઓ છે. એમાં રજોગુણ અને તમોગુણપ્રધાન વૃત્તિઓ વિશેષ પ્રમાણમાં છે. કયાંક-કયાંક કોઈ-કોઈ સત્ત્વગુણપ્રધાન પણ હોય છે ।।૪૩-૪૪।।

વિશેષ : સાધક કોઈ વાર તમોગુણ આવે અને એ કોઈને શાપાદિ આપે અથવા રજોગુણ વધતાં એ કોઈ વિષયમાં બંધાય તો એ એના માર્ગમાં વિઘ્નરૂપ થાય છે. તેમજ સત્ત્વગુણ વધતાં પરોપકાર આદિ કરવાનું મન કરે તો એ પોતાનું લક્ષ્ય ચૂકે છે તેથી તે-તે પ્રકૃતિઓને શત્રુરૂપ કહી છે.

જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયાદિ સામાનથી ભરેલો આ કાયારૂપી રથ પોતાને વશ હોય છે ત્યાં સુધી ભગવાનનો આશ્રય કરી ગુરુની સેવાથી સિદ્ધ કરેલી જ્ઞાનરૂપી તલવારથી કામાદિ શત્રુઓનો નાશ કરવો અને શાન્ત થઈ સ્વસ્વરૂપાનન્દથી પ્રસન્ન થઈ દેહાદિ સામગ્રીનો ત્યાગ કરવો ।।૪૫।।

અચ્યુતનો આશ્રય કર્યા વગર ઇન્દ્રિયોરૂપી બહિર્મુખ ઘોડા તથા બુદ્ધિરૂપી સારથિ ગાંડા બનીને વિમાર્ગે લઈ જાય છે અને વિષયરૂપી લુટારા એ રથને મૃત્યુના ભયવાળા ગાઢ અન્ધકારવાળા સંસારરૂપી મોટા કૂવામાં ફેંકી દે છે ।।૪૬।।

વેદે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ વાળાં બે પ્રકારનાં કર્મો કહ્યાં છે તેમાં પ્રવૃત્તિવાળાં કર્મ કરતાં મનુષ્ય જન્મમરણને પામે છે અને નિવૃત્તિવાળાં કર્મ કરવાથી મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે ।।૪૭।।

હિંસાવાળાં શ્યેનયાગાદિ, દ્રવ્યમય કામનાવાળાં જેવા કે અગ્નિહોત્ર, દર્શ, પૂર્ણમાસ, ચાતુર્માસ્ય, પશુયાગ અને સોમયજ્ઞ, વૈશ્વદેવ, બલિહરણ આદિ દ્રવ્યથી થતાં કર્મ 'ઇષ્ટ' કહેવાય છે. દેવમન્દિર, બાગબગીચા, કૂવા વગેરે બંધાવવા 'પૂર્તકર્મ' કહેવાય છે. આ બધાં પ્રવૃત્તિપરક કર્મ છે અને તે સકામભાવથી કરવામાં આવ્યાં હોય

ત્યારે અશાન્તિનું કારણ બને છે ।।૪૮-૪૯।।

પ્રવૃત્તિપરાયણ પુરુષ મર્યા પછી ચરુ, પુરોડાશાદિ યજ્ઞસમ્બન્ધી દ્રવ્યોના સૂક્ષ્મભાગથી બનેલું શરીર ધારણ કરી ધૂમાભિમાની દેવતાઓની પાસે જાય છે. પછી ક્રમશઃ રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ અને દક્ષિણાયન ના અભિમાની દેવતાઓની પાસે જઈ ચન્દ્રલોકમાં પહોંચે છે. ભોગ સમાપ્ત થતાં ત્યાંથી અમાવાસ્યાના ચન્દ્રમાની જેમ ક્ષીણ થઈ વૃષ્ટિદ્વારા ક્રમશઃ ઔષધિ, લતા, અન્ન અને વીર્ય ના રૂપમાં પરિણત થઈ પિતૃયાન માર્ગથી ફરી સંસારમાં જ જન્મ લે છે ।।૫૦-૫૧।।

હે યુધિષ્ઠિર! ગર્ભાધાનથી લઈને અન્ત્યેષ્ટિ પર્યન્ત સમ્પૂર્ણ સંસ્કાર જેના થાય છે તે 'દ્વિજ' કહેવાય છે. (એમાંથી કેટલાક પૂર્વોકત પ્રવૃત્તિમાર્ગનું અને કેટલાક હવે કહેવાનારા નિવૃત્તિમાર્ગનું અનુષ્ઠાન કરે છે) નિવૃત્તિ પરાયણ પુરુષ ઈષ્ટ, પૂર્ત વગેરે કર્મોથી થતા સમસ્ત યજ્ઞોને વિષયોનું જ્ઞાન કરાવનાર ઇન્દ્રિયોમાં હવન કરી દે છે ।।૫૨।।

એ ઇન્દ્રિયોને સંકલ્પ વિકલ્પવાળા મનમાં હોમે છે, વૈકારિક મનને પરા વાણીમાં હોમે છે, પરા વાણીને અક્ષર સમુદાયમાં, અક્ષર સમુદાયને ૐકારમાં, ૐકારને બિન્દુમાં, બિન્દુને નાદમાં, નાદને સૂત્રાત્મારૂપ પ્રાણમાં અને પ્રાણને પરબ્રહ્મમાં હોમે છે ।।૫૩।।

આ પ્રમાણે નિવૃત્તિ નિષ્ઠજ્ઞાની પુરુષ પ્રથમ અગ્નિ દેવતા પાસે જાય છે ત્યાંથી દિવસાભિમાનિની દેવતા પાસે, ત્યાંથી શુકલપક્ષાભિમાનિની દેવતા પાસે, ત્યાંથી ઉત્તરાભિમાનિની દેવતા પાસે અને ત્યાંથી બ્રહ્માજી પાસે જાય છે; ત્યાં બ્રહ્મ લોકના ભોગ ભોગવે છે. એ સ્થૂળ શરીરના અભિમાનવાળો અને વિશ્વનામધારી હોય છે. એ પોતાના શરીરને સૂક્ષ્મ ઉપાધિમાં હોમે છે અને તૈજસ નામવાળો થાય છે. પછી એ સૂક્ષ્મ શરીરનો કારણ શરીરમાં લય કરે છે અને એમાં લય કરીને કારણોપાધિવાળો પ્રાજ્ઞ થાય છે. પછી કારણ શરીરને વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાજ્ઞ શરીરમાં વ્યાપક એવા સાક્ષી સ્વરૂપમાં લય કરીને ચતુર્થ થાય છે, અર્થાત્ દશ્ય પદાર્થોનો લોપ થતાં શુદ્ધ આત્મા રહે છે ।।૫૪।।

વૈદિક લોકો આ માર્ગને 'દેવયાન' કહે છે. પરમાત્માની ઉપાસના કરનાર ક્રમશઃ અર્ચિરાદિ માર્ગવડે શાન્તિ મેળવે છે અને પરમાત્મામાં સ્થિતિ કરે છે. આવો માણસ પાછો આ સંસારમાં આવતો નથી ।।૫૫।।

વેદે કહેલાં આ પિતૃયાન અને દેવયાન માર્ગને શાસ્ત્ર દૃષ્ટિથી જાણી લે તે આ લોકમાં રહેતો હોય છતાં મોહ પામતો નથી ।।૫૬।।

આ શરીરની પહેલાં, શરીરની પછી, બહાર, અંદર, ઉત્કૃષ્ટ, અપકૃષ્ટ, જાણવાનું સાધન, જાણવાનો પદાર્થ, તમસ અને પ્રકાશ એ બધું આ ભગવાન્ પોતે છે ।।૫૭।।

*ભગવાન્ બધું છે. એના અવતારોમાં આપણા જેવા શ્રીઅંગ એને પણ જોવામાં આવે છે. ભગવાન્માં દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરે દેખાતું યથાર્થ નથી પણ આભાસ માત્ર છે ।।૫૮।।

વિશેષ : અબાધિત એ શ્લોકની ઘણી ટીકાઓમાં જુદાં-જુદા અર્થ આપેલાં છે. કોઈ એને 'આભાસ' તર્કથી વિરુદ્ધ હોવા છતાં વસ્તુરૂપે ઇન્દ્રિયના વિષયરૂપે દેખાય છે તેથી એ મિથ્યા છે એવો અર્થ કરે છે. આ ચાર શ્લોકમાં સર્વનું મિથ્યાત્વ બતાવ્યું છે તે નારદજીએ યુધિષ્ઠિરને વૈરાગ્ય થવા માટે કહ્યું છે. યુધિષ્ઠિરનો અધિકાર ઉત્તમ નથી. તેથી જો એને બધું મિથ્યા કહે તો એમાંથી એની મમતા છૂટી વૈરાગ્ય થાય. વસ્તુતઃ તો જે બધું દેખાય છે તે મિથ્યા નથી પણ ભગવદ્રૂપ છે. પંચમ સ્કન્ધમાં જડભરતે ''અયં જનો નામ'' ઇત્યાદિ શ્લોકમાં નાસ્તિકનો પરમાણુ પુંજવાદ રહૂગણને બતાવ્યો છે તે પણ વૈરાગ્યમાટે છે. આ વાત વિસ્તારથી જાણવી હોય તો અણુભાષ્યનાં પ્રકાશ અને રશ્મિ માં એનો વિસ્તાર છે. (જાુઓ વ્યાસસૂત્ર દ્વિતીયાધ્યાય દ્વિતીયપાદનો નાસતો દૃષ્ટત્વાત્ એ સૂત્રનો પ્રકાશ અને એનાં રશ્મિજી)

આ ભગવદ્ વિગ્રહમાં પાંચ ભૌતિકની છાયા નથી. જેમ એક વૃક્ષને ખેંચવાથી વન ખેંચાતું નથી તેમ દેહમાં એક અવયવને ખેંચવાથી અવયવીનું કર્ષણ થાય છે પણ તેથી સંઘાતભાવ ઘટતો નથી. એમાં વિકાર પણ સમ્ભવતો નથી. પરિણામ તો પ્રાકૃતનાં સમ્ભવે, ભગવાન્ તો અપ્રાકૃત છે ।।૫૯।।

સચ્ચિદાનન્દ વિગ્રહમાં ધાતુઓનો સમ્ભવ પણ નથી. ધારણ કરે તે 'ધાતુ' કહેવાય. એ ધાતુઓ મહાભૂત સૂક્ષ્મરૂપ શબ્દાદિ વિષયો વિના રહે નહિ. શબ્દાદિ અવયવ છે, આકાશાદિ અવયવી છે. એ ન હોવાથી અવયવો પણ ન જ હોય તેથી જ દેખાય છે તે મિથ્યા છે ।।૬૦।।

જેમ સ્વપન માત્ર સ્થિતિમાં યોગ્ય છે, યાણ એમાંથી જાગ્યા ત્યારે બધું ખોટું છે તેમ જેને અવિદ્યા ગઈ તેને અવિદ્યા, વિધિ અને નિષેધ એ બધું ખોટું છે. એ ન ગઈ હોય ત્યાં સુધી બધું સાચું છે. *એવી રીતે વિધિ નિષેધની વ્યવસ્થા છે ।।૬૧।।

વિશેષ : જાગ્રદાદિ ત્રણ અવસ્થા ન લે તો વસ્તુભેદબુદ્ધિ એક સ્વપ્ન, કર્મભેદબુદ્ધિ બીજું સ્વપન અને આ મેં કરેલા કર્મનો હું જ એકલો ભોગ કરું. મેં જ કર્મવડે આ ફળ મેળવ્યું છે એ જાતનો ત્રીજો ભેદ; એ ત્રણે ભેદને છોડી દે.

વિચારશીલ પુરુષ સ્વાનુભૂતિથી આત્માના ત્રણ પ્રકારનાં અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. તે જાગ્રત, સ્વપન, સુષુપ્તિ અને દૃષ્ટા, દર્શન તથા દૃશ્યના ભેદરૂપ સ્વપનને મિટાવી દે છે. આ અદ્વૈત ત્રણ પ્રકારનાં છેઃ ભાવાદ્વૈત, ક્રિયાદ્વૈત અને દ્રવ્યાદ્વૈત. (વસ્તુ-ભેદબુદ્ધિ એક સ્વપન, કર્મ-ભેદબુદ્ધિ બીજું સ્વપન, કર્મનો હું જ કર્તા છું અને મેં મારા કર્મવડે ફળ મેળવ્યું; એવી કર્તૃકર્મબુદ્ધિ એ ત્રીજું સ્વપન આ ત્રણે ભેદ છોડી દે) ।।૬૨।।

જેવી રીતે વસ્ત્ર સૂતર રૂપ જ હોય છે તેવી જ રીતે કાર્ય પણ કારણ માત્ર જ છે કારણ કે ભેદ તો ખરેખર છે જ નહિ. આ પ્રમાણે બધાની એકતાનો વિચાર ભાવાદ્વૈત છે ।।૬૩।।

યુધિષ્ઠિર, મન, વાણી અને શરીરથી થતા બધાં કર્મ સ્વયં પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં જ થઈ રહ્યાં છે તેમાં જ અધ્યસ્ત છે એ ભાવથી બધાં કર્મોને સમર્પણ કરી દેવાં એ નક્રિયાદ્વૈતથ છે ।।૬૪।।

આત્મા, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે અને બધાં દેહધારી મનુષ્યોના દેહ પંચમહાભૂતનિર્મિત છે તેથી એ એક જ છે. ભોકતા પરમાત્મા પણ એક છે. એના અર્થ અને કામ પણ એક જ હોય એમ વિચારવું એ દ્રવ્યાદ્વૈત કહેવાય ।।૬૫।।

જેને, જેમાં, જેનાવડે, જેનાથી જે કર્મ કરવાનું વિધાન અથવા ન કરવાનું કહ્યું તેણે તે પ્રમાણે અનાપત્તિના સમયમાં કરવું; એ કર્મ બીજાએ ન કરવું ।।૬૬।।

હે રાજન્! ઉપર કહ્યાં તે તથા બીજા નહિ કહેલાં વેદોક્ત કર્મવડે શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિવાળો થઈને માણસ ઘરમાં રહ્યા છતાં ઉત્તમ ગતિને પામે છે ।।૬૭।।

હે નરદેવ! શ્રીકૃષ્ણના આશ્રયથી તમે ન તરી શકાય તેવી આપત્તિ તરી ગયા. વળી તમે જે શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિન્દની સેવા કરીને યજ્ઞ કર્યા તે જ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરો અને સંસાર પણ એની કૃપાથી તરી જાઓ ।।૬૮।।

હું પહેલાના જન્મમાં આ પહેલાંના મહાકલ્પમાં ગન્ધર્વોનો માનીતો ઉપબર્હણ નામનો ગન્ધર્વ હતો ।।૬૯।।

રૂપ, સુકુમારતા, મધુરતા, સુગન્ધયુકત અને પ્રિય દર્શન તેમ જ, સ્ત્રીને અત્યન્ત

પ્રિય હોવાથી અત્યન્ત લમ્પટ હતો ।।૭૦।।

એક વખતે દેવના યજ્ઞમાં બધા ગન્ધર્વોને ભગવાનનાં ગીત ગાવામાટે નિમન્ત્રણ હતું તેમાં પ્રજાપતિઓની સાથે હું પણ ભગવદ્ગુણ ગાતો-ગાતો ત્યાં ગયો. મારી સાથે સ્ત્રીઓ હતી તેનાથી વીંટાઈને હું ગાતો હતો તેમાં પ્રજાપતિઓએ પોતાનું અપમાન માન્યું અને મને શાપ દીધો. એઓ બોલ્યો : ''તે અમારું અપમાન કર્યું છે તેથી તું શોભા વગરનો નિર્દ્રવ્ય થા અને શુદ્રપણાને પ્રાપ્ત થા'' ।।૭૧-૭૨।।

એટલું કહેતાં જ મારો દાસીમાં જન્મ થયો. એ શૂદ્રજીવનમાં પણ બ્રહ્મવાદી બ્રાહ્મણોની મેં સેવા કરી તેથી એમના સત્સંગથી હું પાછો બ્રહ્માજીનો પુત્ર થયો ।।૭૩।।

ધર્મવડે આગળ વધતો સન્ન્યાસની પદવીને પામે એવો અને પાપને નાશ કરનાર ગૃહસ્થનો ધર્મ મેં તમને કહ્યો ।।૭૪।।

આ લોકમાં તમે બડભાગી છો કેમકે તમારા ઘરમાં સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરી ગુપ્ત રીતે બિરાજી રહ્યા છે. તેથી જ સમ્પૂર્ણ જગતને પવિત્ર કરી દેનારા ઋષિમુનિઓ ફરી ફરી એમનાં દર્શન કરવા દશેય દિશામાંથી તમારી પાસે આવ્યા કરે છે ।।૭૫।।

મોટાઓએ શોધવા યોગ્ય કેવળ સુખરૂપ, મોક્ષસુખના અનુભવરૂપ, એ કૃષ્ણ જે તમારા પ્રિય સુહૃદ મામાના પુત્ર અને તમારી આજ્ઞાને ઉઠાવનાર છે તે જ આત્મા, પૂજ્ય અને ગુરુ છે ।।૭૬।।

એના સાક્ષાત્ સ્વરૂપને બ્રહ્માદિ દેવો બુદ્ધિવડે ખરેખરી રીતે વર્ણન કરી શકતા નથી. મૌનથી, ભક્તિથી અને શાન્તિથી જેની પૂજા થઈ શકે છે તેવા ભકતના પતિ આ શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન હો ।।૭૭।।

શ્રીશુકદેવજી કહે છે : દેવર્ષિ નારદનું પ્રવચન સાંભળી યુધિષ્ઠિર રાજા અત્યન્ત પ્રસન્ન થયા અને પ્રેમથી વિહ્વલ બની તેણે શ્રીકૃષ્ણની અને નારદજીની પૂજા કરી ।।૭૮।।

દેવર્ષિ નારદજી! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને રાજા યુધિષ્ઠિરની વિદાય લઈ અને તેમની દ્વારા સત્કાર પામી ત્યાંથી પધાર્યા. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ પરબ્રહ્મ છે એ સાંભળી યુધિષ્ઠિરના આશ્ચર્યની કોઈ સીમા જ ન રહી ।।૭૯।।

ઈતિ દાક્ષાયણીનાં તે પૃથગ્વંશાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।।

દેવાસુરમનુષ્યાદ્યા લોકા યત્ર ચરાચરાઃ ।।૮૦।।

હે પરીક્ષિત! એ પ્રમાણે દક્ષની પુત્રીઓના દેવ, અસુર, મનુષ્ય વગેરે જુદાં-જુદાં વંશો મેં તમને કહ્યા. એ જ વંશોમાં સ્થાવર જંગમ જગત આખાની સૃષ્ટિ થઈ છે ।।૮૦।।

ઇતિ શ્રીભાગવત સપ્તમસ્કન્ધમાં (ત્રીજા સદસદ્વાસના નામના ત્રીજા પ્રકરણનો પાંચમો) ''વર્ણાશ્રમના સારરૂપ ધર્મનો સંગ્રહ તથા મોક્ષનું લક્ષણ'' નામનો પંદરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

સપ્તમસ્કન્ધ સમ્પૂર્ણ

પઠનીયં પ્રયત્નેન સર્વહેતુવિવર્જિતમ્ ।
વૃત્યર્થં નૈવ યુઞ્જીત પ્રાણૈઃ કંઠગતૈરપિ ।।

પ્રાણ કંઠ સુધી પણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુ આજીવિકા અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

પ્રભુના નામાત્મક સ્વરૂપને કમાઈનું સાધન બનાવવા બાબત જો
શ્રીઆચાર્યજીનો આવો કઠોર નિષેધ હોય તો હવેલી-મંદિરોમાં સાક્ષાત્ સેવ્ય
પ્રભુની સેવા-મનોરથોના નામે વૈષ્ણવો પાસેથી ભેટ-સામગ્રી પડાવનાર
અધમ લોકોને તો શ્રીમહાપ્રભુજી
ધગધગતું સીસું પીને આત્મઘાત કરવાની જ આજ્ઞા ન આપે!

અષ્ટમ સ્કન્ધ–મન્વન્તર લીલા

સદ્ધર્મ નિરૂપણ (જમણું સ્તન)

અધ્યાય૨૪

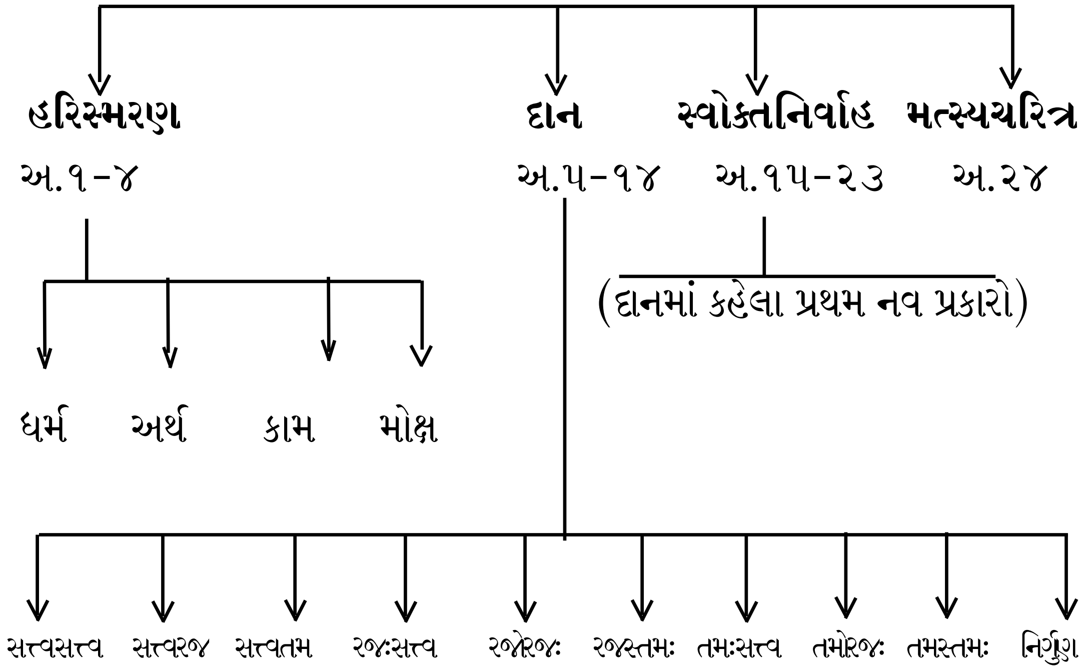

વિશેષ : સપ્તમ સ્કન્ધમાં ત્રણ પ્રકરણોથી કર્મની વાસના કહી. આ અષ્ટમ સ્કન્ધમાં સદ્ધર્મ કહેવાય છે.

'મન્વન્તર' એટલે સદ્ધર્મ. જે ધર્મો દેહાદિથી થાય છે તે પ્રાકૃત ધર્મો છે. ભક્તિ એ તો જીવધર્મ છે. સદ્ધર્મના ૨૪ ભેદ છે, પ્રકૃતિના ભેદ પણ ૨૪ છે. તેથી સદ્ધર્મના શ્રવણથી પ્રાકૃત દોષ નિવૃત્ત થાય છે. પ્રાકૃત વાસનાઓ પણ ૨૪ પ્રકારની છે તે ૨૪ પ્રકારના સદ્ધર્મના શ્રવણ (ઉત્તમ ભક્તિ) થી નિવૃત્ત થાય એ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. પૂર્વમીમાંસાના બાર અધ્યાય છે તેમાં પ્રથમ છ અધ્યાયમાં ઉપદેશ છે અને બીજા છ માં અતિદેશ ધર્મ છે; અર્થાત્ પ્રથમમાં પ્રકૃતિયોગો છે અને બીજામા વિકૃતિયોગો છે. એવી જ રીતે શ્રીભાગવતના બાર સ્કન્ધમાં પ્રથમના છ સ્કન્ધમાં ઉપદેશ છે અને સાતથી બાર સુધીમાં અતિદેશ અને એ બન્ને ધર્મોના પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ વડે બે પ્રકાર હોવાથી ૨૪ ભેદ થાય. આ અષ્ટમ સ્કન્ધના ૨૪ અધ્યાયની સંખ્યાનું તાત્પર્ય છે.

શ્રીઆચાર્યચરણ દ્વિ, સુબોધિનીમાં ૨૪ અધ્યાયનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે કહે છે : સદ્ધર્મ ત્રણ પ્રકારના છે : કાયા, વાચા અને મન વડે. કાયાથી દશ પ્રકારના, વાચાથી દશ પ્રકારના અને મનથી ચાર પ્રકારના. સર્વેન્દ્રિયોવડે સદ્ધર્મનું આચરણ થવું જોઈએ.

સપ્તમ સ્કન્ધમાં કર્મવાસનાઓ જીવમાં રહેલી કહી છે. એ વાસનાઓ સદ્ધર્મના આચરણથી નષ્ટ થાય છે. તેથી **''મન્વન્તરાણિ સદ્ધર્મઃ''** એ ઊતિ-કર્મવાસનાઓ છે તેનો વ્યુત્ક્રમથી નિર્દેશ કર્યો છે. કર્મજન્ય વાસના પ્રાકૃત હોય છે તેથી એનો નાશ થાય ત્યારે ભગવદ્ભક્તિનો જીવને અધિકાર થાય છે તેથી ઊતિલીલા પછી સદ્ધર્મની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય છે. એ ધર્મો તામસ, સાત્ત્વિક, રાજસ અને નિર્ગુણ એમ ચાર પ્રકારના છે.

આ સ્કન્ધમાં ચાર પ્રકરણ છે. ધર્મનો વિષય ભગવાન્ છે. એ ચતુર્મૂર્તિ હોવાથી ચાર અધ્યાયનું પ્રથમ પ્રકરણ છે. એ ચાર પ્રકરણના અધ્યાયનો ક્રમ આ પ્રમાણે ૪।૧૦।૯।૧ સંખ્યાનો છે. ત્રણ પ્રકરણ સગુણ છે જ્યારે એક નિર્ગુણ છે. નિર્ગુણ ધર્મને કહેનાર ભગવાન્ મત્સ્ય એ સર્વ ગુણાવતારના રહસ્યને જાણનાર છે તેથી ૨૪મા અધ્યાયમાં મત્સ્યપ્રાદુર્ભાવ છે. મનુ, તેના પુત્રો, ઋષિઓ, દેવો, ઇન્દ્ર અને ભગવદાવતાર એ છ મન્વન્તર કહેવાય છે. ભગવાન્ પોતાનાં છ રૂપ સદ્ધર્મને પ્રવર્તાવે છે. મનુ ચૌદ છે : પહેલા મનુએ ઉપનિષદર્થ વિચાર્યો, બીજાએ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું, ત્રીજાએ સત્યની રક્ષા કરી, ચોથોએ વેદાભ્યાસ કર્યો, પાંચમાએ વ્રત સહ ભગવત્સેવા કરી, છઠ્ઠાએ ભગવદ્ભકતો તથા દેવોની સેવા કરી, સાતમાએ વૈષ્ણવ વ્રત કર્યાં જેમાં એકાદશી મુખ્ય છે, આઠમાએ પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મ કહ્યા, નવમાએ યજ્ઞાદિ ધર્મો કહ્યા, દશમાએ લોકો સુખી થાય એવા લોકરક્ષક ધર્મ કહ્યા. અગિયારમાએ સ્મૃતિના ધર્મ કહ્યા, બારમાએ વૈરાગ્યના કર્મ કહ્યા, તેરમાએ ઉપાસ્ય દેવોના પોષક ધર્મ કહ્યા અને ચૌદમાંએ મનુષ્યને ધર્મપૂર્વક ભોગ્ય ધર્મ કહ્યા. આ ચૌદ ધર્મોનું દોહન કરી એમાંથી મુખ્ય ત્રણ ધર્મ અંશી કહેવાય છે.

આપત્તિ વખતે પ્રભુને શરણે જવું એ એક ધર્મ. તે ધર્મ પહેલાથી તે ચોથા અધ્યાય સુધીમાં ગજેન્દ્રમોક્ષના પ્રસંગથી કહેવામાં આવે છે તેથી ચાર અધ્યાયનું પહેલું પ્રકરણ સમજવું. હરિસ્મરણના ચાર અધ્યાય કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન્ વાસુદેવ ચતુર્મૂર્તિ છે. ભગવાનની સ્મૃતિથી ધર્મો સિદ્ધ થાય છે તેમાં પણ ધર્મ બાદ એ થતાં ક્લેશ થાય છે એ બતાવવા માટે ઇન્દ્રદ્યુમ્નની કથા કહી છે.

ઇન્દ્રદ્યુમ્ન રાજા પૂજામાં હતો તેનું ધ્યાન બહાર નહોતું એટલામાં અગત્સ્ય પધાર્યા. ઇન્દ્રદ્યુમ્ન સમાધિમાં હોવાથી એને બોલાવ્યા નહિ છતાં મુનિએ પોતાનું અપમાન થયેલું માન્યું

પણ રાજા તો સમાધિસ્થ હોવાથી બ્રાહ્મણનું અપમાન કરવાનો તેનો ઈરાદો નહોતો તેથી એ અગસ્ત્યના શાપથી હાથી થયો તો પણ ઉપાસનાના પ્રભાવથી ગજત્વમાં એને ભગવત્સ્મૃતિ ન ગઈ. અગસ્ત્ય શિવભકત હતા. શિવભકતને ભૃગુનો શાપ હતો તેથી એણે ભકતને ભગવાન્ મેળવતાં વિલમ્બ કરાવ્યો. ખરી રીતે કહીએ તો **''આસક્તૌ ભગવાનેવ શાપં દાપયતિ કવચિત્ અહંકારેથવા લોકે તન્માર્ગસ્થાપનાય હિ''** એ ન્યાયથી ભગવાન્ જ વિચારે તે થાય તેથી ઈન્દ્રદ્યુમ્નને શાપ પણ ભગવદિચ્છાથી જ થયો એમ સમજવું. ધર્મમર્યાદામાં સ્થાપનામાટે જ શાપ અપાયો છે. જીવ ભગવદીય છતાં એ ભગવાનના ઉદ્દેશથી પણ બીજો માર્ગ સ્વીકારે તો એને ભગવાન્ એ માર્ગે જતો અટકાવી પોતે ધારે તે માર્ગે અને ફળ સુધી પહોંચાડે ત્યારે ભગવાન્ ભક્તિથી પ્રસન્ન થાય છે. ઈન્દ્રદ્યુમ્ન વિષ્ણુ વ્રતમાં તત્પર હતો. એ જો નિષ્કામ હોત તો એને વિઘ્ન ન આવત પણ એનું વ્રત સકામ હોઈને એને તામસ યોનિમાં ઊતરવું પડ્યું તેથી એ નિઃસાધન થયો. પૂર્વજન્મનું સ્મરણ રહેતાં અને ભગવદ્ભક્તિ થઈ તેથી એનો પ્રભુએ મોક્ષ કર્યો. **''ભક્ત્યા તુતોષ ભગવાન્ ગજયૂથપાય'' ''તુષ્ટે ચ તત્ર કિમલભ્યમનન્ત આદ્યે''** ઈત્યાદિ વાકયોથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય ત્યારે ભકતને ફળમાં કાંઈ બાકી રહેતું નથી. સકામતા ગયા પછી ભકત નિર્ગુણ થાય તેને ભક્તિ કરતાં વિઘ્ન આવે તો ભગવાન્ એને આપાત્તિમાંથી બચાવે છે. આ ગજના દૃષ્ટાન્તથી બરાબર સિદ્ધ થાય છે. અમ્બરીષ અને દુર્વાસા ના પ્રસંગથી પણ ભગવાન્ ભકતની રક્ષામાં તત્પર હોવાનું સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. વર્ણનમાં હાથીને જે જાતની સમ્પત્તિ જોઈએ તેવી વર્ણવી. હાથી-હાથણીઓથી આવૃત થઈને ફરે છે તેનાથી એને કામ સિદ્ધ થઈ જાય છે. પણ એ કામ લૌકિક છે તેથી એને એ કામનું ફળ કલેશમાં પરિણમ્યું ત્યારે એણે પ્રાર્થનામાં **''પ્રપદ્યે અવતું''** શબ્દો કહ્યા તેથી ભગવત શરણાગતિની મુખ્ય કામના એણે પ્રકટ કરી અને ભગવાનનું શરણ સ્વીકારી પોતાનું કષ્ટ નિવેદન કર્યું. ભગવાને પણ એનું કલ્યાણ કર્યું. અહીં આપત્તિમાં **''હરિ સ્મરણ''** નામનું **પ્રથમ પ્રકરણ** ચાર અધ્યાયનું પૂર્ણ થયું. હવે પછી દશ અધ્યાયથી બીજાું પ્રકરણ કહેવાય છે.

બીજા પ્રકરણમાં સમ્પત્તિ હોય તો દાન કરવું એ 'ધર્મ' કહેવામાં આવ્યો છે. દાનના ત્રણ પ્રકાર છેઃરાજસ, તામસ અને સાત્ત્વિક; અને એક ભેદ ગુણાતીતનો છે : એમ કુલ્લે દશ પ્રકારના ભેદ છે. એટલા માટે આ પ્રકરણમાં દશ અધ્યાય છે. ત્રણ-ત્રણ અધ્યાયથી દાનનો હેતુ, એનું સ્વરૂપ અને એનું ફળ કહે છે. એના દેનાર કેવળ ભગવાન્ છે. એ એક પ્રકારના હોઈને એ દશ સંખ્યા થઈ એ દશ અધ્યાયની સંખ્યાને કહેનાર છે એમ સમજવું. ભગવાન્ સાત્ત્વિક, દેવ અસુર રાજસ અને શિવજી તામસ એ ત્રણ દેવ જીવના દોષને દૂર કરે ત્યારે દાન

થઈ શકે છે તેથી પ્રથમ દાનનું કારણ કહે છે : કૃષ્ણ દેવોને પ્રેરણા કરે, દેવો મનને પ્રેરણા કરે, શિવજી મનના દોષ લોભને દૂર કરે ત્યારે જીવ પોતે દાન દેવાને તૈયાર થાય છે. આ પ્રકારનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં સર્વ લીલા ભગવાન્ જ કરે છે પણ એ લીલામાં સર્વ દેવોનો ભગવાન્ ઉપયોગ કરે છે. હવે દાન એ શું છે? દાન શેનું કરવાનું હોય? આ જાણવાની પણ જરૂર છે. દેય વસ્તુમાં દેવોથી જીવ અભય થાય તે દેવ ઉત્તમોત્તમ ગણાય. ચક્રવર્તી રાજા હોય પણ એને અભય ન મળ્યું તો એનો જન્મ વૃથા છે. તેથી ભયમુક્તિ એ મુખ્ય દાન છે. ભયમાં મોટો ભય કાળનો છે. એ કાળના ભયથી મુકત કરનાર અમૃત છે. અમૃત આપ્યું તેને અભય આપ્યું ગણાય. અમૃત સર્વ દાનમાં શ્રેષ્ઠ છે તેને માટે સમુદ્રમથનાદિ ક્લેશનો દેવાસુરે અનુભવ કર્યો. જેને મેળવતાં જેટલો ક્લેશ તેટલો એનાથી આનન્દ. અમૃત ક્લેશનો અનુભવ દેવોને પ્રથમ થયો. ભગવાનનું પણ સ્થાન નિશ્ચિત હોય તો એ અર્થરૂપ ગણાય તેથી પાંચમા મનુ રૈવતને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને ચાક્ષુષ મનુ વૈરાગ્યના અધિકારી થયા. દુર્વાસાના શાપથી દેવો લક્ષ્મી રહિત થયા ત્યારે બધા મળી બ્રહ્માજીને લઈ ભગવાન્ પાસે ગયા. બ્રહ્માજીએ સ્તુતિ કરી ત્યારે ભગવાને અસુરો સાથે સન્ધિ કરવાનું કહ્યું. ભગવાનની ઈચ્છાથી દેવો દૈત્યોને મળ્યા તેમને અમૃતમાટે ક્ષીરસાગરને મથન કરવાનું કહેતાં એઓના ધ્યાનમાં એ આવ્યું. બન્ને મળીને ક્ષીરસાગરમાં સર્વ ઔષધિઓ પધરાવી, મન્દરાચળને રવાઈ બનાવી દેવો અને અસુરો સંકેત કરી મથન કરવા લાગ્યા તેમાંથી પ્રથમ વિષ નીકળ્યું, વિષ તામસ હોઈને લોકરક્ષાર્થે શિવજીએ એનું પાન કર્યું. લોકહિતાવહ કર્મ હોવાથી એ સાત્ત્વિક છે. એમ ત્રણ ગુણોનો વિચાર સર્વત્ર અનુસ્યૂત સમજવો. હવે બીજા ત્રણ અધ્યાયથી અમૃતના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. સદ્ધર્મમાં સર્વત્ર હરિ સાધક છે અને દેવો સાધન છે. અમૃત ફળ છે અને વિષ બાધક છે. એ કાલકૂટની ઉત્ત્પત્તિ પ્રથમ જન્મમાં મધુકૈટભ નામના દૈત્યરૂપે થઈ હતી. ભગવાને એને માર્યો ત્યારે એનું ચૈતન્ય સમુદ્રમાં અન્તર્હિત થયું હતું. સમુદ્રના અગ્નિથી એ વિષરૂપે બહાર આવ્યું. એમાં મધુકૈટભ દૈત્યનો આસુર ભાવ છે. એ ચેતન પણ છે તેથી જ્યાં સુધી કાલકૂટની મુક્તિ ન થાય ત્યાં સુધી એ વિષ લોકને દુઃખ આપ્યા જ કરે. તેથી સમુદ્રમથનદ્વારા જ્યારે એ કાલકૂટ બહાર આવ્યું ત્યારે એ લોકનો પ્રલય કરવા લાગ્યું. લોકો શિવજીને શરણે ગયા. શિવજીના ઉદરમાં મુક્તો વસે છે. તેથી લોકના દુઃખને જોઈને એ કાલકૂટની સદાને માટે મુક્તિ કરવા અને એનું પાન કરવા મહાદેવજીએ પાર્વતીની રજા લીધી. પાર્વતી મહાદેવજીના પ્રભાવને જાણતાં હતાં. એમણે અનુમતિ આપી ત્યારે શિવજીએ વિષપાન કર્યું તેથી એની મુક્તિ થઈ. હવે અમૃત રૂપનું વર્ણન કરે છે. એની ઉત્ત્પત્તિ, એનું દાન અને પેટમાં ગયા પછી એ અનર્થ ન કરે એ એનું ફળ

એ ત્રણ વાત ત્રણ અધ્યાયથી કહે છે. બ્રહ્મ સત્, ચિત અને આનન્દ એ ત્રણ ધર્મવાળું છે. અમૃત, અભય, બ્રહ્મ વગેરે એનાં જ નામ છે. સદંશથી હવિર્ધાની વગેરે સમુદ્રમાંથી નીકળ્યાનું કહ્યું છે. એ યજ્ઞમાં જોઈતી ચીજો આપી અગ્નિના દ્વારા મોક્ષમાં સાધન રૂપ થાય છે. સદાનન્દની મુખ્ય શક્તિ રમા છે; અમૃત એ ચિદાનન્દ છે જે જીવને માટે છે; જ્યારે સદાનન્દ શક્તિ સ્વતન્ત્ર છે તેનો ભાગ ન પડે પણ એ જેને પસંદ કરે તે એને ભોગવે તેથી અહીં રમા એટલે લક્ષ્મીજી નીકળ્યાં ત્યારે એમને એક જણે ન રાખ્યાં પણ એમનો સ્વયંવર થયો. એ લક્ષ્મી બ્રહ્માનન્દરૂપ છે. તેના ભોક્તા કેવળ ભગવાન્ છે, બીજો કોઈ નહિ; તેથી લક્ષ્મીજીએ ભગવાન્ સિવાય બધા દોષવાળા છે એમ કહ્યું. એ આધિદૈવિક લક્ષ્મી ભગવાનને સ્વયંવરી. આધ્યાત્મિક અમૃત છે. ધેનુ વગેરે આધિભૌતિક છે. ધન્વન્તરિ સમુદ્રમાંથી પ્રકટ્યા તે અમૃતનો કુમ્ભ હાથમાં લાવ્યા. તેને વગર પૂછયે અસુરો લઈ ગયા; એનું કારણ શું? અમૃત સમુદ્રમાંથી નીકળે તેનો ખરો હકદાર સમુદ્ર થાય તેથી બીજાને એ આપી શકે જો ભગવાન્ એ આપે તો. જેમ રસોઈ કરનારને પીરસવાના ફળ રૂપ અતિથિસત્કારનું ફળ મળતું નથી તેમ એ અમૃત બીજાની સત્તાનું હોવાથી ભગવાન આપે તો પણ એણે આપ્યું ન ગણાય. ભગવાને એ આપ્યું નથી એવું જો દેવોના મનમાં થાય તો ભગવાનનો ઉપકાર તેમના હૃદયમાં ન રહે. દેવોના દુર્ભાવને જાણી અમૃત પોતાનું અભય રૂપ શ્રેષ્ઠ ફળ તેમને આપે. એ બધું ન થાય અને અમૃત ભગવાનની કૃપાથી જ મળે એવો દેવોના મનમાં નિશ્ચય કરાવવામાટે અસુરો અમૃતના કળશને હરી ગયા. ભગવાન્ યુક્તિવડે એને તેમની પાસેથી ન છોડાવે ત્યાં સુધી દેવોને એ ન જ મળે. તેથી ભગવાને મોહિનીરૂપ ધારણ કર્યું અને એનાવડે દૈત્યોને મોહમાં મગ્ન કરીને દેવોને એ અમૃત આપ્યું. એટલે ભગવાનનો એમાં અસાધારણ ઉપકાર દેવ ઉપર થયો. ભગવાન્ સમુદ્રના જમાઈ થાય તેથી પણ ભગવાન્ સમુદ્રની સત્તાથી પણ અમૃત આપવાને યોગ્ય જ છે. એ અમૃત પીવાનો અધિકાર દેવોનો હતો તેથી ભગવાને એ દેવોને આપ્યું. તેમ જ વારુણી મદિરા સમુદ્રમાંથી નીકળી તે ભગવાને દૈત્યોને આપી કારણ કે એમાં એનો અધિકાર મુખ્ય હતો. આથી એ સિદ્ધ થયું કે દાન અધિકાર પ્રમાણે થાય. રાહુ દેવની પક્તિમાં બેસીને અમૃતપાન કરી ગયો. ભગવાને એનું માથું ઉડાવી દીધું. એ માત્ર એટલો જ મસ્તકરૂપે અમર થયો. એને બ્રહ્માજીએ ગ્રહ બનાવ્યો. અમૃતપાનથી એ દેવપક્તિમાં આવ્યો. અમૃત સુખરૂપ છે પણ એ ભગવાન્ આપે તો જ. અમૃત ક્ષયિષ્ણુ ન હોય તો જ સુખરૂપ થાય છે. એ અક્ષયરૂપ અમૃત કર્ણદ્વારા હૃદયમાં જાય અને હૃદયથી બહાર પ્રકટ થાય ત્યારે અક્ષય થાય છે. ભગવાનના ગુણને ભકતદ્વારા શ્રવણ કરી એને હૃદયમાં દાખલ કરે અને હૃદયના તાપથી એ ભગવાન્ હૃદયથી બહાર પ્રકટી

દર્શન દે ત્યારે એ દર્શન કરનાર જીવ ભગવાનની લીલામાં પ્રવેશ કરે છે. દેવોને આપેલ અમૃતનું પાન કર્યા પછી એ ગર્વ કરાવે અને ભગવાનને ભુલાવે તો તેથી દેવલોકથી પાત થાય છે માટે ભક્તને માટે તો શ્રવણામૃત જ શ્રેષ્ઠ છે. દેવોને અમૃત મળ્યા પછી એ હારી ન જવા જોઈએ. હારે તો અમૃતનું ફળ મળ્યું ન ગણાય. તેથી બલિરાજા આ મન્વન્તરમાં દેવોને જીતી ન શકયો. આ પ્રમાણે દશ અધ્યાયથી સમ્પત્તિમાં દાન કરવાની વાત કહેવામાં આવી.

હવે નવ અધ્યાયથી **'સ્વોકતનિર્વહણ'** નામનું **'ત્રીજાું પ્રકરણ'** કહેવામાં આવે છે પોતે બોલેલું પાળવું એ ત્રીજા ધર્મ છે. આ પ્રકરણનો અર્થ પણ એ જ છે. સમ્પત્તિ હોય તો આપવું એ પક્ષ તો પ્રથમ કહ્યો પરન્તુ એવો પણ પક્ષ છે કે ગમે તે સ્થિતિમાં પણ માણસ જો ચિત્ત સ્થિર હોય તો દાન આપી શકે. આ ધર્મનો પ્રવર્તક બલિરાજા છે. તેમાં એક અધ્યાયથી દાતા અને દાન નું સામર્થ્ય બતાવે છે. ભગવાને યાચના કરી એ ત્રણ અધ્યાયથી કહેવામાં આવ્યું. એક અધ્યાયથી ભગવાને વામનરૂપવડે યાચના કરી એ કહેવામાં આવ્યું. એક અધ્યાયથી બલિરાજાએ દાન આપ્યું એ વાત કહી. એ દાન પૂર્ણ ન અપાયાથી એને પ્રતિબંધ થયાનું એક અધ્યાયથી કહ્યું. એક અધ્યાયથી પ્રતિજ્ઞાપૂર્ણ થતાં ભગવાન્ એને વર આપે છે એમ કહ્યું. એક અધ્યાયથી એને સુતળમાં સ્થાપિત કર્યો. આમ નવ અધ્યાયથી સાધન ફળ સહિત **'સત્યવાકયરૂપ'**સદ્ધર્મ કહ્યો. દાન કરનાર બલિ રાજસ છે. દાન બીજાનું અનિષ્ટ કરનાર હોઈને તામસ છે. અવતાર કપટવાળો હોઈને તામસ છે. યાચના રાજસ છે; વચન કહ્યાં તે તામસ, આમ છ અધ્યાય થયા. દાન સાત્ત્વિક, પ્રતિબન્ધ તામસ, કીર્તિનમાટે સાહસ એ રાજસ ભાવ છે. સમજીને દાન કરે તો સુખ થાય, વગર સમજ્યે દાન કરે તો દુઃખ થાય એ દાન કરનારે સમજવાનું છે. એકને બધું આપવું એ શ્રેષ્ઠ છે. એ બલિએ કર્યુ તે 'સદ્ધર્મ' કહેવાય. આત્મનિવેદન એ મુખ્ય દાન છે. એનો નિર્વાહક પ્રભુ છે. લક્ષ્મીનું દાન મધ્યમ છે. આપત્તિ હોય તો શરણે જવું એ એનાથી પણ ઊતરતું છે. એમ સદ્ધર્મનો નિર્ધાર કરી આપણી સર્વ વસ્તુ જે શ્રેષ્ઠ હોય તે ભગવાને અર્પણ કરવી. પ્રભુની ઈચ્છાથી એ ભકતને પણ આપી શકાય. ''આ કૃષ્ણનું છે તે હું એને આપું છું'' એમ કહી આત્મા સહિત સર્વ કૃષ્ણને અર્પણ કરવું એ ત્રીજા પ્રકરણનો સાર છે. ભગવાન્ પોતાના જીવને જે આજ્ઞા કરે તે પ્રમાણે દેહાભિમાન છોડી કરવું એને અનુમોદન આપવું એ આ પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે. ઉપર કહેલાં ત્રણે પ્રકરણોનો અર્થ ભગવાન્ મત્સ્ય જાણે છે, બીજો કોઈ જાણતો નથી. સપ્ત મનુને માટે મત્સ્યાવતાર થયો છે. સદ્ધર્મના આદર અને આચાર થી જ વાસનાનો ક્ષય થાય છે. વાસના દૂર કરવાનો બીજો કોઈ ઉપાય જ નથી એ બતાવવાને મત્સ્યાવતાર છે તેથી એમણે

વેદનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. આ પ્રમાણે ભગવાને બતાવેલા સદ્ધર્મનું આચરણ કરે તો બધી વાસના નષ્ટ થાય એ કહેવાનો સાર છે. એ આ સ્કન્ધના છેલ્લા ૨૪મા અધ્યાયમાં બતાવ્યું છે. આ ચોથું નિર્ગુણ પ્રકરણ એક અધ્યાયનું મળી ૨૪ અધ્યાયનો સ્કન્ધ પૂર્ણ થયો.

પહેલું હરિસ્મરણ પ્રકરણ

અધ્યાય ૧

સ્વાયમ્ભુવ વગેરે ચાર મનુની કથા

સ્વાયંભુવસ્યેહ ગુરો વંશોઽયં વિસ્તરાચ્છ્રુતઃ ।।
યત્ર વિશ્વસૃજાં સર્ગો મનૂનન્યાન્વદસ્વ નઃ ।।૧।।

રાજાએ પૂછ્યું : હે ગુરો! આપે જે સ્વાયમ્ભુવ મનુનો વંશ વિસ્તારથી કહ્યો તે મેં સાંભળ્યો જેમાં મરીચિ આદિ પ્રજાપતિઓથી મનુની કન્યાઓમાં પુત્રો થયેલા. હવે બીજા મનુઓના વંશની કથા અમને કહો ।।૧।।

જ્યાં-જ્યાં ભગવાનનો જન્મ થયો હોય તેમજ જ્ઞાની મહાત્મા પુરુષોએ એવા મહાન ભગવાનનાં કર્મ ગાયાં હોય તે સાંભળવાને અમે તત્પર હોવાથી અમને આપ એ ભગવચ્ચરિત્રો કહો ।।૨।।

હે બ્રહ્મન્! વિશ્વભાવન ભગવાને વીતેલાં મન્વન્તરોમાં જે-જે લીલાઓ કરી છે વર્તમાન મન્વન્તરોમાં જે કરી રહ્યા છે અને આગામી મન્વન્તરોમાં જે કરશે તે બધું અમને શ્રવણ કરાવો ।।૩।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : આ કલ્પના સ્વાયમ્ભુવ વગેરે છ મન્વન્તર વીતી ગયા. એમાંથી પહેલાં મન્વન્તરનું વર્ણન મેં કરી દીધું; એમાં જ દેવતા વગેરેની ઉત્પત્તિ થઈ હતી ।।૪।।

એ સ્વાયમ્ભુવ મનુની પુત્રી આકૂતિ અને દેવહૂતિ નામની બે પુત્રીઓમાં ધર્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામાટે ભગવાન્ એના પુત્ર થયા છે. આકૂતિમાં યજ્ઞમૂર્તિ થયા તેમણે ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો અને દેવહૂતિમાં કપિલદેવજી થયા જેમણે સાંખ્ય જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો ।।૫।।

(તૃતીય સ્કન્ધમાં)ભગવાન્ કપિલનું આખ્યાન તમને પહેલાં કહ્યું. હે કુરુદ્વહ! હવે ભગવાન્ યજ્ઞપુરુષે શું ચરિત્ર કર્યું એ હું તમને કહીશ ।।૬।।

શતરૂપાના પતિ સ્વાયમ્ભુવ મનુએ કામભોગથી વૈરાગ્ય પામીને રાજ્યાસનનો ત્યાગ કર્યો અને પોતાની સ્ત્રીને સાથે લઈને વનમાં તપશ્ચર્યા કરવામાટે ગયા ॥૭॥

એક પગથી પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરીને સુનન્દા નામની નદીના કિનારા ઉપર સો વર્ષ સુધી ઘોર તપ કર્યું. તપ કરતી વખતે તે રોજ આ પ્રમાણે ભગવાનની સ્તુતિ કરતા ॥૮॥

મનુજી કહેતા : વિશ્વને જે ચેતન આપે છે પણ વિશ્વ જેને ચેતન આપી શકતું નથી, આ વિશ્વ ઊંઘે છે ત્યારે પણ જે જાગે છે અને જેને આ જગત્ જાણતું નથી પણ જે જગતને જાણે છે તે જ પરમાત્મા છે ॥૯॥

આ જગતમાં જે કાંઈ સ્થાવર જંગમ પદાર્થ છે તે બધું પરમાત્માના આવેશથી સત્તા અને ચેતના વાળું છે તેથી એણે આપેલી વસ્તુને પ્રસાદના ભાવથી ગ્રહણ કરી એનાથી નિર્વાહ કરે, કોઈના ધનની સ્પૃહા કરે નહિ ॥૧૦॥

જે આપણને જુએ છે પણ જેને આપણે જોઈ શકતા નથી અને જેનું જ્ઞાન કોઈ પ્રકારે નાશ પામતું નથી તે પ્રાણીમાત્રના આધારરૂપ છે તે દેવરૂપ અસંગ પુરુષનું બધા આરાધન કરો, ભજન કરો ॥૧૧॥

જેને આદિ, અન્ત કે મધ્ય નથી, જેને સ્વ કે પર નથી, અન્દર કે બહાર એવો ભેદ નથી, પરન્તુ વિશ્વના આદિ, અન્ત અને મધ્ય, અન્દર અને બહાર, સ્વ અને પર વગેરે ભેદ જેનાથી થાય છે તે સત્યરૂપ બ્રહ્મ પૂર્ણરૂપે છે ॥૧૨॥

વિશ્વ જેનું શરીર છે, જેનાં બહુ નામ છે, જેની સર્વની ઉપર સત્તા છે, જે સત્યસ્વરૂપ છે, જે સ્વયમ્પ્રકાશરૂપ છે, જે અજન્મા અને અનાદિ છે તે જ સર્વભવનસમર્થ આત્મશક્તિવડે આ જગતના જન્મ આદિને ધારણ કરે છે અને વિદ્યાવડે માયા શક્તિને દૂર કરી નિશ્ચેષ્ટ રહે છે ॥૧૩॥

તેથી જ ઋષિમુનિઓ નૈષ્કર્મ્યસ્થિતિ અર્થાત્ બ્રહ્મ સાથે એકતા પ્રાપ્ત કરવામાટે પહેલાં કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન કરે છે. ઘણું કરીને કર્મ કરનારો પુરુષ જ અન્તમાં નિષ્ક્રિય બની જઈ કર્મોનાં બંધનમાંથી મુકત થઈ શકે છે ॥૧૪॥

આમ તો ભગવાન્ પણ કર્મ કરે છે છતાં એ એમાં બંધાતા નથી કેમકે એ આત્માના લાભથી પૂર્ણકામ છે. ભગવાનને જેઓ અનુસરે તેઓ પણ સંસારનાં બંધનમાં બંધાતા નથી ॥૧૫॥

ભગવાન્ કર્મની ચેષ્ટા કરે છે છતાં પોતાના સ્વરૂપને જાણનાર હોવાથી નિરભિમાન છે, નિરભિલાષ છે; અને કોઈ પ્રેરણા કરી શકતો નથી. એ પોતે જે કરે છે તે લોકને

શીખવવામાટે કરે છે. પોતાના માર્ગને છોડતા નથી. એવા સમગ્ર ધર્મના પોષક પ્રભુને હું શરણે જાઉં છું ।।૧૬।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : સ્વાયમ્ભુવ મનુ એ પ્રમાણે સમાધિમાં મન્ત્રમય ઉપનિષદ્ સ્વરૂપ શ્રુતિનો પાઠ કરી રહ્યા હતા. એ જોઈને અસુરો અને રાક્ષસો ભૂખના માર્યા એમને ખાવામાટે એનાઉપરતૂટીપડ્યા ।।૧૭।।

ખાવાના નિશ્ચયવાળા અસુરોને જોઈને યામ નામના પોતાના પુત્રો દેવો એ જ વખતે થયા તેઓની સાથે ત્યાં સર્વત્ર ફરતા યજ્ઞ ભગવાન્ આવ્યા અને અસુરોને મારીને સ્વર્ગનું રાજ્ય કરવા લાગ્યા ।।૧૮।।

અગ્નિના પુત્ર સ્વારોચિષ એ બીજા મનુ થયા. દ્યુમાન, સુષેણ, રોચિષ્માન વગેરે એના પુત્રો થયા ।।૧૯।।

એના વખતમાં રોચન નામના ઈન્દ્ર હતા. તુષિત દેવ થયા, ઊર્જસ્તમ્ભ આદિ બ્રહ્મને કહેનાર સાત ઋષિઓ હતા ।।૨૦।।

એ મન્વન્તરમાં વેદશિરા ઋષિની તુષિતા નામની પત્નીમાં વિભુ નામે અવતાર ભગવાને લીધો. તે અત્યન્ત પ્રસિદ્ધ થયા ।।૨૧।।

અઠયાસી હજાર મુનિઓ જે વ્રત ધારણ કરનાર હતા તે બધા બ્રહ્મચારી એવા વિભુના વ્રતનું અનુશીલન કરવા લાગ્યા ।।૨૨।।

પ્રિયવ્રતનો ઉત્તમ નામનો પુત્ર એ ત્રીજો મનુ થયો. હે નૃપ! પવન, સૃંજય અને યજ્ઞ, હોતા વગેરે એના પુત્રો થયા ।।૨૩।।

વસિષ્ઠના પ્રમદ આદિ સાત પુત્રો એ મન્વન્તરમાં ઋષિઓ થયા. સત્ય, વેદશ્રુત અને ભદ્ર આદિ દેવો થયા. અને સત્યજિત્ નામના ઈન્દ્ર થયા ।।૨૪।।

એ સમયે ધર્મની સૂનૃતા નામની સ્ત્રીમાં સત્યવ્રત આદિ દેવની સાથે ભગવાન્ સત્યસેન નામે પુરુષોત્તમ થયા ।।૨૫।।

તેણે સત્યજિત્ નામના ઈન્દ્રની સાથે મૈત્રી કરી ખોટું બોલનાર તથા આચરણ કરનાર, ભૂતનો દ્રોહ કરનાર એવા યક્ષ રાક્ષસોને માર્યા ।।૨૬।।

ઉત્તમનો ભાઈ તામસ તે ચોથો મનુ થયો. પૃથુ, ખ્યાતિ, નર, કેતુ વગેરે એના દશ પુત્રો થયા ।।૨૭।।

સત્યક, હરિ, વીર વગેરે દેવો થયા. ત્રિશિખ નામના ઈન્દ્ર થયા. એ તામસ મન્વન્તરમાં જ્યોતિર્ધામ આદિ સપ્તર્ષિ થયા ।।૨૮।।

હે રાજન્! વિધૃતિના પુત્રો વૈધૃતિઓ નામના બીજા પણ દેવો થયા. કાલે કરીને નાશ પામેલા વેદને પોતાના તેજવડે ધારણ કર્યા તેથી એ 'વૈધૃતિ' કહેવાયા ।।૨૯।।

આ મન્વન્તરમાં હરિમેધાની ઋષિની હરિણી નામની સ્ત્રીમાં હરિ નામના ભગવાનનો અવતાર થયો તે હરિ ભગવાને, ઝૂડ નામના જલચરે ગજેન્દ્રને તળાવમાં પકડ્યો હતો તે ઝૂડના મુખથી ગજેન્દ્રને છોડાવ્યો હતો ।।૩૦।।

રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું : હે બાદરાયણિ! હરિ ભગવાને ઝૂડના મોઢામાંથી ગજેન્દ્રને છોડાવ્યો એ કથા આપની પાસેથી અમે સાંભળવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ ।।૩૧।।

જ્યાં-જ્યાં ઉત્તમ કીર્તિવાળા ભગવાનનું ગાન થાય છે ત્યાં-ત્યાં એ ભગવાનની કથામાં મોટું પુણ્ય રહેલું હોય છે. એ પુણ્ય ધન આપનાર છે, કલ્યાણ કરનાર છે અને માંગલિક છે ।।૩૨।।

પરીક્ષિતૈવં સ તુ બાદરાયણિઃ પ્રાયોપવિષ્ટેન કથાસુ ચોદિતઃ ।।
ઉવાચ વિપ્રાઃ પ્રતિનન્દ્ય પાર્થિવં મુદા મુનીનાં સદસિ સ્મ શૃણ્વતામ્ ।।૩૩।।

સૂત પૌરાણિકે શૌનિકાદિકને કહ્યું:હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! રાજા પરીક્ષિત આમરણ અનશન કરી કથા સાંભળવામાટે જ બેઠા હતા. તેમણે જ્યારે શ્રીશુકદેવજી મહારાજને આ પ્રમાણે કથા કહેવામાટે પ્રેરણા કરી ત્યારે તેમને ઘણો આનન્દ થયો અને પ્રેમથી પરીક્ષિતનું અભિનન્દન કરી મુનિઓની ભરી સભામાં કહેવા લાગ્યા ।।૩૩।।

ઇતિ શ્રીભાગવત અષ્ટમસ્કન્ધમાં (પહેલાં હરિસ્મરણ નામના પ્રકરણનો) ''સ્વાયમ્ભુવ વગેરે ચાર મનુની કથા''નામનો પહેલો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

કથાકારો! શ્રીમહાપ્રભુની આજ્ઞા સાંભળો!!!
''પ્રાણ કંઠે આવી ગયા હોય તોય ભાગવત કથાના નિમિત્તે દક્ષિણા ન લેવી''
ભગવત્કથા એ તો દિવ્ય આરાધના છે, લૌકિક આજીવિકા-ધંધો નહીં.

અધ્યાય ૨

ગજેન્દ્રને જલમાં ઝૂડે પકડ્યો ત્યારે એ ભગવાનને શરણે ગયો

વિશેષ : ચોથા મન્વન્તરમાં ગજેન્દ્રમોક્ષની કથા છે તે બીજા અધ્યાયથી ત્રણ અધ્યાયો કહેવામાં આવે છે. ગજેન્દ્ર હાથણીઓ સાથે ક્રીડા કરતો જળ પીવા તળાવમાં આવે છે ત્યાં

દૈવયોગે ઝૂડ એના પગને પકડે છે ત્યારે ગજેન્દ્ર ભગવાનને યાદ કરે છે એટલી વાત આ બીજા અધ્યાયમાં આવે છે.

આસીદ્ ગિરિવરો રાજન્ ત્રિકૂટ ઈતિ વિશ્રુતઃ ।।
ક્ષીરોદેનાવૃતઃ શ્રીમાન્યોજનાયુતમુચ્છ્રિતઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યાઃત્રિકૂટ નામનો એક શોભાયમાન પ્રસિદ્ધ પર્વતશ્રેષ્ઠ છે જેને ફરતો ક્ષીરસાગર છે; એ દશ હજાર યોજન ઊંચો છે ।।૧।।

એની લંબાઈ અને પહોળાઈ પણ ચોતરફ એટલી જ હતી. એને ત્રણ શિખરો છે જેમાં એક રૂપાનું, બીજું લોઢાનું અને ત્રીજું સોનાનું છે. એને પણ ચોતરફ સમુદ્ર હોવાથી એમાં એના કિરણ પડે છે તેથી સમુદ્ર, આકાશ અને દિશાઓની શોભામાં વધારો થાય છે ।।૨।।

દિશાઓને બીજી ધાતુઓ તથા રત્નો થી પ્રકાશ આપતો અને અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો લતાઓ ગુચ્છો તથા જળઝરણાંના ખડખડાટ વડે એ શોભી રહ્યોછે ।।૩।।

ચારે તરફ જળના તરંગોથી ધોવાતા હોવાથી એના પર્વતો સ્વચ્છ દેખાય છે. તેઓ લીલાવર્ણવાળા મરતકમણિના પ્રભાવથી પૃથ્વીને શ્યામતા આપે છે ।।૪।।

એ પર્વતની કન્દરાઓમાં નાગ, કિન્નરો, અપ્સરાઓ, ગન્ધર્વો, વિદ્યાધરો, સિદ્ધો, ચારણો વગેરે ક્રીડા કરે છે ।।૫।।

કન્દરામાં સિદ્ધચરણો જે ગાન કરે છે તેના નાદને સાંભળીને અસહન શક્તિવાળા સિંહો બીજા સિંહની ગર્જનાની કલ્પના કરીને સાચી ગર્જનાકરેછે ।।૬।।

એની તળેટીમાં અનેક પ્રકારનાં અરણ્યપશુઓનો સમુદાય વસે છે. ત્યાંનાં વિચિત્ર વૃક્ષો ઉપર સુન્દર કંઠવાળાં દેવોના બગીચાનાં પક્ષીઓ મધુર કંઠે કલરવ કરી રહ્યા છે ।।૭।।

નદીઓ, તળાવો વગેરે સ્વચ્છ જળાશયોમાં કાંઠા પણ છે તેમાંથી પવન તથા જળ પણ સુગન્ધવાળું થાય છે ।।૮।।

એ પર્વતની તળેટીમાં ભગવત્પ્રેમી મહાત્મા વરુણનું ઋતુમાન નામનું ઉપવન આવેલું છે. તેમાં દેવાંગનાઓ ક્રીડા કરે છે ।।૯।।

તેમાં ચોતરફ દિવ્ય વૃક્ષો શોભે છે જેમાં ફળો અને ફૂલો સદા પુષ્કળ પ્રમાણમાં હોય છે. તે ઉદ્યાનમાં મન્દાર, પારિજાત, ગુલાબ, અશોક, ચમ્પો, જાતજાતના આમ્બા, રાયણ, ફણસ, બીજા આમ્બાની જાતનાં આમળાં, સોપારી, નાળિયેર,

ખજૂર, બીજોરાં, મહુડાં, સાજડ, તાડ, તમાલ, આસોંદ, અર્જુન, અરીઠાં, ઉમ્બરા, પીપર, વડ, ખાખરો, ચન્દન, લીમડા, કોવિદાર, સરલ દેવદાર, દ્રાક્ષ, શેરડી, કેળ, જામ્બુ, બોર, રુદ્રાક્ષ, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, બીલી, કોઠ, જમ્બીર, ભિલામા વગેરે ઝૂમી રહ્યાંછે. એક મોટા સરોવરમાં સોનેરી કમળોની શોભા ખૂબછે ।।૧૦-૧૪।।

કુમુદ, ઉત્પલ, કહ્લાર, શતપત્ર વગેરેની અનોખી શોભાથી એ સુન્દર દેખાય છે. મદોન્મત્ત ભમરા ગુઞ્જારવ કરે છે. મધુર કંઠવાળાં પક્ષીઓ ત્યાં કલરવ કરી રહ્યાં હોય છે ।।૧૫।।

એમાં હંસ, કારંડવ વગેરે ઘણાં પક્ષી છે. ચકવા, સારસ, જલકૂકડી, બપૈયા વગેરેના મધુર સ્વરથી એ ગાજી રહેલું છે ।।૧૬।।

મચ્છ, કાચબા વગેરેના ફેરવાથી પદ્મનો પરાગ પાણી ઉપર ફેલાઈ જાય છે. કદમ્બ, વેતસ, નલ અને નીપ વગેરે વૃક્ષોથી તે ઘેરાયેલું છે ।।૧૭।।

કુન્દ, કુરબક, અશોક, શિરીષ, મલ્લિકા, ઈંગુદ, કુબ્જક, સ્વર્ણયૂથી તેમ જ નાગ, પુન્નાગ અને જૂઈનાં વૃક્ષથી શોભે છે ।।૧૮।।

જૂઈ, માલતી અને શતપત્ર કમળ, માધવી, મોગરો અને નિત્યનાં તથા ૠતુવિકાસી પુષ્પોનાં વૃક્ષોથી એ જલાશય શોભાયમાન હતું ।।૧૯।।

એક દિવસે પર્વતમાં વનમાં હાથણીઓની સાથે ફરતો એના યૂથનો નાયક હાથી કાંટાવાળાં ઝાડોનો તથા શબ્દ કરતા વેણુવાળા વિશાળ પ્રદેશને નુકશાન કરતો-કરતો ત્યાં એ તળાવે આવ્યો ।।૨૦।।

એ હાથીની ગન્ધ માત્રથી સિંહો, હાથીઓ, વાઘો, ગેંડાઓ, શરભ અને ચમરી ગાય તથા મોટા સર્પો, પશુઓ વગેરે ભયથી પલાયન કરી જતા ।।૨૧।।

દીપડા, સૂવર, પાડા, રોઝ, વાંદરાં અને બીજાં નાનાં પ્રાણીઓ જેવાં કે હરણ, સસલાં વગેરે એ હાથીના અનુગ્રહથી વગર બીકે ત્યાં ફર્યા કરતા હતા ।।૨૨।।

મધ્યાહ્નના સૂર્યના તાપથી એ હાથી તપી ગયો હતો. એની સાથે હાથીઓ તથા હાથણીઓ હતી, મદ જરતાં નાનાં બચ્ચાં પણ સાથે હતાં. એની સાથે ચાલતો પોતાના ગૌરવથી પર્વતને કમ્પાવતો અને મદની ઉપર તૂટી પડતા ભમરોઓથી સેવાયેલો એ હાથી ત્યાં તળાવે આવ્યો ।।૨૩।।

કમળના રેણુથી વ્યાપ્ત થયેલ પવનને દૂરથી સૂંઘતો-સૂંઘતો મદમાં નેત્રને ચપલ કરતો એ હાથી, પોતાનાં ગોઠિયાં, તૃષાથી પીડાતાં બીજાં હાથી-હાથણીઓ ની સાથે

સરોવર પાસે જલદી આવી પહોંચ્યો ।।૨૪।।

એણે એ તળાવમાં પ્રવેશ કર્યો અને સોનાના કમળની રજથી સુગન્ધવાળું અમૃત સરખું જળ પૂર્ણ તૃપ્તિથી એણે પીધું. પછી પોતાની સૂંઢમાં જળ ભરી પોતાના શરીરને સિંચન કરીને એ પોતે પોતાનો તાપ તથા થાક ઉતારીને તૈયાર થઈ ગયો।।૨૫।।

પછી જેમ કોઈ ગૃહસ્થ પોતાની સાથે આવેલાંનો સત્કાર કરે તેમ તે પોતાની સૂંઢમાં જળ ભરીને બચ્ચાંઓને અને હાથણીઓને સ્નાન કરાવવા લાગ્યો તથા તેમને જળ પાવા લાગ્યો. હાથીનાં બચ્ચાંને તેમજ હાથણીઓને જળ છાંટવા લાગ્યો એમાં ભગવાનની માયાવડે મોહિત તે બિચારાને આવી પડનારા દુઃખનો ખ્યાલ સુદ્ધાં ન આવ્યો ।।૨૬।।

હાથી હાથણીઓને જળ સિંચન કરતો હતો એટલામાં પ્રારબ્ધે પ્રેરેલો ઝૂડ નામનો મહા બળવાન જળચર પ્રાણી જળમાં રહેલો હતો તેણે પાણીને ડોળતા હાથીની ઉપર કોપ કર્યો અને એને પગમાંથી પકડ્યો. અકસ્માત આવી પડેલી આફતમાંથી ઊગરવા બળવાન ગજેન્દ્રે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો પરન્તુ છોડાવી શકયો નહિ ।।૨૭।।

જ્યારે હાથણીઓએ જાણ્યું કે કોઈ બળવાન જાનવર હાથીને જળમાં ખેંચી જાય છે ત્યારે બિચારી ગરીબડી બની ગઈ અને આક્રોશ કરવા લાગી. એની પાછળ આવનારા બીજા હાથીઓએ મહેનત કરી છતાં જ્યારે એ યૂથપતિને છોડાવી શકયા નહિ ત્યારે દીન બની ગયા ।।૨૮।।

હે મહીપતે! હવે ગ્રાહ અને ગજેન્દ્ર નું યુદ્ધ ચાલ્યું. ગ્રાહ અન્દર લઈ જાય અને હાથી એને બહાર ખેંચી કાઢે. એમ કરતાં-કરતાં એક હજાર વર્ષ થઈ ગયાં તો પણ એ એક બીજા થાકયા નહિ. આ જોઈને દેવોને પણ આશ્ચર્ય થયું ।।૨૯।।

એમ યુદ્ધ ઘણા કાળ સુધી ચાલવાથી ગજેન્દ્રનું મનનું, શરીરનું અને ઈન્દ્રિયોનું બળ ક્ષીણ થયું અને ગ્રાહ તો જલચર હોવાથી તેના બળમાં વધારો થયો તેથી એ ગજેન્દ્રને જળમાં વધારે જોરથી ખેંચવા લાગ્યો ।।૩૦।।

જ્યારે ગજેન્દ્ર દુઃખ પામવા લાગ્યો અને પ્રાણસંકટને પહોંચી વળવાને સમર્થ ન થયો. ગ્રાહથી પોતાને કેમ છુટવું એમ ધ્યાન કરવા લાગ્યો ત્યારે એને બુદ્ધિમાં આ પ્રમાણે સ્ફૂરણા થઈ ।।૩૧।।

‘‘અરે! મને દુઃખી જોઈને આ હાથીઓ જે મારા સગા છે તેમણે મને છોડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ એ છોડાવી શકયા નહિ તો આ હાથણીઓ મને કયાંથી બચાવી

શકે? તેથી બધાનું અવલમ્બન છોડી વિધિના બંધનથી બંધાયેલો એવો હું જે બધા (બ્રહ્માદિ) ને રક્ષણ કરનાર છે તેને શરણે જાઉં ।।૩૨।।

યઃ કશ્ચનેશો બલિનોડન્તકોરગાત્ પ્રચંડવેગાદભિધાવતો ભૃશમ્।
ભીતં પ્રપન્નં પરિપાતિ યદ્ભયાન્ મૃત્યુઃ પ્રધાવત્યરણં તમીમહિ ।।૩૩।।

એ સર્વનો ઈશ્વર છે. બળવાન કાળરૂપી સર્પ જે સર્વની પાછળ અત્યન્ત વેગથી દોડે છે તેના ભયથી જેઓ ઈશ્વરને શરણે આવે છે તેને એ છોડાવે છે. કાળરૂપી મૃત્યુ પણ જેનાથી ભય પામે છે તેવા ઈશ્વરને રક્ષક જાણી એને શરણે જઈએ'' ।।૩૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત અષ્ટમસ્કન્ધમાં(પહેલા હરિસ્મરણ નામના પ્રકરણમાં)
''ગજેન્દ્રને જલમાં ઝૂડે પકડ્યો ત્યારે એ ભગવાનને શરણે ગયો''
નામનો બીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ઈદં નામાત્મકં ભગવતો રૂપં તત્ સ્વવિક્રેતરી વિક્રયાતિરિક્તં ફલં ન પ્રયચ્છતિ
ભગવાનના નામાત્મકસ્વરૂપ ભાગવતને(કથાદક્ષિણા, પોથીભેટ વગેરે રીતે) જે વેચે છે તેને તેના વેચાણના બદલામાં મળતાં દાન-દક્ષિણાથી વધુ બીજું કંઈ પણ આધ્યાત્મિક કે આધિદૈવિક ફળ મળતું નથી. **(શ્રીમહાપ્રભુજી)**

અધ્યાય ૩
ગજેન્દ્રે સ્તુતિ કરી ત્યારે
પ્રભુએ એનો અને ગ્રાહનો કરેલો ઉદ્ધાર

વિશેષ : ગજેન્દ્રની સ્તુતિ સાંભળી ભગવાન્ ત્યાં પધાર્યા અને ગજેન્દ્રનો ઉદ્ધાર કર્યો તથા ગ્રાહનો દેવલ મુનિના શાપથી ઉદ્ધાર કર્યો એ વાત આ ત્રીજા અધ્યાયમાં આવશે.

એવં વ્યવસિતો બુદ્ધ્યા સમાધાય મનો હૃદિ ।।
જજાપ પરમં જાપ્યં પ્રાગ્જન્મન્યનુશિક્ષિતમ્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એ પ્રમાણે ગજેન્દ્રે બુદ્ધિથી નિશ્ચય કરીને મનને હૃદયમાં સ્થિર કર્યું અને પૂર્વ જન્મમાં શીખેલ શ્રેષ્ઠ સ્તોત્રના જપ દ્વારા ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. ।।૧।।

ગજેન્દ્ર બોલ્યો : આ જગત્ જેનાવડે ચેતનાત્મક થાય છે તે ભગવાનને હું નમું છું. એ જ પુરુષરૂપ છે. બીજરૂપ છે અને પરેશ છે; એ ભગવાનનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ ।।૨।।

જેમાં આ જગત્ રહે છે, જેનાથી આ જગત્ થાય છે, જે કારણવડે આ થાય છે અને જે રૂપ આ બધું છે, જે આ અને બીજાથી જુદાં છે તે સ્વતન્ત્ર ભગવાનને હું શરણે જાઉં છું ।।૩।।

જે પોતાની ઈચ્છાશક્તિવડે કવચિત્ નામરૂપે પ્રકટ થતું તો કવચિત્ નામરૂપના ભેદ વગર સ્વરૂપમાં રહેતું તેવા કાર્ય કારણાત્મક જગતને જે નિત્યજ્ઞાનવડે સાક્ષીરૂપે જુએ છે. તે બધાનું મૂલ છે અને પોતાનું મૂલ પણ તે જ છે. કોઈ બીજું તેમનું મૂલ નથી. તે જ સમસ્ત કાર્ય અને કારણ થી અતીત પ્રભુ મારી રક્ષા કરે ।।૪।।

બધા લોક એના પાલકો અને એ લોકના કારણરૂપ ભૂતો કાળે કરીને નાશ પામે છે ત્યારે કેવળ ગહન અને ગમ્ભીર અન્ધકાર રહે છે. એ અન્ધકારથી પણ પર બિરાજનાર સમર્થ ભગવાન્ મારા રક્ષક હો ।।૫।।

જેની લીલાઓના રહસ્યને દેવો કે ઋષિઓ પણ જાણતા નથી તો જીવ તો એની પાસે જવાને કે તેનું વર્ણન કરવાને કેમ લાયક થઈ શકે? જેમ નવા વેશ કરનાર નટને કોઈ જાણી શકતું નથી તેમ જેનું દુઃખે કરીને પણ ન જણાય તેવું ચરિત્ર છે તે મારું રક્ષણ કરો ।।૬।।

જેમના પરમ મંગલમય સ્વરૂપનાં દર્શન કરવામાટે મહાત્મા લોકો સંસારની સમસ્ત આસક્તિઓનો પરિત્યાગ કરી દે છે અને વનમાં જઈને અખંડ બ્રહ્મચર્ય વગેરે અલૌકિક વ્રતોનું પાલન કરે છે તથા પોતાના આત્માને બધાના હૃદયમાં બિરાજમાન્ જોઈને સ્વાભાવિક રીતે જ બધાનું હિત કરે છે તે જ મુનિઓના સર્વસ્વ ભગવાન્ મારા સહાયક છે તે જ મારી ગતિ છે ।।૭।।

જેને જન્મ કે કર્મ નથી, નામ કે રૂપ નથી, ગુણ કે દોષ નથી, છતાં એ લોકની સૃષ્ટિ અને સંહાર કરવામાટે નામ-રૂપ, જન્મ-કર્મ અને ગુણ-દોષ પોતાની માયા શક્તિવડે સમયને અનુસરીને સ્વીકારે છે ।।૮।।

એ અનન્ત શક્તિવાળા પરમેશ્વર રૂપરહિત છે, બહુ રૂપવાળા છે એમનાં કર્મ અત્યન્ત આશ્ચર્યમય છે એમને મારા નમસ્કાર હો ।।૯।।

આત્મપ્રકાશરૂપ, સાક્ષીરૂપ, પરમાત્મરૂપ અને વાણી, મન અને ચિત્ત થી સુદૂર

એવા પ્રભુને મારા નમસ્કાર હો ।।૧૦।।

વિવેકી પુરુષ કર્મ-સન્ન્યાસ અથવા કર્મ-સમર્પણ દ્વારા પોતાનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ કરીને જેમને પ્રાપ્ત કરે છે તથા જે સ્વયં તો નિત્ય મુકત, પરમાનન્દ અને જ્ઞાન સ્વરૂપ છે જ પણ બીજાને કૈવલ્ય મુક્તિ દેવાનું સામર્થ્ય પણ કેવલ એમનામાં જ છે એવા પ્રભુને હું નમસ્કાર કરું છું ।।૧૧।।

જે સત્ત્વ, રજ, તમ આ ત્રણ ગુણોનો ધર્મ સ્વીકાર કરી ક્રમશઃ શાન્ત, ઘોર અને મૂઢ અવસ્થા પણ ધારણ કરે છે એ ભેદ રહિત, સમભાવથી સ્થિત, જ્ઞાનઘન પ્રભુને મારા નમસ્કાર હો ।।૧૨।।

હે પ્રભુ! આપ ક્ષેત્રજ્ઞ છો, સર્વના અધ્યક્ષ છો, સાક્ષી છો, પુરુષ અને જીવના પણ મૂળરૂપ છો, મૂળ પ્રકૃતિરૂપ પણ છો તેવા આપને મારાં નમન હો ।।૧૩।।

આપ સર્વ ઈન્દ્રિય ગુણના દૃષ્ટા છો, સમસ્ત પ્રતીતિના આધાર છો. અસત્ અહંકારાદિવડે છાયારૂપે દેખાઓ છો અને સત્પદાર્થના આભાસરૂપે દેખાઓ છો તેવા આપને મારા નમસ્કાર હો ।।૧૪।।

આપ બધાનું મૂલ કારણ છો, આપનું કારણ કોઈ નથી. અને આપ કારણ સ્વરૂપ હોવા છતાં આપમાં વિકાર યા પરિણામ થતું નથી તેથી આપ અનોખું કારણ છો, જેમ બધા નદી-ઝરણાં આદિનો પરમ આશ્રય સમુદ્ર છે તેમજ આપ સમસ્ત વેદ અને શાસ્ત્રોનું પરમ તાત્પર્ય છો. આપ મોક્ષસ્વરૂપ છો અને સમસ્ત ભકત આપનું જ શરણ સ્વીકારે છે. તેથી આપને હું નમસ્કાર કરું છું ।।૧૫।।

જેમ યજ્ઞના કાષ્ઠ અરણિમાં અગ્નિ ગુપ્ત રહે છે તેમજ આપે આપના જ્ઞાનને ગુણોની માયાથી ઢાંકી રાખ્યું છે. ગુણોમાં ક્ષોભ થતાં એ દ્વારા વિવિધ પ્રકારની સૃષ્ટિ રચવાનો આપ સંકલ્પ કરો છો. જે લોકો કર્મ-સન્ન્યાસ અથવા કર્મ-સમર્પણ દ્વારા આત્મતત્ત્વની ભાવના કરી વેદશાસ્ત્રોથી પર થઈ જાય છે એમના આત્માના રૂપમાં આપ સ્વયં જ પ્રકાશિત થઈ જાઓ છો. આપને હું નમસ્કાર કરું છું ।।૧૬।।

જેમ કોઈ દયાળુ પુરુષ જાળમાં સપડાયેલા પશુની જાળ કાપી નાખે તેવી જ રીતે આપ મારા જેવા શરણાગતોની ફાંસી કાપી નાખો છો. આપ નિત્ય મુકત છો, અત્યન્ત કરુણામય છો અને ભકતોનું કલ્યાણ કરવામાં આપ કયારેય આળસ કરતા નથી. બધાં પ્રાણીઓના હૃદયમાં પોતાના અંશદ્વારા અન્તરાત્માના રૂપમાં આપ પ્રાપ્ત થતા રહો છો. આપ સર્વ ઐશ્વર્યોથી પૂર્ણ અને અનન્ત છો. આપને હું

નમસ્કાર કરું છું ।।૧૭।।

દેહ, પુત્ર, ગુરુજન, ગૃહ, ધન, સ્વજન વગેરેમાં જેઓ આસક્ત છે તેમને એ ભગવાનની પ્રાપ્તિ અત્યન્ત કઠિન છે કારણ કે તે પોતે તો ગુણોની આસક્તિથી રહિત છે. જીવન્મુકત પુરુષો એને પોતાના હૃદયમાં ભાવનાથી ધારણ કરી શકે છે; તેવા જ્ઞાનરૂપ ઈશ્વરને મારા નમસ્કાર હો ।।૧૮।।

ચતુર્વર્ગની ઈચ્છાવાળા એમનું ભજન કરી ઈચ્છિત ગતિ મેળવી શકે છે એટલું જ નહિ પણ એ ભજનાર ભક્તિવડે નિત્ય દેહને પણ પ્રાપ્ત કરે છે. વળી અન્ય ઈચ્છિત પદાર્થો પણ ભગવાન્ એને આપે છે તેવા અત્યન્ત દયાળુ મારો મોક્ષકરો ।।૧૯।।

ભગવાનને શરણે જઈ જેઓ એક એને જ ભજનારા છે તેઓ ભગવાન્ પાસેથી કાંઈ પણ લેવાની ઈચ્છા કરતા નથી, પરન્તુ એમના અતિ અદ્ભુત ચરિત્રનું ગાન કરતા આનન્દ સમુદ્રમાં મગ્ન રહે છે; તેવા ભગવાનની હું સ્તુતિ કરું છું ।।૨૦।।

એ જ અક્ષર બ્રહ્મરૂપ તેમજ પર બ્રહ્મરૂપ છે. એ સ્પષ્ટ જણાતા નથી છતાં માણસ આધ્યાત્મિક યોગવડે એમની પાસે જઈ શકે છે. એ ઈન્દ્રિયની વૃત્તિથી ગ્રહણ થઈ શકતા નથી, અતિસૂક્ષ્મ છતાં પરિપૂર્ણ છે, આદિ અને અન્ત રહિત છે તેવા ભગવાનની હું સ્તુતિ કરું છું ।।૨૧।।

એમની તુચ્છ કલાથી અનેક નામ અને રૂપ ના ભેદભાવથી યુકત બ્રહ્માદિ દેવ, વેદ અને સ્થાવર જંગમ લોકો ઉત્પન્ન થયાછે ।।૨૨।।

જેમ અગ્નિમાંથી જ્વાળા નીકળે અને એમાં સમાય, જેમ સૂર્યમાંથી કિરણો બહાર પડે અને એમાં જ લય પામે તેમ બુદ્ધિ, મન, ઈન્દ્રિય અને દેહ આદિનો પ્રવાહ ભગવાન્માંથી પેદા થાય છે અને ભગવાન્માં જ પાછો સમાપ્ત થાય છે તે ભગવાન્ સર્વોત્કર્ષવડે શોભો ।।૨૩।।

જે ભગવાન્ દેવ, અસુર, મનુષ્ય, પશુ, સ્ત્રી, નપુંસક, પુરુષ, જીવ વગેરે નથી, જે ગુણ કે કર્મ નથી, જે સત્ કે અસત્ નથી; બધું નિષેધ કરતાં જે રહે તે એ પોતે છે. એ જ સર્વનો આશ્રય છે. તે ભગવાનનો જય હો ।।૨૪।।

હું ગ્રાહથી મુકત થઈને જીવવાની ઈચ્છા કરતો નથી; અન્દર અને બહારથી અજ્ઞાનવડે આચ્છાદિત આ હાથીના શરીરથી મારે શું કરવાનું છે? પરન્તુ કાળે કરીને પણ જેનો નાશ નથી તેવા આત્માને ઢાંકનાર આવરણથી છૂટવાની ઈચ્છા કરું છું ।।૨૫।।

વિપત્તિના વાદળમાં ઘેરાયેલો હું એ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને શરણે છું જે વિશ્વરહિત

હોવા છતાં વિશ્વના ઘડનારા અને વિશ્વરૂપ છે. સાથે-સાથે જે વિશ્વના અન્તરાત્માના રૂપમાં વિશ્વરૂપ સામગ્રીની સાથે ક્રીડા પણ કરતા રહે છે. એ અજન્મા પરમપદ સ્વરૂપ બ્રહ્મને હું નમસ્કાર કરું છું ।।૨૬।।

જેણે યોગવડે કર્મનો પરિપાક કર્યો હોય, જે યોગવડે યોગીઓ પોતાના હૃદયમાં ભાવનાથી જેને જોઈ શકે છે તેવા યોગીના નિયન્તાને હું નમું છું ।।૨૭।।

અસહ્ય જેનો વેગ છે તેવી ત્રણ શક્તિઓ વિશિષ્ટ બુદ્ધિના બધા ગુણયુકત, શરણાગતરક્ષક, અચિંત્ય શક્તિવાળા, ક્ષુદ્ર ઈંદ્રિયસુખ માગનારને અગમ્ય તેવા ભગવાનને હું અનેકવાર નમું છું ।।૨૮।।

એમની માયાશક્તિવડે અહંકાર થતાં માણસ સર્વમાં વ્યાપી રહેલા પોતાના આત્માને જોઈ શકતો નથી જેનું એવું અનન્ત માહાત્મ્ય છે તેવા ભગવાનને હું શરણે જાઉં છું ।।૨૯।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યાઃએવી રીતે ગજેન્દ્રે કોઈના વિશેષ નામ વગરનું ભગવાનનું વર્ણન કર્યું ત્યારે બ્રહ્મા આદિ દેવો નાના પ્રકારના રાજસ આદિ ભાવના અભિમાનવાળા હોવાથી ત્યાં ગયા નહિ પણ હરિ ભગવાન્ સર્વાત્મા અને સર્વ દેવસ્વરૂપ હોવાથી ત્યાં પ્રકટ થઈ ગયા ।।૩૦।।

જગતના આધારરૂપ ભગવાને ગજેન્દ્રને અત્યન્ત પીડાતો જોયો એણે કરેલી સ્તુતિ સાંભળી અને પછી વેદમય ગરુડ ઉપર બિરાજેલા અને દેવતાઓ જેમની સ્તુતિ કરતા હતા તેવા ચક્રધારી ભગવાન્ જ્યાં ગજેન્દ્ર હતો ત્યાં જલદી આવી પહોંચ્યા ।।૩૧।।

હાથીને તો મહા બળવાન ઝૂડે પાણીમાં પકડી રાખ્યો હતો તેથી એ અત્યન્ત દુઃખી હતો. એણે હાથમાં ચક્ર ધારણ કરેલા હરિ ભગવાનને ગરુડ ઉપર બિરાજેલા જોયા એટલે પોતાની સૂંઢમાં એક કમળ લઈ એણે ઉપર ઉઠાવ્યું અને દીન આર્તિપૂર્વક બોલ્યો ‘‘નારાયણ! અખિલગુરો! ભગવાન્ આપને હું નમુંછું’’ ।।૩૨।।

તં વીક્ષ્ય પીડિતમજઃ સહસાવતીર્ય સગ્રાહમાશુ સરસઃ કૃપયોજ્જહાર ।।
ગ્રાહાદ્ વિપાટિતમુખાદરિણાગજેન્દ્રં સમ્પશ્યતાં હરિરમૂમુચદુચ્છ્રિયાણામ્ ।।૩૩।।

અજન્મા ભગવાને એને દુઃખી જોઈને કૃપા કરી તળાવમાંથી ગ્રાહ સાથે ગજેન્દ્રને બહાર ખેંચી કાઢ્યો અને ચક્રવડે દેવોના દેખતાં ગ્રાહના મોઢાને ચીરીને હાથીને ગ્રાહથી છૂટો કર્યો ।।૩૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત અષ્ટમસ્કન્ધમાં (પહેલાં હરિસ્મરણ નામના પ્રકરણનો) ''ગજેન્દ્રે સ્તુતિ કરી ત્યારે પ્રભુએ એનો અને ગ્રાહનો કરેલો ઉદ્ધાર'' નામનો ત્રીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પ્રાણ કંઠ સુધીપણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુઆજીવિકા અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો.(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)

પ્રભુના નામાત્મક સ્વરૂપને કમાઈનું સાધન બનાવવા બાબત જો શ્રીઆચાર્યજીનો જો આવો કઠોર નિષેધ હોય તો હવેલી-મંદિરોમાં સાક્ષાત્ સેવ્ય પ્રભુની સેવા-મનોરથોના નામે ભેટ-સામગ્રી પડાવનાર અધમ માણસને તો શ્રીમહાપ્રભુજી ધગધગતું સીસું પીને આત્મઘાત કરવાની જ આજ્ઞા ન આપે!

અધ્યાય ૪

ગજેન્દ્ર અને ગ્રાહ નો પૂર્વજન્મ

વિશેષ : ગજેન્દ્ર અને ગ્રાહ એ બે માંથી ગ્રાહ તો ગન્ધર્વ હતો તેને દેવલના શાપથી ગ્રાહ થવું પડ્યું હતું તે ગ્રાહના શરીરથી મુકત થઈ નહૂહૂથ નામનો ગન્ધર્વ થઈ ગયો. ગજેન્દ્રને ભગવાને પોતાના પાર્ષદ બનાવ્યો. તેને પ્રભુએ પોતાનું સ્થાન આપ્યું એ વાત આ ચોથા અધ્યાયમાં કહેવાય છે.

તદા દેવર્ષિગન્ધર્વા બ્રહ્મેશાનપુરોગમાઃ ।।
મુમુચુઃ કુસુમાસારં શંસન્તઃ કર્મ તદ્ધરેઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : જ્યારે ભગવાન્ હરિએ ગજેન્દ્રને ઝૂડના મોઢામાંથી છોડાવ્યો ત્યારે બ્રહ્મા અને શિવજી સાથે બધા દેવો ભગવાન્ હરિના કર્મની પ્રશંસા કરતા એમની ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા ।।૧।।

દેવનાં દુન્દુભિ વાગ્યાં, ગન્ધર્વો નાચવા અને ગાવા લાગ્યા અને ઋષિઓ ચારણો અને સિદ્ધ લોકો પુરુષોત્તમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૨।।

ગજેન્દ્રને પગથી પકડનાર ગ્રાહે તરત જ આશ્ચર્યકારક રૂપધારણ કર્યું. દેવલના શાપથી મુકત થયેલો એ અસલ 'હૂહૂ' નામનો ગન્ધર્વ હતો તે પાછો પૂર્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ ગયો ।।૩।।

એ હૂહૂ ગન્ધર્વ ઉત્તમ કીર્તિવાળા, અવિકૃત સ્વરૂપવાળા, યશના ધામરૂપ અને કીર્તન કરવા યોગ્ય જેના ગુણ અને સુન્દર કથાઓ છે તેવા ભગવાનને મસ્તકવડે પ્રણામ કરીને ભગવાનના ગુણ ગાવા લાગ્યો ।।૪।।

ત્યારે પ્રભુએ એની ઉપર દયા કરી તેથી એ બધા દોષોથી મુકત થયો. ભગવાનની પરિક્રમા કરી તેમને પ્રણામ કરી બધા લોકોના દેખતાં એ પોતાના ગન્ધર્વલોકમાં ગયો ।।૫।।

ગજેન્દ્ર પણ ભગવાનનો સ્પર્શ થતાં જ અજ્ઞાનના બંધનમાંથી મુકત થઈ ગયો. તેને ભગવાનનું જ રૂપ પ્રાપ્ત થઈ ગયું. તે પીતામ્બરધારી અને ચતુર્ભુજ બની ગયો ।।૬।।

પૂર્વ જન્મમાં ગજેન્દ્ર દ્રવિડોમાં ઉત્તમ પાણ્ડ્ય દેશનો રાજા હતો અને ઈન્દ્રદ્યુમ્ન એનું નામ હતું. એ વિષ્ણુના વ્રતમાં પરાયણ એન અત્યન્ત યશસ્વી હતો ।।૭।।

એકવાર રાજા ઈન્દ્રદ્યુમ્ન રાજપાટ છોડી મલય પર્વત ઉપર રહેવા લાગ્યા હતા. એમણે જટાઓ વધારી તપસ્વીનો વેશ ધારણ કરી લીધો. એક દિવસ સ્નાન કર્યા બાદ પૂજા વખતે મનને એકાગ્ર કરી અને મૌન ધારણ કરી તે સર્વ શક્તિમાન ભગવાનની આરાધના કરી રહ્યા હતા ।।૮।।

તે વખતે દૈવયોગથી મહાયશસ્વી અગસ્ત્ય મુનિ પોતાના શિષ્યો સાથે એમના આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે રાજા ઈન્દ્રદ્યુમ્ન તો સમાધિમાં ચૂપચાપ ભગવદ્ આરાધન કરતા હતા. એમનાથી ઋષિનો સત્કાર થયો નહિ તેથી ઋષિ ગુસ્સે થઈ ગયા ।।૯।।

એ કહેવા લાગ્યા કે ‘‘આ ઈન્દ્રદ્યુમ્ન રાજા બુદ્ધિહીન છે, દુષ્ટ છે અને બ્રાહ્મણનું અપમાન કરનાર છે. હું અહીં આવ્યો તો પણ મારી સામે જોતો નથી તેથી એ અભિમાની છે. એ હાથી જેવો જડ હોવાથી અન્ધતમમાં જાય, અર્થાત્ જેમાં જ્ઞાન નથી તેવો હાથી થઈ જાય’’ એવો શાપ અગત્સ્યે આપ્યો ।।૧૦।।

શ્રીશુકદેવજીએ રાજા પરીક્ષિતને કહ્યું : હે રાજન્ એમ બોલીને શાપ અને વરદાન દેવા સમર્થ અગત્સ્ય શિષ્યોની સાથે ત્યાંથી રવાના થઈ ગયા ત્યારે રાજાએ પણ ધાર્યું કે ‘‘મારું પ્રારબ્ધ જ આવું હતું; જે થયું તે ઠીક થયું’’ ।।૧૧।।

ત્યાં તો એને આત્માની વિસ્મૃતિ કરાવનાર હાથીનો દેહ પ્રાપ્ત થઈ ગયો. પરન્તુ ભગવાનની ભક્તિનો પ્રભાવજ એવો છે કે હાથીના દેહમાં પણ એને ભગવાનની

સ્મૃતિ થઈને જ રહી ।।૧૨।।

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કમલનાભ ભગવાને ગજેન્દ્રનો ઉદ્ધાર કરી તેને પોતાનો પાર્ષદ બનાવી એને પોતાની સાથે લઈને ગરુડ ઉપર બિરાજ્યા. ગન્ધર્વો સિદ્ધો અને દેવો તેમની આ અદ્‌ભુત લીલાનું ગાન કરવા લાગ્યા, ભગવાન્ તેની સાથે સ્વભવને પધાર્યા ।।૧૩।।

કુરુવંશ શિરોમણિ પરીક્ષિત! મેં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા તથા ગજેન્દ્રના ઉદ્ધારની કથા તમને સંભળાવી. આ પ્રસંગ શ્રોતાઓના કલિમલ અને ખરાબ સ્વપ્ન મટાડી દેનારો તથા યશ, ઉન્નતિ અને સ્વર્ગ અપાવનારો છે ।।૧૪।।

તેથીજ શ્રેયની કામનાવાળા દ્વિજો સવારમાં ઊઠી, પવિત્ર થઈ, દુઃસ્વપ્ન આદિની શાન્તિને માટે ગજેન્દ્રમોક્ષનો પાઠ કરે છે ।।૧૫।।

હે કુરુસત્તમ! ગજેન્દ્રની સ્તુતિથી પ્રસન્ન થઈ સર્વવ્યાપક તથા સર્વભૂત સ્વરૂપ શ્રીહરિ ભગવાને ગજેન્દ્રને બધાના સાંભળતા કહ્યું હતું ।।૧૬।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : જે લોકો રાતના છેલ્લા પહોરે ઊઠી ઇન્દ્રિયનિગ્રહપૂર્વક એકાગ્ર ચિત્તથી મારું, તારું તથા આ સરોવર, પર્વત અને કન્દરા, વન, નેતર, કીચક અને વાંસની ઝાડીઓ, અહીંના દિવ્ય વૃક્ષ તથા પર્વત શિખર, મારા, શિવજી અને બ્રહ્માજીનાં નિવાસસ્થાન, મારું પ્રિય ધામ ક્ષીરસાગર, પ્રકાશમય શ્વેતદ્વીપ, શ્રીવત્સ, કૌસ્તુભ મણિ, વનમાલા, મારી કૌમોદકી ગદા, સુદર્શન ચક્ર, પાંચજન્ય શંખ, પક્ષીરાજ ગરુડ, મારા સૂક્ષ્મકલા સ્વરૂપ શેષજી, મારા આશ્રયમાં લક્ષ્મીદેવી, બ્રહ્માજી, દેવર્ષિ નારદ, શિવજી તથા ભકતરાજ પ્રહ્‌લાદ, મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ આદિ અવતારોએ કરેલાં મારાં અનન્ત પુણ્યમય ચરિત્રો, સૂર્ય, ચન્દ્રમા, અગ્નિ, ૐકાર, સત્ય, મૂલપ્રકૃતિ, ગાય, બ્રાહ્મણ, અવિનાશી સનાતન ધર્મ, સોમ, કશ્યપ અને ધર્મની પત્ની દક્ષકન્યાઓ, ગંગા, સરસ્વતી, અલકનન્દા, યમુના, ઐરાવત હાથી, ધ્રુવ, સાત બ્રહ્મર્ષિ અને પવિત્રકીર્તિ (જનક વિદેહી, યુધિષ્ઠિર, નલ વગેરે) મહાપુરુષોનું સ્મરણ કરે છે તે સમસ્ત પાપોથી છૂટી જાય છે; કારણ કે આ બધાંય મારાં જ રૂપ છે ।।૧૭ થી ૨૪।।

પ્રિય ગજેન્દ્ર! જે લોકો બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠી જઈ તેં કરેલી મારી સ્તુતિથી મારું સ્તવન કરશે તેમને હું તેમના મૃત્યુ વખતે નિર્મલ બુદ્ધિનું દાન કરીશ ।।૨૫।।

ઈત્યાદિશ્ય હૃષીકેશઃ પ્રધ્માય જલજોત્તમમ્ ।।
હર્ષયન્વિબુધાનીકમારુરોહ ખગાધિપમ્ ।।૨૬।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : ઈન્દ્રિયના પ્રેરક ભગવાન્ એમ કહીને શંખનો નાદ કરી દેવતાઓને આનન્દિત કરતા ગરુડ ઉપર સવાર થઈ પધાર્યા ।।૨૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત અષ્ટમસ્કન્ધમાં (પહેલાં હરિસ્મરણ નામનો પ્રકરણનો) ''ગજેન્દ્ર અને ગ્રાહ નો પૂર્વ જન્મ'' નામનો ચોથો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

''જલાર્થમેવ ગર્તાસ્તુ નીચા ગાનોપજીવિનઃ''
કથા-કીર્તનની દક્ષિણા સ્વીકાર નારા નીચ લોકોના મનોભાવો ગટરના ગંધાતા પાણી જેવા ગંદા હોય છે (શ્રીવલ્લભાચાર્ય, જલભેદ) આવા અધમ વક્તાઓની વાણીને સાંભળવામાં આનન્દ અનુભવનારાઓને શું સમજવા!!!

બીજું દાન-દાતા પ્રકરણ

અધ્યાય ૫

રૈવત અને ચાક્ષુષ મન્વન્તરની કથા

વિશેષ : અહીંથી બીજું 'દાન દાતા'એ નામનું પ્રકરણ ૧૦ અધ્યાયનું શરૂ થાય છે. હવે પછી આઠ અધ્યાયથી સમુદ્રમાંથી અમૃત મેળવ્યું એ આખ્યાન કહેવામાં આવે છે જ્યાં ભગવાને પોતાના અંગીકૃતનો પક્ષપાત કરી સ્રીનું રૂપ ધારણ કર્યું. આ પાંચમા અધ્યાયમાં પાંચમા છઠ્ઠા મન્વન્તરની કથા કહેવામાં આવે છે. જ્યારે બ્રાહ્મણ (દુર્વાસા) ના શાપથી દેવો લક્ષ્મી વગરના થયા ત્યારે તેઓ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે એ પણ આ અધ્યાયમાં કહેછે.

રાજન્નુદિતમેતત્ તે હરેઃ કર્માધિનાશનમ્ ।।
ગજેન્દ્રમોક્ષણં પુણ્યં રૈવતં ત્વન્તરં શૃણુ ।।૧।।

શ્રીશુક દેવજીએ કહ્યું : હે રાજન્! પાપને દૂર કરનારી ગજેન્દ્રમોક્ષની પવિત્ર લીલા મેં તમને કહી. હવે પવિત્ર રૈવત મનુનો સમય કહું છું તે સાંભળો ।।૧।।

ચોથા મનુ તામસનો સગો ભાઈ રૈવત પાંચમો મનુ થયો. તેને અર્જુન, બલિ, વિન્ધ્ય વગેરે પુત્રો થયા જેમાં અર્જુન મુખ્ય હતો ।।૨।।

એ મન્વન્તરમાં વિભુ નામે ઈન્દ્ર થયા; ભૂતરય વગેરે દેવો થયા; હિરણ્યરોમા, વેદશિરા અને ઊર્ધ્વબાહુ વગેરે સપ્તર્ષિ થયા ।।૩।।

તેમાં શુભ્ર ઋષિની પત્નીનું નામ વિકુંઠા હતું. તેમના ગર્ભથી વૈકુંઠ નામના શ્રેષ્ઠ દેવતાઓની સાથે પોતાના અંશથી સ્વયં ભગવાને વૈકુંઠ નામનો અવતાર ધારણ કર્યો ।।૪।।

એ વૈકુંઠ ભગવાને લોકો જેને નમન કરે છે તેવો વૈકુંઠ નામનો લોક લક્ષ્મીજીની પ્રાર્થનાથી એની કામના પૂર્ણ કરવામાટે બનાવ્યો ।।૫।।

એ વૈકુંઠનાથનો પ્રતાપ તો (ત્રીજા સ્કન્ધમાં) કહેવામાં આવ્યો છે. એમના ગુણ એટલા બધા છે કે જે કોઈ પૃથ્વીના રેણુને ગણી શકે તે જ ભગવાનના ગુણને કહી શકે. એમ બધા ગુણ કહેવાને સમર્થ નથી ।।૬।।

છઠ્ઠા મનુ ચક્ષુના પુત્ર ચાક્ષુષ થયા, તે ચાક્ષુષના પૂરુ, પુરુષ, સુદ્યુમ્ન વગેરે અનેક પુત્રો થયા ।।૭।।

મન્ત્રદ્રુમ નામના ઈન્દ્ર થયા, આપ્ય આદિ દેવગણ થયા, હવિષ્માન અને વીરક આદિ સાત ઋષિઓ થયા ।।૮।।

જગત્પતિ ભગવાને ત્યારે પણ વૈરાજથી સમ્ભૂતિ નામની સ્ત્રીમાં અજિત નામના ભગવાન્ થયા, તે જગતના રક્ષક થયા ।।૯।।

એ ભગવાને સમુદ્રનું મન્થન કરી દેવોને માટે અમૃત ઉત્પન્ન કર્યું. એ અજિત ભગવાને કૂર્મનું રૂપ ધરીને જલમાં ફરતા મન્દરાચલ પર્વતને પોતાની પીઠ ઉપર ધારણ કર્યો ।।૧૦।।

રાજાએ પૂછ્યું : હે બ્રહ્મન્! ભગવાને ક્ષીર સાગરનું મથન કર્યું તે જે કારણથી કર્યું જેને માટે કર્યું અને જળચર રૂપ ધરી મન્દરને શા માટે ઉઠાવ્યો એ વાત જેવી બની હોય તેવી જ કહો ।।૧૧।।

એકલા દેવોને જ અમૃત કેમ મળ્યું? બીજું ત્યાં શું-શું બન્યું? એ ભગવાનની લીલા અત્યન્ત અદ્ભુત હોવાથી આપ મને કહો ।।૧૨।।

મારું મન અત્યન્ત તાપયુકત થયું છે છતાં આપ ભગવાનનો મહિમા સારી રીતે કહો છો તેનાથી મને તૃપ્તિ થતી નથી ।।૧૩।।

સૂતજી બોલ્યા : એ પ્રમાણે વ્યાસજીના પુત્ર શ્રીશુકદેવજીને રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું ત્યારે હે દ્વિજો! રાજાના પ્રશ્નનું અભિનન્દન કરી શ્રીશુકદેવજીએ ભગવાનનાં પરાક્રમ કહેવાનો આરમ્ભ કર્યો ।।૧૪।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યાઃજ્યારે યુદ્ધમાં દેવો અસુરનાં તીક્ષ્ણ બાણોવડે ઘવાયા અને

એમાંયે કેટલાક પ્રાણ છોડીને પડ્યા, જ્યારે *દુર્વાસાના શાપથી ત્રણ લોક લક્ષ્મી રહિત થઈ ગયા અને યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ નાશ પામી ગઈ અને જ્યારે ઈન્દ્ર વગેરે દેવોને આની ખબર પડી ત્યારે એઓએ સાથે મળી વિચાર કર્યો કે આપણે આવા કેમ થઈ ગયા? પણ એઓ સ્વતઃ એનું કારણ જાણી શકયા નહિ ।।૧૫ થી ૧૭।।

વિશેષ : ઈન્દ્ર ઐરાવત ઉપર બેસી આવતો હતો તેને દુર્વાસા સામા મળ્યા ત્યારે દુર્વાસાએ પ્રસન્નતાથી પોતાની પ્રસાદી માળા ઈન્દ્રને આપી. ઈન્દ્રે લક્ષ્મીના મદથી એ દુર્વાસાની પહેરેલી માળાને પોતે નહિ પહેરતાં ઐરાવતના કુમ્ભસ્થળ ઉપર ધરી, ઐરાવતે તે માળા લઈ પોતાના પગતળે કચરી નાખી. એ જોઈ દુર્વાસા ગુસ્સે થયા અને લક્ષ્મી રહિત થવાનો શાપ આપ્યો તેથી ઈન્દ્રે ત્રિલોકનું રાજ્ય ગુમાવ્યું.

ત્યારે બધાં દેવો મળી મેરું પર્વતની ઉપર જ્યાં બ્રહ્માની પુરી છે ત્યાં બ્રહ્મસભામાં આ વાતનો નિર્ણય કરવાને ગયા. બ્રહ્માજીને દેવોએ પોતાની વિકટ પરિસ્થિતિનું વિગતવાર વર્ણનકર્યું ।।૧૮।।

બ્રહ્માજીએ સ્વયં જોયું કે ઈન્દ્ર, વાયુ આદિ દેવતા શ્રીહીન અને શક્તિ હીન થઈ ગયા છે. લોકોની પરિસ્થિતિ સાવ બે હાલ, સંકટગ્રસ્ત થઈ રહી છે જ્યારે એથી ઊલટું અસુરો ફૂલીફાલી રહ્યા છે ।।૧૯।।

એમણે સમાધિ કરી એકાગ્ર મનથી પરમ પુરુષનું સ્મરણ કર્યું અને પ્રફુલ્લ વદનથી સમર્થ બ્રહ્માજી દેવોને કહેવા લાગ્યા ।।૨૦।।

હું બ્રહ્મા, શિવજી તમે ઈન્દ્રાદિ બીજા દેવો, મનુષ્ય, પશુ, વૃક્ષો અને સ્વેદજ બધાં જેનાથી ઊતરી આવેલ છીએ તે આપણે બધાં ભગવાનને રક્ષણને માટે પ્રાર્થના કરીએ ।।૨૧।।

એમને કોઈ મારવા યોગ્ય નથી અને કોઈ બચાવવાનો નથી કે કોઈ ઉપેક્ષણીય નથી કે કોઈ આદરણીય નથી તો પણ એ લોકની ઉત્પત્તિ રક્ષા અને નિયન્ત્રણને ને માટે કાલે કરી રજોગુણ, સત્ત્વગુણ અને તમોગુણ નો સ્વીકાર કરે છે ।।૨૨।।

અત્યારે ભગવાન્ સત્ત્વગુણને સેવે છે અને મનુષ્યનું પાલન કરવાનો એમનો વિચાર છે તેથી આપણે બધાં જગતના ગુરુ ભગવાનને શરણે જઈએ. એમને દેવો પ્રિય હોવાથી એ તમારું રક્ષણ કરશે ।।૨૩।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે શત્રુના નાશ કરનાર રાજા પરીક્ષિત! દેવોને એમ કહીને બ્રહ્માજી વગેરે તમસથી પર એવું જે સાક્ષાત્ ભગવાન્ અજિતનું સ્થાન છે ત્યાં

પહોંચ્યા ।।૨૪।।

ત્યાં જોયા તો નહિ પણ પૂર્વે સાંભળેલ હોવાથી સાવધાન થઈ દૈવી વાણીવડે એ ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૨૫।।

બ્રહ્માજી બોલ્યા : આપ વિકાર રહિત છો, સત્ય છો, અનન્ત સ્વરૂપ છો, સર્વના હૃદયમાં રહેનાર આદિ પુરુષ છો, ઉપાદ્મિુકત છો, તર્કમાં ન આવો તેવા છો, મન જ્યાં-જ્યાં જાય છે ત્યાં-ત્યાં આપ પહેલેથી જ વિદ્યમાન રહો છો. વાણી આપનું નિરૂપણ કરી શકતી નથી. દેવોમાં આપ જ શ્રેષ્ઠ-વરણ કરવા લાયક છો. આપને અમે નમન કરીએ છીએ ।।૨૬।।

આપ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર ના જ્ઞાતા છો. ઇન્દ્રિયો અને તેમના વિષયો બન્ને આપ દ્વારા જ પ્રકાશિત થાય છે, અજ્ઞાન આપનો સ્પર્શ કરી શકતું નથી. પ્રકૃતિના વિકારરૂપ મરનારું-જીવનારું શરીર આપને નથી. જીવના બન્ને પક્ષ-વિદ્યા અને અવિદ્યા આપમાં બિલકુલ નથી. આપ અવિનાશી આનન્દ સ્વરૂપ છો. સત્યુગ, ત્રેતાયુગ અને દ્વાપરયુગમાં તો આપ પ્રકટરૂપથી જ બિરાજમાન રહો છો. અમે બધા આપને શરણે આવ્યા છીએ ।।૨૭।।

જીવને દેહાદિરૂપ જે ચક્ર (રથનું પૈડું) છે તે ફર્યા કરે છે. એ ચક્ર મનોમય છે. દશ ઈન્દ્રિયો અને પાંચ પ્રાણ એમ પન્દર એમાં આરા છે. સત્ત્વ, રજ, તમ રૂપી ત્રણ ગુણ એની નાભિ છે જે વીજળીની પેઠે જલદી ચાલે છે. પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર આઠ પાટા છે. સ્વયં માયા એનું સંચાલન કરે છે અને તેની ઝડપ વીજળીથી પણ વધારે છે. એ ચક્રની ધરી સ્વયં પરમાત્મા છે તેજ એક માત્ર સત્ય છે. એ પ્રભુને હું શરણે જાઉં છું ।।૨૮।।

આપ જ્ઞાન સ્વરૂપ છો. અજ્ઞાનથી પર હોવાથી આપ દેખાતા નથી કે સ્પષ્ટ થતા નથી. કાળ કે દેશ વડે આપનો પરિચ્છેદ થતો નથી. આપ ભકતની રક્ષા કરવાને ગરુડ ઉપર સવાર થઈને પાસે આવો છો, અથવા તો જીવના નિયમનમાટે આપ એની સાથે અન્તર્યામીરૂપે હમેશાં બિરાજો છો. વિચારશીલ પુરુષો ભક્તિયોગથી એમની જે આરાધના કરે છે. એવા આપને મારા નમસ્કાર હો ।।૨૯।।

જેની માયાવડે લોકો મોહ પામી પોતાના લક્ષ્યને ચૂકી જાય છે. તે માયાનો કોઈ પાર પામી શકતું નથી. તે માયા અને તેના ગુણોને જેણે વશ કરી જે સર્વ પ્રાણીમાં સમાનરૂપે વિચરણ કરતાં રહે છે. જીવ પોતાના સાધન બલથી નહિ પણ એમની

કૃપાથી જ એમને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અમે એમના ચરણોમાં નમસ્કાર કરીએ છીએ ।।૩૦।।

જેના પરમ પ્રિય સત્ત્વ શરીરથી અમે દેવરૂપે અને ઋષિરૂપે થયા છીએ એમ છતાં જેનાં સત્તા અને પ્રકાશ થી પ્રકટ એવા નિરુપાધિક સ્વરૂપને એમ જાણી શકતાં નથી તો અસુરો કે જે રજતમઃપ્રધાન છે તે તો શી રીતે જાણી શકે? ।।૩૧।।

આ પૃથ્વી કે જેમાં જરાયુજ વગેરે જીવની ચાર પ્રકારની સૃષ્ટિ થાય છે તે તેના ચરણરૂપ છે. મહાપુરુષ સ્વતન્ત્ર છે. એ મહા વૈભવવાળા છે, બ્રહ્મરૂપ છે એવા તે મારા ઉપર પ્રસન્ન હો ।।૩૨।।

જેનાવડે લોકો અને લોકપાળો જીવે છે અને વૃદ્ધિ પામે છે તેવું ઉદાર શક્તિશાળી જળ જેનું રેતોરૂપ છે તે મહાવિભૂતિ પ્રભુ મારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ ।।૩૩।।

શ્રુતિઓ કહે છે કે ચન્દ્રમાં એ પ્રભુનું મન છે. આ ચન્દ્રમા તમામ દેવતાઓનું અન્ન, બલ અને આયુ છે. તે જ વૃક્ષોના સમ્રાટ્ અને પ્રજાની વૃદ્ધિના કરણહાર છે. એવા મનનો સ્વીકાર કરનારા પરમ ઐશ્વર્યવાન પ્રભુ અમારા ઉપર પ્રસન્ન હો।।૩૪।।

અગ્નિ પ્રભુનું મુખ છે તેની ઉત્પત્તિ જ એટલામાટે થઈ છે કે વેદના યજ્ઞયાગાદિ કર્મકાંડ પૂર્ણરૂપથી થઈ શકે. આ અગ્નિ જ શરીરની અન્દર જઠરાગ્નિ રૂપથી અને સમુદ્રની અન્દર વડવાનલ રૂપથી રહી એમાં રહેનારા અન્ન, જલ આદિ ધાતુઓનું પાચન કરતો રહે છે અને સમસ્ત દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ પણ તેનાથી જ થઈ છે. એવા પરમ ઐશ્વર્યશાલી ભગવાન્ અમારા ઉપર પ્રસન્ન હો ।।૩૫।।

જે દ્વારા જીવ દેવયાન માર્ગથી બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. જે વેદોની સાક્ષાત્ મૂર્તિ અને ભગવાનનું ધ્યાન કરવા યોગ્ય ધામ છે જે પુણ્યશ્લોક સ્વરૂપ હોવાથી મુક્તિનું દ્વાર અને અમૃતમય છે અને કાળરૂપ હોવાને કારણે મૃત્યુ પણ છે. એવા, સૂર્ય જેમનાં નેત્ર છે તે પરમ ઐશ્વર્ય શાલી ભગવાન્ અમારા ઉપર પ્રસન્ન હો ।।૩૬।।

જેના પ્રાણમાંથી સ્થાવર જંગમનો પ્રાણવાયુ થાય છે, જેના મનનું બળ સહ થાય, જેની ઇન્દ્રિયનું બળ ઓજ થાય છે, જેના શરીરનું સામર્થ્ય બલ છે એવા પાંચ પ્રકારનો પ્રાણ છે, જેમ સાર્વભૌમ રાજાને સેવકો સેવે તેમ, અમે એ પ્રાણની સેવા કરીએ છીએ. એવા પ્રાણને ધારણ કરનાર પ્રભુ પ્રસન્નહો ।।૩૭।।

જેના કાનોથી દિશાઓ, હૃદયથી ઇન્દ્રિયગોલક અને નાભિથી આ આકાશ ઉત્પન્ન થયું છે, જે પાંચ પ્રાણવાયુ (પ્રાણ, અપાન, ઉદાન, સમાન અને વ્યાન) દશેય

ઇન્દ્રિયો, મન, પાંચેય અસુ (નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત અને ધનંજય) તેમજ શરીરના આશ્રય છે તે પરમ ઐશ્વર્યશાલી ભગવાન્ અમારા ઉપર પ્રસન્ન હો ।।૩૮।।

જેના બળથી ઇન્દ્ર, જેની પ્રસન્નતાથી દેવો, જેના ક્રોધથી શિવ, જેની બુદ્ધિથી બ્રહ્મા, જેની ઇન્દ્રિયોથી વેદના, જેના ગાયત્રી આદિ છન્દો અને ઋષિઓ અને ઉપસ્ત્રી પ્રજાપતિ થયા છે તે મહાવિભૂતિ અમારા ઉપર પ્રસન્ન હો ।।૩૯।।

જેના વક્ષઃસ્થળથી લક્ષ્મી, છાયાથી પિતૃઓ, સ્તનથી ધર્મ, પીઠથી અધર્મ, મસ્તકથી આકાશ અને જેના વિહારથી અપ્સરાઓ પ્રકટ થઈ તે મહાવૈભવશાળી ભગવાન્ અમારાઉપર પ્રસન્નથાઓ।૪૦।

જેના મુખથી બ્રાહ્મણ અને અત્યન્ત રહસ્યમય વેદ, ભુજાથી ક્ષત્રિયો અને બળ, સાથળમાંથી વૈશ્ય અને વ્યવહાર દક્ષતા અને ચરણમાંથી વેદબાહ્ય શૂદ્ર અને સેવાવૃત્તિ ઉત્પન્ન થયાં છે તે મહાવૈભવવાળાં ભગવાન્ અમારા ઉપર પ્રસન્ન હો।।૪૧।।

જેના અધરથી લોભ, ઉપલા હોઠથી પ્રીતિ, નાસિકાથી કાન્તિ, સ્પર્શથી પશુઓનો પ્રિય કામ થયો, ભ્રૂકુટિથી યમ અને પાંપણથી કાળની ઉત્પત્તિ થઈ છે તે પ્રભુ અમારા ઉપર પ્રસન્ન હો ।।૪૨।।

પંચભૂતો, કાળ, કર્મ, સત્ત્વ, આદિગુણો અને જે કંઈ વિવેકી પુરુષોદ્વારા બાધિત કરવા યોગ્ય નિર્વચનીય અથવા અનિર્વચનીય વિશેષ પદાર્થ છે તે બધા ભગવાનની યોગમાયાથી જ થાય છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે તેવા મહાવૈભવવાળા ભગવાન્ અમને પ્રસન્ન હો ।।૪૩।।

જેની સર્વ પ્રવૃત્તિ કરનાર શક્તિઓ શાન્ત થઈ છે તેવા સ્વાતન્ત્ર્યના લાભથી પૂર્ણ, અનવધિ આનન્દના અનુભવવડે પૂર્ણકામ અને માયાના ગુણોથી દૂર રહેતા, વાયુના જેવા સદા અસંગ પ્રભુને મારા પ્રણામ હો ।।૪૪।।

આપ અમને આપનું સ્વરૂપ બતાવો જેને અમે અમારી ઇન્દ્રિયોથી જોઈ શકીએ કેમકે અમે આપને શરણે થયા છીએ. આપનું મન્દસ્મિતયુકત મુખકમલ જોવાની ઈચ્છાવાળા અમે છીએ ।।૪૫।।

હે પ્રભો! સમય-સમય ઉપર આપ સ્વેચ્છારૂપ ધારણ કરી કોઈથી ન થાય તેવાં અમારાં કાર્ય કરો છો ।।૪૬।।

વિષયમાં દુઃખી થતા મનુષ્યનાં કર્મોમાં કષ્ટ ઘણું અને ફળ ઓછું હોય છે, પરન્તુ જે કર્મ આપને સમર્પિત કરવામાં આવે છે તે કરતી વખતે પણ પરમ સુખ

પ્રાપ્ત થાય છે તે સ્વયં ફલરૂપછે ।।૪૭।।

ભગવાને સમર્પણ કરવામાં આવેલ નાનામાં નાનું દેખાવ માત્ર અથવા કહેવા માત્રનું કર્મ પણ ક્યારેય નકામું જતું નથી કારણ કે ભગવાન્ જીવના પરમ હિતૈષી, પરમ પ્રિયતમ-અરે તેના આત્મા જ છે ।।૪૮।।

જેમ વૃક્ષના મૂળમાં જળ સિંચવામાં આવે તો તે મોટામાં મોટી અને નાનામાં નાની ડાળીઓને સિચવા બરાબર છે તેમજ સર્વાત્મા ભગવાનની આરાધના સમ્પૂર્ણ પ્રાણીઓની અને પોતાની પણ આરાધના છે ।।૪૯।।

નમસ્તુભ્યમનન્તાય દુર્વિતર્ક્યાત્મકર્મણે।
નિર્ગુણાય ગુણેશાય સત્ત્વસ્થાય ચ સામ્પ્રતમ્ ।।૫૦।।

જે ત્રણેય કાલમાં અને એથી પણ પર એકરસ છે, જેની લીલાઓમાં રહસ્ય તર્કવિતર્કથી પર છે, જે ગુણોથી પર હોવા છતાં ગુણોના સ્વામી છે તથા જેમણે અત્યારે સત્ત્વગુણ સ્વીકાર્યો છે એવા આપને અમે વારંવાર નમસ્કાર કરીએ છીએ ।।૫૦।।

ઇતિ શ્રીભાગવત અષ્ટમસ્કન્ધમાં (બીજા દાન-દાતા પ્રકરણનો પહેલો) ‘‘રૈવત અને ચાક્ષુષ મન્વન્તરની કથા’’ નામનો પાંચમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ.

ભાગવત કથાથી ધુંધુકારી જેવા પાપી મૃતકનો ઉદ્ધાર થશે કે નહીં તે તો ભગવાન્ જાણે પરન્તુ શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞાથી વિપરીત જઈને મૃતકના ઉદ્ધારાર્થે ભાગવત બેસાડનાર, તેમાટે આજ્ઞા આપનાર ગુરુ તેમજ તેવી ભાગવત વાંચનાર કથાકાર ત્રણેય પુષ્ટિમાર્ગીઓ(?) ગુરુદ્રોહરૂપી ઘોર પાપથી કદી છૂટી નહીં શકે.

અધ્યાય ૬

દેવો તથા દૈત્યોએ અમૃત મેળવવા સમુદ્રમથન કર્યું

વિશેષ : ભગવાન્ પ્રકટ થતાં દેવોએ ફરીથી એમની સ્તુતિ કરી. અમૃત મથનમાટે ભગવાન્ સાથે વિચાર કરી અસુરોને એ કાર્યમાં ભાગ આપવાનું કરી દેવો અમૃતમાટે મોટો ઉદ્યોગ કરવા

લાગ્યા એટલી વાત આ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આવે છે.

એવં સ્તુતઃ સુરગણૈઃ ભગવાન્ હરિરીશ્વરઃ ।।
તેષામાવિરભૂત્સાક્ષાત્ સહસ્રાર્કોદયદ્યુતિઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એ પ્રમાણે જ્યારે દેવોએ સ્તુતિ કરી ત્યારે છ ઐશ્વર્યયુકત ભગવાન્, જે ભકતના દુઃખનું હરણ કરનાર છે તથા સર્વને વશ રાખનાર હજાર સૂર્યના તેજવાળા છે તે, પ્રકટ થયા ।।૧।।

એ ભગવાનના તેજવડે દેવોની આંખો અંજાઈ ગઈ. એઓ આકાશ, દિશાઓ, પૃથ્વી કે પોતાના શરીરને પણ દેખી શકયા નહિ તો પ્રભુને તો કયાંથી દેખી શકે? ।।૨।।

સ્વચ્છ મરકતમણિ જેવી, શ્યામ કમળના ગર્ભ જેવી, શ્વેતરક્ત નેત્રવાળા તપેલા સુવર્ણ જેવી, શુદ્ધ રેશમી વસ્ત્રથી શોભતી, પ્રસન્ન અને સુન્દર અંગવાળી, સુન્દર મુખવાળી, સુન્દર ભ્રૂકુટીવાળી, મોટા મણિના કિરીટવાળી, બે બાજૂબંધથી શોભિત, કાનના આભરણથી કપોલની શોભામાં વધારો કરતા મુખકમળવાળી, કટિમેખલા, કડાં, હાર અને નેપૂરથી શોભાયમાન, કંઠમાં મણિથી શોભિત વનમાલાથી વિરાજિત, મૂર્તિમાન, સુદર્શનાદિ, આયુધથી સેવાયેલી ભગવન્મૂર્તિનાં દર્શન કરીને દેવમાં શ્રેષ્ઠ એવા બ્રહ્માજી, શિવજી તથા સર્વ અન્ય દેવોની સાથે સર્વ અંગને પૃથ્વી ઉપર નમાવીને એ પરમ પુરુષની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૩-૭।।

બ્રહ્માજીએ કહ્યું : આપનાં જન્મ, સ્થિતિ વગેરે કયારે પણ ન જ હોય, આપ પ્રાકૃત ગુણથી પર છો, વળી આપ અપાર મોક્ષ સુખના સમુદ્ર છો છતાં સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છો તેવા અગણિત તેજવાળા મહાપ્રતાપી આપને અમારા નમસ્કાર હો ।।૮।।

હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! શ્રેયની ઈચ્છાવાળા લોકો વૈદિક તેમજ નારદ પંચરાત્ર વગેરેમાં કહેલ તાન્ત્રિક ઉપાયોવડે આ તમારા રૂપનું આરાધન કરે છે તેથી આપનું રૂપ અનાદિ છે, અત્યારે જ નવું પ્રકટ થયું નથી. આપ વિશ્વમૂર્તિ છો તેથી ત્રણ લોકની સાથે અમને પણ અમે આપના સ્વરૂપમાં નિશ્ચય પૂર્વક જોઈ શકીએ છીએ ।।૯।।

આપ સ્વતન્ત્ર હોવાથી આપને વિશે આ જગતપ્રથમ હતું, મધ્યમાં છે અને અન્તમાં પણ એ લીન થઈજશે તેથી ઘડા અને માટીની પેઠે આપ જગતના આદિ અને અન્ત માં છો; આપ પ્રકૃતિ-પુરુષથી પરછો ।।૧૦।।

આપનો આશ્રય કરી રહેલી આપની માયાવડે આ જગતને બનાવી એમાં આપ

અન્તર્યામી રૂપથી બિરાજો છો. તેથી જ વિવેકી અને શાસ્ત્રજ્ઞ પુરુષ ખૂબ સાવધાનીથી પોતાના મનને એકાગ્ર કરી, આ ગુણો-વિષયો ખૂબ હોવા છતાં પણ આપના નિર્ગુણ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે ।।૧૧।।

જેવી રીતે યુક્તિથી માણસ કાષ્ઠમાંથી અગ્નિને, ગાયમાંથી ઘીને, પૃથ્વીમાંથી અન્નને, પૃથ્વીમાંથી જળને અને ઉદ્યોગથી આજીવિકા મેળવે છે તેમ ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ આદિ દ્વારા આપને આ વિષયોમાં જ પ્રાપ્ત કરી લે છે અને પોતાના અનુભવ પ્રમાણે આપનું વર્ણન પણ કરે છે ।।૧૨।।

હે કમલનાભ! હે નાથ! દાવાગ્નિથી દાઝી ગયેલા હાથીઓ ગંગાના જળમાં ડૂબકી મારી શાન્તિ અનુભવે તેમ આપ પ્રકટ થયા તેથી આપના સ્વરૂપનાં દર્શન કરી ઘણા દિવસની અમારી ઈચ્છા પૂર્ણ થતાં અમે ઘણા સુખી થયા છીએ ।।૧૩।।

અમે બધા લોકપાળો જેને માટે આપની પાસે આવ્યા છીએ એ વસ્તુ લોકની અન્દર અને બહાર રહેનાર આપના જાણવામાં છે એથી બધાના સાક્ષી અને સર્વના અન્તરમાં રહેનાર એવા આપને અમારે શી વિનન્તિ કરવી પડે? માટે આપ અમને જે આજ્ઞા કરો તે કરવાને અમે આપની પાસે આવ્યા છીએ ।।૧૪।।

હું, શિવજી, દેવો, દક્ષ વગેરે, અગ્નિની ચિનગારી જેમ જાુદી દેખાય તેમ, આપથી જાુદા દેખાઈએ છીએ પણ અમારું શ્રેય શેમાં છે એ અમે જાણતા નથી; તેથી જે કર્તવ્ય હોય એનો વિચાર કરી અમને આજ્ઞા કરો ।।૧૫।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : જ્યારે બ્રહ્માજીએ આમ કહ્યું ત્યારે એમના અભિપ્રાયને જાણીને, બધી ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિને રોકી હાથ જોડી પાસે ઊભેલા દેવોને મેઘ સરખી ગમ્ભીર વાણીવડે ભગવાન્ કહેવા લાગ્યા ।।૧૬।।

જો કે દેવોનું કામ કરવાને ભગવાન્ એકલા સમર્થ હતા છતાં સમુદ્રમથનાદિ લીલાવડે વિહાર કરવાની ઈચ્છાથી પ્રભુ દેવોને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા ।।૧૭।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : હે બ્રહ્મન્! હે શમ્ભો! હે દેવો! હું કહું છું એ સાવધાન થઈને સાંભળો અને પછી એ પ્રમાણે તમે કરો; એનાથી તમારું ભલું થશે ।।૧૮।।

અત્યારે અસુરો ઉપર કાળની કૃપા છે તેથી તમારા અભ્યુદય અને ઉન્નતિનો સમય ન આવે ત્યાં સુધી તમે દૈત્યો અને દાનવોની પાસે જઈ તેમની સાથે સન્ધિ કરી લો ।।૧૯।।

કોઈ મહાન કાર્ય કરવું હોય ત્યારે શત્રુ આગળ પણ મૈત્રીનો હાથ લંબાવવો પડે

છે; એ વગર અર્થ સરતો નથી. સર્પ કરંડિયામાં પૂરાયો પૂરાયો હોય તો ઉંદર સાથે પણ મૈત્રી બાંધી એની મારફત કરંડિયો તોડાવી એને ખાઈને બહાર નીકળે તેમ તમારે પણ તમારું કાર્ય થતાં સુધી સન્ધિ કરવી યોગ્ય છે ।।૨૦।।

વિલમ્બ ન કરતાં અમૃત ઉત્પન્ન કરવામાટે યત્ન કરો. અમૃત પીવાથી મરણના મુખમાં પડેલો માણસ પણ અમર થઈ જાય છે ।।૨૧।।

પહેલાં ક્ષીરસાગરમાં બધી જાતનાં ઘાસ, તણખલાં, લતાઓ અને ઔષધિઓ નાખો. પછી તમે મન્દરાચલને રવૈયો અને વાસુકિ નાગનું નેતરું બનાવી, મારી સહાયથી સમુદ્રનું મથન કરો. અત્યારે આળસ અને પ્રમાદ કરવાનો સમય નથી. હે દેવતાઓ! વિશ્વાસ રાખો, દૈત્યોને માત્ર કામ અને કલેશ મળશે, પરન્તુ ફળ માત્ર તમને જ મળશે ।।૨૨-૨૩।।

હે દેવતાઓ! અસુર લોકો તમારી પાસે જે-જે માગણી મૂકે તે બધી તમે સ્વીકારી લેજો. શાન્તિથી બધાં કામ થતાં હોયછે ક્રોધ કરવાથી કંઈ થતુંનથી ।।૨૪।।

સમુદ્રમાંથી પહેલાં કાલકૂટ ઝેર નીકળશે એથી ડરશો નહિ અને કોઈ પણ વસ્તુમાટે કયારેય પણ લોભ ન કરવો. પહેલા તો કોઈ ચીજમાટે કામના જ ન કરવી જોઈએ પરન્તુ જો કામના હોય અને તે પૂરી ન થાય તો ક્રોધ ન કરવો જોઈએ ।।૨૫।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્! દેવતાઓને આમ આજ્ઞા કરી શ્રીપુરુષોત્તમ ભગવાન્ એમની વચ્ચે જ અન્તર્ધાન થઈ ગયા. એ સર્વ શક્તિમાન અને પરમ સ્વતન્ત્ર છે એમની લીલાનું રહસ્ય કોણ સમજે? ।।૨૬।।

ત્યાર પછી બ્રહ્મા અને શિવ ભગવાનને નમસ્કાર કરી પોતપોતાને સ્થાને ગયા અને ઈન્દ્રાદિ દેવો બલિ રાજા પાસે ગયા(કેમકે એ હમણાં ત્રણ લોકને જીતીને સ્વર્ગનું રાજ્ય કરતો હતો) ।।૨૭।।

લડવાનાં સાધન વગરના દેવો બલિ પાસે આવ્યા તેને અસુર સેનાના આગેવાનો રોકવા લાગ્યા. એ બન્નેને કલહ કરતા જોઈ બલિરાજા પોતાના દૂતોને એની સાથે લડતા અટકાવી બોલ્યા કે ‘‘દેવો લડાઈ કરવા આવ્યા નથી; એઓ કાંઈ દુઃખી હોવાથી આવ્યા છે;’’ એમ સન્ધિ વિગ્રહના સમયને જાણનાર એમણે દેવોને પોતાની પાસે આવવા દીધા ।।૨૮।।

સર્વને જીતીને જ્યાં પરમ લક્ષ્મીથી શોભાયમાન બલિ રાજા અનેક દૈત્યોના રક્ષણ વચ્ચે બેઠેલા છે ત્યાં દેવો જઈ પહોંચ્યા ।।૨૯।।

બુદ્ધિશાળી ઈન્દ્ર સુન્દર વાણીવડે શ્રીપુરુષોત્તમે શીખવ્યું હતું તે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો ।।૩૦।।

એટલે જે અસુરાધિપો જેવા કે શમ્બર, અરિષ્ટનેમિ, ત્રિપુર વગેરે હતા તેઓને પણ એનું કહેવું પસન્દ પડતાં બન્ને વચ્ચે સન્ધિ થઈ, પરસ્પર કરાર થયા ।।૩૧।।

પરસ્પર મિત્રતા બંધાઈ અને હે પરન્તપ! અમૃતને માટે બન્નેએ મળીને યત્ન કરવાનો આરમ્ભ પણ કરી દીધો ।।૩૨।।

બન્નેએ મળીને દુર્મદ થઈને બળવડે મન્દરાચળને ઉખેડ્યો અને મોટા શબ્દ કરતા-કરતા એ મોટા બાહુવાળા દેવદૈત્યોએ પર્વતને સમુદ્રના કાંઠો ઉપર લાવવાને ઉઠાવ્યો ।।૩૩।।

બલિ અને ઈન્દ્ર આદિ બહુ લાંબેથી એ પર્વતને લાવતાં એના અતિભારથી થાકી ગયા અને અસમર્થ થતાં મન્દર પર્વતને માર્ગમાં છોડી દીધો ।।૩૪।।

તેઓએ એ સોનાના મન્દર પર્વતને મૂક્યો તેવો એ પડ્યો અને કેટલાક દેવ તથા દૈત્યો એની નીચે પિસાઈ ગયા ।।૩૫।।

જ્યારે કેટલાકનો ઉત્સાહ ભાંગી ગયો અને કેટલાકનાં બાહુ, ડોક વગેરે ભાંગી ગયાં ત્યારે ગરુડધ્વજ ભગવાન્ ત્યાં પધાર્યા ।।૩૬।।

પર્વતની નીચે કચરાયેલા દેવદૈત્યોને જોઈને પોતાની અમૃત દૃષ્ટિથી દેવોને જીવતા કર્યા અને આરોગ્યવાળા પણ કર્યા ।।૩૭।।

પછી પર્વતને એક હાથવડે રમત માત્રમાં ઉઠાવી ગરુડ ઉપર મૂકી પોતે સવાર થઈ દેવો અને દૈત્યો સાથે સમુદ્ર તીરે આવ્યા ।।૩૮।।

અવરોપ્ય ગિરિં સ્કન્ધાત્ સુપર્ણઃ પતતાં વરઃ ।।
યયૌ જલાન્ત ઉત્સૃજ્ય હરિણા સ વિસર્જિતઃ ।।૩૯।।

પક્ષીરાજ ગરુડજીએ પર્વતને સમુદ્રના તટે ઉતારી દીધો પછી ભગવાને તેને વિદાય આપવાથી ગરુડજી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. (કારણ કે હવે વાસુકિ નાગનું કામ છે અને ગરુડજી હોય ત્યાં નાગ ન આવે, આવે તો ગરુડજી તેને ખાઈ જાય) ।।૩૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત અષ્ટમસ્કન્ધમાં (બીજા દાન દાતા પ્રકરણનો બીજો) ''દેવો તથા દૈત્યોએ અમૃત મેળવવા સમુદ્રમથન કર્યું'' નામનો છઠ્ઠો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૭

સમુદ્રને મથતાં વિષ નીકળ્યું તે કૃપા કરી રુદ્રે પીધું

વિશેષ : સમુદ્રને મથતાં ઝેર નીકળ્યું ત્યારે બધા શિવજીની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા; રુદ્રને દયા આવી અને એમણે ઝેર પીધું; એ વાત આ સાતમા અધ્યાયમાં આવે છે.

તે નાગારાજમામન્ત્ર્ય ફલભાગેન વાસુકિમ્ ।।
પરિવીય ગિરૌ તસ્મિન્ નેત્રમબ્ધિં મુદાન્વિતાઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એ દેવ દૈત્યોએ સમુદ્રમાંથી નીકળનાર અમૃતમાં વાસુકિનો પણ ભાગ ઠરાવ્યો અને એને ત્યાં લાવ્યા. તેમણે વાસુકિના દેહનું નેતરું બનાવ્યું અને એનાથી પર્વતને વીંટીને આનન્દયુકત થઈને સમુદ્રમથન કરવા લાગ્યા ।।૧।।

હે કુરુદ્વહ! પૂરી તૈયારી સાથે બન્ને અમૃતને માટે યત્ન કરવા લાગ્યા. પહેલાં-પહેલાં અજિત ભગવાને વાસુકિનું મુખ પકડયું તેથી દેવો પણ મુખ તરફ ગયા ।।૨।।

પરન્તુ ભગવાને વાસુકિનું મુખ પકડયું એ દૈત્યોના સેનાપતિઓને ન ગમ્યું. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે સર્પનું પુચ્છ અમંગળ હોવાથી અમે એ નહિ પકડીએ ।।૩।।

અમે વેદપાઠ કરનારા અને એનું શ્રવણ કરનારા અલૌકિક સમ્પત્તિવાળા છીએ એટલું જ નહિ. પણ જન્મ અને કર્મ વડે પ્રસિદ્ધિને પામેલા છીએ તો પૂંછને કેમ પકડીએ? એવું બોલી એઓ ચૂપ રહ્યા ।।૪।।

એ જોઈને પુરુષોત્તમે જરા મન્દહાસ્ય કરીને સર્પના મુખને છોડી દીધું અને દેવોને સાથે લઈ પુચ્છ પકડી ખેંચવા લાગ્યા. આમ પોતપોતાને ક્યાં રહી શ્રમ કરવો એ કશ્યપના પુત્રો દેવ દૈત્યોએ નિશ્ચય કરી લીધો ।।૫।।

પરમ યત્નવડે અમૃતને માટે સમુદ્રનું મથન કરતાં આધાર નહિ હોવાથી મન્દરાચળ પર્વત જળમાં નીચે ઊતરવા લાગ્યો ।।૬।।

હે પાણ્ડુનન્દન! બલવાળા દેવ દૈત્યોએ મન્દરને પકડ્યો પણ અતુલ ભારને લીધે એ હાથમાં ન રહ્યો. જ્યારે બળવાન દૈવે એઓનો પુરુષાર્થ નષ્ટ કરી દીધો ત્યારે બધાનાં મન ખેદ પામ્યાં અને એઓની મુખકાન્તિ મલિન થઈ ગઈ ।।૭।।

વિઘ્ન કરનાર દૈવે આ વિઘ્ન કર્યું છે એમ જાણી સત્ય સંકલ્પવાળા અને અનન્ત શક્તિવાળા ભગવાને મોટા કચ્છપ શરીરને ગ્રહણ કર્યું અને જળમાં પ્રવેશ કરી મન્દરાચળને ઉઠાવી લીધો ।।૮।।

કુલાચળ એવા મન્દરને ઉપર આવેલો જોઈ દેવ અને અસુરો ફરી મથવા લાગ્યા. લાખ યોજનના વિસ્તારવાળો એ મન્દર પર્વત પૃષ્ઠ ઉપર જાણે મોટો બેટ હોય તેવો દેખાતો હતો તેને કચ્છપ ભગવાને ઉઠાવ્યો ।।૯।।

હે અંગ! દેવ-દૈત્યો વડે ફરતો મન્દરાચળ પૃષ્ઠ ઉપર આમતેમ આવર્તન કરતો હતો છતાં કચ્છપ ભગવાન્ એને જાણે કોઈ પીઠને ખંજવાળતું હોય એમ માનવા લાગ્યા ।।૧૦।।

સાથે-સાથે સમુદ્રમથન સમ્પન્ન કરવામાટે ભગવાને અસુરોની શક્તિ અને બલને વધારવા તેમનામાં અસુરરૂપથી પ્રવેશ કર્યો; તેવી જ રીતે દેવતાઓને ઉત્સાહિત કરવા તેમનામાં દેવરૂપથી અને વાસુકિ નાગમાં નિદ્રાના રૂપથી પ્રવેશ કર્યો. ભગવાન્ એવા અકલિત બળવાળા હોવાથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે ।।૧૧।।

બીજી બાજુ પર્વતની ઉપર બીજા પર્વત સમાન બની સહસ્ર બાહુ ભગવાન પોતાના હાથોથી તેને દબાવી સ્થિત થઈ ગયા. એ વખતે આકાશમાં બ્રહ્મા, શંકર, ઈન્દ્ર આદિ તેમની સ્તુતિ તથા તેમના ઉપર પુષ્પની વર્ષા કરવા લાગ્યો ।।૧૨।।

આ પ્રમાણે ભગવાને પર્વતની ઉપર તેને દબાવી રાખનારના રૂપમાં, નીચે તેના આધાર કાચબાના રૂપમાં, દેવતા અને અસુરો ના શરીરમાં એમની શક્તિના રૂપમાં, દઢતાના રૂપમાં અને નેતરું બનેલા વાસુકિ નાગમાં નિદ્રાના રૂપમાં જેથી એને કષ્ટ ન થાય; પ્રવેશ કરી ચારે તરફથી બધાને બળવાળા બનાવી દીધા. હવે તેઓ પોતાના બલના મદથી ઉત્પન્ન થઈ. મન્દરાચળદ્વારા ભારે ધૂમધામથી સમુદ્રમથન કરવા લાગ્યા. તે વખતે સમુદ્ર અને તેમાં રહેનારાં મગર, માછલાં વગેરે જીવો અકળાઈ ઉઠ્યાં.।।૧૩।।

વાસુકિનાં હજાર મોઢાં, હજાર આંખો અને એમાંથી નીકળતા શ્વાસ, ધૂમ વગેરેથી જેઓનાં તેજ હણાઈ ગયાં છે તેવા પૌલોમ, કાલેય, બલિ અને ઈલ્વલ દાવાનળથી બળેલા સરળના વૃક્ષ જેવા કાળા મોઢાવાળા થઈ ગયા ।।૧૪।।

દેવોને વાસુકિના શ્વાસનો સંસર્ગ થતાં એઓની કાન્તિ ઓછી થઈ ગઈ અને એમનાં વસ્ત્ર, માળાઓ અને કપડાં ધુમાડાવાળાં થઈ ગયાં. ભગવાનની આજ્ઞા ઉઠાવનાર મેઘોએ વૃષ્ટિ કરી તેથી એઓને શાન્તિ થઈ તેમજ સમુદ્રના તરંગને લાગીને આવતા પવનને પણ એઓને આરામ આપ્યો ।।૧૫।।

દેવો અને અસુરો ના અધિપોએ મથન કર્યું છતાં અમૃત નીકળ્યું નહિ ત્યારે અજિત ભગવાન્ પોતે મથન કરવા લાગ્યાં ।।૧૬।।

મેઘના સરખા શ્યામ વર્ણવાળા, સુવર્ણ સરખા વસ્ત્રની પરિધિવાળા કાનમાં વીજળીના જેવા કુંડળવાળા, મસ્તક ઉપર વિખરાયેલા કેશવાળા તથા જય કરનાર બાહુવડે સર્પને પકડી મથન કરતા ભગવાન્ બીજા પર્વત જેવા શોભાયમાન દેખાવા લાગ્યા ।।૧૭।।

જેમાં માછલાં ભમી રહ્યાં છે, જેમાં મગર, કાચબા, 'તિમિ'નામનાં લાંબા માછલાં અને ઝૂડ વગેરે આકુળ-વ્યાકુળ ફરે છે તેવા મથાતા સમુદ્રથી પ્રથમ તો 'હાલાહલ' નામનું ઝેર નીકળ્યું ।।૧૮।।

એ ઝેર એવું તો ઉગ્ર હતું કે એનો બીજો નમૂનો ન મળે. આમ તેમ ફરતું ઝેર અસહ્ય છે એવું જણાતાં એના ભયથી બધી પ્રજા અને એના પાલકો પલાયન કરવા લાગ્યા અને સદાશિવને શરણે ગયા ।।૧૯।।

ત્રિલોકના કુશળમાટે દેવી પાર્વતી સાથે શિવ કૈલાસ પર્વતમાં બેઠેલા મોક્ષ સારુ તપશ્ચર્યા કરે છે તેમની પાસે જઈને બધા પ્રણામ કરી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૨૦।।

પ્રજાપતિઓ બોલ્યાઃહે દેવના દેવ મહાદેવ! આપ પ્રાણી માત્રનું કલ્યાણ કરનાર અને ભૂત માત્રના આત્મા છો. અમે ત્રણ લોકને ભસ્મ કરનાર આ ઝેરથી ભયભીત થઈ ગયા છીએ તેમની આપ રક્ષા કરો ।।૨૧।।

આ સમ્પૂર્ણ જગતના બંધ-મોક્ષમાટે આપ એકલા સમર્થ છો, વળી શરણાગતના દુઃખને મટાડનાર છો એટલું જ નહિ પણ સર્વના મોટા ગુરુ હોવાથી ડાહ્યા માણસો આપની પૂજા કરે છે ।।૨૨।।

હે બ્રહ્મન્ આપ સ્વપ્રકાશ છો. ત્રણ ગુણવાળી આપની શક્તિવડે આપ આ જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર કરો છો ત્યારે આપ બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવ એવાં નામ ધારણ કરો છો ।।૨૩।।

આપ પરમ ગુહ્ય બ્રહ્મ છો, કાર્ય કારણરૂપ છો. દેવ, મનુષ્ય, પશુ વગેરે ભાવોના ઉત્પાદક છો. આપ જ જગતના ઈશ્વર અને નાનાવિધ શક્તિવડે આપ જ સર્વના આત્મારૂપ છો ।।૨૪।।

આપ સમસ્ત વેદનું કારણ એટલે કે સિદ્ધજ્ઞાનવાળા છો, આપ જ જગતનું આદિકરણ મહત્તત્ત્વ અને ત્રિવિધ અહંકાર છો. વળી આપ જ પ્રાણ, ઈન્દ્રિય, પંચ મહાભૂત તથા શબ્દ વગેરે વિષયોના ભિન્ન-ભિન્ન સ્વભાવ અને તેમનું મૂલ કારણ છો. આપ સ્વયં જ પ્રાણીઓની વૃદ્ધિ અને હ્રાસ (નાશ) કરનારા કાળ છો, એમનું

કલ્યાણ કરનારા યજ્ઞ છો અને વળી સત્ય અને મધુર વાણી છો. ધર્મ પણ આપનું જ સ્વરૂપ છે, ''અ, ઉ, મ્'' આ ત્રણ અક્ષરો યુકત ૐકાર આપનું જ સ્વરૂપ છે અથવા ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિ છો એમ વેદવાદીઓ કહે છે ।।૨૫।।

અખિલ દેવના આત્મારૂપ અગ્નિ આપનું મુખ છે. હે ત્રણેય લોકોની ઉન્નતિ કરનાર શંકર, પૃથ્વી આપનું ચરણકમળ છે. આપ અખિલ દેવસ્વરૂપ છો. આ કાળની આપની ગતિ છે, દિશાઓ કર્ણ છે, વરુણ જિહ્વા છે ।।૨૬।।

આકાશ નાભિ છે, વાયુ શ્વાસ છે, સૂર્ય નેત્ર છે, જળ વીર્ય છે, આપનો અહંકાર નીચે-ઊંચે બધા જીવોનો આશ્રય છે. ચન્દ્ર મન છે અને સ્વર્ગ પ્રભુનું મસ્તક છે ।।૨૭।।

હે વેદરૂપ પ્રભુ! સમુદ્ર આપનું પેટ છે, પર્વતો અસ્થિ છે, વૃક્ષ, ઔષધિ અને વીરુદ્ધ આપની રોમાવલી છે, ગાયત્રી આદિ સાત છન્દ આપની સાત ધાતુ છે, સર્વ પ્રકારના ધર્મ આપનું હૃદય છે ।।૨૮।।

હે સ્વામી! સદ્યોજાતાદિ પાંચ ઉપનિષદ્ જ આપના તત્પુરુષ, અઘોર, સદ્યોજાત, વામદેવ અને ઈશાન નામનાં પાંચ મુખ છે. એમના જ પરિચ્છેદથી આડત્રીસ કલાત્મક મન્ત્ર નીકળ્યા છે. આપ જ્યારે સમસ્ત પ્રપંચથી ઉપરત થઈ જઈ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરી લો છો ત્યારે તે જ સ્થિતિનું નામ નશિવથ બને છે. વાસ્તવમાં એ જ સ્વયં પ્રકાશ પરમાર્થ તત્ત્વ છે ।।૨૯।।

અધર્મની દમ્ભ, લોભ આદિ ઊર્મિઓમાં આપની છાયા છે. જેનાથી વિવિધ પ્રકારની સૃષ્ટિ થાય છે. સત્ત્વ, રજ અને તમ તે આપનાં ત્રણ નેત્ર છે. હે દેવ! ગાયત્રી વગેરે છન્દપ્રચુર વેદ આપની ઈક્ષા (જ્ઞાન) છે. આપ સાંખ્યરૂપ અને શાસ્ત્રના કર્તા હોવાથી આપનું જ્ઞાન તે જ વેદ છે ।।૩૦।।

હે ગિરિત્ર! (કૈલાસને તારનારા) આપનું સ્વયં જ્યોતિ સ્વરૂપ સર્વ લોકપાલ, બ્રહ્મા અને વૈકુંઠ તથા ઈન્દ્ર પણ જાણી શકતા નથી. જ્યાં સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણ પહોંચતા નથી તેવા ભેદભાવ રહિત પરબ્રહ્મ એ આપ છો ।।૩૧।।

આપે કામદેવ, દક્ષનો યજ્ઞ, ત્રિપુરાસુર અને કાલકૂટ વિષ (જેને આપ હમણાં જ અવશ્ય પી જશો) અને અનેક જીવદ્રોહી અસુરોને નષ્ટ કરી નાખ્યાં છે. પરન્તુ આમ કહેવાથી આપની કંઈ સ્તુતિ થઈ જતી નથી. કારણ કે પ્રલય વખતે આપે ઘડેલું આ વિશ્વ આપના જ નેત્રથી નીકળેલી આગની ચિનગારી અને જ્વાળાઓ થી

ભસ્મ થઈ જાય છે અને આપ એવા તો ધ્યાનમગ્ન રહો છો કે આપને એનો પત્તો પણ લાગતો નથી ।।૩૨।।

આત્મામાં રમણ કરનાર જીવન્મુકત પુરુષો આપના ચરણાદ્વન્દ્વનું હૃદયમાં ધ્યાન કરે છે તથા સ્વયં નિરન્તર જ્ઞાન અને તપસ્યા માં જ લીન રહો છો. છતાં સતીની સાથે રહેતા જોઈને જે આપને આસકત તથા શ્મશાનવાસી જોઈને આપને નિષ્ઠુર અથવા ઉગ્ર કહે છે તે મૂર્ખ આપની લીલાઓનું રહસ્ય ભલા શું જાણે? એમનું નામ કહેવું નિર્લજ્જતાથી ભરેલું છે ।।૩૩।।

આપ કાર્ય કારણથી પર છો. આપના સ્વરૂપને જાણવાને કોઈ બ્રહ્માદિ પણ સમર્થ થતા નથી તો પછી એની સૃષ્ટિમાં અનેક રીતે પાછળ એઓની પરમ્પરામાં પેદા થયેલા તેવા અમે તો આપનું સ્વરૂપ કયાંથી જાણીએ? તથાપિ આપની સ્તુતિ કરી અમે માત્ર અમારી શક્તિનું દર્શન કરાવીએ છીએ એમ ગણાય ।।૩૪।।

હે મહેશ્વર! અમે આપના આ સ્વરૂપ સિવાય બીજું કાંઈ જાણતા નથી. અસ્પષ્ટ કર્મવાળું આપનું સ્વરૂપ લોકના કલ્યાણ માટે જ છે એમ અમે માનીએ છીએ ।।૩૫।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એ પ્રકારે દેવોની આપત્તિ જોઈને શિવજી અત્યન્ત દુઃખી થયા અને સર્વભૂતના અકારણ મિત્ર શિવજી પોતાની પ્રિયા સતીને કહેવા લાગ્યા ।।૩૬।।

શિવજી બોલ્યા : હે ભવાની! ઘણા ખેદની વાત છે કે સમુદ્રમાંથી નીકળેલ ઝેરથી પ્રજાનો નાશ થાય છે એ જુઓ. પોતાનો પ્રાણ બચાવવા માટે આ બિચારી પ્રજા મારે શરણે આવી છે તેનું ભલું મારે કરવું જ રહ્યું. જેમનામાં શક્તિ સામર્થ્ય છે તેમના જીવનની સફલતા એમાં જ છે કે તેઓ દીન દુઃખીઓની રક્ષા કરે ।।૩૭-૩૮।।

પ્રાણીઓ દેવમાયામાં મોહિત થઈને પરસ્પર વેર બાંધીને લડવા માંડે છે જ્યારે સજ્જન પુરુષો પોતાના પ્રાણ આપીને પણ બીજાની રક્ષા કરે છે ।।૩૯।।

હે ભદ્રે! જો કોઈ પુરુષની ઉપર કૃપા કરે તો સર્વાત્મા હરિ તેના ઉપર પ્રસન્ન થાય છે. ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય ત્યારે સ્થાવર જંગમ જગતની સાથે હું પણ એના ઉપર પ્રસન્ન થાઉં છું. તેથી હું આ ઝેરનું પાન કરું જેથી મારી પ્રજાનું કલ્યાણ થાય ।।૪૦।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : વિશ્વનું ભલું કરતા શિવજી એવી રીતે પાર્વતીની સમ્મતિ લઈને ઝેર પીવાને તૈયાર થઈ ગયા ત્યારે એમના પ્રભાવને જાણનાર પાર્વતી પણ

એમને અભિનન્દન આપવા લાગ્યાં ।।૪૧।।

ભગવાન્ શંકર બહુ દયાળુ છે. તેમની જ શક્તિથી સમસ્ત પ્રાણી જીવિત રહે છે. તેમણે એ તીક્ષ્ણ હાલાહલ વિષને પોતાની હથેલીમાં લીધું અને ભક્ષણ કરી ગયા ।।૪૨।।

તે વિષ જલનું પાપ-મલ હતું. તેણે શંકર ઉપર પણ પોતાનો પ્રભાવ દેખાડી દીધો. તેથી એમનો કંઠ નીલો પડી ગયો પણ એ તો પ્રજાનું કલ્યાણ કરનારા શંકરમાટે ભૂષણરૂપ થઈ ગયું (અને તેમનું એક નવું જ નામ નીલકંઠ પડ્યું) ।।૪૩।।

પરોપકારી સજ્જનો પ્રાયઃ પ્રજાનું દુઃખ ટાળવાને માટે સ્વયં દુઃખ સહન કર્યા કરે છે.આ દુઃખ પરંતુ દુઃખ નથી, આ તો બધાના હૃદયમાં બિરાજમાન ભગવાનની પરમ આરાધનાછે ।।૪૪।।

દેવના દેવ શિવજીનું આ લોકોપકારક કર્મ સાંભળી બધી પ્રજા, દક્ષ કન્યા સતી, બ્રહ્માજી અને ભગવાન્ વિષ્ણુ પણ એમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા ।।૪૫।।

પ્રસ્કન્નં પિબતઃ પાણેર્યત્કિચિજ્જગૃહુઃ સ્મ તત્ ।।
વૃશ્ચિકાહિવિષૌષધ્યો દન્દશૂકાશ્ચ યેડપરે ।।૪૬।।

પીતાં-પીતાં એમના હાથમાંથી થોડુંક ઝેર પડી ગયું તે ઝેર વીંછી, સર્પ, ઝેરી ઔષધિઓ તથા અન્ય ઝેરી પ્રાણીઓએ લઈ લીધું ।।૪૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત અષ્ટમસ્કન્ધમાં (બીજા દાનદાતા નામના પ્રકરણનો ત્રીજો)
''સમુદ્રને મથતાં વિષ નીકળ્યું તે કૃપા કરી રુદ્રે પીધું''
નામનો સાતમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૮

સમુદ્રમથન થતાં એમાંથી અનેક રત્ન નીકળ્યાં

પીતે ગરે વૃષાંકેણ પ્રીતાસ્તેડમરદાનવાઃ ।।
મમન્થુસ્તરસા સિન્ધું હવિર્ધાની તતોભવત્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : જ્યારે શિવજીએ વિષપાન કર્યું ત્યારે દેવો અને દૈત્યો પ્રસન્ન થયા અને ફરી નવા ઉત્સાહથી મથન કરવા લાગ્યા. તેમાંથી યજ્ઞના હવિષને

પેદા કરનારી કામધેનુ પ્રકટ થઈ ।।૧।।

હે રાજન્! યજ્ઞ બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત કરી આપનાર છે. ઘી વગેરે પદાર્થો યજ્ઞોમાં કામ લાગે છે. એવી ગાયને વેદના જાણનાર ઋષિઓએ રાખી ।।૨।।

ત્યારબાદ ફરી મથન કરતાં એમાંથી ચન્દ્ર જેવો શ્વેત ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો ઘોડો નીકળ્યો તેને બલિરાજા ઈચ્છવા લાગ્યા. ભગવાને પ્રથમથી ઈન્દ્રને લોભ ન કરવાનું કહી રાખ્યું હતું તેથી એ કાંઈ બોલ્યા નહિ ।।૩।।

ત્યારબાદ જેને ચારે દાંત બહાર દેખાતાં હતાં તેવો ચાર શિખરથી શોભતો ઉજ્જવલ વર્ણ કૈલાસ પર્વત જેવો દેખાતો ઐરાવત નામનો હાથી સમુદ્રમાંથી નીકળ્યો ।।૪।।

ત્યાર પછી કૌસ્તુભ નામનું પદ્મરાગ રત્ન સમુદ્ર મથતાં નીકળ્યું. આભૂષણ તરીકે છાતી ઉપર ધારણ કરવાને માટે અજિત ભગવાને ઈચ્છા વ્યકત કરી ।।૫।।

પછી મથન કરતાં દેવલોકના ભૂષણરૂપ 'પારિજાત' નામનું કલ્પવૃક્ષ નીકળ્યું. જેમ તમે લોકોના મનોરથને હંમેશાં પૂર્ણ કરો છો તેમ એ કલ્પવૃક્ષ પણ યાચકોના મનોરથને હંમેશાં પૂર્ણ કરે છે ।।૬।।

ત્યારબાદ અપ્સરાઓ પ્રકટ થઈ. એમણે સુન્દર વસ્ત્રો તથા ગળામાં સુવર્ણના હાર પહેરેલા હતા. તેઓ પોતાની સુન્દર ચાલ અને વિલાસભરી દૃષ્ટિથી દેવતાઓને સુખ પહોંચાડનારી થઈ ।।૭।।

ત્યારબાદ શોભાની મૂર્તિ સ્વયં ભગવતી લક્ષ્મીદેવી પ્રકટ થયા. તે ભગવાનની નિત્યશક્તિ છે. 'સુદામ' નામના પર્વતથી પ્રકટ થતી વીજળીના પેઠે એ પોતાની કાન્તિવડે બધી દિશાઓને રંગવા લાગ્યાં ।।૮।।

એમના સૌન્દર્ય, ઔદાર્ય, યૌવન, રૂપ-રંગ અને મહિમાથી બધાના ચિત્ત હરાઈ ગયાં. દેવતા, અસુર, મનુષ્ય બધાને મનમાં વસી ગયું કે એ અમને જ મળે ।।૯।।

સ્વયં ઈન્દ્રે એમને મોટું વિચિત્ર આસન આપ્યું, સાક્ષાત્ શરીરધારિણી મોટી નદીઓ સોનાના ઘડાઓમાં જળ લઈને આવી, પૃથ્વીએ અભિષેક સમયે કામ લાગતી ઔષધિઓ લાવીને આપી, ગાયોએ પંચગવ્ય લાવી આપ્યું, વસન્તઋતુએ ચૈત્ર, વૈશાખમાં થતાં ફળફૂલ હાજર કરી દીધાં, ઋષિલોકોએ આ સામગ્રીથી વિધિવત્ અભિષેક કરાવ્યો, ગન્ધર્વોએ મંગળ ગાન કર્યું, નર્તકીઓ નાચતી-નાચતી ગાવા લાગી. મેઘાએ મૃદંગ, ડમરૂ, ઢોલ, નગારાં, ગોમુખ, શંખ, વેણુ અને વીણા જોર-

જોરથી વગાડ્યાં ।।૧૦-૧૩।।

ત્યારે ભગવતી લક્ષ્મીદેવી હાથમાં કમળ લઈ સિંહાસન ઉપર બિરાજમાન થઈ ગયાં. દિશાના હાથીઓએ જલથી ભરેલા પૂર્ણ કળશો સૂંઢમાં લઈ એ કળશોવડે બ્રાહ્મણોના સૂક્તોના પાઠ સાથે તેમનો અભિષેક કર્યો ।।૧૪।।

સમુદ્રે પીળાં રેશમી વસ્ત્ર એમને પહેરવામાટે આપ્યાં. વરુણે એવી વૈજયન્તીમાલા અર્પણ કરી કે જેની મધુમય સુગન્ધથી ભમરા મત્ત થઈ રહ્યાહતા ।।૧૫।।

પ્રજાપતિ વિશ્વકર્માએ ચિત્ર-વિચિત્ર આભૂષણ, સરસ્વતીએ મોતીઓના હાર, બ્રહ્માજીએ કમળ અને નાગોએ બે કુંડલ સમર્પણ કર્યાં ।।૧૬।।

બ્રાહ્મણોએ સ્વસ્તિવાચન કર્યા પછી પોતાના હાથમાં કમલની માળા લઈ લક્ષ્મીજી સર્વગુણ સમ્પન્ન પુરુષના ગળામાં પહેરાવવા નીકળ્યાં. માળાની આસ-પાસ તેની સુગન્ધથી મતવાલા થયેલા ભમરાઓ ગુઞ્જારવ કરી રહ્યા હતા. એ વખતે લક્ષ્મીજીના મુખની શોભા અવર્ણનીય થઈ રહી હતી. સુન્દર કપોલો ઉપર કુંડલ ઝળકી રહ્યા હતા અને પોતે કંઈક લજ્જાયુકત મન્દ-મન્દ હાસ્ય વેરી રહ્યાં હતાં ।।૧૭।।

તેમની કમર બહુ પાતળી હતી. બન્ને સ્તનો એકબીજાનો અડકેલાં અને સુન્દર હતાં. એના ઉપર ચન્દન અને કેસરનો લેપ કરેલ હતો. જ્યારે તે આમતેમ ચાલતાં ત્યારે ઝાંઝરનો મધુર ઝંકાર થતો હતો એવું લાગતું હતું કે જાણે કોઈ સોનાની લતા આમ-તેમ ફરતી હોય ।।૧૮।।

તેમની ઈચ્છા હતી કે મને કોઈ નિર્દોષ અને સમસ્ત ઉત્તમ ગુણોથી નિત્યયુકત અવિનાશી પુરુષ મળી જાય તો હું તેને મારો આશ્રય બનાવું, તેને વરું. પરન્તુ ગન્ધર્વ, યક્ષ, અસુર, સિદ્ધ, ચારણ, દેવતા આદિમાં કોઈ પણ એવો પુરુષ એમને ન મળ્યો ।।૧૯।।

(મનમાં વિચારવા લાગ્યાં કે) કોઈ તપસ્વી તો છે, પરન્તુ તેમણે ક્રોધ ઉપર વિજય મેળવ્યો[૧] નથી. કેટલાકમાં જ્ઞાન[૨] છે પરન્તુ તેઓ પૂરા અનાસકત નથી. કોઈ-કોઈ વળી મહાન તો છે પરન્તુ તેઓ કામને જીતી શકયા[૩] નથી. કેટલાકમાં ઐશ્વર્ય બહુ છે પણ એ ઐશ્વર્ય કામનું શું જ્યારે તેમને વારેવારે બીજાનો આશ્રય લેવો પડે છે ।।૨૦।।

વિશેષ : ૧. બદરિકાશ્રમમાં તપ કરતાં બે ઋષિ નર નારાયણ સિવાય એવો કોઈ તપસ્વી નથી જેણે કોઈને ને કોઈને શાપ ન આપ્યો હોય! પણ એ બે તો અહીં આવે જ શાના? દુર્વાસા વગેરે

તપસ્વી છતાં અત્યન્ત ક્રોધી એટલે તે તપનો દુરુપયોગ કરનાર કહેવાય.
૨.બૃહસ્પતિ, શુક્રાચાર્ય આદિ સર્વજ્ઞ છે પરન્તુ એમના જ્ઞાનનો ઉપયોગ લોકના ઉત્કર્ષમાં હોઈ એ ભગવદ્ગામી ન હોવાથી એનું જ્ઞાન નકામું. બ્રહ્મજ્ઞાની મુનિઓમાં અનાસક્તિ નથી. વશિષ્ઠજીએ નિમિને શાપ આપ્યો. ઈન્દ્રના કહેવાથી બૃહસ્પતિજીએ મરુતનો ત્યાગ કરી દીધો, દક્ષિણા મળી એટલે ઔચિત્યને દૂર મૂક્યું.
૩.બ્રહ્મા, સોમ વગેરે મોટા છે પરન્તુ કામ હેતુ હોવાથી એ પણ યોગ્ય ન ગણાય. ગૃહિણીને સદાચારી પતિ જ ગમતો હોય છે.

કેટલાકમાં ધર્મનું-આચરણ છે પરન્તુ પ્રાણીઓ પ્રત્યે પ્રેમનો[૧] પૂરો વર્તાવ તેઓ કરતા નથી. ત્યાગ[૨] તો છે પણ કોરો ત્યાગ તો મુક્તિનું કારણ નથી. કોઈ-કોઈમાં વીરતા[૩] તો અવશ્ય છે પણ તેઓય કાળના ચક્રમાંથી (મૃત્યુથી) બચે તેમ નથી. અવશ્ય કેટલાક મહાત્માઓમાં[૪] વિષયાસક્તિ નથી પરન્તુ તેઓ તો વળી નિરન્તર અદ્વૈત સમાધિમાં જ લીન રહે છે ।।૨૧।।

વિશેષ : ૧. ધર્મ ધારણ કરતાં છતાં પરશુરામ વગેરેમાં ભૂત સૌહૃદનો અભાવ છે તેથી મા, ભાઈ વગેરે ઉપર પણ પિતાની આજ્ઞાથી શસ્ત્ર ચલાવ્યું એવો ક્રૂર વરવાને યોગ્ય ન હોઈ શકે.
૨.શિબિ, નૃગરાજા વગેરેનો ત્યાગ હોવો છતાં સ્વર્ગની કામના હોવાથી તે ત્યાગથી મુક્તિ ન મળે માટે નકામો
૩.બલવાન પતિ સ્ત્રીને ગમે એ ખરું પણ ઘરમાં પત્નીને સમય આપે તેના કરતાં યુદ્ધના મેદાનને વધારે આપે. વળી ગમે ત્યારે વીર ગતિને પામી જાય એટલે સૌભાગ્ય અખંડ ન રહે તેથી તે વરવા લાયક નથી.
૪.આ મહાત્મા સનત્કુમાર આદિ મારા ઝાંઝરનો ઝંકાર અને કંકણનો ખણખણાટ જાણે કે સાંભળતાય ન હોય તેમ નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર ચોંટાડેલી નજર જ ખસેડતા નથી. સરસ-રસિક પુરુષ જ સ્ત્રીઓને તો ગમે.

કોઈ-કોઈ ઋષિએ (લોમશ, માર્કણ્ડેય) આયુષ્ય તો બહુ જ લાંબુ પ્રાપ્ત કરી લીધું છે પણ એમનું વર્તન સ્ત્રીઓમાટે મનપસન્દ નથી. કોઈનું વર્તન સરસ છે તો તેમના આયુષ્યનું કંઈ ઠેકાણું નથી. કોઈમાં આ બન્ને બાબતો છે તો તેમનો વેષ જ અમંગલ* છે. રહ્યા એક ભગવાન્ વિષ્ણુ તેમનામાં બધાય મંગલમય ગુણ નિત્ય નિવાસ કરે છે પણ તેઓ મને ચાહતા જ નથી ।।૨૨।।

વિશેષ : શિવજી મંગળ કરનાર અને સ્ત્રીને અનુકૂળ છતાં સ્મશાનમાં ક્રીડા કરનાર હોવાથી

વરવાને લાયક ન ગણાય.

આ પ્રમાણે વિચારી અન્તે શ્રીલક્ષ્મીજીએ પોતાના મનના માન્યા ભગવાન્ ઉપર જ પોતાની પસન્દગી ઉતારી. કારણ કે એમનામાં બધા સદ્ગુણો નિત્ય નિવાસ કરે છે. પ્રાકૃત ગુણ એમનો સ્પર્શ નથી કરી શકતા અને અણિમા આદિ સમસ્ત ગુણ એમની કામના કર્યા કરે છે પણ તે કોઈની પરવા કરતા નથી. ખરું પૂછો તો લક્ષ્મીજીના એકમાત્ર આશ્રય ભગવાન્ જ છે. તેથી જ તેમને જ વર્યાં ।।૨૩।।

જેની આસપાસ મદોન્મત્ત ભમરાઓ ગુઞ્જારવ કરી રહ્યા છે તેવી સુન્દર તાજાં કમળની માલા ભગવાનના ગળામાં પહેરાવીને ત્યાં એ ભગવાનના હૃદયમાં પોતાનું સ્થાન નક્કી કરી લજ્જા અને હાસ્ય થી વિકસિત નેત્રવડે એમની સમીપમાં જઈ ઊભાં રહ્યાં ।।૨૪।।

જગત્પિતા ભગવાને જગજ્જનની સમસ્ત સમ્પત્તિની અધિષ્ઠાતૃ-દેવતા શ્રીલક્ષ્મીજીને પોતાના વક્ષ:સ્થલ ઉપર જ સર્વદા નિવાસ કરવા સ્થાન આપ્યું. લક્ષ્મીજીએ ત્યાં જ બિરાજી પોતાની દયામયી દષ્ટિથી ત્રણેય લોક, લોકપતિ અને પોતાની વહાલી પ્રજાની અભિવૃદ્ધિ કરી ।।૨૫।।

તે વખતે શંખ, તૂરી, મૃદંગો વગેરે વાદ્યો વાગવા લાગ્યાં. ગન્ધર્વો અપ્સરાઓ સાથે નાચવા-ગાવા લાગ્યા. તેથી મોટો શબ્દ સંભળાવા લાગ્યો ।।૨૬।।

બ્રહ્મા, શિવ, અંગિરા વગેરે દેવો વિષ્ણુનું યથાર્થ પ્રતિપાદન કરતા મન્ત્રોવડે સ્તુતિ કરતા પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા ।।૨૭।।

જ્યારે પ્રજાપતિ અને પ્રજાઓની સાથે લક્ષ્મીજીએ દેવો તરફ દષ્ટિ કરી ત્યારે એમાં શીલ આદિ ગુણોનો તેમ જ સમ્પત્તિનો નિવાસ થતાં તેઓ પરમ સુખી થયા ।।૨૮।।

અહીં લક્ષ્મીજીએ દૈત્ય દાનવોની ઉપેક્ષા કરી દીધી તેથી એ નિર્બલ, લોભી, ઉદ્યોગ રહિત અને નિર્લજ્જ થઈ ગયા ।।૨૯।।

હવે સમુદ્ર મથન કરતાં કમળના સરખાં નેત્રવાળી વારુણી દેવી કન્યારૂપે તેમાંથી નીકળી તેને ભગવાનની સમ્મતિ લઈને અસુરો લઈ ગયા ।।૩૦।।

અમૃતને માટે દેવતા અને અસુરો ફરી સમુદ્રનું મથન કરવા લાગ્યા ત્યારે એમાંથી એક અલૌકિક પુરુષ પ્રકટ થયો ।।૩૧।।

એને લાંબા અને જાડા હાથ હતા. એનો કંઠ શંખના જેવો હતો. એનાં નેત્ર

શ્વેતરકત હતાં. એનો વર્ણ શ્યામ હતો. એ તરુણ, પુષ્પમાળાધારી અને સર્વાભરણથી સજ્જ થયેલો હતો ।।૩૨।।

એની છાતી મોટી હતી. એણે પીળાં વસ્ત્ર પહેર્યા હતાં, કુંડલો બહુ શુદ્ધ હતાં. એના વાળ સુંવાળા હતા અને એ સિંહના સરખો પરાક્રમવાળો દેખાતો હતો ।।૩૩।।

એણે હાથે કંગન પહેરેલાં હતાં તેથી એ શોભતો હતો. અમૃતપૂર્ણ કળશ હાથમાં ધારણ કરનાર એ સાક્ષાત્ વિષ્ણુના અંશાવતાર હતા ।।૩૪।।

આયુર્વેદના પ્રવર્તક યજ્ઞભોકતા તેમનું નામ ધન્વન્તરિ હતું. બધાં અસુરોએ, પોતાના હાથમાં અમૃત કળશ ધારણ કરેલા એમને જોયા ।।૩૫।।

સર્વ વસ્તુના લોભવાળા એ દૈત્યો અમૃતકળશ ઉઠાવી ચાલતા થયા ત્યારે દેવો દુઃખી થયા અને શ્રીહરિને શરણે ગયા. ભગવાને દેવોની દીનતા જોઈ કહ્યું કે ''તમે દુઃખ ન લગાડો'' હું મારી માયાવડે દૈત્યોને પરસ્પર લડાવી સ્ત્રીના મોહમાં નાખી તમારું કામ સિદ્ધ કરી આપીશ ।।૩૬-૩૭।।

એ દેવ અને અસુર ને માંહોમાંહે મોટો કલેશ થયો કેમકે એક વસ્તુમાં બન્નેને સરખી તૃષ્ણા હતી; તેથી ''હું પ્રથમ લઉં તું પછી'' એમ એઓ એક બીજાને કહેવા લાગ્યા ।।૩૮।।

''સત્ર નામના યજ્ઞમાં બધાને સરખું ફળ મળે છે. દેવો પણ તમારી બરાબર મહેનત કરનાર છે તેથી તમારા જેટલા ભાગના હકદાર છે'' એમ ભગવાને ચાલતો આવેલો ધર્મ સમજાવ્યો ।।૩૯।।

દૈત્યોમાં પરસ્પર કેટલાકને મત્સર થયો તેથી જે મોટા હતા તે લઈ ગયા ત્યારે જેઓ ગરીબો હતા તેઓ એઓને મારીને તો લઈ શકે નહિ તેથી એની અદેખાઈ કરતા ''તમે અમૃતને ન લઈ જાઓ'' એમ કહેવા લાગ્યા ।।૪૦।।

સર્વ ઉપાય જાણનાર વિષ્ણુએ કોઈની ઉપમા ન આપી શકાય તેવું પરમ અદ્ભુત સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કર્યું ।।૪૧।।

જોવા લાયક, કાળા કમળ સરખી શ્યામ, સર્વ અવયવના સૌષ્ઠવવાળી, કાનમાં સરખાં ઘરેણાંવાળી, સુન્દર કપોલ તથા ઉન્નત નાકવાળી- ।।૪૨।।

નવીન યૌવનથી સુન્દર દેખાતી, ઊંચાં સ્તનના ભાગથી દુર્બળ ઉદરવાળી, મુખની સુગન્ધમાં બહુ ભમતા અને શબ્દ કરતા ભમરોઓથી નેત્ર વ્યાકુળ થયાં છે તેવા નેત્રવાળી- ।।૪૩।।

પોતાના કેશપાશમાં ફૂલેલી માલતીની માળા ધારણ કરતી, ડોકમાં સુન્દર કંઠાભરણ યુકત, સુન્દર ભુજામાં બાજૂબંધની શોભાથી શોભતી- ।।૪૪।।

શુદ્ધ વસ્ત્રથી ઢાંકેલા નિતમ્બથી શોભિત કટિમેખલાયુકત, પ્રકૃષ્ટ વિલાસવડે ચાલતાં ચરણમાં ધરેલ નૂપુરવડે શબ્દાયમાન- ।।૪૫।।

સવ્રીડસ્મિતવિક્ષિપ્ત-ભ્રૂવિલાસાવલોકનૈઃ ।।
દૈત્યયૂથપચેતઃસુ કામમુદીપયન્ મુહુઃ ।।૪૬।।

લજ્જાસહિત સ્મિતવડે ફેંકેલ કટાક્ષપૂર્વક જોવાથી જેણે દૈત્યની સેનાના નાયકના મનમાં કામ ઉત્પન્ન કર્યો છે તેવી ભગવાનની મોહિનીરૂપ-સ્ત્રીરૂપ આકૃતિ પ્રકટ થઈ ।।૪૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ અષ્ટમ સ્કન્ધમાં (બીજા દાનદાતા નામના પ્રકરણનો ચોથો) ''સમુદ્ર મથન થતાં એમાંથી અનેક રત્ન નીકળ્યાં'' નામનો આઠમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

આનાથી વધુ મૂર્ખ બીજો કોણ?
''પારસમણિ (ભાગવત)ને વાટકે, ભટજી (કથાકાર) માગે ભીખ''
ભટજી માંગે ભીખ, નામ ચિન્તામણિ હરિનું!!
સકળ મનોરથ સેથજ, સિદ્ધ ઔષધ નથી કરીનું!!! **(દયારામ)**

અધ્યાય ૯
ભગવાને મોહિની સ્વરૂપે દૈત્યો પાસેથી અમૃત પડાવી લઈ દેવોને પિવરાવ્યું

વિશેષ : દૈત્યો મોહિનીને જોઈ મોહિત થયા અને એને અમૃતનું પાત્ર આપ્યું ત્યારે મોહિનીએ એ બધાને છેતરીને ફકત દેવોનેજ અમૃત આપ્યું આટલી વાત આ નવમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

તેઽન્યોન્યતોઽસુરાઃ પાત્રં હરન્તસ્ત્યક્તસૌહૃદાઃ ।।
ક્ષિપન્તો દસ્યુધર્માણઃ આયાન્તીં દદૃશુઃ સ્ત્રિયમ્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એ અસુરો ભલમનસાઈ છોડી એક બીજાની પાસેથી પાત્ર લઈ જતા ચોરના ધર્મને પ્રકટ કરતા હતા તેવામાં તેમણે એક સ્ત્રીને આવતી જોઈ ।।૧।।

અહો! ''આનું રૂપ કેવું છે! એનું તેજ કેવું છે! આનું નવું વય કેવું છે!'' એમ બોલતા કામબળથી એની તરફ દોડી પહોંચીને એને પૂછવા લાગ્યા ।।૨।।

''હે કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળી! તું કોણ છે? શું કરવાની ઇચ્છા કરે છે? અમારાં મનને વલોવનારી તું કોની સ્ત્રી છે? એ હે વામોરુ! તું અમને કહે ।।૩।।

અથવા તો અમે ''તું કોની સ્ત્રી છે'' એમ કહ્યું એ ખોટું કહ્યું કેમકે તું કોઈ દેવ, દૈત્ય, સિદ્ધ, ગન્ધર્વ, ચારણના સ્પર્શવાળી હોય એમ જણાતું નથી. જ્યાં લોકના ઈશને સ્પર્શનો સમ્ભવ નથી ત્યાં મનુષ્ય તો તારો સ્પર્શ કયાંથી જ કરી શકે? ।।૪।।

હે સુન્દરી! બ્રહ્માજીએ દયા આવવાથી મનુષ્યને સર્વ ઈન્દ્રિયો તથા મનને તૃપ્ત કરવા બ્રહ્માજીએ જ તને અહીં મોકલી હોય એમ અમારું માનવું છે ।।૫।।

માટે હે માનવાળી! અમે બધા એક વસ્તુમાં સ્પર્ધાવાળા જ્ઞાતિજનો છીએ તેઓને પરસ્પર વેર બંધાયું છે તે અમને હે સુમધ્યમે! તું સુખી કર ।।૬।।

અમે બધા મહર્ષિ કશ્યપના પુત્રો છીએ તેથી પરસ્પર સગા ભાઈઓ છીએ, અમે અમૃતને માટે ભારે પુરુષાર્થ કર્યો છે. તો અમારો ઝઘડો ન થાય તેવી રીતે આ અમૃત ન્યાયને નજરમાં રાખી નિષ્પક્ષપણે અમને તું વહેંચી આપ'' ।।૭।।

એમ માયાવડે સ્ત્રીરૂપ ધારણ કરનાર ભગવાનને દૈત્યોએ પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભગવાન્ સુન્દર કટાક્ષથી જોઈ જરા હસ્યા અને કહેવા લાગ્યા ।।૮।।

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા : હે કશ્યપના પુત્રો! હું પુંશ્ચલી છું તેમાં કેમ વિશ્વાસ રાખો છો? ડાહ્યો માણસ કોઈ દિવસ કામિનીમાં વિશ્વાસ રાખે નહિ એ ચોક્કસ છે ।।૯।।

હે દૈત્યો! સ્વચ્છન્દી સ્ત્રીઓ અને ફાડી ખાનાર પ્રાણીઓની મિત્રતા જ ખોટી ગણાય કેમકે એ બન્ને તો નવા-નવા શિકારની શોધમાં ફરે છે તેથી તમારે સ્ત્રીમાં વિશ્વાસ કરવો જોઈએ નહિ ।।૧૦।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એમ એ સ્ત્રીએ મશ્કરી કરી ત્યાં તો અસુરોને એમાં વધારે વિશ્વાસ આવ્યો અને ભાવથી ગમ્ભીરપણે હસીને અમૃતનું પાત્ર મોહિનીને આપી દીધું ।।૧૧।।

ભગવાને એ પાત્ર પોતાના હાથમાં લીધું અને જરા મન્દ હાસ્ય કરી મીઠી વાણીથી બોલ્યા : ''હું જે કરું તે બધું તમને કબૂલ હોય, પછી એ સારું હોય કે નહિ, હું ન્યાય કરું કે અન્યાય કરું તે બધું તમને મંજૂર હોય તો જ હું આ અમૃત તમને વહેંચી આપું'' ।।૧૨।।

હરિનું એવું કથન સાંભળી મોટા-મોટા અસુરો એમના વાકયના મર્મને જાણ્યા વિના ''તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે તમે આપો તે અમને મંજૂર છે'' એમ સમ્મત થયા ।।૧૩।।

ત્યારે હરિની આજ્ઞાથી એ બધાએ એક દિવસ ઉપવાસ કર્યો. પછી તેમણે સ્નાન કર્યું, અગ્નિમાં હોમ કર્યો, ગાય અને બ્રાહ્મણ તથા સમસ્ત પ્રાણીઓને ઘાસ-ચારો, અન્ન-ધન આદિનું યથાયોગ્ય દાન આપ્યું. તે બ્રાહ્મણોને બોલાવી સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યું ।।૧૪।।

પછી મનગમતાં નવીન વસ્ત્ર ધારણ કરી પૂર્વ તરફ આગલા છેડાવાળા દર્ભોની ઉપર એ સર્વે અલંકૃત બેસી ગયા ।।૧૫।।

ધૂપ, દીપ અને માળાઓથી શણગારેલા ભવ્ય ભવનમાં પૂર્વ તરફ મોઢાં રાખી દેવો અને દૈત્યો બેઠા. હે રાજન્! મોહિની હાથમાં અમૃત કળશ લઈ સભા-મંડપમાં આવી. એના સાથળ, સુન્દર, ગોળ, ચઢ-ઉતરના સમાન, ટચલી આંગળીના મૂળથી મણિબંધ સુધીના હાથના જેવા હતાં. એના પગમાં સુવર્ણના ઝાંઝર અવ્યકત શબ્દ કરતાં હતાં. એના સ્તન ઘટ્ટ હતાં. લક્ષ્મીની સાહેલી જેવી જ્યારે એ કનકનાં કુંડળોવાળી, સુન્દર કાન, નાસિકા, ગાલ અને મુખ ની સુન્દરતાને ધારણ કરતી, જેનાં સ્તનો ઉપરથી કપડું જરા ખસી જતું હતું તેવી સ્થિતિમાં કંઈક અધિક હાસ્ય સહિત ભાવસૂચક કટાક્ષ કરતી પોતાના હાથમાં કળશ લઈને આવી ત્યારે દેવો અને અસુરો બધા એમાં મોહ પામી ગયા ।।૧૬-૧૮।।

ભગવાને જોયું કે જન્મથી જ ક્રૂર સ્વભાવના અસુરોને અમૃત આપવું એ તો સર્પને અમર કરવા જેવું થાય એ યોગ્ય નથી એમ ધારી એમણે તેમને અમૃત ન આપ્યું ।।૧૯।।

એ માટે જગતના પતિ ભગવાને દેવોની અને અસુરોની એક-એક જુદી પક્તિ કરાવી, દેવોને દેવોની અને અસુરોને અસુરોની પક્તિમાં બેસાડ્યાં ।।૨૦।।

હાથમાં અમૃતનો કળશ લઈ બહુ માનવાળા શબ્દોવડે દૈત્યોને બનાવી દૂર બેઠેલા

દેવોને મૃત્યુ અને વૃદ્ધાવસ્થા દૂર કરનારી સુધા પિવડાવી ।।૨૧।।

હે નૃપ! અસુરોએ પ્રતિજ્ઞા કરેલી તેનું પાલન કરવું જોઈએ તેથી એ દેવને સુધા આપી તો પણ કાંઈ બોલ્યા નહિ તેઓ પ્રેમમાં પડી ગયા હતા અને સ્ત્રી સાથે ઝઘડો કરવો એ શૂરવીરમાટે નિન્ધકર્મ ગણાય તેથી પણ તેઓ ચૂપ રહ્યા ।।૨૨।।

એ મોહિનીના રૂપમાં અસુરોને અત્યન્ત પ્રેમ થયો હતો પણ એમ કરતાં પ્રણયનો ભંગ થાય તેથી તેઓ ડરી ગયા. વળી મોહિનીએ કહ્યું કે ''દેવો ધીરજ વગરના છે તો એઓને પ્રથમ પીવા દો; તમે ધૈર્યવાળા છો એટલે ક્ષણવાર પછી લેજો'' એમ બહુ માનથી કહેવામાં આવતાં એઓ બંધાઈ ગયા અને એને અપ્રિય લાગે તેવું કાંઈ પણ તેઓ બોલી શકયા નહિ ।।૨૩।।

એ સમયે દેવોના રૂપમાં સજ્જ થઈ દેવસભામાં ચન્દ્ર અને સૂર્ય ની વચ્ચે રાહુ અમૃત પીવા લાગ્યો તેને ચન્દ્ર-સૂર્યે ભગવાનને બતાવ્યો ।।૨૪।।

હરિએ અમૃત પીતા રાહુના માથાને અસ્ત્રા જેવી તીખી ધારવાળા ચક્રથી ઉડાવી દીધું. એના ધડમાં અમૃતનો અંશ પહોંચે એ પહેલાં તો એનું ધડ માથાથી જાુદું થઈ ગયુ ।।૨૫।।

એના મુખમાં અમૃત આવ્યું તેથી એ અમર થઈ ગયું. બ્રહ્માજીએ તેને નવ ગ્રહ માંહેનો એક ગ્રહ બનાવ્યો, જે પર્વને (પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા ને) દિવસે વેરબુદ્ધિથી ચન્દ્ર-સૂર્ય ઉપર આક્રમણ કર્યા કરે છે ।।૨૬।।

જ્યારે દેવતાઓએ અમૃત પી લીધું ત્યારે સમસ્ત લોકોનું ભલું કરનાર ભગવાને દૈત્યોના દેખતાં જ પોતાનું મોહિની રૂપ છોડી અસલ સ્વરૂપનો સ્વીકાર કર્યો ।।૨૭।।

અમૃતમન્થનમાં દેવ અને દૈત્યો નું દેશકાળ, પદાર્થ, પરિશ્રમ અને વિચાર બધું જ સરખું જ હતું તો પણ તેઓને ફળ મળવામાં તફાવત રહ્યો એનું કારણ એટલું જ કે દેવોએ ભગવાનના ચરણનો આશ્રય કર્યો તેથી તેઓને શ્રમ વિના અમૃતરૂપ ફળ મળ્યું, જ્યારે દૈત્યોએ ભગવાનનો આશ્રય ન કર્યો પણ પોતાના બળને ભરોસે રહ્યા તેથી તેઓને ફળ ન મળ્યું. તેઓને શ્રમનો પાર ન હોતો પણ ફળ દેનાર કોણ છે એનું જ્ઞાન ન હોવાથી એ ફળથી વચિત રહ્યા ।।૨૮।।

યદ્‌યુજ્યતેઽસુવસુકર્મમનોવચોભિર્દેહાત્મજાદિષુ નૃભિસ્તદસત્ પૃથક્ત્વાત્ ।।
તૈરેવ સદ્‌ભવતિ યત્ક્રિયતેઽપૃથક્ત્વાત્સર્વસ્ય તદ્ ભવતિ મૂલનિષેચનં યત્ ।।૨૯।।

મનુષ્યો પોતાના દેહ તથા પુત્રાદિને માટે પ્રાણ, ધન, વાણી, કર્મ અને મન વડે

જે કાંઈ કરે છે તે ભેદબુદ્ધિથી કરે છે તેથી એનું ફળ તેમને મળતું નથી અને વૃથા જાય છે. પરન્તુ જો તેઓ જે કાંઈ કરે એ અભેદ બુદ્ધિથી કરી ભગવદર્પણ કરે તો એનું ફળ જલદી મળે. જેમ વૃક્ષના મૂળમાં જળ સિંચન કરે તો થડ, ડાળીઓ અને પાન બધાને પાણી પહોચી જાય તેવી જ રીતે ભગવાનને માટે કર્મ કરવાથી તે બધાને માટે થઈ જાય છે ।।૨૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત અષ્ટમસ્કન્ધમાં (બીજા દાન-દાતા પ્રકરણનો પાંચમો) ‘‘ભગવાને મોહિની સ્વરૂપે દૈત્યો પાસેથી અમૃત પડાવી લઈ દેવોને પિવડાવ્યું’’ નામનો નવમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

સાધનાને ક્યારે પણ ધર્મપ્રચાર, પ્રદર્શન કે કમાઈ નું સાધન બનાવી ન શકાય.
સાધના હંમેશા વ્યક્તિગતપણે અને એકાન્તમાં જ થઈ શકે.
ભગવત્સેવા એ ગુરુ અને શિષ્ય બન્નેની ભક્તિમયી સાધના છે. પોતાના ઘરના એકાન્તમાં જ ભગવત્સેવા ગુરુ તેમજ શિષ્યે કરવી જોઈએ. હવેલી-મન્દિરમાં દર્શન-મનોરથના માધ્યમથી જેમ સેવાને સાર્વજનિક બનાવી ન શકાય તેમ દર્શન-ભેટને પણ ભક્તિસાધના કહી ન શકાય.

અધ્યાય ૧૦

યુદ્ધમાં અસુરની માયાથી દેવો મૂંઝાતાં ભગવાન્ પ્રકટ થયા

વિશેષ : દૈત્યો દેવોનો ઉત્કર્ષ જોઈ શકયા નહિ તેથી દેવો સાથે તેમણે યુદ્ધ આદર્યું. દેવો દૈત્યોની માયાથી મૂંઝાયા ત્યારે દેવોની પાસે ભગવાન્ પ્રગટ થયા; એ વાત આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવી છે. અભકતને ભગવાન્‌માં મમતા હોતી નથી એ ભકતનો દ્વેષ કરે છે પણ તેથી તેની જ પ્રાણહાનિ થાય છે એ અહીં આ અધ્યાયમાં કહેવાનું છે.

ઈતિ દાનવદૈતેયા નાવિન્દન્નમૃતં નૃપ ।।
યુક્તાઃ કર્મણિ યત્તાશ્ચ વાસુદેવપરાંગમુખાઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યાઃહે નૃપ! દાનવો અને દૈત્યો એ બહુ સાવધાનીથી સમુદ્રમથનનો પુરુષાર્થ કર્યો છતાં ભગવાન્‌થી વિમુખ હોવાથી અમૃત મેળવી શકયા નહિ ।।૧।।

હે રાજન્! ભગવાને દેવોને અમૃત મેળવી આપ્યું અને તેમને પાયું કેમકે એ દેવો

ભગવત્પક્ષપાતી છે. હવે કાર્ય સિદ્ધ થયું છે એમ જાણી બધાના દેખતાં ભગવાન્ ગરુડ ઉપર બિરાજી ત્યાંથી પધાર્યા ।।૨।।

દૈત્યોએ શત્રુઓની સમૃદ્ધિ જોઈ પણ એનાથી એ સહન થઈ શક્યું નહિ તેથી શસ્ત્ર ઉઠાવ્યાં અને તેઓએ દેવો ઉપર હુમલો કર્યો ।।૩।।

આ બાજુ નારાયણના ચરણના આશ્રયવાળા દેવો અમૃતપાન કરી બળવાન બનેલા હતા તેથી તેઓએ શસ્ત્રથી સજ્જ થઈને દૈત્યોનો બરાબર મુકાબલો કર્યો ।।૪।।

દેવો અને અસુરો ની વચ્ચે ક્ષીરસાગરના તટ ઉપર અત્યન્ત ભયંકર અને રુવાડાં ઊભાં કરે તેવો ભીષણ સંગ્રામ જામ્યો. દેવો અને દૈત્યો નું આ યુદ્ધ જ 'દૈવાસુર સંગ્રામ'ના નામથી ઓળખાય છે ।।૫।।

ક્રોધે ભરાયેલા શત્રુઓ સામ સામે આવી જઈને તલવાર, બાણ વગેરે અનેક પ્રકારનાં આયુધો યુદ્ધમાં મારવા લાગ્યા ।।૬।।

શંખ, મૃદંગ, ભેરી, તુરી, ડમરુ વગેરે વાજિન્ત્રોનો તેમજ હાથી, ઘોડા, રથ, પાયદળ વગેરેનો કોલાહલ ત્યાં થવા લાગ્યો ।।૭।।

એ લડાઈમાં રથીઓ-રથીઓની સામે, પાયદળ-પાયદળની સામે, ઘોડેસવાર-ઘોડેસવારની સામે અને હાથીવાળા-હાથીવાળાઓની સામે જોડાયા ।।૮।।

કેટલાક ઊંટ, હાથી, ગધેડા, ગૌરમૃગ, રીંછ, વાઘ અને સિંહ ઉપર સવાર થઈને લડવા આવ્યા ।।૯।।

કેટલાક જળચર પ્રાણી તિમિંગલ નામના મગર ઉપર બેઠા. કેટલાક શરભ ઉપર તો કેટલાક પાડાઓ ઉપર સવાર થયા. કેટલાક ગેંડા, બળદ, રોઝ અને જંગલી સાંઢ ઉપર બેસી લડવા આવ્યા ।।૧૦।।

કેટલાક શિયાળવી, ઉન્દર, કાકીડા, સસલા, માણસો, બોકડા તથા કાળિયાર મૃગ ઉપર બેસીને લડવા આવ્યા તો કેટલાક હંસ ઉપર અને બીજા સૂવર ઉપર સવાર થઈ લડવા આવ્યા ।।૧૧।।

આમ કેટલાય દૈત્યો જળચર અને સ્થળચર પ્રાણીઓ તેમ જ ભયંકર શરીરવાળાં પ્રાણીઓની ઉપર સવાર થઈને બન્ને સેનાઓમાં આગળ-આગળ ઘૂસી ગયા ।।૧૨।।

હે પરિક્ષત! તે વખતે રંગબેરંગી પતાકાઓ, સ્ફટિક મણિના જેવા શ્વેત નિર્મલ છત્રો, રત્નજટિત દંડવાળા બહુમૂલ્ય પંખાઓ, મોરપંખા, ચામર, પવનથી ઊડતા દુપટ્ટા, પાઘડી, કલંગી, કવચ, આભૂષણ તથા સૂર્યના કિરણોથી ચકચકતાં ઊજળાં

શસ્ત્રો તેમજ વીરોની હરોળોને લીધે દેવતા અને દૈત્યો ની સેના એવી શોભાયમાન થઈ રહી હતી કે જાણે જલજન્તુઓથી ભરેલા બે મહાસાગર હિલોળે ચડ્યા હોય ।।૧૩-૧૫।।

યુદ્ધમાં અસુરોની સેનાના ઉપરી બલિરાજા હતા તે મયદાનવે બનાવેલા વૈહાયસ નામના વિમાનમાં બેસીને ત્યાં આવ્યા. તે વિમાન સુકાનીની જ્યાં જવાની ઈચ્છા થતી ત્યાં ચાલ્યું જતું ।।૧૬।।

યુદ્ધની બધી જ સામગ્રીઓ એમાં સુસજ્જિત હતી. હે પરીક્ષિત! એ એટલું આશ્ચર્યમય હતું કે કયારેક તે દેખાતું તો કયારેક અદ્રશ્ય થઈ જતું તે અત્યારે કયાં છે તે વાતનું અનુમાન પણ કરી શકાતું નહિ તો પછી તેને ચોક્કસ પણે બતાવી તો કયાંથી શકાય? ।।૧૭।।

એ શ્રેષ્ઠ વિમાન ઉપર રાજા બલિ સવાર હતા. બધા મોટા-મોટા સેનાપતિઓ એની ચોતરફ ગોઠવાઈ ગયા હતા તેના મસ્તક ઉપર છત્ર હતું અને સેવકો ઉત્તમ ચામર ઢોળી રહ્યા હતા. એ વખતે બલિ રાજા જાણે ઉદયાચલ ઉપર ચન્દ્રમાં હોય તેવા શોભતા હતા ।।૧૮।।

એ અસુર ટુકડીઓના ઉપરી પોતપોતાના વાહન સાથે હતા. તેમાં નમુચિ, શમ્બર, બાણ, વિપ્રચિત્તિ, અયોમુખ, દ્વિમૂર્ધા, કાલનાભ, હેતિ, પ્રહેતિ, ઈલ્વલ, શકુનિ, ભૂતસન્તાપ, વજ્રદંષ્ટ્ર, વિરોચન, હયગ્રીવ, શંકુશિરા, કપિલ, મેઘદુન્દુભિ, તારક, ચક્રાક્ષ, શુમ્ભ, નિશુમ્ભ, જમ્ભ, ઉત્કલ, અરિષ્ટ, અરિષ્ટનેમિ, ત્રિપુરાધિપતિ મય, બીજા પૌલોમ, કાલેય અને નિવાતકવચ વગેરે હતા ।।૧૯-૨૨।।

લાભથી વિમુખ રહેલા અને પહેલાં દેવોને જીતનારા છતાં અત્યારે કષ્ટ ભોગવતા બધા જ સિંહના જેવો શબ્દ કરતા મોટા શંખ ફૂંકવા લાગ્યા ત્યારે શત્રુને બળથી ગર્વિત જોઈને ઈન્દ્રને બહુ ગુસ્સો થયો ।।૨૩-૨૪।।

જેમાંથી નદીઓ અને નાના ઝરણાં વહે છે તેવા ઉદય પર્વત ઉપર જેમ સૂર્ય આરોહણ કરે તેમ ઈન્દ્ર મદ ઝરતા ઐરાવત ઉપર ચઢીને શોભવા લાગ્યો ।।૨૫।।

અનેક વિધ વાહનો, ધ્વજો અને આયુધવાળા દેવો, લોકપાળો, પોતપોતાના ગણ સાથે વાયુ અગ્નિ વરુણ વગેરે પણ જોડાઈગયા ।।૨૬।।

બન્ને સેનાના યોદ્ધા એક બીજાને ભેદતા પરસ્પર મર્મભેદી આક્ષેપ કરતા, લડવામાટે એકબીજાને પોતાની તરફ બોલાવતા, બાહુયુદ્ધ કરવા લાગ્યા ।।૨૭।।

બલિ ઈન્દ્ર સાથે, કાર્તિક સ્વામી તારક દૈત્ય સાથે, વરુણ હેતિ સાથે તો મિત્રદેવ પ્રહેતિ સાથે લડવા લાગ્યા ।।૨૮।।

યમરાજ કાળનાભ સાથે, વિશ્વકર્મા મયની સાથે, શમ્બર ત્વષ્ટાની સાથે, વિરોચન સવિતાની સાથે લડવા લાગ્યા ।।૨૯।।

અપરાજિતની સાથે નમુચિ, વૃષપર્વાની સાથે અશ્વિનીકુમારો, બાણ વગેરે બલિના સો પુત્ર સાથે સૂર્ય લડવા લાગ્યા ।।૩૦।।

રાહુની સાથે ચન્દ્રમા અને પુલોમાની સાથે વાયુનું યુદ્ધ થયું. ભદ્રકાલી દેવીની નિશુમ્ભ અને શુમ્ભ ની સાથે લડાઈ થઈ ।।૩૧।।

શંકર જમ્ભાસુર સાથે, મહિષાસુર સાથે અગ્નિ અને હે અરિન્દમ! વાતાપિ તથા ઈલ્વલ બ્રહ્માના પુત્રો મરીચિ વગેરે સાથે લડ્યા ।।૩૨।।

દુર્મર્ષ કામદેવની સાથે, ઉત્કલ માતૃગણોની સાથે, શુક્રાચાર્ય બૃહસ્પતિની સાથે અને નરકાસુર શનૈશ્વરની સાથે લડ્યા ।।૩૩।।

નિવાત કવચો મરુદ્ગણો સાથે તેમજ કાલેયો વસુગણ સાથે, પૌલોમોની વિશ્વેદેવગણ સાથે તથા ક્રોધવશો રુદ્રગણની સાથે લડ્યા ।।૩૪।।

આ પ્રમાણે અસુર અને દેવતા રણભૂમિ ઉપર દ્વન્દ્વયુદ્ધ તથા સામૂહિક આક્રમણદ્વારા એકબીજાની સામ-સામે આવી જઈ પરસ્પર વિજયની ઈચ્છાથી ઉત્સાહપૂર્વક તીક્ષ્ણ બાણ, તલવાર અને ભાલાઓ થી પ્રહાર કરવા લાગ્યા, યુદ્ધમાં અવનવી યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ અજમાવાતી હતી ।।૩૫।।

ભુંશુંડિ, ચક્ર, ગદા, ઋષ્ટિ, પટ્ટિશ, શક્તિ, ઉલ્મુક, પ્રાસ, પરશુ તલવાર, ભાલા, મુદ્ગર, પરિઘ, ગોફણ વગેરે આયુધોનાં સાધનોથી તેઓ એકબીજાનાં માથાં ઉડાવી દેવા લાગ્યા ।।૩૬।।

એ વખતે પોતાના અસવારોની સાથે હાથી, ઘોડા, રથ આદિ અનેક પ્રકારનાં વાહન અને પાયદળ સેના છિન્ન-ભિન્ન થઈ જવા લાગી. કોઈના હાથ, કોઈની જાંઘ, કોઈની ગરદન અને કોઈના પગ કપાઈ ગયા તો કોઈ કોઈની ધજા, ધનુષ, કવચ અને આભૂષણના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયાં ।।૩૭।।

એમના પગના ધબકારાથી તથા રથના પૈડાના ઘરઘરાટથી પૃથ્વી ખોદાઈ ગઈ તે વખતે રણભૂમિ ઉપરથી ધૂળની ડમરી એવી તો ઉડી કે તેનાથી દિશાઓ, આકાશ અને સૂર્ય પણ ઢંકાઈ ગયાં પણ જોતજોતામાં તો લોહીની ધારાઓથી ભૂમિ તરબોળ

થઈ ગઈ અને ધૂળનું ક્યાંય નામનિશાન પણ રહ્યુંનહિ ।।૩૮।।

લડાઈનું મેદાન કપાયેલાં માથાથી ભરાઈ ગયું, કેટલાકના મુગટ અને કુંડલ ઊડી ગયાં હતાં તો કેટલાકની આંખોમાં ક્રોધની મુદ્રા પ્રકટ થતી હતી, કોઈએ વળી પોતાના દાંતોથી હોઠ દબાવી રાખ્યા હતા. કેટલાયની આભૂષણો અને શસ્ત્રોથી સુસજ્જ લાંબી-લાંબી ભુજાઓ કપાઈ જઈ જાુદી પડી હતી, આમ રણભૂમિ ઘણી જ ભીષણ દેખાતી હતી ।।૩૯।।

ત્યાં ઘણેરાં ધડ પોતાના કપાયેલાં માથામાંના નેત્રોથી જોઈ હાથોમાં હથિયાર ઉઠાવી વીરો તરફ દોડવા અને ઊછળવા લાગ્યા ।।૪૦।।

રાજા બલિએ દસ બાણ ઈન્દ્ર ઉપર, ત્રણ એના વાહન ઐરાવત ઉપર, ચાર ઐરાવતના ચાર ચરણ-રક્ષકો ઉપર અને એક મુખ્ય મહાવત ઉપર આમ કુલ અઢાર બાણ છોડ્યા ।।૪૧।।

ઈન્દ્રે એ છૂટેલાં બાણ પોતાની તરફ ધસી આવતાં જોઈ તત્કાળ ચેતીને એ બધાંની પોતાની પાસે પહોંચે તે પહેલાં જ એને એટલાંજ તીક્ષ્ણ ભાલાવડે હસતાં-હસતાં છેદીનાખ્યાં ।।૪૨।।

ઈન્દ્રની એવી પ્રશંસનીય ચપળતા જોઈને બલિએ ક્રોધ કરી હાથમાં ભારે ઉલ્કા[૧] જેવી આગ ઓકતી શક્તિ[૨] લીધી, જેને ઈન્દ્રે બલિના હાથમાંથી છૂટ્યા પહેલાં જ ઉડાવી દીધી ।।૪૩।।

વિશેષ : ૧. ઉલ્કા=ખરતો તારો; આકાશમાં લાગેલો અગ્નિ. ૨. શક્તિ=એક પ્રકારનું હથિયાર.

ત્યારબાદ બલિએ એક પછી એક શૂલ, પ્રાસ, તોમર અને શક્તિ ઉઠાવી. પરન્તુ તે જે-જે શસ્ત્ર હાથમાં લેતા તેના ઈન્દ્ર ટુકડે-ટુકડા કરી નાખતાં. આ હસ્ત કૌશલથી ઈન્દ્રનું ઐશ્વર્ય વધારે જણાયું ।।૪૪।।

હે પરીક્ષિત! ત્યારે તો ઈન્દ્રથી ગભરાઈ જઈને બલિ અન્તર્ધાન થઈ ગયા. પછી તેમણે આસુરી માયાની સૃષ્ટિ કરી. તત્ક્ષણ દેવતાઓની સેના ઉપર એક પર્વત પ્રકટ થયો ।।૪૫।।

એ પર્વતના દાવાગ્નિથી ભડભડતાં વૃક્ષ અને છીણી જેવા તીક્ષ્ણ ધારવાળાં શિખરો ઉપરથી ધારદાર શિલાઓ પડવા લાગી. આથી દેવતાઓની સેના ચૂર્ણ થઈ જવા લાગી ।।૪૬।।

અને ત્યારબાદ મોટા-મોટા સાપ, નાગ, વીંછી અને બીજાં ઝેરી પ્રાણીઓ

કરડવા લાગ્યા. સિંહ, વાઘ અને સૂવર દેવ-સેનાના મોટા-મોટા હાથીઓને ફાડી ખાવા લાગ્યા ।।૪૭।।

હે પરીક્ષિત! સેંકડો નગ્ન રાક્ષસીઓ અને રાક્ષસો, હાથોમાં શૂલ લઈને ત્યાં પ્રકટ થઈ ગયાં અને ''મારી નાખો, કાપી નાખો'' એમ બૂમો પાડવા લાગ્યાં ।।૪૮।।

થોડી જ ક્ષણોમાં આકાશમાં વાદળોની ઘનઘોર ઘટા ચડી આવી. એમના આપસમાં ટકરાવાથી ઘણો ઘેરો અને કઠોર ગડગડાટ થવા લાગ્યો, વીજળી ચમકવા લાગી અને આન્ધી ચડી આવવાથી વાદળાં અંગારા વરસવા લાગ્યાં ।।૪૯।।

દૈત્યરાજ બલિએ ઉત્પન્ન કરેલો તે અગ્નિ, વાયુને સારથિ બનાવીને સાંવર્તક એટલે પ્રલયના અગ્નિ જેવો ભયાનક થયો અને દેવની સેનાને બાળવા લાગ્યા ।।૫૦।।

પછી સમુદ્ર મર્યાદા છોડી ચોતરફ ફરી વળ્યો અને પ્રચંડ વાયુવડે ઉછળતા પાણીના તરંગોથી ભયાનક બન્યો ।।૫૧।।

મહામાયાવી દૈત્યોનું કામ કોઈ જાણી શકતું નથી તેવી ભીષણ દૈત્યોની માયાથી દેવોની સેનાના યોદ્ધાઓ દુઃખી થઈગયા।૫૨।

હે રાજન્! એ માયાને દૂર કરવાનો કોઈ ઉપાય ઈન્દ્ર આદિના જાણવામાં આવ્યો નહિ ત્યારે એમણે ભગવાનનું ધ્યાન કર્યું કે તરત જ પ્રભુ પ્રકટ થયા કેમકે એ વિશ્વના રક્ષક છે તેથી સ્મરણ માત્રથી રક્ષા માટે એમણે પ્રકટ થવું જોઈએ ।।૫૩।।

એ ભગવાને ગરુડની કાન્ધ ઉપર પોતાનું ચરણકમળ ધારણ કર્યું હતું એમણે પીતામ્બર પહેર્યું હતું અને એમનાં લોચન કમળની પાન્દડી જેવાં સુન્દર હતાં એમણે પોતાની આઠ ભુજામાં આઠ આયુધ ધારણ કર્યાં હતાં, કૌસ્તુભ માળાથી તેઓ શોભતા હતા, અમૂલ્ય કિરીટ પોતાને મસ્તકે શોભી રહેલો હતો તેવા ભગવાન્ ત્યાં પ્રકટ થયા ।।૫૪।।

ભગવાન્ પ્રકટ થયા કે તરત જ ભગવાનના મહિમાવડે જ અસુરનાં કપટ કર્મોથી પાથરેલી માયા, જેમ માણસ જાગે એની સાથે સ્વપનનો વ્યાપાર બંધ થઈ જાય તેમ નાશ પામી. જ્યાં ભગવાનનું સ્મરણ પણ વિપત્તિ ને છોડાવનાર છે તો જ્યાં સાક્ષાત્ ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ થાય ત્યાં માયા એકદમ અદશ્ય થાય એમાં શું આશ્ચર્ય? ।।૫૫।।

સંગ્રામમાં ગરુડ ઉપર બિરાજેલા ભગવાનને જોઈને કાળનિમેએ ગરુડ ઉપર શૂળ

ફેંક્યું જે ગરુડના મસ્તક ઉપર પડ્યું ન પડ્યું એટલામાં તો ભગવાને એ શૂળને પકડી એના વડે વાહન સહિત કાળનેમિને માર્યો ।।૫૬।।

માલી સુમાલ્યતિબલૌ યુધિ પેતતુર્યચ્ચક્રેણ કૃત્તશિરસાવથ માલ્યવાંસ્તમ્ ।।
આહત્ય તિગ્મગદયા હનદંડજેન્દ્રં તાવચ્છિરોઽચ્છિનદરેર્નદતોહરિણાઽઽદ્યઃ ।।૫૭।।

ચક્રે જેના માથાં કાપી નાખ્યાં છે તેવા માલી અને સુમાલી અતિ બળવાન છતાં યુદ્ધભૂમિ ઉપર પડ્યાં. શુક્રાચાર્યે એને જીવતા કર્યા કે તરત જ માલ્યવાને તીક્ષ્ણ ગદાવડે ગરુડના ઉપર પ્રહાર કર્યો અને નાદ કરવા ગયો એટલામાં તો ભગવાને ચક્રવડે માલ્યવાનનું માથું ઉડાવી દીધું ।।૫૭।।

ઈતિ શ્રીભાગવત અષ્ટમસ્કન્ધમાં (બીજા દાન-દાતા પ્રકરણનો છઠ્ઠો)
''યુદ્ધમાં અસુરની માયાથી દેવો મૂંઝાતાં ભગવાન્ પ્રકટ થયા''
નામનો દશમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ભગવત્સેવા અને ભગવદ્ગુણગાન એ ભક્તિમયી પવિત્ર જીવનસાધના હોવી જોઈએ, ધંધો નહીં. હવેલી-મન્દિરમાંજાહેર સેવા-મનોરથોના રૂપમાં ભગવત્સેવાને તેમજ ભાગવતકથા, ઢાઢીલીલા, માલાપહેરામણીના માધ્યમથી ભગવત્કથાને પોતાનો ધંધોબનાવી બેઠેલા 'ભક્તિ'શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવા પણ લાયક નથી.

અધ્યાય ૧૧

દેવોને નારદજીએ લડતા બંધ કર્યા
દેવો અને અસુરો પોતપોતાના સ્થાનમાં ગયા

વિશેષ : આ અગિયારમાં અધ્યાયમાં, નારદજીએ ત્યાં આવી દેવોએ દૈત્યોને માર્યા એ બાબતમાં દૈત્યોને સમજાવ્યાં અને લડાઈ બંધ કરાવી. શુક્રાચાર્યે મરેલા અસુરોને સજીવન કર્યા એટલી વાત કહેવામાં આવે છે.

અથો સુરાઃ પ્રત્યુપલબ્ધચેતસઃ પરસ્ય પુંસઃ પરમાનુકમ્પયા ।।
જઘ્નુર્ભૃશં શક્રસમીરણાદયઃ તાંસ્તાન્ રણે યૈરભિસંહતાઃ પુરા ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : દેવો પરમ પુરુષની કૃપાવડે સચેત થયા. તેમનામાં નવું

શૌર્ય પ્રકટ્યું. જે-જે રણમાં સામે થયા તેઓને ઈન્દ્ર, વાયુ વગેરેએ ખૂબ માર્યા ।।૧।।

બલિરાજાની સામે પરમ ઐશ્વર્યશાલી ઈન્દ્રે લડતાં-લડતાં જ્યારે વજ્ર તૈયાર કર્યું ત્યારે પ્રજામાં હાહાકાર મચી ગયો ।।૨।।

સમ્પત્તિમાં સારી પેઠે મુગ્ધ બનેલા બલિનો તુચ્છકાર કરીને મનસ્વી ઈન્દ્ર હાથમાં વજ્ર લઈ પાસે ઊભેલો હતો. એ બોલ્યો : ''હે મૂઢ! જેમ કોઈ ધૂર્ત નટ બાલકોની આંખો બાંધી એનું ધન હરિ લે તેમ શું અમને માયાના ઈશ્વરને માયાવડે જીતવાની ઈચ્છા કરે છે? ।।૩-૪।।

જે નીચે રહ્યા છતાં માયાવડે સ્વર્ગમાં જવાની ઈચ્છા કરે છે અને જે એને ઉલ્લંઘન કરવાની ઈચ્છા કરે છે તેવા મૂર્ખોને પ્રથમ તેઓ જે સ્થાને હતા તેનાથી પણ હું નીચે ફેંકી દઉં છું ।।૫।।

હે મન્દાત્મન્! શતધારવાળા વજ્રવડે તારા દુષ્ટ માયાવાળા મસ્તકને ઉડાવી દઉં છું. તારી જ્ઞાતિની સાથે જો તારાથી બની શકે તો તું એનાથી બચાવ કરી લે'' ।।૬।।

બલિએ કહ્યું : કાળ શક્તિથી પ્રેરિત લોકો સંગ્રામમાં કર્મ પ્રમાણે યુદ્ધ કરે છે એમાં કોઈને કીર્તિ મળે છે, કોઈની જીત થાય છે, કોઈ મરી જાય છે તો કોઈ હારે છે ।।૭।।

ડાહ્યા માણસો આ યુદ્ધને કાળના કોયડારૂપ ગણે છે તેનાથી એ ખુશી થતો નથી કે શોક કરતો નથી, આમ છતાં તમે મને જ કાંઈ કહો છો તે ઉપરથી તમે આ વિષયમાં અજ્ઞાન હો એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે ।।૮।।

ઉપર જણાવ્યું તેમ અમે તો જય પરાજ્યમાં અમારા આત્માને સાધન માનતા હોઈને તમારી મર્મભેદક વાણીને ગ્રહણ કરી શકતા નથી કેમકે તમે પોતે જ સાધુ શોચ્ય છો. સારા પુરુષો તો તમારી મૂર્ખતા જોઈને તમારો શોક કરે છે તો પછી જ્યાં તમારી વાણી પણ શોચ્ય જ હોય તેને કેમ ગ્રહણ કરીએ? ।।૯।।

શ્રીશુકદેવજી કહે છે : એ પ્રમાણે ઈન્દ્રનો તિરસ્કાર કરી બલિરાજા વીરને મર્દન કરનાર હોવાથી એણે કાન સુધી પોતાના બાણને ખેંચી ઈન્દ્રને માર્યું ।।૧૦।।

એ પ્રમાણે જો કે સાચું બોલનાર બલિએ ઈન્દ્રનો તિરસ્કાર કર્યો પણ જેમ હાથી અંકુશને સહન ન કરે તેમ ઈન્દ્રે એને સહન ન કર્યું ।।૧૧।।

જેવું શત્રુઘાતી ઈન્દ્રે એની ઉપર વજ્ર છોડ્યું કે એનાથી, જેમ પાંખ ટૂટવાથી

પર્વત પડે તેમ, વાહન સહિત બલિ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો ।।૧૨।।

બલિનો એક બહુ જ હિતેચ્છુ અને ઘનિષ્ઠ મિત્ર જમ્ભાસુર હતો તે મિત્રના પડી જવા છતાં એને મારવાનો બદલો લેવા તે ઈન્દ્રની સામે લડવા આવ્યો ।।૧૩।।

એ મહાબળવાળા જમ્ભે સિંહના જેવી ગર્જના કરી ગદા ઉઠાવી પાસે આવીને ઈન્દ્રના ગળાના હાડકા પાસે મારી અને એના હાથીને પણ ગદાવડે માર્યો ।।૧૪।।

ગદાના પ્રહારથી ઐરાવત અત્યન્ત વિહ્વલ થયો, બે ગોઠણથી એ પૃથ્વી ઉપર બેસી ગયો અને તેને મૂર્છા આવી ગઈ ।।૧૫।।

ત્યાં તો ઈન્દ્રનો સારથિ નમાતલિથ હજાર ઘોડાવાળો રથ લઈ હાજર થયો અને સમર્થ ઈન્દ્ર ઐરાવતને છોડી એ રથમાં સવાર થયો ।।૧૬।।

દાનવ શ્રેષ્ઠ જમ્ભે માતલિની સમયસૂચકતાની ભારે પ્રશંસા કરી અને હસતાં-હસતાં તેના ઉપર એક ચમકતું ત્રિશૂળ ચલાવ્યું ।।૧૭।।

માતલિએ ધૈર્યથી આ પીડા સહન કરી લીધી. ઈન્દ્રને જમ્ભ ઉપર ક્રોધ આવ્યો અને વજ્રવડે એનું માથું ઉડાવી દીધું ।।૧૮।।

જમ્ભના ભાઈ-બંધુઓ બલ, પાક અને નમુચિએ નારદમુનિના મુખથી જમ્ભ મરાયાની વાત સાંભળી તેઓ ત્યાં આવ્યા ।।૧૯।।

એ અસુરો કઠોર વચનોથી ઈન્દ્રને મર્મમાં આઘાત કરવા લાગ્યા અને જેમ મેઘ ધારાઓ વડે પર્વત ઉપર વર્ષે તેમ ઈન્દ્ર ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા ।।૨૦।।

બલે ઈન્દ્રના હજાર ઘોડાને હજાર બાણથી અને વધારાની બાણવડે ઈન્દ્રને હલકા હાસ્રી આક્રાન્ત કર્યો ।।૨૧।।

પાકે સો બાણથી સારથિને હણ્યો, રથના જુદાં-જુદાં અવયવોમાં એકવીસ બાણો ચડાવીને છોડ્યાં, જે સંગ્રામમાં અત્યન્ત આશ્ચર્યરૂપ ગણાયું ।।૨૨।।

નમુચિએ સોનાનાં છેડાવાળાં મોટાં પન્દર બાણ છોડ્યાં તે જળવાળા મેઘો ગાજે તેમ ગાજવા લાગ્યા ।।૨૩।।

જેમ વર્ષાકાળના સૂર્યને મેઘો ઢાંકી દે તેમ અસુરોએ બાણનાં સમુદાયથી ઈન્દ્રને, ઈન્દ્રના રથ અને ઘોડાઓને ચાર તરફથી ઢાંકી દીધા ।।૨૪।।

ઈન્દ્રને ન જોવાથી દેવતા અને તેમના અનુચરો અત્યન્ત વિહ્વળ બની ગયા અને બૂમો પાડવા લાગ્યા. એક તો શત્રુઓએ તેમને હરાવી દીધા હતા અને બીજું

તેમનો સેનાપતિ કોઈ ન રહ્યો. એ વખતે મધદરિયે વહાણ તૂટી જતાં જેવી વ્યાપારીઓની સ્થિતિ થાય તેવી તેમની થઈ ।।૨૫।।

એટલામાં જ ઈન્દ્ર પોતાના ઘોડા, રથ અને સારથિ સાથે શરપંજરમાંથી બહાર નીકળી આવ્યાં. જેમ રાત ગયા પછી સવાર થતાં સૂર્ય દિશા, આકાશ અને પૃથ્વી ને પોતાના તેજવડે પ્રકાશિત કરતો શોભે તેમ ઈન્દ્ર પોતાના તેજવડે બધી દિશા, આકાશ અને પૃથ્વી ને પ્રકાશતા શોભવા લાગ્યા ।।૨૬।।

દેવેન્દ્ર પોતાની સેના શત્રુઓથી હણાયેલી જોઈ ત્યારે દુશ્મનને મારવાને વજ્ર ધારણ કરનાર ઈન્દ્રે પોતાના વજ્રને હાથમાં લીધું અને આઠ ધારવાળું એ વજ્રબળ અને પાકનાં માથાંમાં બધાનાં દેખાતાં માર્યું ત્યારે અસુરો ભય પામ્યાં ।।૨૭-૨૮।।

એનાથી બન્ને દૈત્યો મર્યા છે એવું જ્યારે નમુચિએ સાંભળ્યું ત્યારે એ શોક અને ક્રોધ વડે વ્યાપ્ત થયો અને ઈન્દ્રને મારવા માટે, હે નૃપતે! મહાન ઉદ્યમ કરવા લાગ્યો ।।૨૯।।

એણે સુન્દર લોહના બનેલા અને જેના સોનાનાં ઘરેણાં છે તેવા શૂળને પ્રણામ કર્યા અને ક્રોધ કરીને ‘‘તુ મૂઓ છે’’ એમ બોલી ઈન્દ્રનું અપમાન કરી ઈન્દ્ર સામે દોડ્યો અને સિંહનાદ કરી એણે ઈન્દ્રને શૂળ માર્યું ।।૩૦।।

સુસવાટા મારતું પોતાની ઉપર ધસી આવતાં ત્રિશૂલના ઈન્દ્રે પોતાનાં બાણોથી આકાશમાં જ હજારો ટુકડા કરી નાખ્યા અને ત્યારબાદ તેના માથાને પણ ઉડાવી દેવા ભારે ક્રોધ કરી તેની ગરદન ઉપર વજ્રમાર્યું ।।૩૧।।

જો કે ઈન્દ્રે આવું યશસ્વી વજ્ર જોરથી માર્યું તો પણ એ વજ્ર એની ચામડીને પણ ભેદી શકયું નહિ. જે વજ્રવડે અતિ પરાક્રમવાળા માર્યો તે વજ્રનો આ નમુચિની ત્વચાએ તિરસ્કાર કરી નાખ્યો ।।૩૨।।

જ્યારે એમાં વજ્ર નિષ્ફળ ગયું ત્યારે ઈન્દ્રને શત્રુની બીક લાગી. એ કહેવા લાગ્યો કે નરલોકને મોહ કરે એવું આ દૈવયોગથી શું બન્યું? ।।૩૩।।

પહેલાંના યુગમાં જ્યારે પર્વતો પાંખોથી ઊડી લોકોઉપર પડીને લોકોનો નાશ કરતા હતા ત્યારે આ જ વજ્રવડે મેં એ પર્વતોની પાંખો ઉડાવી દીધીહતી ।।૩૪।।

ત્વષ્ટાના તપના સારરૂપ વૃત્રને મેં આ જ વજ્રવડે માર્યો તેમજ જેની બીજાં અસ્ત્રોથી ચામડી પણ ન ભેદાય તેવા બીજા મહા બળવાળા અસુરોને મારા વજ્રવડે

માર્યા છે ।।૩૫।।

તે જ વજ્રને મેં આ એક નાના અસુર ઉપર છોડ્યું તો એમાં એનું કામ કરી શક્યું નહિ; તેથી જો કે એ વજ્ર બ્રહ્મતેજરૂપ છે છતાં એનું સામર્થ્ય જતાં એ લાકડી જેવું થઈ ગયું કેમકે ધાર્યું કામ કરવાનું સામર્થ્ય એનામાં દેખાતું નથીથથ ।।૩૬।।

એવી રીતે જ્યારે ઈન્દ્રે ખેદ કર્યો ત્યારે આકાશ વાણી થઈઃસ્ત્રસ્ત્રઆ દાનવ કોઈ સૂકી વસ્તુથી કે ભીની વસ્તુથી મરશે નહિ ।।૩૭।।

આ નમુચિ દાનવ સૂકાથી કે લીલાથી મૃત્યુ નહિ પામે; સૂકાથી કે ભીનાથી એ ન મરે એવું મારો વેર છે તેથી હે ઈન્દ્ર! એ શત્રુનો વધ થાય તેવો બીજો કોઈ ઉપાય શોધી કાઢો ।।૩૮।।

જ્યારે ઈન્દ્રે આવી આકાશ વાણી સાંભળી ત્યારે એના મનનું સમાધાન થયું અને ધ્યાન કરતા સમાધિમાં એને સૂઝીઅને આવ્યું કે સૂકું નહિ અને ભીનું નહિ એવું તો ફીણ ગણાય ।।૩૯।।

તેથી ઈન્દ્રે સમુદ્ર ફીણથી નમુચિનું મસ્તક ઉડાવી દીધું ત્યારે મુનિગણો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા અને દેવોએ એના ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી ।।૪૦।।

ગન્ધર્વ શિરોમણિ એવા વિશ્વાવસુ અને પરાવસુ ગાન કરવા લાગ્યા; દેવનાં દુન્દુભિ વાગી ઊઠ્યા અને નર્તકીઓ હર્ષમાં આવી નાચવા લાગી ।।૪૧।।

એ જ પ્રમાણે બીજા દેવો વાયુ, અગ્નિ વગેરે જેમ સિંહ મૃગને મારે તેમ પોતાના શસ્ત્ર સમુદાયવડે શત્રુને મારી નાખવા લાગ્યા ।।૪૨।।

દાનવોનો સર્વ નાશ થતો જોઈને બ્રહ્માજીએ નારદજીને મોકલ્યા અને એમણે દેવોને લડાઈ કરતા બંધ પાડયા ।।૪૩।।

નારદજીએ કહ્યું : તમે નારાયણની ભુજાનો આશ્રય કર્યો તેથી તમને અમૃત પ્રાપ્ત થયું છે, લક્ષ્મીથી વૃદ્ધિને પામ્યા છો તો હવે તમારે લડાઈ ન કરતાં શાન્ત થવું જોઈએ ।।૪૪।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : મુનિના વચનને માન આપી ક્રોધને નિયમમાં રાખી, જેનાં સ્તુતિગાન અનુચરો કરી રહ્યા છે તેવા બધા દેવો પોતાના સ્વર્ગ લોકમાં ગયા ।।૪૫।।

અસુરો પૈકી જેઓ યુદ્ધમાં બચી ગયા હતા તેઓ નારદજીની સમ્મતિથી વજ્રથી હણાયેલા બલિને લઈને અસ્તાચલ તરફ ગયા ।।૪૬।।

ત્યાં શુક્રાચાર્યજીએ પોતાની સંજીવની વિદ્યાથી, જેમનાં ગરદન વગેરે અંગ સાબૂત અને અકબંધ હતા તેમને જીવતા કરી દીધા ।।૪૭।।

બલિશ્ચોશનસા સ્પૃષ્ટઃ પ્રત્યાપન્નેન્દ્રિયસ્મૃતિઃ ।।
પરાજિતોઽપિ નાખિદ્યલ્લોકતત્ત્વવિચક્ષણઃ ।।૪૮।।

શુક્રાચાર્યજીનો સ્પર્શ થતાં જ બલિની ઈન્દ્રિયોમાં ચેતના અને મનમાં સ્મરણ શક્તિત આવી ગઈ. બલિ સમજતા હતા કે સંસારમાં જીવન-મૃત્યુ જય-પરાજય વગેરે આવ્યા જ કરે છે. તેથી હારી જવા છતાં તેમને કંઈ જ ખેદ થયો નહિ ।।૪૮।।

ઈતિ શ્રીભાગવત અષ્ટમસ્કન્ધમાં(બીજા દાન-દાતા પ્રકરણનો સાતમો) ''દેવોને નારદજીએ લડતા બંધ કર્યા, દેવો અને અસુરો પોતાના સ્થાનમાં ગયા'' નામનો ૧૧મો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પઠનીયં પ્રયત્નેન સર્વહેતુવિવર્જિતમ્।વૃત્યર્થં નૈવ યુઞ્જીત પ્રાણૈઃ કંઠગતૈરપિ
પ્રાણ કંઠ સુધીપણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુઆજીવિકા
અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો. (શ્રીવલ્લભાચાર્ય)
પ્રભુના નામાત્મક સ્વરૂપને કમાઈનું સાધન બનાવવા બાબત જો શ્રીઆચાર્યજીનો
જો આવો કઠોર નિષેધ હોય તો હવેલી-મંદિરોમાં સાક્ષાત્ સેવ્ય પ્રભુની સેવા-
મનોરથોના નામે ભેટ-સામગ્રી પડાવનાર અધમ લોકોને તો શ્રીમહાપ્રભુજી
ધગધગતું સીસું પીને આત્મઘાત કરવાની જ આજ્ઞા ન આપે!

અધ્યાય ૧૨

ભગવાનના મોહિની રૂપને જોઈ શિવજી મોહ પામ્યા

વિશેષ : શિવજી ભગવાનનો મોહિનીરૂપનો વિલાસ જોવાને ઉત્કઠિત થયા. પછી એથી ભગવાને એ રૂપ શિવજીને બતાવ્યું એ જોઈ શિવજી મુગ્ધ બન્યા ત્યારે ભગવાને એમને ફરી શાન્ત કર્યા; તો પછી ભગવાનની માયામાં અસુરો મોહ પામ્યા એ વાત કોઈ મોટી ન ગણાય એવું બતાવવાને શિવજીનો મોહ આ અધ્યાયમાં કહ્યો છે.

વૃષધ્વજો નિશમ્યૈવં યોષિદ્રૂપેણ દાનવાન્ ।।
મોહયિત્વા સુરગણાન્ હરિઃ સોમમપાયયત્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ભગવાને સ્ત્રીરૂપ ધરીને દાનવોને મોહિત કરી સુરગણોને કેવી રીતે અમૃત પાયું હતું એ વાત શિવજીએ સાંભળી ।।૧।।

ત્યારે નન્દી ઉપર બેસી પાર્વતી સાથે બધા ભૂતગણને સાથે લઈ શિવજી, જ્યાં મધુસૂદન ભગવાન્ બિરાજતા હતા ત્યાં એમનાં દર્શનમાટે રવાના થયા ।।૨।।

ભગવાન્ શ્રીહરિએ પાર્વતી સાથે શિવજીનું આદરપૂર્વક સ્વાગત કર્યું ત્યારે શિવજી સારી રીતે બેઠા, ભગવાનનું પૂજન કર્યું અને કાંઈક હસીને ભગવાનને કહેવા લાગ્યા ।।૩।।

શ્રીમહાદેવજીએ કહ્યું : હે સમસ્ત દેવોના આરાધ્ય દેવ! આપ વિશ્વવ્યાપી, જગદીશ્વર અને જગત્સ્વરૂપ છો. તમામ ચરાચર પદાર્થોનું મૂલ કારણ ઈશ્વર અને આત્મા પણ આપ જ છો ।।૪।।

આ જગતનાં આદિ, મધ્ય અને અન્ત આપથી જ થાય છે છતાં આપ અવ્યય હોઈને આપને આદિ, મધ્ય અને અન્ત નથી; આપના અવિનાશી સ્વરૂપમાં દ્રષ્ટા, દશ્ય, ભોકતા અને ભોગ્યનો ભેદભાવ નથી. વાસ્તવમાં આપ સત્ય ચિન્માત્ર બ્રહ્મ જ છો ।।૫।।

શ્રેયને ઈચ્છનાર ભકતો આ લોક પરલોકનો સંગ છોડીને કાંઈ પણ કામના ન કરતાં આપના ચરણાવિન્દને ભજે છે ।।૬।।

આપ પૂર્ણ બ્રહ્મ છો, અમૃત સ્વરૂપ છો, પ્રાકૃત ગુણરહિત છો, શોકની છાયાથી પણ દૂર સ્વયં પરિપૂર્ણ બ્રહ્મ છો, આનન્દ માત્ર કર પાદમુખોદરાદિ છો, આપ નિર્વિકાર છો. આપથી ભિન્ન કંઈ જ નથી, પરન્તુ આપ બધાથી ભિન્ન છો, આપ વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય નું પરમ કારણ છો. અને આપની અપેક્ષા છે પરન્તુ આપને કોઈની અપેક્ષા નથી, કેવળ ભકતની ઉપર કૃપા કરવામાટે આપનું ઐશ્વર્ય છે ।।૭।।

હે મારા સ્વામી! કાર્ય અને કારણ, દ્વૈત અને અદ્વૈત જે કંઈ છે તે બધું એકમાત્ર આપ જ છો-જેમ આભૂષણોનું સોનું અને સોનાનો ટુકડો એ બન્ને એક જ સ્વરૂપ છે. લોકોએ આપનું ખરૂં સ્વરૂપ ન જાણવાને લીધે જ આપમાં નાના પ્રકારના ભેદભાવ અને વિકલ્પોની કલ્પના કરી રાખી છે. આ જ કારણથી આપમાં કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ (ગુણધર્મ) ન હોવા છતાં ગુણોને લઈને ભેદ મનાય છે ।।૮।।

કેટલાક આપને બ્રહ્મરૂપે જાણે છે તો કેટલાક ધર્મરૂપ માને છે તે વળી કેટલાક

કાર્યકારણ રૂપથી પર એવા પુરુષરૂપે માને છે. કેટલાક આપને વિમલા, ઉત્કર્ષિણી, જ્ઞાના, ક્રિયા, યોગા, પ્રહતી, સત્યા, ઈશાના અને અનુગ્રહા આ નવ શક્તિઓથી યુકત માને છે તે યોગીઓ આપને કલેશ-કર્મ આદિ બંધનથી રહિત, પૂર્વજોના પણ પૂર્વજ, સ્વતન્ત્ર, અવિનાશી અને મહાપુરુષ માને છે, છતાં આપ નિર્વિકાર છો ॥૯॥

એક પર આયુષ્યવાળો એવો હું તેમ જ મરીચિ વગેરે મુનિઓ પણ સાત્ત્વિક સૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલી જેની કૃતિરૂપ વિશ્વને જાણી શકતા નથી તો હે ઈશ! જેનાં ચિત્ત ભગવાનની માયાવડે હરાઈ ગયા છે તેવા અને હંમેશાં અકુશળ કાર્ય કરનાર તેવા દૈત્યો અને મનુષ્યો તો કયાંથી જ જાણી શકે? ॥૧૦॥

જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી આપ સર્વના આત્મા છો. એને લીધે આપે રચેલા આ જગતનાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય ને, પ્રાણીઓની જુદી-જુદી ચેષ્ટાઓને તથા જગતના બંધ અને મોક્ષને આપ જાણો છો. વાયુની પેઠે સ્થાવર-જંગમમાં તથા આકાશમાં આપ અદશ્ય છતાં વ્યાપીને રહ્યા છો ॥૧૧॥

ગુણોનો સ્વીકાર કરી અનેક લીલાઓ કરતા આપના બીજા અવતારોનાં મેં દર્શન કર્યા છે. આપે જે મોહિની સ્વરૂપ ધારણ કરેલું તે સ્વરૂપનાં દર્શન કરવાની હવે હું ઈચ્છા રાખું છું ॥૧૨॥

જે મોહિની સ્વરૂપવડે આપે દૈત્યોને મોહ કર્યો અને દેવોને અમૃતપાન કરાવ્યું તે સ્વરૂપને જોવાનું કૌતુહલ થતાં અમે બધાં આપની પાસે આવ્યા છીએ ॥૧૩॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : જ્યારે ભગવાન્ શૂલપાણિએ એ પ્રમાણે વિષ્ણુની પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભાવગમ્ભીર થઈ પ્રભુ જરા હસીને શિવજીને કહેવા લાગ્યા ॥૧૪॥

શ્રીભગવાને કહ્યું : મેં જોયું કે દેવોએ મહેનત કરી હતી છતાં અમૃત તો દૈત્યો લઈ ગયાં ત્યારે મેં દૈત્યોને કુતૂહલ કરવા માટે સ્ત્રીરૂપ ધારણ કર્યું ॥૧૫॥

હે દેવશિરોમણિ! તમે જે મોહિનીરૂપ જોવાની ઈચ્છા કરો છો તે હું તમને બતાવીશ. મારું એ મોહિનીરૂપ કામી પુરુષોમાટેજ આદરણીય છે કારણ કે તે કામને ઉત્પન્ન કરનારુંછે ॥૧૬॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એમ કહેતાં-કહેતાં ભગવાન્ ત્યાં જ અન્તર્ધાન થઈ ગયા. શંકર પાર્વતી સાથે ચોતરફ નજર દોડાવતા ત્યાં જ બેસી રહ્યા ॥૧૭॥

એટલામાં તો શિવજીએ ત્યાં વિચિત્ર રંગબેરંગી પુષ્પોવાળું, નવ પલ્લવવાળાં

વૃક્ષોથી ભરપૂર વન જોયું. એ ઉપવનમાં ગેંદ ઉછાળતી એક સુન્દરી સ્ત્રીને એમણે જોઈ. સુન્દરીએ વસ્ત્રાચ્છાદિત નિતમ્બ ઉપર સોનાની કટિમેખલા પહેરી હતી ।।૧૮।।

દડાને ઊંચે-નીચે ઉડાવતી એ પોતાના શરીરને પણ સાથે ઊંચે-નીચે હલાવતી હતી. ચાલતાં ઉત્તમ હારના ભારવડે જાણે કટિનો ભાગ જ હોય તેમ દેખાવ કરી એ પદ પલ્લવને બીજે ઠેકાણે ધારણ કરી રહી હતી ।।૧૯।।

દિશામાં ઉડતા દડાની ચપળતાથી એની આંખની તારાઓ આમ-તેમ ફરતી હોવાથી એનાં નેત્ર પણ ચપળ અને મોટાં દેખાતાં હતાં. કાનમાં પહેરેલાં ચળકતાં કુંડળોવડે એના કપોળ અને કાળાકેશ એના મુખને શોભા આપી રહ્યા હતા ।।૨૦।।

નીચેનું વસ્ત્ર શિથિલ થતાં, કેશપાશ નરમ પડતાં, કેળના ગર્ભ જેવા હાથવડે દડાને ઉડાવતી મોહિની માયાવડે જગતને ફસાવવા લાગી ।।૨૧।।

એવી રીતે દડો ઉછાળતી એ કાંઈક શરમ અને કાંઈક મન્દ હાસ્યપૂર્વક શિવજી તરફ જોવાથી મોહિત થયેલા શિવજી પોતાના ગણને પણ જોવા સમર્થ ન થયા ।।૨૨।।

એ મોહિનીના હાથમાંથી દડો છેટો પડયો તેને લેવા જતી મોહિનીની પાછળ શિવજી દોડયા. શિવજી એની સામે જાુએ છે તેટલામાં તો વાયુએ એનું સૂત્ર સહિત (નાડીવાળું) બારીક વસ્ત્ર ઉડાવી દીધું ।।૨૩।।

નિરાવરણ, સુન્દર કટાક્ષવાળી, મનને રમાડનારી, વક્ર દષ્ટિવડે શિવજી પ્રત્યે જોતી એ મોહિનીમાં શિવજીનું મન લાગ્યું ।।૨૪।।

મોહિનીમાં મન લાગતાં એમનું જ્ઞાન ચલિત થયું અને સ્વર ઉદ્દીપ્ત થતાં શિવજી વિહ્વલ બની ગયા અને પાર્વતીના જોતજોતામાં જ લાજ છોડી શિવજી એની નજીક ગયા ।।૨૫।।

પોતાની પાસે શિવજીને આવતા જોઈને મોહિની વસ્ત્રરહિત હોવાથી શરમાઈ ગઈ અને વૃક્ષોમાં સન્તાવા લાગી અને હસતાં-હસતાં આમ-તેમ દોડવા લાગી ।।૨૬।।

શિવજી પણ કામને વશ થઈ ગયા. જેમ હાથણીમાં આંધળો બનેલો હાથી એની પાછળ પડે તેમ શિવજી કે જેમની ઈન્દ્રિયો ક્ષુબ્ધ થઈ છે તે મોહિનીની પાછળ પડયા ।।૨૭।।

એટલું જ નહિ પણ એ મોહિની ઈચ્છતી ન હોતી એમ છતાં એની પાછળ પડી

એને પકડી એનો અમ્બોડો પકડીને બે ભુજાથી આલિંગન કરવા લાગ્યા ।।૨૮।।

આમ-તેમ ફરતી હાથણીને હાથી પકડે તેમ આમ-તેમ ફરતી મોહિનીને પકડતાં એના માથાના વાળ ચોતરફ ફેલાઈ ગયા ।।૨૯।।

એટલામાં શિવજીના હાથમાંથી પોતાના દેહને છોડાવીને મોટા નિતમ્બવાળી એ દેવની માયા એકદમ દોડવા લાગી ।।૩૦।।

એ વિષ્ણુ અદ્‌ભુત કર્મવાળા હોવાથી અત્યારે સ્રીરૂપે ફરવા લાગ્યા; એની પાછળ પોતાના વૈરી કામે જેમને જીતી લીધા છે તેવા રુદ્ર તે જે રસ્તે ગઈ તે રસ્તે ચાલવા લાગ્યા ।।૩૧।।

ગાયની પાછળ દોડતા આખલાનું વીર્ય જેમ ટપકી જાય તેમ પાછળ દોડતા શિવજીનું વીર્ય પણ અમોઘ હોવા છતાં સ્ખલિત થયું ।।૩૨।।

હે મહીપતે! જ્યાં-જ્યાં શિવજીનું વીર્ય પડ્યું ત્યાં-ત્યાં સોના ચાન્દીની ખાણો થઈ ગઈ ।।૩૩।।

હે પરિક્ષિત! નદીઓ તેળાવો, પર્વતો, વનો અને ઉપવનો જ્યાં-જ્યાં હતાં ત્યાં સર્વત્ર મોહિનીની પાછળ દોડતા શિવજી દેખાયા ।।૩૪।।

જ્યારે રેતઃપાત થયો ત્યારે ‘‘દેવની માયાએ મારા આત્માને જડ બનાવી દીધો છે’’ એવું જોઈ એ કામથી નિવૃત્ત થયા ।।૩૫।।

એ જગદાત્મા ભગવાનનું માહાત્મ્ય કોઈ જાણી શકતું નથી. એના માહાત્મ્યને જાણીને આ સ્રીરૂપે ભગવાને દાનવને વંચિત કર્યા હતા એમાં એમને કાંઈ આશ્ચર્ય લાગ્યું નહિ ।।૩૬।।

જ્યારે શિવજીને ધૃષ્ટ અને લાજ વગરના જોયા ત્યારે મધુસૂદન ભગવાને પરમ પ્રસન્ન થઈને પોતાનું પુરુષ સ્વરૂપ ફરી ધારણ કર્યું ।।૩૭।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : હે વિબુધ શ્રેષ્ઠ! મેં મારા મોહિનીરૂપવડે તમને મોહિત કર્યા છતાં હે અંગ! તમે તમારી મેળે જ તમારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયા છો એ ઘણું સારું થયું ।।૩૮।।

મારી માયા, જે અજિતેન્દ્રિયથી દુસ્ત્યજ છે તેમાં જો જીવ એક વાર ફસાયો તો પછી એ કામ, ક્રોધ આદિ અનેક ભાવોને પામે છે એમાં તમારા સિવાય બીજો કોઈ પોતાની મેળે પાછો બહાર નીકળી ન જ શકે ।।૩૯।।

એ ત્રણ ગુણવાળી મારી માયા કાળે કરીને પણ તમારો પરાજય કરી શકશે

નહિ.।।૪૦।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : શ્રીવત્સાંક ભગવાને એ પ્રમાણે શિવજીનો સત્કાર કર્યો ત્યારે શિવજી ભગવાનની આજ્ઞા માગી પરિક્રમા કરી પોતાના ગણ સાથે કૈલાસ પધાર્યા ।।૪૧।।

હે ભારત! એમણે વખાણ કરતા ઋષિમુખ્યોની સમક્ષ પાર્વતીને આત્માના અંશભૂત એ ભગવાનની માયાની વાત કહી ।।૪૨।।

એમણે કહ્યું : ''હું શિવજી વિદ્યાનો અધિપતિ છું છતાં પર દૈવત એવા અજન્મા પુરુષની માયાથી મોહિત થઈ ગયો તે માયાને તમે પણ જોઈ'' ।।૪૩।।

અનેક વર્ષ તપ કરીને તપોયોગથી હું વિરત થયેલો છું તેવા મને ઉપાસ્ય વસ્તુ શું છે એવું તમે પૂછેલું તે આ જ સાક્ષાત્ પુરાણ પુરુષ, જ્યાં કાળ પ્રવેશ કરી શકતો નથી છતાં કાળ વગેરેને જાણે છે તે સર્વોપાસ્ય છે ।।૪૪।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે તાત! મેં તમને શાર્ંગ નામનું ધનુષ ધારણ કરતા વિષ્ણુ ભગવાનની ઐશ્વર્યપૂર્ણ લીલા કહી. એ ભગવાને સમુદ્રનું મથન કરતી વખતે મન્દરાચળને પોતાની પીઠ ઉપર ધારણ કર્યો હતો ।।૪૫।।

ભગવાનના ગુણનું વર્ણન કરવું તે સમસ્ત સંસાર પરીભ્રમણને દૂર કરનાર છે તેથી આ ક્ષીરસમુદ્રમથનનું વર્ણન જે કોઈ વારંવાર સાંભળશે કે સંભળાવશે તેનો ઉદ્યોગ, કયારેય પણ અને કયાંય પણ નિષ્ફળ નથી થતો, કારણ કે પવિત્ર કીર્તિ ભગવાનના ગુણ અને લીલાઓનું ગાન, સંસારના સમસ્ત કલેશ અને પરિશ્રમને મટાડી દેનારો છે ।।૪૬।।

અસદવિષયમંઘ્રિં ભાવગમ્યં પ્રપન્નાનમૃતમમરવર્યાનાશયત્સિન્ધુમથ્યમ્ ।।
કપટયુવતિવેષો મોહયન્ યઃ સુરારીંસ્ તમહમુપસૃતાનાં કામપૂરં નતોઽસ્મિ ।।૪૭।।

જે ભગવાને કપટથી સ્ત્રીવેશ ધારણ કર્યો, દૈત્યોને મોહમાં નાખ્યા અને દુષ્ટોને દુર્લભ છતાં ભક્તિથી પ્રાપ્ત થતા ભગવાનના ચરણને શરણે રહેનાર ઉત્તમ દેવોને સમુદ્રથી નીકળષલું અમૃત પાયું હતું તે શરણાગતની સમસ્ત કામનાઓને પૂરનાર ભગવાનને હું નમન કરું છું ।।૪૭।।

ઈતિ શ્રીભાગવત અષ્ટમસ્કન્ધમાં(બીજા દાન દાતા નામના પ્રકરણનો આઠમો)
''ભગવાનના મોહિનીરૂપને જોઈ શિવજી મોહ પામ્યા''
નામનો બારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૩
છેલ્લા સાત મન્વન્તરોની કથા

વિશેષઃ આ અધ્યાયમાં પછીના સાત મન્વન્તરોની કથા છે.

મનુર્વિવસ્વતઃ પુત્રઃ શ્રાદ્ધદેવ ઈતિ શ્રુતઃ ।।
સપ્તમો વર્તમાનો યસ્તદપત્યાનિ મે શૃણુ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! સૂર્યના પુત્ર યશસ્વી શ્રાદ્ધદેવ જ સાતમા મનુ છે. આ ચાલુ મન્વન્તર જે એમનો કાર્યકાલ છે. તેમના વંશનું હવે હું વર્ણન કરું છું તે સાંભળો ।।૧।।

વૈશ્વસ્વત મનુના દસ પુત્ર છે : ઈક્ષ્વાક, નભગ, ધૃષ્ટ, શર્યાતિ, નરિષ્યન્ત, નાભાગ અને સાતમો દિષ્ટ, કરૂષ, પૃષધ્ર અને દશમો વસુમાન ।।૨-૩।।

હે પરીક્ષિત! આદિત્ય, વસુ, રુદ્રો, વિશ્વેદેવ, મરુદ્ગર, અશ્વિનીકુમાર, ઋભુ આ દેવતાઓના પ્રધાન ગણ છે અને પુરન્દર તેમના ઈન્દ્ર છે ।।૪।।

કશ્યપ, અત્રિ, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, ગૌતમ, જમદગ્નિ અને ભરદ્વાજ એ સપ્તર્ષિઓ છે ।।૫।।

આ મન્વન્તરમાં પણ કશ્યપની પત્ની અદિતિના ગર્ભથી આદિત્યોના નાના ભાઈ વામનના રૂપમાં વિષ્ણુનો અવતાર થયો હતો ।।૬।।

મેં તમને સંક્ષેપમાં સાત મન્વન્તર કહી બતાવ્યા. હવે થનારા વિષ્ણુની શક્તિવાળા એટલે વિષ્ણુના અવતારવાળા સાત મન્વન્તરોને કહું છું ।।૭।।

વિશ્વકર્માને બે પુત્રીઓ હતી : સંજ્ઞા અને છાયા. એ બન્ને વિવસ્વાનની સ્ત્રીઓ હતી, હે રાજન્! આ વાત મેં પ્રથમ (છઠ્ઠા સ્કન્ધમાં) તમને કહી હતી ।।૮।।

કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે એને ત્રીજી વડવા* નામની સ્ત્રી હતી. યમ, યમી અને શ્રાદ્ધદેવ એ સંજ્ઞાની પ્રજા હતી. હવે છાયાની પ્રજા કહું છું તે સાંભળો ।।૯।।

વિશેષ : કેટલાકનો મત એવો છે, પરન્તુ એટલે આ ટીકાકારનો મત તો સંજ્ઞા એ જ વડવા છે એવો છે એના સમર્થનમાં એઓ **"સૈવ ભૂત્વાથ વડવા નાસત્યૌ સુષુવે ભુવિ"** વાક્ય ટાંકે છે.

સાવર્ણિ પુત્ર અને તપતી કન્યા તે સંવરણની સ્ત્રી. એને ત્રીજો શનૈશ્વર પુત્ર થયો. વડવાના બે અશ્વિનીકુમાર થયા ।।૧૦।।

હે રાજન્! આઠમા મન્વન્તરમાં સાવર્ણિ મનુ થશે; નિર્મોક, વિરજસ્ક વગેરે એના પુત્રો થશે ।।૧૧।।

એ સમયે સુતપા, વિરજ અને અમૃતપ્રભ નામના દેવગણ થશે એને વિરોચનનો પુત્ર બલિ ઈન્દ્ર થશે ।।૧૨।।

જે બલિરાજા પાસે વિષ્ણુએ આવી ત્રણ પગલાં પૃથ્વી માગી તેને તે આપવાથી સિદ્ધ કરેલ ઈન્દ્રપદને છોડીને બલિરાજા મુક્તિને પ્રાપ્ત થશે ।।૧૩।।

જે બલિને ભગવાને બાંધ્યો તેના ઉપર પ્રસન્ન થતાં એને સ્વર્ગથી પણ અધિક સુતળમાં સ્વતન્ત્ર શોભે તેમ રાખ્યો છે ।।૧૪।।

ગાલવ, દીપ્તિમાન્, પરશુરામ, દ્રોણના પુત્ર અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, ઋષ્યશૃંગ અને અમારા પિતા ભગવાન્ બાદરાયણ ।।૧૫।।

એ સાત ઋષિઓ અત્યારે તો યોગબલવડે પોતપોતાના આશ્રયમાં રહે છે તેઓ આઠમા મન્વન્તરમાં સપ્તર્ષિઓ થશે ।।૧૬।।

દેવગુહ્યથી સરસ્વતી નામની એની સ્ત્રીમાં સાર્વભૌમ નામનો ભગવાનનો સમર્થ અવતાર થશે. તે પુરન્દર પાસેથી સ્વર્ગનું રાજ્ય છીનવી લઈને બલિરાજાને આપી દેશે ।।૧૭।।

હે પરીક્ષિત! દક્ષસાવર્ણિ નામના વરુણના પુત્ર નવમા મનુ થશે. તેને ભૂતકેતુ અને દીપ્તકેતુ નામના બે પુત્રો થશે ।।૧૮।।

પાર, મરીચિગર્ભ વગેરે દેવગણ થશે અને અદ્‌ભુત નામના ઈન્દ્ર થશે. એ મન્વન્તરમાં દ્યુતિમાન્ આદિ સપ્તર્ષિ થશે ।।૧૯।।

આયુષ્યમાનની પત્ની અમ્બુધારાના ગર્ભથી ઋષભ નામનો ભગવાનનો કલા અવતાર થશે, અદ્‌ભુત નામના ઈન્દ્ર એમણે જ આપેલ ત્રણ લોકનું રાજ્ય ભોગવશે ।।૨૦।।

ઉપશ્લોકનો પુત્ર બ્રહ્મસાવર્ણિ તે મોટો દશમો મનુ અને ભૂરિષેણ વગેરે એના પુત્રો અને હવિષ્માન વગેરે ઋષિઓ થશે ।।૨૧।।

હવિષ્માન, સુકૃતિ, સત્ય, જય, મૂર્તિ વગેરે એ વખતે ઋષિઓ, સુવાસન, વિરુદ્ધ વગેરે દેવો અને શમ્ભુ નામના ઈન્દ્ર થશે ।।૨૨।।

વિશ્વસૃજના ઘરમાં એની ભાર્યા વિષુચિના ગર્ભથી સમર્થ વિશ્વક્સેનના રૂપમાં અંશાવતાર લઈ તે શમ્ભુ નામના ઈન્દ્રની મિત્રતા કરશે ।।૨૩।।

અત્યન્ત સંયમી ધર્મસાવર્ણિ અગિયારમા મનુ થશે. સત્ય, ધર્મ આદિ એના દશ પુત્રો થશે ।।૨૪।।

વિહંગમ, કામગમ અને નિર્વાણરુચિ વગેરે દેવો થશે એમના વૈધૃત નામના ઈન્દ્ર અને અરુણ આદિ સાત ઋષિઓ થશે ।।૨૫।।

આર્યકનો પુત્ર ધર્મસેતુ વિધૃતામાં ભગવાનનો અવતાર થશે અને ત્રણ લોકની રક્ષા કરશે ।।૨૬।।

રુદ્રસાવર્ણિ નામના બારમાં મનુ થશે. હે રાજન્! દેવવાન, ઉપદેવ અને દેવશ્રેષ્ઠ વગેરે એમના પુત્રો થશે ।।૨૭।।

એ મન્વન્તરમાં ઋતધામા નામના ઈન્દ્ર થશે, હરિત વગેરે દેવો થશે તેપોમૂર્તિ અને આગ્નીધ્રક વગેરે સપ્તર્ષિઓ થશે ।।૨૮।।

સત્યસહાની પત્ની સૂનૃતામાં સ્વધામા નામના ભગવાનનો અંશાવતાર થશે તે મન્વન્તરનું પાલન કરશે ।।૨૯।।

દેવ સાવર્ણિ નામના મોટા મનવાળા તેરમા મનુ થશે. ચિત્રસેન વિચિત્ર વગેરે દેવસાવર્ણિના પુત્રો થશે ।।૩૦।।

સુકર્મ, સુત્રામ આદિ દેવગણ થશે. દિવસ્પતિ નામના ઈન્દ્ર થશે અને નિર્મોક અને તત્ત્વદર્શાદિ સપ્ત ઋષિઓ થશે ।।૩૧।।

દેવહોત્રની સ્ત્રી બૃહતીમાં ભગવાનના અંશાવતાર થશે, યોગેશ્વર એમનું નામ થશે; દિવસ્પતિ નામના ઈન્દ્રના એ સહાયક થશે ।।૩૨।।

ચૌદમા ઈન્દ્રસાવર્ણિ નામના મનુ થશે. ઉરગમ્ભીરબુદ્ધિ વગેરે એમના પુત્રો થશે ।।૩૩।।

તે વખતે પવિત્ર ચાક્ષુષ વગેરે દેવો થશે અને શુચિ નામના ઈન્દ્ર થશે. અગ્નિ, બાહુ, શુચિ, શુદ્ધ અને માગધ વગેરે સપ્તર્ષિ થશે ।।૩૪।।

તે વખતે સત્રાયણની પત્ની વિતાનાના ગર્ભથી બૃહદ્‌ભાનુના રૂપમાં ભગવાન્ અવતાર લેશે અને કર્મકાંડનો વિસ્તાર કરશે ।।૩૫।।

રાજન્ ચતુર્દશૈતાનિ ત્રિકાલાનુગતાનિ તે ।।
પ્રોક્તાન્યેભિર્મિતઃ કલ્પો યુગસાહસ્રપર્યયઃ ।।૩૬।।

હે રાજન્! ત્રણ કાળમાં થતા મન્વન્તરોમાં થઈ ગયેલા, ચાલતા અને થનાર મળીને ચૌદ મન્વન્તર મેં તમને કહી બતાવ્યા. એ બધાનો જેટલો સમય થાય તે બ્રહ્માજીનો એક કલ્પ એટલે એક દિવસ થાય. એમાં ચાર યુગ એકહજાર વાર બદલી જાય છે ।।૩૬।।

ઇતિ શ્રીભાગવત અષ્ટમસ્કન્ધમાં (બીજા દાન દાતા પ્રકરણનો નવમો) ''છેલ્લા સાત મન્વન્તરોની કથા'' નામનો તેરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ભગવત્સેવા અને ભગવદ્ગુણગાન એ ભક્તિમયી પવિત્ર જીવનસાધના હોવી જોઈએ, ધંધો નહીં. હવેલી-મન્દિર માંજાહેર સેવા-મનોરથોના રૂપમાં ભગવત્સેવાને તેમજ ભાગવતકથા, ઢાઢીલીલા, માલાપહેરામણીના માધ્યમથી ભગવત્કથાને પોતાનો ધંધો બનાવી બેઠેલા અધમ લોકો તો 'ભક્તિ'શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવા પણ લાયક નથી.

અધ્યાય ૧૪

મનુઓના કર્તવ્યનું કથન

વિશેષ : ભગવાનને વશ રહેનાર ૧૪ મનુઓનાં જુદાં-જુદાં કર્મોનું જુદી-જુદી રીતે આ ૧૪મા અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે.

મન્વન્તરેષુ ભગવન્ યથા મન્વાદયસ્ત્વિમે ।।
યસ્મિન્ કર્મણિ યે યેન નિયુકતાસ્તદ્ વદસ્વ મે ।।૧।।

રાજાએ પૂછ્યું : હે ભગવન્! આપે જેનું હમણાં વર્ણન કર્યું. તે મનુ, મનુ પુત્ર, સપ્તર્ષિ વગેરે પોતપોતાના મન્વન્તરમાં કોના દ્વારા નિમાય છે, કયું-કયું કામ કરે છે અને કેવી રીતે કરે છે તે આપ કૃપા કરીને મને કહો ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે મહિપતે! મનુઓ, મનુપુત્રો, મુનિઓ, દેવો, ઇન્દ્ર વગેરે બધાને ભગવદવતાર હોય તે નિયોગ કરી ચલાવે છે ।।૨।।

હે રાજન્! ભગવાનના જે યજ્ઞ પુરુષ આદિ અવતાર કહ્યા તેની આજ્ઞાથી મનુ આદિ જગત યાત્રાને ચલાવે છે એટલે એમના કહેવા પ્રમાણે જગતનું પાલન-પોષણકરેછે ।।૩।।

જ્યારે ચાર યુગનો અન્ત આવે ત્યારે કાળે કરીને વેદ બધા નષ્ટ થાય છે તે સમયે ૠષિ લોકો તપશ્ચર્યાવડે એ વેદનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે, કારણ કે વેદોથી જ સનાતન ધર્મની રક્ષા થાય છે ।।૪।।

ઈન્દ્રની પ્રેરણાથી ચાર પગવાળા એ ધર્મને મનુઓ તે-તે કાલે પૃથ્વીમાં ફેરવે છે. ધર્મ સંચાલક મનુઓ એ ધર્મનો પ્રચાર કરે છે ।।૫।।

પ્રજાનું પાલન કરે છે, દેવો યજ્ઞભાગીઓની સાથે એના કર્મનો ભોગવનાર થાય છે ।।૬।।

ઈન્દ્ર ભગવાને આપેલી ત્રણ લોકની અતુલ સમ્પત્તિને ભોગવતા પ્રજાનું પાલન કરે છે. સંસારમાં યથેષ્ટ વરસાદ મોકલવાનો અધિકાર પણ એમનો છે ।।૭।।

ભગવાન્ યુગે-યુગે સનક, કપિલ આદિ સિદ્ધોનું રૂપ ધારણ કરી જ્ઞાનનો, યાજ્ઞવલ્ક્ય આદિ ઋષિઓનું રૂપ ધારણ કરી કર્મનો અને દત્તાત્રેય આદિ યેગેશ્વરોના રૂપમાં યોગનો ઉપદેશ આપે છે ।।૮।।

ભગવાન્ મરીચિ આદિ પ્રજાપતિઓના રૂપમાં સૃષ્ટિનો વિસ્તાર કરે છે, સમ્રાટના રૂપમાં લુટારાઓનો વધ કરે છે અને ઠંડી, ગરમી વગેરે અલગ-અલગ ગુણો ધારણ કરી કાળરૂપથી બધાને સંહાર તરફ લઈ જાય છે ।।૯।।

નામ અને રૂપ ની માયાથી પ્રાણીઓની બુદ્ધિ વિમૂઢ થઈ રહી છે તેથી તેઓ અનેક પ્રકારનાં દર્શન શાસ્ત્રોદ્વારા મહિમા તો ભગવાનનો જ ગાય છે પરન્તુ તેમનું સાચું સ્વરૂપ તેઓ જાણી શકતા નથી ।।૧૦।।

એતત્ કલ્પવિકલ્પસ્ય પ્રમાણં પરિકીર્તિતમ્ ।।
યત્ર મન્વન્તરાણ્યાહુઃચતુર્દશ પુરાવિદઃ ।।૧૧।।

હે પરીક્ષિત! આ પ્રમાણે મેં તમને મહાકલ્પ અને અવાન્તર કલ્પનું પરિમાણ સંભળાવી દીધું. પુરાણતત્ત્વના વિદ્વાનોએ દરેક અવાન્તર કલ્પમાં ચૌદ મન્વન્તર બતાવ્યા છે ।।૧૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત અષ્ટમસ્કન્ધમાં (બીજા દાન દાતા પ્રકરણનો દસમો) ''મનુઓના કર્તવ્યનું કથન'' નામનો ચૌદમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પઠનીયં પ્રયત્નેન સર્વહેતુવિવર્જિતમ્, વૃત્યર્થં નૈવ યુંજીત પ્રાણૈઃ કંઠગતૈરપિ ।।
પ્રાણ કંઠ સુધી પણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુ આજીવિકા અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો. —શ્રીવલ્લભાચાર્ય)

ત્રીજું સ્વોક્તનિર્વાહ પ્રકરણ

અધ્યાય ૧૫

ભૃગુઓની કૃપાથી બલિએ દેવો પાસેથી સ્વર્ગ મેળવ્યું

વિશેષ : આચાર્યોએ બલિને વિશ્વજિત યાગથી યજન કરાવ્યું તેના પ્રતાપે તેણે સ્વર્ગ જીતી લીધું અને દેવો એના ભયથી છુપાઈ ગયા એટલી વાત આ અધ્યાયમાં છે. આ નવ અધ્યાયના ત્રીજા પ્રકરણમાં વામનજીનું ચરિત્ર કહેવાય છે. છળથી બલિનો નિગ્રહ કરી એના ઉપર વામન ભગવાને મહાન અનુગ્રહ કર્યો એ વાત આ પ્રકરણમાં કહે છે.

બલેઃ પદત્રયં ભૂમેઃ કસ્માદ્ધરિરયાયત ।।

ભૂત્વેશ્વરઃ કૃ પણવલ્લબ્ધાર્થોડપિ બબન્ધ તમ્ ।।૧।।

પરીક્ષિત બોલ્યા : હે ભગવન્! શ્રીહરિ સ્વયં સર્વના સ્વામી છે છતાં આપે દીનહીનની જેમ રાજા બલિ પાસે ત્રણ પગલાં પૃથ્વી કેમ માગી? તથા જે કંઈ માગ્યું તે મળી ગયું છતાં આપે બલિને કેમ બાન્ધ્યો? ।।૧।।

મારા મનમાં એ વાતનું ભારે કુતૂહલ છે કે પોતે પરિપૂર્ણ યજ્ઞેશ્વર ભગવાન્ દ્વારા યાચના અને નિરપરાધનું બંધન-એ બન્ને બાબત કેમ બની? એ જાણવાની મને ઈચ્છા થાય એ અયોગ્ય ન ગણાય ।।૨।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! જ્યારે ઈન્દ્રે બલિ રાજાને હરાવી એની સમ્પત્તિ છીનવી લીધી અને એના પ્રાણ પણ લઈ લીધા તેરે ભૃગુનન્દન શુક્રાચાર્યજીએ તેને પોતાની સંજીવની વિદ્યાથી જીવતા કરી દીધા. તેથી શુક્રાચાર્યજીના શિષ્ય મહાત્મા બલિએ પોતાનું સર્વસ્વ એમના ચરણોમાં ધરી દીધું અને તે તન-મનથી ગુરુજીની સાથે ભૃગુવંશી બ્રાહ્મણોની સેવા કરવા લાગ્યા ।।૩।।

આથી પ્રભાવશાલી ભૃગુવંશીબ્રાહ્મણો એના ઉપર બહુ પ્રસન્ન થયા. તેમણે સ્વર્ગ ઉપર વિજય મેળવવાની ઈચ્છાવાળા બલિનો મહાભિષેકની વિધિથી અભિષેક કરી એની પાસે વિશ્વજિત નામનો યજ્ઞકરાવ્યો ।।૪।।

યજ્ઞની વિધિથી હવિષ્યદ્વારા જ્યારે અગ્નિદેવતાની પૂજા કરવામાં આવી ત્યારે યજ્ઞકુંડમાંથી સોનાનાં પતરાંથી મઢેલો એક અત્યન્ત સુન્દર રથ નીકળ્યો. પછી ઈન્દ્રના ઘોડા જેવા લીલા રંગના ઘોડા તથા સિંહના ચિહ્નવાળી રથ ઉપર ફરકાવવાની ધજાનીકળી ।।૫।।

સાથે-સાથે સોનાના પતરાથી મઢેલું ધનુષ, કદી ખાલી ન થાય તેવાં બે અક્ષય ભાથાં અને દિવ્ય કવચ પણ પ્રકટ થયાં. દાદા પ્રહ્‌લાદજીએ એને એક એવી માળા આપી જેનાં ફૂલ કદી કરમાતાં નહોતાં. શુક્રાચાર્યજીએ એક શંખ આપ્યો ।।૬।।

એવી રીતે લડાઈનો સાજ બ્રાહ્મણોની કૃપાથી સમ્પાદન કર્યેથી બ્રાહ્મણોએ સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યું ત્યારે બલિએ બ્રાહ્મણોની પ્રદક્ષિણા કરી એમને પ્રણામ કર્યા અને પછી પ્રહ્‌લાદજી સાથે વાત-ચીત કરી એમને પણ નમન કર્યું ।।૭।।

પછી ભૃગુવંશી બ્રાહ્મણોએ આપેલ રથ ઉપર તે સવાર થયા. મહારથી રાજા બલિએ કવચ ધારણ કરી ધનુષ, તલવાર, ભાથાં આદિ શસ્ત્ર ધારણ કરી લીધાં અને દાદાએ આપેલી સુન્દર માલા પહેરી લીધી ।।૮।।

એની ભુજાઓમાં સોનાના બાજુબંધ અને કાનોમાં મકરાકૃત કુંડલ ઝગમગતાં હતાં. તેથી રથઉપર બેઠેલા તે જાણે કે અગ્નિકુંડમાં અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઈ રહ્યો હોય એવા શોભતાહતા ।।૯।।

એની સાથે એના જેવા ઐશ્વર્ય, બળ અને વિભૂતિવાળા દૈત્યના સેનાપતિ પોતપોતાની સેના લઈ જોડાઈ ગયા. એવું લાગતું હતું કે તે જાણે કે પોતાની ક્રોધભરી પ્રજ્વલિત આંખોથી બધી દિશાઓને અને ક્ષિતિજને બાળી નાખશે ।।૧૦।।

અસુરની મોટી સેનાને લઈને આકાશ-પાતાળને હલાવતો એ સમૃદ્ધિવાળી ઈન્દ્રપુરી ઉપર સેનાને લઈને ગયો ।।૧૧।।

એ ઈન્દ્રપુરી ઉપવન અને બગીચાથી રમણીય છે. નન્દનવન વગેરે સમૃદ્ધિવાળા બગીચા છે તેમાં પક્ષીઓનાં જોડાં કૂજન કરે છે અને મદોન્મત્ત ભમરા ગુંજારવ કરી રૂહ્યા છે ।।૧૨।।

નવપલ્લવ ફળ અને પુષ્પ ના મોટા ભારથી દેવવૃક્ષોની શાખાઓ જ્યાં શોભી રહી છે તેવી તળાવડીઓ જેમાં હંસ, સારસ, ચકલા અને કારંડવ (બતક) નાં જૂથ રમી રહ્યાં છે તેમાં દેવોવડે સેવાયેલી દેવાંગનાઓ ક્રીડા કરી રહી છે ।।૧૩।।

એની ચોતરફ ખાઈ જેવી દેખાતી આકાશગંગા આવેલી છે અને એ અગ્નિના સરખા કિલ્લા ઉપરની ઊંચી અટારીઓવડે શોભે છે ।।૧૪।।

જ્યાં દ્વારનાં કમાડ સોનાના પાટલાનાં છે, દરવાજા સ્ફટિક મણિના છે એમાં અલગ-અલગ મોટા-મોટા રાજમાર્ગ છે. એ અમરાવતી નગરી વિશ્વકર્માએ નિર્માણ કરેલી છે ।।૧૫।।

સભા, ચોક અને શેરીઓ થી દશકોટિ વિમાનથી શોભાવાળી અને મણિના ચોક તથા હીરા તેમજ પ્રવાળની વેદીઓવાળી એ અમરાવતીને એણે જોઈ ।।૧૬।।

એમાં સ્થિર આયુવાળી સોળ વર્ષની, સ્વચ્છ કપડાંવાળી રૂપાળી સ્ત્રીઓ, જેમ શિખાથી અગ્નિ શોભે તેમ, શોભે છે ।।૧૭।।

દેવની સ્ત્રીઓના કેશથી જે માળાઓ પડી જાય છે તેના સુગન્ધને લઈ વાયુ ત્યાંના માર્ગોમાં સુગન્ધવાળો થઈ વહી રહ્યો છે ।।૧૮।।

સોનાના સળિયાવાળી બારીઓમાંથી અગરુથી કાંઈક સફેદ થયેલો ધુમાડો નીકળે છે તેનાથી માર્ગ ધોળા બની જાય છે; તે જ માર્ગથી દેવાંગનાઓ આવ-જાવ કરે છે ।।૧૯।।

મોતીવાળા ચન્દ્રવાથી, મણિવાળી ધ્વજાઓથી અનેક પ્રકારની પતાકાવાળા ઘર ઉપરના જરૂખાઓથી એ ખીચોખીચ છે. જેમાં મોર, કબૂતર, ભમરા વગેરે નાદ કરી રહ્યા છે તેવા વિમાનોમાં બેઠેલી સ્ત્રીઓના ગાનથી ત્યાં મંગળ વર્તી રહ્યું છે ।।૨૦।।

મૃદંગ, શંખ, નગારાં, ઢોલ, તાલ સહિત બીન, બંસી, મંજીરા અને ઋષ્ટિ વાગી રહ્યા છે. ગન્ધર્વો વાજાંઓના સાથમાં ગાન કર્યા કરે છે અને અપ્સરાઓ નાચ્યા કરે છે. આથી અમરાવતી એટલી સુન્દર લાગે છે કે તેણે પોતાની છટાથી છટાની અધિષ્ઠાત્રી દેવીને પણ જીતી લીધી હોય! ।।૨૧।।

એ નગરીને અધર્મી, દુષ્ટ, જીવોનો દ્રોહ કરનાર, શઠ, માની, કામી, લોભી વગેરે જોઈ શકતા નથી. જેઓ આટલા દોષથી મુકત હોય તેઓ જ ત્યાં જઈ શકે છે ।।૨૨।।

બલિરાજાએ એ અમરાવતી નગરીને બહારથી અને ચારે તરફથી પોતાની સેનાવડે ઘેરી લીધી; ત્યાં જઈ એણે આચાર્યે આપેલો ઈન્દ્રની સ્ત્રીઓને ભય કરનાર શંખ ફૂંક્યો. તે શંખનો ઘોર અવાજ સર્વત્ર ફેલાઈ ગયો ।।૨૩।।

બલિરાજાના આ ઉદ્યમને ઈન્દ્ર જાણી ગયો અને એ બધા દેવોની સાથે પોતાના ગુરુ બૃહસ્પતિની પાસે આવી કહેવા લાગ્યો ।।૨૪।।

‘‘હે ભગવન્! આ પણા પૂર્વ શત્રુ બલિરાજાએ આ પણને હરાવવા આ મોટો ઉદ્યમ કર્યો છે. આ સહન ન થઈ શકે તેવી વસ્તુ છે. કોની મદદથી બલિરાજા આ કરવાને સમર્થ થયો છે?’’ ।।૨૫।।

અત્યારે એનું તેજ એવું છે કે જે કોઈ પણ સહન કરી શકે નહિ. જાણે મુખથી

એ બધાને પાન કરી જતો હોય, દશે દિશાને ચાટતો હોય, આંખોવડે દશે દિશાને બાળતો હોય એવો દેખાય છે અને પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવો એ તૈયાર થઈને આવ્યોછે ।।૨૬।।

મારો શત્રુ પાસે પણ ન જઈ શકાય તેવો તેજસ્વી કેમ થઈ ગયો? એમાં પણ આટલું બધું ઈન્દ્રિયનું બળ, મનનો ઉત્સાહ અને શરીરનું બળ કયાંથી આવી ગયું કે જેથી આટલી ભારે તૈયારી કરી ચઢાઈ કરી તે સમજાવો ।।૨૭।।

દેવગુરુ બૃહસ્પતિએ કહ્યું : હે મઘવન્! શત્રુની આબાદીનું કારણ હું જાણું છું. બ્રહ્મને જાણનાર ભૃગુઓએ પોતાના શિષ્યમાં બધું તેજ એકઠું કર્યું છે ।।૨૮।।

ભગવાન્ સિવાય તમે કે તમારા જેવો કોઈ, જેમ માણસ યમરાજની પાસે જઈ શકે નહિ તેમ, આની સામે કોઈ થઈ શકે તેમ નથી ।।૨૯।।

તેથી તમે લોકો સ્વર્ગ છોડી કયાંક છુપાઈ જાઓ અને તમારા શત્રુનું ભાગ્ય પલટાય એ સમયની રાહ જુઓ ।।૩૦।।

આ બલિ બ્રાહ્મણના બળથી આગળ વધે છે. એની પાસે અત્યારે જોઈએ તેટલું બળ છે. જ્યારે બલિ બ્રાહ્મણોનું અપમાન કરશે ત્યારે એ બધી સમ્પત્તિ સાથે નાશ પામશે ।।૩૧।।

એમ ગુરુએ વિચાર કરી સિદ્ધ કર્યું. એ સાંભળી ગુરુએ બતાવ્યા પ્રમાણે ઈચ્છા પ્રમાણે રૂપ કરી સ્વર્ગ છોડી બધા દેવો ચાલ્યા ગયા ।।૩૨।।

જ્યારે દેવો સન્તાઈ ગયા ત્યારે બલિરાજાએ એ પુરીનો કબજો લીધો અને એમાં રહી એણે ત્રણલોકને વશ કર્યા ।।૩૩।।

એ પ્રમાણે વિશ્વને જીતનાર પોતાનો શિષ્ય બલિ પોતાના સ્થાનમાં સ્થિર થાય એ માટે શિષ્ય ઉપર કૃપા કરનાર ભૃગુવંશીઓએ તેની પાસે સો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરાવ્યા ।।૩૪।।

એ યજ્ઞના પ્રતાપે ચન્દ્રમાની પેઠે એ બલિ ત્રણ લોકમાં પ્રખ્યાત એવી કીર્તિને ફેલાવતો શોભવા લાગ્યો ।।૩૫।।

બુભુજે ચ શ્રિયં સ્વૃદ્ધાં દ્વિજદેવોપલમ્ભિતામ્।
કૃતકૃત્યમિવાત્માનં મન્યમાનો મહામનાઃ ।।૩૬।।

બ્રાહ્મણ દેવતાઓની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલ સમૃદ્ધ રાજ્ય-લક્ષ્મીનો એ ખૂબ ઉદારતાથી ઉપભોગ કરવા લાગ્યો અને પોતાને કૃતકૃત્ય જેવો માનવા લાગ્યો ।।૩૬।।

ઇતિ શ્રીભાગવત અષ્ટમસ્કન્ધમાં (ત્રીજા સ્વોકત નિર્વાહ પ્રકરણનો પહેલો) ''ભૃગુઓની કૃપાથી બલિએ દેવો પાસેથી સ્વર્ગ મેળવ્યું'' નામનો પન્દરમોઅધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

''પારસમણિ (ભાગવત)ને વાટકે, ભટજી (કથાકાર) માગે ભીખ''
ભટજી માંગે ભીખ, નામ ચિન્તામણિ હરિનું!!
સકળ મનોરથ સેથજ, સિદ્ધ ઔષધ નથી કરીનું!!! (દયારામ)

અધ્યાય ૧૬

અદિતિને દુઃખી જોઈ એનું દુઃખ મટાડવા કશ્યપે એને પયોવ્રતનો ઉપદેશ કર્યો

વિશેષ : પુત્રના નાશથી શોક કરતી અદિતિને એના પતિ કશ્યપે જોઈ ત્યારે અદિતિએ પતિની પ્રાર્થના કરતાં કશ્યપે એને પયોવ્રત કરવાનું કહ્યું એટલી વાત આ અધ્યાયમાં આવે છે.

એવં પુત્રેષુ નષ્ટેષુ દેવમાતાદિતિસ્તદા ।।
હૃતે ત્રિવિષ્ટપે દૈત્યૈઃ પર્યતપ્યદનાથવત્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : દેવની માતા અદિતિએ એ પ્રમાણે પુત્રોનો નાશ થતો જોયો. દૈત્યો સ્વર્ગ જીતી ગયા છે એવું જ્યારે એણે જાણ્યું ત્યારે અનાથની પેઠે એ શોક કરવા લાગી ।।૧।।

ઘણા કાળે સમાધિથી વિરામ પામી એક દિવસ કશ્યપ એમના આશ્રમમાં આવ્યા તે તો આશ્રમ ઉત્સવ અને આનન્દ વગરનો જોવામાં આવ્યો ।।૨।।

હે પરીક્ષિત! પોતાનું સ્વાગત થયા પછી ઋષિએ જ્યારે આસનનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારે કહેવા લાગ્યા; ।।૩।।

હે ભદ્રે! હાલમાં લોકમાં બ્રાહ્મણોનું, ધર્મનું અને પોતાની મરજી પ્રમાણે ચાલતા મૃત્યુને વશ થનાર લોકનું અકુશળ તો નથી ને? ।।૪।।

હે પ્રિયે! તમારું ઘર કે જેમાં ધર્મ-અર્થ-કામનો યોગ સિદ્ધ થાય છે તે કુશળ તો છે ને? ।।૫।।

ઘરના કામમાં આસક્ત હોવાથી કોઈ અતિથિ આવીને વગર પૂજાએ પાછો તો ચાલ્યો ગયો નથી? ।।૬।।

અથવા તો જે ઘરમાંથી અતિથિ પૂજા સત્કાર વગરનો પાછો જાય છે તે ઘર તો શિયાળના ઘર જેવું ગણાય ।।૭।।

હે સતી! ઘરમાંથી હું ચાલ્યો ગયો તેથી તારું મન ઉદ્વિગ્ન થતાં, હે ભદ્રે! હવિષથી સમયસર અગ્નિને તૃપ્ત કરવામાં ભૂલ તો કરી નથી ને? ।।૮।।

જેની પૂજા કરવાથી ગૃહસ્થ બધા કામને આપનાર લોકમાં પહોંચે છે તે અગ્નિ અને બ્રાહ્મણ, ભગવાન્ સર્વાત્માના મુખરૂપ છે ।।૯।।

હે મનસ્વિની! તારા બધા પુત્રો કુશળ તો છે ને? તારા લક્ષણ ઉપરથી તારો આત્મા સ્વસ્થ હોય એવું જણાતું નથી તેથી આવી રીતે પૂછવાનું પ્રાપ્ત થાય છે ।।૧૦।।

અદિતિએ કહ્યું : હે બ્રહ્મન્!બ્રાહ્મણ, ગાય, ધર્મ અને આપની આ દાસી બધાં કુશળ છે. હે સ્વામી! આ ગૃહસ્થાશ્રમ જ ત્રિવર્ગ એટલે ધર્મ, અર્થ અને કામ ની સાધનામાં પરમ સહાયકછે ।।૧૧।।

અગ્નિ, અતિથિ, સેવક, ભિક્ષુક અને બીજી ઈચ્છા કરવાવાળા, હે બ્રહ્મન્! હું આપનું ધ્યાન કરું છું તેટલા માત્રથી સન્તુષ્ટ થાય છે; એનો અપરાધ મને પડતો નથી ।।૧૨।।

આપ મારી પ્રજાના પાલક છો, મને આવા ધર્મોનો ઉપદેશ કરો છો તેથી મારા મનનો કયો મનોરથ પૂર્ણ ન થાય? ।।૧૩।।

હે મારીચ! આ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ પ્રજા તમારાં મન અને શરીરથી ઉત્પન્ન થઈ છે. આપ એ બધાની ઉપર સમાન દૃષ્ટિ રાખો છો તો પણ એ બધામાં જે પોતાનો ભક્ત હોય તેને જ આપ ભજો છો ।।૧૪।।

હે મારીચ! આ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ પ્રજા તમારાં મન અને શરીરથી ઉત્પન્ન થઈ છે. આપ એ બધાની ઉપર સમાન દૃષ્ટિ રાખો છો તો પણ એ બધામાં જે પોતાનો ભક્ત હોય તેને જ આપ ભજો છો ।।૧૪।।

માટે હે ઈશ! હું આપનું ભજન કરનાર છું. મારાં સ્થાન અને લક્ષ્મી શત્રુએ લઈ લીધાં છે. એ બાબતમાં સુન્દર વ્રતવાળાં એવાં આપ મારું શ્રેય થાય એવો વિચાર કરો કેમકે આપ સમર્થ છો ।।૧૫।।

શત્રુએ મને મારા સ્થાનથી કાઢી મૂકી છે તેથી હું દુઃખ સાગરમાં ડૂબી ગઈ છું. એ શત્રુઓ પ્રબળ થયા છે. એઓએ મારાં ઐશ્વર્ય, લક્ષ્મી, યશ અને સ્થાનને હરણ કર્યા છે ।।૧૬।।

હે સાધો! હે કલ્યાણ કરનારમાં શ્રેષ્ઠ! આપ એવું કોઈ ચિન્તન કરો, જેનાથી મારા પુત્રોને લક્ષ્મી વગેરે પાછાં મળે ।।૧૭।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : જ્યારે અદિતિએ એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી ત્યારે જરા મન્દ હાસ્ય કરતા કશ્યપ એને કહેવા લાગ્યા:"અહો! વિષ્ણુની માયાનું બળ તો જુઓ; એમની માયાવડે આ જગત્ સ્નેહપાશથી સર્વત્ર બંધાયેલું છે ।।૧૮।।

અનાત્મ અને પૃથ્વી આદિથી બનેલો દેહ કયાં અને પ્રકૃતિથી પર એવો આત્મા કયાં? પતિ દીકરા વગેરે કોણ કોનાં છે? છતાં એમાં બંધન થાય તો એનું કારણ મોહ જ છે ।।૧૯।।

અવિદ્યાને મટાડનાર, પ્રાણીમાત્રના હૃદયાકાશમાં રહેનાર અને જગતના ગુરુ વાસુદેવ ભગવાનનું તું ભજન કર ।।૨૦।।

ગરીબ ઉપર દયા કરનાર અને દુઃખને હરનાર એ હરિ તારી કામના પૂર્ણ કરશે. ભગવાનને પ્રસન્ન કરાવનાર એના જેવો બીજો કોઈ ઉપાય નથી એવી મારી બુદ્ધિ છે ।।૨૧।।

અદિતિએ પૂછ્યું : હે બ્રહ્મન્! મારે જગતના પતિ ભગવાનનું આરાધન કેવી રીતે કરવું જેથી તે સત્યસંકલ્પ ભગવાન્ મારો મનોરથ સફળ કરે? ।।૨૨।।

હે દ્વિજ શ્રેષ્ઠ! એમને પ્રસન્ન કરવાનો વિધિ આપ મને બતાવો. હું મારા પુત્રો સાથે બહુ દુઃખી છું. મારા ઉપર ભગવાન્ જલદી પ્રસન્ન થાય એવો ઉપાય મને કહો ।।૨૩।।

કશ્યપજીએ કહ્યું : મને જ્યારે સન્તાનની કામના થઈ ત્યારે બ્રહ્માજીને પૂછવા જતાં એમણે મને જે ઉપાય બતાવેલો તે વ્રત કેશવને પ્રસન્ન કરનાર હોવાથી હું તને કહીશ ।।૨૪।।

ફાગણ માસના શુકલ પક્ષ-સુદ (અજવાળિયાં) માં બાર દિવસ સુધી ફકત દૂધ પીને રહેવું અને પરમ ભક્તિથી ભગવાન્ કમલનયનની પૂજા કરવી એ 'પયોવ્રત' નામનું વ્રત છે ।।૨૫।।

વરાહે (સૂવરે-ભૂંડે-ડૂક્કરે) ખોદેલી માટીવડે શરીર મર્દન કરીને નહાવું. એ બધું

અમાવાસ્યાને દિવસે કરવું. નદીમાં જઈ આ મન્ત્ર બોલીને ઉપર બતાવેલી માટી શરીરે લગાડીને સ્નાન કરવું ।।૨૬।।

"હે દેવી! સ્થાનની શોધ કરતા આદિ વરાહે રસાતલથી તમને અહીં લાવી રાખ્યાં છે તે તમે મારા પાપનો નાશ કરો" ।।૨૭।।

પછી પોતાનાં નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મોથી પરવારી એકાગ્રચિત્તથી મૂર્તિ, વેદી, સૂર્ય, જલ, અગ્નિ અને ગુરુદેવ ના રૂપમાં ભગવાનની પૂજા કરવી ।।૨૮।।

(અને આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવી) "હે પ્રભુ! આપ સર્વશક્તિમાન છો. અન્તર્યામી અને આરાધના કરવા યોગ્ય છો. બધાં પ્રાણી આપમાં અને આપ બધા પ્રાણીઓમાં નિવાસ કરો છો તેથી જ આપને વાસુદેવ કહે છે, આપ સમસ્ત ચરાચર જગત અને તેના કારણના પણ સાક્ષી છો. હે ભગવન્! આપને મારા નમસ્કાર હો ।।૨૯।।

આપ અવ્યકત, સૂક્ષ્મ, પ્રધાન પુરુષરૂપ અને ચોવીશ ગુણને જાણનાર અને ગુણની સંખ્યા કરનારા સાંખ્યશાસ્ત્રના પ્રવર્તક છો. આપને મારા નમસ્કાર હો ।।૩૦।।

આપ તે જ યજ્ઞ છો જેના પ્રાયણીય અને ઉદનીય આ બે કર્મ મસ્તક છે. પ્રાતઃ મધ્યાહ્ન અને તૃતીય આ ત્રણ સવન જ ત્રણ પાદ છે. ચારેય વેદ ચાર શિંગડા છે. ગાયત્રી આદિ સાત છન્દ જ સાત હાથ છે. આ ધર્મમય વૃષભરૂપ યજ્ઞનું વેદોએ પ્રતિપાદન કર્યું છે અને એનો આત્મા સ્વયં આપ છો એવા આપને મારા નમસ્કાર હો ।।૩૧।।

આપ જ લોક કલ્યાણકારી શિવ અને આપ જ પ્રલય કરનારા રુદ્ર છો અને શક્તિને ધારણ કરનાર, સર્વ વિદ્યાના અધિપતિ અને ભૂતોના અધિપતિને મારા નમસ્કાર હો ।।૩૨।।

આપ જ બધાના પ્રાણ અને આપ જ આ જગતનું સ્વરૂપ પણ છો. આપ યોગનું કારણ તો છો જ, સ્વયં યોગ અને તેથી મળતું ઐશ્વર્ય પણ આપ જ છો. હે હિરણ્યગર્ભ! આપને મારાં નમસ્કાર હો ।।૩૩।।

આપ જ આદિ દેવ છો. સર્વના સાક્ષી છો. આપ જ નર-નારાયણ ઋષિના રૂપમાં પ્રકટ સ્વયં ભગવાન્ છો, આપને મારા નમસ્કાર હો ।।૩૪।।

આપનું શરીર મરકત મણિના જેવું શ્યામ છે. સમસ્ત સમ્પત્તિ અને સૌન્દર્યની દેવી લક્ષ્મીજી પોતાની મેળે આવે છે તેવા પીતામ્બરધારી કેશવ (બ્રહ્માજી તથા શંકર ને પણ મોક્ષ આપનાર)! આપને મારા વારંવાર નમસ્કાર હો ।।૩૫।।

હે વરણીય! હે વરદાતામાં શ્રેષ્ઠ! આપ પુરુષોને સર્વ ઇચ્છિત પદાર્થના દાતા છો તેથી જ કલ્યાણમાટે ધીર પુરુષો આપના ચરણની રજને આરાધે છે ।।૩૬।।

જેમના ચરણ કમલોની સુગન્ધ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી સમસ્ત દેવતા તથા સ્વયં લક્ષ્મીજી સેવા કરે છે. તેવા ભગવાન્ મને પ્રસન્ન હો'' ।।૩૭।।

ભગવાને હષીકેશનું આવાહ્‌ન પહેલાં જ કરી લેવું. પછી આ મન્ત્રોથી પાદ્ય, આચમન આદિ સહિત શ્રદ્ધાપૂર્વક મન લગાવી પૂજા કરવી ।।૩૮।।

ગન્ધ, માલા વગેરેથી પૂજા કરી દૂધથી સ્નાન કરાવવું, પછી વસ્ત્ર, જનોઈ, આભરણ, પગ, ધોવાનું જળ અને સ્નાનનું જળ આપી ગન્ધ, ધૂપ વગરે અર્પણ કરવું અને દ્વાદશાક્ષર મન્ત્રથી પૂજા કરવી ।।૩૯।।

શક્તિ હોય તો દૂધપાક અથવા ભાતમાં ઘી અને ગોળ નાંખી નૈવેદ્ય ધરવું અને તેનો જ દ્વાદશાક્ષર મન્ત્રથી અગ્નિમાં હવન કરવો ।।૪૦।।

ભગવાનને ધરાવેલું નૈવેદ્ય ભગવદ્દ્ભકતને આપવું અથવા પોતે લેવું, પછી આચમન કરાવી બીજી પૂજા કરી તામ્બૂલ ધરવું ।।૪૧।।

એકસો આઠવાર મન્ત્રનો જપ કરવો. સ્તોત્રોવડે પ્રભુની સ્તુતિ કરવી. પ્રભુની પરિક્રમા કરી પ્રેમ અને આનન્દપૂર્વક દંડવત્પ્રણામ કરવા ।।૪૨।।

એનું જે શેષ નિર્માલ્ય હોય તે મસ્તકે ચઢાવી દેવનું વિસર્જન કરવું. જ્યારે યોગ્ય લાગે ત્યારે વધારે બ્રાહ્મણને દૂધપાકથી જમાડવા ।।૪૩।।

બ્રાહ્મણની આજ્ઞા માગી એ આજ્ઞા કરે ત્યારે બાકી રહેલું હોય તેમાંથી પોતે ઇષ્ટજન સહિત ભોજન કરવું ।।૪૪।।

રાત્રિમાં સ્વયં બ્રહ્મચર્ય રાખવું. બીજે દિવસે પ્રથમ સ્નાન કરી, ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે મનને સારી પેઠે કબજામાં રાખીને જલથી દેવને નવડાવવા. એમ વ્રત સમાપ્ત થાય ત્યાં સુધી કરવું ।।૪૫।।

વિષ્ણુની પૂજામાં આદર રાખવો. પોતે માત્ર દૂધ ઉપર રહીને પૂર્વે કહ્યું તેમ રોજ હોમ કરવો અને બ્રાહ્મણોને પણ ભોજન કરાવવું ।।૪૬।।

એમ બાર દિવસ સુધી દરરોજ કરવું; એ પ્રમાણે કરે તે પયોવ્રત કહેવાય છે. એમાં ભગવાનની આરાધના કરવી, હોમ કરવો અને બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કરવા. આ પ્રમાણે ફાગણ સુદિ પડવાથી માંડી તેરસ સુધી કરવું. એટલા દિવસ બ્રહ્મચર્ય પાળવું, પૃથ્વી ઉપર સૂવું અને હંમેશાં ત્રણેવાર સ્નાન કરવું ।।૪૭-૪૮।।

ખોટું બોલવું નહિ, પાપીઓની સાથે વાત ન કરવી. પાપની વાત ન કરવી. નાના-મોટા તમામ ભોગોનો ત્યાગ કરી દેવો. કોઈ પણ પ્રાણીને કોઈ પણ રીતે કષ્ટ ન પહોંચાડે. ભગવાનની આરાધનામાં લાગ્યા જ રહેવું ।।૪૯।।

ત્રયોદશીને દિવસે પંચામૃતથી વિષ્ણુની પૂજા કરવી. એ પણ વિધિમાં નિપુણ હોય તેવા બ્રાહ્મણોને બોલાવી શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે કરવી ।।૫૦।।

પૂજા મોટા પાયા ઉપર કરવી, પૈસાનો લોભ કરવો નહિ; દૂધમાં ખીર રાંધી વિષ્ણુ ભગવાનને ઉદ્દેશીને સારી રીતે મનને સ્થિર રાખીને હોમ કરવો ।।૫૧।।

અત્યન્ત એકાગ્ર ચિત્તથી પુરુષે દૂધપાક વગેરે ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય તેવા ગુણવાળા સ્વાદિષ્ટ નૈવેદ્ય ધરવા ।।૫૨।।

જ્ઞાનસમ્પન્ન આચાર્યને વસ્ત્ર, આભુષણ અને ગાય વગેરે આપી પ્રસન્ન કરવા. તેવી જ રીતે બીજા બ્રાહ્મણોનું ઋત્વિક તરીકે વરણ કર્યું હોય તો એને પણ પ્રસન્ન કરવા. એ જ ભગવાનનું મુખ્ય આરાધન છે ।।૫૩।।

હે શુચિસ્મિતે! આચાર્ય તથા ઋત્વિજો ને શુદ્ધ, સાત્ત્વિક અને ગુણયુકત ભોજન કરાવવું. બીજા બ્રાહ્મણો તથા અતિથિઓ ને પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે જમાડવા ।।૫૪।।

આચાર્ય તથા ઋત્વિક વગેરેને એના અધિકાર અને આપણી શક્તિ પ્રમાણે દક્ષિણા આપવી. ત્યાં આવેલા માણસોમાં ચંડાલ પર્યતને અન્નાદિ ભોજન આપી પ્રસન્ન કરવા ।।૫૫।।

બધાં ભોજન કરે તેમાં ગરીબ, આંધળાં અને કૃપણ જે કોઈ આવે તેને ભોજન કરાવવું. એજ વિષ્ણુની પ્રસન્નતાનું સમ્પાદકછે એમજાણી ગરીબોનેપણ જમાડયા પછી પોતાના બાંધવોની સાથે ભોજનકરવું।૫૬।

હંમેશાં ભગવાનનું પૂજન કરવું તેમાં નાચવું, ગાવું, બજાવવું, સ્તુતિ કરવી, બ્રાહ્મણોદ્વારા સ્વસ્તિ વાચન કરવું અને હંમેશાં એમની પૂજા કરવી તથા કથા સાંભળવી. આ નિત્ય કર્તવ્ય છે ।।૫૭।।

આનું નામ પયોવ્રત. આથી પરમ પુરુષ ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે. જે બ્રહ્માજીએ મને કહ્યું હતું તે મેં તને કહ્યું ।।૫૮।।

હે દેવી! તું ભાગ્યશાળી છે. તારી ઈન્દ્રિયો વશ રાખી શુદ્ધભાવ અને શ્રદ્ધાપૂર્ણ ચિત્તથી આ વ્રતનું સારી રીતે આચરણ કર અને આ દ્વારા અવિનાશી ભગવાનની

આરાધના કર ।।૫૯।।

હે કલ્યાણી! આ વ્રત ભગવાનને સન્તુષ્ટ કરનારું છે તેથી તેનું નામ ‘સર્વયજ્ઞ’ અને ‘સર્વવ્રત’ છે. આ સમસ્ત તપસ્યાઓનો સાર અને મુખ્ય દાન છે ।।૬૦।।

જેનાથી ઈન્દ્રિયથી પર એવા ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય તે જ નિયમ તે જ ઉત્તમ યજ્ઞ તે જ વાસ્તવિક તપ, દાન, વ્રત અને યજ્ઞ કહેવાય ।।૬૧।।

તસ્માદેતદ્વ્રતં ભદ્રે પ્રયતા શ્રદ્ધયા ચર।
ભગવાન્પરિતુષ્ટસ્તે વરાનાશુ વિધાસ્યતિ ।।૬૨।।

માટે હે ભદ્રે! તું આ વ્રત સંયમપૂર્વક-શ્રદ્ધાપૂર્વક કર. એ વ્રત કરવાથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થશે અને તને ઈચ્છિત વરનું તરત જ દાન કરશે ।।૬૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત અષ્ટમસ્કન્ધમાં (ત્રીજા સ્વોકતનિર્વાહ પ્રકરણનો બીજો) ‘‘અદિતિને દુઃખી જોઈ એનું દુઃખ મટાડવા કશ્યપે પયોવ્રતનો ઉપદેશ કર્યો’’ નામનો સોળમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ.

પ્રાણ કંઠ સુધીપણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુઆજીવિકા અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો. (શ્રીવલ્લભાચાર્ય)
પ્રભુના નામાત્મક સ્વરૂપને કમાઈનું સાધન બનાવવા બાબત જો શ્રીઆચાર્યજીનો જો આવો કઠોર નિષેધ હોય તો હવેલી-મંદિરોમાં સાક્ષાત્ સેવ્ય પ્રભુની સેવા-મનોરથોના નામે ભેટ-સામગ્રી પડાવનાર અધમ લોકોને તો શ્રીમહાપ્રભુજી ધગધગતું સીસું પીને આત્મઘાત કરવાની જ આજ્ઞા ન આપે!

અધ્યાય ૧૭

અદિતિના ગર્ભમાં વામન ભગવાન્ પધાર્યા

વિશેષ : આ પયોવ્રત કરવાથી અદિતિની કામના પૂર્ણ કરવામાટે ભગવાન્ પોતે અદિતિના પુત્ર થયા એ વાત આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

ઈત્યુક્તા સાદિતી રાજન્સ્વભર્ત્રા કશ્યપેન વૈ ।।
અન્વતિષ્ઠદ્ વ્રતમિદં દ્વાદશાહમતન્દ્રિતા ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : પોતાના પતિ કશ્યપે એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે હે રાજન્!

અદિતિએ સાવધાન થઈને બાર દિવસનું પયોવ્રત કર્યું ।।૧।।

એણે બુદ્ધિને સારથિ બનાવ્યો, ઇન્દ્રિયરૂપ દુષ્ટ અશ્વની લગામ હાથમાં લીધી અને એકનિષ્ઠ બુદ્ધિથી એ મહાપુરુષ ઈશ્વરનું ચિન્તન કરવા લાગી ।।૨।।

એણે એકાગ્ર ચિત્તવડે અખિલના આત્મા વાસુદેવ ભગવાન્‌માં પોતાના મનને સ્થિર કરીને પયોવ્રત કર્યું ।।૩।।

એમ કરતાં ભગવાન્ આદિપુરુષ પીતામ્બર ધારણ કરી ચાર બાહુમાં શંખ, ચક્ર, ગદા તથા પદ્મ સહિત તેની સમક્ષ પ્રકટ થયા ।।૪।।

પોતાનાં નેત્રોની સમક્ષ ભગવાનને એકાએક પ્રકટ થયેલા જોઈ અદિતિ આદરપૂર્વક ઊભી થઈ ગઈ અને પ્રેમથી વિહ્‌વલ થઈ જઈ એણે શરીરવડે આપને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા ।।૫।।

પ્રણામ કરી હાથ જોડીને ભગવાનની સ્તુતિ કરવાને તૈયાર થઈ છતાં આનન્દનાં અશ્રુવડે નેત્ર ભરાઈ જતાં એ સ્તુતિ પણ કરી શકી નહિ તેથી ચૂપ ઊભી રહી. ભગવાનનાં દર્શન થતાં અત્યન્ત આનન્દથી એ પુલકિત થઈ ગઈ અને એના શરીરને કમ્પ થઈ ગયો ।।૬।।

હે કુરૂદ્વહ! એ અદિતિ દેવી પછી પ્રસન્ન થઈને ગદ્‌ગદ કંઠે ધીમે-ધીમે ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગી એટલું જ નહિ પણ લક્ષ્મીપતિ, જગતના પતિ અને યજ્ઞપતિ એવા ભગવાનને નેત્રવડે પાન કરતી હોય એમ એ અધિક દર્શન કરવા લાગી ।।૭।।

અદિતિ બોલી : હે ઈશ્વર! આપ યજ્ઞના સ્વામી છો અને સ્વયં યજ્ઞ પણ આપ જ છો, હે અચ્યુત! આપના ચરણકમલોનો આશ્રય કરી લોકો ભવ સાગરને તરી જાય છે. આપના યશકીર્તનનું શ્રવણ પણ સંસારમાંથી તારનારું છે. આપનાં નામોના શ્રવણ માત્રથી જ આનન્દ-મંગળ થઈ જાય છે. હે આદિપુરુષ! જે આપને શરણે આવી જાય છે એની બધી જ વિપત્તિઓનો આપ નાશ કરી દો છો. હે ભગવન્! આપ દીન-હીનના સ્વામી છો. આપ અમારું કલ્યાણ કરો ।।૮।।

આપ વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયનું કારણ છો. અને વિશ્વરૂપ પણ આપ જ છો. અનન્ત હોવા છતાં ઇચ્છાવડે આપ અનેક શક્તિ અને ગુણોનો સ્વીકાર કરી લો છો. આપ સદા આપના સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ કરીને બિરાજો છો. નિત્ય વધતા પૂર્ણ જ્ઞાનથી આપ હૃદયના અન્ધકારનો નાશ કરી દો છો એવા હે ભગવન્! આપને મારાં નમસ્કાર હો ।।૯।।

હે અનન્ત! પરમ આયુષ, સુન્દર શરીર, જેની જોડી ન મળે તેવી લક્ષ્મી, સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને રસાતળ, સકળ યોગના ગુણો, ધર્મ, અર્થ, કામ અને જ્ઞાન એ બધું પ્રસન્ન થયેલા એવા આપથી જ પ્રાપ્ત થાય છે તો પછી શત્રુને જીતવો એ શું આપની પાસે માગણી કરવા યોગ્ય વસ્તુ છે? એ તો આપના તરફથી વગર માગ્યે મળી શકે એમ છે ।।૧૦।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : જ્યારે અદિતિએ કમળનેત્ર ભગવાનની એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી ત્યારે સમસ્ત પ્રાણીઓના હૃદયમાં બિરાજી તેમના અભિપ્રાયને જાણનાર ભગવાને, હે ભારત! આ પ્રમાણે કહ્યું ।।૧૧।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : હે દેવમાતા અદિતિ! ઘણા દિવસનું તમારું હાર્દ મેં જાણી લીધું છે; તે એ છે કે તમારા શત્રુઓએ તમારું સ્થાન લઈ એણે તમારી લક્ષ્મી લઈ લીધી છે અને તમને સ્વર્ગથી દૂર કર્યા છે ।।૧૨।।

દુષ્ટ મદવાળા અસુરોએ જે લક્ષ્મી જીતી લીધી છે તે તમારા પુત્રો પાછી મેળવે અને તમે બધાં પાછાં સ્વર્ગમાં સાથે રહો એવી તમે ઈચ્છા રાખો છો ।।૧૩।।

જેમાં ઈન્દ્ર સૌથી મોટો છે તેવા તમારા દેવપુત્રો સંગ્રામમાં અસુરોને મારે તેઓની સ્ત્રીઓ પતિના શબને લઈ રુદન કરે અને દુઃખી થાય એવું જોવા તમે ઈચ્છો છો ।।૧૪।।

અને તમારા પુત્રો લક્ષ્મીને પાછી સમ્પાદન કરીને સારી સમૃદ્ધિવાળા થાય એટલું જ નહિ પણ સ્વર્ગમાં બેસીને ક્રીડા કરે એ જોવાને તમે ઈચ્છોછો ।।૧૫।।

ઘણું કરીને અસુરોના નાયકો એવા બ્રાહ્મણોને ઈશ્વર અનુકૂળ છે અને અસુરો એમની રક્ષાથી સુખ ભોગવે છે તેથી હાલમાં લડવાથી તમે તેઓને પહોંચી શકશો નહિ. જ્યાં સુધી કાળની અનુકૂળતા ન હોય ત્યાં સુધી પરાક્રમ કરવાથી સુખ મળતું નથી ।।૧૬।।

તો પણ હે દેવી! તમે મને વ્રતના આચરણથી સન્તોષ આપ્યો છે તેથી એનો ઉપાય મારે શોધ્યે જ છૂટકો છે કેમકે જે મારી સેવા કરે છે તેને એ સેવા એની શ્રદ્ધાને અનુકૂળ હોય એવું ફળ આપે છે એ કદાપિ વ્યર્થ જતી નથી ।।૧૭।।

તમે તમારા પુત્રોની રક્ષાને માટે જ વિધિપૂર્વક પયોવ્રતથી મારી પૂજા અને સ્તુતિ કર્યા છે. તેથી હું અંશરૂપથી કશ્યપના વીર્યમાં પ્રવેશ કરી તમારો પુત્ર બનીશ અને તમારાં સન્તાનોની રક્ષા કરીશ ।।૧૮।।

હે ભદ્રે! તમે નિર્દોષ એવા તમારા માટે પતિને ભજો, ભક્તિવડે પતિમાં મારી ભાવના કરો; હું સર્વમાં તે-તે રૂપે રહું છું ।।૧૯।।

તમારે આ વાત બીજા કોઈને કહેવી નહિ. દેવગુહ્ય બાબત બહુ છાની રહે તો જ સિદ્ધિ મળે છે ।।૨૦।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એવું બોલી ભગવાન્ ત્યાં જ અન્તર્ધાન થઈ ગયા. પોતાના ગર્ભથી ભગવાનનો જન્મ થવો એ વાત દુર્લભ ગણાય છતાં ''ભગવાન્ પધારશે'' એમ જાણી અદિતિ ખુશી થયાં ।।૨૧।।

એમણે પોતાના આત્માને કૃતકૃત્ય માન્યો અને પતિની સેવા કરવા લાગ્યાં. બધી વાત કશ્યપ સમાધિમાં જાણી ગયા ।।૨૨।।

ભગવાને પોતાના આત્મામાં પ્રવેશ કર્યો છે એ પોતે પોતાના સફળ જ્ઞાનનેત્રથી સમાધિમાં જોઈ શકયા. એમણે સમાધિ કરી અદિતિમાં સ્વવીર્યને સ્થાપન કર્યું. હે રાજન્! જેમ સર્વત્ર એવો સમાન વાયુ લાકડાનું પરસ્પર ઘર્ષણ થતાં અગ્નિને જન્મ આપે તેમ ભગવાન્ સર્વત્ર સમાન છતાં અસુરનો નાશ કરનાર વામન ભગવાન્ કશ્યપદ્વારા અદિતિના ગર્ભમાં પધાર્યા ।।૨૩।।

અદિતિના ગર્ભમાં સનાતન ભગવાન્ પધાર્યા છે એ વાતને જાણીને બ્રહ્માજી ભગવાનનાં રહસ્યમય નામોથી એમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૨૪।।

ત્વં વૈ પ્રજાનાં સ્થિરજંગમાનાં પ્રજાપતીનામસિ સમ્ભવિષ્ણુઃ ।।
દિવૌકસાં દેવ દિવશ્ચ્યુતાનાં પરાયણં નૌરિવ મજ્જતોડપ્સુ ।।૨૮।।

બ્રહ્માજીએ કહ્યું : મોટાઓએ જેમના ગુણ ગાયા છે તેવા હે ભગવન્! મોટા પરાક્રમવાળા આપને મારાં નમસ્કાર હો. બ્રાહ્મણનું હિત કરનાર દેવરૂપ, ત્રણ ગુણવાળા આપને મારાં નમન હો. વ્યાપક વિષ્ણુરૂપે આપ પૃશ્નિના ગર્ભમાં આવેલા છો, વેદના ગર્ભરૂપે આપ ત્રણ લોકની ઉપર રહો છો, ત્રણ લોક આપની મધ્યમાં રહે છે, પશુજીવોમાં આપ અન્તર્યામીરૂપે વાસ કરી રહેલા છો તેવા આપને મારાં નમસ્કાર હો. આપ આ જગતનાં આદિ, મધ્ય અને અન્ત માં રહો છો કેમકે આપ અનન્ત શક્તિઓના પતિ પુરુષરૂપ છો. જેમ પાણીનો મોટો પ્રવાહ અન્દર પડેલા તૃણને ખેંચે છે તેમ આપ કાળરૂપે આ જગતને ખેંચીને ચાલો છો. આપ સ્થાવર અને જંગમ, પ્રજા તેમજ એના પાલકના ઉત્પાદક છો. જેમ નાવ જળમાં ડૂબતાને બચાવે છે તેમ દેવો જે સ્વર્ગથી ભ્રષ્ટ થયા છે તેઓને આપનો જ આશ્રય છે; તો આપ અવતાર

ધારણ કરી એઓને પુનઃ પોતના સ્થાન ઉપર સ્થાપન કરો ।।૨૫-૨૮।।

ઈતિ શ્રીભાગવત અષ્ટમસ્કન્ધમાં (ત્રીજા સ્વોક્ત નિર્વાહ પ્રકરણનો ત્રીજો) ''અદિતિના ગર્ભમાં ભગવાન્ પધાર્યા'' નામનો સત્તરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ.

ભગવાનના નામે ભીખ માગનારાઓ, વાંચો!!!

અપરાધ ૩૬મો : શ્રીઠાકોરજી (ભાગવત,શ્રીયમુનાજીનીલોટી વગેરે)ના નામે (ભેટ-સામગ્રી-પોથીસેવા કે ન્યોછાવર) માંગવું. **ફળ :** સેવા સર્વથા નિષ્ફળ બની જાય છે. **પ્રાયશ્ચિત્ત :** જેટલું માંગ્યુંકે ભેગું કર્યું હોય તેનાથી પાંચગણા નૈવેદ્યનું દાન કરવું. **(શ્રીહરિરાયજી)**

અધ્યાય ૧૮

વામન ભગવાન્ પ્રકટ થઈ બલિના યજ્ઞમાં પધાર્યા

વિશેષ : જ્યારે કશ્યપથી અદિતિમાં વામન ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થયું ત્યારે એમની સર્વ લોકોએ સ્તુતિ કરી. ભગવાન્ પ્રકટ થઈને બલિના યજ્ઞમાં પધાર્યા. ત્યાં બલિએ એમનો સત્કાર કર્યો અને ઈચ્છા હોય તે માગો એમ બલિએ કહ્યું; આટલી વાત આ અઢારમાં અધ્યાયમાં આવે છે.

ઈત્થં વિરિંચસ્તુતકર્મવીર્યઃ પ્રાદુર્બભૂવામૃતભૂરદિત્યામ્ ।।
ચતુર્ભુજઃ શંખગદાબ્જચક્રઃ પિશંગવાસા નલિનાયતેક્ષણઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે બ્રહ્માજીએ જેનાં કર્મો અને પ્રતાપ નું વર્ણન કર્યું છે શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મરૂપી આયુધોને પોતાના શ્રીહસ્તમાં ધારણ કરનાર ચતુર્ભુજ ભગવાન્, જે મૃત્યુ જન્મ રહિત છે તે, સ્વયં અદિતિની સામે પ્રકટ થયા. કમલનાં જેવાં કોમલ, વિશાલ અને સહેજ લાલ નેત્રો હતાં. શ્રીઅંગ ઉપર પીતામ્બર ધારણ કર્યું હતું ।।૧।।

એમની કાન્તિ શ્યામ અને શુદ્ધ હતી, મકરાકૃત કુંડલોની કાન્તિથી શ્રીમુખકમળ શોભી રહ્યું હતું એમના વક્ષઃસ્થળમાં શ્રીવત્સનું ચિહ્ન હતું, શ્રીહસ્ત ઉપર એમણે કડાં અને બાજૂબંધ પહેર્યા હતાં, શ્રીમસ્તક ઉપર કિરીટ શોભી રહ્યો હતો, કટિમાં સુવર્ણનો કન્દોરો અને ચરણારવિન્દમાં સુન્દર નૂપુર ઝગમગી રહ્યાં હતાં ।।૨।।

કંઠમાં શ્રીચરણ સુધી લાંબી વનમાળા લટકી રહી હતી અને એ ઉપર ભમરાઓનો

સમૂહ ગુઞ્જારવ કરી રહ્યો હતો. ભગવાન્ પોતાની કાન્તિવડે પ્રજાપતિ કશ્યપજીના ઘરના અન્ધકારને દૂર કરી રહ્યા હતા, વળી પોતે શ્રીકંઠમાં કૌસ્તુભ મણિને ધારણ કરી રહ્યા હતા ।।૩।।

જ્યારે શ્રીવામનજીનું પ્રાકટ્ય થયું ત્યારે દિશાઓ નિર્મલ થઈ ગઈ, જળાશય સ્વચ્છ થઈ ગયાં, પ્રજાનાં હૃદયમાં આનન્દનો સાગર ઉછાળા મારવા લાગ્યો. બધી ઋતુઓ પોતપોતાના ગુણને એકીસાથે પ્રકટ કરવા લાગી. સ્વર્ગ, અન્તરિક્ષ, પૃથ્વી, દેવો, ગાયો, બ્રાહ્મણો અને પર્વતો હર્ષિત થયાં ।।૪।।

ભાદ્રપદ શુકલ દ્વાદશીએ શ્રવણ નક્ષત્રમાં મધ્યાહ્ન કાળે શ્રવણ યોગમાં અને અભિજિત મુહૂર્તમાં ભગવાન્ પ્રકટ થયા. બધાં નક્ષત્ર અને તારાઓ ભગવાનના જન્મને મંગલમય સૂચિત કરી રહ્યા હતા ।।૫।।

હે પરીક્ષિત! જે તિથિએ ભગવાનનો જન્મ થયો હતો તેને ''વિજયા દ્વાદશી'' કહેવાય છે. જન્મ સમયે સૂર્ય આકાશના મધ્યભાગમાં સ્થિત હતાં ।।૬।।

ભગવાનના અવતાર સમયે શંખ, દુન્દુભિ, મૃદંગ, પણવ, આનક વગેરે અનેક પ્રકારનાં બીજાં વાજિન્ત્રો અને તુરી વગેરે વાગ્યાં એનો મોટો ઘોષ થયો ।।૭।।

અપ્સરાઓ પ્રસન્ન થઈ નાચવા લાગી. શ્રેષ્ઠ ગન્ધર્વો ગાવા લાગ્યા. મુનિ, દેવો, મનુઓ, અગ્નિઓ અને પિતૃઓ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૮।।

સિદ્ધલોકો, વિદ્યાધરો, કિમ્પુરુષો, કિન્નરો, ચારણો, યક્ષો, રાક્ષસો, પક્ષી, મુખ્ય-મુખ્ય નાગગણ અને દેવતાઓ ના સેવકો નાચવા, ગાવા તથા ઘણી-ઘણી પ્રશંસા કરવા લાગ્યા તથા તેમણે અદિતિના આશ્રમને ફૂલોના વરસાદથી ઢાંકી દીધો ।।૯-૧૦।।

પોતાના ગર્ભથી પધારેલા પરમ પુરુષ પરમાત્માને જોઈ અદિતિ વિસ્મય પામ્યાં અને બહુ જ પ્રસન્ન થયાં. પ્રજાપતિ કશ્યપજી પોતાની યોગમાયાવડે દેહને ધારણ કરતા ભગવાનને જોઈને વિસ્મય પામ્યા અને 'જય હો! જય હો!' એમ કહેવા લાગ્યા ।।૧૧।।

જેનું ચૈતન્ય વ્યકત નથી તેવું ભગવત્સ્વરૂપ વિભૂષણ અને આયુધોવડે શોભતું હતું. ભગવાને જે વપુ સ્વીકાર્યું હતું તે શ્રીઅંગથી જ દિવ્ય ગતિથી એટલે જેમ અદ્ભુત નટ એક રૂપમાંથી બીજાું રૂપ કરી નાખે તેમ, ભગવાને બધાના દેખતાં એ જ રૂપને બટુ વામન બ્રહ્મચારી રૂપમાં ફેરવી નાખી સર્વને બતાવ્યું ।।૧૨।।

એ નાનું વામન-બ્રહ્મચારીનું રૂપ જોઈને મોટા ઋષિઓ આનન્દ પામ્યા. પ્રજાપતિ કશ્યપને આગળ કરીને એ બધા બટુ વામન-બ્રહ્મચારીના જાતકર્માદિ સંસ્કાર કરાવવા લાગ્યા ।।૧૩।।

જ્યારે એમને યજ્ઞોપવીત આપ્યું ત્યારે સૂર્યે ગાયત્રીનો ઉપદેશ કર્યો, બૃહસ્પતિજીએ જનોઈ આપી અને કશ્યપે કટિમેખલા આપી ।।૧૪।।

પૃથ્વીએ કાળિયાર મૃગનું ચર્મ, વનસ્પતિના પતિ ચન્દ્રે દંડ આપ્યો. માતા અદિતિએ કૌપીન અને કટિવસ્ત્ર તથા આકાશના અભિમાની દેવતાએ છત્ર આપ્યું ।।૧૫।।

અવિનાશી પ્રભુને બ્રહ્માજીએ કમંડલ, સપ્તર્ષિઓએ દર્ભ આપ્યા અને હે મહારાજ! અવ્યય ભગવાનને સરસ્વતીએ રુદ્રાક્ષની માળા આપી ।।૧૬।।

કુબેરે એમને ભિક્ષાપાત્ર આપ્યું અને ઉમા સતી અમ્બિકાએ સાક્ષાત્ ભિક્ષા આપી ।।૧૭।।

બ્રહ્મર્ષિઓથી ભરેલી સભામાં પોતાના બ્રહ્મતેજવડે શ્રેષ્ઠ બટુ ભગવાન્ સર્વથી વિશેષ કાન્તિથી શોભવા લાગ્યા ।।૧૮।।

કશ્યપે પ્રકટ થયેલ અગ્નિનું આવાહ્‌ન કરી એને સરખો કર્યો અને એની પૂજા કરી સમિધવડે હોમ કર્યો ।।૧૯।।

ભૃગુઓના તેજથી વૃદ્ધિ પામેલો બલિ અશ્વમેધદ્વારા હરિનું ભજન કરે છે એમ સાંભળી પગલે-પગલે પૃથ્વીને નમાવતા એ વામનજી સર્વબળથી પૂર્ણ થઈને ત્યાં પધાર્યા ।।૨૦।।

નર્મદાના ઉત્તર કિનારા ઉપર ભૃગુકચ્છ (ભંચ) નામનું સ્થાન છે ત્યાં ભૃગુઓ યજ્ઞ કરાવતા હતા ત્યાં, સમીપમાં ઊગતા સૂર્યને જુએ તેમ, સમીપમાં પધારતા વામનજીને ભૃગુઓએ જોયા ।।૨૧।।

હે રાજન્! વામનજી ત્યાં પધારતાં ઋત્વિજો, યજમાન, સદસ્યો વગેરે બધા જ વામજીના તેજ આગળ નિસ્તેજ થઈ ગયા અને તેમને એમ લાગ્યું કે આ યજ્ઞને જોવામાટે શું સૂર્ય આવે છે કે અગ્નિ આવે છે કે સનત્કુમાર આવે છે! ।।૨૨।।

એવી રીતે પોતાના શિષ્યો સાથે ભૃગુના પુત્ર શુક્રાચાર્યજી વગેરે અનેક પ્રકારે કલ્પના કરતા હતા ત્યાં તો દંડયુકત, છત્ર અને જળપૂર્ણ કમંડલને ધારણ કરતા વામનજી અશ્વમેધ યજ્ઞના મંડપની ભૂમિ ઉપર આવી પહોંચ્યા ।।૨૩।।

એમણે મુંજની મેખલા પહેરી હતી અને જનોઈની પેઠે મૃગચર્મ ધારણ કર્યું હતું. માયાવડે મનુષ્યબાળક જેવા દેખાતા વામનજી જટાધારી અને વિપ્રરૂપ હરિ ત્યાં પધાર્યા ।।૨૪।।

જેવો વામનજીએ ત્યાં પ્રવેશ કર્યો કે શિષ્ય સહિત ભૃગુઓ અને એના આરાધ્ય અગ્નિઓ એમના તેજથી પરાભૂત થઈ એમનો સત્કાર કરવા લાગ્યા ।।૨૫।।

એમનું દર્શનીય અને મનોહર સૌષ્ઠવવાળું સ્વરૂપ જોઈ યજમાનનો આનન્દ થયો અને એણે એમને બેસવાને આસન આપ્યું ।।૨૬।।

બલિ રાજાએ એમનું વાણીથી સ્વાગત કર્યું એમનાં ચરણ ધોઈને આસક્તિ રહિત મહાપુરુષોના મનને પણ ભાવતા ભગવાનનું અર્ચન કર્યું ।।૨૭।।

એ ચરણક્ષાલનનું જળ લોકના પાપને ટાળનારું તેમ જ સુમંગળ છે એમ જાણી એના માહાત્મ્યને જાણનાર બલિએ એને પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કર્યું, જેને દેવના ભગવાન્ શિવજી કે જેમના મુકુટમાં ચન્દ્ર વાસ કરે છે તેમણે પરમ ભક્તિવડે પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કર્યું હતું ।।૨૮।।

બલિરાજાએ કહ્યું : હે બ્રાહ્મણ કુમાર! આપ ભલે પધાર્યા. આપને હું નમસ્કાર કરું છું. આજ્ઞા કરો. હું આપની શી સેવા કરું? આર્ય! એવું લાગે છે કે મોટા-મોટા બ્રહ્મર્ષિઓની તપસ્યા જ સાક્ષાત્ મૂર્તિમાન થઈને મારી સામે આવી છે ।।૨૯।।

આજે આપનાં પવિત્ર પગલાં અમારા ઘરોમાં થવાથી મારા પિતૃ તૃપ્ત થઈ ગયા. આજ મારો વંશ પવિત્ર થઈ ગયો. આજે મારો આ યજ્ઞ સફલ થઈ ગયો ।।૩૦।।

હે બ્રાહ્મણ કુમાર! આપના ચરણ પખાળવાથી મારાં બધાંય પાપ નાશ પામ્યાં છે અને વિધિપૂર્વક યજ્ઞ કરવાથી, અગ્નિમાં આહુતિ આપવાથી જે ફળ મળત તે અનાયાસ જ મળી ગયું. આપના આ ચરણો અને એના પ્રક્ષાલનથી પૃથ્વી પવિત્ર થઈ ગઈ ।।૩૧।।

યદ્ યદ્ બટો વાઞ્છસિ તત્પ્રતીચ્છ મે ત્વામર્થિનં વિપ્રસુતાનુતર્કયે ।૧।
ગાં કાંચનં ગુણવદ્ ધામ મૃષ્ટં તથાન્નપેયમુત વા વિપ્ર કન્યામ્।
ગ્રામાન્ સમૃદ્ધાનતુરગાન્ ગજાન્ વા રથાંસ્તથાર્હત્તમ સમ્પ્રતીચ્છ ।।૩૨।।

હે બ્રાહ્મણ કુમાર! એવું લાગે છે કે આપને કંઈક જોઈએ છે. પરમ પૂજ્ય બ્રહ્મચારીજી! ઘર, પવિત્ર અન્ન, પીવાની વસ્તુ, વિવાહમાટે બ્રાહ્મણની આપને જે જોઈએ-ગાય, સોનું, ભર્યું ભાદર્યું, (સુસજ્જિત) કન્યા, સમ્પત્તિઓથી છલકાતાં

ગામ, ઘોડા, હાથી, રથ એ બધું જ આપ મારી પાસે માગવાની કૃપા કરો ।।૩૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત અષ્ટમસ્કન્ધમાં (ત્રીજા સ્વોક્તનિર્વાહ પ્રકરણનો ચોથો)
"વામન ભગવાન્ પ્રકટ થઈ બલિના યજ્ઞમાં પધાર્યા"
નામનો અઢારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

આપણે પુષ્ટિભક્તિને લજાવીએ છીએ જોદ્ર
અન્યના સેવ્યસ્વરૂપના સેવા-મનોરથોમાટે ભેટ-સામગ્રી આપીએ છીએ
(હવેલી-મન્દિર વગેરેમાંથી) દેવદ્રવ્યનો પ્રસાદ લઈએ છીએ
પ્રભુસેવા-મનોરથોના નામે ભેટ-સામગ્રી સ્વીકારીએ છીએ

અધ્યાય ૧૯
વામનજીની માગણી બલિએ સ્વીકારી

વિશેષ : ભગવાને ત્રણ પગલાં પૃથ્વી બલિ પાસે માગીઃ બલિ આપવા કબૂલ થયો એ વાત જાણી શુક્રાચાર્ય "આ તારા શત્રુ અને દેવના પક્ષપાતી ભગવાન્ છે એ ત્રણ પદમાં તારું સર્વ લઈ લેશે માટે વચન જાય પણ એ દાન ન આપવું એમ સમજાવે છે; એટલી વાત આ ઓગણીસમાં અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

ઈતિ વૈરોચનેર્વાક્યં ધર્મયુક્તં સસૂનૃતમ્ ।।
નિશમ્ય ભગવાન્ પ્રીતઃ પ્રતિનન્દ્યેદમબ્રવીત્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે વિરોચનના પુત્ર બલિરાજા ધર્મભાવથી ભરેલાં, સત્ય અને મધુર વચનો સાંભળી ભગવાન્ વામનજી પ્રસન્ન થયા અને એનાં વખાણ કરતા આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા ।।૧।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : હે રાજન્! આપે જે કંઈ કહ્યું તે આપની કુલ પરમ્પરાને અનુરૂપ, ધર્મયુકત, યશને વધારનારું અને અત્યન્ત મધુર છે. કેમ ન હોય? પરલોક હિતકારી ધર્મની બાબતમાં આપ ભૃગુપુત્ર શુક્રાચાર્યજીને પરમ પ્રમાણ માનો છો. તદુપરાન્ત પોતાના કુલવૃદ્ધ પિતામહ પરમ શાન્ત પ્રહ્લાદજીની આજ્ઞા પણ એટલી જ અદબપૂર્વક માનો છો ।।૨।।

આપની કુલપરમ્પરામાં કોઈ ધૈર્યહીન અથવા કૃપણ પુરુષ કયારેય થયો જ નથી.

એવો પણ કોઈ નથી થયો જેણે બ્રાહ્મણને કયારેય દાન ન આપ્યું હોય અથવા જેણે એકવાર કોઈને કંઈ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હોય અને પછી ફરી ગયો હોય ।।૩।।

દાન આપવાનો સમય આવે કે યુદ્ધનો સમય આવે ત્યારે પાછી પાની કરે તેવો કોઈ તમારા કુળવાળો નથી તેમજ ''હું પરાધીન છું'' એવું કહેનાર પણ તમારા કુળમાં કોઈ જન્મ્યો નથી. જેમ આકાશમાં ચન્દ્ર શોભે તેમ તમારા કુળમાં સ્વચ્છ યશવાળા પ્રહ્લાદજી શોભી રહ્યા છે ।।૪।।

આપના કુળમાં જ હિરણ્યાક્ષ થયો હતો અને દિગ્વિજય કરવા એ એકલો ગદા લઈને આખી પૃથ્વીમાં ફર્યો પણ એને સામે લડનાર કોઈ મળ્યો નહિ ।।૫।।

પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવા જ્યારે વિષ્ણુ ગયા ત્યારે ત્યાં હિરણ્યાક્ષ એને યુદ્ધ કરવા મળ્યો. જો કે એને ભગવાને જીત્યો ખરો પણ એના પરાક્રમનું સ્મરણ કરતાં વિષ્ણુ પણ ''હું બહુ બળવાન છું'' એવું માનતા ન હતા ।।૬।।

ભગવાને હિરણ્યાક્ષને માર્યો એમ જ્યારે હિરણ્યકશિપુએ સાંભળ્યું ત્યારે પોતાના ભાઈના વધ કરનારને મારવા એ ક્રોધે ભરાયો અને ભગવાન્ પાસે એમના નિવાસ સ્થાને (વૈકુંઠમાં) પહોંચી ગયો ।।૭।।

કાળની પેઠે હાથમાં શૂળ લઈને એને આવતો જોઈ માયાવીમાં શ્રેષ્ઠ એવા વિષ્ણુ કાળને જાણનાર હોવાથી વિચારમાં પડી ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે ''જ્યાં-જ્યાં હું જઈશ ત્યાં-ત્યાં, જેમ કાળ મનુષ્યને પહોંચે તેમ, આ મને આવી પહોંચશે માટે લાવ, હું એના હૃદયમાં જ પેસી જાઉં, જેથી એ બહાર જોનાર હોઈ અન્દર રહેલા મને જોઈ શકે નહિ'' હે અસુરશ્રેષ્ઠ! એમ નિશ્ચય કરી દોડતા આવતા શત્રુના શરીરમાં વિષ્ણુ શ્વાસવાયુમાં દેહને મેળવીને પ્રાણવાયુના છિદ્રને માર્ગે દયા કરીને હૃદયમાં પેસી ગયા ।।૮ થી ૧૦।।

જ્યારે એણે ભગવદ્ધામમાં ભગવાનને જોયા નહિ ત્યારે એ દૈત્ય મોટી ગર્જના કરવા લાગ્યો અને પૃથ્વી, સ્વર્ગ, દિશાઓ, આકાશ, પાતાલ અને સમુદ્રમાં શોધ કરતાં પણ એ વિષ્ણુને જોઈ શક્યો નહિ ત્યારે એ બોલ્યો કે ''મેં આખું જગત જોયું પણ મારા ભાઈને મારનાર ન મળ્યો એટલે જ્યાંથી પુરુષ પાછો આવી શકતો નથી ત્યાં એ પહોંચ્યો લાગે છે'' ।।૧૧-૧૨।।

હવે એની સામે વેર ચાલુ રાખવાનું કોઈ કારણ નથી. અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો અને હું પણાથી વધેલો ક્રોધ મનુષ્યને મૃત્યુ સુધી જતો નથી. જ્યાં સુધી એને જ્ઞાન

થયું નથી ત્યાં સુધી જાય તો એ કાયર નિર્માલ્ય ગણાય છે ।।૧૩।।

વળી પ્રહ્લાદના પુત્ર અને આપના પિતા વિરોચને બ્રાહ્મણનો વેશ કરી આવેલા દેવોનું કપટ પોતે જાણતા હતા છતાં બ્રાહ્મણમાં ભક્તિ હોઈને તેમના માગવાથી પોતાનું આયુષ્ય આપી દીધું ।।૧૪।।

આપ પણ એ જ ધર્મનું આચરણ કરો છો, જેનું શુક્રાચાર્ય વગેરે ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણ, આપના પૂર્વજ પ્રહ્લાદ અને યશસ્વી વીરોએ કર્યું છે ।।૧૫।।

તમે વરદાન આપનારમાં શ્રેષ્ઠ છો તેથી મારા પગલાથી મપાય તેવાં ત્રણ પગલાં જેટલી થોડી પૃથ્વીની હું તમારી પાસે યાચના કરું છું. જો તમે મને ઈચ્છિત આપવાને તૈયાર હો તો એટલી જમીન તમારી પાસેથી લેવાને હું ઈચ્છું છું ।।૧૬।।

આપ તો જગતના સ્વામી અને મહાન દાતા છો છતાં હું આપની પાસેથી વધારે લેવા નથી માગતો. હે રાજન્! વિદ્વાન માણસ જેટલું જરૂરી હોય તેટલું જ દાન લે તો તે-તે પ્રતિગ્રહથી થતા પાપથી બચી જાય છે ।।૧૭।।

બલિ રાજાએ કહ્યું : હે બ્રાહ્મણ કુમાર! આપની વાતો તો વૃદ્ધોના મુખમાં શોભે એવી છે પરન્તુ આપની બુદ્ધિ હજુ બાળકની બુદ્ધિ જેવી જ છે. હજુ આપ છો પણ બાળક જ ને! અને તેથી પોતાના લાભ-હાનિનો ખ્યાલ ન જ હોય ।।૧૮।।

હું ત્રણેય લોકનો એક માત્ર અધિપતિ છું અને ખંડના ખંડ આપી શકું તેમ છું. મને જે પોતાની વાણીથી પ્રસન્ન કરી લે અને મારી પાસે માત્ર ત્રણ ડગલાં ભૂમિ માગે તે પણ બુદ્ધિમાન કહી શકાય નહિ ।।૧૯।।

મારી પાસે પુરુષ એક વખત માગે તેને ફરીને બીજાની પાસે માગણી કરવાની ન હોય. માટે હે બટુક! આપના કુળની આજીવિકા ચાલે તેટલી જમીન-જાગીર આપ મારી પાસેથી માગી લો ।।૨૦।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : હે નૃપ! આ ત્રિલોકીમાં પ્રીતિ કરાવનારા જેટલા વિષયો છે તે અજિતેન્દ્રિયને સન્તોષ આપવાને સમર્થ થતા નથી. ત્રણ ડગલાં પૃથ્વીથી સન્તુષ્ટ ન થયો તેને નવ ખંડવાળો આખો દ્વીપ આપો તો પણ એ સન્તુષ્ટ નહિ થાય; એવે વખતે એને શ્રેષ્ઠ સાત દ્વીપ મેળવવાની ઈચ્છા થશે ।।૨૧-૨૨।।

મેં સાંભળ્યું છે કે પૃથુ, ગય આદિ રાજાઓ સાતેય દ્વીપોના અધિપતિ હતા; પરન્તુ એટલું ધન અને ભોગ ની સામગ્રી મળવા છતાં તેઓ તૃષ્ણાનો પાર પામી

શકયા નહોતા ।।૨૩।।

માટે ભગવદિચ્છાથી જે મળે તેમાં જ સન્તોષ માને એ જ સુખમાં રહી શકે છે. જેને મન વશ નથી તેવા અસન્તોષીને ત્રણ લોકનું રાજ્ય મળે તો પણ એટલાથી એને સન્તોષ થતો નથી તે પછી એને સુખ તો કયાંથી જ મળે? એથી એટલું મળતાં પણ એ દુઃખી રહે છે ।।૨૪।।

ધન અને ભોગમાં સન્તોષ ન હોવો એ જ જીવના જન્મ-મૃત્યુના ચક્કરમાં પડવાનું કારણ છે. જે મળ્યું તેમાં સન્તોષ માનનાર જ મુક્તિને મેળવી શકે છે ।।૨૫।।

દૈવેચ્છાથી જે કંઈ મળ્યું એમાં સન્તોષ માનનાર બ્રાહ્મણનું તેજ વધે છે. અસન્તોષથી તો જલથી જેમ અગ્નિ બુઝાઈ જાય તેમ અસન્તોષથી બ્રહ્મતેજ નાશ પામે છે માટે હું તો, જો કે તમે વરદાન આપનારમાં ઉત્તમ છો છતાં તમારી પાસેથી, ત્રણ પગલાં પૃથ્વી જ માગું છું. એટલાથી જ હું સિદ્ધ થઈ જઈશ કેમકે દ્રવ્ય તો માત્ર પ્રયોજન પૂરતું જ હોવું જોઈએ ।।૨૬-૨૭।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : જ્યારે બટુકે એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે બલિ હસી પડ્યા અને તેમણે કહ્યું "જેવી તમારી ઈચ્છા! તમારે એટલું જ પૂરતું હોય તો એટલું લો" એમ બોલી એણે વામનજીને પૃથ્વી આપવા સંકલ્પ કરવામાટે જળપાત્ર લીધું ।।૨૮।।

વામનજીને પૃથ્વી આપવાના નિશ્ચય ઉપર રાજા બલિ આવ્યા છે એમ જાણી વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા શુક્રાચાર્યજી પોતાના શિષ્ય બલિ રાજાને વિષ્ણુની શી ઈચ્છા છે એ કહેવા લાગ્યા ।।૨૯।।

શુક્રચાર્યજી બોલ્યા : હે વિરોચન કુમાર! આ સાક્ષાત્ ભગવાન્ નિર્વિકાર વિષ્ણુ છે. એ દેવોનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાને અદિતિની પ્રાર્થનાથી કશ્યપને ઘેર પ્રકટ થયા છે ।।૩૦।।

વસ્તુને જાણ્યા વગર આપવાને તમે કબૂલ થયા છો એ તમે ઠીક કર્યું નથી. આને આપવાથી દૈત્યોને મોટો અન્યાય મળશે ।।૩૧।।

આ હરિ ભગવાન્ માયાવડે છોકરા જેવા દેખાય છે. એ તારું સ્થાન ઐશ્વર્ય, લક્ષ્મી, તેજ અને યશ બધું જ તારી પાસેથી લઈને ઈન્દ્રને આપશે ।।૩૨।।

આ પોતાની કાયાને વિશ્વરૂપ બનાવશે અને ત્રણ પગલાંથી ત્રણ લોકને લઈ લેશે. આમ થશે તો વિષ્ણુને સર્વસ્વ આપી દઈને હે મૂઢ! તું કેવીરીતે પોષણ કરીશ?

આ વાત વિચારવા જેવીછે ।।૩૩।।

એ પોતાના એક પગલાથી આખી પૃથ્વી લઈ લેશે, બીજા પગલાથી સ્વર્ગને અને કાયાવડે આકાશને લઈ લેશે તે પછી ત્રીજાું પગલું દેવાનું તારી પાસે શું રહેશે, જેથી એને આપી તું તારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી શકે? ।।૩૪।।

જો તું નહિ આપી શકે તો કબૂલેલ નહિ આપવાથી તારી સ્થિતિ નરકમાં થશે કેમકે સંકલ્પિત વસ્તુ તું આપી શકયો નહિ હોય ।।૩૫।।

જે દાન દેતાં પોતાની આજીવિકાને હાનિ પહોંચે તેવું દાન લોકમાં વખણાતું નથી. લોકમાં પણ જેને પોતાનું પેટ ભરવાની શક્તિ હોય છે તેને માટે દાન, યજ્ઞ, તપ અને પરોપકારનાં કાર્યો વગેરે કરવાની શાસ્ત્રોની આજ્ઞા છે ।।૩૬।।

ધર્મને માટે, યશને માટે, અર્થને માટે, કામને માટે અને પોતાના માણસોને માટે એમ દ્રવ્યના પાંચ ભાગ પાડી જો માણસ ભોગવે તો એ આ લોક તેમજ પરલોકમાં સુખી ગણાય છે ।।૩૭।।

જ્યારે વૃત્તિમાં સંકટ આવે ત્યારે ખોટું બોલવાનું પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. વેદ જાણનારાઓએ સત્ય અને અનૃતનો નિર્ણય કર્યો છે. ૐ એટલે 'હા' કહેવી, સ્વીકારવું એ સત્ય, નકાર કહેવો, 'ના' પાડવી એ અસત્ય-અનૃત. [1]અહીં સત્યની સ્તુતિ કરી છે અને અનૃતની નિન્દા કરી છે. પછી **"પરાગ્વા રિક્તમક્ષરમ્"**[2] મન્ત્રથી સત્યમાં દોષ કહ્યો અને અનૃતમાં ગુણ કહ્યો છે. પછી **"તસ્માત્ કાલએવ દદ્યાત્ કાલે ન દદ્યાત્ તત્સત્યાનૃતે મિથુનીકરોતિ"** એ સત્ય પણ થોડુંક ખોટું ન હોય તો સિદ્ધ થતું નથી. કહે છે કે સત્ય એ પુષ્પફળ છે અને અનૃત એ દેહનું મૂળ છે કારણ કે સત્ય એટલે દેહનો નિર્વાહ થાય છે. દેહ હોય તો વાણી બોલી શકાય તેથી અનૃત એ દેહવૃક્ષ છે અને સત્ય બોલવું એ દેહમાંથી નીકળેલી વાણીરૂપ પુષ્પ છે. જો દેહરૂપી વૃક્ષ પડી જાય તો સત્યરૂપી વાણી તો એમાંથી ઉદ્ભવેલી હોવાથી નષ્ટ થાય જ કારણ દેહનું મૂળ તો અસત્ય છે ।।૩૮-૩૯।।

વિશેષ : ૧. આ વિષયમાં પ્રસ્તુત શ્રુતિ છે :**"સત્યમોમિતિ યત્પ્રોકતં યન્ને ત્યાહાનૃતં હિ તત્"** કોઈને કંઈ આપવા સમ્મત થવું તે સત્ય અને આપવાની ના પાડવી તે અસત્ય (અનૃત).

૨. અહીં પ્રસ્તુત શ્રુતિ છે :**"પરાગ્ રિક્તમપૂર્ણ વા અક્ષરં યત્ તદોમિતિ"** "હા! હું આપીશ" આ વાક્ય જ ધનને દૂર કરી દેનારું છે તેથી તેનો ઉચ્ચાર જ અપૂર્ણ અર્થાત્

ધનવિહોણો બનાવી દેનાર છે'' જે આમ કહે છે તેનું ધન ચાલ્યું જાયછે.

માટે જેમ વૃક્ષ ઊખડી જાય તો પત્ર-પુષ્પ સુકાઈ જાય તેમ અનૃત ગયું એટલે દેહ ગયો અને દેહ ગયો એટલે સત્ય પણ ગયું જ; તેથી ખોટું બોલે તે દેહને પ્રકટ કરે છે. તેથી સંકટમાં અનૃતવડે આત્માને બચાવવો ।।૪૦।।

તેથી 'ૐ' એ અક્ષર પરાક્-બહાર લઈ જનાર અર્થ છે, ખાલી અર્થ છે, અપૂર્ણતા કરનાર એ અક્ષર છે જેથી માગનારને ૐ કહી કબૂલ કરે છે તેના ઘરમાંથી પ્રતિશ્રુત અર્થ ચાલ્યો જાય છે એટલે અંશે એ ખાલી થાય છે. ભિક્ષુકને બધું આપવાનું કહેનાર પોતાના દેહની કામના પૂર્ણ કરવાને સમર્થ થતો નથી ।।૪૧।।

વળી નથી એમ કહેનારનું એ વચન પૂર્ણ છે, આત્માની પ્રત્યે બીજાના અર્થને ખેંચનાર છે; પરન્તુ એ બધામાં નકાર કહેનારની કીર્તિ નષ્ટ થાય છે. પરન્તુ એમાં એ જીવતે મરેલા જેવો છે. એથી સર્વમાં ના ન કહેવી પણ સંકટમાં ના કહેવાને વાન્ધો નથી ।।૪૨।।

સ્ત્રીષુ નર્મવિવાહે ચ વૃત્ત્યર્થે પ્રાણસંકટે ।।
ગોબ્રાહ્મણાર્થે હિંસાયાં નાનૃતં સ્યાજ્જુગુપ્સિતમ્ ।।૪૩।।

સ્ત્રીઓની પાસે, વિવાહમાં, મશ્કરીમાં, પોતાની આજીવિકા નષ્ટ થતી હોય તેવા વખતમાં, પ્રાણ બચાવવાનો સમય હોય ત્યારે, ગાય અને બ્રાહ્મણની કયાંય હિંસા થતી હોય તેવા સમયમાં, ખોટું બોલવું એ નિન્દ્ય ગણાતું નથી ।।૪૩।।

ઇતિ શ્રીભાગવત અષ્ટમસ્કન્ધમાં (ત્રીજા સ્વોક્ત નિર્વાહ પ્રકરણમાં પાંચમો)
''વામનજીની માગણી બલિએ સ્વીકારી''
નામનો ઓગણીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પ્રાણ કંઠ સુધીપણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુઆજીવિકા
અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો.(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)

પ્રભુના નામાત્મક સ્વરૂપને કમાઈનું સાધન બનાવવા બાબત જો શ્રીઆચાર્યજીનો જો આવો કઠોર નિષેધ હોય તો હવેલી-મંદિરોમાં સાક્ષાત્ સેવ્ય પ્રભુની સેવા-મનોરથોના નામે ભેટ-સામગ્રી પડાવનાર અધમ માણસને તો શ્રીમહાપ્રભુજી ધગધગતું સીસું પીને આત્મઘાત કરવાની જ આજ્ઞા ન આપે!

અધ્યાય ૨૦
વામનજીનું સ્વરૂપ મોટું થયું

વિશેષ : ભગવાન્ કપટ કરીને મારી પાસે માગવા આવ્યા છે પણ મેં કબૂલ કર્યું એ આપ્યા વગર કેમ ચાલે એમ ભીતિ લાગવાથી બલિ રાજાએ ત્રણ પગલાં પૃથ્વી આપી કે ભગવાન્ વધવા લાગ્યાઃ એ વાત આ વીસમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

બલિ રેવં ગૃહપતિઃ કુલાચાર્યેણ ભાષિતઃ ।।
તૂષ્ણીં ભૂત્વા ક્ષણં રાજન્ ઉવાચાવહિતો ગુરુમ્ ।।૧।।

શ્રીશુક બોલ્યા : જ્યારે કુલાચાર્ય શુક્રાચાર્યે કહ્યું કે આ વિષ્ણુ છે અને એને આપવામાં અનર્થ થશે ત્યારે એ સાંભળી આદર્શ ગૃહસ્થ બલિરાજાક્ષણભરચૂપ થઈગયાઅનેપછી સાવધાન થઈ ગુરુને કહેવાલાગ્યા ।।૧।।

બલિરાજાએ કહ્યું : હે ભગવન્! આપે ગૃહસ્થનો ધર્મ સમજાવ્યો એ બરાબર છે. એ ધર્મ અનુસાર અર્થ, કામ, યશ અને પોતાની આજીવિકાને કશી પણ અડચણ આવવી જોઈએ નહિ ।।૨।।

પરન્તુ હે ગુરુદેવ! હું પ્રહ્લાદજીનો પૌત્ર છું અને આપવાની પ્રતિજ્ઞા એકવાર કરી ચૂક્યો છું તેથી હું ધનના લોભથી ઠગની જેમ આ બ્રાહ્મણને શી રીતે કહું કે ''હું તમને નહિ આપું'' ।।૩।।

આ પૃથ્વીએ કહ્યું છે કે અસત્યથી મોટો બીજો કોઈ અધર્મ નથી. હું બધાનો ભાર સહન કરી શકું છું પણ ખોટું બોલવાનો ભાર મારાથી સહન થઈ શકતો નથી।।૪।।

હું નરકથી, દરિદ્રતાથી, દુઃખના સમુદ્રથી, મારા રાજ્યના નાશથી અને મૃત્યુથી ડરતો નથી પણ બ્રાહ્મણ આગળ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી પછી એને ન આપીને વિશ્વાસઘાત કરવાથી ડરુંછું ।।૫।।

મરનારની સાથે ધન જતું નથી, ધન તો એને છોડીને અહીં જ રહે છે. એવા ધનને આપણા હાથે જ કોઈને આપી દઈએ તો એમાં શું ખોટું? થોડું આપીએ અને થોડું રાખીએ એવું કરવાથી પણ જો બ્રાહ્મણ પ્રસન્ન ન થાય તો આપ્યાનું ફળ કંઈ નહિ માટે આપવું તો એ પ્રસન્ન થાય તેટલું આપવું. સજ્જનો તો જે પ્રાણ છોડી શકાતો નથી તેવો પ્રાણ આપીને પણ પ્રાણીનું ભલું કરે છે. દધીચિ મુનિ, શિબિ રાજા વગેરેએ પોતાના પ્રાણ આપીને પણ પ્રાણીઓનું ભલું કર્યું છે તો પછી પૃથ્વી વગેરેના

દાનમાં વિચાર વળી શું કરવાનો? ।।૬-૭।।

રણમાંથી પાછા નહિ ફરતાં દૈત્યેન્દ્રોએ આ પૃથ્વી ભોગવી. ભલે એ ભોગકાળ ચાલ્યો ગયો હોય પણ હજુ એની કીર્તિ તો અમર છે; માટે આપણે પણ કીર્તિનું સ્થાન કરવું. આપણો પણ ભોગકાળ નષ્ટ થશે ।।૮।।

હે વિપ્રર્ષે! પ્રાણ આપનાર અને એમાંથી પાછા ન આવનાર યોદ્ધા સુલભ છે પણ પાત્ર આવે તેને માટે શ્રદ્ધાથી ધન આપનાર મળવા દુર્લભ છે ।।૯।।

દયાવાળા અને ઉદાર પુરુષની કુપાત્ર યાચકની કામના પૂર્ણ કરતાં કદાચ દરિદ્રતા આવે તો એ પણ ઠીક ગણાય ત્યારે આપણા જેવા વેદને જાણનાર બ્રાહ્મણને આપતાં કદાચ દરિદ્રતા આવે તો કેમ ઠીક ન ગણાય? માટે આ બ્રાહ્મણને એની ઈચ્છાનુસાર આપવા હું તૈયાર છું ।।૧૦।।

હે મુને! વેદવિધિમાં નિપુણ એવા આપ યજ્ઞ, યાગ આદિ વડે આદરપૂર્વક જેનું આરાધન કરો છો તે આ વિષ્ણુ હોય કે શત્રુ હોય એમને એમણે માગ્યું છે એ પ્રમાણે પૃથ્વી આપીશ ।।૧૧।।

એમ કરતાં આ વિષ્ણુ કદાચ મને નિરપરાધીને બાંધીને કેદ કરશે તો પણ બ્રાહ્મણનું જ શરીર ધારણ કરીને આવેલા શત્રુને બ્રાહ્મણના અપમાનના ભયથી હું મારીશ નહિ. આ વિષ્ણુ ઉત્તમ કીર્તિવાળા છે. એ જો પોતાની કીર્તિનો ત્યાગ ન કરે તો કાન્તો એ મને મારીને પૃથ્વી લઈ લે. એ જો વિષ્ણુ ન હોય તો એ મારા હાથથી મરત. જો હું મરત તો એ પૃથ્વીનો રાજા થાત અને હું એને મારત તો રાજ્યની સત્તા મારી રહેત ।।૧૨-૧૩।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : જ્યારે શુક્રાચાર્યજીએ જોયું કે મારો આ શિષ્ય ગુરુ પ્રત્યે અશ્રદ્ધાળુ છે તથા મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી રહ્યો છે ત્યારે દૈવની પ્રેરણાથી તેમને રાજા બલિને શાપ આપી દીધો, જો કે એકવચની અને ઉદાર હોવાને લીધે શાપને યોગ્ય ન હતા ।।૧૪।।

''તું અભિમાનથી મારા વચનની ઉપેક્ષા કરે છે, વળી અજ્ઞાની છતાં તારા મનથી તું પોતાને બહુ મોટો પંડિત માની બેઠો છે, વળી તે મારી આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો છે, આથી તું તરત જ રાજ્યલક્ષ્મીથી ભ્રષ્ટ થઈશ'' ।।૧૫।।

જો કે શુક્રાચાર્યે આ પ્રમાણે બલિ રાજાને શાપ આપ્યો તો પણ એ અતિ ઉદાર હોવાથી સત્યથી ચલિત થયા નહિ. એમણે વામનજીની પૂજા કરી અને એના હાથમાં

જલ લઈ પૃથ્વી દાનનો સંકલ્પ કર્યો ॥૧૬॥

મોતીનાં આભરણ પહેરીને તથા જાળીવાળાં કપડાંનો પડદો રાખીને બલિ રાજાની સ્ત્રી ત્યાં આવી અને પગ ધોવામાટે જળથી ભરેલી સોનાની ઝારી લાવી ॥૧૭॥

બલિએ એમનાં બન્ને ચરણ પખાળ્યાં અને જગતને પવિત્ર કરનાર એ ચરણક્ષાલનનું જળ પોતાના મસ્તક ઉપર ચડાવ્યું ॥૧૮॥

ત્યારે આકાશમાં દેવો, સિદ્ધો, વિદ્યાધરો અને ચારણોએ બલિરાજાના એ કર્મનાં તથા એની સરળતાનાં વખાણ કર્યા અને હર્ષમાં આવી તેઓ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા ॥૧૯॥

એકી સાથે હજારોની સંખ્યામાં દેવોનાં દુન્દુભિ વારંવાર વાગવા લાગ્યાં. ગન્ધર્વો, કિંપુરુષો અને કિન્નરો ગાવા લાગ્યા, ‘‘અહો ધન્ય છે! આ ઉદાર શિરોમણિ બલિએ એવું કામ કરી બતાવ્યું જે બીજાને માટે અત્યન્ત કઠિન છે. જુઓ તો ખરા એમણે જાણીબૂજીને પોતાના શત્રુને ત્રણેય લોકોનું દાન કરી દીધું’’ એમ કહી દેવોએ એની વાહવાહ કરી ॥૨૦॥

અનન્ત એવા ભગવાન્ હરિનું એ ત્રિગુણાત્મક વામનરૂપ વધવા લાગ્યું. એ એટલે સુધી વધ્યું કે પૃથ્વી, આકાશ, દિશાઓ, સ્વર્ગ, પાતાલ, સમુદ્ર, પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય, દેવ, ઋષિ-બધા જ એ સ્વરૂપમાં સમાઈ ગયા ॥૨૧॥

ઋત્વિજ, આચાર્ય અને સદસ્ય સાથે બલિરાજાએ સમસ્ત ઐશ્વર્યોના એકમાત્ર સ્વામી ભગવાનના એ ત્રિગુણાત્મક શરીરમાં પાંચ ભૂતો, ઇન્દ્રિયો એનાં વિષયો, અન્તઃકરણ અને જીવો સાથે આ સમ્પૂર્ણ ત્રિગુણમય વિશ્વને જોયું ॥૨૨॥

ત્યારબાદ પરમૈશ્વર્યવાળી સેનાવાળા બલિરાજાએ ભગવાનના ચરણતલમાં પાતાળ, બે ચરણમાં પૃથ્વી, જંઘામાં પર્વતો, ગોઠણમાં પક્ષીઓ અને બે સાથળમાં મરુદ્ગણો જોયા ॥૨૩॥

વસ્ત્રમાં સંધ્યાકાળ, ગુહ્યભાગમાં પ્રજાપતિઓ, જઘનમાં દૈત્યો, નાભિમાં આકાશ, ઉદરમાં સાત સમુદ્રો અને ભગવાન્ ઉરુક્રમની છાતીમાં નક્ષત્ર પક્તિ જોઈ ॥૨૪॥

હે રાજન્! હૃદયમાં ધર્મ, સ્તન ભાગમાં ઋતુ (મધુર અને સત્ય વાણી), મનમાં ચન્દ્ર, વક્ષઃસ્થળમાં હાથમાં કમળવાળાં લક્ષ્મીજી, કંઠમાં સામગાન તથા સમ્પૂર્ણ શબ્દ સમૂહ જોયા ॥૨૫॥

હાથમાં ઈન્દ્રાદિ દેવો, કાનમાં દિશાઓ મસ્તકમાં સ્વર્ગલોક, કેશમાં મેઘો, નાસિકામાં

વાયુ, નેત્રમાં સૂર્ય, મુખમાં અગ્નિ ।।૨૬।।

વાણીમાં વેદો, જીભમાં વરુણ, ભ્રૂકુટીમાં વિધિ-નિષેધ, પાંપણોમાં રાત-દિવસ, લલાટમાં ક્રોધ, નીચલા હોઠમાં લોભ ।।૨૭।।

સ્પર્શમાં કામ, વીર્યમાં જળ, પીઠમાં અધર્મ, પગની ગતિમાં યજ્ઞ, છાયામાં મૃત્યુ, હાસ્યમાં માયા, રોમમાં સર્વ જાતની ઔષધિઓ ।।૨૮।।

નાડીમાં નદીઓ, નખમાં શિલાઓ, બુદ્ધિમાં બ્રહ્મા, દેવ તથા ઋષિઓ જોયા. એ જ પ્રમાણે વીરવર બલીએ ભગવાનની ઇન્દ્રિયો અને શરીરમાં બધાં ચરાચર પ્રાણીઓનાં દર્શન કર્યાં ।।૨૯।।

હે રાજન્! સર્વાત્મા ભગવાન્‌માં આ સર્વ જગતને જોઈને સર્વ અસુરો ભયભીત થઈ ગયાં. એ જ વખતે અસહ્ય તેજવાળું સુદર્શન ચક્ર અને મેઘના જેવું ગમ્ભીર ટંકાર કરતું શાંર્ગ નામનું ધનુષ્ય જોયું ।।૩૦।।

વાદળના જેવો ગમ્ભીર શબ્દ કરતો પાંચજન્ય શંખ, અત્યન્ત વેગવાળી કૌમોદકી ગદા, સો ચન્દ્રાકાર ચિહ્નવાળી ઢાલ, વિદ્યાધર નામની તલવાર, અક્ષય બાણવાળા બે ઉત્તમ ભાથા વગેરે જોયા ।।૩૧।।

ભગવાનની સભામાં બેસનારા પાર્ષદો સુનન્દ મુખ્ય છે. તેઓ લોકપાલોની સાથે ભગવાનની સેવાકરવા માટે ઉપસ્થિત થઈ ગયા. એ સમયે દેદીપ્યમાન કિરીટ, બાજૂબંધ, મચ્છાકૃતિ કુંડલ, શ્રીવત્સ, કૌસ્તુભ, રત્નયુકત મેખલા અને વસ્ત્રોથી ભગવાન્ શોભી રહ્યા છે ।।૩૨।।

પદં દ્વિતીય ક્રમતસ્ત્રિવિષ્ટપં ન વૈ તૃતીયાય તદીયમણ્વપિ ।।
ઉરુક્રમસ્યાંઘ્રિરુપર્યુ પર્યથો મહર્જનાભ્યાં તપસઃ પરં ગતઃ ।।૩૪।।

જેની આસપાસ ભમરાઓ ગુંજી રહ્યા છે તેવી પાંચ પ્રકારના ફૂલોની બનેલી વનમાલાવડે ભગવાન્ શોભે છે. એણે એક પગલાથી બલિની બધી ભૂમિને, શરીરથી આકાશને અને ભુજાઓથી દિશાઓને અને બીજા પગલામાં સ્વર્ગને લઈ લીધું ત્યારે ત્રીજું પગલું મૂકવામાટે બલિની જરા જેટલી કોઈ ચીજ બચી નહિ. ઉરુક્રમ ભગવાનનો આ બીજો ચરણ ઉપર ચઢતાં મહર્લોક, જનલોક અને તપલોકથી પણ ઉપર સત્યલોકમાં પહોંચી ગયો ।।૩૩-૩૪।।

ઇતિ શ્રીભાગવત અષ્ટમસ્કન્ધમાં (ત્રીજા સ્વોકત નિર્વાહ પ્રકરણમાં છઠ્ઠો) ''વામનજીનું સ્વરૂપ મોટું થયું'' નામનો વીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૨૧

સંકલ્પ પ્રમાણે પૃથ્વી બલિરાજા ન આપી શક્યા તેથી ભગવાને એને બાંધ્યા

વિશેષ : પૂરાં ત્રણ પગલાં પૃથ્વી ન આપી શકયો એવા બહાનાંથી ભગવાને બલિરાજાને બાંધ્યો. એમાં વિષ્ણુને એનો ઉત્કર્ષ પ્રસિદ્ધ કરવો એ જ ઉદ્દેશ છે. આ કથા આ અધ્યાયમાંછે.

સત્યં સમીક્ષ્યાબ્જભવો નખેન્દુભિર્હતસ્વધામદ્યુતિરાવૃતોઽભ્યગાત્ ।।
મરીચિમિશ્રા ઋષયો બૃહદ્વ્રતાઃ સનન્દનાદ્યા નરદેવ યોગિનઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે નરદેવ! મરીચિ વગેરે મુનિઓ, બ્રહ્મચર્ય રાખનાર સનન્દ આદિ સિદ્ધો તથા યોગીઓની સાથે બ્રહ્માજી એ ભગવાનના નખની કાન્તિવડે પોતાની સ્થાનની કાન્તિને હણતી સત્યલોક સુધી આવેલ જોઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યા ।।૧।।

વેદો, ઉપવેદો, નિયમો, યમો, તર્ક, ઈતિહાસ, વેદનાં છ અંગો, પુરાણો, સંહિતાએ-જે બ્રહ્મલોકમા, મૂર્તિમાન થઈને નિવાસ કરે છે-તથા જેમણે યોગરૂપ વાયુથી જ્ઞાનાગ્નિને પ્રજ્વલિત કરી કર્મફલને ભસ્મ કરી નાખ્યાં છે તે મહાત્મા, બધાએ ભગવાનના ચરણને વન્દન કર્યું. કર્મથી ન મળી શકે તેવા બ્રહ્મલોકમાં જેના સ્મરણના પ્રતાપથી જઈ શકાય તેવો એ ચરણનો પ્રતાપ છે અને આ બધા એ પ્રતાપથી જ ત્યાં પહોંચ્યા છે ।।૨।।

ભગવાન્ બ્રહ્માજીની કીર્તિ બહુ પવિત્ર છે. પોતે ભગવાનના નાભિકમલમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. સ્વાગત કર્યા પછી તેમણે સ્વયં વિશ્વરૂપ ભગવાનના ઉપર આવેલા ચરણનું પૂજન કર્યું અને ચરણક્ષાલનનું જળ મસ્તક ઉપર ચઢાવ્યું તેર બાદ એ બ્રહ્માજી ભગવાનની ભક્તિપૂર્વક સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૩।।

હે રાજન્! એ બ્રહ્માના કમંડલનું જળ ભગવાનના ચરણને ધોઈને નીચે આવ્યું. આકાશમાં આવતાં એ દેવોની નદી ગંગા થઈ. ભગવાનની શુદ્ધ કીર્તિ જેમ પવિત્ર કરે તેમ એ આકાશગંગા ત્રણ લોકને પવિત્ર કરનારી થઈ ।।૪।।

વામનજીએ જેમની વિભૂતિઓને સૂક્ષ્મ કરી નાખી છે તેવા બ્રહ્માદિ લોકપતિઓ પોતાના શિષ્યો સાથે વામનજી પાસે આવી ભેટ કરવા લાગ્યા ।।૫।।

કોઈ જળ લાવ્યા, કોઈ પૂજાની સામગ્રી લાવ્યા, કોઈ માળા લાવ્યા તે કોઈ વિલેપનમાટે ચન્દન લાવ્યા તે કોઈ ધૂપ, દીપ, શેકેલી ડાંગર, ચોખા, ફળ, અંકુર વગેરે

લાવ્યા ।।૬।।

પરાક્રમના મહિમાથી ભરેલાં સ્તોત્રોવડે તેમજ જયનાદવડે તેઓ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. કોઈ નાચવા લાગ્યા તો કોઈ ગીત ગાવા લાગ્યા તે કોઈ શંખ અને નોબત વગાડવા લાગ્યા ।।૭।।

જામ્બવાન રીંછ તો ભેરીનો શબ્દ કરવા લાગ્યો. જેનો વેગ મનના જેટલો હતો તેવા શબ્દથી એણે દશે દિશામાં વિજયનો જયઘોષ કર્યો ।।૮।।

આમ દીક્ષિત એવા બલિ રાજાની સર્વ પૃથ્વી ત્રણ પગલાંના બહાનાંથી ભગવાને લઈ લીધી તેથી અસુરો અત્યન્ત ક્રોધવાળા થઈને પોતાના સ્વામી બલિને કહેવા લાગ્યા ।।૯।।

દૈત્યોએ કહ્યું : ‘‘અરે આ અધમ બ્રાહ્મણ નથી. પરન્તુ માયાવીઓનો શ્રેષ્ઠ એવો વિષ્ણુ છે. બ્રાહ્મણના રૂપમાં એ ગુપ્ત છે. દેવનું કામ કરીને એ તેઓની ઈચ્છા પૂરી કરે છે ।।૧૦।।

બટુકરૂપે શત્રુ થઈ એ માગવા આવ્યો અને તમે યજ્ઞમાં રાજની સત્તા મૂકી એટલામાં તો એ બટુકે આપણું બધું જ હરી લીધું ।।૧૧।।

સત્યવ્રતવાળા અને દીક્ષા લેનારે બહુધા બ્રાહ્મણનું હિત કરવું, દયા રાખવી અને ખોટું ન બોલવું એ વાત ખરી ।।૧૨।।

છતાં જો અમે એને મારીએ તો અમે અમારા સ્વામીની સેવા કરેલી ગણાશે અને એને મારવાનું ધર્મરૂપ ગણાશે’’ એમ કહી બલિના નોકરોએ હથિયાર લીધાં ।।૧૩।।

એઓ શૂળ, પટ્ટિશ વગેરે હાથમાં લઈ ક્રોધ કરીને વામનજીને મારવાને દોડયા, પરન્તુ હે રાજન્! એવું થાય એ બલિની ઈચ્છા ન હતી ।।૧૪।।

દૈત્ય સેનાપતિઓને વામનજી ઉપર ચઢાઈ કરતા જોઈ વિષ્ણુના અનુચરો હસીને એને રોકવા લાગ્યા ।।૧૫।।

નન્દ, સુનન્દ, જય, વિજય, પ્રબળ, બળ, કુમુદ, કુમુદાક્ષ, વિશ્વક્સેન, ગરુડ, જયન્ત, શ્રુતદેવ, પુષ્પદન્ત અને સાત્વત એ બધા દશ-દશ હજાર હાથીના બળવાળા હતા તેઓએ અસુરની સેનાને ખૂબ મારી ।।૧૬-૧૭।।

ભગવાનના પાર્ષદો પોતાની સેનાને મારે છે એ જોઈને તથા શુક્રાચાર્યને શાપ થયો છે એનો વિચાર કરીને ક્રોધવાળા અસુરોને સમજાવી બલિએ લડાઈ બંધ કરાવી।।૧૮।।

"હે વિપ્રચિત્તે! હે રાહો! હે નેમે! તમે મારું વચન સાંભળો! આ કાળ આપણને અનુકૂળ નથી માટે તમે લડાઈ કરો નહિ પણ લડાઈ બંધ કરો ।।૧૯।।

દૈત્યો! જે કાળ સમસ્ત પ્રાણીઓને સુખ અને દુઃખ આપવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. તેને કોઈ પુરુષ પોતાના પ્રયત્નોથી દબાવી દેવા માગે તો તે તેની શક્તિની બહારની વાત છે ।।૨૦।।

જે કાળ પહેલાં આપણો ઉદય કરનાર હતો ત્યારે એ દેવોનો નાશ કરનાર હતો તે જ કાળ આજે આપણાથી પ્રતિકૂળ ચાલે છે અને દેવોને અનુકૂળ છે ।।૨૧।।

બળવડે, મન્ત્રીઓવડે, બુદ્ધિવડે, મન્ત્રોવડે, સામ આદિ ઉપાયોવડે પણ પુરુષ એ કાળને અનુકૂળ કરવાને સમર્થ નથી ।।૨૨।।

તમે ઘણીવાર વિષ્ણુના અનુચરોને હરાવ્યા છે એ જ કાળ દૈવ બળથી અત્યારે યુદ્ધમાં આપણને હરાવી ગર્જના કરેછે ।।૨૩।।

જ્યારે દૈવ પ્રસન્ન થશે ત્યારે આપણે દેવોને હરાવીશું; માટે અર્થ અપાવે એવા કાળની આપણે હાલમાં વાટ જાુઓ" ।।૨૪।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : જ્યારે દૈત્યોના સેનાપતિઓએ પોતાના સ્વામીનું કહેવું સાંભળ્યું ત્યારે તેઓ વિષ્ણુના પાર્ષદોથી હારી જઈને હે રાજન્! રસાતળમાં ચાલ્યા ગયા ।।૨૫।।

ગરુડ ભગવાનની ઈચ્છાને જાણી ગયા. જ્યારે સોમ કાઢવાનો દિવસ હતો તે યજ્ઞના દિવસે એમણે બલિરાજાને વરુણના પાશવડે બાંધી દીધા ।।૨૬।।

સર્વશક્તિમાન ભગવાને જ્યારે અસુરરાજને બંધાવી દીધો ત્યારે આકાશ, પાતળ અને સર્વ દિશાઓમાં હાહાકાર મચીગયો ।।૨૭।।

વરુણના પાશથી બંધાયેલા, સ્થિર બુદ્ધિવાળા અને જેની સમ્પત્તિ નાશ પામી હતી તેવા બલિને, હે નૃપ! વામનજી ભગવાને કહ્યુંઃ ।।૨૮।।

"હે અસુર! તેં મને ત્રણ પગલાં પૃથ્વી આપી છે તેમાંથી તારી સત્તાની બધી જમીન મેં મારાં બે પગલાંથી લઈ લીધી છે માટે હવે ત્રીજા પગલાની સગવડ કર ।।૨૯।।

જ્યાંસુધી પોતાના કિરણથી સૂર્ય તપે છે, ચન્દ્ર ચાન્દરડાં સાથે પ્રકાશે છે, જેટલામાં વરસાદ વર્ષે છે તેટલી તારી પૃથ્વી છે ।।૩૦।।

એમાં એક પગલાંથી મેં આખો ભૂલોક રોક્યો, બીજા પગલાંથી સ્વર્ગ લોકને તારા

દેખતાં મેં મારા શરીરથી રોકયોછે ।।૩૧।।

જો સંકલ્પ કરીને તું પૂરું નહિ આપી શકે તો તારે નરકમાં વાસ કરવો પડશે. તારા ગુરુએ તને અનુમોદન આપ્યું છે તે પ્રમાણે તું નરકમાં પ્રવેશ કર'' ।।૩૨।।

માગનારને આપવાનું કહી પછી આપતો નથી પણ એને છેતરે છે તેના મનોરથો પડી ભાંગે તો સ્વર્ગતો એને કયાંથી જ મળે? એથી સ્વર્ગ પણ એનાથી દૂર રહે છે અને એ નીચે (નરકમાં) પડે છે ।।૩૩।।

વિપ્રલબ્ધો દદામીતિ ત્વયાહં ચાઢ્યમાનિના ।।
તદ્ વ્યલીકફલં ભુંક્ષ્વ નિરયં કતિચિત્ સમાઃ ।।૩૪।।

તેં તારી શાહુકારીમાં 'હું આપીશ' એમ કહી મને છેતર્યો એ ખોટું બોલવાનું ફળ નરકમાં તને મળશે. કેટલાંક વર્ષ એ નરકનો તું અનુભવ કર ।।૩૪।।

ઇતિ શ્રીભાગવત અષ્ટમસ્કન્ધમાં (ત્રીજા 'સ્વોક્તનિર્વાહ' નામના પ્રકરણનો સાતમો) ''સંકલ્પ પ્રમાણે પૃથ્વી બલિરાજા ન આપી શકયો તેથી ભગવાને એને બાંધ્યો'' નામનો એકવીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

લોભી ગુરુ લાલચી ચેલાઓ ચેતો!

(શરણાગતિ-સેવારૂપી) સાધના શરૂ કરવાની તત્પરતા જાણ્યા વિના ગમેતેને દીક્ષા આપનાર ગુરુ અયોગ્યને દીક્ષા આપવાના પાપે પોતાનો, દીક્ષા લેનારનો તેમજ સમ્પ્રદાયનો પણ વિનાશ નોંતરે છે.

અધ્યાય ૨૨

ભગવાન્ બલિઉપર પ્રસન્ન થયા એને સુતળમાં મોકલ્યો અને પોતે એના દ્વારપાળ થયા

વિશેષ : વામનજી બલિ ઉપર પ્રસન્ન થયા એને સુતળમાં મોકલ્યો એને અનેક વરદાન આપ્યાં એટલું છતાં એ ઓછું જણાતાં ભગવાન્ સ્વયં એના દ્વારપાળ થયા. જેણે શરીર, ધન, નિર્મળ, અચળ ભક્તિ ઈશ્વરમાં અર્પણ કરેલ છે તે બલિ રાજાએ ભગવાનને છેતર્યા છે કેમકે એટલું કર્યું એના બદલામાં ભગવાને પોતાનું સ્વરૂપ બલિને આપી દીધું; આ હકીકત આ અધ્યાયમાં આવશે.

એવં વિપ્રકૃતો રાજન્ બલિર્ભગવતાસુરઃ ।।
વિદ્યમાનોઽપ્યભિન્નાત્મા પ્રત્યાહાવિક્લવં વચઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્! ભગવાને એ પ્રમાણે બલિનું અનિષ્ટ કર્યું અને એમ કરીને એની ભક્તિમાં ભેદ પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો તો પણ અખંડિત રહ્યો. એ બેધડક રહી ભગવાનને કહેવા લાગ્યો ।।૧।।

''હે દેવશ્રેષ્ઠ! હે ઉત્તમ કીર્તિવાળા! આપ મારા વાક્યને ખોટું માનતા નહિ. એ વચન તમને છેતરનારું ન થાય તેમ હું એને ખરું પાડું છું આપ ત્રીજું પગલું મારા મસ્તક ઉપર ધરો'' ।।૨।।

હું મારા સ્થાનથી પડું, નરકમાં જાઉં, દોરડાથી બંધાઉં કે નાશ ન પામે તેવા અપાર દુઃખમાં આવી પડું પણ તેથી હું ડરતો નથી; હું તો આ ખરાબ છે એવા અસાધુવાદથી (અપકીર્તિથી) ડરું છું ।।૩।।

લાયકમાં લાયક પુરુષ મને જે દંડ આપે તેને હું શ્રેષ્ઠ ગણું છું કેમકે એવો દંડ તો માતા, પિતા, ભાઈ કે મિત્રો પણ આપી શકયા નથી ।।૪।।

ખરેખર તમે અમારા જેવા અસુરોના પરોક્ષ ગુરુ છો કેમકે અનેક મદમાં આન્ધળા થયેલા છીએ તેઓને મોટાઈથી પાડી આપે અમારી આંખો ઉઘાડી છે ।।૫।।

આપની સાથે વેર બાંધીને એકલા યોગીઓ જ જે સિદ્ધિને મેળવી શકે તેવી સિદ્ધિઓ કેટલાક દૈત્યો મેળવી શકયા છે ।।૬।।

અદ્‌ભુત કર્મવાળા એવા આપે મને કેદ કરી વરુણનાપાશથી બાંધ્યો છે એમાં હું કાંઈ દુઃખ કે શરમ જેવું માનતોનથી।૭।।

મારા પિતામહ પ્રહ્‌લાદ આપના ભક્ત છે. એમની સાધુતા સુપ્રસિદ્ધ છે. એમને આપના શત્રુ અને એના પિતા હિરણ્યકશિપુએ અનેક પ્રકારનાં વિચિત્ર દુઃખ આપ્યાં તો પણ એમણે પણ આપને જ પુરુષાર્થ રૂપ માન્યાં. એણે આપના ચરણ સિવાય બીજું કાંઈ સ્વીકાર્યું નહિ ।।૮।।

આ શરીર અન્તે જીવથી છૂટું પડનાર છે. વળી સ્વજન નામના ચોર આપણી દોલતને હરી લેનારા છે. સ્ત્રી તો અહન્તા-મમતાના કારણ રૂપ છે. ઘર આયુષ્યને નાશ કરવાનું સાધન છે. આમ દેહ, પુત્ર, સ્ત્રી, ઘર વગેરે કોઈ જીવનું ભલું કરનાર નથી ।।૯।।

આવો નિશ્ચય કરીને મારા પિતામહ, ભક્તશ્રેષ્ઠ, અગાધ જ્ઞાનવાળા, સંસારથી

ગભરાયેલા પ્રહ્લાદજી જો કે આપ દૈત્યકુળના નાશક હતા છતાં નિર્ભય એવા આપના નિત્ય પુરુષાર્થરૂપ ચરણને પ્રાપ્ત થયા ।।૧૦।।

મારા પિતામહની પેઠે મારા શત્રુરૂપ આપની પાસે દૈવવડે પહોંચ્યો છું. આપે મારી લક્ષ્મી છોડાવી છે. જીવ આજીવિત કાલની સમીપમાં પહોંચી જાય ત્યાં સુધી એ લક્ષ્મી હું કાળની નજીકમાં આવ્યો છું એવું જ્ઞાન સુદ્ધાં થવા દેતી નથી. લક્ષ્મીના મદથી એ એમ જ માને છે કે હું મારવાનો જ નથી. તેથી એ જતા આયુષને જોઈ શકતા નથી. આપે મને એ લક્ષ્મીથી છૂટો કર્યો એમાં હું આપનો અનુગ્રહ માનું છું ।।૧૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે કુલશ્રેષ્ઠ! બલિ રાજા આ પ્રમાણે બોલી જ રહ્યા હતા તેટલામાં પૂર્ણિમાનો ચન્દ્ર ઊગે તેમ ભગવાનના ભકત પ્રહ્લાદ ત્યાં આવી પહોંચ્યા ।।૧૨।।

એમનું શરીર દિવ્ય સૌન્દર્યવડે શોભતું હતું. એમનાં નેત્રકમળ સરખાં હતાં. એમણે શુદ્ધ પીતામ્બર ધારણ કર્યું હતું. અંજનના જેવી કાન્તિવાળા એમના લાંબા બાહુ ગોઠણ સુધી પહોંચતા હતા. એમને ત્યાં પધારેલા જોઈ બલિના નેત્રમાં અશ્રુબિન્દુ આવી ગયાં અને એ નીચું મુખ રાખી કાંઈક શરમાયો અને બંધનમાં હોવાથી પહેલાના જેવી બીજી પૂજા તો એ ન કરી શક્યો પણ એણે કેવળ પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું ।।૧૩-૧૪।।

પ્રહ્લાદજીએ સુનન્દ, નન્દ આદિ પાર્ષદો થી સેવાતા ભગવાન્ વામનજીનાં દર્શન કર્યાં કે તરતજ મોટા મનવાળા થઈ રોમ પુલકથી આકુળ થઈ પૃથ્વીઉપર મસ્તક નમાવી દંડવત્ પ્રણામકર્યા ।।૧૫।।

પ્રહ્લાદજી બોલ્યા : આપે જ આ બલિને ત્રણ લોકનું રાજ્ય આપ્યું હતું તે આપે આજે પાછું લઈ લીધું એ પણ સારું કર્યું. લક્ષ્મી આત્માને મોહ પમાડનારી છે તેનાથી એને છૂટો કર્યો તેથી આપે એના ઉપર મોટો અનુગ્રહ કર્યો છે એમ હું માનું છું ।।૧૬।।

વિદ્વાન પણ લક્ષ્મીથી મોહ પામે છે તે પછી લક્ષ્મી હોય ત્યાં કયો પુરુષ આત્માના સ્વરૂપને સમજી શકે? માટે મારા પૌત્ર ઉપર અનુગ્રહ કરનાર, જગતના ઈશ્વર અને અખિલ લોકના સાક્ષી આપ શ્રીનારાયણ ભગવાનને મારા નમસ્કાર હો ।।૧૭।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : ત્યાર પછી બે હાથ જોડીને ઊભેલા પ્રહ્‌લાદનાં સાંભળતાં મધુસૂદન ભગવાનને ભગવાન્ બ્રહ્માજી કંઈક કહેવા માગતા હતા ।।૧૮।।

પરન્તુ એટલામાં જ પોતાના પતિને બંધાયેલા જોઈને બલિની સ્ત્રી વિન્ધ્યાવલી ભયભીત બની ગઈ અને બે હાથ જોડીને નીચું મુખ રાખી ભગવાનને નમન કરી કહેવા લાગી ।।૧૯।।

વિન્ધ્યાવલીએ કહ્યું : હે પ્રભો! આ ત્રણ લોકની રચના આપે આપની ક્રીડામાટે જ કરી છે. તેમાં કુબુદ્ધિવાળા બીજા લોકો પોતાની સત્તા દાખલ કરવા જાય છે તેથી જ વસ્તુ પોતાની નહિ છતાં એમાં પોતાનો હક્ક કરે છે. એવા લોકો લાજ વગરના હોય એમ જણાય છે. વળી અમે આ વસ્તુના માલિક છીએ એવું અભિમાન તમે જ કરાવો છો તેથી એ પોતનાથી કોઈ મોટો છે એવું જોતા નથી. એવું તો અહીં કાંઈ જ નથી. જગતના કર્તા અને સંહર્તા આપ જ છો. તેથી એ આપને કાંઈ આપવાને સમર્થ નથી પણ આપની વસ્તુમાં મમતા કરી કાંઈ આપને હાનિ પહોંચાડે તે હાનિ પણ આપને થતી નથી. (તેથી જ બલિ રાજાએ ત્રણ લોકમાં અભિમાન કર્યું હવે એણે આત્મનિવેદન કર્યું છે તો એના ઉપર અનુગ્રહ કરો. આત્મનિવેદકને બન્ધન ન ઘટે) ।।૨૦।।

બ્રહ્માજીએ કહ્યું : હે પ્રાણિમાત્રને ઉત્પન્ન કરનાર! હે પ્રાણિઓ ઉપર સત્તા ચલાવનાર! દેવના દેવ, જગદ્રૂપ, આનું સર્વસ્વ આપે લીધું તેથી એ હવે બંધનને લાયક નથી એથી તેને છોડી દો ।।૨૧।।

આણે પોતાની સમ્પૂર્ણ ભૂમિ અને પુણ્ય કર્મથી ઉપાર્જિત સ્વર્ગ આદિ લોક, પોતાનું સર્વસ્વ તથા આત્મા સુદ્ધાં આપને સમર્પિત કરી દીધાં છે અને આમ કરતી વખતે એની બુદ્ધિ સ્થિર રહી છે, ધૈર્યથી ડગ્યો નથી ।।૨૨।।

જે માણસ જલવડે કે ધરોનાં અંકુરથી આપની પૂજા કરે છે તેને પણ આપ ઉત્તમ ગતિનું દાન કરો છો તે આ બલિએ તો આપને ત્રણ લોક આપી દીધા તેને દુઃખ કેમ થવું જોઈએ? ।।૨૩।।

શ્રીવામનજીએ કહ્યું : હે બ્રહ્મન્! હું જેની ઉપર અનુગ્રહ કરું છું તેનું દ્રવ્ય ખેંચી લઉં છું. જે પૈસાના મદથી લોકાભિમાની તથા અનમ્ર થઈ જાય છે તે લોકનું તેમ જ મારું અપમાન કરે છે ।।૨૪।।

જીવ પોતાનાં કર્મોવડે આ સંસારમાં ફરતો અનેક પ્રકારના દેહને બદલે છે અને પરાધીન થઈને પોતાની મરજી પ્રમાણે શરીર લઈ શકતો નથી પણ પોતાનાં કર્મોવડે

જ પુરુષ શરીરમાં આવે છે ।।૨૫।।

એમાં ઉત્તમ કુળમાં જન્મ, ઉત્તમ કર્મ, સુન્દર રૂપ, વિદ્યા, ધન અને ઐશ્વર્ય હોવા છતાં જો એને ગર્વ ન થાય તો મારો એની ઉપર અનુગ્રહ છે એમ સમજવું ।।૨૬।।

ઉપર ગણાવ્યાં એ જન્મ-કર્મ આદિ, અભિમાન અને જડતા ઉત્પન્ન કરે છે. એ બધાં શ્રેયના પ્રતિબન્ધક છે. પરન્તુ એમાં મારા ભકતને મોહ થતો નથી તેથી હું એને સમ્પત્તિ વગેરે આપું છું પણ અભકતનો તો એ નાશ કરે છે તેથી એની સમ્પત્તિ હરી લઉં છું ।।૨૭।।

આ બલિ દૈત્ય અને દાનવો નો અગ્રેસર થશે, બન્ને કુલોની કીર્તિને વધારશે. તેણે અજેય માયાને જીતી લીધી છે. તેથી જ એ આટલા દુઃખમાં પણ મોહ પામ્યો નહિ ।।૨૮।।

પૈસા ગયા, સ્થાનભ્રષ્ટ થયો, શત્રુએ કેદ કર્યો, જ્ઞાતિએ છોડી મૂકયો અને એને બહુ દુઃખ આપ્યું, ગુરુએ તિરસ્કાર કર્યો, શાપ આપ્યો, છતાં એણે પોતાનું સત્ય છોડ્યું નહિ. મેં કપટવડે એને ધર્મ કહ્યો પણ એણે પોતાની સાચી વાત છોડી નહિ ।।૨૯-૩૦।।

તેથી હું એને દેવોને પણ ન મળે તેવું સ્થાન આપું છું. આ બલિ રાજા સાવર્ણિ મન્વન્તરમાં મારો પરમ ભકત ઈન્દ્ર થશે ।।૩૧।।

ત્યાં સુધી વિશ્વકર્માએ બનાવેલા સુતળ લોકમાં એ રહેશે. ત્યાં મન કે શરીરનું દુઃખ હોતું નથી; આળસ, થાક, બહારના તથા અન્દરના શત્રુઓથી પરાજય અને કોઈ પ્રકારના વિઘ્નો ત્યાં રહેનારાને સતાવતાં નથી કારણ કે તેમના ઉપર મારી કૃપા દૃષ્ટિ કાયમ છે ।।૩૨।।

(બલિને સમ્બોધન કરીને) હે મહારાજ ઈન્દ્રસેન! તું જા તેરું કલ્યાણ થાઓ. સ્વર્ગના લોકો પણ એ સુતળની પ્રાર્થના કરે છે પણ તેમને એ મળતું નથી. ત્યાં તારા કુટુમ્બ સહિત જઈને રહે ।।૩૩।।

મોટા-મોટા લોકપાલ પણ તારો પરાભવ નહિ કરી શકે તો બીજા તો શું જ કરી શકે? તારા હુકમનું અતિક્રમણ કરનારને મારું ચક્ર મારી નાખશે ।।૩૪।।

હું તારા નોકરો અને તારા પરિકર સહિત તારી રક્ષા કરીશ. હે વીર! તું ત્યાં મને તારી પાસે જ જોઈ શકીશ ।।૩૫।।

તત્ર દાનવદૈત્યાનાં સંગાત્ તે ભાવ આસુરઃ ।।
દુષ્ટ્વા મદનુભાવં વૈ સદ્યઃ કુંઠો વિનંક્ષ્યતિ ।।૩૬।।

ત્યાં રહેતા દૈત્યો અને દાનવો ના સંગવડે તારો આસુરભાવ મારા પ્રતાપના દર્શન માત્રથી ઓછો થતો-થતો ધીમેથી નાશ પામશે ।।૩૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત અષ્ટમસ્કન્ધમાં (ત્રીજા સ્વોકત નિર્વાહ પ્રકરણનો આઠમો) ''ભગવાન્ બલિ ઉપર પ્રસન્ન થયા એને સુતળમાં મોકલ્યો અને પોતે એના દ્વારપાળ થયા'' નામનો બાવીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ઈદં નામાત્મકં ભગવતો રૂપં તત્ સ્વવિક્રેતરી વિક્રયાતિરિક્તં ફલં ન પ્રયચ્છતિ
ભગવાનના નામાત્મક સ્વરૂપ ભાગવતને (કથાની દક્ષિણા, પોથીભેટ વગેરે રીતે) વેચનારને તે વેચાણના બદલામાં મળતાં દાન-દક્ષિણાથી વધુ બીજું કંઈ પણ ફળ આપતું નથી. **(શ્રીમહાપ્રભુજી)**

અધ્યાય ૨૩

બલિરાજા સુતળમાં ગયા

વિશેષ : બલિરાજા પોતાના પિતામહ પ્રહ્લાદજીની સાથે સુતળમાં ગયા ત્યારે વામન ભગવાન્ સ્વર્ગ પધાર્યા. પ્રથમની જેમ ઈન્દ્રને અભિનન્દન આપ્યું એટલી વાત આ અધ્યાયમાં આવે છે.

ઈત્યુકતવન્તં પુરુષં પુરાતનં મહાનુભાવોડખિલસાધુસમ્મતઃ ।।
બદ્ધાંજલિર્બાષ્પકલાકુલેક્ષણો ભક્ત્યુદ્ગલો ગદ્ગદયા ગિરાબ્રવીત્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : મોટા અનુભવવાળા અને ભકતોમાં માનવાયોગ્ય બલિરાજાએ હાથ જોડ્યા અને ભક્તિથી ઉત્કઠિત થઈ નેત્રમાં અશ્રુકલાથી આકુળ રીતે જોતો ગદ્ગદવાણી વડે બોલતો આ પ્રમાણે પુરાણ પુરુષ ભગવાનને કહેવા લાગ્યો ।।૧।।

બલિ બોલ્યો : અહો! મેં તો આપને પ્રણામ કરવાનો માત્ર યત્ન જ કર્યો છે તે પણ એ ભકતના ઈચ્છિત અર્થને આપનાર થયો. આપનો જે અનુગ્રહ લોકપાલો અને દેવો સમ્પાદન કરી શકયા નથી તે પ્રસાદ આપે મારા જેવા નીચ એવા અસુર ઉપર કરી બતાવ્યો છે ।।૨।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! આટલું કહેતાં માત્રમાં તો વરુણનો પાશ બલિને છોડીને ચાલ્યો ગયો અને તે બંધનમુકત થઈ ગયા ત્યારે તેમણે ભગવાન્ બ્રહ્માજી અને શંકરને પ્રણામ કર્યા અને ત્યાર બાદ પ્રસન્નતાપૂર્વક અસુરો સાથે તેણે સુતલ લોક તરફ પ્રયાણ કર્યું ।।૩।।

એવી રીતે ભગવાને સ્વર્ગનું રાજ્ય લઈને ઈન્દ્રને આપ્યું, અદિતિની કામના પૂરી કરી અને સ્વયં ઉપેન્દ્ર બની સમગ્ર જગતનું શાસન કરવા લાગ્યા ।।૪।।

પોતાના પૌત્ર બલિ ઉપર પ્રભુની કૃપા થઈ છે અને એ બંધનમુકત થયો છે એવું સાંભળી **પ્રહ્લાદજી**ભક્તિમાં લીન થઈ ગયા અને આ પ્રમાણે **કહેવા લાગ્યાઃ** ।।૫।।

''જેને ચરણે આખું જગત પડે છે તેવા આપ અમારા જેવા અસુરના કિલ્લાના રક્ષક બન્યા; આવી કૃપા તો આપે બ્રહ્માજી, શિવજી કે લક્ષ્મીજી ઉપર પણ કરી જણાતી નથી તે બીજા ઉપર તો કયાંથી જ કરી હોય? ।।૬।।

હે શરણદાતા! આપના ચરણારવિન્દને સેવવાથી બ્રહ્માદિ દેવો આપના વૈભવને ભોગવે છે; પરન્તુ અમે તો કુમતિવાળા છીએ; અસુરની યોનિમાં જન્મ્યા છીએ, છતાં આપે અમને આપની કૃપાદષ્ટિના પાત્ર કેમ બનાવ્યા એનો વિચાર કરતાં જીવમાટે અશકય એવી આપની કૃપાનું જ એ ફળ છે એવું નિશ્ચિત થાય છે ।।૭।।

અમિત યોગમાયાના બળવડે અનાયાસથી આપ સૃષ્ટિને ઉપયોગી સર્વજ્ઞાદિ ગુણોથી યુકત અને વિષમતા નિર્ઘુણતા રહિત છો, છતાં આપ ભકતના કલ્પતરુના જેમ મનોરથોને પૂરો છો તો પણ એમાં કલ્પતરુનો દોષ નથી. આપની લીલા વિચિત્ર છે,નિર્દોષ છે.આપ ભકતકામપૂરક હોવા છતાં વિષમ સ્વભાવના નથી ।।૮।।

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા : વત્સ પ્રહ્લાદ! તમારું કુશળ હો. હવે તમે પણ સુતળલોકમાં જાઓ. ત્યાં તમારા પૌત્ર અને જ્ઞાતિજનની સાથે આનન્દ કરો અને જ્ઞાતિને પણ સુખ આપો'' ।।૯।।

ત્યાં તમે નિત્ય ગદા ધારણ કરીને બિરાજનાર મારા સ્વરૂપનાં દર્શન કરશો. મારાં દર્શનના પરમાનન્દમાં મગ્ન રહેવાને લીધે તમારાં સમ્પૂર્ણ કર્મબંધનનો નાશ થઈ જશે ।।૧૦।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! પ્રહ્લાદજીએ હાથ જોડ્યા અને ભગવાનની આજ્ઞા માથે ચડાવીને ''જેવી આપની આજ્ઞા'' એમ કહીને અસુરસેનાના પતિ એવા એમણે પ્રણામ કર્યા અને એમના કહેવાથી બલિ રાજાની સાથે સુતળમાં ગયાં ।।૧૧-૧૨।।

હે રાજન્! ત્યારે બ્રહ્મવાદીઓની સભામાં ઋત્વિજોની સાથે બેઠેલા શુક્રાચાર્યજીને ભગવાને પોતાની નજીક બોલાવ્યા અને એમને કહ્યું :''હે બ્રહ્મન્! આપના શિષ્યના યજ્ઞમાં જે કાંઈ રહી ગયું હોય તે પૂરું કરો. જે કાંઈ કર્મમાં રહી ગયું હોય તેને બાહ્મણની દૃષ્ટિ માત્રથી પૂર્ણતા મળે છે. સર્વ કોઈ અનુષ્ઠાનથી પૂર્ણતા મેળવી શકે છે, પણ બ્રાહ્મણની દૃષ્ટિ એવી છે કે જેની ઉપર એ પડે તેના સ્વરૂપ કેવળ દૃષ્ટિ માત્રથી સિદ્ધ કરી આપે છે'' ।।૧૩-૧૪।।

શુક્રાચાર્યજી બોલ્યા : હે ભગવન્! જેણે પોતાનાં સમસ્ત કર્મ સમર્પિત કરી દરેક પ્રકારે યજ્ઞેશ્વર, યજ્ઞપુરુષ આપની પૂજા કરી છે તેવા બલિ રાજાના કર્મમાં કોઈ ત્રુટિ, વિષમતા કેવી રીતે રહી શકે? ।।૧૫।।

કારણ કે મન્ત્રોની, અનુષ્ઠાનપદ્ધતિની, દેશ, કાલ, પાત્ર અને વસ્તુની બધીય ભૂલો આપના નામના સંકીર્તનમાત્રથી સુધરી જાય છે. આપનું નામ બધીજ ત્રુટિઓને પૂર્ણ કરી દે છે ।।૧૬।।

તો પણ હે અનન્ત! આપની આજ્ઞા પ્રમાણે હું કરીશ. મનુષ્યમાટે સૌથી મોટું શક્તિશાળી કલ્યાણસાધન એ જ છે કે તે આપની આજ્ઞાનું પાલન કરે ।।૧૭।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એ પ્રમાણે ભગવાનની આજ્ઞા લઈને શુક્રાચાર્યે બલિ રાજાના યજ્ઞમાં જે કંઈ અધૂરું હતું તે બ્રહ્મર્ષિઓની સહાયતાથી પૂર્ણ કર્યું ।।૧૮।।

એવી રીતે વામનજીએ બલિ રાજા પાસેથી પૃથ્વીની ભિક્ષા માગીને, સ્વર્ગનું રાજ્ય વગેરે જે શત્રુઓ લઈ ગયા હતા તે લઈ પોતાના મોટાભાઈ ઈન્દ્ર (મહેન્દ્ર) ને આપ્યું ।।૧૯।।

ત્યાર પછી પ્રજાપતિઓના પતિ બ્રહ્માજીએ દેવર્ષિ, પિતૃ, મનુ વગેરે રાજાઓ, દક્ષ, ભૃગુ, અંગિરા વગેરે ઋષિઓ અને સનત્કુમારો, શિવજી એ બધાની સાથે મળીને કશ્યપ અને અદિતિને પ્રસન્ન કરવામાટે તથા સર્વ પ્રાણીઓની આબાદીમાટે સમસ્ત લોક અને લોકપાલો ના સ્વામીરૂપે વામન ભગવાનનો અભિષેક કરી દીધો।।૨૦-૨૧।।

વેદના, સર્વ દેવના, ધર્મના, યશના અને લક્ષ્મીના પતિ પણ વામનજીને માન્યા; તથા મંગળ વ્રત, સ્વર્ગ અને મોક્ષ ના પણ ઉપેન્દ્ર ભગવાનને પતિ બનાવ્યાં. હે રાજન્! ત્યારે પ્રાણી માત્ર બહુ રાજી થયાં ।।૨૨-૨૩।।

ઈન્દ્રે વામનજીનો સત્કાર કર્યો અને બ્રહ્માજીની અનુમતિથી લોકપાલોની સાથે ઈન્દ્ર વિમાનને માર્ગે વામનજીને સૌથી આગળ બિરાજાવી સ્વર્ગમાં પધરાવી ગયા

।।૨૪।।

ઈન્દ્રને એક તો ત્રણ ભુવનનું રાજ્ય મળ્યું અને બીજું વામન ભગવાન્ (ઉપેન્દ્ર) ના ભુજથી રક્ષણ પણ મળ્યું તેથી એ ભયમુકત થયા અને પરમ શોભા અને લક્ષ્મી વડે આનન્દ કરવા લાગ્યા ।।૨૫।।

હે નૃપ! બ્રહ્મા, શિવજી, સનત્કુમારો, ભૃગુ વગેરે મુનિઓ, પિતૃઓ, બધા ભૂતો, સિદ્ધો, બીજા બધા જે વિમાનમાં આવેલા તે ભગવાન્ વામનના અત્યન્ત મહાન અને અદ્ભુત ચરિત્રનું ગાન કરતા-કરતા પોત પોતાના લોકમાં ગયા અને બધાએ અદિતિની ભારે પ્રશંસા કરી ।।૨૬-૨૭।।

હે કુળનન્દન! મેં તમને શ્રોતાઓના બધાં પાપને દૂર કરનાર ઉરુક્રમ ભગવાનની આ બધી લીલા કહી સંભળાવી ।।૨૮।।

આ પૃથ્વીના પરમાણુને ગણી શકાય તો ભગવાનના ચરિત્રનો પાર પામી શકાય. એ પુરુષના મહિમાના પારને પામેલો હોય તેવો મનુષ્ય હજુ થયો નથી એમ મન્ત્રને જોનાર વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓ કહે છે ।।૨૯।।

દેવોના આરાધ્યદેવ ભગવાન્ અદ્ભુતકર્મવાળાછે. તેમનું ચરિત્ર સાંભળનાર પુરુષ પરમ ગતિપામેછે ।।૩૦।।

ક્રિયમાણે કર્મણીદં દૈવે પિત્ર્યેથ માનુષે ।।
યત્ર યત્રાનુકીર્ત્યેત તત્તેષાં સુકૃતં વિદુઃ ।।૩૧।।

જ્યારે દેવ સમ્બન્ધી, પિતૃ સમ્બન્ધી કે મનુષ્ય સમ્બન્ધી કર્મ થતું હોય ત્યારે જો આ કથાનું કીર્તન કરવામાં આવે તો એ કાર્ય સફલતાપૂર્વક સિદ્ધ થાય છે એવો મોટા-મોટા મહાત્માઓનો અનુભવ છે ।।૩૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત અષ્ટમસ્કન્ધમાં(ત્રીજા સ્વોકત નિર્વાહ પ્રકરણનો નવમો) ‘‘બલિરાજા સુતળમાં ગયા’’ નામનો ત્રેવીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

(કુંડફાળા-મૃતકોદ્ધાર-આજીવિકા વગેરે) કોઈ પણ પ્રકારના (લૌકિક-પારલૌકિક સ્વાર્થ-પરાર્થ)હેતુ વિના ભક્તિભાવથી આદરપૂર્વક શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો. દક્ષિણા લઈને કથા કરનારના મનોભાવ ગટરના પાણી જેવા ગંધારા જાણી તેનો સંગ છોડવો.

ચોથું મત્સ્યાવતાર પ્રકરણ
અધ્યાય ૨૪
ભગવાને મત્સ્યનું રૂપ ધરી સત્યવ્રતની રક્ષા કરી

વિશેષ : ભગવાન્ મત્સ્યાવતારના પ્રસંગની કથા આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે. એમણે મહાસમુદ્રમાં સત્યવ્રતની રક્ષા કરી એ આ લીલામાં કહેવાનું છે. નાના-નાના રૂપમાં મોટું-મોટું રૂપ દેખાડતા ભગવાન્ મત્સ્ય વામનજીનું અનુકરણ કરે છે. રાજા જેમ-જેમ પૂછે છે તેમ-તેમ ભગવાન્ સ્વરૂપ વિસ્તારતા જાય છે.

ભગવન્ શ્રોતુમિચ્છામિ હરેરદ્ભુતકર્મણઃ ।।
અવતારકથામાદ્યાં માયામત્સ્યવિડમ્બનમ્ ।।૧।।

રાજાએ પૂછ્યું : હે ભગવન્! અદ્ભુત કર્મ કરનાર ભગવાને કપટવડે એકવાર મત્સ્યનું અનુકરણ કર્યું, ભગવાનના એ પહેલા અવતારની કથા સાંભળવાની મારી ઈચ્છા છે ।।૧।।

એક તો મત્સ્યની યોનિ તો લોકમાં નિન્દ્ય છે અને કેવળ બીજું તમોગુણી અને અસહ્ય પરતન્ત્રતાથી યુકત પણ છે એવું રૂપ સર્વશક્તિમાન્ સાક્ષાત્ ભગવાને કેમ ધારણ કર્યું? ।।૨।।

હે ભગવન્! મહાત્માઓના કીર્તનીય ભગવાનનું ચરિત્ર સર્વને સુખ કરનાર છે તે એ બધી લીલા જે પ્રમાણે કરી હોય તે યથાર્થ (અથથી ઈતિ) અમને કૃપા કરીને કહો ।।૩।।

સૂતજી બોલ્યા : હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! જ્યારે પરીક્ષિતે શ્રીશુકદેવજીને એમ પૂછ્યું ત્યારે ભગવાને મત્સ્યરૂપ ધરી જે કર્યું હતું તે ચરિત્ર કહેવાનો તેમણે આરમ્ભ કર્યો ।।૪।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! આમ તો ભગવાન્ બધાના એકમાત્ર પ્રભુ છે છતાં ગાય, બ્રાહ્મણ, દેવતા, ભકત, વેદ, ધર્મ અને અર્થની રક્ષા કરવામાટે શરીર ધારણ કર્યા કરે છે ।।૫।।

તે સર્વ શક્તિમાન પ્રભુ વાયુની માફક, નાના-મોટાં કે ઉંચા-નીચા થઈ જતા નથી કારણ કે તે તો વાસ્તવમાં સમસ્ત પ્રાકૃત ગુણોથી રહિત-નિર્ગુણ છે ।।૬।।

કાળે કરીને બ્રહ્માજીને ઊંઘવાની ઈચ્છા થઈ અને નિદ્રા આવી ત્યારે બળવાન હયગ્રીવ નામનો દાનવ બ્રહ્માના મુખમાંથી નીકળેલા વેદને ચોરી ગયો ।।૮।।

સર્વ શક્તિમાન ભગવાન્ શ્રીહરિ એ દાનવેન્દ્રની ચોરી જાણી ગયા. તેથી એમણે મત્સ્યાવતાર લીધો ।।૯।।

હે પરીક્ષિત! એ સમયે 'સત્યવ્રત'નામના ભારે ઉદારઅને ભગવત્પરાયણ રાજર્ષિ કેવળ જલ પીને તપસ્યા કરી રહ્યાહતા ।।૧૦।।

તે આ મહાકલ્પમાં સૂર્યનો પુત્ર હતો તેનું શ્રાદ્ધદેવ નામ હતું. ભગવાને એને મનુનો અધિકાર આપ્યો હતો ।।૧૧।।

એ સત્યવ્રત એક વખત કૃતમાલા નદીના જળમાં તર્પણ કરતા હતા ત્યારે એના બે હાથની અંજલિમાં એક માછલી આવી ગઈ ।।૧૨।।

હે ભારત! પોતાની અંજલિમાં આવેલી માછલીને દ્રવીડ દેશના રાજા સત્યવ્રતે નદીના જળમાં ફરી નાખી દીધી ।।૧૩।।

ત્યારે એ માછલી અત્યન્ત દયાળુ સત્યવ્રતને કહે :''તમે દયાળુ છો. અમે જ્ઞાતિને મારી ખાનાર છીએ. તમે મને મારી નાત સાથે મૂકો છો એ મને ખાઈ જશે તેથી આ નદીના જળમાં પડતાં મને મોટો ભય લાગે છે. આપ દીનવત્સલ છો''।।૧૪।।

એ મત્સ્યના રૂપમાં ભગવાન્ જ હતા. પોતાની ઉપર અનુગ્રહ કરવાને સ્વયં ભગવાને મત્સ્યરૂપ લીધું છે એની સત્યવ્રતને ખબર પડી નહિ તેથી એમણે એ માછલીનું રક્ષણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો ।।૧૫।।

એ માછલીનું અત્યન્ત દીનતાભર્યું વાકય સાંભળીને સત્યવ્રતને દયા આવી અને એને પોતાના લોટાના જળમાં લઈને એ આશ્રમે લઈ આવ્યા ।।૧૬।।

એ માછલી તો એક રાતમાં કમંડલું જેવડી થઈ ગઈ અને કયાંય જગ્યા ખાલી ન જોઈ ત્યારે રાજાને કહેવા લાગી :''એ તમારા કમંડલુંમાં હું બહુ દુઃખથી રહી, પણ હવે એમાં રહી શકીશ નહિ માટે મારે માટે કોઈ મોટું વિશાળ સ્થાન શોધી કાઢો જ્યાં હું સુખે રહી શકું'' ।।૧૭-૧૮।।

રાજાએ એને કમંડલુમાંથી બહાર કાઢી વધારે જળવાળી કોઠીમાં મૂકી તેતો એ બે ઘડીમાં ત્રણ હાથ લાંબી થઈ ગઈ ।।૧૯।।

અને એ બોલી : ''આ જગ્યા મારે માટે પૂરતી નથી. હે રાજન્! હું આમાં સુખથી રહી શકું નહિ તેથી તમારે શરણે આવેલી મને કોઈ વધારે મોટું સ્થાન રહેવાને આપો'' ।।૨૦।।

હે રાજન્! કોઠીમાં હતી તેમાંથી કાઢી એને સરોવરના જળમાં ફેંકી તે તો એ

મત્સ્ય આખા સરોવરને ફરી વળે એવો મોટો થઈ ગયો ।।૨૧।।

"આ જળ મારા સુખરૂપ નથી તેથી જળ સુકાઈ ન જાય તેવા કોઈ મોટા જળાશયમાં મારી રક્ષાનો વિચાર કરી મને એમાં છોડો" ।।૨૨।।

એમ કહેતાં એને જુદાં-જુદાં જળાશયોમાં નાખવામાં આવ્યો. જે જળાશયમાં એને નાખ્યો તે જળાશય જેવડો તે થઈ ગયો તેથી અન્તે એને સમુદ્રમાં ફેંકવો પડયો ।।૨૩।।

જ્યારે મત્સ્યને સમુદ્રમાં મૂકયો ત્યારે એ બોલ્યોઃ"હે રાજન્! મને અહીં અતિબળવાળા મગર વગેરે ખાઈ જશે માટે હે વીર! તમારે મને અહીં છોડવો ન જોઈએ" ।।૨૪।।

મત્સ્ય ભગવાનની સુન્દર વાણી સાંભળી રાજા મુગ્ધ થઈ જઈ બોલ્યાઃ"મત્સ્યરૂપવડે મને મોહિત કરનાર આપ કોણ છો? ।।૨૫।।

અમે આવડું જળચર પ્રાણી કદી દીઠું નથી કે સાંભળ્યું નથી. આપે એક જ દિવસમાં તો સો યોજન લાંબા તળાવને ઘેરી લીધું ।।૨૬।।

માટે આપ તો સાક્ષાત્ સર્વ શક્તિમાન, સર્વાન્તર્યામી, અવિનાશી શ્રીહરિ જ છો, પરન્તુ જીવો ઉપર અનુગ્રહ કરવાને જળચર રૂપ ધારણ કર્યું છે ।।૨૭।।

હે પુરુષોત્તમ! આપ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય ના સ્વામી છો. આપને હું નમસ્કાર કરું છું. હે પ્રભો! એમ શરણાગત ભકતોમાટે આપ જ આત્મા અને આશ્રય છો ।।૨૮।।

જો કે આપના બધા લીલા-અવતાર પ્રાણીઓના કલ્યાણમાટે જ હોય છે તો પણ હું એ જાણવા ઈચ્છું છું કે આપે આ રૂપ કયા ચોક્કસ હેતુમાટે ધારણ કર્યું છે ।।૨૯।।

હે કમલનયન પ્રભો! જેવી રીતે દેહ વગેરે અનાત્મ વસ્તુઓમાં મમતાનું અભિમાન કરનાર સંસારી પુરુષોનો આશ્રય વ્યર્થ હોય છે તેવી રીતે આપના ચરણોનો આશ્રય તો વ્યર્થ થઈ નથી શકતો કારણ કે આપ બધાના નિઃસ્વાર્થ પ્રેમી, પરમ પ્રિયતમ અને આત્મા છો આપે અત્યારે જે રૂપ ધારણ કરીને અમને દર્શન આપ્યાં છે તે અદ્ભુત છે ।।૩૦।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ પોતાના અનન્ય પ્રેમી ભકતો ઉપર ખૂબ પ્રેમ રાખે છે. જ્યારે જગત્પતિ મત્સ્ય ભગવાને પોતાના પ્રિય ભકત

રાજર્ષિ સત્યવ્રતની આ પ્રાર્થના સાંભળી ત્યારે તેનું પ્રિય અને હિત કરવાને માટે, સાથે કલ્પના અંતે થતા પ્રલય સમયના સમુદ્રના વિહાર કરવામાટે તેનેકહ્યુંઃ ।।૩૧।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : હે અરિન્દમ! આજથી ગણતાં સાતમે દિવસે પ્રલયના સમુદ્રમાં ભુર્, ભુવર્ અને સ્વર્ એ ત્રણ લોક જળમાં ડૂબી જશે ત્યારે મારી પ્રેરણાથી એક વિશાળ નાવ તારી પાસે આવી લાગશે. તું બધી ઔષધિઓ અને નાનાં-મોટા બીજને લઈ સપ્તર્ષિઓને સાથે સર્વ સત્ત્વજીવોને પણ સાથે લઈને એ નાવમાં ચઢી બેસજે અને ઋષિના તેજવડે તું એ નાવમાં એકલો ફરજે. જ્યારે નાવ વાયુને લીધે ડોલવા માંડે ત્યારે આ જ રૂપમાં ત્યાં હું આવી જઈશ અને તું એને મારા શિંગડાં સાથે વાસુકિ નાગનું દોરડું કરી એનાથી બાંધી દેજે ।।૩૨-૩૬।।

હું ઋષિઓની સાથે તારી નાવને મોટા સમુદ્રમાં લઈ જઈશ અને જ્યાં સુધી બ્રહ્માની રાત્રિ રહેશે અને એમની ઊંઘ નહિ જાય ત્યાં સુધી હે પ્રભો! હું સમુદ્રમાં સફર કરીશ ।।૩૭।।

મારા અનુગ્રહથી જે પરબ્રહ્મરૂપ મારું માહાત્મ્ય છે તેને તું જાણીશ. પણ એ સારી રીતે પ્રશ્ન કરવાથી અને હૃદયારૂઢ થવાથી જણાશે'' ।।૩૮।।

એ પ્રમાણે રાજાને આજ્ઞા કરીને પ્રભુ અન્તર્ધાન થઈ ગયા. હૃષીકેશ ભગવાને જે સમયની વાટ જોવાની આજ્ઞા કરી હતી તે સમયની રાજા વાટ જોતા રહ્યા ।।૩૯।।

દર્ભોનો અગ્રભાગ પૂર્વ તરફ રાખીને રાજર્ષિ સત્યવ્રત એના ઉપર પૂર્વોત્તર મુખથી બેસી ગયા અને મત્સ્યરૂપી ભગવાનના ચરણનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા ।।૪૦।।

એટલામાં સમુદ્રમાં મોટાં મોજાં આવવા લાગ્યાં તેથી સમુદ્ર વધ્યો અને પૃથ્વી જળમાં ઢંકાવા લાગી ।।૪૧।।

ભગવાનની આજ્ઞાનું સ્મરણ કર્યું અને રાજાએ નાવ આવતી જોઈ. નાવ જોઈને ઋષિઓ વગેરેને લઈ એમાં રાજા પણ ગોઠવાઈ ગયા ।।૪૨।।

મુનિઓએ પ્રસન્ન થઈને રાજાને કેશવનું ધ્યાન કરવાનું કહ્યું. એમણે કહ્યું કે ''આપણે બેઠા છીએ તેમને સંકટથી બચાવી સુખને આપનાર એ કેશવ છે. એનું ધ્યાન ધરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે'' ।।૪૩।।

જયારે રાજાએ ભગવાનનું ધ્યાન ધર્યું ત્યારે મત્સ્યના રૂપમાં ભગવાન્ મહાસમુદ્રમાં પ્રકટ થયા. એમને એક શિંગડું હતું. ભગવાન્ મત્સ્ય સુવર્ણમય અને દશ લાખ યોજન લાંબા દેખાયા ।।૪૪।।

ભગવાને પ્રથમ આજ્ઞા કરી હતી તે પ્રમાણે રાજાએ નાવને એ ભગવાનના શિંગડામાં વાસુકિરૂપી દોરડાથી બાંધી અને પછી મત્સ્ય ભગવાનની પોતે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૪૫।।

સત્યવ્રત બોલ્યા : લોકોનું જ્ઞાન અનાદિ અવિદ્યાવડે નાશ પામ્યું છે. તેઓ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતા આ સંસારમાં જન્મ-મરણરૂપ ક્લેશથી હેરાન-હેરાન થયા કરે છે, પરન્તુ જ્યારે દૈવથી તેઓ ભગવાનના અનુગ્રહ અને આશ્રય ને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એને મુક્તિ મળી શકે છે. તે મુક્તિદાતા આપ અમારા પરમ ગુરુ છો।।૪૬।।

અજ્ઞાની મનુષ્ય પોતાના કર્મથી બંધાયેલો હોય છે. સુખની ઈચ્છાથી એ દુઃખ ભોગવીને પણ કર્મ કરે છે, પરન્તુ એ ભગવાનની સેવારૂપી સુખની બુદ્ધિને દૂર કરે છે. હે ભગવન્! અમારા હૃદયમાં રહેલી દેહાભિમાનની ગ્રન્થિને અમારા ગુરુ થઈને કાપી નાખો ।।૪૭।।

સોનું અગ્નિના યોગથી પોતાનામાં રહેલા દોષને છોડી દે છે તેમ પુરુષ પણ ભગવત્સેવાથી મનના મેલરૂપ અજ્ઞાનને છોડીને સ્વસ્વરૂપમાં શોભે છે. છ વિકાર રહિત એવા એ અવિનાશી ઈશ્વર અમારા ગુરુના પણ ગુરુ હો ।।૪૮।।

બીજા દેવો, ગુરુઓ અને સર્વ લોકો મળીને પણ ભગવાનની કૃપાના દશ હજારમાં ભાગ જેટલો કૃપાનો એક અંશ પણ નિરપેક્ષ રીતે કરી શકતા નથી તે ભગવાનના શરણને હું પ્રાપ્ત થયો છું ।।૪૯।।

જેમ આંખ વિનાનો માણસ આંધળાને દોરે તે પ્રમાણે મૂર્ખ ગુરુ અને અજ્ઞાની ચેલાનો સમ્બન્ધ હોય છે. જેમ આંધળો નિયત સ્થાન પર પહોંચાડી શકતો નથી તેમ મૂર્ખ ગુરુ અજ્ઞાનીનું શ્રેય કરી શકતો નથી; તેથી સૂર્ય ચન્દ્ર જેમનાં નેત્ર છે તેવા સ્વયં પ્રકાશરૂપ આપને ગુરુ કરી આપનાં સ્વરૂપને જાણવાની ઈચ્છાથી આપને શરણે આવ્યા છીએ ।।૫૦।।

જો માણસ સદ્ગુરુને છોડી પ્રાકૃતની સેવા કરે તો એને મોક્ષ સિદ્ધ થતો નથી. માણસ બીજા માણસને પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છે. પોતે વિષયી હોય તો બીજાને પણ એ પોતાના જેવો કરી દે છે તેથી એ નરકમાં જાય છે, પરન્તુ આપ તો અવિનાશી ફળ આપનાર, સ્વરૂપના ભેદને મટાડનાર જ્ઞાનને આપો છો તેથી એના વડે માણસ ભગવાનના ધામમાં જઈ પહાંચે છે ।।૫૧।।

તમે સર્વ લોકના મિત્ર છો, પ્રીતિપાત્ર છો એના ઈશ્વર છો, આત્મા છો, ગુરુ

છો, જ્ઞાનરૂપ અને ઇચ્છિત સિદ્ધિરૂપ છો. આમ છતાં જેની બુદ્ધિ આંધળી છે તેવો લોક કામનામાં બંધાય છે અને સર્વના હૃદયમાં બિરાજતા આપને જોઈ શકતો નથી ।।૫૨।।

દેવમાં શ્રેષ્ઠ અને વરણીય એવા ઈશ્વરરૂપ આપ અમને ઉપદેશ કરશો એ હેતુથી હું આપને શરણે આવ્યો છું તે સત્ય અર્થથી પ્રકાશતાં વચનોવડે અમારા હૃદયમાં પ્રકાશ કરો'' ।।૫૩।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : જ્યારે રાજા સત્યવ્રતે આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી ત્યારે પ્રલયના સમુદ્રમાં વિહાર કરતા મત્સ્યરૂપી ભગવાન્ આદિ પુરુષે તેને આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો ।।૫૪।।

એમણે રાજર્ષિ સત્યવ્રતને દિવ્ય મત્સ્ય પુરાણ સમગ્ર કહી બતાવ્યું જેમાં સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગ વગેરેનું વર્ણન આવે છે એટલું જ નહિ, પણ જેમાં પોતાની રહસ્ય કથા પણ આવી જાય છે ।।૫૫।।

એવી રીતે ઋષિઓની સાથે નાવમાં બેઠેલા સત્યવ્રતને સન્દેહ રહિત સનાતન બ્રહ્મરૂપ આત્માના સ્વરૂપનો ઉપદેશ કર્યો ।।૫૬।।

જ્યારે પ્રલયનો અન્ત આવ્યો* ત્યારે આ જગતના આરમ્ભમાં બ્રહ્માજી જાગ્યા ત્યારે વેદોને જે હયગ્રીવ ચોરી ગયો હતો તે હયગ્રીવને મારીને એની પાસેથી વેદ લઈને મત્સ્ય ભગવાને બ્રહ્માજીને પાછા સોંપ્યા ।।૫૭।।

વિશેષ : આ મત્સ્યાવતાર સમયના પ્રલયને કોઈ ટીકાકાર માયિક પ્રલય છે એમ કહે છે, પણ ખરી રીતે એ નૈમિત્તિક પ્રલય છે. બ્રહ્માનો દિવસ પૂરો થાય અને રાત્રિ આવે ત્યારે રાત્રે બ્રહ્માજી નિદ્રા લે તેટલો સમય પ્રલય રહે તે નૈમિત્તિક પ્રલય કહેવાય. એને માટે પ્રમાણ જોઈએ તો **''કાલેનાગતનિદ્રસ્ય ધાતુઃ શિશયિષોર્બલી।''** ૮।૨૪।૮ **''યાવદ્બ્રાહ્મી નિશા વિભો''** ઇત્યાદિ વાકયોથી એ નૈમિત્તિક પ્રલય છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. ત્યાં વરસાદનું વર્ણન નથી એમ પણ ન કહેવાય **''વર્ષદ્ભિર્મહામેઘૈઃ''** **''સમુદ્રઃ પ્લાવયન્ મહીમ્''** એ વાકયો વરસાદની સાબિતી આપનારાં છે. કદાચ એવી શંકા અત્રે કોઈ કરે કે પ્રથમ સ્કન્ધમાં **''ચાક્ષુષોદધિસં પ્લવે''** એ વાક્ય છે તેથી એ છઠ્ઠો મન્વન્તર છે તેમાં પ્રલયનો સમ્ભવ નથી એ શંકાને પણ સ્થાન નથી કેમકે મનુઓનો કોઈ નિયત ક્રમ નથી તેથી ચાક્ષુષ પણ અન્તિમ આવે એ સમ્ભવ છે અને એમ હોય તો ચાક્ષુષમાં પણ પ્રલય સમ્ભવે. હવે કોઈ એ શંકા કરે કે પ્રલય થાય ત્યારે પૃથ્વી, ઔષધિ વગેરે પ્રલયથી બચે નહિ કેમકે ત્રણ લોકનો લય થાય એમ

કહેલ છે. એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ભગવાનની ઈચ્છા સર્વત્ર બળવાન છે તેથી ભગવાન્ જેને બચાવે તે પ્રલયથી પણ બચી શકે.

હવે દ્વાદશસ્કન્ધમાં માર્કણ્ડેય મુનિને માયિક પ્રલય ભગવાને બતાવ્યો હતો તેવો જ આ પ્રલયને માયિક માનો એમ કોઈ કહે એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ત્યાં તો મૂળ ભાગવત્‌માં જ માર્કણ્ડેયે આપની માયા જોવા ઉત્કંઠા કરી છે એને ભગવાને પણ એમની મરજી પ્રમાણે માયા બતાવી છે. અહીં એ પ્રમાણે માયિક પ્રલય માનવા જોઈએ તો ઉપર લખ્યાં બધાં પ્રમાણોનો થતો વિરોધ આવે. તેથી મત્સ્યાવતાર સમયે બ્રહ્માજીની રાત્રિએ થતો નિમિત્ત પ્રલય છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે. (બાલપ્રબોધિની)

મત્સ્ય ભગવાનનો કૃપાપાત્ર એ સત્યવ્રત રાજા જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનયુકત થઈને આ કલ્પમાં એની કૃપાવડે વૈવસ્વત મનુ થયા ।।૫૮।।

રાજર્ષિ સત્યવ્રત અને પોતાની યોગમાયાથી મત્સ્યરૂપ ધરનાર ભગવાનનો આ સંવાદ અને શ્રેષ્ઠ આખ્યાનને સાંભળવા માત્રથી માણસ બધાં પાપથી મુક્ત થઈ જાય છે ।।૫૯।।

આ ભગવદ્ અવતારનું જે માણસ હંમેશાં કીર્તન કરે છે તેના સર્વ સંકલ્પો સિદ્ધ થાય છે અને એ પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે ।।૬૦।।

પ્રલયપયસિ ધાતુઃ સુપ્તશકતેર્મુખેભ્યઃ શ્રુતિગણમુપનીતં પ્રત્યુપાદત્ત હત્વ ।।
દિતિજમકથયદ્ યો બ્રહ્મ સત્યવ્રતાનાં તમહમખિલહેતું જિહ્મમીનં નતોઽસ્મિ ।।૬૧।।

પ્રલયના જળમાં બ્રહ્માજીની સર્જન કરવાની બધી શક્તિઓ લુપ્ત થઈ ગઈ હતી એ વખતે એમના મુખમાંથી નીકળેલી શ્રુતિઓ 'હયગ્રીવ' નામનો દાનવ ચોરી ગયો હતો ત્યારે દાનવને મારી સર્વ શ્રુતિઓ બ્રહ્માજીને પાછી આપી અને વેદોના સારરૂપ મત્સ્ય પુરાણરૂપ બ્રહ્મનું દાન બ્રાહ્મણો તેમજ સત્યવ્રતને જેમણે કર્યું હતું તે સમસ્ત જગતના કારણરૂપ લીલાથી મત્સ્ય રૂપ ધરનાર ભગવાનને હું નમું છું ।।૬૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત અષ્ટમસ્કન્ધમાં (ચોથા મત્સ્યાવતારરૂપ નિર્ગુણ પ્રકરણનો પહેલો-એક જ) ''ભગવાને મત્સ્યનું રૂપ ધરી સત્યવ્રતની રક્ષા કરી'' નામનો ચોવીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અષ્ટમસ્કન્ધ સમ્પૂર્ણ

નવમસ્કન્ધ

ઈશાનુકથા

અધ્યાય ૨૪

ભગવાનનીકથા

દુઃખનિવારણ

- સગુણભક્તદ્વારા અ.૧-૯
- જ્ઞાનીભક્તદ્વારા અ.૧૦
- ભગવચ્ચરિત્રદ્વારા અ.૧૧-૧૩
  - કર્મ અધ્યાય૧૧
  - જ્ઞાન અધ્યાય૧૨
  - ભક્તિ અધ્યાય૧૩

ભગવાનને અનુ સરનારાની કથા

સુખપ્રાપ્તિ

- ભક્તથી અ.૧૪-૨૩
- ભગવાન્થી અ.૨૪

પ્રકરણવિભાગાનુસાર સ્કન્ધ ૯

ઈશાનુકથા

- સૂર્યવંશ અધ્યાય૧૨/૧૩
- ચન્દ્રવંશ અધ્યાય૧૨/૧૧

વિશેષ : આઠમા સ્કન્ધમાં ચોવીસ અધ્યાયથી સદ્ધર્મ કહેવામા આવ્યો. દુષ્ટ વાસના દૂર થાય ત્યારે સદ્ધર્મનો વિચાર આવે છે. સદ્ધર્મનું આચરણ કરવાથી શુભ વાસનાઓ એટલે કે કૃષ્ણ મારા સ્વામી છે એવી સ્ફૂર્તિ થાય છે. **"વૈષ્ણવત્વં હિ સહજમ્"** એ ન્યાય છે. જ્યારે ભક્તોનો સ્વભાવ જ એવો થાય ત્યારે એને ભક્તિ થાય છે. કૃપાના બે ભેદ છે:અધિક અને સામાન્ય. જો પ્રભુની કૃપા અધિક હોય તો એ જીવને ભક્તિનું દાન કરે, જો સામાન્ય હોય તો મોક્ષનું દાન કરે. આ નવમા સ્કન્ધમાં પણ ૨૪ અધ્યાય છે તેમાં ભક્તિનું પ્રતિપાદન છે. ઈશ એટલે ભગવાન્, ભગવાનની પાછળ (અનુ) પાછળ ચાલનાર ભક્ત; એવા ભક્તોની કથા તે **'ઈશાનુકથા'**. જો ભગવાન્માં તાપ રાખીને સેવા કરે તો એના લૌકિક ભાવમાં પણ કૃષ્ણ પ્રવેશ કરે અને લૌકિક ભાવને અલૌકિક બનાવી દે. અધ્યાય સંખ્યાનું તાત્પર્ય પણ એ શબ્દોમાંથી જ નીકળે છે. ભગવાન્ હરિ છે. પુરુષાર્થ બે જાતના છે : દુઃખનો અભાવ અને સુખની પ્રાપ્તિ. હરિ એટલે દુઃખને હરનાર અને સુખને આપનાર; તેમાં દુઃખ સત્ત્વાદિ ગુણજન્ય હોવાથી ગુણના અવાન્તર નવ ભેદ છે; અને એક પ્રકાર નિર્ગુણનો છે; એમ કુલ દશ ભેદ થયા. વળી એ દશ ભેદવાળા જીવોને જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ એમ ત્રણ ભાવથી જોડીએ તો તેર ભેદ થાય; તે એ તેર વેદનો દુઃખને મટાડવામાં વિનિયોગ થાય છે. હવે સુખની પ્રાપ્તિમાટે દશ ઇન્દ્રિયો તથા એક ભગવાન્ એમ અગિયારની અનુકૂળતાએ સુખપ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રભુના ચોવીશ ગુણો આ નવમસ્કન્ધમાં ચોવીશ અધ્યાયથી થાય છે. અથવા સૂર્ય બાર છે તેથી બાર અધ્યાયથી સૂર્યવંશ વર્ણવ્યો છે અને બાર અધ્યાયથી ચન્દ્રવંશનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આમ ચોવીશ અધ્યાય કહ્યા છે.

અહીં જે ભક્તિ કહી છે તે મરણ પછી મોક્ષ આપનારી છે. જીવતાં સુધી ભગવાનની સાથે રહી લીલાનો આસ્વાદ લેવાનો છે. જ્યારે સાક્ષાત્ રમાપતિ ભૂતળમાં પધાર્યા ત્યારે સ્વરૂપવડે જીવ યશોગાનથી મુક્તિ મેળવે છે. એમાં અહીં સૂર્યવંશથી મર્યાદા અને ચન્દ્રવંશ થી પુષ્ટિલીલા બતાવી છે. પ્રથમ સૂર્યવંશના રાજાઓનું વર્ણન નવ અધ્યાયથી છે. એ રાજાઓ ઉત્તમ, મધ્યમ અને પ્રથમ એવા ભેદથી ત્રણ પ્રકારના છે એનું ત્રણ-ત્રણ અધ્યાયથી વર્ણન આપ્યું છે. જેમ-જેમ ભક્ત દોષરહિત અને શુદ્ધ થાય તેમ-તેમ એનો પ્રતાપ અધિક. એમાં ઉત્તમ કક્ષાના રાજાઓમાં સર્વને મુક્તિ આપવાનું સામર્થ્ય હોય છે; મધ્યમ કક્ષાવાળા રાજાઓ લોક અને વેદ નાં સાધનો દ્વારા મુક્તિનો પ્રયત્ન કરનારા છે અને પ્રથમ કક્ષાવાળા જ્ઞાન અને વૈરાગ્યવાળા છે. સુદ્યુમ્ન, કવિ, શર્યાતિ વગેરે પ્રથમ કક્ષાના છે, નાભાગ, અમ્બરીષ શશાદ વગેરે મધ્યમ કક્ષાના છે અને હરિશ્ચન્દ્ર, સગર, ભગીરથ વગેરે ઉત્તમ કક્ષાના છે. પ્રથમ

અધ્યાયમાં સુદ્યુમ્નની કથા આવે છે તેમાં સ્ત્રીભાવ અને પુરુષભાવ બન્ને છે. બ્રાહ્મણોથી સ્ત્રીત્વ થયું, વિષ્ણુના અનુગ્રહથી પુંસ્ત્વ થયું અને શિવજીએ બન્ને ભાવો સાથે રાખ્યા. એવડે એને વૈરાગ્ય થયું. એ સ્ત્રીત્વ અને પુંસ્ત્વ થી વંશકર્તા થયો; બ્રહ્માજીના મનથી મરીચિ અને મરીચિના પુત્ર કશ્યપ થયા. એમની પત્ની દક્ષપુત્રી અદિતિથી વિવસ્વાન (સૂર્ય)નો જન્મ થયો. વિવસ્વાનની સંજ્ઞા નામની પત્નીથી શ્રાદ્ધદેવ મનુનો જન્મ થયો. શ્રાદ્ધદેવની પત્ની શ્રદ્ધાથી દશ પુત્રો થયા. એમનાં નામ હતાં : ઇક્ષ્વાકુ, નૃગ, શર્યાતિ, દિષ્ટ, કરૂષ, નરિષ્યન્ત, પૃષધ્ર, નાભાગ અને કવિ. પૃષધ્ર શાપ થવાથી હીન થયો. એ જ્ઞાનનો અવતાર હતો. કવિ વૈરાગ્યરૂપ છે, કરૂષ કીર્તિરૂપ છે, ધૃષ્ટ વીર્યરૂપ છે, નૃગ શ્રીરૂપ છે અને નરિષ્યન્ત ઐશ્વર્યરૂપ છે. મરુત્ત ધર્મરૂપ છે એ બધા રાજસ રાજાઓ છે. શર્યાતિ સાત્ત્વિક છે; એ યજ્ઞપ્રવર્તક અને કામપૂરક પણ છે, બ્રહ્માદિના અનુગ્રહવાળો તથા ભગવદ્ભાવવાળો છે. આ પ્રથમ કક્ષાના રાજાઓ છે. અહીં પહેલું અવાન્તર પ્રકરણ પૂર્ણ થાય છે. જો ભક્તિ પોતાનો પ્રભાવ ન બતાવે તો એ ફળરૂપ નહિ પણ ધર્મરૂપ ભક્તિ કહેવાય, જે વળી દેવપ્રસાદ, દેવકૃતત્વ અને દેવપોષણ એવા ત્રણ પ્રકારની છે. એમાં નાભાગ શિવને સન્તોષ આપનાર મન્ત્રદ્રષ્ટા છે. અમ્બરીષ ભગવાનના જેવો જ છે. અક્ષરથી ઉત્તમ કૃષ્ણ છે. એ અમ્બરીષ અક્ષરની વીર્યને હરાવનાર છે. બ્રાહ્મણનો શાપ પણ એને કાંઈ કરી શક્યો નહિ 'અનશન' એ વિષ્ણુને પ્રસન્ન કરનાર વ્રત છે. એમાં એકાદશી મુખ્ય છે. જળપાન કરવું એ જમવા બરાબર તેમજ ન જમવા જેવું પણ ગણાય. એણે બ્રાહ્મણને જમાડ્યા પહેલાં જળપાન કર્યું તેથી એ મધ્યમ કક્ષામાં મુકાયો. બ્રાહ્મણનો શાપ પણ એનો પરાભવ કરી શક્યો નહિ શિવજીનું આધિભૌતિકરૂપ આદિ ત્રણરૂપ છે. દુર્વાસા આધિભૌતિકરૂપ છે. ભગવાનનું સુદર્શન ચક્ર એ શિવજીનું આધ્યાત્મિકરૂપ છે. અને સાક્ષાત્ શંકર તે આધિદૈવિક રૂપ છે. તે તો ભગવાનને વશ છે. દુર્વાસાને બ્રહ્માએ શાપમુક્ત ન કર્યા એનું કારણ એટલું જ કે અમ્બરીષે બ્રાહ્મણોની આજ્ઞાથી જળપાન કર્યુ હતું એટલે બ્રહ્માની સમ્મતિ એમાં આવી ગઈ. શિવ ભગવાનના ભક્ત હોવાથી ભગવાનની ઈચ્છા વિરુદ્ધ ન કરે. ભગવાને એને ના કહી એનું કારણ એ છે કે ભગવાનને પ્રિય એવું એકાદશી વ્રત અમ્બરીષે કર્યું હતું. તેથી ભગવાન્ એની ઉપર પ્રસન્ન હતા. દુર્વાસાને બ્રાહ્મણપણાનો ગર્વ હતો. એક વખતે દુર્વાસાને એના સસરા ગાલવ મુનિ સાથે લડાઈ થઈ અને ગાલવે દુર્વાસાને શાપ આપ્યો કે એક વખત એવો પણ આવશે કે તમારા ગર્વનો નાશ થઈ જશે. એ એમનો ગર્વ છોડાવવો હતો તેથી પણ ભગવાને એમને અમ્બરીષ પાસે મોકલ્યા. બ્રહ્મભાવ કરતાં ભક્તિભાવ ઉત્તમ છે. એમ દેખાડવાનો હેતુ પણ આ આખ્યાનનો છે. એવી રીતે બીજું અવાન્તર પ્રકરણ પૂરું થયું.

ઉત્તમ પ્રકરણમાં પ્રથમ હરિશ્ચન્દ્ર છે. એની ભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે એમ કહેવામાટે એનો બાપ ત્રિશંકુ ચાંડાલ હતો એમ કહ્યું છે. કોઈ પૂર્વ દોષથી ચાંડાલપણું આવી પડ્યું હતું. એ હરિશ્ચન્દ્રને ત્રણ ઋણ ઉતારવાની ઇચ્છા થઈ. પુત્રપ્રાપ્તિથી પિતૃઋણથી મુક્ત થવું; એમ કરવાને એણે વરુણ સાથે શરત કરી પુત્ર મેળવ્યો. પણ ભગવાન્ ભક્તને જે આપે તે એણે ભગવાનને જ અર્પણ કરવું જોઈએ એવો ભક્તધર્મ છે. જ્યારે વરુણ દૈત્યોનો રાજા છે. છતાં ભક્ત પુત્રને એ મારી શક્યો નહિ એણે યજ્ઞપશુ તરીકે પુત્ર ખરીદી લીધો તેની પણ ભગવાને રક્ષા કરી. આમાં અભક્તનું હૃદય ક્રૂર હોય છે એ બતાવ્યું છે. સગર રાજા સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે તેના પુત્રોએ સાગર બનાવ્યો છે. તેઓને શ્રેષ્ઠ એટલામાટે ગણવામાં આવ્યા છે કે તેઓએ સાગર બનાવવા રૂપી એક કાયમી લોકોપયોગી કાર્ય કરી બતાવ્યું. એના અંશુમાન, દિલીપ વગેરે થયા તે એના વંશની શુદ્ધિ બતાવનાર થયા. ભગીરથ ગંગાને પૃથ્વી ઉપર લાવ્યા. ગંગાના સ્વરૂપનું વર્ણન પ્રથમ સ્કન્ધમાં કહ્યું છે. ખટ્વાંગ સુધી રાજાઓની કથા કહેવામાં આવી છે. અહીં અવાન્તર ત્રીજું પ્રકરણ પૂરું થયું. ઈશકથા એટલે ભગવાનની કથા. એમાં શ્રીરામચન્દ્રનું પ્રાકટ્ય ત્રણ અધ્યાયથી કહે છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં વંશ વર્ણન છે તે પણ ભગવાન્ અને ભક્ત માં ભેદ નથી એમ બતાવવામાટે ઈશકથા નિર્વાહક (નિર્વાહ કરનાર) છે અને ઈશાનુકથા નિર્વાહ્ય છે ઈશાનુકથાનો નિર્વાહ ઈશકથા કરે છે. અવાન્તર ચાર પ્રકરણની સૂચના પણ કરવામાં આવી છે.

બીજું મહાપ્રકરણ અહીંથી શરૂ થાય છે. તેમાં ચન્દ્રવંશ અગિયાર અધ્યાયથી કહેવામાં આવે છે. અત્રિના નેત્રથી ચન્દ્રની ઉત્પત્તિ કરી, આમ તો ચન્દ્રમાં પુષ્ટિમાર્ગીય છે. પણ વિષમતા એનામાં એ આવી ગઈ હતી કે પોતાની બધી પત્નીઓ ઉપર સરખો પ્રેમ રાખવાને બદલે રોહિણી પ્રત્યે તેને પક્ષપાત હતો અને અમાવાસ્યા તથા પૂર્ણિમા નામની પત્નીઓ ઉપર પ્રેમ ન હતો તે વિષમતાને લીધે ચન્દ્રમામાં કલંક છે. પણ આ તો તેનો આગન્તુક (કાયમી નહિ) દોષ છે; વાસ્તવિક સ્વરૂપ તો યજ્ઞરૂપ અને જ્ઞાનરૂપ છે અને તેથી જ તેના કુલમાં બુધ વગેરે મહાનુભાવો થયા છે. અહીં પણ ભક્તના નવ ભેદ કહ્યા છે. એના નવ અધ્યાય અને બે અધ્યાયથી પરશુરામનું ચરિત્ર કહેવામાં આવ્યું છે. એમ અગિયાર અધ્યાયમાં ઈશકથા અને ઈશાનુકથાનું વર્ણન છે. આમાં ચાર અવાન્તર પ્રકરણ છે તે પણ પૂર્વવત્ સમજી લેવાં. બૃહસ્પતિની સ્ત્રી તારા લક્ષ્મીનો અંશ છે, ચન્દ્ર નારાયણનો અંશ છે. એનાથી અત્યન્ત તેજસ્વી બુધ ઉત્પન્ન થયા તેથી જ બૃહસ્પતિએ એ બાળકની ઇચ્છા કરી, નહિ તો બીજાથી સ્વસ્ત્રીમાં થયેલા ગર્ભની ઇચ્છા બૃહસ્પતિ જેવા જ્ઞાની ન કરે તેમજ બધા દેવોએ એ ચન્દ્રનો પુત્ર છે એમ સમ્મતિ આપી તેને સોંપાવ્યો તે બ્રહ્માદિ એને ન સોંપાવે. બુધથી ઈલામાં પુરૂરવા

નામનો પુત્ર થયો. નારાયણના શ્રીઅંગમાંથી ભક્તિરૂપ ઉર્વશી સ્ત્રી શક્તિ પ્રકટ થઈ તેને મિત્રાવરુણનો શાપ થયો તેથી એ મનુષ્યલોકમાં આવી અને તેણે પુરૂરવા સાથે શરતી સહવાસ સ્વીકાર્યો. એને છ સન્તાન થયા તે ઐશ્વર્ય આદિ છ ગુણયુક્ત થયાં. પુરૂરવાની આસક્તિ ઉર્વશીમાં હોવાથી એ એના લોકમાં જશે. એકાદશમાં એની મુક્તિ પણ કહી છે. વૈરાગ્ય થયા પછી વેદનો વિસ્તાર પણ એ જ કરશે. એ ચન્દ્રવંશમાં પ્રથમ થયા. ગાધિ રાજા સુધી એનો વંશ છે. પુષ્ટિમાં યદુનો વંશ થયો. એણે બ્રાહ્મણો જે દૈત્યોમાં જન્મ્યા હતા તેને માર્યા. બ્રાહ્મણોમાં મન્ત્ર છે, ગાયમાં હવિષ છે, પરશુરામ યજ્ઞરૂપ ભગવદ્ અવતાર છે. જ્યારે સહસ્રાર્જુન બળાત્કારે જ જમદગ્નિની ગાયને લઈ ગયો ત્યારે પરશુરામે એને *માર્યો પરશુરામ મૂળ તો ક્ષત્રિય પણ એની માની પ્રાર્થનાથી ચરુ બદલવાના કારણે એ બ્રાહ્મણ થયા. જ્યારે સહસ્રાર્જુનના પુત્રો જમદગ્નિનું માથું કાપી ગયા. ત્યારે પરશુરામે એકવીસવાર પૃથ્વી નિઃક્ષત્રિય કરી. પરશુરામની મા ભક્તિરૂપા છે. એ જળ ભરવા ગઈ ત્યાં પદ્મમાલી ચિત્રરથ ગન્ધર્વને જોતા વાર લાગી તેથી જમદગ્નિએ પરશુરામને તેની માતાને મારી નાખવા હુકમ કર્યો. મુનિના તપોબળને જાણનાર પરશુરામે પોતાની માને મારી નાખી. મુનિ પ્રસન્ન થતાં એને જીવતી કરી. એ વાત મૂળમાં છે. એમાં રેણુકા દોષયુક્ત નથી. કારણ કે તે આધિદૈવિક ભક્તિરૂપ છે અને ચિત્રરથ ગન્ધર્વ ભગવાનની વિભૂતિ છે. **"ગન્ધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ"** (ગીતા ૧૦।૨૬). "સોમઃ પ્રથમો વિવિદે ગન્ધર્વો વિવિદ ઉત્તરઃ" એ મન્ત્રમાં સોમ, ગન્ધર્વ વગેરે કન્યાને પ્રથમ ભોગવે છે ત્યાર બાદ એને લૌકિક પતિનો સમ્પર્ક થાય છે. જો રેણુકા દોષયુક્ત હોય તો એમાં ભગવદવતાર પરશુરામનું પ્રાકટ્ય ન સમ્ભવે. ક્ષત્રિયભાવમાં ક્રોધ મુખ્ય છે. પરશુરામમાં તે પ્રધાનપણે હતો તેથી એ ક્ષત્રિયમાં ગણાય છે. એ ક્ષત્રિયપણું ભાઈ, મા વગેરેને મારવાથી એણે પ્રકટ દેખાડી આપ્યું છે. રાવણને કેદમાં નાખનાર સહસ્રાર્જુનને સ્વયં એકાકી મારે તે એમનો વીર્યોત્કર્ષ લોકોત્તર છે એમ ગણાય. આ જ કથાનું તાત્પર્ય છે. એ પછી મથુરામાં શૂરસેન ભક્ત થયા તેની કથા છે. ભક્ત બે પ્રકારના થાય છેઃ કેટલાક વૈદિક અને કેટલાક ભોગતત્પર. પુરૂરવા, અલર્ક વગેરે વૈદિકો છે. નહુષ, યયાતિ, પુરુ વગેરે ભોગતત્પર છે. એ રાજાઓ મધ્યમ કક્ષાના છે. ભક્ત રન્તિદેવ, યદુ વગેરે ઉત્તમ કક્ષામાં છે. એમનાં પરાક્રમ કહ્યા પછી સાક્ષાત્ ભગવાનના પ્રાકટ્યની વાત આવે છે. અહીં નવ સ્કન્ધ પૂરા થયા છે. અવાન્તર ચાર પ્રકરણ સાથે બીજું મહાપ્રકરણ અહીં પૂરું થાય છે.

(*શ્રીપરશુરામજીના દાદા ઋચીક ઋષિ અને દાદી સત્યવતી. સત્યવતી ગાધિ રાજાની પુત્રી ક્ષત્રિય કન્યા હતી. એકવાર ઋચીક ઋષિ પાસે એની પત્ની અને સાસુ બન્નેએ પુત્ર

પ્રાપ્તિમાટે પ્રાર્થના કરી. ઋચીક ઋષિએ બન્નેમાટે અલગ-અલગ મન્ત્રોથી ચરુ પકાવ્યા અને સ્નાન કરવા ચાલ્યા ગયા. સત્યવતીની માતાએ વિચાર્યુ કે ઋષિએ પોતાની પત્નીમાટે શ્રેષ્ઠ ચરુ પકાવ્યો હશે માટે તે ચરુ સત્યવતી પાસે માગી લીધો. સત્યવતીએ પોતાનો ચરુ તો માતાને આપી દીધો અને માતાનો ચરુ પોતે ખાધો. ઋચીક ઋષિને ખબર પડતાં સત્યવતીને કહ્યું:''ગજબ થઈ ગયો. હવે તારો પુત્ર તો લોકોને દંડ દેનારો ક્રૂર પ્રકૃતિનો થશે અને તારો ભાઈ થશે બ્રહ્મવેત્તા''. સત્યવતીએ અનુનય-વિનય કર્યો ત્યારે ઋષિએ પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે ''ઠીક છે, પુત્રને બદલે પૌત્ર એવો ઘોર પ્રકૃતિનો થશે''. એ પૌત્ર તે ભગવાન્ પરશુરામ જમદગ્નિના પુત્ર).

પ્રથમ સૂર્યવંશ પ્રકરણ

અધ્યાય ૧

ઈલા અને બુધ થી પુરૂરવાની ઉત્પત્તિ

મન્વન્તરાણિ સર્વાણિ ત્વયોક્તાનિ શ્રુતાનિ મે ।।
વીર્યાણ્યનન્તવીર્યસ્ય હરેસ્તત્ર કૃતાનિ ચ ।।૧।।

રાજાએ પૂછ્યું : આપે બધા મન્વન્તર કહ્યા તેમાં અનન્ત પરાક્રમવાળા હરિએ જ પરાક્રમો કર્યા તે મેં સાંભળ્યાં ।।૧।।

દ્રવિડદેશમાં સત્યવ્રત નામનો રાજર્ષિ હતો તેણે ગયા કલ્પમાં ભગવાનની સેવા કરીને જ્ઞાન મેળવ્યું હતું ।।૨।।

પછી એ જ આ કલ્પમાં વૈવસ્વત મનુ થયા એ પણમેં આપની પાસે સાંભળ્યું. એના પુત્રો ઈક્ષ્વાકુ વગેરે રાજાઓ થયા ।।૩।।

હે બ્રહ્મન્! હવે કૃપા કરી એમના વંશ અને વંશમાં થનારા રાજાઓના ચરિત્રનું વર્ણન કરો. હે મહાભાગ! અમારા હૃદયમાં કથા સાંભળવાની ઉત્સુકતા કાયમ રહ્યા જ કરે છે ।।૪।।

વૈવસ્વત મનુના વંશમાં જે થઈ ગયા, જે થશે અને હાલમાં જે છે તે બધા જ પવિત્ર કીર્તિવાળા પુરુષોનાં પરાક્રમનું આપ વર્ણન કરો ।।૫।।

સૂતજી બોલ્યા : હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! જ્યારે રાજા પરીક્ષિતે એવી રીતે બ્રહ્મવાદીઓની સભામાં પૂછ્યું ત્યારે ધર્મના પરમ મર્મજ્ઞ શુકદેવજીએ કહ્યું ।।૬।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યુંઃ હે પરીક્ષિત! હું તમને સંક્ષેપમાં મનુનો વંશ કહું છું એ સાંભળો. વિસ્તારથી તો સેંકડો વર્ષે પણ એ ન કહી શકાય ।।૭।।

નાનાં-મોટાં પ્રાણીઓના આત્મા એ જ પરમ પુરુષ છે. કલ્પના અન્તમાં એ એકલા હતા. આ વિશ્વમાં બીજું કાંઈ ન હતું ।।૮।।

એની નાભિમાંથી સુવર્ણમય કમળકોશ પ્રકટ થયો. તેમાં ચાર મુખવાળા બ્રહ્માજી થયા ।।૯।।

બ્રહ્માજીના મનથી મરીચિ થયા અને એના કશ્યપ થયા. એ કશ્યપને દક્ષની પુત્રી અદિતિમાં વિવસ્વાન (સૂર્ય) નામના પુત્ર થયા ।।૧૦।।

હે ભરતવંશોદ્ભવ! સંજ્ઞા નામની સૂર્યની સ્ત્રીમાં શ્રાદ્ધદેવ નામના મનુ થયા. તે ઉદાર મનવાળાં શ્રાદ્ધદેવને શ્રદ્ધાનામની સ્ત્રી હતી. તેનાથી ઈક્ષ્વાકુ, નૃગ, શર્યાતિ, દિષ્ટ, ધૃષ્ટ, કરૂષ, નરિષ્યન્ત, નભગ, પૃષધ્ર અને કવિ એ નામના દશ પુત્રો થયા ।।૧૧-૧૨।।

વૈવસ્વત મનુને પ્રથમ પ્રજા ન હતી તેથી વસિષ્ઠે એને પ્રજા થાય એવા ઉદ્દેશથી મિત્રાવરુણનો યજ્ઞ કરાવ્યો ।।૧૩।।

યજ્ઞના આરમ્ભમાં માત્ર દૂધ પીને રહેનારી વૈવસ્વત મનુની ધર્મપત્ની શ્રદ્ધાએ પોતાના હોતા પાસે જઈને પ્રણામ પૂર્વક યાચના કરી કે મને કન્યા જ થાય ।।૧૪।।

ત્યારે અધ્વર્યુની પ્રેરણાથી હોતા બનેલા બ્રાહ્મણે શ્રદ્ધાની વિનન્તિ યાદ કરી એકાગ્ર ચિત્તથી વષટ્કારનો ઉચ્ચાર કરી યજ્ઞકુંડમાં આહુતિ આપી ।।૧૫।।

જ્યારે પોતાના વિપરીત કર્મથી યજ્ઞના ફલસ્વરૂપ પુત્રને બદલે ઈલા નામની કન્યા થઈ ત્યારે એને જોઈને શ્રાદ્ધદેવ મનુ અતિ પ્રસન્ન ન થયા અને ગુરુ વસિષ્ઠને તેણે કહ્યુંઃ ।।૧૬।।

હે ભગવન્! આપ તો બ્રહ્મવાદી છો, આપે કરાવેલા કર્મનું આવું વિપરીત ફલ કેમ આવ્યું? વૈદિક કર્મનું આવું વિપરીત ફલ તો ક્યારેય ન થવું જોઈએ ।।૧૭।।

(જો આવું જ થાય તો લોકોને વૈદિક કર્મમાંથી વિશ્વાસ જતો રહે. જો એમ થાય તો એઓ વૈદિક કર્મ ન કરે અને સન્માર્ગનો નાશ થઈ જાય; માટે એમ ન થવું જોઈએ). તમે બધા મન્ત્રને જાણનાર તો છો જ તેપથી પાપને બાળી નાખીને શુદ્ધ થયા છો તો દેવોમાં અસત્યની પ્રાપ્તિની જેમ તમારા સંકલ્પથી ઊલટું ફળ કેમ થયું? ।।૧૮।।

શ્રાદ્ધદેવનું આવું વચન સાંભળીને આમાં હોતાનો સંકલ્પ કન્યાનો હતો તેથી તે

કન્યા થઈ છે એ વાત અમારા વૃદ્ધ પ્રપિતાહ વસિષ્ઠ જાણી ગયા. તેથી તેમણે વૈવસ્વત મનુને કહ્યું: ।।૧૯।।

"તમારો પુત્રનો સંકલ્પ હતો અને કન્યા થઈ એ ઊલટું ફળ હોતાના વિપરીત સંકલ્પથી થયું છે પણ મારા તપના બળથી તમને હું શ્રેષ્ઠ પુત્ર આપીશ" ।।૨૦।।

હે રાજન્! એમ કહીને ઈલા સ્ત્રીમાંથી પુરુષ થઈ જાય એટલામાટે પરમ યશસ્વી ભગવાન્ વસિષ્ઠે આદિપુરુષ ભગવાનની સ્તુતિ કરી ।।૨૧।।

પ્રભુ વસિષ્ઠ ઉપર પ્રસન્ન થયા અને એને ઈચ્છિત વરદાન આપ્યું. જેના પ્રભાવથી ઈલા જે સ્ત્રી હતી તેજ સુદ્યુમ્ન નામનો શ્રેષ્ઠ પુત્ર બની ગયો ।।૨૨।।

હે મહારાજ! એક દિવસ એ સુદ્યુમ્ન વનમાં શિકાર કરવામાટે કેટલાક મિત્રોની સાથે સુન્દર ધનુષ અને અતિ અદ્‌ભુત બાણ હાથમાં લઈ સિન્ધુદેશમાં જન્મેલા ઘોડા ઉપર ચઢી કવચ પહેરી ઉત્તર દિશામાં મૃગોનો પીછો કરતાં-કરતાં બહુ દૂર નીકળી ગયો ।।૨૩-૨૪।।

અન્તમાં સુદ્યુમ્ન મેરુ પર્વતની તળેટીમાં આવેલ એક વનમાં જઈ પહોંચ્યા. તે વનમાં ભગવાન્ શંકર-પાર્વતીની સાથે વિહાર કર્યા કરે છે ।।૨૫।।

હે નૃપ! એ સુદ્યુમ્ન શત્રુનો સંહાર કરે એવો પરાક્રમી હતો છતાં એણે એ વનમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત તેણે જોયું કે હું સ્ત્રી બની ગયો છું અને ઘોડો ઘોડી થઈ ગયો છે ।।૨૬।।

સાથે એની પાછળ ચાલનાર એના બધા સેવકોને પણ જણાયું કે પોતાની જાત પુરુષની બદલાઈ જઈ સ્ત્રીની થઈ ગઈ છે તેથી એક બીજાને જોતાં બધા સ્ત્રી બની ગયા છે એ જાણી એમને દુઃખ થયું ।।૨૭।।

રાજાએ પૂછ્યું : અહીં પ્રવેશમાત્રથી પુરુષ સ્ત્રી થઈ જાય એમ થવાનું કારણ કહો અને એમ કરનાર કોણ હતું એનો હે ભગવાન્! મને ઉત્તર આપો એ જાણવાની મને બહુ ઉત્સુકતા છે ।।૨૮।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યાઃ એક દિવસે વ્રતવાળા ઋષિ લોકો શિવજીના દર્શને દિશાઓ દીપાવતા ત્યાં આગળ આવેલા તેઓને જોઈ પાર્વતી દેવીએ વસ્ત્ર નહિ પહેરેલાં હોય તેથી એ શરમાઈ ગયાં અને મહાદેવજીના ખોળામાંથી ઊઠીને પોતાનાં વસ્ત્ર ધારણ કરવા લાગ્યાં ।।૨૯-૩૦।।

દર્શન કરવા આવેલા મુનિઓએ શિવ પાર્વતીનું રમણ જોઈ વિચાર કર્યો કે આ

દર્શનનો સમય નથી માટે આપણે આ વખતે આવ્યા એ ઉચિત ન થયું. એવો વિચાર કરી એઓ ત્યાંથી પાછા ફર્યા અને સીધા બદરિકાશ્રમ તરફ ગયા, જ્યાં નર-નારાયણનો આશ્રમ છે ।।૩૧।।

પાર્વતીની ઈચ્છાને જાણી એને વિશેષ લાજ ન આવે એમાટે શિવજીએ તે સમયથી આ આશ્રમમાં જે પ્રવેશ કરે તે સ્ત્રી થાય, પછી તે મનુષ્ય, પશુ કે પક્ષી ગમે તે હો તે પુલ્લિંગવાળો હોય છતાં સ્ત્રીલિંગ થાય એવો પ્રબંધ કરીદીધો ।।૩૨।।

ત્યારથી પુરુષ માત્ર એ વન છોડીને મુસાફરી કરે છે. હવે સુદ્યુમ્ન અને એના મિત્રો જે સ્ત્રીઓ થઈ ગયા તે અનુચરી સ્ત્રીઓ પોતાની સાથે એક વનમાંથી બીજા વનમાં ફરવા લાગી ।।૩૩।।

સ્ત્રીત્વની લજ્જાથી એ ઘર તરફ ગઈ નહિ. એક વખતે આશ્રમની નજીક ઉત્તમ પ્રમદાને એની સ્ત્રી પરિકર સાથે ફરતી જોઈને શક્તિશાળી બુધને થયું કે મને એ મળે ।।૩૪।।

સુન્દર ભ્રુકુટીવાળી ઈલા પણ બુધને જોઈને કામુકી થઈ ગઈ. આ તો ચન્દ્રનો પુત્ર છે, પતિ આવો સુન્દર જોઈએ એવું એને પણ મનમાં થયું તેથી એ બન્નેએ ગાન્ધર્વ વિવાહ કર્યો અને એને બુધથી પુરૂરવા નામનો પુત્ર થયો ।।૩૫।।

એવી રીતે મનુનો સુદ્યુમ્ન નામનો પુત્ર સ્ત્રી થયો તેણે પોતાના કુળગુરુ વસિષ્ઠને સંભાર્યા. એમ સાંભળવામાં છે ।।૩૬।।

ત્યાં આવી વસિષ્ઠે યજમાનની આવી દશા જોઈ ફરી સ્ત્રીરૂપમાં જોતાં એને દયા આવી તેથી એ બાબતનું દુઃખ થયું અને કૃપા કરીને એને પાછું પુંસ્ત્વ પ્રાપ્ત થાય એમાટે વસિષ્ઠ શિવજીની આરાધના કરવા લાગ્યા ।।૩૭।।

શિવજી વસિષ્ઠ ઉપર પ્રસન્ન થયા. એનું પ્રિય કરવાને માટે પ્રથમ પોતે જ બોલ્યા છે તે પણ સાચું રહે અને વસિષ્ટના યજમાનનું પણ શ્રેય થાય એમ વિચાર કરીને શિવજીએ આ પ્રમાણે કહ્યુંઃ ।।૩૮।।

‘‘તમે પુત્ર તરીકે સ્વીકારેલો સુદ્યુમ્ન એક માસ સ્ત્રી અને એક માસ પુરુષ રહેશે. એવી વ્યવસ્થાથી સુદ્યુમ્ન આ પૃથ્વીને ભોગવી શકશે તેમજ રક્ષા કરી શકશે ।।૩૯।।

આચાર્ય વસિષ્ઠના અનુગ્રહથી વ્યવસ્થાપૂર્વક મનમાન્યું પુરુષત્વ મેળવીને સુદ્યુમ્ન રાજ્ય કરવા લાગ્યો પણ એને પ્રજાએ વખાણ્યો નહિ કેમકે એ એક માસ તો પુરુષ હોય ત્યારે રક્ષા કરે પણ બીજે માસે સ્ત્રી થાય ત્યારે સ્ત્રીધર્મો પ્રકટ દેખાય તેથી

લોકોએ એને પસંદ ન કર્યો ।।૪૦।।

એને ઉત્કલ, ગય અને વિમલ નામના ત્રણ પુત્ર થયા તે ધર્મમાં પ્રીતિવાળા હતા અને દક્ષિણ દેશના રાજાઓ થયા ।।૪૧।।

તતઃ પરિણતે કાલે પ્રતિષ્ઠાનપતિઃ પ્રભુઃ ।।
પુરૂરવસ ઉત્સૃજ્ય ગાં પુત્રાય ગતો વનમ્ ।।૪૨।।

ઘણા સમય પછી પ્રતિષ્ઠાન (પેઠણ) નગરીના અધિપતિ સુદ્યુમ્ન વૃદ્ધ થયા ત્યારે એમણે પૃથ્વીનું રાજ્ય પોતાના પુત્ર પુરૂરવાને (સુદ્યુમ્નનો દેહ સ્ત્રીનો હતો ત્યારે બુધથી થયેલ પુત્ર તે પુરૂરવા.) આપ્યું અને પોતે તપશ્ચર્યા કરવા વનમાં ગયા ।।૪૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત *નવમસ્કન્ધમાં (ઉપક્રમમાં ચન્દ્રવંશના આરમ્ભરૂપ) ''ઈલા અને બુધ થી પુરૂરવાની ઉત્પતિ'' નામનો પહેલો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ.

વિશેષઃ સૂર્યવંશ ૧૩ અધ્યાયમાં અને ચન્દ્રવંશ ૧૧ અધ્યાયમાં એમ ચોવીસ અધ્યાય કહ્યો છે, નિબન્ધમાં બાર-બાર અધ્યાયનાં બે પ્રકરણ ગણવામાં આવ્યાં છે. તેમાં પ્રથમ અધ્યાય ચન્દ્રવંશમાં ગણ્યો છે કેમકે એમાં બુધથી પુરૂરવા થયા અને એ ચન્દ્રવંશના છે. અત્રિ-ચન્દ્ર-બુધ અને પુરૂરવા એ ક્રમથી ચન્દ્રવંશીઓ થયા છે. તેથી અહીં આ અધ્યાયમાં સૂર્યવંશ નામનું પ્રથમ પ્રકરણ સમાપ્તિમાં લખ્યું નથી.

જો કોઈ પૈસા કમાવામાટે સેવા-કથા કરે તો તેની કેવી ગતિ થાય?
(પ્રભુસેવા-મનોરથ માટે ભેટ-સામગ્રી સ્વીકારે) તેનો સર્વનાશ થાય. શાસ્ત્રનિષિદ્ધ આચરણ કરવાને કારણે આવા અધમ માણસનો કેવલ આ લોકજ નહીં પરન્તુ પરલોક પણ નાશ પામે છે. **(શ્રીગુસાંઈજી)**

અધ્યાય ૨

સૂર્યવંશના રાજાઓનું વર્ણન

વિશેષ : આ બીજા અધ્યાયમાં પૃષધ્ર અને કવિનું ચરિત્ર ભગવદ્ભક્તને પણ વખાણવા લાયક કહેવાશે. અને પછી કરૂષ વગેરેના વંશને પણ આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે.

એવં ગતેऽથ સુદ્યુમ્ને મનુર્વૈવસ્વતઃ સુતે ।।
પુત્રકામસ્તપસ્તેપે યમુનાયાં શતં સમાઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : જ્યારે સુદ્યુમ્ન વનમાં ગયા ત્યારે વૈવસ્વત મનુએ

પુત્રની કામનાથી યમુનાજીના કાંઠા ઉપર સો વર્ષ સુધી તપ કર્યુ ।।૧।।

પ્રજાને માટે મનુએ હરિ ભગવાનનું યજન કર્યું તેનાથી એને ઇક્ષ્વાકુ વગેરે પોતાના જેવા જ દશ પુત્રો થયા ।।૨।।

ગુરુ-વસિષ્ઠજીએ મનુના પુત્ર પૃષધ્રને ગાયની સેવામાં રાખ્યો. તે હાથમાં તલવાર લઈ જાગતો રાત્રિએ વાઘ આદિથી ગાયની રક્ષા કરતો ।।૩।।

એક દિવસે રાત્રિમાં વરસાદ થયો ત્યારે એક વાઘ ગામના ખીરકમાં આવી ગયો. તેથી ગાયો ભય પામી વ્રજમાં દોડવા લાગી ।।૪।।

એમાંથી એક ગાયને વાઘે પકડી. ગાય ઊંચેથી શબ્દ કરવા લાગી. એ ગાયનું બરાડવું સાંભળી પૃષધ્ર વાઘ પાછળ દોડ્યો ।।૫।।

અંધારી રાતમાં વાઘ જાણીને એણે અંધારામાં ગાયને તલવાર મારી તેથી ગાયનું માથું નીચે પડી ગયું ।।૬।।

વાઘનો પણ કાન કપાઈ ગયો. એને પણ ડર લાગ્યો તેથી એ લોહી ટપકતો વનમાં ચાલ્યો ગયો. શત્રુને મારનાર પૃષધ્ર તો એમ જ સમજતો હતો કે મેં વાઘ માર્યો છે પણ અજવાળું થતાં જોયું તો મરેલી ગાય જોવામાં આવી તેથી એ મનમાં દુઃખી થયો ।।૭-૮।।

જો કે પૃષધ્રે જાણીને અપરાધ કર્યો ન હતો છતાં કુલપુરોહિત વશિષ્ઠજીએ તેને શાપ આપ્યો : "તું આ કર્મથી ક્ષત્રિય નહિ રહે, જા, શૂદ્ર થઈજા" ।।૯।।

એ શાપનો પૃષધ્રે સ્વીકાર કર્યો અને ત્યારથી એણે મુનિઓને પ્રિય એવું ભગવદ્ભજનરૂપી વ્રત બ્રહ્મચર્ય પૂર્વક રાખ્યું ।।૧૦।।

સર્વ પ્રાણીમાં સમદષ્ટિ રાખવાથી તથા પર અને પરમ શુદ્ધ એવા વાસુદેવ ભગવાનની ભક્તિ કરવાથી એ એમાં એકચિત્ત થઈ ગયો. એણે સંગ છોડી દીધો, ચિત્તને શાન્ત કરી દીધું અને પ્રભુ ઇચ્છાથી જે કાંઈ મળે તેનાથી એ દેહનો નિર્વાહ કરવા લાગ્યો ।।૧૧-૧૨।।

જ્ઞાનવડે તૃપ્ત થઈ ચિત્તને આત્મામાં સ્થિર કરી સમાધિસ્થ થઈ જાણે જડ હોય, આંધળો હોય અને બહેરો હોય એમ આત્માને બતાવતો એ પૃથ્વીમાં ફરવા લાગ્યો ।।૧૩।।

આ દશામાં એ વનમાં ગયો તો વનમાં બળતા અગ્નિને જોઈને એમાં બળી ગયો અને પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયો ।।૧૪।।

નાનો ભાઈ કવિ હતો તે પણ વિષયની ઈચ્છા રાખતો ન હતો. એ બન્ધુની સાથે રાજ્યને પણ છોડી દઈને ચિત્તમાં પુરુષને પધરાવી કિશોર વયમાં જ વનમાં ગયો અને ત્યાં ભજન કરીને પરમાત્માને પ્રાપ્ત થયો ।।૧૫।।

કરૂષ નામના મનુપુત્રથી કારૂષ નામના ક્ષત્રિયો થયા. તેઓ ખૂબ જ બ્રાહ્મણ ભક્ત અને ધર્મપ્રેમી થઈ ઉત્તર દેશોના રક્ષક થયા ।।૧૬।।

ધૃષ્ટ નામના મનુપુત્રથી ધાર્ષ્ટ નામનું ક્ષત્રિય કુળ થયું અન્તે તેઓ પૃથ્વી ઉપર આ શરીરથી જ બ્રાહ્મણ બની ગયા. મનુના પુત્ર નૃગનો પુત્ર સુમતિ તેનો ભૂતજ્યોતિ અને એનો વસુ થયો ।।૧૭।।

વસુનો પુત્ર પ્રતીક થયો એનો ઓઘવાન એનો પુત્ર પણ ઓઘવાન અને એની ઓઘવતી નામે એક પુત્રી પણ હતી જેને સુદર્શન પરણ્યા ।।૧૮।।

હવે મનુના પુત્ર નરિષ્યન્તને ચિત્રસેન પુત્ર થયો. એને ઋક્ષ નામનો પુત્ર થયો. એનો પુત્ર મીઢ્વાન થયો એનો કૂર્ચ અને એનો ઈન્દ્રસેન થયો ।।૧૯।।

ઈન્દ્રસેનનો પુત્ર વીતિહોત્ર હતો તેને સત્યશ્રવા નામનો પુત્ર થયો. એનો ઉરુશ્રવા થયો. ઉરુશ્રવાનો દેવદત્ત નામનો પુત્ર થયો ।।૨૦।।

એ દેવદત્તને ત્યાં ભગવાન્ અગ્નિનો અવતાર અગ્નિવેશ્ય પુત્ર થયો. એ મોટો ઋષિ થયો. આગળ ઉપર એ જ કાનીન અને મહર્ષિ જાતૂકર્ણ્યના નામથી પ્રખ્યાત થયા ।।૨૧।।

એ અગ્નિવેશ્યથી હે નૃપ! અગ્નિવેશ્યાયન નામનું બ્રાહ્મણકુલ થયું, આ પ્રમાણે નરિષ્યન્તના વંશનું મેં વર્ણન કર્યું. હવે દિષ્ટનો વંશ સાંભળો ।।૨૨।।

દિષ્ટના પુત્રનું નામ હતું નાભાગ જેનું વર્ણન હું આગળ કરવાનો છું તે નાભાગથી આ નાભાગ જુદા. તે પોતાના કર્મને લીધે વૈશ્ય થઈ ગયો. એનો પુત્ર ભલન્દન થયો અને ભલન્દનો વત્સપ્રીતિ થયો ।।૨૩।।

વત્સપ્રીતિનો પુત્ર પ્રાંશુ થયો તેનો પ્રમતિ નામનો પુત્ર થયો. પ્રમતિનો ખનિત્ર થયો તેનો ચાક્ષુષ અને એનો વિવિંશતિ નામનો પુત્ર થયો ।।૨૪।।

હે મહારાજા પરીક્ષિત! વિવિંશતિનો રમ્ભ અને એનો ખનિનેત્ર બન્ને પરમ ધાર્મિક થયા. એનો કરન્ધમ થયો ।।૨૫।।

કરન્ધમનો અવીક્ષિત થયો એનો ચક્રવર્તી મરુત્ત થયો. અંગિરાના પુત્ર મહાયોગી સંવર્તે એનો યજ્ઞ કરાવ્યો હતો ।।૨૬।।

રુત્તના યજ્ઞ જેવો કોઈનો યજ્ઞ થયો નથી. એના યજ્ઞમાં નાના-મોટા બધા પાત્રો સુન્દર અને સોનાનાં હતાં ।।૨૭।।

એ મરુત્તના યજ્ઞમાં સોમપાન કરી ઈન્દ્ર મતવાલા થઈ ગયેલા અને બ્રાહ્મણો દક્ષિણાથી ધરાઈ ગયા હતા. મરુત્તો એ યજ્ઞમાં પીરસવામાં રોકાયા હતા અને વિશ્વદેવ સભાસદ હતા ।।૨૮।।

એ મરુત્તને દમ નામનો પુત્ર હતો તેનો પુત્ર રાજ્યવર્ધન થયો તેનો સુધૃતિ થયો અને એનો પુત્ર નર હતો ।।૨૯।।

એ નરનો પુત્ર કેવલ હતો એનો બન્ધુમાન અને તેનો વેગવાન હતો. એનો પુત્ર બન્ધુ થયો. એનો તૃણબિન્દુ પૃથ્વીનો પતિ થયો ।।૩૦।।

આદર્શ ગુણોના ભંડાર તૃણબિન્દુની પાસે, અલમ્બુષા નામની શ્રેષ્ઠ અપ્સરા આશ્રયમાટે આવી તેને એણે રાખી તેનાથી એને ઘણાય પુત્રો અને ઈડવિડા નામની એક કન્યા થઈ ।।૩૧।।

એ ઈડવિડા કન્યાને વિશ્રવા નામનો પુલસ્ત્યનો પુત્ર પરણ્યો તેનાથી એને કુબેર નામનો પુત્ર થયો. એ કુબેર ધનદ થયો. એણે યોગેશ્વર એવા પોતાના પિતા વિશ્રવા પાસેથી પરમ શ્રેષ્ઠ અન્તર્ધાનવિદ્યા સમ્પાદન કરેલી તેથી એ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળો થયો. હવે તૃણબિન્દુને વિશાલ, શૂન્યબન્ધુ અને ધૂમ્રકેતુ નામના પુત્રો થયા ।।૩૨।।

વંશને કરનાર વિશાલ નામના રાજાએ વૈશાલી નામની પુરી કરી ।।૩૩।।

એ વિશાલનો હેમચન્દ્ર, તેનો ધૂમ્રાક્ષ, તેનો સંયમ, સંયમના બે પુત્ર થયા- કૃશાશ્વ અને દેવજ ।।૩૪।।

કૃશાશ્વનો પુત્ર સોમદત્ત થયો. એણે અશ્વમેધયજ્ઞો દ્વારા યજ્ઞપતિ ભગવાનની આરાધના કરી અને યોગેશ્વર ભક્તોનો આશ્રય કરી ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્તકરી ।।૩૫।।

સૌમદત્તિસ્તુ સુમતિસ્તત્સુતો જનમેજયઃ ।।
એતે વૈશાલભૂપાલાસ્તૃણબિન્દોર્યશોધરાઃ ।।૩૬।।

સોમદત્તનો પુત્ર સુમતિ તેનો જનમેજય થયો. આ બધા તૃણબિન્દુના યશને વધારનાર વિશાલના વંશના રાજાઓ થયા ।।૩૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત નવમસ્કન્ધમાં (પહેલાં પ્રકરણ સૂર્યવંશનો પહેલો)
''સૂર્યવંશના રાજાઓનું વર્ણન'' નામનો
બીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૩
શર્યાતિની કન્યા તથા પુત્ર અને રેવત રાજાની કન્યા રેવતીની કથા

વિશેષ : મનુના પુત્ર શર્યાતિની કન્યાનું વૃત્તાન્ત તથા એના પુત્રનો વંશ આ ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેવાશે; તેમજ રેવત રાજાની રેવતી કન્યાના સગપણની વાત પણ આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે.

શર્યાતિર્માનવો રાજા બ્રહ્મિષ્ઠઃ સ બભૂવ હ ।।
યો વા અંગિરસાં સત્રે દ્વિતીયમહ ઊચિવાન્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : મનુનો પુત્ર રાજા શર્યાતિ વેદોના નિષ્ઠાવાન વિદ્વાન હતા તેણે અંગિરા ગોત્રના ઋષિઓના યજ્ઞમાં બીજા દિવસનું કર્મ બતાવ્યું હતું ।।૧।।

એને સુન્દર નેત્રવાળી સુકન્યા નામની પુત્રી હતી. એનાં નેત્ર કમળ જેવાં હતાં તેથી એ સુકન્યાના નામે પ્રસિધ્ધ હતી. એક દિવસ એને સાથે લઈ શર્યાતિ રાજા વનમાં ચ્યવન ઋષિના આશ્રમે ગયા ।।૨।।

સખીઓ સાથે સુકન્યા વનમાં ફરી વૃક્ષોનું સૌદર્ય નિહાળતી હતી તેવામાં એક રાફડાના ઊંડાણમાંથી પતંગિયાની જેમ બે જ્યોત છેદમાંથી દેખાઈ ।।૩।।

દૈવની પ્રેરણાથી બાળાએ શોધક બુદ્ધિથી એ પ્રકાશક જ્યોતિને કાંટાવડે વીંધ્યાં તે તો તેમાંથી બહુ લોહી પડવા લાગ્યું ।।૪।।

એ જ સમયે સેનાના માણસોનાં ઝાડો પેશાબ બંધ થઈ ગયા. શર્યાતિને એની જાણ થતાં ખૂબ આશ્ચર્ય થયું અને કહેવા લાગ્યાઃ ।।૫।।

''અરે! આપણે અહીં ચ્યવનના આશ્રમમાં રહ્યા છીએ. તમારામાંથી કોઈએ ચ્યવન મુનિનું કાંઈ અનિષ્ટ તો કર્યું નથીને? મને તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે આપણામાંથી કોઈએ ને કોઈએ આ આશ્રમમાં અનર્થ કર્યો હોવો જ જોઈએ'' ।।૬।।

ત્યારે ડરતાં-ડરતાં સુકન્યાએ પિતાને કહ્યું : આ રાફડામાં બે જોત દેખાતી હતી તેને મેં અજાણતાં કાંટાથી વીંધી છે. એટલું તો મારાથી થઈ ગયું છે ।।૭।।

પુત્રીનું કહેવું સાંભળી શર્યાતિ ધ્રુજી ઉઠ્યા. પછી રાફડામાં રહેલા મુનિ પાસે જઈને તેમની ધીરે-ધીરે સ્તુતિ કરી તેમને પ્રસન્ન કર્યા ।।૮।।

મુનિના અભિપ્રાયને જાણીને શર્યાતિએ સુકન્યાને મુનિની સેવામાં આપી દીધી

ત્યારે સેના ઉપર સંકટ આવ્યું હતું તે દૂર થયું. પછી રાજા શર્યાતિ ચ્યવનની રજા લઈ એમના મનનું સમાધાન કરી પોતાના નગરમાં આવ્યા ।।૯।।

અત્યન્ત ક્રોધી ચ્યવનમુનિ સુકન્યાના પતિ થયા. મુનિના ચિત્તને સુકન્યા જાણી ગઈ અને સાવધાન થઈ એની મરજી પ્રમાણે સેવા કરી ચ્યવન મુનિને પ્રસન્ન કરવા લાગી ।।૧૦।।

થોડા સમય બાદ બે અશ્વિનીકુમારો ચ્યવન મુનિના આશ્રમે આવી ચડ્યા. મુનિએ એમના સ્વાગત-સત્કાર કરી અને બોલ્યા : આપ સમર્થ છો તો મારું યૌવન ગયું છે તે પાછુંઆપો ।।૧૧।।

જો મારી યુવાઅવસ્થા પાછી મને લાવી આપો તો તમને યજ્ઞમાં સોમપાન કરવાનું મળતું નથી તે હું તમને સોમથી ભરેલું સોમપાત્ર અપાવું તે ઉવમ મદવાળી સ્ત્રી પણ સ્પૃહા કરે એવું મારું રૂપ અને યૌવન આપ કરી આપો'' ।।૧૨।।

વૈદશિરોમણિ અશ્વિનીકુમારોએ શરત કબૂલ કરી અને આજ્ઞા કરી કે ''ઠીક, હવે આપ સિદ્ધ પુરુષે બનાવેલા આ જલના કુંડમાં ડૂબકી મારો'' ।।૧૩।।

આવો હુકમ સાંભળી વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે જેનો દેહ થાકી ગયેલો છે, નાડીનાં દોરડાં ચામડીમાં વ્યાપ્ત થવાથી જેનામાં શિથિલતા આવી ગઈ છે અને જેની ચામડીમાં વળ પડી ગયા છે તથા જેના માથાના વાળ ધોળા થઈ ગયા છે તેવા એ ચ્યવન મુનિને અશ્વિનીકુમારોએ હ્રદમાં ઉતાર્યા અને એઓ પોતે પણ જળાશયમાં નહાવા માટે પડ્યા ।।૧૪।।

તરત જ રૂપયૌવનમાં એક સરખાં, સ્ત્રીઓને વહાલા લાગે તેવા, કંઠમાં કમળની માલા ધારણ કરેલા, કાનમાં કુંડળો ધારણ કરેલા તેમજ અંગે સુન્દર વસ્ત્ર ધારણ કરેલા ત્રણ પુરુષો જળમાંથી બહાર આવી ઊભા રહ્યા ।।૧૫।।

પરમ સાધ્વી સુન્દરી સુકન્યાએ એમને સૂર્ય જેવા તેજસ્વી અને સમાનરૂપવાળા જોયા તેથી એમાં પોતાનો પતિ કોણ હતો એ જાણી શકી નહિ. એ જાણવામાટે એ અશ્વિનીકુમારોને શરણે ગઈ. તે પતિવ્રતા સ્ત્રીએ અશ્વિનીકુમારોને જ કહ્યું કે ''મારો પતિ મને આપો'' ।।૧૬।।

સુકન્યાના પતિવ્રત્યથી પ્રસન્ન થયેલા અશ્વિનીકુમારોએ એનો પતિ બતાવ્યો અને પછી ચ્યવનની રજા લઈને વિમાનદ્વારા તેઓ સ્વર્ગ તરફ ગયા ।।૧૭।।

કોઈ સમયે યજ્ઞ કરવાની ઈચ્છા થતાં સુકન્યાના પિતા શર્યાતિ ચ્યવનમુનિ પાસે

આવ્યા ત્યાં પોતાની પુત્રીને જોઈ પણ જે વૃદ્ધ મુનિને પોતે કન્યાદાન આપી ગયા હતા તે બુઢ્ઢાને એની પાસે ન જોતાં એની પાસે સૂર્ય સમાન એક તેજસ્વી યુવાન પુરુષને જોયો. તેથી એને કન્યાના શીલમાં શંકા આવી ।।૧૮।।

સુકન્યા આવી, પિતાના ચરણમાં નમન કર્યું તો પણ શર્યાતિએ એને આશીર્વાદ ન આપતાં કાંઈક અપ્રસન્ન હૃદયથી કન્યાને કહ્યું : ।।૧૯।।

"હે અસતી! તારી શું કરવાની ઈચ્છા છે? તેં મારો આપેલો પતિ છોડી દીધો. એ પતિ તો ઘડપણથી ઘેરાયેલો હતો તેથી એ તને ગમ્યો નહીં હોય એટલે રસ્તે ચાલતા મનગમતા યારને પકડી લઈ એની સાથે તું પતિનો વ્યવહાર રાખીને બેઠી છે ।।૨૦।।

હે સત્કુળમાં જન્મ લેનાર! તારી બુદ્ધિ આમ કેમ ફરી ગઈ? એવું કરવું એ કુલીન કન્યાને દૂષણરૂપ ગણાય. તેં લાજ છોડી દીધી અને યારને રાખી લીધો અને આમ કરીને તું પિતા અને શ્વશુર બન્નેના કુળને નરકમાં ખેંચી રહી છે ।।૨૧।।

એવી રીતે બોલતા પિતા સામે પવિત્રહાસ્ય કરી સુકન્યા બોલી"હે પિતાજી! તમે મને જે બુઢ્ઢાને પરણાવી હતી તે જ આ ચ્યવનમુનિ તમારા જમાઈ છે ।।૨૨।।

એટલું કહી એમની વૃદ્ધાવસ્થા કેવી રીતે ગઈ અને યૌવન શી રીતે મળ્યું એ બધી હકીકત એને કહી સંભળાવી ત્યારે શર્યાતિને બહુ આશ્ચર્ય થયું અને પોતાની પુત્રીને ખૂબ પ્રેમપૂર્વક એ ભેટ્યો ।।૨૩।।

ચ્યવન મુનિ શર્યાતિ પાસે સોમયજ્ઞ કરાવવા તૈયાર થયા. એમણે એ યાગમાં પોતાના તેજના પ્રભાવવડે જેને કોઈ દિવસ સોમનો ભાગ યજ્ઞમાં મળતો નહતો તેવા અશ્વિનીકુમારને સોમમાં ભાગ કાઢ્યો અને એના નામનિર્દેશથી સોમની આહુતિ ચ્યવને અશ્વિનીકુમારને આપી ।।૨૪-૨૫।।

ચ્યવને અશ્વિનીકુમારને નહીં મળતો લાભ આપ્યો તેથી ઈન્દ્રે ચ્યવનઉપર કોપ કર્યો અને યજ્ઞ કરનાર શર્યાતિને મારવા માટે વજ્ર ઉઠાવ્યું ત્યારે ચ્યવને વજ્રસહિત ઈન્દ્રનો હાથ થોભાવી દીધો ।।૨૬।।

વૈદ્ય હોવાથી સોમ લેવાને અયોગ્ય છે એવું બધા દેવો ગણતા હતા પણ એનો ભાગ યજ્ઞમાં ચ્યવને શરૂ કર્યો ત્યારથી દેવો અશ્વિનીકુમારનો ભાગ આપવાને કબૂલ થયા. શર્યાતિ અને ઉત્તાનબર્હિ, આનર્ત અને ભૂરિષેણ નામના ત્રણ પુત્ર હતા. આનર્તનો પુત્ર રેવત થયો ।।૨૭।।

એણે સમુદ્રની અન્દર કુશસ્થલી (જેને હાલમાં દ્વારકા કહે છે.) નામની નગરી વસાવી હતી અને તેમાંજ રહીને તે આનર્ત (આનર્ત એ ઓખા મંડળનું નામ છે)વગેરે દેશોનું રાજ્ય કરતાહતા ।।૨૮।।

એને સો શ્રેષ્ઠ પુત્ર હતા જેમાં કકુદ્મી સૌથી મોટા હતા. પોતાની કન્યા રેવતી કોને આપવી એની સલાહ લેવામાટે રેવતરાજા રેવતીને લઈને બ્રહ્માજી પાસે ગયા હતા કેમકે એ વખતે ત્યાં જવામાં આવા લોકોમાટે પ્રતિબન્ધ ન હતો ।।૨૯।।

ત્યાં એ વખતે સંગીત સમારોહ ચાલુ હોવાથી પૂછવાનો વખત મળ્યો નહીં તેથી ગાન થયું ત્યાં સુધી તે થોડી ક્ષણ ઊભા રહ્યા. એટલામાં તો ગાન પૂરું થયું પછી એમણે બ્રહ્માજીને નમન કર્યું ત્યારે બ્રહ્માજીએ આટલે દૂર આવવાનું કારણ પૂછ્યું ।।૩૦।।

બ્રહ્માજીએ રેવતી કોને આપવી એ સમ્બન્ધમાં એના પિતા રેવતનો અભિપ્રાય જાણ્યો અને હસવા લાગ્યા ।।૩૧।।

હે રાજા! તમે જેને તમારી કન્યા આપવાનો વિચાર કરો છો તે બધાને કાળ ખાઈ ગયો. એના પુત્રો અને પૌત્રો પણ હાલમાં નથી. એના પુત્રો તો શું પણ એના ગોત્રને પણ અત્યારે લોકમાં કોઈ જાણતું નથી ।।૩૨।।

કેમકે તમે અહીં આવી ગાયન સાંભળ્યું એટલામાં ચાર યુગ સત્તાવીસ વખત ચાલ્યા ગયા; માટે હવે તમે પૃથ્વી ઉપર જાઓ અને દેવના દેવ, ભગવાનના અંશરૂપ બળદેવજીને તમારી કન્યા રેવતી આપજો કેમકે એ મહાબળવાન અને મનુષ્યમાં રત્ન જેવા છે. તમારું કન્યારત્ન પણ એને યોગ્ય છે; તો એ કાર્ય જલદી કરો. પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવાને માટે ભગવાન્ પોતેપોતાના અંશ બળદેવજી સાથે પૃથ્વી ઉપર અવતર્યા છે. એનાં શ્રવણ-કીર્તન પણ પવિત્ર કરનાર છે માટે એ બળદેવજીને તમે રેવતી પરણાવી દો ।।૩૩-૩૪।।

જ્યારે બ્રહ્માજીએ એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે રેવત રાજા બ્રહ્માજીને પ્રણામ કરી એમની રજા લઈ પાછા ફર્યા તે્યાં તો શત્રુના ત્રાસથી એના ભાઈઓ નગરને મૂકીને ચાલ્યા ગયા હતા. રેવત રાજાએ નગરમાં આવ્યા ।।૩૫।।

સુતાં દત્ત્વાનવદ્યાંગી બલાય બલશાલિને ।।
બદર્યાખ્યં ગતો રાજા તપ્તું નારાયણાશ્રમમ્ ।।૩૬।।

પોતાની પુત્રી રેવતી સમ્પૂર્ણ શોભાવળી હતી તેને બળવાળા બળદેવજીને આપી

રાજા રેવત પોતે તપશ્ચર્યા કરવા નારાયણના બદરિકાશ્રમમાં ગયા ।।૩૬।।

ઇતિશ્રીભાગવત નવમસ્કન્ધમાં(પહેલાં સૂર્યવંશ પ્રકરણનો બીજો) ''શર્યાતિની કન્યા તથા પુત્ર અને રેવત રાજાની કન્યા રેવતીની કથા'' નામનો ત્રીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

''જલાર્થમેવ ગર્તાસ્તુ નીચા ગાનોપજીવિનઃ''

કથા-કીર્તનની દક્ષિણા સ્વીકાર નારા નીચ લોકોના મનોભાવો ગટરના ગંધાતા પાણી જેવા ગંદા હોય છે (શ્રીવલ્લભાચાર્ય, જલભેદ) આવા અધમ વક્તાઓની વાણીને સાંભળવામાં આનન્દ અનુભવનારાઓને શું સમજવા!!!

અધ્યાય ૪

નાભાગ તથા અમ્બરીષ રાજાનું ચરિત્ર

વિશેષઃ મનુના પુત્રના પુત્ર નાભાગ અને એના પુત્ર અમ્બરીષ એની કથા આ ચોથા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

નાભાગો નભગાપત્યં યં તતં ભ્રાતરઃ કવિમ્ ।।
યવિષ્ઠં વ્યભજન્ દાયં બ્રહ્મચારિણમાગતમ્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : મનુના પુત્ર નભગને નાભાગ નામનો પુત્ર થયો. એ બધાથી નાનો હતો. એ બ્રહ્મચર્ય રાખી ગુરુકુળમાં રહેતો હતો ત્યારે બીજા ભાઈઓએ પિતાનું ધન વેંચી લીધું. નાભાગ વિદ્વાન થઈ આવ્યો અને એણે ભાઈઓ પાસે પોતાનો ભાગ માગ્યો ત્યારે ''આ પિતા તારા ભાગમાટે રાખ્યા છે'' એમ ભાઈઓએ કહ્યું. ''ભાગ પડ્યા ત્યારે તો તું અમને યાદ ન આવ્યો પણ હવે આ પિતા છે એનો ભાગ પડ્યો નથી તેથી એને તું ભાગમાં રાખી લે'' ।।૧।।

ત્યારે ''હે પિતાજી! ભાઈઓ મને ભાગમાં તમને સોંપે છે તો એ વાત તમે કબૂલો છો?'' એમ પૂછતાં એમણે કહ્યુ : ''તારા ભાઈ તને છેતરે છે. એ કહે એનો તારે વિશ્વાસ કરવો નહિ. કેમકે સમ્પત્તિનો ભાગ થાય એમ મારો ભાગ થઈ શકે નહિ માટે હું ભાગમાં ઉપયુક્ત સાધન તરીકે ગણાઉં નહિ'' ।।૨।।

ત્યારે નાભાગે કહ્યું : ''જો તમે ભાગરૂપ ન ગણાઓ તો મારે આજીવિકા શાથી ચલાવવી?'' ત્યારે નભગે કહ્યું કે ''અહીં નજીકમાં બુદ્ધિમાન આંગિરસ ગોત્રના બ્રાહ્મણો યજ્ઞ કરે છે. તે યજ્ઞ બાર દિવસનો છે; તેમાં છઠ્ઠા દિવસનું કર્મ બેવાર આવે છે. એ કર્મમાં સુક્તવિશેષમાં એ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો મૂંઝાઈ જાય છે. એ સૂક્ત તું જાણે છે તેથી એ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને એ બે સૂક્ત તું બતાવ એટલે એ યજ્ઞ સમાપ્ત કરી સ્વર્ગમાં જશે; એમનું જે બાકી રહેલું ધન હશે તે તને આપી દેશે માટે તું યજ્ઞમાં જા'' એમ પિતાની આજ્ઞા થતાં નાભાગ ત્યાં ગયો અને બે સૂક્ત બતાવ્યાં ત્યારે એ બ્રાહ્મણો પણ યજ્ઞ કરતાં બાકી રહેલું ધન નાભાગને લેવાનું કહી સ્વર્ગમાં ગયા ।।૩-૫।।

નાભાગ જ્યાં એ ધન લેવા જાય છે ત્યાં એક કાળા રંગનો પુરુષ ઉત્તર દિશા તરફથી આવી બોલ્યો કે યજ્ઞમાં વધેલું ધન તો મારું છે; તું ક્યાં લેવા તૈયાર થયો છે? ।।૬।।

મનુના પૌત્ર નાભાગે કહ્યું : ''મેં સૂક્ત બતાવ્યાં તેથી ઋષિલોકો સ્વર્ગમાં ગયા ત્યારે મને પોતાનું ધન આપી ગયા છે માટે આ ધન મારું છે'' રુદ્રે કહ્યું:''આપણા કલહમાં તારા પિતા કહે એ આપણે બન્નેને મંજૂર છે''. નાભાગે હા કહીને એ એના પિતાને પૂછવા ગયો ।।૭।।

પિતાએ કહ્યું : ''એકવાર દક્ષપ્રજાપતિના યજ્ઞમાં ઋષિલોકો એવો નિર્ણય લઈ ચૂક્યા છે કે યજ્ઞભૂમિમાં જે કાંઈ બચે તે બધું રુદ્ર દેવનો હિસ્સો થાય. તેથી એ ધન ઉપર તો શ્રીમહાદેવજીનો હક્ક છે તેથી એમને લેવા દે'' ।।૮।।

નાભાગે જઈને રુદ્રને કહ્યું : ''મારા પિતાને મેં પૂછ્યું તો ''એ ધન તમારું છે'' એમ કહે છે તેથી મેં એમાં મમતા કરી એ મારો અપરાધ આપ ક્ષમા કરો''. એમ કહી રુદ્રને નાભાગે પ્રણામ કર્યા ।।૯।।

ત્યારે રુદ્રે કહ્યું : ''તારા પિતાએ ધર્મયુક્ત કહ્યું તેથી મન્ત્રદ્રષ્ટા એવા તને હું બ્રહ્મનું જ્ઞાન જે સનાતન છે તે આપું છું ।।૧૦।।

વળી આ યજ્ઞમાં બાકી રહેલું ધન મારું છે છતાં હું ખુશીથી તને આપું છું. તું મારી આજ્ઞાથી લે એનાથી તારી જીવિકા ચાલશે. એટલું કહી સત્યભાષણથી પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન્ રુદ્ર અન્તર્ધાન થઈગયા ।।૧૧।।

આ કથાને જે સવાર-સાંજ યાદ કરે તે પણ વિદ્વાન અને મન્ત્રને જાણનાર થાય

એટલું જ નહિ પણ પરમાત્માના સ્વરૂપને એ જાણે અને આ સંસારમાં પાછો આવે નહિ ।।૧૨।।

નાભાગના પુત્ર અમ્બરીષ થયા. એ મોટા ભગવદ્ભક્ત હતા. જે દુર્વાસાના શાપથી ઈન્દ્ર ભિખારી થઈ ગયો હતો. તેનો શાપ અમ્બરીષને કાંઈ પણ ન કરી શક્યો; અમ્બરીષ રાજા એવો કૃતાર્થ થયો ।।૧૩।।

રાજાએ કહ્યું : હે ભગવન્! જેની ઉપર અપ્રતિહત એવા બ્રહ્મદંડની પણ કાંઈ અસર થઈ નહિ તેવા એ અમ્બરીષરાજાનું ચરિત્ર સાંભળવાની મને ઈચ્છા થાય છે ।।૧૪।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : અમ્બરીષ સાત દ્વીપવાળી પૃથ્વીનો રાજા, અવિકૃત લક્ષ્મીવાળો અને અતુલ બળવાળો થયો ।।૧૫।।

માણસને એના જેવો વૈભવ દુર્લભ ગણાય છતાં અમ્બરીષ તો એને સ્વપન જેવો ગણવા લાગ્યો, કારણ કે એ જાણતો હતો કે વૈભવનું ફળ તો નરક છે અને તેથી એ એમાં મોહ પામ્યો નહિ ।।૧૬।।

એ વાસુદેવ ભગવાન્ અને એના ભક્તોમાં પરમ ભાવવાળો હતો તેથી એ આ વિશ્વને માટીના ઢેફા જેવું ગણતો હતો ।।૧૭।।

એનું મન કૃષ્ણના ચરણકમળમાં જ હતું એની વાણી વૈકુંઠ ભગવાનના ગુણ ગાવામાં જ ઉપયોગી હતી એના બે હાથ ભગવાનના મન્દિરને સાફ કરવામાં ઉપયોગમાં આવતા હતાઅને ભગવાનની ઉત્તમ કથા સાંભળવામાં એના કાનનો ઉપયોગ હતો ।।૧૮।।

મોક્ષદાતા ભગવાન્ મુકુન્દની મૂર્તિને અને બિરાજવાના મન્દિરને નીરખવામાં જ એના નેત્રનો વ્યાપાર હતો. ભગવદ્ભક્તનો સ્પર્શ કરવામાં સકળ અંગમાં વ્યાપી રહેલી ચામડી ઉપયોગમાં હતી; ભગવાનના ચરણકમળ સુંગવામાં તેમજ ચરણની તુલસી સુંગવામાં નાકનો વિનિયોગ હતો તથા પ્રભુને ધરવામાં આવેલા મહાપ્રસાદમાં એની જીભનો વ્યાપાર હતો ।।૧૯।।

ભગવાનના મન્દિરે જવામાં એ એના પગનો ઉપયોગ કરતો અને ઈન્દ્રિયના નિયામક ભગવાનને નમન કરવામાં એ એના મસ્તકનો ઉપયોગ કરતો; જો કે કામનો ઉપયોગ દાસત્વમાં છે છતાં કામ પૂર્ણ કરવાના ઉદ્દેશથી નહિ પણ ભગવદ્ભુક્ત પદાર્થને માથે ચઢાવવાના કાર્યમાં ઉપયોગ થઈ શકે એમાટે એ ચન્દન, માળા વગેરે

કરતો ।।૨૦।।

એવી રીતે પોતે જે-જે કર્મ કરતા તે બધુંજ ભગવાન્‌માં અર્પણ કરતા. એમ કરતાં એને ભગવાન્‌માં સર્વાત્મભાવ થઈગયો અને ભગવદ્ભક્ત બ્રાહ્મણોની આજ્ઞાથી પૃથ્વીનું રાજ્ય કરતા હતા ।।૨૧।।

એણે યજ્ઞના અધીશ્વર વિષ્ણુ ભગવાનની પ્રીતિને અર્થે જે મોટી સમૃદ્ધિ અને દક્ષિણાને અવકાશ હોય છે તેવો અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો. એમાં વસિષ્ઠ આદિ મુનિઓ ઋત્વિક હતા. સરસ્વતીના પ્રવાહની અભિમુખમાં જ્યાંથી મારવાડ દેશની શરૂઆત થાય છે ત્યાં એણે આ યજ્ઞ કર્યો અને એ દ્વારા યજ્ઞાધીશ્વરને પ્રસન્ન કર્યા ।।૨૨।।

એ અમ્બરીષના યજ્ઞમાં ઋત્વિક્ અને સદસ્યો દેવ જેવા દેખાતા હતા એમનાં રૂપ દેવ જેવાં હતાં એમની આંખમાં એઓ નિમેષ વગરના હતા અને એમણે સારાં વસ્ત્રાભૂષણ પહેર્યા હતાં ।।૨૩।।

દેવોને પ્રિય એવા સ્વર્ગની અમ્બરીષની પ્રજાએ કદી ઈચ્છા કરી ન હતી કેમકે સ્વર્ગમાં તો કેવળ ભોગ છે અને અહીં તો ઉત્તમ કીર્તિવાળા ભગવાનનું ચરિત્ર શ્રવણ કરવાનો તથા કીર્તન કરવાનો લાભ મળે તે છોડી સ્વર્ગમાં જવાની કોણ ઈચ્છા કરે? ।।૨૪।।

ભગવાને જેને પોતાના માન્યા છે તેવા ભગવદ્ભક્તો સ્વર્ગાદિકના ભોગવી લાલચથી લલચાવી શકાતા નથી, કારણ કે એઓ તો ભગવાનને પોતાના હૃદયમાં જોઈને આનન્દ પામે છે. એમને અણિમાદિ સિદ્ધિઓ પણ આનન્દ આપી શકતી નથી તો કર્મથી મળતો સ્વર્ગ એમને ન ગમે એમાં તો શું કહેવુંવારું? ।।૨૫।।

ભક્તિ અને તપરૂપ સ્વધર્મવડે ભગવાનને પ્રસન્ન કરતા એ અમ્બરીષ રાજાએ ધીમે-ધીમે બધી આસક્તિઓને છોડી દીધી ।।૨૬।।

ઘર, સ્ત્રી, પુત્ર, બન્ધુજન, મોટા હાથીઓ, રથો, ઘોડા, પાયદળની ચતુરંગિણી સેના, અક્ષય રત્ન, આભૂષણો અને હથિયાર તથા અખૂટ ખજાનાઓ વિષે તેમનો દૃઢ નિશ્ચય હતો કે આ બધુંજ અસત્ય છે ।।૨૭।।

વિશેષઃ ''જેનાથી અમૃત ન મળે તેને હું શું કરું'' એમ ઉપનિષદ્‌માં મૈત્રેયીએ કહ્યું છે. અમ્બરીષને પણ એ બધાં સુખ આપનાર ન થયા.

ભગવાને એ અમ્બરીષને શત્રુને ભય કરે તેવું ચક્ર આપ્યું હતું. કેમકે એ એકાન્ત

ભક્ત હતો. શત્રુનું ધ્યાન રાખવા જતાં ભગવાન્‌માંથી ચિત્તને ચલિત કરવાનું ભક્તને પોસાય નહિ એટલામાટે ભગવાને એની ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ એની રક્ષામાટે ચક્ર આપ્યુંહતું ।।૨૮।।

વીર અમ્બરીષની રાણી પણ એના જેવી જ ધર્મિષ્ઠ, સંસારથી વિરક્ત અને ભગવદ્ભક્ત હતી. એકવાર એમણે પત્ની સાથે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની આરાધના કરવામાટે એક વર્ષ સુધી દ્વાદશી પ્રધાન એકાદશીનું વ્રત કરવાનો નિયમ લીધો ।।૨૯।।

વ્રત પૂરું થતાં કાર્તિક માસમાં એમણે ત્રણ દિવસ-રાતના ઉપવાસ કર્યા અને એક દિવસે યમુનાજીમાં સ્નાન કરી મધુવનમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરી ।।૩૦।।

એમણે પહેલાં જલની ધારાથી અભિષેક કરી વસ્ત્ર વગેરેથી કેશવની પૂજા કરી ગન્ધમાલ્ય, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય વગેરે ધર્યા ।।૩૧।।

એમણે ભગવાનનું ભક્તિપૂર્વક પૂજન કર્યું તથા મોટા ભાગ્યવાળા બ્રાહ્મણોને પણ ભક્તિથી પૂજ્યા ।।૩૨।।

એમણે સોનાના શિંગડાવાળી તથા રૂપાની ખરીવાળી તથા સુન્દર વસ્ત્રવાળી દૂઝતી રૂપાળી વાછડાવાળી સાઠ કરોડ ગાયોનું દોહનનાં સાધનો સાથે દાન કર્યું એ પણ ગાયની સેવા કરે તેવા યોગ્ય બ્રાહ્મણોને એ ગાયો આપી તથા છ પ્રકારના રસવાળું અન્ન બ્રાહ્મણોને જમાડ્યું ।।૩૩-૩૪।।

બ્રાહ્મણોનો મનોરથ પૂરો થતાં એમણે એમને પારણાં કરવાની (જમવાની) આજ્ઞા આપી અને એ જમવાની તૈયારીમાં હતા તેવામાં તો ભગવાન્ દુર્વાસા મુનિ અતિથિ તરીકે ત્યાં આવ્યા ।।૩૫।।

એમને જોતાં જ રાજાએ ઊભા થઈ એમનું પૂજન કર્યું, આસન આપી એમના ચરણમાં માથું નમાવી નમસ્કાર કર્યા અને ભોજન કરવાની વિનન્તિ કરી ।।૩૬।।

દુર્વાસાએ રાજાની માગણી સ્વીકારી અને પોતાનું નિત્ય કર્મ કરવાને યમુના તટે ગયા અને ત્યાં બ્રહ્મનું ધ્યાન કરતાં-કરતાં યમુનાજીના પવિત્ર જલમાં સ્નાન કરવા લાગ્યા ।।૩૭।।

એ સમયે દ્વાદશી માત્ર એક ઘડી બાકી રહી હતી (અને અમ્બરીષે એમાં જ પારણાં કરવાં જોઈએ) તેથી ધર્મજ્ઞ અમ્બરીષે ધર્મસંકટ આવી પડતાં બ્રાહ્મણોને

પણ બોલાવ્યા ।।૩૮।।

પોતાની મુશ્કેલીની વાત કરી કે ''દુર્વાસા જમવાના છે, જો એમના પહેલાં પારણું કરવામાં આવે તો દોષ લાગે અને એક ઘડી વીતી જાય અને પારણામાં દ્વાદશી ન મળે તો વ્રત ખંડિત થાય તેથી બન્ને વાતમાં બાધ ન આવે અને અધર્મ ન થાય એવો કોઈ રસ્તો બતાવો, જે કરવાથી મારા ઘરમાં નિમન્ત્રિત બ્રાહ્મણને જમાડીને જમું અને મારું વ્રત પણ ખંડિત થાય નહિ'' ।।૩૯।।

વિચાર કરીને રાજાએ કહ્યું : ''કેવળ જળથી પારણું કરું તો ચાલે? હે બ્રાહ્મણ દેવતાઓ જળનું ભક્ષણ કરવું એ ખાધું પણ કહેવાય એટલે એકાદશીનાં પારણાં કર્યા કહેવાય અને નિમન્ત્રિત બ્રાહ્મણને જમાડ્યા વગર જમવું નહિ એ વાતને પણ પુષ્ટિ મળે. જો આમ થાય તો મારું સંકટ પણ દૂર થાય'' ।।૪૦।।

બ્રાહ્મણોની સમ્મતિ મળતાં ભગવાનનું ચિન્તન કરી રાજાએ એમ કર્યું અને મુનિની વાટ જોઈને બેઠા ।।૪૧।।

દુર્વાસા યમુનાજી ઉપરથી નિત્યનિયમ કરી આવ્યા. રાજાએ કહ્યું :''બહુ જલદી પધાર્યા?'' પણ એ રાજાએ જળથી પારણું કર્યું એ મુનિ બુદ્ધિથી જાણી ગયા ।।૪૨।।

ક્રોધથી એમનું શરીર કંપવા લાગ્યું અને એમણે ભ્રમર ચડાવી. એમાં વળી એ ભૂખ્યા હતા એટલે ક્રોધ વધી ગયો તેથી એ હાથમાં જળ લઈ બોલ્યા : ।।૪૩।।

''આ અમ્બરીષ લક્ષ્મીના મદમાં ગાંડો બની ગયો છે એટલું જ નહિ પણ ક્રૂર બન્યો છે. એ ભક્ત નથી છતાં ''હું જ ભક્ત છું'' એમ માને છે. એણે ધર્મનો લોપ કર્યો એ જુઓ. હું એને ઘેર અતિથિ આવ્યો, મને એણે ભોજનનું નિમન્ત્રણ કર્યું, છતાં એણે મને તો ભોજન આપ્યું નહિ અને પોતે ખાઈ લીધું. એનું ફળ હું એને હમણાં ને હમણાં દેખાડું છું'' ।।૪૪-૪૫।।

એમ બોલી ક્રોધમાં સળગતા દુર્વાસાએ પોતાની જટાને ઉખેડીને અમ્બરીષને મારવાને એમાંથી એક કૃત્યા (મારનારી શક્તિ) ઉત્પન્ન કરી, જે પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવી ભયંકર હતી ।।૪૬।।

હાથમાં તલવાર લઈ એ કૃત્યાદેવી પગવડે પૃથ્વીને ડોલાવતી અમ્બરીષની સામે આવી પણ અમ્બરીષ એને જોઈને એક પગ પણ ચલિત થયો નહિ એ ત્યાં જ અડગ ઊભા રહ્યા ।।૪૭।।

ક્રોધે ભરાયેલો સર્પ અગ્નિમાં પડે અને જેમ બળી મરે તેમ ભગવાને અમ્બરીષની રક્ષામાટે પ્રથમથી જ જે ચક્ર આપ્યું હતું તેણે એ કૃત્યાને સળગાવી દીધી ।।૪૮।।

પોતે ઊભી કરેલી કૃત્યા બળી ગઈ ત્યારે દુર્વાસાએ જાણ્યું કે મારો પ્રયાસ વ્યર્થ ગયો. એટલામાં તો એ ચક્ર એમની પાછળ પડ્યું તેથી મુનિ પોતાના પ્રાણ બચાવવા દશેય દિશાઓમાં દોડવા લાગ્યા ।।૪૯।।

ઊંચા-ઊંચા ભડકાવાળો દાવાનળ જેમ સર્પની પાછળ પડે તેમ એની પાછળ ભગવાનનું ચક્ર પડ્યું, પોતાની પાછળ ચક્ર પડેલું છે જાણી દુર્વાસા મેરુપર્વતની ગુફામાં પેસી જવા એ દિશામાં દોડ્યા ।।૫૦।।

દિશાઓ, આકાશ, પૃથ્વી, અતલ, વિતલ વગેરે નીચેના પાતાળો, સમુદ્રો, લોકપાલ તથા તેમનાદ્વારા સુરક્ષિત લોક અને સ્વર્ગ સુધી જ્યાં-જ્યાં એ ગયા ત્યાં-ત્યાં એ ચક્ર પાછળ આવતું દેખાવા લાગ્યું ।।૫૧।।

જ્યારે એમને કોઈ રક્ષા કરનાર મળ્યો નહિ ત્યારે તો એ ચિત્તમાં વધારે ત્રાસી ઊઠ્યા અને રક્ષા કરનારની શોધમાં પડ્યા અને દેવશિરોમણિ બ્રહ્માજી પાસે જઈ ''બ્રહ્માજી! આપ સ્વયમ્ભૂ છો. ભગવાનના આ અજિત તેજોમય ચક્રથી કૃપા કરી મને બચાવો'' એમ કહ્યું ।।૫૨।।

બ્રહ્માજીએ કહ્યું : ''બે પરાર્ધને અન્તે જ્યારે સૃષ્ટિની રચનાનો અન્ત આવશે ત્યારે મારા બ્રહ્મલોક સહિત આખું વિશ્વ કાલાત્મા ભગવાનની ભ્રૂકુટિ માત્રથી બળી જશે એવા ભગવાનના ચક્રથી હું તારી રક્ષા કરવાને સમર્થ નથી ।।૫૩।।

હું, શિવજી, દક્ષ વગેરે, મરીચિ આદિ પ્રજાપતિઓ એકાદશ રુદ્ર વગેરે ભૂતેશ, દેવેશ એ બધા અમે જેમની આજ્ઞા મસ્તક પર ચઢાવી એમણે બાંધેલા નિયમ પ્રમાણે લોકનું હિત કરીએ છીએ'' (તેના ભક્તના દ્રોહીને બચાવવા અમે સમર્થ નથી) ।।૫૪।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : વિષ્ણુના ચક્રથી તાપ પામેલા દુર્વાસાને બ્રહ્માજીએ એ પ્રમાણે જવાબ આપી મોકલ્યા ત્યારે દુર્વાસા કૈલાસવાસી શિવજી પાસે જઈ ''ચક્રથી મારી રક્ષા કરો'' એમ કહીને ઊભા રહ્યા ।।૫૫।।

શિવજી બોલ્યા : ''હે તાત! એ સમર્થ વિષ્ણુ બહુ મોટા છે. અમે બ્રહ્મા તથા બીજા જીવો એમની ઈચ્છા પ્રમાણે ઉત્પન્ન થતાં અને સમાપ્ત થતાં હજારો

બ્રહ્માંડોમાં ફરીએ છીએ તે એના ચક્રને શાન્ત કરવાને સમર્થ નથી ।।૫૬।।

હું, સનત્કુમાર, નારદ, ભગવાન્ બ્રહ્મા, કપિલ, અપાન્તરતમ, દેવલ, ધર્મ, આસુરિ, મરિચિ વગેરે સિદ્ધના ઈશ્વરો જે પારને પામેલા ગણાય છે છતાં જે એમની માયામાં વીંટાયેલા છે તે અમે એમની માયાના પારને પામતા નથી ।।૫૭-૫૮।।

એ વિશ્વેશ્વરનું આ અસહ્ય શસ્ત્ર છે. માટે જેનું એ શસ્ત્ર છે તે હરિને તમે શરણે જાઓ. એ જ તમારું મંગલ કરશે'' ।।૫૯।।

ત્યાંથી પણ નિરાશ થઈ દુર્વાસા ભગવાનના પરમ ધામ વૈકુંઠમાં ગયા કે જ્યાં લક્ષ્મીની સાથે ભગવાન્ સ્વયં બિરાજે છે ।।૬૦।।

ભગવાનના શસ્ત્રના તાપથી બળતા દુર્વાસા ધ્રૂજતા કંપતા ભગવાનના ચરણમાં પડી ગયા : ''હે અચ્યુત! અનન્ત પુરુષને પામવા યોગ્ય પ્રભુ! હે વિશ્વરક્ષક! હું અપરાધી છું છતાં મને બચાવો ।।૬૧।।

મેં તમારો પ્રતાપ જાણ્યો નહિ અને તમારા પ્રીતિપાત્ર ભક્તનો મેં અપરાધ કર્યો. હે વિધાતા! એ મારા અપરાધની નિવૃત્તિ આપ કરો. આપનું નામ લેવા માત્રથી નરકનો જીવ પણ બચે છે તોહુંતો આપના ચરણમાં પડ્યો છું તેથી મારી રક્ષા કરો'' ।।૬૨।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : હું ભક્તને અધીન છું. હે બ્રાહ્મણ! એની પાસે હું સ્વતન્ત્ર નથી. સાધુ ભક્ત પુરુષો મારા હૃદયને કબજે કરી બેઠા છે. હું પણ ભક્તને જોઈને પ્રસન્ન થાઉં છું. સત્પુરુષ એવા મારા ભક્ત વિના હું મારા આત્માને પણ ઈચ્છતો નથી તેમજ મારાથી અભિન્ન એવી લક્ષ્મી કે જેને મારા સિવાય બીજું કોઈ નથી તેને પણ હું મારા ભક્તની અપેક્ષાએ ગૌણ ગણું છું કેમકે જે સ્ત્રી, ઘર, પુત્ર, મિત્ર, પ્રાણ, ધન આ લોક તથા પરલોક ને છોડીને મારા રક્ષણ નીચે આવ્યા હોય તેઓને હું કેમ છોડી શકું? તેઓએ મારામાં પોતાના હૃદયને બાંધી દીધું હોય છે, જગત્ પ્રત્યે સમાન દૃષ્ટિથી જોનારા હોય છે તેથી જેમ સારી સ્ત્રી સારા પતિને વશ કરે તેમ એ ભક્તોએ મને પ્રેમવડે વશ કરી લીધો છે. એમને સાલોક્યાદિ ચાર પ્રકારની *મુક્તિ આપવામાં આવે છે છતાં તેઓ મારા સિવાય એને પણ ઈચ્છતા નથી. તેઓ કેવળ સેવાથી જ કૃતાર્થ છે, પૂર્ણ છે તે એ કાળથી નાશ પામતાં સ્વર્ગ આદિની તો ઈચ્છા જ કેમ કરે? ભક્તો મારું હૃદય છે. ભક્તોનું હૃદય હું છું. મારા વગર એ કાંઈ જાણતા નથી. એના વગર હું બીજું કાંઈ પણ જાણતો નથી. તેથી મારાથી તમારી રક્ષા તો ન

થઈ શકે પણ હું તમને ઉપાય બતાવું તે હે વિપ્ર! તમે સાંભળો, જ્યાંથી તમને આ દુઃખ થયું છે તેની પાસે જ તમે પહોંચી જાઓ. ભગવદ્ભક્ત ઉપર જે પોતાનું તેજ અજમાવે તે અજમાવનારનું જ અનિષ્ટ કરે છે. બ્રાહ્મણને તપ અને વિદ્યા એ બે શ્રેય કરનાર છે પણ જો એ દુષ્ટની પાસે હોય તો એ તપ અને વિદ્યા તે દુષ્ટનું અનિષ્ટ કરે છે ।।૬૩-૭૦।।

વિશેષ : ૧. સાલોક્ય=ભગવાનના લોક (વૈકુંઠ)માં વાસ. ૨. સાર્ષ્ટિ=ભગવાનના ઐશ્વર્ય જેવું ઐશ્વર્ય. ૩. સામીપ્ય ભગવાનની સમીપમાં સ્થિતિ. સાલોક્ય કરતાં આ કંઈક વિશેષછે. ૪. સારૂપ્ય=ભગવાનના જેવા ચતુર્ભુજ રૂપની પ્રાપ્તિ. શ્રીભાગવત ૩।૨૯।૧૩માં પાંચમી મુક્તિ ઐક્ય-સાયુજ્યનો ઉલ્લેખ પણ છે

બ્રહ્મંસ્તદ્ ગચ્છ ભદ્રં તે નાભાગતનયં નૃપમ્ ।।
ક્ષમાપય મહાભાગં તતઃ શાન્તિર્ભવિષ્યતિ ।।૭૧।।

માટે હે બ્રહ્મન્! તમે નાભાગના પુત્ર અમ્બરીષ પાસે જાઓ; એનાથી જ તમને આ ઉપદ્રવ મટશે અને શાન્તિ થશે ।।૭૧।।

ઇતિ શ્રીભાગવત નવમ સ્કન્ધમાં (પહેલા સૂર્યવંશ નામના *પ્રકરણનો ત્રીજો) ''નાભાગ તથા અમ્બરીષ રાજાનું ચરિત્ર'' નામનો ચોથો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

વિશેષઃ આ સૂર્યવંશના વર્ણન નામના મહાપ્રકરણમાં ચાર અવાન્તર પ્રકરણ ત્રણ-ત્રણ અધ્યાયનાં છે તેમાં પ્રથમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એવા ભક્તના ત્રણ ભેદ અને ભગવદ્અવતારરૂપ ચોથો ભેદ એમ બાર અધ્યાય છે. તેમાં પ્રથમ અવાન્તર પ્રકરણ ત્રણ અધ્યાયનું અહીં પૂર્ણ થયું.

પ્રાણ કંઠ સુધીપણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુઆજીવિકા અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો. (શ્રીવલ્લભાચાર્ય)

પ્રભુના નામાત્મક સ્વરૂપને કમાઈનું સાધન બનાવવા બાબત જો શ્રીઆચાર્યજીનો જો આવો કઠોર નિષેધ હોય તો હવેલી-મંદિરોમાં સાક્ષાત્ સેવ્ય પ્રભુની સેવા-મનોરથોના નામે ભેટ-સામગ્રી પડાવનાર અધમ લોકોને તો શ્રીમહાપ્રભુજી ધગધગતું સીસું પીને આત્મઘાત કરવાની જ આજ્ઞા ન આપે!

અધ્યાય ૫
અમ્બરીષે ચક્રને સ્તુતિવડે
શાન્ત કરી દુર્વાસાને પ્રાણસંકટથી બચાવ્યા

વિશેષ : અમ્બરીષ રાજાએ પ્રયત્નપૂર્વક ચક્રની સ્તુતિ કરી અને દુર્વાસાને પ્રાણસંકટથી બચાવ્યા એટલી વાત આ પાંચમા અધ્યાયમાં આવે છે.

એવં ભગવતાऽऽદિષ્ટો દુર્વાસાશ્ચક્રતાપિતઃ ।।
અમ્બરીષમુપાવૃત્ય તત્પાદૌ દુઃખિતોऽગ્રહીત્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : જ્યારે ભગવાને એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરી ત્યારે ચક્રના તેજથી દુઃખ ભોગવતા દુર્વાસા અમ્બરીષ પાસે પાછા આવ્યા અને દુઃખિત હોવાથી એના પગ પકડી લીધા ।।૧।।

દુર્વાસાની આ ચેષ્ટા જોઈને તથા પોતાના પગમાં પડેલા જોઈ અમ્બરીષ શરમાઈ ગયા; એમનું દુઃખ જોઈને પોતે દુઃખી થયા અને એ દુઃખથી દુર્વાસાને છોડાવવામાટે સુદર્શન ચક્રની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૨।।

અમ્બરીષે કહ્યું : હે સુદર્શન! ભગવાન્ સૂર્યરૂપ, સોમરૂપ, અગ્નિરૂપ, જ્યોતિરૂપ, જળરૂપ, પૃથ્વીરૂપ, આકાશરૂપ, વાયુરૂપ, વિષય અને ઈન્દ્રિયરૂપ પણ તમે છો. તમને મારા નમસ્કાર હો. હે સહસ્ર! ધારવાળા અને ભગવાનને પ્રિય, હે સર્વાસ્ત્રનાશક! હે પૃથ્વીપતે! આ બ્રાહ્મણનું કુશળ કરો. મંગળરૂપ એવા આપ એમના રક્ષક થાઓ. આપ ધર્મરૂપ, ૧ ઋતરૂપ, ૨ સત્યરૂપ, યજ્ઞરૂપ અને યજ્ઞનો ભોગ કરનાર છો. આપ જ સર્વના આત્મા થઈ લોકના પાલક છો. પરમેશ્વરનું પરમ તેજ આપ છો. હે સુનાભ! અખિલ ધર્મની મર્યાદાઓના રક્ષક, અધર્મશીલ અસુરોના ધૂમકેતુરૂપ, ત્રણ લોકની રક્ષા કરવામાં શુદ્ધ તેજસ્વીરૂપ, મનના જેવા વેગવાળા અને અદ્‌ભુત કર્મવાળા આપને હું નમસ્કાર કરું છું. આપે આપના તેજવડે ભક્તોની આંખ આડે આવે તેવા અજ્ઞાનને ધર્મવડે દૂર કર્યુ છે, મહાત્માઓને જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશનું દાન કર્યુ છે. હે વાણીના પતિ! આપનો મહિમા કોઈથી જાણ્યો જાય તેવો નથી, અપાર છે. આ ઉચ્ચ-નીચ કાર્યકારણાત્મક જગત્ આપનું સ્વરૂપ છે; આપનાથી જાદું નથી. હે અજિત! જ્યારે નિર્લેપ ભગવાન્ આપને આજ્ઞા કરે છે ત્યારે આપ અસુરની સેનામાં પેસી એનાં બાહુ, પેટ, જાંઘ, પગ અને ગળાં વગેરે કાપતા યુદ્ધમાં

અત્યન્ત શોભો છો ।।૩-૮।।

વિશેષ : ૧.ઋત="ઇતં ચ સૂનૃતા વાણી" (ભાગ.૧૧।૧૯।૩૮) સત્ય અને મધુર વાણી. ૨.**સત્ય="સત્યં ચ સમદર્શનમ્"** (ત્યાંજ૧૧।૧૯।૩૭) સમદર્શન અર્થાત્ સર્વત્ર સમસ્વરૂપ, સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માનું દર્શન.

ગદાધર ભગવાને વિશ્વમાં ભક્તની રક્ષામાટે અને દુષ્ટ બળને મારવામાટે આપને આજ્ઞા કરેલી છે કેમકે આપ બધાના બળને સહન કરી એનો પરાજ્ય કરવામાં સમર્થ છો. તો અમારા કુળના ભાગ્યનો ઉદય કરવામાટે આ બ્રાહ્મણની રક્ષા કરો. એમ કરશો તો આપે અમારા ઉપર કૃપા કરી એમ અમે જાણીશું ।।૯।।

જો એમ નહિ થાય અને બ્રાહ્મણનું અનિષ્ટ થશે તો લોકમાં અમારું અપયશ, કુળનાશ અને નરકપાતરૂપ અનિષ્ટ થશે. તેથી બ્રાહ્મણની રક્ષા કરો, જેથી અમારા કુળનું શ્રેય થાય. જો અમે બ્રાહ્મણને કંઈ દાન આપ્યું હોય, યજ્ઞ કર્યો હોય, સ્વધર્મ કર્યો હોય અને અમારું કુળ બ્રાહ્મણને દેવની પેઠે પૂજતું આવ્યું હોય તે આ બ્રાહ્મણ દુઃખમુક્ત હો ।।૧૦।।

ભગવાન્ સમસ્ત ગુણોના એકમાત્ર આશ્રય છે. જો મેં સર્વ પ્રાણીમાં ભગવદ્‌ભાવના રાખી હોય અને એ સર્વાત્મભાવથી ભગવાન્ મારી ઉપર પ્રસન્ન થયા હોય તો આ બ્રાહ્મણ સુદર્શનના દુઃખથી મુક્ત થાઓ ।।૧૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : અમ્બરીષ રાજાની સ્તુતિને ધ્યાનમાં લઈ બ્રાહ્મણને ચારે તરફથી બાળતું સુદર્શન નામનું વિષ્ણુનું સુદર્શન ચક્ર શાન્ત થઈ ગયું ।।૧૨।।

ચક્રનાં તાપથી દુર્વાસા મુક્ત થઈ ગયા અને એમનું ચિત્ત સ્વસ્થ થઈ ગયું અને હવે એ રાજાને પરમ આશિષ આપતાં એમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા ।।૧૩।।

દુર્વાસાએ કહ્યું : "અહો! આજે મેં ભગવાનના પ્રેમી ભક્તોની મોટાઈ જોઈ. હે રાજા! મેં આપનો અપરાધ કર્યો તો પણ આપ મારી મંગળ કામના જ કરો છો. એ જ ભક્તનો મહિમા કહેવાય. પરકાર્ય સાધનાર સાધુને કાંઈ દુષ્કર નથી. એવું કશું નથી જે મહાત્મા પુરુષો છોડી ન શકે, કારણ કે એમણે તો ભક્તને પૂજ્ય અને શ્રેષ્ઠ એવા ભગવાનને પોતાના હૃદયમાં સારી રીતે ધારણ કર્યા હોય છે. જેનું મંગલમય નામ માત્ર સાંભળવાથી પુરુષ નિર્મલ થઈ જાય છે તેવા તીર્થપાદ ભગવાનના જે દાસ બને છે તેનેમાટે કયું કર્તવ્ય કરવાનું બાકી રહી જાય છે? એવાને ભગવાન્ સિવાય કોઈની કામના રહેતી નથી. હે રાજન્! દયાળુ એવા આપે મારા ઉપર કૃપા કરી આપે મારા

દોષને જોયો નહિ અને મારા પ્રાણ બચાવ્યા'' ।।૧૪-૧૭।।

અમ્બરીષ રાજા દુર્વાસાના આવવાની પ્રતીક્ષા કરતા હતા, જમ્યા પણ ન હતા; એમણે મુનિના ચરણમાં પડી એમને મનાવ્યા અને જમાડ્યા ।।૧૮।।

એમણે આદરપૂર્વક લાવેલા અને સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરે તેવા છ પ્રકારના ભોજનથી એમનો સત્કાર કર્યો. ભોજન કરી મુનિ તૃપ્ત થયા અને આદરપૂર્વક રાજાને જમવાની આજ્ઞાઆપી ।।૧૯।।

''ભગવાન્‌માં તમારી બુદ્ધિ સ્થિર છે તેમારાં દર્શન, સ્પર્શ અને આતિથ્ય સત્કારથી હું પ્રસન્ન થયો છું એટલું જ નહિ પણ મારા પ્રાણ તમે બચાવ્યા તેથી હું તમારી કૃપાને પાત્ર પણ થયો છું ।।૨૦।।

સ્વર્ગની દેવાંગનાઓ આપના આ ઉજ્વલ ચરિત્રનું ગાન કરશે. આ પૃથ્વી પણ આપની પરમ પુણ્યમયી કીર્તિનું સંકીર્તન કરતી રહેશે'' ।।૨૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : પ્રસન્ન થયેલા દુર્વાસાએ એ પ્રમાણે અમ્બરીષ રાજાના ગુણોની પ્રશંસા કરી તેમની રજા લઈ, જે કેવલ નિષ્કામ કર્મથીજ પ્રાપ્ત થાય છે તે બ્રહ્મલોકમાં આકાશમાર્ગે ગયા ।।૨૨।।

દુર્વાસા સ્નાન કરવા ગયા ત્યાંથી આવ્યા એમણે કૃત્યા ઉત્પન્ન કરી, સુદર્શને કૃત્યાનો નાશ કર્યો એ દુર્વાસાની પાછળ પડ્યું ત્યાંથી પાછા ફર્યા અને રાજાએ એમને બચાવ્યા આ બધા કાર્યમાં એક વર્ષ વીતી ગયું; ત્યાં સુધી રાજા તેમના આવવાની આશામાંને આશામાં માત્ર જલ પીને જ રહ્યા ।।૨૩।।

બ્રાહ્મણના જમ્યા પછી વધેલું ઉત્તમ અન્ન વિશેષ પવિત્ર ગણાય છે. દુર્વાસાના ગયા પછી અમ્બરીષ રાજાએ એ પવિત્ર અન્નનો આહાર કર્યો અને માનવા લાગ્યા કે દુર્વાસા મુનિને સુદર્શનથી દુઃખ થયું અને પોતે પણ ત્યાં સુધી શાન્તિ રાખી એ બધાનું કારણ ભગવાનનો પ્રતાપ છે ।।૨૪।।

એવા અનેક ગુણવાળા એ રાજા જેને સ્મૃતિમાં પરમાત્મા કહે છે, ઉપનિષદ્‌માં બ્રહ્મ કહે છે અને પુરાણમાં વાસુદેવ ભગવાન્ કહે છે તેમાં સર્વ ક્રિયાના સમર્પણરૂપ ભક્તિ કરતાં-કરતાં બ્રહ્મલોક સુધીના ભોગોને નરકતુલ્ય ગણવા લાગ્યા ।।૨૫।।

ત્યાર પછી રાજા અમ્બરીષે પોતાના જેવા સ્વભાવ અને ગુણવાળા પુત્રોને રાજપાટ સોંપી દીધું અને ઘણી ધીરતાથી વનમાં વાસુદેવ ભગવાન્‌માં મન લગાવી ગુણોના પ્રવાહરૂપ સંસારથી મુક્ત થઈ ગયા ।।૨૬।।

ઈત્યેતત્ પુણ્યમાખ્યાનમમ્બરીષસ્ય ભૂપતેઃ।
સંકીર્તયન્નનુધ્યાયન્ ભક્તો ભગવતો ભવેત્ ।।૨૭।।

રાજા અમ્બરીષના આ પવિત્ર આખ્યાનનું જે કીર્તન અને સ્મરણ કરે તે ભગવાનનો ભક્ત બની જાય છે ।।૨૭।।

ઈતિ શ્રીભાગવત નવમસ્કન્ધમાં (પહેલા પ્રકરણ સૂર્યવંશ વર્ણનમાં અવાન્તર મધ્યમ પ્રકરણનો પહેલો અને સ્કન્ધનો) ''અમ્બરીષે ચક્રને સ્તુતિવડે શાન્ત કરી દુર્વાસાને પ્રાણસંકટમાંથી બચાવ્યા'' નામનો પાંચમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

તમારું વાંચન ક્યાંક એકડા વગરના મીંડા જેવું તો નથી!!!
સત્સંગ-મંડળમાં હોય, ભગવદ્વાર્તામાં હોય કે વ્યક્તિગત હોય
ષોડશગ્રન્થ વિનાનું વાંચન એકડા વગરના મીંડા સમાન જાણવું

અધ્યાય ૬

ઈક્ષ્વાકુ રાજાનો વંશ અને સૌભરિનું આખ્યાન

વિશેષ : મનુના પુત્ર ઈક્ષ્વાકુનો વંશ, માન્ધાતા સુધીના રાજાઓનાં ચરિત્રો તથા સૌભરિ મુનિનું આખ્યાન પણ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે.

વિરૂપઃ કેતુમાઞ્છમ્ભુરમ્બરીષસુતાસ્ત્રયઃ ।।
વિરૂપાત્ પૃષદશ્વોભૂત્ તત્સુતસ્તુ રથીતરઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : અમ્બરીષ રાજાને વિરૂપ, કેતુમાન અને શમ્ભુ નામના ત્રણ પુત્ર હતા. વિરૂપથી પૃષદશ્વ થયો તેનો રથીતર થયો ।।૧।।

રથીતરને સન્તાન ન હતું. એણે સન્તાન થવામાટે અગિરાને પ્રાર્થના કરી. એ અગિરાએ રથીતરની સ્ત્રીમાં બ્રહ્મ તેજથી સમ્પન્ન કેટલાય પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા ।।૨।।

જો કે એ રથીતરની પત્નીથી થયા પણ અગિરાથી થયા તેથી એ અગિરસ કહેવાયા. એ રથીતરની બીજી સ્ત્રીઓના પુત્રો કરતાં બ્રાહ્મણોત્પન્ન હોવાથી આગિરસો શ્રેષ્ઠ કહેવાયા. એ ક્ષત્રત્વયુક્ત બ્રાહ્મણો થયા ।।૩।।

(મનુના દશ પુત્રોમાં પૃષધ્ર અને કવિ સંસારમાં વિરક્ત હોવાથી વંશ પ્રવર્ત્તક ન

થયા. કરૂષ આદિ સાતના વંશ તારતમ્યથી કહ્યા) એક વાર મનુને છીંક આવતાં નાકમાંથી ઇક્ષ્વાકુ નામના પુત્ર થયા. પહેલા દશ પુત્રો શ્રદ્ધા નામની સ્ત્રીમાં થયા તે સામાન્ય રીતે કહ્યું છે. આ ઇક્ષ્વાકુને સો પુત્ર થયા જેમાં વિકુક્ષિ, નિમિ અને દંડક એ ત્રણ મોટા હતા ।।૪।।

ઇક્ષ્વાકુના એ સો પુત્રમાંથી પચીશ પુત્રો આર્યાવર્તના પૂર્વભાગમાં સમુદ્ર સુધીની પૃથ્વીના રાજા થયા, પચીશ આર્યાવર્તના પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી રાજા થયા અને ઉપર્યુક્ત ત્રણ આર્યાવર્તના મધ્ય ભાગના રાજા થયા અને અને બાકીના સુડતાલીસ દક્ષિણ વગેરે પ્રાન્તોના અધિપતિ થયા ।।૫।।

એક વાર અષ્ટકાશ્રાદ્ધમાટે માંસ જોઈતું હતું તે લાવી આપવાને ઇક્ષ્વાકુએ વિકુક્ષિને આજ્ઞા કરી : ''હે વિકુક્ષિ! તું જલદી જા; શ્રાદ્ધને લાયક પવિત્ર પશુઓનું માંસ લાવ'' ।।૬।।

પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે એ વનમાં ગયો. મૃગોને શ્રાદ્ધ લાયક જોઈ તેણે માર્યા. પણ એટલામાં એ થાકી ગયો અને ક્ષુધિત પણ થયો એમાં એને સ્મૃતિ ન રહી કે આ દ્રવ્ય શ્રાદ્ધમાટે છે; તેથી એમાંથી એક સસલાને લઈ પોતે ખાઈ ગયો ।।૭।।

બીજું બધું લાવી પોતાના પિતાને બતાવ્યું. ઇક્ષ્વાકુએ વસિષ્ઠને કહ્યું કે ''શ્રાદ્ધમાટે માંસ આપ્યું છે તેને જલ છાંટી લઈ લો''. વસિષ્ઠે જોતાં જ કહ્યું કે આ માંસ શ્રાદ્ધના ઉપયોગમાં નહિ આવે ।।૮।।

કેમકે આ માંસ ખાધા પછી બાકી રહેલ માંસ પૈકીનું છે. પુત્રે શ્રાદ્ધને માટે મંગાવેલ માંસ પોતે ખાધા પછી આપ્યું છે એમ જ્યારે ઇક્ષ્વાકુએ જાણ્યું ત્યારે ન કરવાનું કામ કર્યું તેથી ક્રોધ કરીને રાજાએ પુત્રને દેશપાર કર્યો ।।૯।।

પછી ઇક્ષ્વાકુ તો વસિષ્ઠની સાથે તત્ત્વવિચાર કરતાં અને યોગ કરતાં કલેવરને છોડી પરમાત્માને પ્રાપ્ત થયા ।।૧૦।।

જ્યારે પિતા ગુજરી ગયા ત્યારે વિકુક્ષિ રાજધાનીમાં પાછો આવીને પૃથ્વીનું પાલન કરવા લાગ્યો. એણે ભારે-ભારે યજ્ઞોથી વિષ્ણુનું આરાધન કર્યુ અને એ 'શશાદ' નામથી પ્રસિદ્ધ થયો ।।૧૧।।

એનો પુત્ર પુરંજય તે ઇન્દ્રવાહ તથા કકુત્સ્થના નામથી પણ ઓળખાતો હતો. જે કર્મો કરવાથી એનાં એ નામ પડ્યાં હતાં તે સાંભળો ।।૧૨।।

સત્યયુગના અન્તમાં દેવતાઓને દાનવો સાથે ઘોર સંગ્રામ થયો હતો. ત્યારે

દૈત્યોએ દેવોને હરાવેલા તે વખતે ઈન્દ્ર આદિ દેવોએ વીર પુરંજયને મદદમાટે મિત્ર બનાવ્યો ।।૧૩।।

પુરંજયે કહ્યું : ''જો મને ઈન્દ્ર પોતાની કાંધ ઉપર બેસાડી લઈ જાય તો હું દાનવોનો પરાજય કરી એને સ્વર્ગનું રાજ્ય અપાવું''. ઈન્દ્રને એ વાતની લજ્જા આવી તેથી એમ કરવા ના પાડી પરન્તુ વિશ્વાત્મા ભગવાન્ વિષ્ણુએ એમ કરીને પણ સ્વાર્થસિદ્ધ કરવા સમજાવ્યો અને ઈન્દ્ર મોટો આખલો થયો ।।૧૪।।

હથિયાર વગેરે યુદ્ધની સામગ્રી સાથે દિવ્ય ધનુષ તથા તીક્ષ્ણ બાણ લઈ પુરંજય તૈયાર થયો અને ઈન્દ્રની કાંધ ઉપર બેઠો ।।૧૫।।

વિષ્ણુએ એને પોતાના તેજવડે પ્રબળ કર્યો અને દેવોને લઈને એ પશ્ચિમ દિશામાં દૈત્યના નગર ઉપર જઈ ચઢ્યો અને એને ચોતરફથી ઘેરી લીધું ।।૧૬।।

ત્યાં દૈત્યો અને દેવો વચ્ચે રુવાડાં ઊભાં કરે તેવું ભારે મોટું યુદ્ધ થયું તેમાં ભાલાવડે દૈત્યોને મારી એને યમરાજ પાસે પહોંચાડી દીધા ।।૧૭।।

પુરંજયનાં બાણ એવાં પડવા લાગ્યાં કે જાણે પ્રલયનો ઘોર અગ્નિ પ્રકટ્યો. આવી સ્થિતિમાં દૈત્યો રણાંગણ છોડીને ભયથી દોડી ગયા અને પોતાના ઘર આગળ પહોંચી ગયા ।।૧૮।।

પુરંજયે એમનું નગર, ધન અને ઐશ્વર્ય બધું જીતી લઈ ઈન્દ્રને આપી દીધું. તેથી જ એ રાજર્ષિને પુર જીતવાને કારણે 'પુરંજય', ઈન્દ્રને વાહન બનાવવાને કારણે 'ઈન્દ્રવાહ' અને બળદની કકુદ્(ખૂંધ) ઉપર બેસવાને કારણે 'કકુત્સ્થ' કહેવામાં આવે છે. (ખૂંધને સંસ્કૃતમાં 'કકુદ્' કહે છે જેના ઉપરથી નામ કકુત્સ્થ પડ્યું) ।।૧૯।।

પુરંજયનો પુત્ર અનેના થયો, તેનો પૃથુ થયો, તેનો વિશ્વરન્ધિ થયો, તેનો ચન્દ્ર થયો, તેનો યુવનાશ્વ થયો ।।૨૦।।

યુવનાશ્વનો શાબસ્ત થયો જેણે શાબસ્તી પુરી વસાવી. એનો બૃહદશ્વ થયો; તેનો કુવલયાશ્વ થયો ।।૨૧।।

એ કુવલયાશ્વ બહુ બળવાન હતો. ઉત્તંક નામના ઋષિને પ્રસન્ન કરવાને તેણે પોતાના એકવીસ હજાર પુત્રોને સાથે લઈને ધુન્ધુ નામના દૈત્યને માર્યો ।।૨૨।।

એ ઉપરથી એનું નામ 'ધુન્ધુમાર' એવું પણ પ્રસિદ્ધ થયું. એના બધા પુત્રો ધુન્ધુના મુખમાંથી જે અગ્નિ નીકળતો હતો તેનાથી બળી ગયા હતા, માત્ર દઢાશ્વ

કપિલાશ્વ અને ભદ્રાશ્વએ ત્રણ જ એમાંથી બચવા પામ્યા હતા ।।૨૩।।

હે ભારત! દઢાશ્વનો પુત્ર હર્યશ્વ થયો, તેનો નિકુમ્ભ થયો, તેનો બર્હણાશ્વ થયો, તેનો કૃશાશ્વ થયો, તેનો સેનજિત્ થયો અને એનો યુવાનાશ્વ થયો. તેને સો સ્ત્રીઓ હતી, છતાં એને પ્રજા ન થઈ તેથી એને વૈરાગ્ય આવ્યો અને રાજ્ય છોડી સો સ્ત્રીઓ સાથે એ વનમાં ચાલ્યો ગયો; ।।૨૪-૨૫।।

ત્યારે ઋષિઓએ એની ઉપર કૃપા કરી. બ્રાહ્મણોએ એની પાસે એકાગ્રચિત્તવડે ઈન્દ્રદેવતાનો યજ્ઞ કરાવ્યો ।।૨૬।।

તેમાં એક વખત રાત્રે રાજા યુવનાશ્વને બહુ તૃષા લાગી તેથી એ યજ્ઞ શાળામાં ગયો. ત્યાં બ્રાહ્મણો તો સૂતા હતા. ત્યારે જળ મળવાનો બીજો કોઈ ઉપાય ન જોતાં બ્રાહ્મણોએ યજમાન પત્નીમાટે જે જળ અભિમન્ત્રિત કરી રાખ્યું હતું તે જ જળ તે પી ગયો ।।૨૭।।

બ્રાહ્મણો જાગ્યા અને જુએ તો અભિમન્ત્રિત જળ ન મળે. જળનો કળશ ખાલી જોઈને તેઓ પૂછવા લાગ્યા કે ''આ કામ કોનું છે? પુત્ર ઉત્પન્ન કરાવનારું જળ કોણ પી ગયું?'' ।।૨૮।।

ભગવાનની પ્રેરણાથી રાજાએ એ જળ પીધું છે એવું જાણી બ્રાહ્મણોએ ઈશ્વરને નમસ્કાર કરી કહ્યું, ''ધન્ય છે! ભગવાનનું બલ એ જ સાંચુ બલ છે'' ।।૨૯।।

જ્યારે પ્રસવનો સમય આવ્યો ત્યારે રાજાના પેટની જમણી બાજૂને ફાડી એમાંથી ચક્રવર્તી પુત્ર જન્મ્યો ।।૩૦।।

હવે જ્યારે બ્રાહ્મણો ''એ યુવનાશ્વનો પુત્ર કોને ધાવશે? એ ભૂખથી રુદન કરે છે''. એમ બોલવા લાગ્યા ત્યારે ઈન્દ્ર બોલ્યો કે **માં ધાતા** એ મને ધાવશે. હે વત્સ! તું રુદન ન કર'' એમ બોલી ઈન્દ્રે અમૃત સ્ત્રવનારી પોતાની તર્જની આંગળી એ બાળકના મોંમાં આપી ।।૩૧।।

બ્રાહ્મણો અને દેવો ની કૃપાથી એનો પિતા યુવનાશ્વ પણ મર્યો નહિ અને અન્તે એ વનમાં જ તપ કરી સિદ્ધિને પામ્યો ।।૩૨।।

હે પરીક્ષિત! ઈન્દ્રે યુવનાશ્વના એ પુત્રનું નામ ત્રસદ્દસ્યુ રાખ્યું કારણ કે રાવણ વગેરે (દસ્યુ=એ નામના રાક્ષસો. લૂંટારા, ડાકુ વગેરે અસામાજિક તત્ત્વો.) દસ્યુ પણ એનાથી ઉદ્વિગ્ન અને ભયભીત રહેતા ।।૩૩।।

યુવનાશ્વનો પુત્ર માન્ધાતા ચક્રવર્તી રાજા થયો. એણે ભગવાનના તેજથી તેજસ્વી બની સાત દ્વીપવાળી પૃથ્વીનું શાસન એકલે હાથે કર્યુ ।।૩૪।।

એ માધાતાએ બહુ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞોથી સર્વદેવમય વિષ્ણુરૂપ, ઇન્દ્રિયથી પર ભગવાનનું આરાધન કર્યુ ।।૩૫।।

દ્રવ્ય, પુરોડાશ, મન્ત્રવેદનો ભાગ, કર્મમાં પ્રેરનાર વેદભાગરૂપ વિધિ, યજ્ઞ, યજમાન, કર્તા, યજ્ઞ કરાવનાર, બ્રાહ્મણો, ઋત્વિજ એના ફળરૂપ ધર્મ, દેશ અને કાળ એ બધું જ નહિ પણ આ વિશ્વ જે ભગવદ્રૂપ છે તેનું યજન કર્યું ।।૩૬।।

જ્યાંથી સૂર્ય ઊગે છે, જ્યાં સૂર્ય આથમે છે તે બધી પૃથ્વી યુવનાશ્વના પુત્ર માન્ધાતાના અધિકારમાં હતી ।।૩૭।।

શશબિન્દુની કન્યા બિન્દુમતીથી માન્ધાતાને પુરુકુત્સ, અમ્બરીષ (આ બીજા અમ્બરીષ છે) અને મુચુકુન્દ એ ત્રણ પુત્રો થયા તેમાં મુચુકુન્દ ભક્તિયોગમાં નિષ્ઠાવાળો હતો, માન્ધાતાને ચાર કન્યાઓ થઈ તે પુરુકુત્સાદિ ભાઈઓની બહેનો થાય તે બધી સૌભરિ નામના મુનિને પરણી ।।૩૮।।

પરમ તપસ્વી સૌભરિજી એકવાર યમુનાના જળમાં તપશ્ચર્યા કરતા હતા તે સમયે એક મત્સ્યરાજને પોતાની પત્નીઓ સાથે વિહાર કરતો જોયો ।।૩૯।।

તેથી એને પણ એ સુખની ઇચ્છા થઈ. તેણે રાજા માન્ધાતા પાસે આવી એક કન્યાની માગણી કરી. રાજાએ કહ્યું : ‘‘બ્રહ્મન્! આ કન્યાનો હું સ્વયંવર કરવાનો છું ત્યાં આપ પધારો. જો કન્યા આપને પસંદ કરી લે તો ખુશીથી કન્યાને આપ લઈ જાઓ’’ ।।૪૦।।

સૌભરિએ વિચાર કર્યો કે ‘‘હું સ્ત્રીઓને અપ્રિય એવો બુઢ્ઢો છું તેથી પણ સ્ત્રી ઇચ્છે નહિ. ચામડી ઢીલી થઈ ગઈ છે. વાળ સફેદ થઈ ગયા છે. રાજાએ એ જાણીને જ મને કન્યાના સ્વયમ્વરની વાત કહી છે પણ હું મારા શરીરને એવું તો સુન્દર બનાવું કે એ સુન્દરતાની સ્પૃહા દેવસ્ત્રીઓ પણ કરે તો મનુષ્યસ્ત્રીનું તો શું કહેવું?’’ ।।૪૧-૪૨।।

(એમ વિચાર કરી મુનિએ પોતાનું રૂપ અદ્‌ભુત બનાવ્યું) અને પોતે કન્યાના નિવાસ સ્થળ તરફ ગયા. મોટી સમૃદ્ધિવાળા એ સ્થળમાં પહોંચતાં જ પચાસ કન્યાઓએ એમને પતિરૂપે સ્વીકારી લીધા ।।૪૩।।

એ કન્યાઓને પરસ્પર પ્રેમ હતો તે નષ્ટ થયો અને અંદર પરસ્પર ઝઘડો કરવા

લાગી અને એક બીજીને કહેવા લાગી કે ''આ પતિ મારે લાયક છે માટે હું વરું તું એને લાયક નથી'' ।।૪૪।।

ઋગ્વેદી સૌભરિએ એ બધીયનું પાણિગ્રહણ કરી લીધું. પોતાની અથાહ તપસ્યાના પ્રભાવથી કીમતી રાચરચીલાથી સજ્જ અનેક ઉપવનો અને નિર્મલ જલથી ભરેલાં સરોવરોવાળા અને સુગંધી ફૂલોના બગીચાથી ઘેરાયેલા મહેલોમાં બહુમૂલ્ય પલંગો, આસન, વસ્ત્ર, જર-ઝવેરાત, સ્નાન, અનુલેખન, સ્વાદિષ્ટ ભોજન અને પુષ્પમાલાઓ સાથે પોતાની પત્નીઓની સાથે વિહાર કરવા લાગ્યા. સુન્દર-સુન્દર વસ્ત્ર આભૂષણ ધારણ કરેલા સ્ત્રી-પુરુષો એમની સેવામાં તૈયાર રહેતા, ક્યાંય પક્ષી કલરવ કરતાં હોય તો ક્યાંય ભમરાઓ ગુંજારવ કરતા હોય અને ક્યાંય ભાટચરણ એમની બિરદાવલી ગાતા હોય તેવા વનમાં એ વિહાર કરવા લાગ્યા ।।૪૫-૪૬।।

સાત દ્વીપની સાર્વભૌમ સમ્પત્તિને ભોગવનાર માન્ધાતા એ મુનિના ગૃહસ્થીના સુખને જોઈને વિસ્મય પામ્યો અને પોતાને જે લક્ષ્મીનો અહંકાર હતો તે એણે છોડી દીધો ।।૪૭।।

જેમ ઘી થોડું-થોડું પડે તો અગ્નિ તૃપ્ત થતો નથી તેમ સૌભરિ એવા સમૃદ્ધ ઘરમાં વિલાસ કરતા હતા અને અનેક પ્રકારનાં સુખ ભોગવતા હતા છતાં એમને સન્તોષ થયો નહિ ।।૪૮।।

એક દિવસ એ સૌભરિને વિચાર આવ્યો કે ''હું ભગવદ્ભજન કરતો હતો ત્યારે મેં જળમાં મત્સ્યમૈથુન જોયું અને મારી આ સ્થિતિ થઈ અને અહો! હું મારા આત્માને ક્યાંથી ક્યાં લઈ ગયો! ।।૪૯।।

હું તપ કરનારો સાધુ, વ્રતનું પાલન કરનારો તેવો હું તેનો આ નાશ થઈ રહ્યો છે એ તો જુઓ. મેં જળમાં મત્સ્યનો સંગ જોયો એટલા જ છિદ્રથી ઘણા કાળ સુધી તપશ્ચર્યાથી હૃદયમાં એકત્ર કરેલા ભગવત્સ્વરૂપને હું ખોઈ બેઠો ।।૫૦।।

માટે મોક્ષની ઈચ્છા કરનારે સ્ત્રીજીવનનો સંગ કરવો નહિ તથા ઈન્દ્રિયોને એક ક્ષણ પણ બહિર્મુખ થવા દેવી નહિ પણ એને વશ રાખવી અને એકલા રહેવું અને એકાન્તમાં બેસી દેશકાલ પરિચ્છેદ રહિત થઈ સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરમાં જ મન લગાવી દેવું. જો સંગ કરવો જ પડે તો ભગવાનના અનન્યપ્રેમી નિષ્ઠાવાન ભગવાનને હૃદયમાં ધારણ કરનાર ભક્તોનો સંગ કરે ।।૫૧।।

પ્રથમ હું એક તપશ્ચર્યા કરનાર હતો. મેં મત્સ્યનો સંગ માત્ર જળમાં જોયો

એટલા દુઃસંગથી હું પચાસ સ્ત્રીવાળો થયો. એમાં એકને સો-સો પુત્ર થતાં પાંચ હજારરૂપે થયો. માયાના ગુણવડે મારી બુદ્ધિ નષ્ટ થતાં મને વિષયમાં અર્થભાવ થયો.હવે એ સ્ત્રી-પુરુષોના મનોરથનોના અન્તને હું પામી શકું એમ નથી ।।૫૨।।

આ પ્રમાણે વિચાર કરતા કેટલોક સમય તો એ ઘરમાં જ રહ્યા પછી વિરક્ત થઈ જઈ એમણે સન્ન્યાસ લઈ લીધો અને વનમાં ચાલ્યા ગયા. પોતાના પતિને જ સર્વસ્વ માનનારી એમની પત્નીઓએ પણ એમની સાથે વનવાસ કર્યો ।।૫૩।।

ભગવાન્‌માં મન સ્થિર કરી ત્યાં એમણે ઘોર તપ કર્યુ. જેનાથી દેહાદિની શુદ્ધિ થાય તેવું તપ કરતાં-કરતાં એમણે અગ્નિની સાથે આત્માને જોડી દીધો ।।૫૪।।

તાઃ સ્વપત્યુર્મહારાજ નિરીક્ષ્યાધ્યાત્મિકીં ગતિમ્ ।।
અન્વીયુસ્તત્પ્રભાવેણ અગ્નિં શાન્તમિવાર્ચિષઃ ।।૫૫।।

હે મહારાજ! પોતાના પતિ સૌભરિ ભગવાન્‌માં મળી ગયા એ જોઈ અગ્નિની પાછળ જેમ જવાળા શાન્ત થાય તેમ એમની સ્ત્રીઓ પણ મુનિના પ્રભાવવડે પતિની ગતિને પામી મુક્ત થઈ ।।૫૫।।

ઈતિ શ્રીભાગવત નવમસ્કન્ધમાં (સૂર્યવંશના વર્ણનરૂપ પહેલા પ્રકરણનો પાંચમો તથા અવાન્તર મધ્યમ પ્રકરણનો બીજો અને સ્કન્ધનો) ''ઈક્ષ્વાકુ રાજાનો વંશે સૌભરિ નું આખ્યાન'' નામનો છઠ્ઠો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

(હવેલી-મન્દિર ખોલીને ઠાકોરજીના દર્શન-મનોરથ-ભેટ-સામગ્રીના માધ્યમથી) પૈસા કમાવવા માટે સેવા કરનારનો આલોક-પરલોક સહિત સર્વનાશ થયો સમજવો. (શ્રીગુસાંઈજી, સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીની વિવૃતિ)

અધ્યાય ૭

માન્ધાતાના વંશમાં થયેલ હરિશ્ચન્દ્રની કથા

વિશેષ : માન્ધાતાના વંશમાં મહાશસ્વી હરિશ્ચન્દ્ર રાજા થયા તેણે નરમેઘ યજ્ઞ કર્યો હતો એ વાત આ સાતમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

માન્ધાતુઃ પુત્રપ્રવરો યોઽમ્બરીષઃ પ્રકીર્તિતઃ ।।
પિતામહેન પ્રવૃતો યૌવનાશ્વશ્ચ તત્સુતઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યુંઃ હે પરીક્ષિત! હું આગળ વર્ણન કરી ગયો કે માન્ધાતાના પુત્રોમાં અમ્બરીષ સર્વશ્રેષ્ઠ હતા. એના દાદા યુવનાશ્વે એનો પુત્ર રૂપે સ્વીકાર કર્યો. એનો પુત્ર થયો યૌવનાશ્વ અને યૌવનાશ્વનો હારિત થયો. માન્ધાતાના વંશમાં આ ત્રણ અવાન્તર ગોત્રોના પ્રવર્તક થયા ।।૧।।

નર્મદા નામે નાગકન્યા હતી તે એના ભાઈઓએ પુરુકુત્સને આપી. પછી નાગરાજ વાસુકિની આજ્ઞાથી નર્મદા પુરુકુત્સને રસાતળમાં લઈ ગઈ ।।૨।।

ત્યાં વિષ્ણુની શક્તિથી સમ્પન્ન એણે જે ગન્ધર્વો સર્પોને મારવા આવેલા તેઓને મારી હરાવ્યા. એ ઉપરથી પ્રસન્ન થઈ સર્પોએ એવું વરદાન આપ્યું કે ''તમે રસાતળમાં આવી અમને ગન્ધર્વોથી બચાવ્યા તેથી જેઓ આ આખ્યાનનું સ્મરણ કરશે તેઓને સર્પથી ભય નહિ થાય'' ।।૩।।

રાજા પુરુકુત્સનો પુત્ર ત્રસદ્દસ્યુ થયો જે અનરણ્યનો પિતા થયો. એનો પુત્ર હર્યશ્વ થયો તેનો અરુણ થયો. અરુણથી ત્રિબન્ધન થયો ।।૪।।

ત્રિબન્ધના પુત્ર સત્યવ્રત થયા. આ જ સત્યવ્રત ત્રિશંકુના નામથી વિખ્યાત થયા. જો કે *ત્રિશંકુ પોતાના પિતા તથા ગુરુ (વશિષ્ઠ) ના શાપથી ચાંડાલ થઈ ગયા હતા, પરન્તુ વિશ્વામિત્રના પ્રભાવથી તે આ જ શરીરથી સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા. દેવોએ ત્રિશંકુને સ્વર્ગમાં આવતા અટકાવ્યા અને તે ઊંધે માથે પડી ગયા પરન્તુ વિશ્વામિત્રે એને પોતાના તપના બલથી આકાશમાં જ સ્થિર કરી દીધા. એ અત્યારે પણ આકાશમાં તારા રૂપે દેખાય છે ।।૫-૬।।

વિશેષ : ત્રણ શંકુ એટલે દોષ જેને હોય તે ત્રિશંકુ કહેવાય છે. એ દોષ હરિવંશમાં આ પ્રમાણે કહ્યા છે:''**પિતુશ્ચા પરિતોષેણ ગુરોર્દોગ્ધ્રીવધેન ચ, અપ્રોક્ષિતોપયોગાચ્ચ ત્રિવિધસ્તે વ્યતિક્રમઃ**'' (પિતાનો અસન્તોષ, દૂઝતી ગાયનો વધ અને છાંટ્યા વિનાની વસ્તુનો ઉપયોગ).

ત્રિશંકુના પુત્ર હરિશ્ચન્દ્રને માટે *વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠ ને ઘણાં વર્ષ સુધી પક્ષી થઈને યુદ્ધ કરવું પડ્યું ।।૭।।

વિશેષ : વિશ્વામિત્રે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો તેમાં વસિષ્ઠ આચાર્ય થયાં અને રાજસૂયની દક્ષિણાના મિષથી એમણે વિશ્વામિત્રનું સર્વસ્વ લઈ લીધું. આ વાતની વિશ્વામિત્રને ખબર પડી ત્યારે વિશ્વામિત્રે એમને શાપ આપ્યો કે ''તું બગલી થા''. ત્યારે વસિષ્ઠે શાપ આપ્યો કે ''તું બગલો થા''. એ બન્ને બગલા-બગલીનું ઘણાં વર્ષ સુધી યુદ્ધ થયું એ કથા પુરાણાન્તરમાં છે.

એ હરિશ્ચન્દ્રને પ્રજા ન હતી તેથી દુઃખી હતો. નારદજીના કહેવાથી એ વરુણ પાસે ગયો અને કહ્યું કે ''પ્રભો! મને પુત્ર થાય એવી કૃપા કરો ।।૮।।

જો મારે વીરપુત્ર થશે તો એ જ પુત્રથી હું આપનું યજન કરીશ'' ત્યારે વરુણે વરદાન આપ્યું કે ''જો મારું પૂજન કરીશ તો તારે ત્યાં પુત્ર થશે'' એનાથી હરિશ્ચન્દ્રને રોહિત નામે પુત્ર થયો ।।૯।।

પુત્ર થતાં જ વરુણે કહ્યું : ''તારે પુત્ર થયો છે માટે એને લઈને મારો યજ્ઞ કર''. ત્યારે હરિશ્ચન્દ્ર કહ્યું : ''દશ દિવસ થઈ જાય તો આ પુત્ર યાગને લાયક થાય માટે દશ દિવસનો થવા દો'' ।।૧૦।।

દશ દિવસ બાદ વરુણે પાછા આવી કહ્યું : ''હવે મારો યજ્ઞ કર''. ત્યારે હરિશ્ચન્દ્ર બોલ્યા : ''આપના યજ્ઞ પશુને દાંત ફૂટી આવે ત્યારે તે યજ્ઞના ઉપયોગમાં આવે'' ।।૧૧।।

જ્યારે દાંત આવી ગયા ત્યારે વરુણે આવી કહ્યું:''દાંત તો ઉગી ગયા છે, હવે યજ્ઞ કર''. ત્યારે હરિશ્ચન્દ્રે કહ્યું:''જ્યારે આ દૂધિયા દાંત પડી જશે ત્યારે એ યજ્ઞને લાયક પવિત્ર થાય'' ।।૧૨।।

દાંત પડ્યા ત્યારે વરુણે યજ્ઞ કરવાનું કહેતાં ફરીને દાંત આવે ત્યારે યજ્ઞ પશુ પવિત્ર થાય એમ હરિશ્ચન્દ્રે કહ્યું ।।૧૩।।

ફરીને દાંત આવ્યા ત્યારે વરુણે આવી કહ્યું, ''હવે મારો યજ્ઞ કરો'' એ જ વાત કહી ત્યારે હરિશ્ચન્દ્રે કહ્યું : ''ક્ષત્રિય યજ્ઞ પશુ (રાજાનો છોકરો)કવચ પહેરે અને લડાઈમાં જાય એવો થાય ત્યારે યજ્ઞને લાયક પવિત્ર થાય'' ।।૧૪।।

એવી રીતે સ્નેહમાં બંધાઈ પુત્રના ઉપર પ્રેમને લીધે હરિશ્ચન્દ્ર કંઈને કંઈ બહાનું કાઢી વરુણને આગળ ઉપર યજ્ઞ કરવાની આશા આપતો ગયો ।।૧૫।।

પિતાને પોતાનો નરમેધ કરવાની ઈચ્છા છે એવું રોહિત જાણી ગયો ત્યારે ''મને યજ્ઞમાં હોમી દેશે'' એવા ભયથી હાથમાં ધનુષ લઈને એ અરણ્યમાં ચાલ્યો ગયો ।।૧૬।।

(પુત્ર વનમાં જતો રહ્યો છે તેથી હવે હરિશ્ચન્દ્ર યજ્ઞ નહિ કરે એમ જાણી) વરુણે હરિશ્ચન્દ્રના પેટમાં જલોદરના રોગરૂપે આક્રમણ કર્યું છે એ વાતની રોહિતને વનમાં ખબર પડી તેથી એ ગામમાં આવવા નીકળ્યો ત્યારે ઈન્દ્રે એને અટકાવ્યો ।।૧૭।।

એને ઈન્દ્રે કહ્યું : (હે વત્સ રોહિત! યજ્ઞપશુ બની મરી જવા કરતાં) ''પૃથ્વીમાં ફરવું એ શ્રેષ્ઠ છે. ફરવામાં તીર્થો-ક્ષેત્રો આવે અને એમાં એની સેવા મળે'' આમ ઈન્દ્રના કહેવાથી રોહિત વનમાં જ એક વર્ષ વધારે રહ્યો ।।૧૮।।

એવી જ રીતે બીજે વર્ષે ઈન્દ્ર વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ થઈ આવ્યો અને એણે ગામમાં નહિ જવાનો ઉપદેશ કર્યો. એવી રીતે ત્રીજે, ચોથે અને પાંચમે વર્ષે પણ નગરમાં નહિ જવાની જ એણે વાત કરી ।।૧૯।।

આ પ્રમાણે છ વર્ષ સુધી રોહિત વનમાં જ રહ્યો. સાતમે વર્ષે જ્યારે તે પોતાના શહેર તરફ જવા લાગ્યો ત્યારે તેણે અજીગર્ત પાસે એના વચલા પુત્ર શુનઃશેપને કિમ્મત આપી ખરીદી લીધો અને તેને યજ્ઞપશુ બનાવવામાટે પોતાના પિતાને સોંપી એમના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા. ત્યારે પરમ યશસ્વી અને શ્રેષ્ઠ ચરિત્રવાળા રાજા હરિશ્ચન્દ્રે જલોદર રોગથી છૂટી જઈ પુરુષમેધ યજ્ઞદ્વારા વરુણ વગેરે દેવતાઓનું યજન કર્યુ. એ યજ્ઞમાં વિશ્વામિત્ર હોતા, પરમ સંયમી જમદગ્નિ અધ્વર્યુ, વસિષ્ઠજી બ્રહ્મા બન્યા અને અયાસ્ય મુનિ સામગાન કરવાવાળા ઉદ્ગાતા બન્યા. એ વખતે ઈન્દ્રે પ્રસન્ન થઈ હરિશ્ચન્દ્રને સોનાનો એક રથ આપ્યો ।।૨૦-૨૩।।

હિત્વા તાં સ્વેન ભાવેન નિર્વાણસુખસંવિદા ।।
અનિર્દેશ્યાપ્રતર્ક્યેણ તસ્થૌ વિધ્વસ્તબન્ધનઃ ।।૨૭।।

શુનઃશેપનું માહાત્મ્ય આગળ કહેવાશે. પોતાની પત્ની સાથે સત્યવાદી હરિશ્ચન્દ્રની સત્યમાં દૃઢતા પૂર્વક સ્થિતિ જોઈને વિશ્વામિત્ર અત્યન્ત પ્રસન્ન થયા તેથી એમણે એને અવિનાશી ભગવદ્જ્ઞાન આપ્યું. એ જ્ઞાનવડે મનને પૃથ્વીમાં, પૃથ્વીને જળમાં, જળને તેજમાં, તેજને વાયુમાં અને વાયુને આકાશમાં, આકાશને અહંકારમાં, અહંકારને મહત્તત્ત્વમાં લીન કર્યુ અને એમાંથી વિષયાકારને છોડી ચિદાત્મક ભગવદંશરૂપ આત્માનું ધ્યાન કરીને એણે ધ્યાનથી જ્ઞાનાંશવિદ્યાવડે વિવિક્ત આત્મામાં જોડી અજ્ઞાનને ભસ્મીભૂત કર્યુ અને ધ્યાનાત્મક ચિત્તવૃત્તિને છોડી દઈ બન્ધમુક્ત થયો અને એવી રીતે દેહાધ્યાસથી મુક્ત થઈને અચિન્ત્ય એવા પરમાર્થરૂપ નિજસ્વરૂપમાં સ્થિત થયો, જીવન મુક્તરૂપ બની ગયો ।।૨૪- ।।૨૭।।

ઈતિ શ્રીભાગવત નવમસ્કન્ધમાં (સૂર્યવંશરૂપ પહેલા પ્રકરણનો છઠ્ઠો, અવાન્તર મધ્યમપ્રકરણનો *ત્રીજો) ''માન્ધાતાના વંશમાં થયેલ હરિશ્ચન્દ્રની કથા''નામનો સાતમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

વિશેષઃ પ્રથમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ નામનાં અવાન્તર ત્રણ પ્રકરણોમાં ઈશાનુકથા એટલે ભક્તની કથા કહેવામાં આવી. આ છેલ્લું ઈશકથાનું પ્રકરણ છે તેમાં એકેક અધ્યાયથી રામના જન્મ અને ચરિત છે અને ત્રીજામાં કુશનો જન્મ વગેરે છે તે પણ ગંગામાં પડેલા જલની જેમ રામચરિતમાં જ ગણાય છે.

સાવધાન! સાવધાન!! સાવધાન!!!
ષોડશગ્રન્થના જ્ઞાન વિનાનું કોરું ભાગવતનું શ્રવણ-પઠન-મનન
પુષ્ટિમાર્ગીને ગેરમાર્ગે દોરનારું પણ બની શકે છે

અધ્યાય ૮

સગરના સાઠ હજાર પુત્રોનો કપિલની કોપદષ્ટિથી થયેલો નાશ

વિશેષ : રોહિતના વંશમાં સગર નામે મોટો રાજા થયો. તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો તેમાં તેના સાઠ હજાર પુત્રો કપિલના કોપાગ્નિથી બળી ગયા. એ વાત આ અધ્યાયમાં આવે છે.

હરિતો રોહિતસુતશ્ચમ્પસ્તસ્માદ્વિનિર્મિતા ।।
ચમ્પાપુરી સુદેવોऽતો વિજયો યસ્ય ચાત્મજઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : રોહિતનો પુત્ર હરિત થયો. હરિતનો ચમ્પ થયો. તેણે જ ચમ્પાપુરી વસાવી. ચમ્પનો પુત્ર સુદેવ અને સુદેવનો વિજય થયો ।।૧।।

વિજયનો ભરુક થયો, ભરુકનો વૃક અને વૃકનો બાહુદ થયો. એના શત્રુએ બાહુકનું બધુ જ રાજ્ય લઈ લીધું ત્યારે પત્ની સાથે એ વનમાં ચાલ્યો ગયો ।।૨।।

બાહુક વૃદ્ધ થયો અને મરણ પામ્યો ત્યારે એની સ્ત્રી સતી થવા તૈયાર થઈ એવામાં એના ગર્ભમાં પુત્ર છે એમ જાણી મહર્ષિ ઔર્વે એને મરવા દીધી નહિ ।।૩।।

આ સ્ત્રીના ઉદરમાં ગર્ભ છે એમ એની શોકોએ જાણ્યું ત્યારે એનો ઉત્કર્ષ સહન ન થઈ શકવાથી રાણીને અનાજની સાથે ગર (વિષ) આપી દીધું પરન્તુ ગર્ભઉપર એ વિષની કંઈ અસર થઈ નહિ પણ એ ગર (વિષ)ને સાથે લઈનેજ એક બાળકનો જન્મ થયો. ગરની સાથે જનમવાને કારણે તે 'સગર' કહેવાયા. સગર બહુજ યશસ્વી રાજા થયા ।।૪।।

સગર ચક્રવર્તી સમ્રાટ હતાં એમના જ પુત્રોએ પૃથ્વી ખોદીને સાગર બનાવી દીધો હતો. ઔર્વ ગુરુની આજ્ઞા માની એ સગરે તાલજંઘ, યવન, શક, હૈહય, બર્બર જાતિના લોકોનો વધ ન કર્યો પણ તેમને વિરૂપ બનાવી દીધા. એમાંથી કેટલાકનાં માથાં મૂંડાવી નાખ્યાં, કેટલાકનાં દાઢી મૂછ વધારાવ્યાં, કેટલાકના વાળ છૂટા મુકાવ્યાં તો કેટલાકના અર્ધા માથાં બોડાવ્યાં ।।૫-૬।।

કેટલાકને સગરે વસ્ત્ર ઓઢવાનો જ હુકમ કર્યો, પહેરવાનો નહિ. કેટલાકને માત્ર લંગોટી જ પહેરવાનું કહ્યું, ઓઢવાનું કંઈ નહિ. ત્યાર બાદ ઔર્વ ઋષિના ઉપદેશ પ્રમાણે રાજા સગરે અશ્વમેધ યજ્ઞદ્વારા સમ્પૂર્ણ વેદ અને દેવતામય, આત્માસ્વરૂપ સર્વશક્તિમાન ભગવાનની આરાધના કરી. તેના યજ્ઞમાં જે ઘોડાને છૂટો મૂકવામાં આવ્યો હતો તેને ઈન્દ્ર ચોરી ગયા ।।૭-૮।।

સગરને સુમતિ અને કેશિની નામની બે સ્ત્રીઓ હતી તેમાંથી સુમતિને સાઠ હજાર છોકરા હતા તે જાતિ અભિમાનવાળા હતા. પિતાની આજ્ઞાથી એઓ ઘોડાની શોધમાં નીકળ્યા. એઓ એ ચોતરફ પૃથ્વીને ખોદી નાખી ।।૯।।

પૂર્વ ઉત્તર દિશામાં કપિલનો આશ્રમ હતો તેની નજીકમાં તેમણે એ ઘોડો જોયો. એને જોતાં જ એઓ બોલ્યા કે ‘‘આંખ મીંચીને બેઠેલા આ ચોરે જ આપણો ઘોડો ચોરેલો છે ।।૧૦।।

આને મારે એ પાપી છે’’ એમ બોલતા સાઠ હજાર આયુધ ઉઠાવીને મુનિ ઉપર તૂટી પડ્યા. ત્યારે સમાધિમાંથી નિવૃત્ત થઈને મુનિએ આંખ ખોલી ।।૧૧।।

મુનિએ આંખ ખોલતાં સગરના પુત્રોનાં શરીરમાંથી અગ્નિ પ્રકટ્યો અને એ અગ્નિવડે ક્ષણવારમાં બધા ભસ્મ થઈ ગયા. ખરેખર ઈન્દ્રે એમની બુદ્ધિ હરી લીધી હતી જેથી મોટાનો અપરાધ એઓએ કર્યો ।।૧૨।।

મુનિના કોપથી એ બળી મર્યા એ ઠીક તો નથી જ, પરન્તુ એ સગરપુત્રો મોટાનું અપમાન કરનારા હોવાથી તેઓ પોતાના અપરાધથી જ મર્યા એમ કહેવું ઠીક છે. (જેમ આકાશમાં રજ નથી છતાં આકાશ રજવાળું કહેવાય છે; તેમ જગતને પવિત્ર કરનાર કપિલદેવજી સત્ત્વમૂર્તિ છે તેમાં તમોગુણની સમ્ભાવના અજ્ઞો જ કરે; વસ્તુતઃ રાજપુત્રો પોતાના અપરાધથી જ નષ્ટ થયા છે) ।।૧૩।।

જેમણે સંસારસમુદ્ર તરવામાટે સાંખ્યશાસ્ત્રરૂપ દૃઢ નૌકા કરી તેમનો મુમુક્ષુ આશ્રય કરે તો દુરત્યય મૃત્યુના માર્ગરૂપ સંસારને પેલે પાર પહોંચે એવા વિદ્વાન જ

નહિ પણ સાક્ષાત્ પરમાત્મારૂપ કપિલદેવજીમાં શત્રુ, મિત્ર વગેરે ભેદબુદ્ધિની સમ્ભાવના જ કેમ કરી શકાય? ।।૧૪।।

સગરની બીજી સ્ત્રી કેશિનીનો પુત્ર અસમંજસ હતો તેનો પુત્ર અંશુમાન થયો. એ પોતાના પિતામહનું શ્રેય થાય એમ ઈચ્છતો હતો ।।૧૫।।

અસમંજસ પોતાને કોઈ સારો કહે એવું ઈચ્છતો ન હતો. એ યોગી હતો તેથી એવી રીતે જાણી જોઈને કરતો હતો. એને પૂર્વજન્મની જાણ હતી. પૂર્વજન્મમાં કોઈ દુઃસંગ થવાથી એ યોગભ્રષ્ટ થયો હતો અને રાજાને ત્યાં જન્મ્યો હતો તેથી લોકસંગથી ડરીને કોઈ એની પાસે ન આવે એવું ચરિત્ર દેખાડતો હતો ।।૧૬।।

એ લોકમાં નિન્દા થાય એવાં કામ કરતો; જ્ઞાતિજનોનું પણ બૂરું કરતો; રમતાં બાળકને લઈ સરયૂ નદીમાં ફેંકી આવતો. એવી રીતે એણે લોકોને ઉદ્વિગ્ન બનાવી દીધા હતા ।।૧૭।।

એનું એવું આચરણ જોઈ એના પિતાએ પણ એમાં સ્નેહ છોડી દીધો. પિતાએ એનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે એણે જેટલાં બાળકોને સરયૂમાં ફેંકી દીધેલાં તે બધાને જીવતાં બનાવી સૌને સોંપી દીધાં અને પોતે ત્યાંથી ચાલતો થયો ।।૧૮।।

મરેલાં બાળકો ફરી આવેલાં જોઈ અયોધ્યાવાસીઓ વિસ્મય પામ્યા. રાજાને પણ પાછળથી પસ્તાવો થયો ।।૧૯।।

રાજાએ અંશુમાનને ઘોડાની શોધમાં મોકલ્યો. કાકાએ ખોદેલ પૃથ્વીને માર્ગે તપાસ કરતો-કરતો એ ચાલતો હતો ત્યાં તો એણે એમના શરીરના મોટા રાખના ઢગલાની પાસે ઘોડાને જોયો ।।૨૦।।

ત્યાં બેઠેલા ભગવદ્રૂપ કપિલ મુનિને જોઈને તેણે પ્રણામ કર્યા અને એકાગ્ર મન કરી હાથ જોડીને એ મુનિની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો ।।૨૧।।

અંશુમાન બોલ્યો : બ્રહ્માજી પણ સમાધિ અને યુક્તિવડે આપને પરમાત્મારૂપે જોઈ શકતા નથી. બ્રહ્માજી કે જેમણે મન, શરીર અને બુદ્ધિ વડે દેવ મનુષ્ય અને પશુ-પક્ષી વગેરે બનાવ્યાં છે તે જો આપના સ્વરૂપને ન જાણે તો એમનાથી પછીના અને એમણે આપેલી બુદ્ધિવાળા એવા અમે આપના સ્વરૂપને ક્યાંથી જાણી શકીએ? ।।૨૨।।

સંસારના દેહધારી સત્ત્વ, રજસ અને તમસ પ્રધાનવાળા છે તે પણ આપને સારી રીતે જાણી શકતા નથી. તેઓ જાગ્રત તથા સ્વપન અવસ્થામાં ગુણમય પદાર્થો

વિષયોને જુએ છે અને સુષુપ્તિમાં માત્ર અજ્ઞાનને જુએ છે કારણ કે તેઓ ભગવાનની માયાવડે મોહિત થયેલા છે. તેઓ બહિર્મુખ હોવાથી બહારની વસ્તુઓને તો જુએ છે પણ પોતાના જ હૃદયમાં સ્થિત આપને જોઈ શકતા નથી ।।૨૩।।

જેમણે પોતાના આત્મસ્વરૂપના અનુભવથી માયાના ગુણોથી થતા ભેદભાવને ફેંકી દીધા છે અને એના કારણરૂપ અજ્ઞાનનો નાશ કરી ચૂક્યા છે તેવા સનકાદિ આપના સ્વરૂપનું ચિન્તન કર્યા કરે છે. તેવા જ્ઞાનધન અને એકરસ આપના સ્વરૂપને હું મૂઢ કેમ ચિન્તન કરી શકું? ।।૨૪।।

હે પ્રશાન્ત! માયા એના ગુણ અને ગુણોને લીધે થતાં કર્મ અને કર્મોના સંસ્કારથી નીપજતું લિંગ શરીર આપને છે જ નહિ, આપનું નામ કે આપનું રૂપ નથી, આપમાં કાર્ય નથી કારણ નથી આપ સનાતન આત્મા છો. જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવાને માટે જ આપે આ શરીર ધારણ કર્યું છે એવા આપને નમસ્કાર કરીએ છીએ ।।૨૫।।

કામ એટલે ભોગની ઈચ્છા, લોભ એટલે મળે તેટલાથી અસન્તોષ, મોહ એટલે અવિવેક, ઈર્ષા એટલે બીજાના સુખને જોઈને સહન ન કરવું એ, આ ચાર દોષથી લોકોનાં ચિત્ત ફરી ગયાં છે તેથી પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ લોકમાં (ઘરમાં) પરમાર્થ બુદ્ધિથી એ ભટકે છે, ફરી-ફરી ગૃહસ્થ થતાં ભટકે છે એનો અન્ત આવતો નથી ।।૨૬।।

હે સર્વ પ્રાણીના આત્મા! હે ભગવન્! કાળ, કર્મ અને અન્તઃકરણ ના મૂળરૂપ અમારા બધા કુળનું મોહબન્ધન છૂટવું મુશ્કેલ છે. આપે કૃપા કરીને દર્શન આપ્યું છે તેનાથી એ બન્ધન આજે છૂટ્યું ।।૨૭।।

શ્રીશુકદેવજી કહ્યું : એ પ્રમાણે જ્યારે પોતાના માહાત્મ્યને પોતે સાંભળ્યું ત્યારે મુનિ બુદ્ધિવડે અનુગ્રહ કરી, હે રાજન્! એ અંશુમાનને કહેવા લાગ્યા ।।૨૮।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : હે વત્સ! તમારા પિતામહના યજ્ઞના પશુરૂપ આ ઘોડો તમે લઈ જાઓ. આ તમારા પિતૃઓ ભસ્મ થઈ ગયા છે તેમનો ઉદ્ધાર માત્ર ગંગાજલથી જ થશે, બીજો કોઈ ઉપાય નથી ।।૨૯।।

અંશુમાને ખૂબ દીનતાથી એમને પ્રસન્ન કરી એમની પરિક્રમા કરી અને ઘોડો લઈ આવ્યા. સગરે એ યજ્ઞ પશુદ્વારા યજ્ઞની બાકી રહેલી ક્રિયા પૂરી કરી ।।૩૦।।

રાજ્યમંશુમતિ ન્યસ્ય નિઃસ્પૃહો મુક્તબન્ધનઃ ।।
ઔર્વોપદિષ્ટમાર્ગેણ લેભે ગતિમનુત્તમામ્ ।।૩૧।।

રાજ્ય અંશુમાનને સોંપી સગર રાજા પોતે વિષયોથી નિઃસ્પૃહ અને બન્ધનમુક્ત થઈ ગયા. એ મહર્ષિ ઔર્વે બતાવેલ માર્ગેથી ઉત્તમ ગતિને પામ્યા ।।૩૧।।

ઇતિ શ્રીભાગવત નવમસ્કન્ધમાં (પહેલાં સૂર્યવંશ નામના પ્રકરણનો સાતમો, અવાન્તર ત્રીજા પ્રકરણનો પહેલો) ''સગરના સાઠ હજાર પુત્રોનો કપિલની કોપદૃષ્ટિથી થયેલો નાશ'' નામનો આઠમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

કથાકારો! શ્રીમહાપ્રભુની આજ્ઞા સાંભળો!!!

''પ્રાણ કંઠે આવી ગયા હોય તોય ભાગવત કથાના નિમિત્તે દક્ષિણા ન લેવી''

ભગવત્કથાએદિવ્ય આરાધના છે, લૌકિક આજીવિકા-ધંધો નહીં

અધ્યાય ૯

ગંગાજીનું પૃથ્વી ઉપર આગમન

વિશેષ : આ નવમા અધ્યાયમાં અંશુમાનનો વંશ, ગંગાજીનું પૃથ્વી ઉપર પધારવું તથા સુદાસ વગેરે રાજાઓનાં આખ્યાન કહેવામાંઆવશે.

અંશુમાંશ્ચ તપસ્તેપે ગંગાનયનકામ્યયા ।।

કાલં મહાન્તં નાશકનોત્ તતઃ કાલેન સંસ્થિતઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યાઃ ગંગાજીને લાવવાની ઇચ્છાથી અંશુમાને તપશ્ચર્યા કરી. તપ કરતાં ઘણો સમય ગયો તો પણ ગંગાજીને લાવવાને એ સમર્થ ન થયો અને કાળે કરીને એ પહોંચી ગયો ।।૧।।

એનો પુત્ર દિલીપ થયો તેણે પણ એવી જ રીતે તપસ્યા કરી તો પણ તે ગંગાજી લાવી શક્યો નહિ. સમય થતાં એનું પણ મૃત્યુ થયું. એનો પુત્ર ભગીરથ થયો તેણે ગંગાજીને ભૂતળ ઉપર લાવવાને મહાન તપ કર્યુ ।।૨।।

ભગવતી ગંગાજીએ પ્રસન્ન થઈ તેને દર્શન આપ્યા અને કહ્યું ''હું તને વરદાન આપવાને આવી છું'' ત્યારે ભગીરથે બહુ જ નમ્રતાથી પોતાનો અભિપ્રાય ગંગાજીને કહી સંભળાવ્યો. એણે કહ્યું : ''મારા પૂર્વજો કપિલના શાપથી ભસ્મ થઈ

ગયા છે તેઓનો ઉદ્ધાર કરવા આપ ભૂતળ ઉપર પધારો'' ।।૩।।

ત્યારે ગંગાજીએ કહ્યું : ''હું પૃથ્વી ઉપર તો આવું પણ મારા વેગને ધારણ કરનાર કોઈ હોવું જોઈએ જો મને રોકનાર કોઈ ન મળે તો હે રાજન્! હું પૃથ્વીને ભેદીને રસાતળમાં પહોંચી જઈશ ।।૪।।

વળી એક બીજી વાત પણ છે. હું પૃથ્વી ઉપર આવીશ ત્યારે માણસો પોતાનાં પાપ મારામાં મૂકી જશે તે બધાં પાપને મારે કયાં મૂકવાં? માટે હે રાજન્! તમારે એ બાબત પણ વિચારવાની છે'' ।।૫।।

ભગીરથે કહ્યું : ''હે માતા! જેમણે લોક-પરલોક, ધન, સમ્પત્તિ અને સ્ત્રી, પુત્ર ની કામનાનો ત્યાગ કર્યો છે જે સંસારની અહન્તા-મમતાને છોડી દઈ શાન્ત થઈ ગયા છે જે ભગવદ્ શાસ્ત્ર પરાયણ છે અને લોકોને પવિત્ર કરવાવાળા પરોપકારી સજ્જન છે તેઓ પોતાના અંગસ્પર્શથી તમારાં પાપોનો નાશ કરી દેશે. કારણ કે એમનાં હૈયામાં અઘરૂપ અઘાસુરને મારનારા હરિ સદા નિવાસ કરે છે ।।૬।।

વળી તમે વેગ ધરવાનું કહ્યું તો શિવજી આપના વેગને ધારણ કરશે કેમકે એ પ્રાણી માત્રના આત્મા છે. જેમ આખી સાડી તાણા-વાણામાં ઓતપ્રોત છે તેમ આ આખું વિશ્વ શિવજીમાં ઓતપ્રોત છે. એ બધાનું ભલું કરનાર છે. એ તમને રસાતળમાં જવા દેશે નહિ ।।૭।।

ગંગાજી એમ કહી ભગીરથ રાજાએ તપવડે શિવજીને સન્તુષ્ટ કર્યા. શિવજી થોડાજ સમયમાં પ્રસન્ન થઈ ગયા ।।૮।।

સર્વ લોકનું હિત કરનાર એવું રાજાનું કથન શિવજીએ 'તથાસ્તુ' કહી કબૂલી લીધું અને ભગવાનના ચરણના સ્પર્શથી પવિત્ર થયેલાં ગંગાજીને શિવે *સાવધાનતાથી ધારણ કર્યા ।।૯।।

વિશેષ : મૂળ શ્લોક ૯।૯।૯ માં **દધારાવહિતો ગંગામ્** એમ કહ્યું છે ત્યાં''સાવધાનતાથી શિવજીએ ગંગાને ધારણ કરી'' એમાં એ સમજવાનું છે કે ભગવચ્ચરણોદકને શિવજી પોતાના શરીર ઉપરથી જવા દે તો એ સ્નાનજલવત્ ઉચ્છિષ્ટ થઈ જાય. માટે એમ ન થાય તેમ ધ્યાન દઈ, કોઈ બીજાની મહાન વસ્તુ પોતાના ઉપયોગમાં ન લેતાં માથા ઉપર સંભાળીને લે તેમ ગંગાજીને શિવજીએ ધારણ કરેલાં છે; એટલે ગંગાજલ અતિ પવિત્ર ગણાય છે. ગોદાવરી શિવનિર્માલ્યરૂપ થયેલ તે પુનઃ વરાહતીર્થમાં વરાહજીનો સમ્બન્ધ થતાં દોષમુક્ત થયાં છે; આ વાત ગોદાવરી-માહાત્મ્યમાં સ્પષ્ટ છે.

જ્યાં પોતાના પિતૃઓના દેહ ભસ્મ થઈને પડેલા હતા ત્યાં ત્રિભુવનને પવિત્ર કરનાર ગંગાજીને લઈને રાજર્ષિ ભગીરથ આગળ ચાલ્યા ।।૧૦।।

રાજા પોતાનો વાયુવેગવાળો રથ આગળ ચલાવતો જતો હતો અને એની પાછળ ગંગાજીનો પ્રવાહ ચાલતો હતો. એવી રીતે દેશને પવિત્ર કરવા ગંગાજી જ્યાં સગરના પુત્રોના દેહ પડ્યા હતા ત્યાં પહોંચ્યા ।।૧૧।।

જે ગંગાના સ્પર્શ માત્રથી બ્રહ્મદંડથી મરેલા સગરના પુત્રો ભસ્મ માત્ર હતા તેઓને ગંગાજલનો સમ્બન્ધ થતાં એ સ્વર્ગમાં ગયા ।।૧૨।।

હે પરીક્ષિત! જ્યારે ગંગાજલનો શરીરની રાખ સાથે સ્પર્શ થઈ જવાથી સગરના પુત્રોને સ્વર્ગ મળી ગયું તો જેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક નિયમ થઈ શ્રીગંગાજીનું સેવન કરે એની બાબતમાં તો કહેવાનું જ શું હોય? ।।૧૩।।

સંસારને મટાડનાર અનન્ત ભગવાનના ચરણકમળમાંથી નીકળેલી ગંગાજી જીવને સ્વર્ગમાં પહોંચાડે એ કાંઈ એનું આશ્ચર્યજનક માહાત્મ્ય નથી ।।૧૪।।

કેમકે જો પવિત્ર મુનિજનો શ્રદ્ધાવડે પોતાના મનને એમાં રાખે તો નિમેષ માત્રથી કોઈ રીતે ન છૂટી શકે તેવા ત્રિગુણાત્મક સંસારને છોડીને એમનું મન તત્કાલ ભગવદ્ભાવને પામી મુક્ત થાય છે ।।૧૫।।

ભગીરથનો પુત્ર શ્રુત થયો તેનો નાભ થયો, આ નાભ પૂર્વોક્ત નાભથી ભિન્ન છે. નાભનો સિન્ધુદ્વીપ થયો અને એનો અયુતાયુ થયો ।।૧૬।।

એ અયુતાયુનો ઋતુપર્ણ થયો. તે નળરાજાનો મિત્ર હતો. એણે નળરાજા પાસેથી અશ્વવિદ્યા શીખી અને પોતે નળને પાસા ફેંકવાની વિદ્યા શીખવી. દ્યૂત શાસ્ત્રમાં પાસા નખાય છે એ દ્યૂતશાસ્ત્ર એણે નળને આપ્યું. એ ઋતુપર્ણનો સર્વકામ પુત્ર થયો ।।૧૭।।

તેનો સુદાસ થયો. એ મદયન્તીનો પતિ હતો જેને કલ્માષપાદ તથા મિત્રસહ એવા નામથી પણ કવચિત્ લોકો જાણે છે. વસિષ્ઠના શાપથી એ રાક્ષસ થયો અને પોતાના કર્મવડે અપુત્ર રહ્યો ।।૧૮।।

રાજાએ પૂછ્યું : એ મહાત્મા સૌદાસને ગુરુનો શાપ કેમ થયો? જો એમાં કાંઈ ગુપ્ત બાબત ન હોય તો એ વાત જાણવાની મારી ઈચ્છા છે ।।૧૯।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : સૌદાસ મૃગયા રમવા ગયેલો ત્યાં એણે કોઈ એક રાક્ષસને માર્યો. એણે એના ભાઈને જીવતો રાખેલો તેથી જીવતો રહેલો ભાઈ પોતાના મરેલા

ભાઈનું વેર લેવાને રાજાને ત્યાં ગયો અને મરેલા ભાઈનો બદલો લેવા સારું રાજાને ત્યાં રસોઈયા તરીકે નોકર રહ્યો. એક દિવસ રાજાએ ગુરુ વસિષ્ઠને જમવાનું કહેડાવ્યું હતું તેમને રસોઈ કરનાર રાક્ષસે માણસનું માંસ રાંધીને પીરસી દીધું ।।૨૦-૨૧।।

ગુરુએ પીરસતાં જોઈ લીધું કે આ માંસ ખાવાને લાયક નથી તેથી તરત ક્રોધ કરી વસિષ્ઠે રાજાને શાપ આપ્યો કે ''તું રાક્ષસ થઈશ. કેમકે રાક્ષસો માણસના માંસનો ઉપયોગ કરે તે, તેં મારે માટે કર્યો; માટે તુંજ રાક્ષસ થઈને તેમ કર ।।૨૨।।

રાજાએ તપાસ કરી તો રસોઈ કરનાર રાક્ષસનું આ કામ છે એમ કહી વસિષ્ઠને વીનવ્યા ત્યારે એમણે બાર વર્ષ સુધી રાક્ષસ રહેવાનો અવધિ બતાવ્યો. સૌદાસ પણ ગુરુને શાપ આપવાને તૈયાર થઈ ગયો ।।૨૩।।

પરન્તુ મદયન્તીએ સૌદાસને તેમ કરતાં અટકાવ્યો ત્યારે એ સૌદાસે દિશા, આકાશ, પૃથ્વી વગેરે બધું જ જીવમય જોયું તેથી હાથમાં લીધેલ જળ ઉગ્ર હોવાથી કોઈ પ્રાણી ઉપર ન નાખતાં એ જળ પોતાના પગ ઉપર જ નાંખ્યું તેથી એને પગ ઉપર કાળો ડાઘ પડી ગયો તેથી તે 'કલ્માષપાદ' પણ કહેવાયો. રાક્ષસ થયા પછી કાળા ડાઘાવાળા પગે એ વનમાં ફરતો હતો ત્યાં એણે કોઈ બ્રાહ્મણ સ્રી-પુરુષને મૈથુન કરતા જોયાં ।।૨૪-૨૫।।

એ ભૂખ્યો તો હતો તેથી મૈથુન કરતાં સ્રી-પુરુષમાંથી પુરુષને ખાવામાટે ઉઠાવ્યો ત્યારે એની સ્રી કે જેનો કામ પૂર્ણ થયો ન હતો તેણે કહ્યું ''રાજન્! આપ રાક્ષસ નથી. આપ તો ઈક્ષ્વાકુના વંશના વીર મહારથી છો, મદયન્તીના પતિ છો. આપને આ અધર્મ કરવો ઘટે નહિ. મને સન્તાનની કામના છે અને આ બ્રાહ્મણની કામના પણઅધૂરીછે તેથી આપ મને મારો પતિ કૃપા કરીનેઆપીદો ।।૨૬-૨૭।।

આ મનુષ્યનો દેહ સર્વ પુરુષાર્થને આપનાર છે. મનુષ્યમાં પણ બ્રાહ્મણનો વધ તે સર્વ પુરુષાર્થને બરાબર છે ।।૨૮।।

વળી આ બ્રાહ્મણ તો તપસ્વી, વિદ્વાન, સારા સ્વભાવવાળો છે, મહાપુરુષરૂપ ઈશ્વરનું આરાધન કરનાર છે. જે બ્રહ્મ સર્વભૂતના આત્મારૂપે સર્વમાં છે, જે ગુણોવડે ભૂતમાં રહે છે તે બ્રહ્મનું આ આરાધન કરવાની ઈચ્છાવાળો હોવાથી બ્રહ્મર્ષિ છે અને તમે રાજર્ષિ છો; તો હે ધર્મજ્ઞ! જેમ બાપનો વધ દીકરો ન કરે તેમ તમે એનો વધ કરી શકો નહિ ।।૨૯-૩૦।।

એ સજ્જન છે, નિષ્પાપ છે, ભણેલો છે, વેદનો અર્થ કહેવામાં સમર્થ છે તેથી

જેમ ગાયને મારવામાં કોઈ સમ્મત થાય નહિ તેમ આ મારા પતિને મારવામાં તમે કેમ સમ્મત થઈ શકો? તમે તો સત્પુરુષમાં માન્ય છો'' ।।૩૧।।

આટલું કહેવા છતાં પણ એ નિવૃત્ત થયો નહિ ત્યારે બ્રાહ્મણી બોલી કે ''જો તારે આનું ભક્ષણ કરવાની ઈચ્છા હોય તો મને પ્રથમ ખાઈ જા કારણ કે હું પતિ વિના એક ક્ષણ પણ જીવી શકીશ નહિ. એ મરે તો હું મરી ગયેલા જેવી જ છું'' ।।૩૨।।

એમ દયા આવે એવું બોલતી અનાથની જેમ એ ઊભી રહી એટલામાં તો સૌદાસ જે શાપથી મોહિત થયો હતો તે વાઘની પેઠે બ્રાહ્મણને ખાવા લાગ્યો ।।૩૩।।

એમ ગર્ભાધાન કરતા પતિને ખવાતો જોઈને એનો શોક કરતી બ્રાહ્મણીએ રાજા ઉપર કોપ કરીને એને શાપ આપ્યો; ।।૩૪।।

''હે પાપ! જ્યારે હું કામથી પીડિત હતી તે સમયે તેં મારા પતિને ખાધો તેથી હે અકૃતપ્રજ્ઞ! દુષ્ટ તારું મૃત્યું પણ ગર્ભાધાન કરતી વખતે થશે'' ।।૩૫।।

એમ મિત્રસહ-સૌદાસને શાપ આપી પતિલોકમાં જવાને તૈયાર થયેલી બ્રાહ્મણી પતિનાં હાડકાંને સળગેલા અગ્નિમાં નાખીને સ્વામીની સાથે બળી મરી અને પોતાના પતિદેવને જે ગતિ મળી હતી તે ગતિ તેણે પ્રાપ્ત કરી ।।૩૬।।

સૌદાસ બાર વર્ષ પર્યન્ત રાક્ષસ રહ્યા પછી શાપમુક્ત થઈને મૈથુન કરવાને તૈયાર થયો ત્યારે મહિષીએ એને બ્રાહ્મણીનો શાપ થયો છે એની યાદ અપાવી મૈથુન કરતાં અટકાવ્યો ।।૩૭।।

એ દિવસથી એણે સ્ત્રીસુખ બિલકુલ છોડી દીધું તેથી એને પોતાના કર્મવશાત્ પ્રજા ન થઈ એટલે વસિષ્ઠને તેણે અનુજ્ઞા આપી તેથી વસિષ્ઠે મદયન્તીને ગર્ભાધાન કરાવ્યું ।।૩૮।।

એ ગર્ભ સાત વર્ષ સુધી એના પેટમાં રહ્યો. પરન્તુ બાળક જન્મ્યું નહિ ત્યારે વસિષ્ઠે એના પેટમાં અશ્મ (પથ્થર) મારી પેટ ફોડી ગર્ભને બહાર કાઢ્યો તેથી 'એ અશ્મક' કહેવાયો ।।૩૯।।

અશ્મકનો પુત્ર મૂલક થયો. જ્યારે પરશુરામજી પૃથ્વીને ક્ષત્રિય હીન કરી રહ્યા હતા ત્યારે સ્ત્રીઓએ એને છુપાવી રાખ્યો હતો. તેથી જ તેનું એક નામ 'નારી કવચ' પણ થયું. એ મૂલક એટલામાટે કહેવાય છે કે તે પૃથ્વી ક્ષત્રિયહીન થઈ જતાં એ વંશનું તે મૂલ (પ્રવર્તક) બન્યો ।।૪૦।।

એ મૂલકથી દશરથ થયા, તેના પુત્ર ઐડવિડ થયા. એના વિશ્વસહ અને એના ખટ્વાંગ ચક્રવર્તી થયા ।।૪૧।।

દેવોએ એની પાસે આવી રક્ષણની પ્રાર્થના કરી ત્યારે એણે દૈત્યોને માર્યા હતા. એ રણમાં કોઈથી ન જિતાય તેવા હતા. દેવતાઓ પાસે એને ખબર પડી કે ''મારું જીવન ફક્ત બે ઘડી છે'' ત્યારે પોતાની રાજધાનીમાં પાછા આવીને એણે પોતાનું મન ભગવાન્‌માં લગાવી દીધું ।।૪૨।।

''અમારા કુળના દૈવતરૂપ બ્રાહ્મણનું કુળ છે. એનાથી અમારા પ્રાણ પણ અમને વહાલા નથી, પુત્ર વહાલા નથી, લક્ષ્મી વહાલી નથી, રાજ્ય, સ્ત્રી, પૃથ્વી વગેરે કશું જ બ્રાહ્મણથી વહાલું નથી ।।૪૩।।

નાનપણમાં પણ મારી બુદ્ધિ અધર્મમાં પડી નથી. વળી હું ભગવાન્ સિવાય કોઈ વસ્તુને ઉત્તમ માનતો નથી ।।૪૪।।

દેવોએ મને ઈચ્છિત વર માગવાનું કહ્યું હતું, પરન્તુ હું પ્રાણી માત્રના સુખની ઈચ્છાવાળો છું, મારા એકલાના સુખમાટે વરદાન માગતો નથી ।।૪૫।।

દેવોના મન અને ઈન્દ્રિયો વિષયોમાં ભટકતાં રહે છે તે પોતાના હૃદયમાં બિરાજતા પ્રિય આત્માને મેળવી શકતા નથી તો રાજસ તામસ ભાવવાળા મનુષ્યો તો ભગવાનને ક્યાંથી મેળવી શકે જ? ।।૪૬।।

આ શબ્દ આદિ વિષયો જલદી નાશ પામે તેવા છે એનો સંગ છોડી અને ભગવદ્ ભક્તિવડે આત્મામાં રહેલા ભગવાનને હું શરણે જાઉં છું'' ।।૪૭।।

એમ અન્તર્યામીએ ખેંચેલી બુદ્ધિથી નિશ્ચય કરીને અજ્ઞાન આદિ બીજા ભાવોને છોડીને એ ભગવદ્ભાવને પામી ગયો ।।૪૮।।

યત્-તદ્ બ્રહ્મ પરં સૂક્ષ્મમશૂન્યં શૂન્યકલ્પિતમ્ ।।
ભગવાન્ વાસુદેવેતિ યં ગૃણન્તિ હિ સાત્વતાઃ ।।૪૯।।

ખટ્વાંગ રાજાએ જે પરબ્રહ્મ છે, સૂક્ષ્મ છે, અશૂન્ય છે, છતાં શૂન્ય તરીકે કલ્પના કરવામાં આવે છે જેને ભગવદ્ભક્તો ભગવાન્ અને વાસુદેવ એવા નામથી બોલે છે તે ભાવનો સર્વમાંથી મન છોડી આશ્રય કર્યો ।।૪૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત નવમસ્કન્ધમાં (પહેલાં સૂર્યવંશ પ્રકરણનો આઠમો, ત્રીજા અવાન્તર પ્રકરણનો બીજો) ''ગંગાજીનું પૃથ્વીઉપર આગમન'' નામનો નવમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૦

શ્રીરામચન્દ્રજીનું પ્રાકટ્ય અને એમનું ચરિત્ર

વિશેષઃ આ અધ્યાયમાં ખટ્વાંગ રાજાનો વંશ તથા એના વંશમાં અવતાર લેનાર શ્રીરામચન્દ્રજીનું રાવણના વધથી લઈને અયોધ્યા પધાર્યા ત્યાં સુધીનું ચરિત્ર કહેવામાં આવે છે.

ખટ્વાંગાદ્ દીર્ઘબાહુશ્ચ રઘુસ્તસ્માત્ પૃથુશ્રવાઃ ।।
અજસ્તતો મહારાજસ્તસ્માદ્ દશરથોऽભવત્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યાઃ ખટ્વાંગ રાજાના પુત્ર દીર્ઘબાહુ અને દીર્ઘબાહુના પૃથુશ્રવા એટલે પરમ યશસ્વી રઘુ થયા. એના અજ અને એના પુત્ર મહારાજા દશરથ થયા ।।૧।।

એ દશરથને ત્યાં દેવોએ ભગવાનને પ્રાર્થના કરી ત્યારે લોકનાં દુઃખ ટાળવાને સાક્ષાત્ બ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપના વિભાગવડે ચાર સ્વરૂપે પ્રકટ થયા તે રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા ।।૨।।

સીતાપતિ રામનું ચરિત્ર તત્ત્વદર્શી વાલ્મીકિ વગેરે મુનિઓએ વર્ણવ્યું છે. તે-તેં પોતે ઘણી વાર સાંભળ્યું પણ છે ।।૩।।

એ રામચન્દ્રજીએ પિતાના વચનને સત્ય કરવામાટે રાજપાટ છોડી દીધું. સીતાજીના હાથનો સ્પર્શ પણ ન સહી શકે તેવા, માર્ગે ચાલતાં જેમના શ્રમને લક્ષ્મક્ષ, હનુમાન કે સુગ્રીવે મટાડ્યો છે તેવા કોમળ ચરણવડે વનમાં ફરીને એમણે કેટલાક દિવસ નિર્ગમન કર્યા. (રાવણની બહેન) શૂર્પણખાએ કામબુદ્ધિ દેખાડી તેથી લક્ષ્મણજીએ એનાં નાક-કાન કાપ્યાં તેથી શૂર્પણખા એના ભાઈ રાવણ પાસે પહોંચી અને સીતાના રૂપના વખાણ કરતાં રાવણ સીતાને ઉપાડી ગયો. એ સીતાના વિયોગથી રામે ક્રોધવડે ભ્રૂકુટી ચડાવી તેથી સમુદ્ર પણ ભયભીત થઈ ગયો, જેની ઉપર એમણે પૂલ બાંધ્યો. એવા દુષ્ટ રાક્ષસોના જંગલને લંકામાં જઈ દાવાગ્નિની જેમ બાળી નાખ્યું. એ કોશલ દેશના રાજા શ્રીરામ અમારા રક્ષક હો ।।૪।।

જેમણે વિશ્વામિત્રના યજ્ઞમાં રાક્ષસોમાં વખણાતા એવા બળવાન મારીચ વગેરે રાક્ષસોને લક્ષ્મણના દેખતાં માર્યા હતા; ।।૫।।

સીતાના સ્વયમ્વરમાં જે રામચન્દ્રજીએ લોકમાં વીરપુરુષની ગણનામાં આવે તેવા શૂરાઓની સભામાં ત્રણસો માણસો ઉપાડી શકે તેવા શિવજીના ધનુષ્યને

હાથમાં ઉઠાવીને હે રાજન્! હાથી જેમ શેરડીના સાંઠાને ભાંગે તેમ ખેંચી વચમાંથી ભાંગી નાખ્યું હતું ।।૬।।

રૂપ, ગુણ અને સ્વભાવથી અનુકૂળ એવાં સીતા નામનાં લક્ષ્મીને ધનુષ ઉઠાવવારૂપી પણને પૂર્ણ કરી મેળવી જેમણે એમનો સત્કાર કર્યો હતો તથા માર્ગમાં આવતાં જેમણે ક્ષત્રનો અન્ત કરનાર પૃથ્વી એકવીસ વાર રાજબીજ વગરની કરનાર એવા પરશુરામના વધેલા ગર્વને છોડાવ્યો હતો ।।૭।।

જેણે સત્યરૂપી દોરડાથી બંધાયેલા તથા સ્ત્રીને અધીન થયેલ પોતાના પિતાનું વચન સત્ય કરવામાટે રાજ્યલક્ષ્મીનો ત્યાગ કર્યો હતો તેમજ પ્રેમવાળા સ્નેહીઓનો ત્યાગ કર્યો હતો; તથા સર્વ સંગ છોડી સ્ત્રીની સાથે વનવાસ કર્યો હતો ।।૮।।

જેમણે કામના વિકારવાળી રાવણની બહેન શૂર્પણખાને વિરૂપ બનાવી હતી અને એના ભાઈ ખર, ત્રિશિર અને દૂષણ ને ચૌદ હજારની રાક્ષસ સેના સમેત એકલાએ અસહ્ય અને કોઈ જીતી ન શેક તેવું ધનુષ હાથમાં લઈને માર્યા હતા એટલું જ નહિ પણ વનમાં ફરતાં-ફરતાં કેટલાંય વર્ષ ગાળ્યાં હતાં ।।૯।।

શૂર્પણખાએ સીતાના રૂપ, ગુણ, સૌન્દર્ય વગેરેનાં વખાણ કરતાં રાવણે સીતાને હરી લાવવાનો મનોરથ કર્યો અને તેથી મારીચને સોનાના જેવી આકૃતિવાળો અદ્ભુત સોનેરી હરણ બનાવી પર્ણકુટી પાસે મોકલ્યો. આશ્રમ પાસેથી નીકળતાં સીતાને એનું ચર્મ જોવાની ઈચ્છા છતાં જેમ વીરભદ્રે દક્ષ પ્રજાપતિનું માથું ઉડાવી દીધું હતું તેમ એ રામે મારીચને મારી નાખ્યો હતો ।।૧૦।।

રામ લક્ષ્મણની ગેરહાજરીમાં રાક્ષસાધમ રાવણ, જેમ વાઘ-બકરીને ઉઠાવી જાય તેમ, *સીતાને ઉઠાવી ગયો ત્યારે સ્ત્રીના સોબતીની આવી દશા થાય છે એમ જાણે જગતને બતાવતા હોય તેમ સીતાના વિયોગથી દીનની પેઠે રામ પોતાના ભાઈ લક્ષ્મણ સાથે વનમાં ફરતા રહ્યા ।।૧૧।।

વિશેષ : એક વખત સીતાજી બાલ્યભાવથી મેના-પોપટને પકડીને રમતાં હતાં. એમાં મેનાને પૂરી રાખી તેથી એના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા તેથી ખોટું લાગ્યું અને એણે શાપ આપ્યો કે ‘‘તેં અમો દમ્પતીને વિયોગ કરાવ્યો તેથી તમો દમ્પતીને પણ વિયોગ થશે’’. એટલું કહ્યા પછી જ્યારે એ મરી ગયો ત્યારે એ અયોધ્યામાં ધોબી થયો અને પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે ‘‘તું પરગૃહમાં રહી આવી તેથી તારો સ્વીકાર હું ન કરું. પરગૃહમાં ગયેલી સ્ત્રીઓ સ્વીકાર તો સ્ત્રી-લોભી રામ કરે’’. આ વચન

રામચન્દ્રજીનાં સાંભળવામાં આવતાં એમણે સીતાનો ત્યાગ કર્યો છે એ પણ રામની લીલા છે. આ વાત રામાશ્વમેધમાં કહી છે. લક્ષ્મણજીના ત્યાગની વાત પણ એ જ પ્રમાણે લીલારૂપ સમજવી.

સીતાને છોડાવવા જતાં જટાયુ નામનો ગીધ રાવણને હાથે મરાયેલો તેની ઊર્ધ્વગમનની ક્રિયા પુત્રવત્ કરી. કબન્ધ પોતાને મોઢામાં લેવાને આવેલો તેને માર્યો. વાલીને મારી સુગ્રીવ વગેરે વાનરો સાથે મિત્રતા બાંધીને એની મારફતે સીતાની શોધ કરાવી. જેના ચરણની સેવા બ્રહ્માજી અને શિવજી વગેરે કરે છે તે શ્રીરામ એવી રીતે મનુષ્યનાટ્ય કરતા-કરતા સમુદ્રના કિનારા ઉપર વાનરસેના સહિત પધાર્યા ।।૧૨।।

ત્રણ દિવસ સમુદ્રના કિનારા ઉપર બેઠા છતાં સમુદ્ર કાંઈ બોલ્યો નહિ ત્યારે શ્રીરામચન્દ્રે ભ્રૂકુટી ચઢાવી ક્રોધ દેખાડી સમુદ્ર તરફ કટાક્ષ કર્યો ત્યારે સમુદ્રમાં રહેલાં મગર, માછલાં, સર્પ વગેરે આમ-તેમ તરફડવા લાગ્યાં અને સમુદ્ર બીક લાગવાથી ગર્જના કરતો બંધ થઈ ગયો અને માણસનું રૂપ ધારણ કરી પૂજા સાધન અને ઘણી ભેટ માથા ઉપર લઈને શ્રીરામચન્દ્રના ચરણનાં શરણમાં આવી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો ।।૧૩।।

હે ભૂમન્! જગતના મૂળ પુરુષ, સર્વની પૂર્વે પુરુષરૂપે પ્રકટ થયેલ એવા આપને મૂર્ખબુદ્ધિવાળા એવા અમે જાણી શક્યા નહિ. આપના જ સત્ત્વભાગથી દેવો, રજોગુણના અંશથી પ્રજાપતિઓ અને તમોગુણથી ભૂતના પતિ રુદ્ર વગેરે થાય છે તે ત્રણે ગુણના નિયામક આપ છો ।।૧૪।।

હે વીર શિરોમણિ! આપ પ્રસન્નતા પૂર્વક મારા ઉપરથી પસાર થાઓ અને વિશ્રવસ મુનિના મળરૂપ રાવણને મારી આપનાં વીરપત્ની સીતાને મેળવો. મારી ઉપર પૂલ બાંધો. એનાથી આપનો યશ વધશે. દિગ્વિજય કરનાર રાજાઓ એ સેતુ ઉપર આવી આપનું યશોગાન કરશે ।।૧૫।।

વાનરના હાથમાં ચલિત થતાં વૃક્ષો સાથે નાના-મોટા જે પર્વતો આવ્યા તેને સમુદ્રમાં નાખી સમુદ્ર ઉપર પાળ બાંધી સૈન્ય સાથે સુગ્રીવ, નીલ, હનુમાન વગેરેને સાથે રાખી વિભીષણે જે માર્ગ બતાવ્યો તે માર્ગે પૂર્વે હનુમાને બાળેલી લંકામાં શ્રીરામચન્દ્રજી દાખલ થયા. જ્યારે શ્રીરામચન્દ્રજી વાનર સેના સહિત લંકામાં પેઠા ત્યારે રમત-ગમતનાં ઠેકાણાં, અનાજ ભરવાના કોઠાર, ખજાનાનાં મકાન, ગામના દરવાજા, સભાસ્થાનો, ઘરની અગાસીઓ, ઓરડીઓ, કબૂતરખાનાં વગેરે સર્વ

સ્થળો વાનરોથી ભરાઈ ગયાં અને જેમ હાથીઓની ભીડથી નદી ભરાઈ ગઈ હોય તેવી લંકા દેખાવા લાગી ।।૧૬-૧૭।।

આ જોઈને રાવણના જાણવામાં આવ્યું કે વાનરો લંકાનો નાશ કરે છે ત્યારે એણે નિકુમ્ભ, કુમ્ભ, ધૂમ્રાક્ષ, દુર્મુખ, સુરાન્તક, નરાન્તક, પ્રહસ્ત, અતિકાય, વિકમ્પન વગેરે પોતાના બધા અનુચરો, પુત્ર મેઘનાદ અને અન્તે ભાઈ કુમ્ભકર્ણને પણ રામની સામે લડવાને રણસંગ્રામમાં મોકલ્યાં ।।૧૮।।

તલવાર, ત્રિશૂળ, ધનુષ, પ્રાસ, ઋષ્ટિ, શક્તિ, બાણ, ભાલાં, ખડ્ગ આદિ શસ્ત્ર-અસ્ત્રથી સુરક્ષિત અને પાસે પણ ન જઈ શકાય તેવી રાક્ષસ સેનાની સામે સુગ્રીવ, લક્ષ્મણ, હનુમાન, ગન્ધમાદન, નીલ, અંગદ, જામ્બવાન અને પનસ વગેરે વીરોને સાથે લઈ શ્રીરામચન્દ્રજીએ રાક્ષસોની સેના સાથે લડવા તૈયાર થયા ।।૧૯।।

શ્રીરામચન્દ્રજીની સેનાના નાયકો, હાથી, પાયદળ, રથ અને ઘોડા ઉપર ઝાડો, પર્વતો, ગદાઓ બાણો વગેરે લઈને, સીતાના સ્પર્શથી જેનું મંગળ નષ્ટ થયું છે તેવા રાવણની સેનાના માણસોની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા ।।૨૦।।

પોતાની સેનાનો નાશ થતો જોઈ રાવણે ક્રોધ કર્યો અને પુષ્પક વિમાનમાં બેસી જ્યાં શ્રીરામચન્દ્રજી બિરાજતા હતા ત્યાં આવ્યો અને ત્યાં સ્વર્ગીય અને અતિ દેદીપ્યમાન લડાયક રથ લઈને ઈન્દ્રનો સારથિ માતલિ આવેલો હતો તેના ઉપર તીક્ષ્ણ બાણો ફેક્યાં ।।૨૧।।

એને રામે કહ્યું : ''હે રાક્ષસના મળતુલ્ય! કૂતરાની પેઠે અમારી ગેરહાજરીમાં તું અમારી સ્ત્રીને લઈ ગયો એ કાર્ય તેં લાજ છોડીને કર્યું છે. અધર્મ કરનારને જેમ કાળ ફળ આપે છે તેમ હું તને તારા કામનું ખરાબ ફળ આજે આપું છું. જેમ કોઈ કાળનું ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી તેમ મને પણ તું જીતી શકે એમ નથી'' ।।૨૨।।

એમ વાણીથી એનો તિરસ્કાર કરી ધનુષમાં બાણ સાંધી એ બાણ એના ઉપર છોડ્યું. એ બાણ વજ્રની પેઠે એની છાતીને ફાડી અંદર પેસી ગયું. એનાથી દસે મોઢામાંથી રુધિર વહેલા લાગ્યું અને જેમ સુકૃતથી સ્વર્ગમાં ગયેલો જીવ પુણ્ય સમાપ્ત થતાં પૃથ્વીમાં પડે તેમ એ રાવણ વિમાનમાંથી નીચે પડ્યો ત્યારે લોકોમાં હાહાકાર થઈ ગયો ।।૨૩।।

રાવણના મરાયાથી લંકામાંથી મન્દોદરીની સાથે કેટલીક યાતુધાનીઓ નીકળી અને જ્યાં રાવણનું મડદું પડ્યું હતું ત્યાં આવી રોવા લાગી ।।૨૪।।

ત્યાં આવી પોતાના પતિઓને લક્ષ્મણના બાણથી મરેલા જોઈ તેઓએ આલિંગન કર્યું અને પોતાના હાથે માથાં છાતી કૂટી દુઃખથી દીન બની સુન્દર સ્વર કાઢી રોવા લાગી : ।।૨૫।।

"હે નાથ! અમે બધાં લંકાવાસી મરી ગયા છીએ. લોકોને રડાવનાર રાવણશત્રુ દુઃખ દે છે તેવી લંકા તમારા વગર કોની પાસે પોતાનું દુઃખ રોશે? એની રક્ષા કોણ કરશે? આપ કામને અધીન થયા તેથી આ થનાર વસ્તુને જાણી નહિ અને સીતાના તેજના પ્રતાપને જાણી શક્યા નહિ અને તેથી તમારી આ દશા થઈ. હે કુળનન્દન! અમને અને લંકાને તમે ધણી વગરના કર્યા અને તમારા દેહને ગીધનું અન્ન બનાવ્યો, આત્માને નરકને માટે તૈયાર કર્યા" ।।૨૬-૨૮।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : રામચન્દ્રજીની આજ્ઞાથી વિભીષણે પોતાના કુટુમ્બની પિતૃમેધની વિધિથી ઉત્તરક્રિયા કરી ।।૨૯।।

ત્યાર બાદ શ્રીરામચન્દ્રજીએ અશોકવનના આશ્રમમાં શિંશપાના વૃક્ષ મૂળમાં વિરહના રોગથી જેમનું શરીર કૃશ થઈ ગયેલું છે તેવાં સીતાજીને બેઠેલાં જોયાં ।।૩૦।।

શ્રીરામનું દર્શન થતાં જ જેમનું મુખકમળ પ્રફુલ્લ બન્યું છે તેવાં રામનાં પ્રિયતમા સીતાજીને જોઈ રામને એમની ઉપર દયા આવી ।।૩૧।।

સીતાજીને ત્યાંથી પુષ્પક વિમાનમાં બેસાર્યા, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ તથા હનુમાન ની સાથે વિભીષણ પાસે આવ્યા અને રાક્ષસના સ્વામી રાવણની લંકામાં એને ગાદી ઉપર બેસાડ્યા અને કલ્પ સુધી આયુષ્ય આપી પોતાના વનવાસનો ચૌદ વર્ષનો નિયમ પૂરો થયો હોવાથી પોતે અયોધ્યા તરફ આવ્યા ।।૩૨।।

ઈન્દ્ર આદિ દેવ આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરતા હતા અને માર્ગમાં બ્રહ્મા આદિ જેમનાં પરાક્રમોની સ્તુતિ કરતા હતા તેવા રામ અયોધ્યા પધાર્યા ।।૩૩।।

પોતાનો ભાઈ ભરત પોતાની ગેરહાજરીમાં ગોમૂત્રમાં પકવેલા જવની કાંજીનું ભોજન કરે છે તથા ઝાડની છાલનાં વસ્ત્ર પહેરે છે તથા પૃથ્વી ઉપર દર્ભ પાથરી સૂએ છે તથા જટા વધારી છે ત્યારે એની દશાનું સ્મરણ કરી પરમ કરુણાશીલ ભગવાનનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. જ્યારે ભરતજીએ ખબર પડી કે મારા મોટા ભાઈ ભગવાન્ શ્રીરામજી આવી રહ્યા છે ત્યારે તે નાગરિકો, મન્ત્રીઓ અને પુરોહિતો ને સાથે લઈ અને ભગવાનની પાદુકાઓ સિરપર પધરાવી તેમનું સામૈયું કરવા રવાના થયા. જ્યારે

ભરતજી પોતાના રહેવાના સ્થાન નન્દીગ્રામથી નીકળ્યા ત્યારે આમ જનતા એમની સાથે મંગલગાન કરતી, ગાતી, વાજાં વગાડતી, વેદવાદી બ્રાહ્મણો વારંવાર વેદમન્ત્રોનો ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યા અને એનો ઘોષ ચોતરફ ગુંજી ઊઠ્યો. સોનેરી બુટ્ટીદાર ધ્વજાઓ લહેરાવા લાગી. સોનેથી મઢેલા રથ જેના ઉપર રંગબેરંગી ધ્વજાઓ ફરકતી હતી, સોનાના સાજથી સજ્જસુન્દર ઘોડા અને સોનાનાં કવચ પહેરેલાં સૈનિકો એમની સાથે ચાલવા લાગ્યા. સાજન મહાજન, શ્રેષ્ઠ વારાંગનાઓ, પાયદળ અને મહારાજાને યોગ્ય નાની-મોટી તમામ વસ્તુઓ સાથે ચાલતી હતી. ભગવાનને જોતાં જ પ્રેમના પૂરથી ભરતજીનું હૃદય ગદ્ગદ થઈ ગયું, નેત્રોમાં આંસુ છલકાઈ આવ્યાં એ ભગવાનનાં ચરણોમાં પડ્યા ।।૩૪-૩૯।।

એમણે પ્રભુ આગળ એમની પાદુકાઓ રાખી અને હાથ જોડી ઊભા રહ્યા. આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહી રહી છે. ભગવાને બન્ને હાથોથી પકડી ઘણી વાર સુધી ભરતજીને હૃદય સરસા દાબ્યા અને પરસ્પર નેત્રના જળથી એક બીજાને ભીંજવ્યાં ।।૪૦।।

પછી રામે સીતા અને લક્ષ્મણ ને સાથે લઈ જેઓ બ્રાહ્મણમાં પ્રખ્યાત હતા તેમને પોતે નમસ્કાર કર્યા અને પ્રજાએ રામને નમસ્કાર કર્યા ।।૪૧।।

એ વખતે ઉત્તરકોસલ દેશમાં રહેતી સમસ્ત પ્રજા પોતાના સ્વામી ભગવાનને ઘણા દિવસે આવેલા જોઈ પોતાના ખેસ-દુપટ્ટા હલાવી-હલાવી પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરતી આનન્દમાં આવી જઈ નાચવા લાગી ।।૪૨।।

પછી ભરતજીએ પાદુકા લીધી, સુગ્રીવે પંખો અને વિભીષણે શ્રેષ્ઠ ચામર લીધાં, સફેદ છત્ર હનુમાને લીધું ।।૪૩।।

ભાથા સાથે ધનુષ શત્રુઘ્ને લીધું. તીર્થોનાં જલથી ભરેલું કમંડળ સીતાજીએ ઉઠાવ્યું. અંગદે સોનાની તરવાર ઊઠાવી અને હે નૃપ! ઢાલ જામ્બવાને લીધી ।।૪૪।।

રામચન્દ્રજી સ્ત્રીઓની સાથે પુષ્પક વિમાનમાં બિરાજ્યા ત્યારે જેમ ગ્રહોની સાથે ચન્દ્ર શોભે તેમ એ શોભવા લાગ્યા. બન્દીજનો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૪૫।।

ભાઈઓનાં અભિનન્દન સ્વીકારી એમણે ઉત્સવયુક્ત પુરીમાં પ્રવેશ કર્યો. પહેલાં એ રાજભવનમાં ગયા ત્યાં પોતાની માતાઓ, મોટેરાઓ, મિત્રો, નાનાઓએ એમનો સત્કાર કરતાં રામે તેમનો પણ યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો. સીતાજી અને

લક્ષ્મણજી પણ એ જ પ્રમાણે બધાને યથાયોગ્ય રીતે મળ્યા ।।૪૬-૪૭।।

એ વખતે જેવી રીતે મૃતક શરીરમાં પ્રાણોનો સંચાર થઈ જાય તેમજ માતાઓ પોતાના પુત્રોના આગમનથી હર્ષિત થઈ ગઈ. એમણે એમને પોતાની ગોદમાં બેસાડી લીધા અને આંસુઓથી એમને અભિષેક કર્યો. એ વખતે એમનો શોક મટી ગયો ।।૪૮।।

પછી વસિષ્ઠજીએ બીજા ગુરુજનોની સાથે વિધિપૂર્વક ભગવાનની જટા ઉતરાવી અને બૃહસ્પતિજીએ જેવી રીતે ઈન્દ્રનો અભિષેક કર્યો હતો તેવી જ રીતે ચારેય સમુદ્રોના જલ આદિથી એમનો અભિષેક કર્યો ।।૪૯।।

એવી રીતે શિરઃસ્નાન કરી સુન્દર વસ્ત્રો તથા આભૂષણો વગેરે ધારણ કર્યા. પોતાના ભાઈઓ તથા સીતાજીએ પણ સુન્દર વસ્ત્ર-અલંકાર ધારણ કર્યા તેમની સાથે શ્રીરામચન્દ્રજી અત્યન્ત શોભાયમાન થયા ।।૫૦।।

પછી ભરતે પ્રણામ કરી તેમને પ્રસન્ન કરી આગ્રહ કર્યો ત્યારે શ્રીરામે રાજ્યાસનનો સ્વીકાર કર્યો ।।૫૧।।

સ્વધર્મમાં નિષ્ઠાવાળી પ્રજા પોતપોતાના વર્ણ અને આશ્રમ ના ધર્મો પાળવા લાગી. પ્રજા રામને પિતા તુલ્ય માનતી હતી તો રામ એને પોતાની સન્તતિ તુલ્ય ગણી એની રક્ષા કરતા હતા ।।૫૨।।

ત્રેતાયુગ હતો છતાં સત્યયુગના જેવા ધર્મ થયા એટલે કે ધર્મ સમ્પૂર્ણ અંશે પ્રવર્ત્યો. જ્યારે ધર્મને જાણનાર અને સર્વ ભૂતને સુખ આપનાર રામ રાજા થયા ત્યારે કાળ સર્વાંશે ધર્મને અનુકૂળ થયો ।।૫૩।।

હે પરીક્ષિત! રામના રાજ્યમાં વનો, નદીઓ, પર્વતો, દેશો, દ્વીપો અને સમુદ્રો બધાં કામધેનુની જેમ લોકોની બધી કામના પૂર્ણ કરનાર થયાં ।।૫૪।।

મનની પીડા, શરીરની પીડા, વૃદ્ધાવસ્થા, મનોવ્યથા, શોક, મોહ, ભય, શ્રમ વગેરે રામના રાજ્યમાં લોકોને કશું થતું નહિ તેમજ લોકોને ભૂતલ ઉપર રહેવાની ઈચ્છા હોય તો ત્યાં સુધી મૃત્યુ પણ થતું નહિ ।।૫૫।।

એક સ્ત્રીવ્રત પાળતા, રાજર્ષિના ચરિત્રને દેખાડતા, પવિત્રતાથી રહેતા રામ પોતે ગૃહસ્થના ધર્મને પાળતા હતા અને પ્રજાને એના ધર્મ પળાવતા હતા ।।૫૬।।

પ્રેમ્ણાનુવૃત્ત્યા શીલેન પ્રશ્રયાવનતા સતી ।।
ધિયા હ્રિયા ચ ભાવજ્ઞા ભર્તુઃ સીતાહરન્મનઃ ।।૫૭।।

પ્રેમવડે, આજ્ઞાકારીપણાવડે, સ્વભાવવડે, વિનયની નમ્રતાવડે, બુદ્ધિવડે, લજ્જાવડે અને હૃદયના ભાવવડે સીતાજીએ પણ પોતાના પતિના મનને પોતાની તરફ વાળી લીધું હતું ।।૫૭।।

ઇતિ શ્રીભાગવત નવમસ્કન્ધમાં (પહેલા સૂર્યવંશ પ્રકરણનો નવમો અને અવાન્તર ઉત્તમ પ્રકરનો ત્રીજો) ''શ્રીરામચન્દ્રજીનું પ્રાકટ્ય અને એમનું ચરિત્ર'' નામનો દશમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

... ... શ્રીભાગવતમાદરાત્‌પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમદમ્ભતઃ।।
પ્રયત્ન પૂર્વક જાતેજ, કોઈ પણ લૌકિક (પૈસા-ટકા કમાવવા, ફંડ-ફાળા)- પારલૌકિક (મૃતકનો ઉદ્ધાર, પિતૃદોષનું નિવારણ) હેતુ કે ઢોંગ વિના આદર પૂર્વક શ્રીભાગવતનોનો પાઠ કરવો જોઈએ **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

અધ્યાય ૧૧
શ્રીરામે સર્વસ્વ-દક્ષિણાવાળો યજ્ઞ કર્યો

વિશેષઃ ભરત આદિ ભાઈઓ સાથે રામે અયોધ્યામાં રહીને ત્યાં યજ્ઞ વગેરે કર્યા એ વાત આ અગિયારમાં અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

ભગવાનાત્મનાઽઽત્માનં રામ ઉત્તમકલ્પકૈઃ ।।
સર્વદેવમયં દેવમીજ આચાર્યવાન્ મખૈઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યુંઃ ગુરુ વસિષ્ઠજીને પોતાના આચાર્ય બનાવી સર્વદેવમય પોતાના આત્મારૂપ ભગવાનને રામે પોતાના આત્માવડે ઉત્તમ સાધન-સામગ્રીવાળા યજ્ઞોથી આરાધ્યા ।।૧।।

હોતાને પૂર્વ દિશા આપી, બ્રહ્માને દક્ષિણ દિશા આપી, અધ્વર્યુને પશ્ચિમ દિશા આપી અને સામવેદનો ઉચ્ચાર કરતા ઉદ્ગાતાને ઉત્તર દિશા આપી ।।૨।।

એની વચમાં જેટલી પૃથ્વી બચી તે આચાર્યને આપી દીધી. શ્રીરામચન્દ્રજીનો દૃઢનિશ્ચય હતો કે નિઃસ્પૃહ બ્રાહ્મણજ આ પૃથ્વીના એકમાત્ર અધિકારી છે ।।૩।।

તેથી બધી પૃથ્વી બ્રાહ્મણોને આપી દીધી. પોતે વસ્ત્ર, અલંકાર જે કાંઈ શરીર ઉપર ધારણ કર્યુ હતું તે સિવાયનું જે કાંઈ હતું તે બધું જ બ્રાહ્મણોને આપી દીધું. એ

જ પ્રમાણે રાણી જનકતનયા-સીતાજી પણ માત્ર કંઠમાં મંગળસૂત્ર અને વસ્ત્રયુક્ત રહ્યાં ।।૪।।

જ્યારે આચાર્ય વગેરે બ્રાહ્મણોએ જોયું કે શ્રીરામ તો બ્રાહ્મણોનેજ પોતાના ઈષ્ટદેવ માને છે ત્યારે એમનું હૃદય પ્રેમથી ભીનું થઈ ગયું. એમણે પ્રસન્ન થઈ આખી પૃથ્વી ભગવાનને પાછી આપી અને કહ્યું ।।૫।।

હે પરમેશ્વર! આપ ત્રણેય ભુવનના એકમાત્ર સ્વામી છો. આપ તો અમારા હૃદયમાં બિરાજી પોતાની જ્યોતિથી અજ્ઞાન-અન્ધકારનો નાશ કરી રહ્યા છો. આ સ્થિતિમાં ભલા, આપે અમને આપવામાં શું બાકી રાખ્યું છે? ।।૬।।

આપનું જ્ઞાન અનન્ત છે. પવિત્ર કીર્તિવાળાઓમાં આપ સર્વશ્રેષ્ઠ છો. જે કોઈને કોઈ પ્રકારનો ક્લેશ નથી પહોંચાડતા તેવા મહાત્માઓને આપે આપના ચરણકમલ આપી દીધાં છે. આવું હોવા છતાં આપ બ્રાહ્મણોને પોતાના ઈષ્ટદેવ માનો છો. હે ભગવન્! આપના આવા રામરૂપને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ ।।૭।।

એકવાર પ્રજાની સ્થિતિ જાણવામાટે ભગવાન્ રાતે વેશપલટો કરી કોઈને જણાવ્યા વિના ફરતા હતા. એ વખતે એમણે કોઈ ધોબીને પોતાની પત્નીને આ પ્રમાણે કહેતાં સાંભળ્યો ।।૮।।

તું અસતી અને દોષવાળી છે, વળી તું પારકા ઘરમાં રહીને આવી છે તેવી સ્ત્રીને તો સ્ત્રીલોભી રામે સીતાને રાખી તેવોજ હોય તે રાખે. તું એવી છે માટે હું તને ઘરમાં નહિ રાખું ।।૯।।

બહુ મોઢે બોલતા અને કોઈ રીતે ન સમજાવી શકાય તેવા આ લોકવાદથી શ્રીરામ ભય પામ્યા. એમણે સીતાને વનમાં છોડી દીધાં. સીતા વાલ્મીકિ મુનિના આશ્રમમાં જઈ રહ્યાં ।।૧૦।।

સીતા જ્યારે વનમાં ગયાં ત્યારે સગર્ભા હતાં. સમય થતાં એમણે કુશ અને લવ નામના બે પુત્રને જન્મ આપ્યો. મુનિ વાલ્મીકિએ એમના જાતકર્મ આદિ સંસ્કાર કર્યા ।।૧૧।।

લક્ષ્મણજીને અંગદ અને ચિત્રકેતુ નામના બે પુત્રો થયા. હે મહીપતે! ભરતને પણ તક્ષ અને પુષ્કલ તેમજ શત્રુઘ્નને સુબાહુ અને શ્રુતસેન નામના બે પુત્રો થયા ।।૧૨।।

ભરતજીએ દિગ્વિજયમાં કરોડો ગન્ધર્વને જીત્યા તથા એમનું બધું ધન લાવીને

રાજા શ્રીરામચન્દ્રજીને નિવેદન કર્યું ।।૧૩।।

શત્રુઘ્નજીએ મધુવનમાં મધુના પુત્ર લવણ નામના રાક્ષસને માર્યો અને ત્યાં મથુરા નામની પુરી વસાવી ।।૧૪।।

સ્વામીએ વનમાં મોકલી આપેલી સીતાએ બે પુત્રને મુનિની પાસે રાખ્યા અને પોતે રામના ચરણનું ધ્યાન કરતાં પૃથ્વીમાં સમાઈ ગઈ ।।૧૫।।

આ સાંભળી શ્રીરામને ઘણો શોક થયો તે બુદ્ધિથી રોક્યો. આમ છતાં સીતાના ગુણોને સંભારતા એનો શોક શ્રીરામથી રોકી શકાયો નહિ અને એ શોકને રોકવાને સમર્થ થયા નહિ ।।૧૬।।

હે પરીક્ષિત! સ્ત્રી-પુરુષનો પ્રસંગ સમર્થ પુરુષોને પણ આવી રીતે ત્રાસ આપનાર થાય છે તો પછી જાડી બુદ્ધિવાળાને દુઃખ દે એમાં શું કહેવું? ।।૧૭।।

સીતાજી ગયા પછી રામે બ્રહ્મચર્ય રાખ્યું અને ૧૩,૦૦૦ વર્ષ સુધી અખંડ અગ્નિહોત્રનો હોમ કર્યો ।।૧૮।।

*દંડકારણ્યના કાંટાથી વીંધાયેલા પોતાનાં ચરણકમળને પોતાને સ્મરનારના હૃદયમાં ધારણ કરી શ્રીરામચન્દ્રજી પ્રકાશાત્મક એવા પોતાના વૈકુંઠધામમાં પધાર્યા ।।૧૯।।

વિશેષઃ ચૌદ વર્ષના વનવાસ દરમિયાન શ્રીરામચન્દ્રજી નાગા ચરણે જ રહ્યા છે. કમલ કરતાંય કોમલ ચરણારવિન્દમાં કેટલાય કાંટા-કાંકરા વગેરે ખૂંચી ગયા હશે! પણ ઠેઠ સુધી એ કાંટા-કાકંરાને ચરણમાંથી પોતે કાઢી દૂર કર્યા નથી અને સ્વધામગમન કર્યું ત્યારે પણ કાંટા-કાંકરાઓ વાળા ચરણ સાથે ગમન કર્યું! એક વખત ચરણનો આશ્રય કરેલ હોય તેને પોતે દૂર કરે તો શરણાગત વત્સલનું બિરુદ લાજે! માટે તો શ્રીરામ-રાજ્યાભિષેક વખતે બધા દેવો સ્તુતિ કરે છે તેમાં બ્રહ્માજી તો એ કાંટાળાં કંજ-કમલનો યાદ કરી તેમને શરણે જાય છે. **“ધ્વજ કુલિસ અંકુસ કંજ જુત બન ફિરત કણ્ટક કિન લહે, પદ કંજ દ્વન્દ મુકુન્દ રામ રમેસ નિત્ય ભજામહે”**. જે ચરણોમાં ધ્વજા, વજ્ર, અંકુશ અને કમલનાં ચિહ્ન છે, જે ચરણકમલમાં વનમાં ફરતી વખતે કાંટા ભોંકાઈ જવાથી કપાશી થઈ ગઈ છે, હે મુકુન્દ! હે રામ! હે રમાપતિ! અમે આપનાં એ જ બન્ને ચરણકમલોને ભજતા રહીએ છીએ. (**કિન** : કણી, કપાશી) ઉત્તરકાંડ, શ્રીરામચરિતમાનસ.

શ્રીરઘુનાયકે શસ્ત્રસમુદાયવડે રાક્ષસોને માર્યા, સમુદ્રને બાંધ્યો એ કાંઈ એમની કીર્તિ વધારનાર નથી કેમકે એઓ તો સાક્ષાત્ ભગવાન્ છે. દેવોની પ્રાર્થનાથી પોતે

ભૂતલ ઉપર આવ્યા અને મનુષ્યનાટ્ય બતાવવામાટે શત્રુને મારવામાં એમણે વાનરોની સહાયતા લીધી, પરન્તુ પોતે કર્તું, અકર્તું અને અન્યથાકર્તું સમર્થ હોવાથી એમને સહાયતાની કાંઈ જરૂર ન હતી. છતાં એમ કરીને પોતે લોકના જેવી લીલા બતાવી છે ।।૨૦।।

દિશાઓના હાથીના કાનમાં અલંકારરૂપ પહોંચતો, શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ, પાપને દૂર કરનાર એવો એ શ્રીરામચન્દ્રજીનો પવિત્ર યશ માર્કણ્ડેય આદિ મુનિઓ રાજાની સભામાં અદ્યાપિ પણ ગાય છે; જેમના ચરણકમળને ઇન્દ્ર, કુબેર વગેરે પોતાના મુકુટવડે સેવે છે તેવા શ્રીરામચન્દ્ર ભગવાનનો અમે આશ્રય કરીએ છીએ ।।૨૧।।

જ્યાં મોટો યોગી લોકો યોગપ્રભાવથી જઈ શકે ત્યાં જેઓએ શ્રીરામચન્દ્રજીને જોયા કે તેમનો સ્પર્શ કર્યો કે તેમને અનુસર્યા તેવા સઘળા કોસલ દેશના રહેનારાઓ શ્રીરામચન્દ્રજીનાં દર્શન આદિથી પહોંચ્યા ।।૨૨।।

જે પુરુષ પોતાના કાનોથી ભગવાન્ શ્રીરામનું ચરિત્ર સાંભળે છે તેને સરલતા, કોમલતા આદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે. હે પરીક્ષિત! એટલું જ નહિ. એ સમસ્ત કર્મબન્ધનોથી મુક્ત થઈ જાયછે ।।૨૩।।

પરીક્ષિતરાજાએ પૂછ્યું : ભગવાન્ શ્રીરામચન્દ્રજી પોતાનાભાઈઓ સાથે કેવો વર્તાવ રાખતા હતા? ભાઈઓ, પ્રજાજનતથા અયોધ્યા - વાસીઓ શ્રીરામચન્દ્રજી સાથે કેવો વ્યવહાર રાખતાહતા? ।।૨૪।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ત્રિભુવનપતિ શ્રીરામે દિગ્વજ્ય કરવાને ભાઈઓને દિશા જીતવામાટે મોકલ્યા અને પોતે પોતાની પ્રજાને દર્શન આપતાં સેવકો સાથે અયોધ્યાયની રક્ષા કરી ।।૨૫।।

એ વખતે અયોધ્યાપુરીના રસ્તાઓ સુગંધી જળથી છંટાયા હતા, હાથીના મદનાં બિન્દુ પણ માર્ગમાં પડતા હતાં અને પોતાના સ્વામીના આગમનથી જાણે નગરી મસ્ત બની હોય તેવી સમૃદ્ધિવાળી બનીહતી ।।૨૬।।

વળી અયોધ્યાપૂરીનાં મહેલો, દરવાજા, સભાગૃહો, વિહાર, દેવગૃહો વગેરે ઉપર સુવર્ણ કળશ ઝગમગી રહ્યા હતા અને ઠેકઠેકાણે પતાકાઓ રાખી શૃંગાર યુક્ત બનાવવામાં આવી હતી ।।૨૭।।

પુષ્પયુક્ત સોપારીના પાનથી, કેળના સ્તમ્ભથી તથા એના ફળોથી એ શોભી રહી હતી. કેટલીક જગ્યાએ વસ્ત્રોના શૃંગાર કરવામાં આવ્યા હતા તો કેટલીક

જગ્યાએ આરસા બાંધેલા હતા; ક્યાંક પુષ્પ માળાઓની શોભા હતી તો ક્વચિત્ બારીક વસ્ત્રની આશ્ચર્ય પમાડે તેવી પતાકાઓથી આખી પુરી શોભાયમાન બની રહી હતી ।।૨૮।।

નાગરિકો હાથમાં ભેટો લઈ શ્રીરામના દર્શનાર્થે આવતા અને એમને પ્રાર્થના કરતા, ''દેવ! પહેલાં આપે જ વરાહ અવતારમાં પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો તેમ હમણાં પણ આપ જ એનું પાલન કરો'' એવી આશિષો કહેતા ।।૨૯।।

ઘણા કાળ પછી શ્રીરામચન્દ્ર ફરી નગરીમાં પધાર્યા હતા તેથી શ્રીરામચન્દ્રનાં દર્શન કરવાને પ્રજાજનો, પુરુષો અને સ્ત્રીઓ ઘરના ઉપરના ભાગમાં ચડી અતૃપ્ત નેત્રથી દર્શન કરતાં ભગવાનને પુષ્પથી વધાવવા લાગ્યાં ।।૩૦।।

પોતાની પૂર્વે થઈ ગયેલા રાજાઓએ જે રાજભવન ભોગવેલું તથા જેમાં અસંખ્ય ખજાના અને મોટી કીમતનાં રાચરચીલાં ગોઠવવામાં આવેલા હતાં તેવાં પ્રવાળના ઉમરા, બારણાં તેમજ વૈદુર્યમણિના સ્તમ્ભની પંક્તિઓથી, મરકતમણિની બેઠકોથી, સ્ફટિક મણિથી ભીતોથી જે શોભાયમાન હતું તેમાં શ્રીરામ ગયા ।।૩૧-૩૨।।

એમાં વિચિત્ર માળાવાળી ધજાઓ, વસ્ત્રો, મણિઓ અને અંશુક બારીક વસ્ત્રો અને ચૈતન્ય જેવા પ્રકાશવાળાં મુક્તાફળ વગેરેથી મંડિત અને મનને ખેંચીલે તેવાં અનેક પ્રકારના ભોગસાધનોથી શણગારેલાં ઘર હતાં ।।૩૩।।

એમાં ધૂપ, દીવા તથા સુગંધી ફૂલોની શોભા થઈ રહી હતી. દેવ જેવા પુરુષો એનીશોભામાંવૃદ્ધિ કરી રહ્યા હતા. તેનાથી રાજભવન શોભાયમાનહતું ।।૩૪।।

એમાં આત્મારામ જિતેન્દ્રિય પુરુષોના પણ શિરોમણિ ભગવાન્ રામચન્દ્રજી સ્નેહવાળાં અને પ્રેમાળ પત્ની સીતા દેવીની સાથે વિહાર કરી રહ્યા હતા ।।૩૫।।

બુભુજે ચ યથાકાલં કામાન્ ધર્મમપીડયન્ ।।
વર્ષપૂગાન્ બહૂન્ નૃણામભિધ્યાતાઙ્ઘ્રિપલ્લવઃ ।।૩૬।।

જગત્ જેમના ચરણ-કમળનું ધ્યાન કરે છે તેવા શ્રીરામચન્દ્રજી ધર્મનો બાધ ન આવે તેમ સમયે-સમયે કામાદિનો હજારો વર્ષ પર્યન્ત ત્યાં રહી ભોગવવા લાગ્યા ।।૩૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત નવમસ્કન્ધમાં (સૂર્યવંશ નામના પહેલા પ્રકરણનો દશમો, અવાન્તર ચોથાનો પહેલો) ''શ્રીરામે સર્વસ્વ દક્ષિણાવાળો યજ્ઞ કર્યો'' નામનો અગિયારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૨

કુશનો વંશ અને ઈક્ષ્વાકુના પુત્ર શશાદનો વંશ

વિશેષ : આ બારમાં અધ્યાયમાં રામના પુત્ર કુશનો વંશ કહીને ઈક્ષ્વાકુના પુત્ર શશાદનો વંશ સમ્પૂર્ણ કહેવાશે.

કુશસ્ય ચાતિથિસ્તસ્માન્નિષધસ્તત્સુતો નભઃ ।।
પુંડરીકોઽથ તત્પુત્રઃ ક્ષેમધન્વાભવત્તતઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : કુશનો પુત્ર અતિથિ થયો, અતિથિનો નિષધ થયો, નિષધનો નભ થયો, નભનો પુંડરીક થયો અને પુંડરીકનો ક્ષેમધન્વા પુત્ર થયો ।।૧।।

ક્ષેમધન્વાનો દેવાનીક, દેવાનીકનો અનીહ, અનીહનો પારિયાત્ર, પારિયાત્રનો બલ, બલનો સ્થલ અને સ્થલનો વજ્રનાભ પુત્ર થયો. એ સૂર્યના અંશથી ઉત્પન્ન થયો હતો ।।૨।।

વજ્રનાભનો ખગણ, ખગણનો વિધૃતિ, તેનો હિરણ્યનાભ, જે જૈમિનિનો શિષ્ય થઈને યોગાચાર્યની પદવીથી પ્રસિદ્ધ થયો ।।૩।।

એ હિરણ્યનાભ પાસેથી કોસલ દેશવાસી યાજ્ઞવલ્ક્ય અધ્યાત્મયોગ ભણ્યા હતા, જે અધ્યાત્મવિદ્યા મોટો અભ્યુદય કરનારી છે તથા હૃદયની ચિદ-ચિદ્ ગ્રન્થિને છેદનારી છે ।।૪।।

હિરણ્યનાભનો પુષ્ય થયો. પુષ્યનો ધ્રુવસન્ધિ થયો, તેનો સુદર્શન થયો, સુદર્શનનો અગ્નિવર્ણ થયો, અગ્નિવર્ણનો શીઘ્ર અને શીઘ્રનો પુત્ર મરુ થયો ।।૫।।

મરુ યોગવડે સિદ્ધ થયો હતો અને કલાપ ગ્રામમાં આજ દિવસ સુધી રહે છે. કલિના અન્તમાં સૂર્યવંશ નષ્ટ થતાં તેને એ પાછો ચલાવશે ।।૬।।

મરુનો પ્રસુશ્રુત અને એનો સન્ધિ થયો સન્ધિનો અમર્ષણ થયો, તેનો મહસ્વાન થયો અને એનો વિશ્વસાહ્વ થયો ।।૭।।

એનો પ્રસેનજિત્ થયો, પ્રસેનજિત્‌નો તક્ષક થયો, તેનો બૃહદબલ થયો. આ જ બૃહદ્‌બલને તમારા પિતા અભિમન્યુએ યુદ્ધમાં માર્યો હતો ।।૮।।

ઈક્ષ્વાકુ વંશના આટલા રાજાઓ થઈ ગયા છે. હવે જે થવાના છે તેને કહું છું એ સાંભળો. બૃહદબલનો પુત્ર બૃહદ્રણથશે ।।૯।।

વિશેષ : દ્વાપરયુગના અન્ત સુધીના સૂર્યવંશના રાજાઓનો વંશ કહીને હવે તે પછીના વંશનું

વર્ણન કરે છે તેમાં ''થશે'' એમ ભવિષ્ય સૂચન તે સમયમાટેનું છે વર્તમાન સમયમાં તો તે થઈ ગયેલા રાજાઓ છે.

બૃહદ્રણનો ઉરુક્રિય અને ઉરુક્રિયનો વત્સવૃદ્ધ નામનો પુત્ર થશે. એનો પ્રતિવ્યોમ અને એનો ભાનુ થશે. ભાનુનો પુત્ર દિવાક થશે જે ઈન્દ્રનો સેનાપતિ થશે ।।૧૦।।

એનો સહદેવ, તેનો બૃહદશ્વ, તેનો ભાનુમાન, ભાનુમાનનો પ્રતીકાશ્વ, તેનો સુપ્રતીક થશે ।।૧૧।।

સુપ્રતીકનો મરુદેવ થશે. મરુદેવનો સુનક્ષત્ર અને સુનક્ષત્રનો પુત્ર પુષ્કર થશે, એનો અન્તરિક્ષ, તેનો સુતપા અને એનો અમિત્રજિત્ થશે ।।૧૨।।

એનો બૃહદ્રાજ, તેનો બર્હિ, બર્હિનો કૃતંજય પુત્ર થશે. એનો રણંજય અને એનો સંજય થશે ।।૧૩।।

એનો શાક્ય, શાક્યનો શુદ્ધોદ નામનો પુત્ર થશે. એનો પુત્ર લાંગલ થશે. એનો પ્રસેનજિત્, તેનો ક્ષુદ્રક થશે ।।૧૪।।

તેનો રણક, તેનો સુરથ, તેનો સુમિત્ર થશે, જે એના વંશનો છેલ્લો પુરુષ ગણાશે. એટલા બૃહદ્બલ રાજાના વંશના પ્રજાઓ થશે ।।૧૫।।

ઈક્ષ્વાકુણામયં વંશઃ સુમિત્રાન્તો ભવિષ્યતિ ।।
યતસ્તં પ્રાપ્ય રાજાનં સંસ્થાં પ્રાપ્સ્યતિ વૈ કલૌ ।।૧૬।।

ઈક્ષ્વાકુના આ વંશમાં સુમિત્ર છેલ્લો થશે કેમકે એના ગયા પછી કલિયુગ આવતાં ઈક્ષ્વાકુ વંશનો અન્ત થશે ।।૧૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત નવમસ્કન્ધમાં (પહેલાં સૂર્યવંશ પ્રકરણનો અગિયારમો તથા અવાન્તર ચોથા પ્રકરણનો બીજો) ''કુશનો વંશ અને ઈક્ષ્વાકુના પુત્ર શશાદનો વંશ'' નામનો બારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ભાગવત કથાથી ધુંધુકારી જેવા પાપી મૃતકનો ઉદ્ધાર થશે કે નહીં
તે તો ભગવાન્ જાણે પરન્તુ શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞાથી વિપરીત જઈને
મૃતકના ઉદ્ધારાર્થે ભાગવત બેસાડનાર, તેમાટે આજ્ઞા આપનાર ગુરુ તેમજ
તેવી ભાગવત વાંચનાર કથાકાર ત્રણેય પુષ્ટિમાર્ગીઓ(?)
ગુરુદ્રોહરૂપી ઘોર પાપથી કદી છૂટી નહીં શકે.

અધ્યાય ૧૩
નિમિરાજોનો વંશ જેમાં જનક વગેરે જ્ઞાની થયા

વિશેષ : જનક વગેરે બ્રહ્મજ્ઞો જેના કુળમાં થયા છે તેવા નિમિ રાજાનો વંશ આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

નિમિરિક્ષ્વાકુતનયો વસિષ્ઠમવૃતર્ત્વિજમ્ ।।
આરભ્ય સત્રં સોઽપ્યાહ શક્રેણ પ્રાગ્વૃતોઽસ્મિ ભોઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : ઈક્ષ્વાકુના પુત્ર નિમિ હતા. એમણે યજ્ઞનો આરમ્ભ કરી મહર્ષિ વસિષ્ઠની ઋત્વિજ તરીકે પસંદગી કરી વસિષ્ઠજીએ કહ્યું, ‘‘હે રાજન્! ઈન્દ્રે પોતાના યજ્ઞમાટે પહેલાં જ મારી પસંદગી કરી લીધી છે ।।૧।।

તેથી એનો યજ્ઞ સમાપ્ત કરાવી તમારી પાસે આવીશ; ત્યાં સુધી તમે વાટ જુઓ’’. ત્યારે નિમિ કાંઈ બોલ્યા નહિ અને વસિષ્ઠ ઈન્દ્રનો યજ્ઞ કરાવવા ગયા અને એમણે એનો યજ્ઞ કરાવ્યો ।।૨।।

નિમિ પોતે આત્મ-અનાત્મના વિવેકને જાણનાર હતા તેથી આયુષ્યને અનિત્ય માની જ્યાં સુધી ગુરુ વસિષ્ઠજી ન આવે ત્યાં સુધીના સમયમાટે એની વાટ ન જોતાં એમણે બીજા ઋત્વિજો દ્વારા યજ્ઞ શરૂ કર્યો ।।૩।।

ઈન્દ્રનો યજ્ઞ કરાવી વસિષ્ઠજી આવ્યા અને જોયું તો નિમિનો યજ્ઞ શરૂ થઈ ગયો હતો. શિષ્યે પોતાની આજ્ઞા ન માની તેથી ક્રોધ કરી એ બોલ્યા કે ‘‘તું પોતે પંડિત છે એમ માને છે અને મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે છે’’ માટે તારો દેહ પડો ।।૪।।

એ ઉપરથી નિમિએ ગુરુને સામે શાપ આપ્યો કે ‘‘તમે ધર્મ જાણ્યા વગર લોભથી મને શાપ આપો છો તેથી તમારો દેહ પણ પડો કેમકે તમે અધર્મ કરો છો’’ ।।૫।।

એમ કહી પોતે આત્મવિદ્યામાં કુશળ હોવાથી નિમિએ દેહનો ત્યાગ કર્યો. અને વસિષ્ઠે પોતાનો દેહ છોડ્યો. પછી ઉર્વશીના દર્શનથી મિત્રાવરુણનું વીર્ય ફલિત થયું હતું તે ઘડામાં નાખ્યું તેમાંથી વાલ્મીકિ અને વસિષ્ઠ થયા. આ કથા પ્રમાણે વસિષ્ઠ કુમ્ભથી ઉત્પન્ન થયા ।।૬।।

નિમિનો દેહ મુનિઓએ સુગંધી વસ્તુમાં રાખ્યો અને યજ્ઞ સમાપ્ત કર્યો ત્યારે ત્યાં જે દેવો આવ્યા હતા તેઓને વિનન્તિ કરી કે ।।૭।।

‘‘જો તમે યજ્ઞથી પ્રસન્ન થયા હો તો નિમિરાજાનો દેહ જીવતો થાઓ’’. દેવોએ

દેહને જીવતો કર્યો, પરન્તુ નિમિએ કહ્યું કે ''મને દેહનું બન્ધન જોઈએ નહિ. જે મુનિઓ વિયોગ થશે એવા ભયથી ડરીને દેહના યોગને ઈચ્છતા નથી તેઓ તો સંસાર દુઃખને દૂર કરનાર ભગવાનના ચરણ કમળને ભજે છે તેથી હું દેહને ધારણ કરવાને ઈચ્છતો નથી જેમકે દેહવાળાને દુઃખ, શોક અને ભય વગેરે થાય છે. વળી જળમાં જ્યાં માછલું જાય ત્યાં એનું મૃત્યુ થાય છે તેમે સર્વત્ર દેહવાળાને મૃત્યુ અવશ્ય થશે જ. તેથી પણ હું જીવવાને ઈચ્છતો નથી'' ।।૮-૧૦।।

જ્યારે નિમિએ એવું કહ્યું ત્યારે દેવો બોલ્યાઃ''હે નિમિ! તમે દેહને ન રાખો પણ લોકના નેત્રમાં પલકરૂપે રહો''. એ નિમિ લોકના નેત્રમાં રહી આંખ ઉઘાડતાં-મીંચતાં બધાના જાણવામાં આવે છે ।।૧૧।।

રાજા વગર લોકને ભય થશે એમ માની ઋષિઓએ નિમિના દેહનું મંથન કર્યુ તેમાંથી કુમાર થયો ।।૧૨।।

એનો જન્મ થતાં એ 'જનક' એવા નામથી અને વિદેહથી (વિદેહ=૧.મૃતદેહ ૨. માતાના દેહ વગર.) થયો તેથી 'વૈદેહ' એવા નામથી પ્રસિદ્ધ ગયો. વળી એ દેહનું મંથન કરવાથી થયો માટે 'મૈથિલ' પણ કહેવાતો એણે 'મિથિલા'નામની નગરી વસાવી ।।૧૩।।

એ જનકનો પુત્ર ઉદાવસુ થયો, ઉદાવસુનો નન્દિવર્ધન થયો, તેનો સુકેતુ થયો અને સુકેતુનો, હે મહિપતે! દેવરાત પુત્ર થયો ।।૧૪।।

એનો બૃહદ્રથ થયો, બૃહદ્રથનો મહાવીર્ય, મહાવીર્યનો સુધૃતિ, સુધૃતિનો ધૃષ્ટકેતુ, તેનો હર્યશ્વ અને હર્યશ્વનો મરુ થયો ।।૧૫।।

મરુનો પ્રતીપક થયો, તેનો કૃતિરથ થયો. તેનો દેવમીઢ, એનો વિશ્રુત, તે વિશ્રુતનો મહાધૃતિ પુત્ર થયો ।।૧૬।।

એ મહાધૃતિનો કૃતિરાત થયો, તેનો મહારોમા થયો, તેનો સ્વર્ણરોમા થયો અને એનો હ્રસ્વરોમાં થયો ।।૧૭।।

આ જ હ્રસ્વરોમાના પુત્ર મહારાજ સીરધ્વજ હતા. તે જ્યારે યજ્ઞને માટે ધરતી ખેડતા હતા ત્યારે તેના સીર (હળ) ના અગ્રભાગથી સીતાજીની ઉત્પત્તિ થઈ. આથી એનું નામ સીરધ્વજ પડ્યું ।।૧૮।।

સીરધ્વજના પુત્ર કુશધ્વજ થયા, તેના ધર્મધ્વજ થયા, ધર્મધ્વજના કૃતધ્વજ અને મિતધ્વજ નામના બે પુત્ર થયા ।।૧૯।।

કૃતધ્વજથી કેશિધ્વજ નામના પુત્ર થયા અને મિત્રધ્વજથી ખાડિક્ય નામના પુત્ર થયા. કેશિધ્વજ બ્રહ્મવિદ્યામાં કુશળ હતા ।।૨૦।।

ખાડિક્ય કર્મકાંડના મર્મજ્ઞ હતા. તે કેશિધ્વજની બીકથી ઘરમાંથી નીકળી ચાલ્યા ગયા. કેશિધ્વજના ભાનુમાન થયા ભાનુમાનના શતદ્યુમ્ન થયા ।।૨૧।।

એના શુચિ થયા. શુચિના સનદ્વાજ થયા, સનદ્વાજના ઊર્ધ્વકેતુ થયા, તેના અજ થયા અને અજના પુરુજિત્ થયા ।।૨૨।।

એના અરિષ્ટનેમિ, અરિષ્ટનેમિના શ્રુતાયુ, શ્રુતાયુના સુપાર્શ્વક, તેના ચિત્રરથ, તેના ક્ષેમપિ પુત્ર થયા. જે મિથિલાના રાજા થયા ।।૨૩।।

એ ક્ષેમધિનો સમરથ, તેના સત્યરથ થયા, તેના ઉપગુરુ, ઉપગુરુના ઉપગુપ્ત થયા. તે અગ્નિનો અંશ હતા ।।૨૪।।

ઉપગુપ્તના વસ્વનન્ત, વસ્વનન્તના યુયુધ, તેના સુભાષણ, સુભાષણના શ્રુત, શ્રુતના જય અને જયના વિજય થયા. વિજયના પુત્ર ઋક્ત થયા ।।૨૫।।

એ ઋક્તના પુત્ર શુનક થયા, તેના વીતહવ્ય થયા. તેના ધૃતિ, ધૃતિના બહુલાશ્વ અને બહુલાશ્વના કૃતિ થયા અને એના મહાવશી થયા ।।૨૬।।

એતે વૈ મિથિલા રાજન્નાત્મવિદ્યાવિશારદાઃ ।।
યોગેશ્વરપ્રસાદેન દ્વન્દ્વૈર્મુક્તા ગૃહેષ્વપિ ।।૨૭।।

હે પરીક્ષિત! આ મિથિલના વંશમાં જન્મેલા બધા રાજાઓ 'મૈથિલ' કહેવાય છે. એ બધાય આત્મજ્ઞાનથી સમ્પન્ન અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં સુખ-દુઃખ આદિ દ્વન્દ્વોથી મુક્ત હતા કારણ કે યાજ્ઞવલ્કલ્ય વગેરે મોટા-મોટા યોગેશ્વરોની એમના ઉપર મહાન કૃપા હતી ।।૨૭।।

ઇતિ શ્રીભાગવત નવમસ્કન્ધમાં (પહેલા સૂર્યવંશ નામના પ્રકરણનો બારમો, અવાન્તર ચોથો પ્રકરણનો ત્રીજો) ''નિમિ રાજાનો વંશ જેમાં જનક વગેરે બ્રહ્મજ્ઞાની થયા'' નામનો તેરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પ્રથમ મહાપ્રકરણ સમ્પૂર્ણ

દક્ષિણા સ્વીકારીને, ફંડ-ફાળા માટે કે મૃતકના ઉદ્ધાર અર્થે
યોજાતી ભાગવતકથાના આયોજનની ગુરુએ આજ્ઞા આપવી કે તેમાં
હાજરી આપવી તે શ્રીમહાપ્રભુજીનો દ્રોહ છે, પાપ છે.

બીજું ચન્દ્રવંશ પ્રકરણ
અધ્યાય ૧૪
પુરૂરવા રાજા ઉર્વશીમાં આસક્ત થઈ ગન્ધર્વલોકમાં ગયા

વિશેષઃ ૧. એમ તેર અધ્યાયથી સૂર્યવંશ કહ્યો. હવે ૧૧ અધ્યાયથી સોમ (ચન્દ્ર)વંશ કહે છે. તેમાં આ ચૌદમાં અધ્યાયમાં બૃહસ્પતિની સ્ત્રી તારામાં ચન્દ્રથી બુધ થયા અને બુધથી ઈલામાં પુરૂરવા નામે પુત્ર થયા એ કથા આ સ્કન્ધના પ્રથમ અધ્યાયમાં આવી જાય છે અને પુરૂરવાની વાત અહીં કહેવામાં આવે છે.

૨.અહીં પ્રકરણ વિભાગમાં સૂર્યવંશના ૧૩ અધ્યાય અને ચન્દ્રવંશના અગિયાર અધ્યાય કહ્યા છે પણ નવમસ્કન્ધના પ્રથમ અધ્યાયમાં ચન્દ્રવંશ સિવાય બીજી કથા નથી તેથી એ અધ્યાયને નિબન્ધમાં સૂર્યવંશમાં ગણ્યો નથી. એ કારણથી બન્ને પ્રકરણ બાર-બાર અધ્યાયનાં રાખવામાં આવ્યાં છે. પ્રથમ સૂર્યવંશના બાર અધ્યાયમાં અવાન્તર ચાર પ્રકરણ આવ્યાં તેવાં જ અવાન્તર ચાર પ્રકરણ ચન્દ્રવંશમાં પણ ત્રણ-ત્રણ અધ્યાયમાં આવશે. પ્રથમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ ભક્તના ત્રણ પ્રકરણ અને ત્રણ અધ્યાયથી ભગવત્ પ્રાકટ્ય એટલે ઈશ અને ઈશાનુકથા બન્નેનું વર્ણન વંશોમાં તુલ્ય છે.

અથાતઃ શ્રૂયતાં રાજન્ વંશઃ સોમસ્ય પાવનઃ ।।
યસ્મિન્નૈલાદયો ભૂપાઃ કીર્ત્યન્તે પુણ્યકીર્તયઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : (સૂર્યવંશ કહેવાયો) હવે પવિત્ર કરનાર ચન્દ્રવંશ કહેવાશે એ તમે સાંભળો. હે રાજન્! એમાં પવિત્ર યશવાળા પુરૂરવા વગેરે રાજાઓ થયા છે ।।૧।।

હજાર મસ્તકવાળા વિરાટ પુરુષ નારાયણના નાભિ-સરોવરના કમલથી બ્રહ્માજીની ઉત્પત્તિ થઈ. તેનાથી પિતાના જેવા પરાક્રમવાળા અત્રિ નામના પુત્ર થયા ।।૨।।

એની બે આંખોથી અમૃતમય પુત્ર ચન્દ્રમાનો જન્મ થયો. બ્રહ્માજીએ એને બ્રાહ્મણ, નક્ષત્રગણ અને ઔષધિ નો અધિપતિ બનાવી દીધો ।।૩।।

એ સોમે (ચન્દ્રે) ત્રણ લોકને જીતીને રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો આથી એનો ઘમંડ વધી ગયો અને બૃહસ્પતિની સ્ત્રી તારાનું બળાત્કારે હરણ કર્યુ ।।૪।।

દેવગુરુ બૃહસ્પતિજીએ પોતાની સ્ત્રી પાછી માગી પણ એ એને આપી નહિ.

અનેક વખત એમાટે યાચના કરી પણ મતવાલા ચન્દ્રે એ ન આપી ત્યારે એ સ્ત્રીને લીધે દેવ અને દૈત્ય ની વચ્ચે મોટી લડાઈ થઈ ।।૫।।

બૃહસ્પતિજીની સાથે શુક્રાચાર્યજીને દ્વેષ હતો તેથી શુક્રાચાર્યજીએ તેમજ સર્વ અસુરોએ ચન્દ્રનો પક્ષ કર્યો, પરન્તુ બૃહસ્પતિજી પોતાના વિદ્યાગુરુ અંગિરાજીના પુત્ર થાય તેથી શિવજી પોતાના ગણથી વીંટાઈને ગુરુના પક્ષમાં રહ્યા ।।૬।।

બધા દેવોની સાથે ઈન્દ્ર પણ ગુરુના પક્ષમાં લડવા તૈયાર થયો. એમ તારાના નિમિત્તે દેવ-દૈત્યનો મોટો વિનાશ થયો ।।૭।।

બૃહસ્પતિજીના પિતા અંગિરાએ આ બધી વાત બ્રહ્માજીને નિવેદન કરી ત્યારે બ્રહ્માજીએ ચન્દ્ર (સોમ) નો તિરસ્કાર કરી તારાને એની પાસેથી લઈ લીધી અને એના સ્વામી બૃહસ્પતિજીને સ્વાધીન કરી; પણ તપાસ કરતાં બૃહસ્પતિજીને માલૂમ પડ્યું કે તારા સગર્ભા છે ।।૮।।

‘‘હે દુષ્ટા! મારા ક્ષેત્રમાં બીજાએ ગર્ભને સ્થાપિત કર્યો હોય તે તું છોડી દે. હે સતી! હું પુત્રની ઈચ્છાવાળો છું. તું સ્ત્રી છે માટે તને હું ભસ્મ કરતો નથી’’ ।।૯।।

જયારે તારાએ સોનાની કાન્તિવાળા એ કુમારને ગર્ભમાંથી દૂર કર્યો ત્યારે ચન્દ્ર અને બૃહસ્પતિજી બન્નેને એ બાળક ગમ્યો તેથી એ પુત્રની ઈચ્છા કરી ।।૧૦।।

‘‘મારો પુત્ર છે, તારો નથી’’ એમ પરસ્પર એઓ વિવાદ કરવા લાગ્યા ત્યારે દેવો, ઋષિઓ વગેરે તારાને પૂછવા લાગ્યા કે ‘‘આ પુત્ર તને કોનાથી થયો છે?’’ શરમને લીધે જયારે તારા એનો કાંઈ પણ જવાબ આપી શકી નહિ ।।૧૧।।

ત્યારે ખોટી લજ્જાથી કોપ કરી કુમાર બોલ્યો:‘‘ઓ દુષ્ટ વર્તનવાળી! તેં જેનાથી ખોટું કામ કર્યું હોય તેનું નામ લઈ દે; મને ખરું કહે, ગર્ભ કોનાથી રહ્યો છે’’ ।।૧૨।।

બ્રહ્માજી શરમવાળી તારાને એકાન્તમાં લઈ ગયા ત્યાં એને શાન્ત કરી એને ખોટું ન લાગે એમ પૂછતાં એણે ધીમેથી કહ્યું કે ‘‘ગર્ભ સોમ (ચન્દ્ર) થી રહ્યો છે’’ ત્યારે એ પુત્રને સોમ લઈ ગયો ।।૧૩।।

એનું બ્રહ્માજીએ બુધ નામ પાડ્યું. પુત્ર મળતાં ચન્દ્ર ખુશી થયો ।।૧૪।।

એ બુધને ઈલાથી પુરૂરવા નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો, જે હકીકત આગળ કહેવામાં આવી ગઈ છે. એક દિવસ ઈન્દ્રની સભામાં દેવર્ષિ નારદજી એ પુરૂરવાનાં રૂપ, ગુણ, ઉદારતા, સ્વભાવ, ધન-સમ્પત્તિ અને પરાક્રમ નું ગાન કરી રહ્યા હતા તે સાંભળી ઉર્વશીના હૃદયમાં કામભાવ થયો અને એનાથી પીડિત થઈ તે દેવાંગના

પુરૂરવાની પાસે ચાલી આવી ।।૧૫-૧૬।।

સ્વર્ગમાં રહેનારી ઉર્વશી મનુષ્ય લોકમાં કેમ આવી? એને મિત્રાવરુણને શાપ હતો તેથી એ મનુષ્યલોકમાં આવી. આવીને મનુષ્યમાં શ્રેષ્ઠ અને જાણે કામદેવ પોતે જ મનુષ્ય લોકમાં પુરૂરવારૂપે આવ્યો હોય એમ લાગતાં એને ધીરજ રહી નહિ, ઉર્વશી રાજાની પાસે આવી ।।૧૭।।

એને જોતાં જ રાજાનાં નેત્ર હર્ષથી પ્રફુલ્લિત થઈ ગયાં, શરીરમાં રોમાંચ થયો અને સ્નિગ્ધ વાણીથી તેણે દેવીને કહ્યું ।।૧૮।।

રાજા પુરૂરવાએ કહ્યું : ''હે સુન્દરી! તમારું સ્વાગત કરું છું. બેસો, હું તમારી શી સેવા કરું? તમે મારી સાથે વિહાર કરો અને આપણા બન્નેનો આ વિહાર અનન્ત કાળ સુધી ચાલતો રહે'' ।।૧૯।।

ઉર્વશી બોલી : ''હે સુન્દર! તમારામાં કોનાં મન અને આંખ ન ઠરે? તમારા વક્ષઃસ્થળની સામે આવનારને રમવાની ઉત્કટ ઈચ્છા થતાં એનાં વિવેકધૈર્યાદિ છૂટી જાય છે ।।૨૦।।

હે રાજન્! આ ઘેટાની જોડી મેં પુત્રરૂપે પાળી છે; હું તમારી પાસે એને મારી થાપણ તરીકે રાખું છું. તમે એની રક્ષા કરો. એ ઘેટાની જોડીને તમે સાચવશો ત્યાં સુધી હું તમારી સાથે રમી શકીશ. જે રૂપ ઉદારતા આદિ ગુણોથી વખણાતો હોય તે જ સ્ત્રીઓનો પતિ થઈ શકે અને તેવાની સાથે રમણ કરે ।।૨૧।।

મારે ખોરાકમાં ઘી જોઈશે. વળી હું મૈથુનના સમય સિવાયના કાળમાં તમને વસ્ત્ર વગરના ન જોઉં''. એણે આ ત્રણ શરતો સંભળાવી જે પુરૂરવાએ કબૂલ કરી : ।।૨૨।।

''તમારું રૂપ તથા તમારી ચતુરાઈ મનુષ્યલોકને મોહ પમાડે એવાં છે. તમે સાક્ષાત્ દેવી છો અને કૃપા કરીને પોતાની ઈચ્છાથી આવ્યાં છો; તો તમને કયો મનુષ્ય ન સેવે વારું?'' ।।૨૩।।

એ ઉર્વશી પુરૂરવા સાથે વિહાર કરવા લાગી. પુરૂરવા પણ જ્યાં દેવો વિહાર કરે છે તેવાં ચૈત્રરથ, નન્દનવન વગેરે સ્થાનોમાં દેવોને લાયક ભોગવડે ઉર્વશીની સાથે ઈચ્છા પ્રમાણે વિહાર કરવા લાગ્યો ।।૨૪।।

ઉર્વશી પદ્મતન્તુ (કમલ કેસર) ના ગન્ધ જેવા ગન્ધવાળી હતી. એની સાથે રમતાં એના મુખની સુગન્ધિના લોભમાં પડતાં ઘણો સમય ચાલ્યો ગયો ।।૨૫।।

સ્વર્ગની સભામાં ઉર્વશી નહિ દેખાતાં ઈન્દ્રે કહ્યું કે ‘‘ઉર્વશી વગર મારી સભા શોભતી નથી’’ તેથી એને શોધવાને એણે ગન્ધર્વોને પૃથ્વી ઉપર મોકલ્યા ।।૨૬।।

મધરાતે ઘોર અન્ધકારમાં ગન્ધર્વોએ આવી ઉર્વશીએ રાજાને જે બે ઘેટા સોપ્યાં હતાં તે ઉઠાવી ચાલતા થયા ।।૨૭।।

જયારે ગન્ધર્વો ઘેટા લઈને ચાલ્યા ત્યારે એ શબ્દ કરવા લાગ્યા. એ શબ્દ સાંભળી ઉર્વશી બોલી : ‘‘નપુંસક છતાં પોતાને વીર પુરુષ માનનાર આ પુરૂરવાએ મને મારી નાખી. મેં જાણ્યું હતું કે મારા પુત્ર ઘેટાઓને આ રાજા સાચવશે તેથી જ મેં એને સોપ્યા હતા પણ એ એને સંભાળી શક્યો નહિ. ચોર લોકો મારા પુત્રને લઈ ગયા છે તેથી હવે હું જીવતે મૃતવત્ થઈ ગઈ છું. જેનો વિશ્વાસ કરતાં ચોર મારા છોકરાને લઈ ગયા તેથી મારો પણ નાશ થયો. જે રાજા રાતમાં સ્ત્રીની પેઠે ભયમુક્ત ફરે છે અને દિવસે પુરુષની પેઠે વ્યવહાર કરે છે તેવાનો મેં આશ્રમ કર્યો’’ ।।૨૮-૨૯।।

એ પ્રમાણે ઉર્વશીની વાણીરૂપી બાણથી વીંધાયેલો પુરૂરવા હાથમાં તરવાર લઈ, અંકુશ લાગવાથી ખિજાયેલા અને ક્રોધે ભરાયેલા હાથીની જેમ કપડાં પહેર્યા વગર નગ્નદેહે રાતમાં ગન્ધર્વોની પાછળ પડ્યો ।।૩૦।।

ગન્ધર્વોએ રાજાને પાછળ આવતો જોઈ ઘેટાઓને રસ્તામાં પડતાં મૂકી દીધાં ત્યારે વીજળી જેવો ઝબકારો અંધારામાં થયો. એ વીજળીના ઝબકારામાં ઉર્વશીએ ઘેટાઓને લાવતા પુરુરવાને વસ્ત્રહીન અવસ્થામાં આવતો જોયો ।।૩૧।।

(શરતનો ભંગ થતાં ઉર્વશી બિછાનામાંથી ચાલી ગઈ). ઉર્વશીને શયનમાં ન જોતાં રાજા ઉદાસ થઈ ગયો અને એનામાં એનું ચિત્ત લાગેલું હોવાથી ગાંડો બની શોક કરવા લાગ્યો અને ગાંડાની પેઠે પૃથ્વીમાં ભટકવા લાગ્યો ।।૩૨।।

એક દિવસ રાજાએ ઉર્વશીને કુરુક્ષેત્રમાં પ્રફુલ્લિત મુખવાળી એની પાંચ સખીઓ સાથે જોઈ ત્યારે સારી વાણીવડે કહેવા લાગ્યોઃ ।।૩૩।।

‘‘હે પ્રિયે! ઊભી રહે, ઊભી રહે! હે નિષ્ઠુર! ભોગવડે તૃપ્ત કર્યા વગર તું મને છોડી જાય એ યોગ્ય નથી; માટે તું ઊભી રહે. આપણે બન્ને વાતો કરીએ. હે દેવી! મારો દેહ અહીં જ પડશે કેમકે તેં એને આકર્ષિત કર્યો છે. જો તું કૃપા નહિ કરે તો આ શરીરને વાઘ અને સિંહ વગેરે ખાઈ જશે’’ ।।૩૪-૩૫।।

ઉર્વશી બોલી : ‘‘તમે પુરુષ છો તમારે આમ મરવું ઘટે નહિ. તમારા શરીરને નારડાં અને ગિધડાં ખાઈ ન શકે. જેમ ફાડી ખાનાર જનાવરનું હૃદય ક્રૂર હોવાથી

મિત્રતા સમ્ભવે નહિ તેમ સ્ત્રીની મિત્રતા પણ હોય જ નહિ. સ્ત્રીઓને દયા ન હોય. એ ક્રૂર હોય છે. એમના ક્રોધનો પાર હોતો નથી. તેઓ માફ કરી શકતી નથી. જોખમ ખેડવું એને વહાલું હોય છે. થોડા સ્વાર્થને માટે એ વિશ્વાસવાળા ભાઈ કે પતિને પણ મારે તો પછી બીજાને મારે એમાં તો કહેવું શું! ।।૩૬-૩૭।।

એમના હૃદયમાં મિત્રતા તો હોતી જ નથી. મૂર્ખોમાં ખોટો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી પછી એના સ્નેહને એ છોડી દે છે અને પુરુષને દેખીને ચલાયમાન થતી એ નવા-નવા પુરુષને ઈચ્છે છે અને મનમાં આવે એમ વર્તે છે ।।૩૮।।

તો પછી તમે ધીરજ ધરો. તમે રાજ રાજેશ્વર છો, ગભરાઓ નહિ. દરેક વર્ષને અન્તે એક રાત તમે મારી સાથે રહેશો ત્યારે તમારે બીજાં પણ સન્તાન થશે'' ।।૩૯।।

ઉર્વશીને સગર્ભા જોઈ પુરૂરવા પોતાની રાજધાનીમાં પાછા આવ્યા. વર્ષ પુરું થતાં પાછા એ કુરુક્ષેત્રમાં ગયા ત્યાં સુધીમાં ઉર્વશી એક વીરપુત્રની માતા થઈ ચૂકી હતી ।।૪૦।।

અને આનન્દમાં આવી એની સાથે એ એક રાત્રિ રહ્યા. વિરહમાં આતુર અને કૃપણ એવા રાજા પ્રતિ ઉર્વશી બોલી : ।।૪૧।।

''મારા વિના તમને ન જ ચાલે તો આ ગન્ધર્વોને સ્તુતિ વગેરેથી પ્રસન્ન કરો. જો એની દયા થાય તો તમે મને મેળવી શકો''. પુરૂરવાએ એ ગન્ધર્વોની સ્તુતિ કરી. ગન્ધર્વો પ્રસન્ન થયા. હે રાજન્! એમણે રાજાને એક અગ્નિની થાળી આપી. (ગન્ધર્વોએ તો અગ્નિની થાળી એટલા માટે આપી કે જો રાજા એ અગ્નિવડે યજ્ઞ કરે તો એને ઉર્વશીના લોકની પ્રાપ્તિ થાય, પરન્તુ) રાજાએ તો એ થાળીને જ ઉર્વશી માની લીધી અને એની સાથે વનવનમાં ઘૂમ્યા ।।૪૨।।

ત્યાં તો આ ઉર્વશી નથી પણ અગ્નિની થાળી છે એમ જાણીને થાળીને વનમાં છોડી દીધી અને એ આવ્યો રોજ રાત્રે એ એનું ધ્યાન કરતો. એમ કરતાં-કરતાં ત્રેતાયુગ આવ્યો ત્યારે એના હૃદયમાથી વેદત્રયી ઉત્પન્ન થઈ ।।૪૩।।

જયારે પ્રથમ એક વેદ હતા તેના ત્રણ થયા અને કર્મને બતાવનાર થયા ત્યારે એને જ્ઞાન થયું કે ''મારે ગન્ધર્વોએ જે થાળી અગ્નિની આપી હતી તેનો ઉપયોગ ઉર્વશીના લોકમાટે કરવાનો છે'' એવું જ્ઞાન થતાં તો એણે જે વનમાં જે સ્થળે એ થાળી છોડી હતી ત્યાં એ આવ્યો ત્યાં તો એણે ખીજડાના ઝાડની અંદર પીપળો

ઊગેલો જોયો તેથી આમાં અગ્નિ છે એમ જાણી એણે પીપળાના કાષ્ઠની બે અરણી કરી. આ બધું એણે ઉર્વશીના લોકની કામનાથી કર્યું ।।૪૪।।

એણે ઉર્વશીનું મન્ત્રથી ધ્યાન કર્યું. એમાં ઉપલી અને નીચલી અરણીરૂપ ઉર્વશી છે અને પોતે વચમાં છે એવી ગર્ભગ્રહણની ભાવના કરી અને એનું મથન કર્યુ. મથન કરતાં-કરતાં એમાંથી અગ્નિ થયો તે આહવનીય ગાર્હપત્ય અને દક્ષિણાગ્નિ એવા ત્રણ ભેદવાળો થયો તેને રાજાએ પોતાના પુત્ર તરીકેમાન્યો ।।૪૫-૪૬।।

પછી સર્વ દેવરૂપ ઇન્દ્રિયથી પર એવા ભગવાન્ હરિનો યજ્ઞ એણે ઉર્વશીનો લોક મેળવવાની કામનાથી કર્યો ।।૪૭।।

હે પરીક્ષિત! ત્રેતા યુગની પહેલાં સત્યયુગમાં એકમાત્ર પ્રણવ (ૐકાર) જ વેદ હતો. બધાં વેદશાસ્ત્રો એમાં જ અન્તર્ગત હતાં. દેવતા એક માત્ર નારાયણ હતા. બીજું કોઈ હતું નહિ અગ્નિ પણ ત્રણ ન હતા. કેવલ એક જ હતો અને વર્ણ પણ કેવલ એક 'હંસ' જ હતો ।।૪૮।।

પુરૂરવસ એવાસીત્ ત્રયી ત્રેતામુખે નૃપ ।।
અગ્નિના પ્રજયા રાજા લોકં ગાન્ધર્વમેયિવાન્ ।।૪૯।।

હે પરીક્ષિત! ત્રેતાની શરૂઆતમાં પુરૂરવાથી જ વેદ ત્રણ થયા અને અગ્નિ પણ ત્રણ થયા. રાજા પુરૂરવાએ અગ્નિને સન્તાન રૂપે સ્વીકારી ગન્ધર્વલોકની પ્રાપ્તિ કરી ।।૪૯।।

ઇતિ શ્રીભાગવત નવમસ્કન્ધમાં (બીજા ચન્દ્રવંશ મહાપ્રકરણનો તથા અવાન્તર પહેલા પ્રકરણનો પહેલો અને સ્કન્ધનો) ''પુરૂરવા રાજા ઉર્વશીમાં આસક્ત થઈ ગન્ધર્વ લોકમાં ગયા'' નામનો ચૌદમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૫

ગાધિરાજાના દૌહિત્રને ત્યાં પરશુરામનો જન્મ

વિશેષ : પુરૂરવાના પુત્રના વંશમાં ગાધિ રાજા થયા. તેની પુત્રીના પુત્રને ત્યાં ભગવાનના અવતારરૂપ પરશુરામ થયા જેનું ચરિત્ર આ પંદરમાં અધ્યાયમાં કહેવાય છે.

ઐલસ્ય ચોર્વશીગર્ભાત્ ષડાસન્નાત્મજા નૃપ ।।

આયુઃ શ્રુતાયુઃ સત્યાયૂ રયોઽથ વિજયો જયઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજન્! પુરૂરવાને ઉર્વશીના ગર્ભથી આયુ, શ્રુતાયુ, સત્યાયુ, રય, વિજય અને જય એ છ પુત્રો થયા ।।૧।।

શ્રુતાયુનો પુત્ર વસુમાન થયો, સત્યાયુનો શ્રુતંજય થયો, રયનો એક થયો (અથવા 'શ્રુત' પાઠ હોય તો શ્રુત અને એક એમ બે પુત્રો થયા) અને જયનો અમિત થયો ।।૨।।

વિજયનો ભીમ, ભીમનો કાંચન અને એનો હોત્ર થયો. હોત્રનો જહ્નુ થયો. આ જહ્નુ ગંગાજીને પોતાની અંજલિમાં લઈને પી ગયા હતા. જહ્નૂનો પુરુ થયો. પુરુનો બલાક અને બલાકનો અજક થયો ।।૩।।

એનો કુશ, કુશના ચાર પુત્રો હતા કુશામ્બુ તનય, વસુ અને કુશનાભ ।।૪।।

એ કુશામ્બુનો ગાધિ નામનો પુત્ર થયો. ગાધિને સત્યવતી નામની કન્યા હતી. ઋચીક નામના ઋષિએ એ કન્યાની માગણી કરી. ઋચીકને એ કન્યા આપવી યોગ્ય નથી એમ લાગવાથી ગાધિએ (યુક્તિથી) ઉત્તર આપ્યોઃ ।।૫।।

''તમે ચન્દ્રના જેવા શ્વેત તેજસ્વી અને એક કાને શ્યામ એવા એક હજાર ઘોડા કન્યાને બદલે, આપો. અમે તો કન્યાને બદલે કાંઈક લેનાર કુશિકો છીએ ।।૬।।

જ્યારે ગાધિ રાજાએ એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે એના મનનો આશય જાણીને ઋચીક વરુણની પાસે ગયા અને એના માગ્યા પ્રમાણે વરુણ પાસેથી ઘોડા લઈ ગાધિને આપી એ સુન્દરી સત્યવતીને પરણ્યા ।।૭।।

કેમકે સત્યવતી સુન્દર મુખવાળી હતી. એક વાર એવું બન્યું કે સત્યવતી અને એની મા જે ગાધિની સ્ત્રી અને ઋચીક મુનિની સાસુ થાય તે બન્નેએ ઋચીક મુનિ પાસે પુત્ર પ્રાપ્તિને માટે પ્રાર્થના કરી ત્યારે ઋચીક મુનિએ બન્નેમાટે અલગ-અલગ મન્ત્રવડે ચરુ પકાવી પોતે સ્નાન કરવા ગયા ।।૮।।

એટલામાં સત્યવતીને માટે તૈયાર કરેલો ચરુ શ્રેષ્ઠ હશે એમ જાણી એની માએ એ સત્યવતી પાસે માગ્યો ત્યારે સત્યવતીએ પોતાનો ચરુ શ્રેષ્ઠ જાણી પોતાની માને આપ્યો અને માતાને માટે તૈયાર કરેલો ચરુ પોતે લીધો ।।૯।।

આ વાત મુનિના જાણવામાં આવતાં મુનિ બોલ્યા : ''તમે ચરુનો અદલો-બદલો કર્યો એ બહુ ખોટું કર્યું. કેમકે તારો ભાઈ બ્રહ્મ જાણનારમાં શ્રેષ્ઠ થશે પણ તારો પુત્ર ઘોર અને દંડ આપનાર થશે'' ।।૧૦।।

સત્યવતીએ ઋચીકને આજીજી કરી ત્યારે કહ્યુંકે ''પુત્ર નહિ તો પૌત્ર એવો ભયાનક દંડ ધરનાર થશે''. એથી સત્યવતીના જમદગ્નિ થયા તે શાન્ત થયા ।।૧૧।।

એ સત્યવતી સમસ્ત લોકોને પવિત્ર કરનારી મહાપવિત્ર કૌશિકી નદી થઈ ગઈ. જમદગ્નિ રેણુ ઋષિનાં પુત્રી રેણુકાને પરણ્યા ।।૧૨।।

જમદગ્નિથી રેણુકામાં વસુમાન વગેરે અનેક પુત્રો થયા તેમાં સૌથી નાના પરશુરામજી થયા. એમનો યશ સમ્પૂર્ણ જગતમાં પ્રસિધ્ધ છે ।।૧૩।।

લોકો એને ભગવાન્ વાસુદેવનો અંશ કહે છે. એણે સહસ્રાર્જુન વગેરેના કુલનો અન્ત આણ્યો એટલું જ નહિ પણ એણે આ પૃથ્વીને એકવીસ વાર ક્ષત્રિય વગરની કરી દીધી ।।૧૪।।

ક્ષત્રિયો દોષવાળા થવાથી પૃથ્વીને ભારરૂપ હતા તેઓને રામે થોડા અપરાધને લીધે પણ મારી નાખ્યા કેમકે એ લોકો બ્રાહ્મણનું અહિત કરનાર હતા. વળી, રજોગુણ તથા તમો ગુણથી વ્યાપ્ત હોવાથી પણ એમણે તેઓનો નાશ કર્યો ।।૧૫।।

રાજાએ પૂછ્યુંએ ક્ષત્રિયો અન્તઃકરણને નિયમમાં રાખનાર હતા તો પણ એમણે ભગવાનનો શો અપરાધ કર્યો હતો જેથી ભગવાનને વારંવાર ક્ષત્રિયકુળનો નાશ કરવો પડ્યો? ।।૧૬।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હૈહય કુળનો અર્જુન નામે ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ હતો તેણે ભગવાનના અંશરૂપ દત્ત ભગવાનનું આરાધન કર્યુ ।।૧૭।।

ત્યારે દત્તે પ્રસન્ન થઈ એને એક હજાર હાથ આપ્યા; કોઈ પણ શત્રુ પાસે આવી શકે નહિ એવું તેજ આપ્યું; ઇન્દ્રિયોની શક્તિ ક્ષીણ થાય નહિ એવાં શક્તિ ઐશ્વર્ય તેજ વીર્ય બળ વગેરે બધું આપ્યું, યોગેશ્વરપણું આપ્યું; એમાંયે અણિમાં આદિ સિધ્ધિઓ આપી. એનાથી અર્જુન, જેમ લોકમાં પવન ફરે તેમ, ઈચ્છા પ્રમાણે ફરવા લાગ્યો ।।૧૮-૧૯।।

એકવાર એ સુન્દર સ્રીઓની સાથે નર્મદાના જળમાં મદોન્મત્ત થઈ વિહાર કરી રહ્યો હતો. વૈજયન્તી માળાને ધારણ કરી હતી. પોતાના હજાર હાથવડે નર્મદાના જળને પણ તેણે રોકી દીધું ।।૨૦।।

એટલામાં વિજય કરવા નીકળેલો રાવણ માહિષ્મતીની પાસે પડાવ નાખી પડ્યો હતો અને દેવપૂજા કરતો હતો ત્યાં તો નર્મદામાં જળ રોકાવવાથી વધવા માંડ્યાં તેથી

રાવણનો મુકામ જળમાં ડૂબવા લાગ્યો. રાવણથી એ સહન થઈ શક્યું નહિ ।।૨૧।।

રાવણ અર્જુન પાસે આવ્યો ત્યાં તો સ્ત્રીઓનાં દેખતાં અર્જુને એને પકડી લીધો અને માહિષ્મતી નામની પોતાની નગરીમાં એને કેદ કર્યો. પછી ઘણા લાંબા સમયે વાંદરાની જેમ એને છોડી મૂક્યો ।।૨૨।।

એક દિવસ આવો પરાક્રમી સહસ્રાર્જુન મૃગયા કરતો ગાઢ વનમાં જઈ ચડ્યો ત્યાં દૈવેચ્છાથી જમદગ્નિનો આશ્રમ એના જોવામાં આવ્યો. એ આશ્રમમાં આવ્યો ।।૨૩।।

પરમ તપસ્વી જમદગ્નિ મુનિની પાસે એક ગાય હતી તેને લીધે એ તપોધન મુનિએ રાજા, મન્ત્રીઓ, સૈન્ય અને એમનાં વાહન બધાંનો સત્કાર કર્યો ।।૨૪।।

મુનિએ સૌનો સત્કાર કર્યો તો પણ એને કોઈ ચીજ ઓછી ન પડી. ''કામધેનુ ગાયને લીધે આમ થયું અને મારે સર્વ સમૃદ્ધિ છે પણ આવી કામધેનુ ગાય નથી'' એથી જો કે મુનિએ રાજાનો ઘણો સત્કાર કર્યો છતાં એનાથી રાજા પ્રસન્ન ન થયો અને રાજાને એ કામધેનુને લઈ જવાનો વિચાર થયો; ।।૨૫।।

તેથી પોતાના બળવડે ઋષિ પાસેથી એ ગાય ઉઠાવી જવામાટે રાજાએ પોતાના માણસોને હુકમ કર્યો. એના માણસોએ આક્રોશ કરતી ગાય અને એના વાછરડાને જબરીથી ઉપાડી માહિષ્મતીમાં પહોંચાડ્યાં ।।૨૬।।

રાજા અને એના માણસો ગાયને બળાત્કારથી લઈ ગયા ત્યાર પછી પરશુરામજી આશ્રમમાં આવ્યા અને રાજાએ જે દુષ્ટતા કરી હતી તે સાંભળીને જેવો છંછેડેલો નાગ ક્રોધ કરે તેવો ક્રોધ રામે કર્યો ।।૨૭।।

એમણે પોતાનો ભયાનક (પરશુ) કુહાડો હાથમાં લીધો અને ઢાલ, ભાથા, ધનુષ વગેરે સહિત જેમ સિંહ હાથીની પાછળ પડે તેમ જતા અર્જુનની પાછળ દોડ્યા ।।૨૮।।

જેમણે વસ્ત્રને ઠેકાણે કાળું મૃગચર્મ ધારણ કર્યું હતું જેમની જટા સૂર્યનાં કિરણોની જેમ પ્રકાશ કરતી હતી અને જે ધનુષબાણ, પરશુ વગેરે આયુધોથી સજ્જ થયેલા હતા તેવા ભૃગુકુળ શ્રેષ્ઠ પરશુરામને માહિષ્મતીમાં પેસતા અર્જુને જોયા ।।૨૯।।

એમને એકલાને હઠાવવામાટે હાથી, ઘોડા, પ્યાદા તથા ખડ્ગ, બાણ, શક્તિ વગેરે આયુધવાળી સત્તર અક્ષૌહિણી સેના મોકલી તે બધી સોનાનો રામે એકલે હાથે

નાશ કર્યો ।।૩૦।।

મન અને વાયુ ની ઝડપથી રામ પોતાનો (પરશુ) કુહાડો ફેરવતા જતા હતા અને શત્રુના સૈન્યનો નાશ કર્યે જ જતા હતા. જ્યાં કુહાડો ફરતો ત્યાં કોઈના હાથ, કોઈની ડોક, કોઈના સારથિ, કોઈના ઘોડા કપાઈ-કપાઈને નીચે પડતા હતા ।।૩૧।।

ત્યાં રણભૂમિમાં રુધિરના ઢગલા થઈ એનો કીચ થયો. બધું સૈન્ય છિન્ન-ભિન્ન થઈ ગયું. કોઈની ઢાલ, ધનુષ, કોઈની ધજાઓ પડેલી જોઈ અર્જુનને ક્રોધ થયો અને જાતે ચડી આવ્યો ।।૩૨।।

અર્જુનના હજાર હાથથી પાંચસો ધનુષ ચાલવા માંડ્યાં. એમાંથી એક સાથે બાણ છૂટવા માંડ્યાં તે રામ ઉપર જવા લાગ્યા. રામ તો એક જ ધનુષ અને બાણવડે એ પાંચસોને ઉડાવી દેવા લાગ્યા ।।૩૩।।

એમાં ન ફાવ્યો ત્યારે સંગ્રામમાં પર્વતો અને વૃક્ષો ઉઠાવી એમની ઉપર ફેંકવા એ રણભૂમિમાં આવ્યો. જેમ હજાર ફણવાળા શેષની ફણાઓને કાપે તેમ રામે અર્જુનના હજાર હાથને પોતાના કુહાડાવડે બળાત્કારે કાપવા માંડ્યાં ।।૩૪।।

એના હજાર હાથ કપાઈ ગયા પછી એનું માથું જે પર્વતના શિખર જેવું બાકી રહ્યું તેને પણ કુહાડાથી ઉડાવી દીધું ત્યારે એના દસ હજાર છોકરા રણસંગ્રામમાં પરશુરામ લડતા હતા ત્યાંથી ભયના માર્યા નાસી ગયા ।।૩૫।।

શત્રુના વીરને મારનાર પરશુરામે અત્યન્ત ખેદ પામેલી ગાયને વાછડા સહિત લાવી આશ્રમમાં પિતા પાસે રજુ કરી ।।૩૬।।

માહિષ્મતીમાં સહસ્રાર્જુને તથા પોતે જે કંઈ કર્યુ હતું તેની બધી વાત એમણે પોતાના ભાઈઓ તથા પિતાને કહી બતાવી એ સાંભળી જમદગ્નિ બોલ્યાઃ ।।૩૭।।

‘‘રામ, રામ, મહાબાહો! તમે પાપ કર્યું કેમકે તમે સર્વ દેવમય નરદેવને વ્યર્થ જ માર્યો. એને મારવો જોઈએ નહિ ।।૩૮।।

આપણે બ્રાહ્મણો છીએ. હે તાત! ક્ષમાથી જ આપણે પૂજવાને યોગ્ય થયા છીએ. બીજું તો શું પણ બ્રહ્માજી પણ ક્ષમાના બલને પ્રતાપે બ્રહ્મપદને પામ્યા છે ।।૩૯।।

સૂર્યની કાન્તિ શોભે તેમ બ્રાહ્મણનું તેજ પણ ક્ષમા ગુણથી શોભે છે. ક્ષમા કરનારને ભગવાન્ હરિ જલદી પ્રસન્ન થાય છે ।।૪૦।।

રાજ્ઞો મૂર્ધાવષિક્તસ્ય વધો બ્રહ્મવધાદ્ ગુરુઃ।
તીર્થસંસેવયા ચાંહો જહ્યંગાચ્યુતચેતનઃ ।।૪૧।।

હે અંગ! જેનો રાજ્યાભિષેક થયો હોય તેવા રાજાને મારવો એ બ્રાહ્મણને મારવા કરતાં પણ વિશેષ છે. માટે આ દોષથી તારે છૂટવું જોઈએ. એનેમાટે તું ભગવાનને ચિત્તમાં રાખી તીર્થોનું સેવન કર જેનાથી રાજવધનું પાપ ધોવાઈ જાય'' ।।૪૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત નવમસ્કન્ધમાં (ત્રીજા ચન્દ્રવંશ પ્રકરણનો તથા અવાન્તર પ્રકરણનો બીજો) ''ગાધિરાજાના દૌહિત્રને ત્યાં પરશુરામનો જન્મ થયો'' નામનો પંદરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

સાધનાને ક્યારે પણ ધર્મપ્રચાર, પ્રદર્શન કે કમાઈ નું સાધન બનાવી ન શકાય.
સાધના હંમેશા વ્યક્તિગતપણે અને એકાન્તમાં જ થઈ શકે.
ભગવત્સેવા એ ગુરુ અને શિષ્ય બન્નેની ભક્તિમયી સાધના છે. પોતાના ઘરના એકાન્તમાં જ ભગવત્સેવા ગુરુ તેમજ શિષ્યે કરવી જોઈએ. હવેલી-મન્દિરમાં દર્શન-મનોરથના માધ્યમથી તેને સાર્વજનિક બનાવી ન શકાય.

અધ્યાય ૧૬

પરશુરામે ક્ષત્રિયોને મારી યજ્ઞ કર્યો

વિશેષ : સોળમા અધ્યાયમાં પરશુરામ ક્ષત્રિયોનો વધ કરશે, યજ્ઞ કરશે અને આ જ અધ્યાયમાં વિશ્વામિત્રના વંશની કથા પણ કહેવામાં આવશે.

પિત્રોપશિક્ષિતો રામસ્તથેતિ કુરુનન્દન ।।
સંવત્સરં તીર્થયાત્રાં ચરિત્વાઽઽશ્રમમાવ્રજત્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે કુરુનન્દન! પિતા જમદગ્નિએ ઉપદેશ કર્યો તેનો સ્વીકાર કરી એક વર્ષ સુધી તીર્થ કરી પરશુરામનાં પોતાના આશ્રમમાં આવ્યા ।।૧।।

એક વાર પરશુરામના માતા રેણુકા ગંગા કિનારે ગયાં હતાં ત્યાં ગન્ધર્વનો રાજા ચિત્રરથ કમલોની માલા પહેરી અપ્સરાઓ સાથે જલક્રીડા કરતો હતો તેને જોયો ।।૨।।

રેણુકા ગંગામાં જલ ભરવા ગયેલાં પણ ત્યાં એને ક્રીડા કરતો જોઈને કાંઈક ચિત્રરથની ક્રીડા જોવાની સ્પૃહાથી એને સ્મરણમાં હોમનો સમય થઈ ગયો છે એવું જતું રહ્યું ।।૩।।

હવનનો સમય વીતી ગયો છે તેથી મુનિ શાપ દેશે એવી બીકથી જલદી આવી ઘડો મહર્ષિની સામે મૂકી હાથ જોડીને ઊભી રહી ।।૪।।

મુનિ યોગ પ્રભાવથી સ્રીના *માનસિક વ્યભિચારને જાણીને ક્રોધે ભરાયા અને બોલ્યાઃ``હે પુત્રો! આ તમારી પાપી માતાને મારો'' એવું કહ્યું છતાં કોઈએ માતાને મારી નહિ ।।૫।।

વિશેષ : કન્યાને પ્રથમ સોમ અને પછી ગન્ધર્વ ભોગવે છે, ત્રીજો લૌકિક પતિ થાય છે એમ **સોમઃ પ્રથમો વિવિદે ગન્ધર્વો વિવિદ ઉત્તરઃ** એવી શ્રુતિ છે તેથી ચિત્રરથમાં સ્પૃહા થતાં રેણુકાને વ્યભિચાર નથી થતો તેથીજ મુનિએ એને ફરી જીવતી કરી છે.

તેથી પરશુરામને હુકમ કર્યો કે ``આ તારા ભાઈઓ સહિત તારી માતાને મારી નાખ''. ત્યારે મુનિનાં તપ અને સમાધિના પ્રતાપને જાણનાર પરશુરામે માતા સહિત ભાઈઓને મારી નાખ્યા ।।૬।।

પરશુરામનાં આ કાર્યથી સત્યવતી નન્દન મહર્ષિ જમદગ્નિ ઘણા જ પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું, ``હે પુત્ર! તારી જે ઈચ્છા હોય તે વરદાન માગી લે''. પરશુરામે કહ્યું, ``પિતાજી! મારાં માતા અને બધા ભાઈઓજીવતા થઈ જાય તથા એમને એ યાદ ન રહે કે મેં એમને મારી નાખ્યાં હતાં'' ।।૭।।

પરશુરામે આટલું કહેતાં જ જેવી રીતે કોઈ સૂઈને ઊઠે તેમ બધાં અનાયાસ જ સકુશળ બેઠા થઈ ગયાં,પરશુરામે પોતાના પિતાજીનું તપોબલ જાણીનેજ તો પોતાના સુહૃદોનો વધ કર્યોહતો ।।૮।।

સહસ્રાર્જુનના છોકરાઓ પોતાના પિતાને પરશુરામે માર્યા એ યાદ કરીને પરશુરામને પહોંચી શકે એમ નથી એમ જાણી દુઃખી હતા એમને કયાંય પણ સુખ હતું નહિ ।।૯।।

એક દિવસ પરશુરામ પોતાના ભાઈઓની સાથે આશ્રમની બહાર ગયેલા છે એમ જાણી બાપને માર્યાનું વેર લેવાનો આ મોકો ઠીક છે. એમ જાણી એ હૈહયાર્જુનના છોકરાઓ એ આશ્રમમાં આવ્યા તો ત્યાં અગ્નિશાળામાં ઉત્તમશ્લોક ભગવાન્‌માં ચિત્ત એકત્ર કરી પરશુરામના પિતા જમદગ્નિ બેઠેલા છે અને બહારની

કોઈ સૂધ-બૂધ નથી એવું જોઈ એમને મારવાનો પાપી નિશ્ચય કરી આવેલા એ ક્ષત્રિયોએ જમદગ્નિને મારી નાખ્યા ।।૧૦-૧૧।।

પરશુરામની માતાએ પતિના પ્રાણ બચાવવા દીનતા પૂર્વક માગણી કરી, પરન્તુ એ નીચ અને ક્રૂર ક્ષત્રિયો તો બળાત્કારે જમદગ્નિનું માથું કાપી એને લઈ ચાલતા થયા ।।૧૨।।

સતી રેણુકા દુઃખ અને શોક થી વ્યાકુળ થઈ ગઈ. એ પોતાને હાથે પોતાની છાતી તથા માથું ફૂટતી જોરજોરથી રોવા લાગી, ''હે પરશુરામ! હે પરશુરામ! જાનદી આવો'' ।।૧૩।।

પોતાની માતનું કરુણક્રન્દન સાંભળી રામ દૂર હતા ત્યાંથી જલદી ત્યાં આવ્યા. આશ્રમમાં આવી એમણે જોયું તો પિતાને કોઈએ મારી નાખ્યા છે ।।૧૪।।

પિતાને મરેલા જોઈ દુઃખ થયું. શત્રુએ એમને માર્યા એનો ક્રોધ થયો અને શોકને લીધે એ મૂંઝાઈ ગયા. ''હા તાત! સાધો, ધર્મિષ્ઠ'' એવા સમ્બોધનોથી બોલાવતા, ''આપ અમને છોડી સ્વર્ગમાં ગયા'' એમ કહેવા લાગ્યા ।।૧૫।।

એ પ્રમાણે વિલાપ કરતા પિતાનો દેહ ભાઈઓને સોંપી ક્ષત્રિય જાતિનો પૃથ્વીમાંથી નાશ કરી નાખવાનો પરશુરામજીએ સંકલ્પ કર્યો અને પછી કુહાડો લઈ એ માહિષ્મતી નગરી ગયા ।।૧૬।।

હે પરીક્ષિત! પરશુરામે માહિષ્મતી નગરીમાં જઈ સહસ્રબાહુ અર્જુનના (દસ હજારેય) પુત્રોનાં માથાંથી નગરની વચ્ચોવચ્ચ એક બહુ જ મોટો પર્વત ખડો કરી દીધો. એ નગરની શોભા તો બ્રહ્મઘાતી (બ્રાહ્મણ હત્યારા) નીચ ક્ષત્રિયોને લીધે નાશ પામી ગઈ હતી ।।૧૭।।

એમનાં લોહીથી એક મોટી ભયંકર નદી વહી નીકળી જેને જોઈને બ્રાહ્મણોના દ્રોહીઓનું હૃદય ભયથી કમ્પી ઊઠ્યું હતું. ભગવાને જોયું કે અત્યારના ક્ષત્રિયો અત્યાચારી થઈ ગયા છે. તેથી હે રાજન્! તેમણે પોતાના પિતાના વધને નિમિત્ત બનાવી પૃથ્વીને એકવીસ વાર ક્ષત્રિય હીન બનાવી દીધી અને કુરુક્ષેત્રના સમમ્ત પંચકમાં એવાં *પાંચ તળાવ બનાવી દીધાં જે લોહીના જલથી ભર્યા હતાં ।।૧૮-૧૯।।

વિશેષ : મહાભારતમાં પાંચ તળાવ કર્યાનું કહેવાયું છે તેથી અહીં **શોણિતોદાન્ હ્રદાન્ નૃપ।** પાઠ લઈ અર્થ કર્યો છે. નવમો ઉલ્લેખ છે તે બીજા કલ્પની કથા છે.

પરશુરામજીએ દર્ભ લાવી પોતાના પિતાનું મસ્તક તેના ધડ સાથે સાંધી દીધું

અને યજ્ઞોદ્વારા સર્વ દેવમય આત્મસ્વરૂપ ભગવાનનું યજન કર્યુ ।।૨૦।।

હોતાને દક્ષિણામાં પૂર્વ દિશા, બ્રહ્માને દક્ષિણ દિશા, અધ્વર્યુને પશ્ચિમ દિશા અને ઉદ્દ્ગાતાને ઉત્તર દિશા આપી દીધી ।।૨૧।।

આ જ પ્રમાણે બીજાઓને અગ્નિ, નૈઋત્ય, વાયવ્ય અને ઈશાન વગેરે ખૂણા આપ્યા. કશ્યપજીને મધ્યભાગ આપ્યો. આર્યાવર્ત ઉપદ્રષ્ટાને આપ્યો અને આપતાં બાકી રહ્યું એ બધું સદસ્યોને આપ્યું ।।૨૨।।

પછી બ્રહ્મનદી સરસ્વતીમાં યજ્ઞાન્ત (અવભૃથ) સ્નાન કરી સમગ્ર પાપથી મુક્ત થઈ. મેઘથી રહિત સ્વચ્છ આકાશમાં સૂર્ય શોભે તેમ, શોભવા લાગ્યા ।।૨૩।।

જમદગ્નિ પોતે ચૈતન્ય દેહને ધારણ કરી સાત ઋષિઓની અંદર એક ઋષિ તરીકે એના મંડળમાં રહ્યાં ।।૨૪।।

કમળ સરખા નેત્રવાળા પરશુરામજી પણ આગામી મન્વન્તરમાં સપ્તર્ષિઓના મંડળમાં રહી વેદોનો વિસ્તાર કરશે ।।૨૫।।

દંડ કરવાનું છોડી દઈ આજ પણ પરશુરામજી મહેન્દ્રપર્વતમાં શાન્તજીવન ગાળે છે અને સિદ્ધ-ગન્ધર્વ-ચારણ એમના યશનું ગાન કર્યા કરે છે ।।૨૬।।

એવી રીતે ભૃગુકુળમાં વિશ્વાત્મા ભગવાને પધારીને પૃથ્વીના ભારરૂપ ઘણા રાજાઓને ઘણીવાર મારી પૃથ્વીનો ભાર ઓછો કર્યો ।।૨૭।।

ગાધિ રાજાને પ્રજ્વલિત અગ્નિ જેવો એક પુત્ર થયો તેણે તપવડે ક્ષત્રિયત્વનો ત્યાગ કરી બ્રહ્મતેજ પ્રાપ્ત કરી લીધું ।।૨૮।।

હે નૃપ! એ વિશ્વામિત્રના સો પુત્રો હતા તેમાં મધ્યમ પુત્રનું નામ મધુચ્છન્દા હતું તેથી બધા પુત્રો મધુચ્છન્દસ કહેવાયા ।।૨૯।।

આપણે પૂર્વે કહી ગયા કે શુનઃશેપનું માહાત્મ્ય આગળ કહેવાશે. એ કહેવામાટે આપણે વિશ્વામિત્રનું ચરિત્ર અહીં કહેવું રહ્યું. શુનઃશેપ ભૃગુવંશનો હતો. એને વિશ્વામિત્રે પુત્ર કર્યો હતો અને દેવરાત એનું નામ રાખ્યું હતું. વિશ્વામિત્રે પોતાના સો પુત્રોને બોલાવી એમને કહ્યું કે ''આ તમારો મોટો ભાઈ છે એમ તમે મારી આજ્ઞાથી માનો'' ।।૩૦।।

આ એ જ પ્રસિદ્ધ ભૃગુવંશી શુનઃશેપ હતો જે હરિશ્ચન્દ્રના યજ્ઞમાં યજ્ઞપશુના રૂપમાં ખરીદી લાવવામાં આવ્યો હતો. વિશ્વામિત્રજીએ પ્રજાપતિ વરુણ આદિ દેવતાઓની સ્તુતિ કરીને એને પાશબન્ધનમાંથી છોડાવી લીધો હતો. દેવતાઓના

યજ્ઞમાં આ જ શુનઃશેપ દેવતાઓદ્વારા વિશ્વામિત્રજીને આપવામાં આવ્યો હતો. તેથી ''દેવૈઃ રાતઃ'' આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે ગાધિવંશમાં આ તપસ્વી દેવરાતના નામથી વિખ્યાત થયો ।।૩૧-૩૨।।

વિશ્વામિત્રજીના પુત્રોમાં જે મોટા હતા એમણે શુનઃશેપને મોટા ભાઈ માનવાની વાત ઠીક ન લાગી. એથી વિશ્વામિત્રજીએ ક્રોધ કરી તેમને શાપ આપી દીધો કે ''દુષ્ટો! તમે બધા મ્લેચ્છ થઈ જાઓ'' ।।૩૩।।

મધુચ્છન્દા અને એનાથી નાના પચાસ પુત્રોએ કહ્યું કે ''આપ અમને શુનઃશેપને મોટા ભાઈ માનવાની આજ્ઞા કરો છો એ અમારે મંજૂર છે. આપની આજ્ઞાને અમે માથે ચઢાવીએ છીએ'' ।।૩૪।।

એમ કહી મન્ત્રદ્રષ્ટા દેવરાતને એમણે કહ્યું કે ''તમે અમારા મોટા ભાઈ છો, અમે બધા તમારા અનુયાયી નાના ભાઈઓ છીએ. ત્યારે વિશ્વામિત્રજીએ પોતાના એ આજ્ઞાકારી પુત્રોને કહ્યું : ''તમે વીરપુત્રોવાળા થશો કેમકે તમે મારું કહ્યું માનીને મારું માન રાખ્યું છે. તમે મને વીરપુત્રવાળો કર્યો ।।૩૫।।

હે કુશિકો! આ દેવરાતને તમે અનુસરજો'' આ વિશ્વામિત્રજીને ઉપર ગણાવ્યા તે ઉપરાન્ત પણ અષ્ટક, હારીત, જય, ક્રતુમાન વગેરે બીજા પુત્રો પણ હતા ।।૩૬।।

એવં કૌશિકગોત્રં તુ વૈશ્વામિત્રૈઃ પૃથગ્વિધમ્ ।।
પ્રવરાન્તરમાપન્નં તદ્ધિ ચૈવં પ્રકલ્પિતમ્ ।।૩૭।।

આ પ્રમાણે વિશ્વામિત્રજીનાં સન્તાનોથી કૌશિકગોત્રમાં અનેક ભેદ થઈ ગયા અને દેવરાતને મોટા ભાઈ માનવાને લીધે તેનું પ્રવર જ બીજું થઈ ગયું ।।૩૭।।

ઇતિ શ્રીભાગવત નવમસ્કન્ધમાં (બીજા ચન્દ્રવંશ પ્રકરણના અવાન્તર પ્રથમ પ્રકરણનો ત્રીજો) ''પરશુરામે ક્ષત્રિયોને મારી યજ્ઞ કર્યો'' નામનો સોળમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

બ્રહ્મસમ્બન્ધ લેનારાઓ! સાવધાન!!!
સમર્પિત જીવન જીવવાની દીક્ષા લીધા બાદ અસમર્પિત જીવનારાનું દાસત્વ ખંડિત થઈ જાય છે (સિદ્ધાંતરહસ્ય)
અને તે 'અસિપત્ર' નામના નરકમાં જાય છે. **(શ્રીહરિરાયચરણ)**

અધ્યાય ૧૭

પુરૂરવાના પુત્ર આયુનો વંશ

વિશેષ : એમ પુરૂરવાના પાંચ પુત્રોનો વંશ કહ્યો; હવે પછી આયુના વંશનું વર્ણન આ સત્તરમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવે છે. પૂર્વે પાંચનો વંશ સૂક્ષ્મ રીતે કહ્યો. આયુના વંશમાં શ્રીકૃષ્ણ થશે માટે એનો વંશ વિસ્તારથી કહેવાય છે.

યઃ પુરૂરવસઃ પુત્ર આયુસ્તસ્યાભવન્ સુતાઃ ।।
નહુષઃ ક્ષત્રવૃદ્ધશ્ચ રજી રમ્ભશ્ચ વીર્યવાન્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : પુરૂરવાના પુત્ર આયુના નહુષ, ક્ષત્રવૃદ્ધ, રજિ, શક્તિશાળી રમ્ભ અને અનેના નામના પાંચ પુત્રો થયા ।।૧।।

હે રાજેન્દ્ર! એમાં ક્ષત્રવૃદ્ધના વંશને તમે પ્રથમ સાંભળો. ક્ષત્રવૃદ્ધનો સુહોત્ર, તેના કાશ્ય, કુશ અને ગૃત્સમદ એ નામના ત્રણ પુત્રો થયા. તેમાં ગૃત્સમદનો શુનક થયો જેના ઋગ્વેદી શૌનકમુનિ થયા તે પ્રવર (શ્રેષ્ઠ) ગણાયા ।।૨-૩।।

કાશ્યનો કાશિ થયો, તેનો રાષ્ટ્ર થયો, તેનો દીર્ઘતમા તેના ધન્વન્તરિ થયા. આ જ આયુર્વેદના પ્રવર્તક છે ।।૪।।

એ યજ્ઞભાગના ભોક્તા અને વાસુદેવના અંશ છે. એમને માત્ર યાદ કરવાથી બધી જાતના રોગની પીડા દૂર થાય છે. એના પુત્ર કેતુમાન થયા અને એનો ભીમરથ થયો ।।૫।।

ભીમરથનો દીવોદાસ, તે જ દીવોદાસ દ્યુમાન, પ્રતર્દન, શત્રુજિત્ અને ઋતધ્વજ એવા નામથી પણ પ્રસિદ્ધ થયો વળી એને 'કુવલયાશ્વ' પણ કહેવામાં આવતો. દ્યુમાનથી અલર્ક વગેરે થયા ।।૬।।

એ યુવાન અલર્કે સાઠ હજાર વર્ષ પર્યન્ત રાજ્ય કર્યુ એટલું કોઈ યુવાને ભોગવ્યું નથી ।।૭।।

અલર્કનો સન્તતિ થયો તેનો સુનીથ, સુનીથનો સુકેતન, સુકેતનનો ધર્મકેતુ અને ધર્મકેતુનો સત્યકેતુ થયો ।।૮।।

સત્યકેતુનો ધૃષ્ટકેતુ, ધૃષ્ટકેતુનો સુકુમાર થયો તે રાજા થયો. સુકુમારનો વીતિહોત્ર, તેનો ભર્ગ અને હે નૃપ! ભર્ગનો ભાર્ગભૂમિ થયો ।।૯।।

એ બધા ક્ષત્રવૃદ્ધના વંશમાં કાશિના વંશના રાજાઓ કહ્યા. રમ્ભનો પુત્ર રસભ

અને તેનો ગમ્ભીર થયો ગમ્ભીરનો અક્રિય થયો ।।૧૦।।

અક્રિયની પત્નીથી બ્રાહ્મણવંશ ચાલ્યો. હવે અનેનાનો વંશ સાંભળો. અનેનાનો પુત્ર શુદ્ધ થયો, શુદ્ધનો શુચિ, શુચિનો ત્રિકકુદ અને ત્રિકકુદનો ધર્મસારથિ થયો।।૧૧।।

ધર્મસારથિના પુત્ર શાન્તરય હતા. શાન્તરય આત્મજ્ઞાની હોવાથી કૃતકૃત્ય હતા એમને સન્તાનની જરૂર ન હતી. હે પરીક્ષિત! આયુના પુત્ર રજિના અત્યન્ત તેજસ્વી પાંચ સો પુત્ર હતા ।।૧૨।।

દેવોએ પ્રાર્થના કરતાં દેવોની સાથે રહી એમણે દૈત્યોને મારી હઠાવ્યા અને સ્વર્ગને જીતીને ઈન્દ્રને સોંપી દીધું. પણ ઈન્દ્રને પ્રહ્લાદ વગેરે શત્રુનો ભય રહેતો હતો તેથી ઈન્દ્રે સ્વર્ગ ફરી રજિને સોંપી દીધું અને એમનાં ચરણ પકડી એમને જ પોતાની રક્ષાનો ભાર પણ સોંપી દીધો. જ્યારે રજિનું મૃત્યુ થયું ત્યારે ઈન્દ્રે માગ્યું તો પણ તેને તેનું સ્વર્ગ રજિના પુત્રોએ પાછું ન આપ્યું. તેઓ જાતે યજ્ઞોનો ભાગ લેવા લાગ્યા! ત્યારે ગુરુ બૃહસ્પતિજીએ ઈન્દ્રની પ્રાર્થનાથી અભિચાર વિધિથી હવન કર્યો. તેથી તેઓ ધર્મના માર્ગથી ભ્રષ્ટ થઈ ગયા. ત્યારે ઈન્દ્રે સહેલાઈથી રજિના બધા પુત્રોને મારી નાખ્યા. એમાંથી કોઈ બાકી રહ્યો નહિ. ક્ષત્રવૃદ્ધના પૌત્ર કુશનો પુત્ર પ્રતિ થયો. તેનો સંજય અને સંજયથી જયનો જન્મ થયો ।।૧૩-૧૬।।

જયનો કૃત થયો, એ કૃતનો હર્યવન અને હર્યવનનો સહદેવ થયો; તેનો હીન હીનનો જયસેન ।।૧૭।।

સંકૃતિસ્તસ્ય ચ જયઃ ક્ષત્રધર્મા મહારથઃ ।।
ક્ષત્રવૃદ્ધાન્વયા ભૂપાઃ શ્રૃણુ વંશં ચ નાહુષાત્ ।।૧૮।।

જયસેનનો સંકૃતિ, સંકૃતિનો વીર શિરોમણિ મહારથી જય થયો. ક્ષત્રવૃદ્ધના વંશમાં આટલા જ રાજા થયા. હવે નહુષનો વંશ કહું છું તે સાંભળો ।।૧૮।।

ઈતિ શ્રીભાગવત નવમસ્કન્ધમાં (ચન્દ્રવંશ નામના બીજા પ્રકરણનો ચોથો અને અવાન્તર મધ્યમ પ્રકરણનો પહેલો) ''પુરૂરવાના પુત્ર આયુનો વંશ'' નામનો સત્તરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ઓ ભાઈ રે! ભાગવત ભણીને શું કીધું?
પારસમણિનું પાત્ર (ભાગવત) પાણિમાં ઘેર-ઘેર ભિક્ષા માંગે!
જ્યાં લગી વસ્તુનું જ્ઞાન ના ત્યાં લગી દુઃખ-દારિદ્ર્ય ના ભાંગે

અધ્યાય ૧૮
યયાતિ રાજાનું ચરિત્ર

વિશેષ : નહુષનો પુત્ર યયાતિ રાજાનું પરમ અદ્‌ભુત ચરિત્ર (એ ક્ષત્રિય છે છતાં એને બ્રાહ્મણ કન્યા કેમ મળી એ અદ્‌ભુત વાત) આ અઢારમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

યતિર્યયાતિઃ સંયાતિરાયતિર્વિયતિઃ કૃતિઃ ।।
ષડિમે નહુષસ્યાસન્નિન્દ્રિયાણીવ દેહિનામ્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : મનુષ્યને જેમ પાંચ ઈન્દ્રિયો હોય અને છઠ્ઠું મન હોય, તેમ નહુષ રાજાને યતિ, યયાતિ, સંયાતિ, આયતિ, વિયતિ અને કૃતિ એમ છ પુત્ર હતા ।।૧।।

રાજ્યનું પરિણામ નરક છે એમ મોટો પુત્ર યતિ તો જાણતો હતો તેથી પિતાએ રાજ્ય આપવા માંડ્યું તો પણ એણે એ લીધું નહિ કારણ કે રાજ્યના મદમાં આસક્ત થયેલો પુરુષ પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે તેથી એ નરક મળે તેવાં પાપ કરે છે ।।૨।।

જ્યારે નહુષે ઈન્દ્રાણી ઉપર ખોટી દૃષ્ટિ કરી અને બ્રાહ્મણોની પાલખીમાં બેસી એ ઈન્દ્રાણી પાસે જવા લાગ્યો ત્યારે બ્રાહ્મણોએ એને અજગર થા એવો શાપ આપ્યો. એ સમયે નહુષની રાજગાદી ઉપર એનો બીજો પુત્ર યયાતિ બેઠો ।।૩।।

એણે પોતાના નાના ચાર ભાઈઓને ચાર દિશાઓનું રાજ્ય આપ્યું. યયાતિ શુક્રાચાર્યની કન્યા દેવયાની અને વૃષપર્વાની કન્યા શર્મિષ્ઠાને પરણ્યો અને પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવા લાગ્યો ।।૪।।

રાજાએ પૂછ્યું : ભગવાન્ શુક્રાચાર્ય તો બ્રહ્મર્ષિ છે અને યયાતિ ક્ષત્રિય છે. તોએબન્નેનોપરસ્પરવિવાહ કેમ થઈ શકે? એ તો પ્રતિલોમ લગ્ન કહેવાય ! ।।૫।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એક દિવસ દાનવરાજ વૃષપર્વાની શર્મિષ્ઠા નામની માનિની કન્યા પોતાની હજારો સખીઓ અને શુક્રાચાર્યની પુત્રી દેવયાની સાથે ફરવા ગઈ તેઓ બધી નગરની પાસેના બગીચામાં ફરતી હતી તેમાં પુષ્પનાં પુષ્કળ ઝાડો હતાં અને ભમરાઓનાં યૂથ અવ્યક્ત મધુર શબ્દ કરી રહ્યાં હતાં. એટલામાં એમણે ત્યાં એક જળાશય જોયું ।।૬-૭।।

તેથી એ કમળનયનાઓ તીર ઉપર વસ્ત્રો રાખી એમાં નહાવા ઊતરી પરસ્પર

પાણી ઉરાડતી જલક્રીડા કરવા લાગી ।।૮।।

તે જ વખતે પાર્વતીજીની સાથે પોઠિયા ઉપર બેસીને ત્યાંથી શિવજીને નીકળેલા જોઈ બધી કન્યાઓ શરમાઈ ગઈ અને ઝટઝટ તળાવમાંથી બહાર નીકળી પોત-પોતાના વસ્ત્રો પહેરવા લાગી ।।૯।।

અજાણતાં શર્મિષ્ઠાએ દેવયાનીનાં વસ્ત્રો પોતાનાં છે એમ ધારી પહેરી લીધાં. તેથી દેવયાનીને રીસ ચડી અને એ આ પ્રમાણે બોલીઃ‘‘અહો! આ દાસીનું અયોગ્ય કર્મ તો જુઓ. આ શર્મિષ્ઠાએ અમારે પહેરવાનાં વસ્ત્ર હતાં તે જેમ યજ્ઞમાં કૂતરી હવિષ ખાઈ જાય તેમ, પોતે પહેરી લીધાં છે. જેણે તપવડે આ જગતને ઉત્પન્ન કર્યુ છે જે પરમાત્માના મુખરૂપ છે જે પરબ્રહ્મરૂપ જ્યોતિને પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરે છે, જેણે જગતને માટે કલ્યાણનો વેદમાર્ગ ખુલ્લો કરી બતાવ્યો છે, જેને સ્વર્ગાદિ, પાતાલાદિના લોકપાલો નમન કરે છે, વિશ્વાત્મા અને પવિત્ર એવા લક્ષ્મીપતિ પણ જેનું આરાધન કરે છે તેવા મારા પિતા કે જે ભૃગુના કુળના છે અને જેમનો શર્મિષ્ઠાનો પિતા શિષ્ય છે એ શિષ્યની અસતી પુત્રી શર્મિષ્ઠાએ જેમ કોઈ શૂદ્ર વેદવાણીને ધારણ કરે તેમ, મારે પહેરવાનું વસ્ત્ર પહેર્યુ’’ ।।૧૦-૧૪।।

જ્યારે દેવયાનીએ શર્મિષ્ઠાને એ પ્રમાણે ગાળો દીધી ત્યારે શર્મિષ્ઠાએ પ્રથમ તો ક્રોધથી નાગણી પેઠે ફૂંફાડા માર્યા અને પછી દાંતને કચકચાવી ગુરુપુત્રીને ઉત્તર આપ્યોઃ‘‘હે ભિક્ષુકી! તું પોતાનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના આત્મશ્લાઘા કરે છે. જેમ કાગડાં કૂતરાં કોઈ ગૃહસ્થના ઘર આગળ ભૂખ શમાવવામાટે ફરે તેમ તમે અમારા ઘરમાં ભોજનમાટે ફરો છો કે નહિ?’’ ।।૧૫-૧૬।।

એવાં કઠોર વચનવડે શર્મિષ્ઠાએ ગુરુપુત્રીનો તિરસ્કાર કર્યો ત્યારે ક્રોધમાં આવી જવાથી એનું પહેરેલું વસ્ત્ર હતું તે એણે ખેંચી લીધું અને એને એક કૂવામાં ફેંકી દીધી ।।૧૭।।

(એને કૂવામાં ફેંકી) શર્મિષ્ઠા ઘેર ચાલી ગઈ. સંયોગવશાત્ રાજા યયાતિ શિકાર કરતા ત્યાં આવી ચડ્યા. તરસ લાગતાં જલમાટે કૂવા પાસે તે ગયા તો કૂવામાં તેણે દેવયાનીને જોઈ લીધી ।।૧૮।।

દેવયાનીને વસ્ત્ર વગરની કરી કૂવામાં ફેંકી હતી તેને નિરાવરણ રૂપમાં જોઈ રાજાએ પોતાની પાસે રાખવાનું વસ્ત્ર એ બાઈ તરફ ફેંક્યું અને દયા આવતાં રાજાએ એને હાથ પકડીને કૂવાની બહાર કાઢી ।।૧૯।।

શુક્રાચાર્યની પુત્રી દેવયાનીએ રાજાને પ્રેમ ભરી વાણીમાં કહ્યું:‘‘હે રાજન્! આપે આજે મારો હાથ પકડ્યો છે. હે શત્રુના નગરને જીતનાર! હવે મારો પાણિગ્રહણ કરનાર કોઈ બીજો નહિ થાય એમ હું ધારું છું. ભગવાને જ તમારી સાથે આ મારો સમ્બન્ધ કરાવ્યો છે. હે વીર! આ મનુષ્યકૃત સમ્બન્ધ ન સમજો કેમકે હું કાંઈ તમને શોધવા આવી નહોતી; હું તો કૂવામાં પડેલી હતી ત્યાં આવી આપે મારો હાથ ઝાલી મને કૂવામાંથી બહાર કાઢી તેથી આપના દર્શનમાં મને દૈવી સંકેત જણાય છે ।।૨૦-૨૧।।

હે વીરશ્રેષ્ઠ! પહેલાં મેં બૃહસ્પતિના પુત્ર કચને શાપ આપી દીધો હતો તેના જવાબમાં તેણે પણ મને શાપ આપી *દીધો આ જ કારણથી કોઈ બ્રાહ્મણ મને પરણી શકે એમ નથી ।।૨૨।।

વિશેષ: ૧. દેવના ગુરુ બૃહસ્પતિનો પુત્ર કચ શુક્રાચાર્ય પાસે મૃતસંજીવની વિદ્યા શીખવા ગયો ત્યાં એમના ઘરમાં રહેતાં દેવયાનીને કચનો પરિચય થયો. દેવયાની કચના રૂપગુણમાં મોહિત થઈ અને પોતાને વરવાની માગણી કરી કચે ગુરુપુત્રી હોવાથી એના પાણિગ્રહણનો સ્વીકાર ન કર્યો ત્યારે દેવયાનીએ એને વિદ્યા વિફલ જવારૂપ શાપ આપ્યો. કચે એની સામે શાપ આપ્યો કે બ્રાહ્મણ તારો પતિ નહિ થાય.(મહાભારત)

દેવો, દાનવો વચ્ચે વારંવાર યુદ્ધ ફાટી નીકળતાં ત્યારે દાનવોના ગુરુ શુક્રાચાર્યજી પોતાની અમૃત સંજીવની વિદ્યાના પ્રભાવથી દાનવ અને દૈત્યો જે યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામતા તેમને ફરી જીવતા કરતા. આ વિદ્યા દેવોના ગુરુ બૃહસ્પતિજી જાણતા નહોતા. એટલે દેવતાપક્ષે જાનહાનિ થતી તે પૂરી શકાતી નહિ. એટલે બૃહસ્પતિજીએ પોતાના પુત્ર કચને શુક્રાચાર્યજીને ત્યાં અમૃત સંજીવનીવિદ્યા ભણવા મોકલ્યો. કચ વિદ્યા ભણવા ગયો. વિદ્યાભ્યાસ દરમિયાન શુક્રાચાર્યની પુત્રી દેવયાની કચ પ્રત્યે આકર્ષાઈ. આ બાજુ દાનવોએ જોયું કે જો કચ આ વિદ્યા ભણી જશે તો દેવતાઓ જાણી જશે અને મરાયેલા દેવતાઓને કચ જીવતા કરી દેશે એટલે ષડ્યન્ત્ર રચી તેઓએ કચને મારી નાખી કૂવામાં ફેંકી દીધો. શુક્રચાર્યે દેવયાનીને જમી લેવાનું કહેતાં દેવયાનીએ કચની રાહ જોવાનું કહ્યું. કચને આવતાં મોડું થયું, શુક્રાચાર્યે સમાધિમાં જોયું તો કચને તો મારી નાખવામાં આવ્યો હતો. દેવયાનીના કહેવાથી તેને કૂવામાંથી કઢાવી જીવતો કર્યો. ઘેર લાવ્યા. દૈત્યોને આ ખબર પડતાં તેમણે બીજે દિવસે કચને મારી નાખી તેના શબને બાળી નાખી તેની ભસ્મ શુક્રાચાર્યજીને સુરા સાથે ભેળવી પાઈ દીધી. તે દિવસે પણ કચ ન આવતાં દેવયાનીએ કચને હોય ત્યાંથી લાવવા પોતાના પિતાને કહ્યું. શુક્રાચાર્યે ધ્યાનમાં જોયું તો કચ તો પોતાના

પેટમાં છે. સંજીવની વિદ્યાથી તેને સજીવન કરી પૂછ્યું કે પેટમાં તું ક્યાંથી? કચે વિગતે વાત કરી. હવે કચને શુક્રાચાર્યજી પોતાનું પેટ ચીરાવી બહાર કાઢે તો પોતે મરી જાય ત્યારે તેમને જીવતા કોણ કરે? એટલે કચ પોતાને બહાર નીકળી જીવતાં કરે એ શરતે શુક્રાચાર્યજીએ કચને અમૃત સંજીવનીવિદ્યા ભણાવી. શુક્રચાર્યજીનું પેટ ચીરાયું અને પહોંચી ગયા. કચ બહાર આવ્યો તેણે તેમને સજીવન કર્યા. આમ કચે વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરી વિદાય માગી. દેવયાની કહે કે મારી સાથે લગ્ન કરે તો વિદાય મળે. કચ જવાબ આપે છે :

યત્રોષિતં વિશાલાક્ષિ ત્વચા ચન્દ્રનિભાનને ।
તત્રાહમુષિતો ભદ્રે કુક્ષૌ કાવ્યસ્ય ભામિનિ ।।

શુક્રાચાર્યજીની જે કૂખમાં તું રહી હતી તે જ કૂખમાં હું રહ્યો છું તેથી આપણે ભાઈ બહેન થઈએ માટે તું અસ્વીકાર્ય છો. આમ દેવયાનીની દરખાસ્ત ન સ્વીકારવાનું બીજું કારણ બન્ને એક જ ઉદરમાં રહ્યાં તે છે. (મત્સ્ય પુરાણ)

આ વાત શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ હોવાથી યયાતિને રુચિ તો નહિ પણ દૈવે સમ્બન્ધ કરાવી આપ્યો તેથી અને એમાં મન લાગવાથી યયાતિએ એના વચનનો સ્વીકાર કર્યો ।।૨૩।।

વીર યયાતિ રાજાના ગયા પછી દેવયાની રોતી-રોતી શુક્રાચાર્ય પાસે ગઈ અને જે વાત બની હતી તે બધી કહી બતાવી તથા શર્મિષ્ઠાએ જે કહ્યું હતું અને કર્યુ હતું તે પણ કહી દીધું ।।૨૪।।

જ્યારે ભગવાન્ શુક્રાચાર્યે એ સાંભળ્યું ત્યારે એમનું મન પણ અત્યન્ત બગડી ગયું. એ ગુરુપણાની નિન્દા કરવા લાગ્યા. એમને થયું કે આના કરતાં તો કબૂતરની માફક ખેતર અથવા બજારમાં વેરાયેલા અન્નના દાણા વીણીને પેટ ભરવું સારું. તે પોતાની પુત્રીને સાથે લઈને ગામમાંથી નીકળી ગયા ।।૨૫।।

ગુરુજી શુક્રાચાર્ય ગામ છોડી ચાલ્યા ગયા છે એ બાબતની વૃષપર્વાને ખબર પડી ત્યારે ‘‘એ દેવોને જિતાડશે’’ એમ જાણી શુક્રચાર્યને એ રસ્તામાં મળ્યા અને એમના ચરણમાં માથું નમાવ્યું ત્યારે અર્ધક્ષણ ક્રોધ કરનાર શુક્રચાર્ય વૃષપર્વાને બોલ્યા:‘‘આ દેવયાની જેમ કહે તેમ તું કરે તો એ તારા નગરમાં આવે તો મારાથી પણ અવાય. એને છોડીને હું તારા નગરમાં આવી શકીશ નહિ’’ ।।૨૬-૨૭।।

દેવયાની જે કહે તે કરવાનું રાજાએ કબૂલ્યું ત્યારે દેવયાનીએ કહ્યું કે ‘‘મારા પિતા મને જ્યાં પરણાવશે ત્યાં હું જઉં ત્યારે તમારી પુત્રી શર્મિષ્ઠા એની સખીઓ

મારી દાસી થઈને મારી સાથે આવે'' ।।૨૮।।

શર્મિષ્ઠાએ આ શરતનો વિચાર કર્યો. પોતાના કુટુમ્બને દુઃખ ન થાય એવી ઈચ્છાથી એણે દેવયાનીની સાથે દાસી થઈને એની પાછળ જવાનું કબૂલ્યું અને પોતાની હજાર સખીઓ સાથે દેવયાનીની દાસી થઈ સેવા કરવા લાગી ।।૨૯।।

શુક્રાચાર્યે દેવયાની યયાતિને આપી. શર્મિષ્ઠાને પણ દાસી તરીકે આપી અને રાજાને કહ્યુંઃ''હે રાજન્! આ શર્મિષ્ઠાને તમારી શય્યા ઉપર ક્યારેય આવવા દેવી નહિ'' ।।૩૦।।

શર્મિષ્ઠાએ દેવયાનીને પ્રજાવાળી જોઈને એક સમયે ઋતુકાળમાં યયાતિને મળી પ્રજામાટે માગણી કરી ।।૩૧।।

જ્યારે વૃષપર્વાની પુત્રીએ પ્રજાને માટે માગણી કરી ત્યારે યયાતિ પણ ધર્મને જાણનાર હોવાથી એણે ધર્મનો વિચાર કર્યો એટલું જ નહિ પણ સાથે-સાથે શુક્રચાર્યે એમ કરવાની ના પાડી છે એનો પણ વિચાર કર્યો. પરન્તુ દૈવની જ એવી ઈચ્છા હશે તેથી એનો *ઋતુકાળમાં સંગ થયો. આમાં રાજાની કામના ન હતી માત્ર ધર્મરક્ષાનો ઉદ્દેશ હતો ।।૩૨।।

વિશેષ : ''ઋતૌ સકામાગમનં ધર્મઃ'' એ વાક્ય અનુસાર. દૈવ=શ્રીકૃષ્ણની ઈચ્છા **''કૃષ્ણેચ્છા દિષ્ટમત્રેતિ પૌરવાન્વયશુદ્ધયે''** (નિબન્ધ કારિકા ૧૬૧ સ્કન્ધ ૯). વર્ષ પ્રમાણ કલ્પ=બ્રહ્માજીનો એક દિવસ=૧૦૦૦ ચતુર્યુગી. એક ચતુર્યુગીમાં દેવનાં ૪૩,૨૦,૦૦૦ વર્ષ એટલે પૃથ્વી ઉપરના મનુષ્યનાં ૪,૩૨,૦૦,૦૦,૦૦૦ અર્થાત્ ૪ અબજ ૩૨ કરોડ વર્ષ થાય.

એ યયાતિથી દેવયાનીને યદુ અને તુર્વસુ બે પુત્ર થયા; દ્રુહ્યું, અનુ અને પૂરુ એ ત્રણ પુત્રો વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાને થયા ।।૩૩।।

શર્મિષ્ઠાને પણ પોતાના સ્વામીનો જ ગર્ભ રહ્યો છે એ વાત દેવયાનીના જાણવામાં આવતાં એને અત્યન્ત ક્રોધ થયો અને એ પોતાના પિતાને ત્યાં ચાલી ગઈ ।।૩૪।।

કામી એવો યયાતિ રાજા વચનવડે એનું સાંત્વન કરતો એની પાછળ ગયો એના પગમાં મસ્તક નમાવ્યું તો પણ એ દેવયાનીને પ્રસન્ન કરી શક્યો નહિ ।।૩૫।।

શુક્રાચાર્યે યયાતિ ઉપર ક્રોધ કર્યો અને ''હે સ્ત્રીકામ! હે જૂઠા પુરુષ! મનુષ્યને વિરૂપ કરનાર વૃદ્ધાવસ્થાને તું પ્રાપ્ત થશે'' એવો એને શાપ આપ્યો ।।૩૬।।

યયાતિ બોલ્યો : ''હે બ્રહ્મન્! તમારી પુત્રીમાં કામ પૂર્ણ થયો નથી, હું એમાં અતૃપ્ત છું'' ત્યારે શુક્રાચાર્યે કહ્યું કે ''તમે તમારી વૃદ્ધાવસ્થા કોઈ બીજાને આપી એનું યૌવન લેશો તો ચાલશે'' ।।૩૭।।

એવી રીતે શાપની વ્યવસ્થા થતાં યયાતિએ મોટા પુત્ર યદુને પૂછ્યું:''હે યદો! હે તાત! માતામહે આપેલી વૃદ્ધાવસ્થાને તું લે તારું યૌવન એને બદલે તું મને આપ કેમકે હું હજું કામથી તૃપ્ત થયો નથી તેથી તારા યૌવનથી કેટલાંક વર્ષ હું આનન્દ ભોગવીશ'' ।।૩૮-૩૯।।

યદુ બોલ્યા : ''હું તમે આપેલી જરાવડે જીવવાને રાજી નથી કેમકે ગ્રામ્ય સુખને જાણ્યા વગર માણસ તૃષ્ણા રહિત થઈ શકતો નથી'' ।।૪૦।।

યદુએ એવો જવાબ આપ્યો ત્યારે યયાતિએ તુર્વસુ, દ્રુહ્યુ અને અનુને બોલાવી જરાવડે યૌવનના બદલાની માગણી કરી. એ બધા અનિત્યમાં નિત્ય બુદ્ધિવાળા હોવાથી એમણે એ વાતનો નિષેધ કર્યો ।।૪૧।।

ત્યારે પુરુ જે સર્વથી નાનો હતો છતાં ગુણમાં મોટો હતો તેને પૂછ્યું:''હે વત્સ! તારા મોટા ભાઈઓની જેમ તારે મારી વાત ટાળવી ન જોઈએ'' ।।૪૨।।

ત્યારે પુરુ બોલ્યો : હે નરેન્દ્ર! પિતા દેહને આપે છે જેનાથી પુરુષ પરમાત્માને મેળવી શકે છે. એવા પિતાના ઉપકારનો બદલો કોણ આપી શકે? ।।૪૩।।

એની કૃપાથી આ લોક અને પરલોક ને પુત્ર સાધી શકે છે. ઉત્તમ પુત્ર હોય તે તો પિતાના મનમાં હોય તે જાણી લઈ એ પ્રમાણે કરે; કહેલું કરે તે તો મધ્યમ કહેવાય અને શ્રદ્ધા વગર કરે તે પુત્ર અધમ કહેવાય અને જે કોઈ રીતે પણ પિતાની આજ્ઞાનું પાલન ન કરે તેને તો પુત્ર કહેવો જ ભૂલ છે. તે તો પિતાનું મળમૂત્ર જ છે'' ।।૪૪।।

એમ બોલી પ્રસન્નતાપૂર્વક પુરુએ પિતાની વૃદ્ધાવસ્થા લઈ લીધી. હે રાજન્! એ યયાતિ પણ પુરુનું યૌવન લઈ પહેલાંની જેમ વિષયભોગ કરવા લાગ્યા ।।૪૫।।

સાત દ્વીપવાળી પૃથ્વીનો પતિ યયાતિ પિતાની પેઠે પ્રજાનું પાલન કરતો અને ઈન્દ્રિયોને દૃઢ રાખતો જેમ યોગ્ય લાગે તેમ વિષયને ભોગવવા લાગ્યો ।।૪૬।।

દેવયાની હંમેશાં મન વાણી દેહ અને સુંદર વસ્તુવડે પ્રિયતમની પ્રેયસી બની એકાન્તમાં રહી એની પ્રીતિ વધારવા લાગી ।।૪૭।।

એ રાજાએ મોટી દક્ષિણાવાળા યજ્ઞોવડે સર્વવેદમય દેવોને અને સર્વદેવમય યજ્ઞરૂપ હરિને આરાધનથી પ્રસન્ન કર્યા ।।૪૮।।

એવં વર્ષસહસ્રાણિ મનઃષષ્ઠૈર્મનઃસુખમ્ ।।
વિદધાનોઽપિ નાતૃપ્યત્ સાર્વભૌમઃ કદિન્દ્રિયૈઃ ।।૫૧।।

ભગવાને આ વિશ્વને વ્યવહારદશામાં ભેદવાળું દેખાડ્યું છે. પણ સુષુપ્તિમાં એવું દેખાતું નથી. જેમ આકાશમાં મેઘ દેખાય છે તેમ ભગવાન્‌માં આ અનેક ભેદવાળું જગત્ દેખાય છે. જેમ વાદળાંથી આકાશને આવરણ થતું નથી તેમ આત્માને વ્યાવહારિક ભેદથી વિકાર થતો નથી. સ્વપનમાં જેમ માયા અને મનોરથવડે ક્ષણિક વસ્તુ દેખાય પણ ક્ષણાન્તર એ મૂળરૂપમાં રહેતી નથી તેવો આ વ્યાવહારિક પ્રપંચ છે. એવું ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. એ જ વાસુદેવને હૃદયમાં રાખી સર્વ કામના છોડી સૂક્ષ્મરૂપે સર્વના હૃદયમાં રહેનાર નારાયણનું એણે ભજન કર્યું. એવી રીતે મનની સાથે કુત્સિત એવી છ ઈન્દ્રિયોદ્વારા મનને સુખ કરતો ચક્રવર્તી યયાતિ હજારો વર્ષ સુધી ભોગ ભોગવ્યા છતાં ભોગથી તૃપ્ત ન થયો ।।૪૯-૫૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત નવમસ્કન્ધમાં (બીજા ચન્દ્રવંશ નામના પ્રકરણમાં પાંચમો,આવાન્તર મધ્યમ પ્રકરણનો બીજો) ''યયાતિ રાજાનું ચરિત્ર'' નામનો અઢારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ભગવત્સેવા અને ભગવદ્‌ગુણગાન એ ભક્તિમયી પવિત્ર જીવનસાધના હોવી જોઈએ, ધંધો નહીં. હવેલી-મન્દિરમાંજાહેર સેવા-મનોરથોના રૂપમાં ભગવત્સેવાને તેમજ ભાગવતકથા, ઢાઢીલીલા, માલાપહેરામણીના માધ્યમથી ભગવત્કથાને પોતાનો ધંધો બનાવી બેઠેલા 'ભક્તિ'શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવા પણ લાયક નથી.

અધ્યાય ૧૯

યયાતિ વિરક્ત થઈ વનમાં ગયા ત્યાં એમની મુક્તિ થઈ

વિશેષ : આ ઓગણીસમાં અધ્યાયમાં યયાતિ રાજાને ભોગ ભોગવતાં પ્રભુકૃપાથી વૈરાગ્ય થયો અને સ્ત્રી સાથે વનમાં ગયા ત્યાં એની મુક્તિ થઈ એ વાત કહેવામાં આવે છે.

સ ઈત્થમાચરન્ કામાન્ સ્ત્રૈણોઽપહ્નવમાત્મનઃ ।।
બુદ્‌ધ્વા પ્રિયાયૈ નિર્વિણ્ણો ગાથામેતામગાયત ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! રાજા યયાતિ આ પ્રમાણે સ્ત્રીને વશ થઈ

જઈ વિષયોનો ઉપભોગ કરતા રહ્યા. એક દિવસ જ્યારે તેની પોતાના અધઃપતન ઉપર નજર ગઈ ત્યારે તેને ખૂબ વૈરાગ્ય થયો અને તેણે પોતાની પ્રિયતમા દેવયાનીને આ ગાથા ગાઈ ।।૧।।

"હે ભૃગુનન્દિની! તું આ ગાથા સાંભળ, પૃથ્વીના મારા જ જેવા વિષયીનો આ સાચકલો ઈતિહાસ છે. એવા જ ગ્રામવાસી વિષયી પુરુષો વિષે વનવાસી જિતેન્દ્રિય પુરુષો દુઃખની સાથે વિચાર કર્યા કરતા રહે છે કે આમનું કલ્યાણ કેમ થશે? ।।૨।।

વનમાં એક *બકરો હતો તે પોતે-પોતાનું પ્રિય કરવાને ફરતો હતો એટલામાં ફરતાં-ફરતાં એણે કર્મને વશ થયેલી અને કૂવામાં પડેલી એક બકરી જોઈ ।।૩।।

વિશેષ : આ બકરાની વાત કહી છે તે યયાતિ અને દેવયાનીના ચરિત્રને બરોબર લાગુ થાય છે. યયાતિએ વૈરાગ્ય થતાં પોતે પશુપણું કર્યું એનું જ્ઞાન થયું અને ભોગથી વિરક્ત થયા.

એ કામી બકરો કૂવામાં પડેલી એ બકરીને એમાંથી કાઢવામાટે યત્ન કરવા લાવ્યો. એણે શિંગડાથી કૂવાના કાંઠાને ખોદી બકરી બહાર આવે એવો રસ્તો બનાવી આપ્યો ।।૪।।

કૂવામાંથી સુન્દર નિતમ્બવાળી એ બકરી બહાર નીકળી અને કૂવામાંથી બહાર નીકળવામાં મદદ કરનાર એ બકરાની કામના કરવા લાગી. એક બકરીએ એનો સ્વીકાર કર્યો છે એવું જાણવામાં આવતાં ઘણી બકરીઓને એને વરવાની ઈચ્છા થઈ કેમકે એ જાડો, દાઢી મૂછવાળો, સેચન કરનાર અને ભોગચતુર હતો ।।૫।।

એ બકરાએ બધી બકરીઓના કામને પૂર્ણ કર્યો અને એની સાથેના કામમાં ગૂંચવાઈ ગયો અને પોતાના સ્વરૂપનું પણ ભાન ન રહ્યું ।।૬।।

જ્યારે એ બકરો બીજી બકરીનો ભોગ કરવા લાગ્યો ત્યારે કૂવામાંથી કાઢેલી બકરીને એ ઠીક લાગ્યું નહિ ।।૭।।

એ સુહૃદ્રૂપ શત્રુને કામભોગ કરે એવા છતાં ક્ષણિક મિત્રતા રાખનાર અને ઈન્દ્રિયોને આરામ આપનાર એવા બકરાને છોડી એ બકરી પોતાના પિતાની પાસે ગઈ ।।૮।।

એ બકરો પણ સ્ત્રીને વશ હતો તેથી બકરા જેવો અવાજ કરતો પાછળ ગયો. દીન થઈને માર્ગમાં એણે અનુનય કર્યો પણ એને પ્રસન્ન કરવામાં એ સમર્થ થયો નહિ ।।૯।।

એ બકરી જ્યાં ગઈ ત્યાં એનો માલિક હતો. ક્રોધમાં એણે આ બકરાના લટકતા

વૃષણને કાપી નાખ્યા. પછી એને લાગ્યું કે આમ કર્યુ એમાં તો આપણને જ નુકશાન છે. પણ એનો માલિક સાંધવાના કામમાં હોશિયાર હતો તેથી કાપેલા વૃષણને એ દ્વિજે પાછો સાંધી દીધો ।।૧૦।।

જ્યારે વૃષણનો સાંધો મળી ગયો ત્યારે બકરો કૂવાવાળી બકરીને લઈને પાછો પોતાને સ્થાને આવ્યો અને ભોગ ભોગવવા લાગ્યો. એ આજ સુધી એમાં તૃપ્ત થયો જ નથી ।।૧૧।।

હે સુભ્રુ! એ બકરાની પેઠે હું પણ તારા પ્રેમમાં બંધાઈ ગયો છું અને તારી માયાના મોહમાં પડીને મારા આત્માને ભૂલી ગયો ।।૧૨।।

પૃથ્વીમાં જેટલાં ડાંગર જવ સોનું પશુઓ સ્ત્રીઓ વગેરે છે તે કામથી હણાયેલા પુરુષના મનને તૃપ્ત કરી શકતાંનથી ।।૧૩।।

કોઈ દિવસ પણ કામ ભોગ કરવાથી શાન્ત થતો નથી; ઘી નાંખવાથી અગ્નિ વધે તેમ ફરી વધતો જ જાય છે ।।૧૪।।

‘‘જ્યારે સર્વભૂતમાં આ સારું અને આ ખોટું એવો વિષમ ભાવ જતો રહે અને સર્વ સમતા થાય ત્યારે એ પુરુષને સર્વ દિશા સુખરૂપ થાય છે ।।૧૫।।

દુર્મતિવાળાને દુઃખથી પણ ન છૂટી શકે તેવી તૃષ્ણા હોય છે. માણસ બુઢ્ઢો થાય ત્યારે તૃષ્ણા બુઢ્ઢી થતી નથી. એવી તૃષ્ણા દુઃખના સમુદાયરૂપ છે. માટે જે કોઈ સુખની ઈચ્છા રાખતો હોય તેણે પ્રથમ તૃષ્ણાને છોડવી રહી ।।૧૬।।

માતા, બહેન અને દીકરી ની સાથે પણ એકાન્તમાં બહુ નજીક બેસવું નહિ. ઈન્દ્રિયોનો સમુદાય બહુ બળવાન હોય છે તે વિદ્વાનને ખેંચી ઉન્માર્ગે લઈ જાય છે, સગાં-સમ્બન્ધીના વિવેકને ભુલાવી દે છે. જો એ વિદ્વાનની આવી દશા કરે તો પછી સાધારણ માણસની તો વાત જ શી કરવી? માટે સગાંથી પણ સંભાળીને ચાલવું ।।૧૭।।

વિષયો ભોગવતાં-ભોગવતાં મને પૂરાં હજાર વર્ષ થઈ ગયાં છતાં વખતોવખત મને વિષયમાં તૃષ્ણા થયા કરે છે ।।૧૮।।

માટે એ તૃષ્ણાને છોડી, મનને બ્રહ્મમાં સ્થિર કરી, સુખ-દુઃખ, ટાઢ-તડકો, સારું-બૂરું વગેરે દ્વન્દ્વોથી અને અહંકારથી મુક્ત થઈ મૃગની સાથે હવે હું વનમાં ફરીશ ।।૧૯।।

જે જોવામાં કે સાંભળવામાં આવે તે બધાને ખોટું જાણવું તેનું ધ્યાન કરવું નહિ તેનો ભોગ પણ કરવો નહિ. એ વિષયોથી જ સંસાર થાય છે અને સંસારમાં મોહ

થતાં આત્માનો નાશ થાય છે એમ નક્કી જાણવું એને છોડે તો જ પરમાત્મામાં નિષ્ઠાવાળો થઈ શકે'' ।।૨૦।।

એવી રીતે કહી નહુષ રાજાના પુત્ર યયાતિએ પુત્રને યૌવન પાછું આપ્યું અને એની પાસેથી પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા પાછી લઈને સ્પૃહા રહિત થઈ ગયો ।।૨૧।।

દ્રુહ્યુંને અગ્નિકોણનો રાજા બનાવ્યો, યદુને દક્ષિણ દિશાનો રાજા બનાવ્યો, તુર્વસુને પશ્ચિમ દિશાનો રાજા બનાવ્યો, અનુને ઉત્તર દિશાનું રાજ્ય આપ્યું ।।૨૨।।

પૂરુને બાકીની બધી પૃથ્વીનો રાજા કર્યો. એમ જો કે બીજા પુત્રો પુરુથી મોટા હતા છતાં બધાને પૂરુની આજ્ઞામાં રાખીને યયાતિ વનમાં ગયો ।।૨૩।।

જેમ પાંખ આવતાં પંખી જન્મથી સેવેલા માળાને છોડી દે છે તેમ હજારો વર્ષ ભોગવેલા વિષયોને યયાતિએ ક્ષણવારમાં છોડી દીધા ।।૨૪।।

સર્વ સંગ છોડીને યયાતિ આત્માનો અનુભવ કરવા લાગ્યો. એનાથી ગુણનાં કાર્ય છૂટી ગયાં. પછી પર અને શુદ્ધ એવા વાસુદેવરૂપ બ્રહ્મમાં ભગવદ્ભક્તને ગતિ થાય છે તેવી મુક્તિરૂપ ગતિને પ્રાપ્ત થયો ।।૨૫।।

સ્ત્રી પુરુષ સ્નેહમાં ગાંડા બને છે એવી પરિહાસ રૂપે પતિ એ કહેલી ગાથા સાંભળી વૈરાગ્ય થયો ।।૨૬।।

જેમ પરબમાં જળ પીવાને માણસો ભેગા થાય અને પોતપોતાનાં કામમાટે છૂટાં પડે તેમ ભાઈ, માતા, પિતા, પતિ, દીકરા બધાં ઈશ્વર-ઈચ્છાથી ભેગાં થાય છે અને એની ઈચ્છાથી છૂટાં પડે છે એમ એ માનવા લાગી ।।૨૭।।

બધું સ્વપનના જેવું માની એણે સર્વનો ત્યાગ કર્યો અને શ્રીકૃષ્ણમાં મન રાખીને દેવયાનીએ પોતાના શરીરને છોડી દીધું ।।૨૮।।

નમસ્તુભ્યં ભગવતે વાસુદેવાય વેધસે ।।
સર્વભૂતાધિવાસાય શાન્તાય બૃહતે નમઃ ।।૨૯।।

ઐશ્વર્યાદિ છ ધર્મોથી પૂર્ણ એવા આપને હું નમસ્કાર કરું છું. જગતના બનાવનાર, સર્વ ભૂતના અન્તરાત્મા હોવા છતાં શાંત બ્રહ્મરૂપ એવા વાસુદેવ ભગવાનને મારા નમસ્કાર હો ।।૨૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત નવમસ્કન્ધમાં (ચન્દ્રવંશ નામના બીજા પ્રકરણનો છઠ્ઠો, અવાન્તર મધ્યમ પ્રકરણનો ત્રીજો) ''યયાતિ વિરક્ત થઈ વનમાં ગયા ત્યાં એમની મુક્તિ થઈ'' નામનો ઓગણીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૨૦

પૂરુના વંશમાં દુષ્યન્ત તથા ભરત મોટા રાજા થયા

વિશેષ : પૂરુના વંશમાં દુષ્યન્ત અને એના પુત્ર ભરતનું ચરિત્ર આ વીસમા અધ્યાયમાં કહેવાનું છે કેમકે એ બધા રાજાઓ મહાત્માઓ થયા છે.

પૂરોર્વંશં પ્રવક્ષ્યામિ યત્ર જાતોઽસિ ભારત ।।
યત્ર રાજર્ષયો વંશ્યા બ્રહ્મવંશ્યાશ્ચ જજ્ઞિરે ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : જેમાંથી ભારતવંશનો ઉદ્ભવ થયો તેવા પૂરુવંશને હવે હું કહું છું. તમે પણ એમાં જ જન્મ્યા છો. એ વંશમાં ઘણા રાજર્ષિ અને બ્રહ્મર્ષિઓ એટલે કે ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણો જન્મ્યા છે ।।૧।।

પૂરુનો પુત્ર જન્મેજય થયો તેનો પ્રચિન્વાન, તેનો પ્રવીર, પ્રવીરનો નમસ્યુ અને નમસ્યુનો ચારુપદ થયો ।।૨।।

ચારુપદનો સુદ્યુ, સુદ્યુનો બહુગવ, બહુગવનો સંયાતિ, સંયાતિનો અહંયાતિ અને અહંયાતિનો રૌદ્રાશ્વ નામનો પુત્ર થયો ।।૩।।

એ રૌદ્રાશ્વનો ઘૃતાચી નામની અપ્સરાથી, મુખ્ય પ્રાણથી જેમ દશ ઇન્દ્રિયો થાય તેમ, ઋક્ષેયુ, કુક્ષેયુ, સ્થણ્ડિલેયુ, કૃતેયુ, જલેયુ, સન્તતેયુ, ધર્મેયુ, સત્યેયુ, વ્રતેયુ અને દશમો વનેયુ થયા વનેયુ બધાથી નાનો પુત્ર હતો ।।૪-૫।।

ઋક્ષેયુનો રન્તિભાર નામનો પુત્ર થયો. હે નૃપ! રન્તિભારના સુમતિ, ધ્રુવ અને અપ્રતિરથ નામના ત્રણ પુત્ર થયા અને અપ્રતિરથનો કણ્વ થયો ।।૬।।

કણ્વનો મેધાતિથિ, મેધાતિથિથી પ્રસ્કણ્વ વગેરે બ્રાહ્મણો થયા. સુમતિનો રૈભ્ય થયો અને આ જ રૈભ્યનો પુત્ર દુષ્યન્ત થયો ।।૭।।

એ દુષ્યન્ત મૃગયા કરવા વનમાં ગયો હતો. ત્યાં એ કણ્વના આશ્રમે જઈ ચડ્યો ।।૮।।

એમાં દાખલ થતાં ત્યાં જ એણે પોતાની કાન્તિવડે આશ્રમને શોભાવતી જાણે દેવની માયા હોય તેવી, સ્ત્રીને જોઈને એ મોહિત થયો. કેટલાક શૂરવીર સાથે કન્યા પાસે જઈને દુષ્યન્ત એ વરારોહાની સાથે બોલ્યો ।।૯।।

એ એના દર્શનથી આનન્દ પામ્યો અને દર્શન માત્રથી એનો પરિશ્રમ જતો રહ્યો. કામથી જરા ઉષ્ણ થઈને મન્દ હાસ્યવડે મીઠી વાણીથી એ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યોઃ ।।૧૦।।

"હે કમળની પાંખડી જેવાં નેત્રવાળી! તું કોણ છે? હે હૃદયંગમે! તું કોની પુત્રી છે? આ નિર્જન વનમાં શું કરવાની ઇચ્છાથી તું આવી છે? હે સુમધ્યમે! હું સ્પષ્ટપણે જોઈ શકું છું કે તું કોઈ રાજાની કન્યા છે કેમકે પૂરુવંશના રાજાઓનું ચિત્ત અધર્મમાં રમે નહિ. જો તું ઈતર વર્ણની હોય તો મારું મન તારામાં કામવાળું થાય નહિ. જો એ થયું છે તો તું રાજપુત્રી હોવી જોઈએ એમાં સન્દેહ નથી" ।।૧૧-૧૨।।

શકુન્તલા બોલી : "હું વિશ્વામિત્ર અને મેનકાથી ઉત્પન્ન થયેલી પુત્રી છું. મેનકાએ મને વનમાં છોડી દીધી એ વાત ભગવાન્ કણ્વ જાણે છે. હે વીર! આપની હું શું સેવા કરું? ।।૧૩।।

હે કમલનયન! આવો, બેસો અને અમારું સ્વાગત સ્વીકારો. આ સામો આરોગો અને આપને ગમે તો અહીં રહો" ।।૧૪।।

આ પ્રમાણે શકુન્તલાએ કહ્યું ત્યારે દુષ્યન્ત બોલ્યાઃ"હે સુન્દરી! તમે કુશિકના વંશનાં છો તેથી તમે અતિથિ સત્કાર કરો એ યોગ્ય જ છે. કારણ કે રાજકન્યાઓ પોતે જ પોતાને યોગ્ય વર પસન્દ કરી લેતી હોય છે ।।૧૫।।

શકુન્તલાએ એના કથનનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારે રાજા દુષ્યન્ત શકુન્તલાને ધર્મની મર્યાદાને સાચવીને પરણ્યા. દેશ કાળના વિભાગને જાણનાર રાજાએ એની સાથે ગાન્ધર્વવિધિથી લગ્ન કર્યુ કેમકે ક્ષત્રિયને માટે એ વિવાહ વખણાયેલો છે ।।૧૬।।

અમોઘ વીર્યવાળા રાજર્ષિએ એમાં પોતાનું વીર્ય ધારણ કર્યું અને બીજે દિવસે એ પોતાને ઘેર ગયો. શકુન્તલાને ગર્ભના દિવસો પૂરા થતાં પુત્રનો પ્રસવ થયો ।।૧૭।।

કણ્વે વનમાં એ કુમારની જાતકર્મ આદિ ક્રિયાઓ કરી. એ બાળક તો મોટો થતાં સિંહને પકડી એને બાંધી એની સાથે રમત કરવા લાગ્યો ।।૧૮।।

ભગવદંશ દુષ્યન્તથી ઉત્પન્ન થયેલા એ પરાક્રમી પુત્રને લઈ પ્રમદાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી શકુન્તલા પોતાના પતિ દુષ્યન્ત પાસે આવી ।।૧૯।।

જ્યારે રાજાએ પુત્રને તેમજ સ્ત્રીને નિર્દોષ છતાં સ્વીકાર્યો નહિ ત્યારે બધાં લોકો સાંભળે તેમ આકાશમાંથી અશરીરવાણી થઈ ।।૨૦।।

"માતા તો પુત્રને ધારણ કરનાર માત્ર ધમણ જેવી છે. વાસ્તવમાં પુત્ર પિતાનો જ છે કારણ કે પિતા જ પુત્રના રૂપમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી હે દુષ્યન્ત! શકુન્તલાનો તિરસ્કાર ન કરો, પોતાના પુત્રનું ભરણ-પોષણ કરો ।।૨૧।।

રેત ધારણ કરનાર જ પુત્રનો હકદાર થાય છે. એ પુત્ર પુંનામના નરકથી પિતાનું રક્ષણ કરે છે. તમે જ આ શકુન્તલામાં ગર્ભાધાન કરનાર છો. શકુન્તલા જે કહે છે તે જ ખરું છે ।।૨૨।।

ત્યારે દુષ્યન્તે પુત્રને રાખ્યો. એ ભરત નામે રાજા થયો. પિતા પરલોક ગયા પછી ભરત પણ ચક્રવર્તી રાજા થયો. એ ભગવાનના અંશરૂપ હતો. આજ પણ પૃથ્વી ઉપર તેનો મહિમા ગવાઈ રહ્યો છે ।।૨૩।।

એ ભરત રાજાને જમણા હાથમાં ચક્રનું ચિહ્ન હતું અને ચરણોમાં કમળની કળીનું ચિહ્ન હતું. મહાભિષેકની વિધિથી રાજાધિરાજના પદ ઉપર તેનો અભિષેક થયો. તે બહુ જ શક્તિશાળી રાજા હતો ।।૨૪।।

એ ભરત રાજાએ ભગવાનની આરાધના અર્થે મમતાના પુત્ર દીર્ઘ તમા નામના મુનિને બોલાવી એને પુરોહિત બનાવ્યા અને એમનીદ્વારા ગંગા સાગરથી ગંગોત્રી સુધીના ગંગાના કિનારા ઉપર પંચાવન અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો. પ્રયાગથી યમનોત્રી સુધીના યમુના નદીના કિનારા ઉપર એણે ૭૮ પવિત્ર ઘોડા બાંધ્યા અને ઘણા પૈસા આપીને એટલા બીજા અશ્વમેધ યજ્ઞ પણ એણે કર્યા ।।૨૫।।

દુષ્યન્તના પુત્ર ભરત રાજાએ જે ઉત્તમ ગુણવાળી જમીન ઉપર યજ્ઞ ચેતવ્યો હતો તે જગ્યા ઉપર હજારો બ્રાહ્મણોને બે-બે કરી ગાયો વહેંચી હતી ।।૨૬।।

એણે તેત્રીસસો ઘોડાઓને બાંધી એટલા અશ્વમેધ કર્યા. એમ કરીને બીજા રાજાઓને વિસ્મય પમાડ્યા. માયાના વૈભવવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભરત રાજા માયાને તરી ગયા ।।૨૭।।

યજ્ઞનું એક કર્મ 'મષ્ણાર' માં ધોળા દાતવાળા અને સોનાના આભરણથી શણગારેલા કાળા મૃગ જાતિના ૧૪ લાખ હાથીનું એણે દાન આપ્યું ।।૨૮।।

જેમ હાથીથી સ્વર્ગમાં પહોંચી શકાતું નથી તેમ ભરતનાં પહેલાંનાં કે એની પછીના રાજાઓ કે વર્તમાન રાજાઓ એના કર્મનું અનુકરણ કરવાને શક્તિમાન નથી ।।૨૯।।

કિરાત, હૂણ, યવન, અન્ધ્ર, કંક, ખશ અને શકના વંશના રાજાઓ બ્રાહ્મણને માનનારા ન હોવાથી મ્લેચ્છ હતા તે બધાને દિગ્વિજય વખતે મારી નાખ્યા ।।૩૦।।

વળી ભળવાન દૈત્યો પણ દેવોને જીતીને રસાતળમાં દેવની સ્ત્રીઓને લઈને ચાલ્યા ગયા હતા તે બધાને મારી દેવની સ્ત્રીઓને ભરતે પાછી લાવી દેવોને આપી.

જે બીજા પ્રાણીઓ પણ એની સાથે ગયા હતા તે પ્રાણીઓને પણ પાછા લાવી દેવોને આપ્યા ।।૩૧।।

ભરતના શાસનકાળમાં પૃથ્વી અને આકાશ પ્રજાના સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરતાં હતાં. પૃથ્વી ઉપર એની આજ્ઞા ૨૭,૦૦૦ વર્ષ સુધી અવિચ્છિન્ન ચાલી ।।૩૨।।

ત્યાર પછી એને ત્રિલોકનું ચક્રવર્તિ રાજ્ય, ઐશ્વર્ય, એની લક્ષ્મી, અપ્રતિહત આજ્ઞા અને પ્રાણ વગેરે ભગવત્પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબન્ધક લાગ્યાં તેથી એને છોડી એણે વૈરાગ્યનો આશ્રય કર્યો અને વનમાં જઈ ભક્તિવડે ભગવાનને પ્રાપ્ત કર્યા ।।૩૩।।

હે પરીક્ષિત! વિદર્ભરાજની ત્રણ કન્યાઓ સમ્રાટ ભરતની પત્નીઓ હતી. તેમને પુત્રો થયા હતા પણ એ મારે લાયક નથી એમ જ્યારે એણે કહ્યું ત્યારે રાજા અમારો ત્યાગ કરશે એ ભયથી રાણીઓએ પુત્રોને મારી નાખ્યા તેથી ભરતનો વંશ ન રહ્યો ।।૩૪।।

જ્યારે ભરતનો વંશ વિચ્છિન્ન થયો ત્યારે એણે પુત્રમાટે મરુત્સ્તોમ નામનો યજ્ઞ કર્યો તેમાં દેવો પ્રસન્ન થયા અને એને ભરદ્વાજ નામનો પુત્ર આપ્યો ।।૩૫।।

ભરદ્વાજની ઉત્પતિનો પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે : બૃહસ્પતિના ભાઈ ઉતથ્યની સ્ત્રી મમતા સગર્ભા હતી છતાં એ ચોરીથી મૈથુન કરવા પ્રવૃત્ત થયા. મમતાના પેટમાં ગર્ભ રહેવાની જગ્યા નહોતી તેથી ઉદરસ્થ (દીર્ઘતમાએ) ગર્ભે બૃહસ્પતિના વીર્યને ધારણ કરવાની ના કહી ત્યારે બૃહસ્પતિએ ક્રોધ કરી ''તું આંધળો થા'' એવો શાપ આપ્યો અને બળાત્કારે મમતામાં વીર્યસેચન કર્યું ।।૩૬।।

બૃહસ્પતિના શાપથી ગર્ભમાં રહેલો દીર્ઘતમા આંધળો થયો. બૃહસ્પતિના વીર્યને ગર્ભસ્થ દીર્ઘતમાએ પાટુ મારી તેથી એ બહાર પડ્યું. તત્કાળ એ વીર્યમાંથી કુમાર થયો. મમતાને બીજા વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો છોકરો રાખવાનું મન થયું નહિ. કેમકે પતિને ખબર પડે તો એનો ત્યાગ કરે; ત્યારે દેવોએ એ બન્નેનું નામ લઈ એ પ્રમાણે શ્લોક કહ્યો ।।૩૭।।

''હે મૂઢ! હે બૃહસ્પતે! તમો બન્નેથી આ થયો માટે **દ્વાજ** કહેવાય. એનું **ભર**-પોષણ કરો''. મમતાએ એ ન સ્વીકાર્યુ ત્યારે બૃહસ્પતિએ પણ એનું રક્ષણ કર્યું નહિ; બન્ને એને મૂકીને ચાલ્યાં ગયાં અને વારંવાર **'ભર-દ્વાજ'** એમ કહ્યું તેથી એનું નામ 'ભરદ્વાજ' પડ્યું ।।૩૮।।

ચોદ્યમાના સુરૈરેવં મત્વા વિતથમાત્મજમ્ ।।

વ્યસૃજન્ મરુતોઽબિભ્રન્ દત્તોઽયં વિતથેન્વયે ।।૩૯।।

દેવતાઓએ આ પ્રમાણે નામની વ્યુત્પત્તિ કરી બતાવી. તો પણ મમતા એમ જ સમજી કે મારે આ પુત્ર **વિતથ** અર્થાત્ અન્યાયથી (વ્યભિચારથી) થયો છે. તેથી તેણે તે બાળકને ત્યાગ કરી દીધો. મરદ્ગણોએ એનું પાલન કર્યુ અને જ્યારે રાજા ભરતનો વંશ નાશ થયો ત્યારે તેને લાવી ભરતને આપી દીધો. આ જ વિતથ (ભરદ્વાજ) ભરતનો દત્તક પુત્ર થયો ।।૩૯।।

ઇતિ શ્રીભાગવત નવમસ્કન્ધમાં (ત્રીજા ચન્દ્રવંશ નામના પ્રકરણનો સાતમો અને અવાન્તર ત્રીજા ઉત્તમ પ્રકરણનો પહેલો) ''પૂરુના વંશમાં દુષ્યન્ત તથા ભરત મોટા રાજા થયા'' નામનો વીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

આનાથી વધુ મૂર્ખ બીજો કોણ?
''પારસમણિ (ભાગવત)ને વાટકે, ભટજી (કથાકાર) માગે ભીખ''
ભટજી માંગે ભીખ, નામ ચિન્તામણિ હરિનું!!
સકળ મનોરથ સે'જ, સિદ્ધ ઔષધ નથી કરીનું!!! **(દયારામ)**

અધ્યાય ૨૧

રન્તિદેવ રાજાનું આખ્યાન

વિશેષઃ ભરતના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ રન્તિદેવ રાજાએ ભગવાનને પ્રસન્ન કરે એવું વ્રત કર્યું એ વાત આ એકવીસમાં અધ્યાયમાં આવે છે.

વિતથસ્ય સુતો મન્યુર્બૃહત્ક્ષત્રો જયસ્તતઃ ।।
મહાવીર્યો નરો ગર્ગઃ સંસ્કૃતિસ્તુ નરાત્મજઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : વિતથ (ભરદ્વાજ) નો પુત્ર મન્યુ થયો. મન્યુને બૃહત્ક્ષત્ર, જય, મહાવીર્ય, નર અને ગર્ભ એમ પાંચ પુત્ર થયા. નરનો પુત્ર સંકૃતિ થયો ।।૧।।

હે પાણ્ડુનન્દન! એ સંકૃતિને ગુરુ અને રન્તિદેવ નામના બે પુત્રો થયા. તેમાં રન્તિદેવનો યશ આ લોકમાં તેમજ સ્વર્ગ આદિમાં ગવાય છે ।।૨।।

એને દ્રવ્ય ખલાસ થયું હતું. જે કાંઈ મળતું તે બીજાને આપી દેતો, પોતે નિષ્કિંચન અને ભુભુક્ષિત હતો અને કુટુમ્બવાળો હોવાથી દુઃખી હતો ।।૩।।

એ રન્તિદેવને ૪૮ દિવસ તો પાણી વગર વીતી ગયા ત્યારે ૪૯ દિવસે એને યદચ્છાથી દૂધમાં બનાવેલી યવની ખીર અને પાણી એ બે ચીજ આવી મળી ।।૪।।

એનું કુટુમ્બ ખૂબ દુઃખી હતું. એમનાં શરીર ભૂખ અને તૃષાથી કમ્પતાં હતાં. રન્તિદેવ ભોજન કરવાનો વિચાર કરે છે એટલામાં તો કોઈ બ્રાહ્મણ અતિથિ એને ઘેર આવી ચડ્યો ।।૫।।

રન્તિદેવે એનો સત્કાર કર્યો અને જે અન્ન એને મળ્યું હતું તેમાંથી શ્રદ્ધાપૂર્વક એનો ભાગ કાઢી આપ્યો કેમકે સર્વત્ર એ જીવમાત્રમાં ભગવાનને દેખતો હતો; તેથી એણે બ્રાહ્મણને ભોજન આપ્યું અને બ્રાહ્મણ દેવતાં ભોજન કરીને ચાલ્યા ગયા ।।૬।।

બ્રાહ્મણના ગયા પછી જે રહ્યું હતું તે ખાવાનો વિચાર કરે છે એટલામાં હે મહીપતે! કોઈ શૂદ્ર અતિથિ આવ્યો એને પણ ભગવાનનું સ્મરણ કરી રાખેલ હતું તેમાંથી એણે ખવડાવી દીધું ।।૭।।

ખાઈ પીને શૂદ્ર ગયો. ત્યાં તો બીજો અતિથિ કૂતરાઓને સાથે લઈ આવ્યો અને બોલ્યોઃ ''હે રાજન્! હું કૂતરાઓની સાથે બહુ ભૂખ્યો છું માટે મને અને કૂતરાઓને કંઈક અન્ન આપો'' ।।૮।।

રન્તિદેવે એનો આદર કર્યો જે બાકી અન્ન બચ્યું હતું તે બધું માનપૂર્વક એને આપી અને એના કૂતરાઓને પણ નમસ્કાર કર્યા ।।૯।।

હવે એની પાસે માત્ર જલ બાકી રહ્યું હતું તે પણ એક જણને પૂરું થાય તેટલું જ હતું. એ બધામાં વહેંચી લઈ પીવાનો વિચાર કરે છે ત્યાં નીચ જાતનો માણસ આવી બોલ્યો : ''હું અશુભ અને નીચ છું. મને જલ આપો'' ।।૧૦।।

એની વાણી ઉપરથી એ ઘણો તૃષિત હોય એમ જણાતું હતું. તૃષાને લીધે એને બોલવામાં શ્રમ પડતો હતો. એના હીન વચનને સાંભળીને રન્તિદેવને બહુ દુઃખ થયું એને પ્રથમ તો અમૃત સરખા વચનથી કહેવા લાગ્યો ।।૧૧।।

એના મોંમાંથી અત્યન્ત દયાળુનું વચન નીકળ્યું :''હું અણિમા આદિ આઠ સિદ્ધિઓને કે મોક્ષને ઈચ્છતો નથી પણ મારી તો ઈચ્છા એવી છે કે બધા દુઃખીના હૃદયમાં રહી એના દુઃખનો ભોગ હું કરું અને એ બધા દુઃખરહિત થઈ શાન્ત રહે

।।૧૨।।

અતિ દીન અને જીવવાની ઈચ્છાવાળા અતિથિને હું જળ આપું અને એનાવડે મારી ક્ષુધાનો અને તૃષાનો શ્રમ અને શરીરનો શ્રમ, દૈન્ય, શોક, ખેદ, મોહ વગેરે જતાં રહે'' ।।૧૩।।

એમ બોલી જળ હતું તે પણ પિપાસાથી મરતા પુલકશને રાજાએ આપી દીધું કેમકે સ્વભાવથી જ રન્તિદેવ ધીરજવાળો અને દયાળુ હતો ।।૧૪।।

એ સમયે ભગવાનની સ્વેચ્છાથી પોતે સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી વરને ઈચ્છા રાખનાર લોકોને વરદાન આપનારા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ વગેરે દેવો ત્યાં પ્રકટ થયા. પ્રથમ અતિથિ, શૂદ્ર, ચાંડાલ વગેરે દેખાયા તે પણ માયિક હતા. એમ દેવમાયાને પોતે જાણી ગયા ।।૧૫।।

રન્તિદેવે એમને નમસ્કાર કર્યા અને પોતે નિઃસંગ અને નિઃસ્પૃહ રહ્યા. પોતે વાસુદેવ ભગવાન્‌માં ભક્તિવાળા હોવાથી એમને ભક્તિપૂર્વક નમન કર્યુ ।।૧૬।।

ભગવાન્ સિવાય બીજું જેને કાંઈ ઈચ્છિત નથી તેવા રન્તિદેવનું તો એક ભગવન્નિષ્ઠ જ ચિત્ત હતું તેથી એને ત્રિગુણાત્મક માયા સ્વપનની પેઠે દેખાવી બંધ થઈ ।।૧૭।।

એ રન્તિદેવના સંગના પ્રતાપે કેટલાય એને અનુસરનારા પણ નારાયણ-પરાયણ યોગીઓ થઈ ગયા ।।૧૮।।

મન્યુ પુત્ર ગર્ગનો પુત્ર શિનિ થયો, શિનિનો પુત્ર ગાર્ગ્ય થયો. જો કે ગાર્ગ્ય ક્ષત્રિય હતો છતાં એનાથી બ્રાહ્મણવંશ ચાલ્યો. મહાવીર્યનો દુરિતક્ષય નામનો પુત્ર થયો. તેના ત્રય્યારુણી, કવિ અને પુષ્કરારુણિ નામના ત્રણ પુત્રો થયા ।।૧૯।।

એ ક્ષત્રિયપણામાંથી બ્રહ્માણપણાને પામ્યા. વિતથના બીજા પુત્ર બૃહત્ક્ષત્રનો પુત્ર હસ્તી થયો જેણે હસ્તિનાપુર વસાવ્યું ।।૨૦।।

એ હસ્તીને અજમીઢ, દ્વિમીઢ અને પુરુમીઢ નામના ત્રણ પુત્ર થયા. અજમીઢના પુત્રોમાં પ્રિયમેધ વગેરે બ્રાહ્મણો થયા ।।૨૧।।

આ જ અજમીઢના એક પુત્રનું નામ બૃહદિષુ હતું, બૃહદિષુનો બૃહદ્ધનુ, બૃહદ્ધનુનો બૃહત્કાય અને એનો જયદ્રથ થયો ।।૨૨।।

જયદ્રથનો પુત્ર વિશદ અને વિશદનો સેનજિત્ થયો. સેનજિત્‌ના ચાર પુત્ર થયા રુચિરાશ્વ, દઢહનુ, કાશ્ય અને વત્સ ।।૨૩।।

રુચિરાશ્વનો પુત્ર પાર અને પારનો પૃથુસેન હતો. પારના બીજા પુત્રનું નામ નીપ હતું. એને સો પુત્ર હતા ।।૨૪।।

આ જ નીપે (છાયા) *શુકની કન્યા કૃત્વી સાથે લગ્ન કર્યુ હતું. તેનાથી બ્રહ્મદત્ત નામનો પુત્ર થયો. બ્રહ્મદત્ત મહાન યોગી હતો તેણે પોતાની પત્ની (ગો) સરસ્વતીના ગર્ભથી વિષ્વક્સેન નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો ।।૨૫।।

વિશેષ : વ્યાસજીના પુત્ર મહાયોગી શુક થયા તે તો જન્મ્યા અને ચાલતા થઈ ગયા એમ પ્રથમ સ્કન્ધમાં વર્ણન છે પણ હરિવંશમાં શુકનો જન્મ આમ કહ્યો છે. વ્યાસજીથી અરણી નામની સ્ત્રીમાં શુક ઉત્પન્ન થયા અને એ અરણીમાં કૃષ્ણ, ગૌરપ્રભ, ભૂરિસુત અને અજ નામના પુત્રોને અને કીર્તિમતી નામની કન્યા, (તે બ્રહ્મદત્તની માતા અને અણુહની મહિષી થશે) તેને ઉત્પન્ન કર્યા. અહીં શુકદેવજીને આવો સંસાર ન સમ્ભવે પણ વ્યાસજીને બહુ વિરહ થયો ત્યારે છાયા શુક મૂકીને પોતે ચાલ્યા ગયા હોય અને એ છાયાનો આ વંશ સમ્ભવે. કેટલાક એ અરણીના પુત્ર શુકથી જુદો જ શુક, ભાગવતની કથા પરીક્ષિતને સંભળાવનાર છે એમ કહે છે. બીજા ટીકાકારો પુરાણાન્તરની કથા જુદી રીતે લખે છે.

એ વિષ્વક્સેને જૈગીષવ્ય નામના મુનિના ઉપદેશથી યોગશાસ્ત્ર કર્યુ હતું. એનો ઉદક્સ્વન અને ઉદક્સ્વનનો ભલ્લાદ નામનો પુત્ર થયો. આ બધા ગણાવ્યા તે બધા બૃહદિષુના વંશના રાજાઓ થયા ।।૨૬।।

દ્વિમીઢનો પુત્ર યવીનર, યવીનરનો કૃતિમાન, કૃતિમાનનો સત્યધૃતિ, સત્યધૃતિનો દઢનેમિ અને દઢનેમિનો સુપાર્શ્વ થયો ।।૨૭।।

સુપાર્શ્વનો સુમતિ, સુમતિનો સન્નતિમાન અને તેનો કૃતિ થયો તેણે હિરણ્યનાભ પાસેથી યોગવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હતી અને 'પ્રાચ્યસામ' નામની ઋચાઓની છ સંહિતાઓ કહી હતી. એનો પુત્ર નીપ થયો. એને ઉગ્રાયુધ નામનો પ્રસિદ્ધ પુત્ર થયો. ઉગ્રાયુધનો ક્ષેમ્ય, તેનો સુવીર અને સુવીરનો રિપુંજય થયો ।।૨૮-૨૯।।

એને બહુરથ નામનો પુત્ર થયો. આ અજમીઢ અને દ્વિમીઢના વંશ કહ્યા. દ્વિમીઢના ભાઈ પુરુમીઢને પ્રજા ન હતી. અજમીઢના વંશમાં પ્રિયમીઢ વગેરે કેટલાક બ્રાહ્મણો થયા, બૃહદિષુ વગેરે ક્ષત્રિયો થયા. અજમીઢને નલિની નામની સ્ત્રીથી નીલ નામનો પુત્ર થયો તે નીલનો શાન્તિ થયો ।।૩૦।।

શાન્તિનો સુશાન્તિ, સુશાન્તિનો પુરુજ થયો, તેનો અર્ક થયો, તેનો ભર્મ્યાશ્વ

થયો; તેને મુદ્ગલ, યવીનર, બૃહદિષુ, કામ્પિલ્ય અને સંજય નામના પાંચ પુત્રો થયા ।।૩૧।।

એ ભર્મ્યાશિવે કહ્યું, ''આ મારા પુત્રો પાંચ દેશો (શબ્દાદિ વિષયો) નું શાસન કરવા સમર્થ (**પંચ અલમ્**) છે''. તેથી તે પંચાલ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. આમાં મુદ્ગલથી મૌદગલ્ય નામના બ્રાહ્મણ ગૌત્રની પ્રવૃત્તિ થઈ ।।૩૨-૩૩।।

ભર્મ્યાશિવના પુત્ર મુદ્ગલને મિથુન થયું તેમાં પુરુષ દિવોદાસ અને કન્યા અહલ્યા થઈ. એ અહલ્યા ગૌતમને આપી. ગૌતમનો શતાનન્દ નામનો પુત્ર થયો ।।૩૪।।

શતાનન્દનો પુત્ર સત્યધૃતિ થયો, તે ધનુર્વિદ્યામાં અત્યન્ત નિપુણ હતો. એનો પુત્ર શરદ્વાન થયો. એકવાર ઉર્વશીને જોઈને શરદ્વાનનું વીર્ય મુંજના થૂમડા ઉપર સ્ત્રવી પડ્યું તેથી એક શુભ લક્ષણવાળા પુત્ર અને પુત્રીનો જન્મ થયો ।।૩૫।।

તદ્ દૃષ્ટ્વા કૃપયાગૃહ્ણાચ્છન્તનુર્મૃગયાં ચરન્ ।।
કૃપઃ કુમારઃ કન્યા ચ દ્રોણપત્ન્યભવત્ કૃપી ।।૩૬।।

શન્તનું રાજા મૃગયા કરવા વનમાં આવેલા તેણે એ કન્યા અને કુમારને જોયાં; એને પોતે દયાવશ પોતાને ઘેર લઈ ગયા એમાં કુમાર હતો તે કૃપાચાર્ય થયો અને કન્યા હતી તે દ્રોણાચાર્યની સ્ત્રી કૃપી થઈ ।।૩૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત નવમસ્કન્ધમાં (બીજા ચન્દ્રવંશ નામના પ્રકરણનો આઠમો અને અવાન્તર ઉત્તર પ્રકરણનો બીજો) ''રન્તિદેવ રાજાનું આખ્યાન'' નામનો એકવીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

કથાકારો! શ્રીમહાપ્રભુની આજ્ઞા સાંભળો!!!
''પ્રાણ કંઠે આવી ગયા હોય તોય ભાગવત કથાના નિમિત્તે દક્ષિણા ન લેવી''
ભગવત્કથાએદિવ્ય આરાધના છે, લૌકિક આજીવિકા-ધંધો નહીં

અધ્યાય ૨૨

અજમીઢ રાજાના વંશનું વર્ણન

વિશેષ : જેના વંશમાં અર્જુન, દુર્યોધન, જરાસંઘ વગેરે રાજાઓ થયા છે તે અજમીઢ રાજાનો વંશ આ બાવીસમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

મિત્રેયુશ્ચ દિવોદાસાચ્ચ્યવનસ્તત્સુતો નૃપ ।।
સુદાસઃ સહદેવોઽથ સોમકો જન્તુજન્મકૃત્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી કહ્યું : મુદ્‌ગલના વંશમાં થયેલા દિવોદાસનો પુત્ર મિત્રેયુ થયો. હે નૃપ! એને ચ્યવન, સુદાસ, સહદેવ અને સોમક એ ચાર પુત્રો થયા. સોમકને સો પુત્રો હતા. એમાં સૌથી મોટો જન્તુ અને સૌથી નાનો પૃષત હતો. પૃષતના પુત્ર દ્રુપદ હતા, દ્રુપદને દ્રૌપદી નામની પુત્રી અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે પુત્રો થયા ।।૧-૨।।

ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો ધૃષ્ટકેતુ થયો. આ બધા જ ભર્મ્યાશ્વ વંશમાં જન્મેલા અને એ 'પાંચાલ' કહેવાયા. અજમીઢના બીજા પુત્ર ઋક્ષને સંવરણ નામનો પુત્ર થયો ।।૩।।

સંવરણનો વિવાહ સૂર્યની કન્યા તપતી સાથે થયો. એના જ ગર્ભથી કુરુક્ષેત્રના સ્વામી કુરુનો જન્મ થયો. એ કુરુના પરીક્ષિત, સુન્ધત્વા, જહ્‌નુ અને નિષધાશ્વ નામના ચાર પુત્ર થયા ।।૪।।

સુધન્વાનો સુહોત્ર, એનો ચ્યવન, એનો કૃતી એનો ઉપરિચર વસુ અને ઉપરિચર વસુના બૃહદ્રથ જેમાં મુખ્ય છે એવા પુત્રો થયા ।।૫।।

એમાં કુશામ્બ, મત્સ્ય, પ્રત્યગ્ર, ચેદિપ વગેરે ચેદિ દેશના રાજા થયા. બૃહદ્રથથી કુશાગ્ર થયો અને એનો ઋષભ થયો ।।૬।।

એનો સત્યહિત થયો. એનો પુષ્પવાન અને પુષ્પવાનનો જહુ નામે પુત્ર થયો. બૃહસ્થને બીજી સ્ત્રીથી એક શરીરના બે ટુકડા જન્મ્યા ।।૭।।

એને માતાએ બહાર ફેંકાવી દીધા. ત્યારે 'જરા' નામની રાક્ષસીએ જીવતો થઈ જા, જીવતો થઈ જા એમ કહી રમતાં-રમતાં એ બન્ને ટુકડાને જોડી દીધા. તેજ જોડેલો બાળક જરાસંધ થયો ।।૮।।

એનો પુત્ર સહદેવ થયો એનો સોમાપિ અને સોમાપિનો શ્રુતશ્રવા થયો. કુરુના જયેષ્ઠ પુત્ર પરીક્ષિતને પુત્ર ન હતો. કુરુના પુત્ર જહ્‌નુનો પુત્ર સુરથ થયો ।।૯।।

સુરથનો વિદૂરથ થયો, તેનો સાર્વભૌમ થયો. એનો જયસેન અને જયસેનનો રાધિક થયો. રાધિકનો પુત્ર અયુત થયો ।।૧૦।।

એ અયુતનો ક્રોધન થયો, તેનો દેવાતિથિ થયો. તેનો ઋષ્ય થયો, તેનો દિલીપ થયો, તેનો પ્રતીપ નામે પુત્ર થયો ।।૧૧।।

એ પ્રતીપને દેવાપિ, શન્તનુ અને બાહ્‌લીક નામના ત્રણ પુત્રો થયા, તેમાં દેવાપિ પિતાનું રાજ્ય છોડી વનમાં ચાલ્યો ગયો ।।૧૨।।

ત્યારે તેનાથી નાનો શન્તનું રાજા થયો, તે પૂર્વે મહાભિષ નામે પ્રસિદ્ધ હતો. એ જેને હાથ લગાડે તે જુનું મટી નવું થઈ જાય, વૃદ્ધ હોય તો યુવાન થઈ જાય એટલું જ નહિ પણ આરોગ્ય અને સુખ પણ એના સ્પર્શમાત્રથી થતું માટે તે 'શન્તનુ' (**શં** એટલે સુખ, **તનુ** એટલે શરીર, આકાર વગેરે) એ નામથી ઓળખાતો હતો. જ્યારે એના રાજ્યમાં બાર વર્ષ સુધી વરસાદ ન પડ્યો ત્યારે એનું કારણ બ્રાહ્મણોને પૂછતાં એમણે કહ્યું કે ''રાજ્યનો હક તમારા મોટા ભાઈનો છે, તે વનમાં ગયો અને તમે ગાદી પર છો તેથી તમે *પરિવેત્તા થયા, આને લઈને વરસાદ થતો નથી. જો નગર અને દેશની ઉન્નતિ કરવાં હોય તો મોટા ભાઈને રાજ્ય આપો ।।૧૩-૧૫।।

વિશેષ : ''દારાગ્નિહોત્રસંયોગ કુરુતે યોગ્રજે સ્થિતે, પરિવેત્તા સ વિજ્ઞેયઃ પરિવિત્તિસ્તુ પૂર્વજઃ'' જે પુરુષ પોતાનો મોટો ભાઈ હોવા છતાં એની પહેલાં જ વિવાહ અને અગ્નિહોત્રનો સંયોગ કરે છે તેને પરિવેત્તા જાણવો અને એનો મોટો ભાઈ 'પરિવિત્તિ' કહેવાય છે.

જ્યારે બ્રાહ્મણોએ એમ કહ્યું ત્યારે શન્તનું મોટા ભાઈ દેવાપિને મળ્યા અને ''તમે રાજ્ય કરો'' એમ કહ્યું. ત્યારે દેવાપિએ વેદવાક્યોનો અનાદર કર્યો. હવે શન્તનુના કારભારી અશ્મરાત વગેરેએ વિચાર્યુ કે ''જો એ વેદની નિન્દા પાખંડ વગેરે કરે તો જ એ પતિત થાય અને તો જ શન્તનુનો રાજ્યનો હક થાય અને વરસાદ વરસે''. તેથી એ વનમાં ગયા અને એની પાસે બ્રાહ્મણોને એની દ્વારા જ પાખંડ શીખવી એને વેદવિમુખ કર્યો ।।૧૬।।

ત્યારે વરસાદ વરસ્યો. દેવાપિ યોગ કરી કલાપ ગ્રામમાં રહ્યો. જ્યારે કલિયુગના અન્તમાં સોમવંશ નાશ પામશે ત્યારે સત્યયુગની શરૂઆતમાં પૃથ્વી ઉપર સોમવંશને એ ફરી સ્થાપન કરશે. શન્તનુના નાના ભાઈ બાહ્લીકથી સોમદત્ત થયો. સોમદત્તને ભૂરિ, ભૂરિશ્રવા અને શલ નામે ત્રણ પુત્રો થયાં ।।૧૭-૧૮।।

(બ્રાહ્મણના શાપથી ગંગાજીને મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત થયું) ગંગાજી ભૂલોકમાં આવ્યાં. એનો સ્વયમ્વર થયો ત્યાં શન્તનું ગયા તે શન્તનુને ગંગાજી પરણ્યાં. એનાથી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ભીષ્મ નામના પુત્ર થયા. એ અન્તઃકરણને જીતનાર, સર્વ જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ, મોટા ભગવદ્ભક્ત અને આત્મજ્ઞાની થયા ।।૧૯।।

તે જગતના સમસ્ત વીરોના અગ્રગણ્ય નેતા હતા, બીજાની તો વાત જ શું પણ તેમણે પોતાના ગુરુ ભગવાન્ પરશુરામજીને પણ યુદ્ધમાં સન્તુષ્ટ કરી દીધા હતા. શન્તનુંદ્વારા દાશરાજની *કન્યાના ગર્ભથી બે પુત્રો થયા-ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્ય.

ચિત્રાંગદને ચિત્રાંગદ નામના ગન્ધર્વે મારી નાખ્યો. આ જ દાશરાજની કન્યા સત્યવતીથી પરાશરજીથી મારા પિતા, ભગવાનના કલાવતાર સ્વયં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસજી અવતર્યા. એમણે વેદોની રક્ષા કરી, હે પરીક્ષિત! મેં એમની પાસેથી જ આ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણનું અધ્યયન કર્યું હતું. આ પુરાણ પરમ ગોપનીય અત્યન્ત રહસ્યમય છે. તેથી જ મારા પિતાશ્રી ભગવાન્ વ્યાસજીએ પોતાના પૈલ વગેરે શિષ્યોને આનું અધ્યયન ન કરાવ્યું, મને જ એનો યોગ્ય અધિકારી સમજવામાં આવ્યો! એક તો હું એમનો પુત્ર હતો અને બીજું શાન્તિ વગેરે ગુણ મારામાં વિશેષ હતા. શન્તનુના બીજા પુત્ર વિચિત્રવીર્યે કાશિરાજની કન્યા અમ્બિકા અને અમ્બાલિકા સાથે લગ્ન કર્યું હતું. આ બન્નેને ભીષ્મજી સ્વયમ્વરથી બલપૂર્વક લઈ આવ્યા હતા. વિચિત્રવીર્ય પોતાની બન્ને પત્નીઓમાં એટલા આસક્ત થઈ ગયા કે તેને ક્ષય થઈ ગયો અને તેનું મૃત્યું થયું ।।૨૦-૨૪।।

વિશેષઃ આ કન્યા વાસ્તવમાં ઉપરિચર વસુના વીર્યથી માછલીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થઈ હતી. પણ દાશ (ખલાસી) દ્વારા તેનું પાલન થયેલ હોવાથી તે દાશકન્યા કહેવાઈ. (દાશ = માછીમાર, ખારવો)

એ નિઃસન્તાન ગુજરી ગયો. એની માતા સત્યવતીએ પોતાના પુત્ર વ્યાસને નિઃસન્તાન ભાઈ વિચિત્રવીર્યની સ્ત્રીઓમાં પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા કરતાં અમ્બિકાથી ધૃતરાષ્ટ્ર અને અમ્બાલિકાથી પાંડુ બે પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા અને તેની દાસીથી ત્રીજા પુત્ર વિદુરજી થયા ।।૨૫।।

ધૃતરાષ્ટ્રને ગાન્ધારીથી સો પુત્રો થયા તેમાં દુર્યોધન સૌથી મોટો હતો અને દુઃશલા નામની કન્યા થઈ ।।૨૬।।

પાંડુની પત્ની કુન્તી હતી. કિન્દમના શાપથી પાંડુ સ્ત્રી સહવાસ કરી શકતા ન હોતા. તેથી તેની પત્ની કુન્તીના ગર્ભથી ધર્મ, વાયુ અને ઈન્દ્રદ્વારા ક્રમશઃ યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન અને અર્જુન નામના ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. આ ત્રણે-ત્રણ મહારથીઓ હતા ।।૨૭।।

પાંડુની માદ્રી નામની બીજી સ્ત્રીમાં અશ્વિનીકુમારોથી નકુલ અને સહદેવ નામે બે પુત્રો થયાં. દ્રૌપદીને પાંચ પાંડવોથી પાંચ પુત્રો થયા તે તમારા કાકા થાય ।।૨૮।।

યુધિષ્ઠિરથી દ્રૌપદીમાં પ્રતિવિન્ધ્ય થયો, ભીમથી શ્રુતસેન થયો, અર્જુનથી શ્રુતિકીર્તિ થયો, નકુલથી શતાનીક થયો, હે રાજન્! સહદેવથી શ્રુતકર્મા થયો ।।૨૯।।

યુધિષ્ઠિરથી પૌરવીમાં દેવક થયો. ભીમસેનને હિડમ્બાથી ઘટોત્કચ થયો ।।૩૦।।

એને કાલી નામની બીજી સ્ત્રીથી સર્વગત નામનો પુત્ર થયો. પર્વતની વિજ્યા નામની પુત્રીમાં સહદેવથી સુહોત્ર નામે પુત્ર થયો ।।૩૧।।

નકુલે કરેણુમતીમાં નરમિત્ર ઉત્પન્ન કર્યો, અર્જુને ઉલૂપી નામની નાગકન્યામાં ઈરાવાન નામના પુત્રને અને મણિપૂરના રાજાની પુત્રીમાં બભ્રુવાહનને ઉત્પન્ન કર્યા. એ બભ્રુવાહન અર્જુનનો પુત્ર હોવા છતાં એના નાનાનો જ પુત્ર ગણાયો. કેમકે મણિપુરના રાજાએ કન્યા આપી ત્યારે એવી શરત કરેલી કે એનો પુત્ર પોતે રાખશે ।।૩૨।।

અર્જુનથી સુભદ્રામાં તારા પિતા અભિમન્યુ થયા. એ અભિમન્યુએ બધા અતિરથીઓને જીતી લીધા હતા. અભિમન્યુથી ઉત્તરામાં તમે થયા છો ।।૩૩।।

કુરુઓ બહુ ઓછા થઈ ગયા ત્યારે ત્યાં તમે ઉત્તરાના ગર્ભમાં હતા તેના ઉપર અશ્વત્થામાએ બ્રહ્માસ્ત્ર મૂકેલું છતાં તમે કૃષ્ણના પ્રતાપે મૃત્યુમાંથી બચ્યા ।।૩૪।।

હે તાત! તમને ચાર પુત્રો થયા. જનમેજય, શ્રુતસેન, ભીમસેન અને પરાક્રમી ઉગ્રસેન ।।૩૫।।

તમને તક્ષક નાગ કરડશે અને તમારું એને લીધે મૃત્યુ થશે એ વાત જનમેજયના જાણવામાં આવતાં એ ક્રોધે ભરાઈ એ સર્પયાગના અગ્નિમાં સર્પોને હોમી દેશે ।।૩૬।।

કાવષેય તુરને પુરોહિત કરીને તે અશ્વમેધનો ઘોડો છોડી બધા રાજાઓને જીતીને ભગવાનનું અશ્વમેધયાગવડે યજન કરશે ।।૩૭।।

એ જનમેજયનો પુત્ર શતાનીક થશે તે યાજ્ઞવલ્ક્યની પાસેથી વેદત્રયી ભણીને, શૌનક પાસેથી અસ્ત્રજ્ઞાન અને કર્મજ્ઞાન સમ્પાદન કરશે. (અસ્ત્રજ્ઞાન કૃપાચાર્ય પાસેથી મેળવશે એમ વિષ્ણુ પુરાણમાં કહેવામાં આવ્યું છે) ।।૩૮।।

એ શતાનીકનો પુત્ર સહસ્ત્રાનીક, તેનો અશ્વમેધજ થશે. એનો અસીમકૃષ્ણ અને એનો નેમિચક્ર થશે ।।૩૯।।

જ્યારે ગંગાનદી હસ્તિનાપુરને તાણી જશે ત્યારે એ કૌશમ્બીમાં જઈને સુખપૂર્વક રહેશે. નેમિચક્રનો પુત્ર ચિત્રરથ અને ચિત્રરથનો કવિરથ થશે ।।૪૦।।

કવિરથનો પુત્ર વૃષ્ટિમાન, તેનો સુષેણ, તેનો સુનીથ, તેનો નૃચક્ષુ, તેનો સુખીનલ, તેનો પરિપ્લવ, તેનો મેધાવી, મેધાવીનો સુનય, તેનો નૃપંજય,

નૃપંજયનો દુર્વ, દુર્વનો તિમિ નામનો પુત્ર થશે ।।૪૧-૪૨।।

તિમિનો બૃહદ્રથ, તેનો સુદાસ, તેનો શતાનીક, શતાનીકનો દુર્દમન, તેનો વહીનર, તેનો દંડપાણિ, દંડપાણિનો નિમિ, નિમિનો ક્ષેમક પુત્ર થશે. આ પ્રમાણે મેં તમને બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય બન્નેને ઉત્પન્ન કરનાર ચન્દ્રવંશનું વર્ણન સંભળાવ્યું. મોટા-મોટા દેવતાઓ અને ઋષિઓ આ વંશનું બહુમાન કરે છે ।।૪૩-૪૪।।

આ વંશ કલિયુગમાં રાજા ક્ષેમક સુધી જ ચાલશે. બાદ તે સમાપ્ત થઈ જશે. હવે હું ભવિષ્યમાં થનારા મગધ દેશના રાજાઓના વંશ કહું છું ।।૪૫।।

જરાસંઘના પુત્ર સહદેવનો પુત્ર માર્જારિ થશે. (સોમાપિ પણ એનું બીજું નામ છે જે પ્રથમ કહેવામાં આવ્યો છે). એનો પુત્ર શ્રુતશ્રવા, તેનો અયુતાયુ, અયુતાયુનો નિરમિત્ર થશે ।।૪૬।।

એનો સુનક્ષત્ર, સુનક્ષત્રનો બૃહસેન, તેનો કર્મજિત્, તેનો સૂતંજય, તેનો વિપ્ર અને એનો શુચિ થશે ।।૪૭।।

શુચિનો ક્ષેમ થશે. તેનો સુવ્રત, સુવ્રતનો ધર્મસૂત્ર અને એનો શમ થશે. એનો દ્યુમસેન, તેનો સુમતિ અને સુમતિનો સુબલ થશે ।।૪૮।।

સુનીથઃ સત્યજિદથ વિશ્વજિદ્ યદ્ રિપુંજયઃ ।।
બાર્હદ્રથાશ્ચ ભૂપાલા ભાવ્યા સાહસ્રવત્સરમ્ ।।૪૯।।

એનો સુનીથ તેનો સત્યજિત્, તેનાથી વિશ્વજિત્ પુત્ર થશે. એનો રિપુંજય પુત્ર થશે. આ બધા બૃહદ્રથના વંશના (હવે પછીના રાજાઓ થશે તે દ્વાદશસ્કન્ધમાં કહેવામાં આવશે.) રાજાઓ એક હજાર વર્ષ સુધીમાં થશે ।।૪૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત નવમસ્કન્ધમાં (ચન્દ્રવંશ નામના બીજા મહાપ્રકરણના અવાન્તર ઉત્તમ પ્રકરણનો ત્રીજો) ''અજમીઢ રાજાના વંશનું વર્ણન'' નામનો બાવીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ભગવાનના નામાત્મક સ્વરૂપ ભાગવત કથાને (કથાની દક્ષિણા, પોથીભેટ વગેરે રીતે) વેચનારને તે વેચાણના બદલામાં મળતાં દાન-દક્ષિણાથી વધુ બીજું કંઈ પણ ફળ આપતું નથી.**(શ્રીમહાપ્રભુજી)**

અધ્યાય ૨૩
યયાતિના ત્રણ પુત્રોનો વંશ

વિશેષ : અનુ, દ્રુહ્યું અને તુર્વસુ એ યયાતિના પુત્રોનો વંશ ક્રમવડે અહીં કહેવામાં આવે છે. યદુનો વંશ કહેતાં છેલ્લો જ્યામઘ થશે ત્યાં સુધીની વાત આ ત્રેવીસમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

અનોઃ સભાનરશ્ચક્ષુઃ પરોક્ષશ્ચ સુતાસ્ત્રયઃ ।।
સભાનરાત્ કાલનરઃ સૃંજયસ્તત્સુતસ્તતઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : યયાતિના પુત્ર અનુને સભાનર, ચક્ષુ અને પરોક્ષ નામના ત્રણ પુત્રો થયા. સભાનરનો કાલાનર અને કાલનરનો સૃંજય પુત્ર થયો ।।૧।।

એ સૃંજયનો જનમેજન થયો, તેનો મહાશીલ, મહાશીલનો મહામના, મહામનાના ઉશીનર અને તિતિક્ષુ એ નામે બે પુત્રો થયા ।।૨।।

ઉશીનરના શિબિ, વન, શમિ અને દક્ષ એ નામના ચાર પુત્રો થયા. શિબિના વૃષાદર્ભ, સુવીર, મદ્ર અને કેક્ય નામના ચાર પુત્રો થયા ।।૩।।

ઉશીનરના ભાઈ તિતિક્ષુનો એક જ રુશદ્રથ થયો. એનો પુત્ર હેમ થયો, તેનો સુતપા થયો અને સુતપાનો પુત્ર બલિ થયો ।।૪।।

એ બલિરાજાની સ્ત્રીમાં દીર્ઘતમા મુનિથી અંગ, બંગ, કલિંગ, સુહ્ય, પુંડ્ર અને આન્ધ્ર નામના રાજાઓ થયા ।।૫।।

એ અંગ આદિ છ રાજાઓએ પૂર્વ તરફ પોતાના નામના છ દેશ વસાવ્યા. એ રાજાઓનાં નામ ઉપરથી એ દેશોનાં નામ પડ્યાં. અંગનો ખનપાન નામનો પુત્ર થયો તેનાથી દિવિરથથયો ।।૬।।

તેનો પુત્ર ધર્મરથ થયો, તેનો ચિત્રરથ થયો તેને પ્રજા ન થઈ. એ જ ચિત્રરથં રોમપાદના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. એ રોમપાદને પ્રજા ન હોવાથી એને એના મિત્ર દશરથ રાજાએ પોતાની શાન્તા નામની કન્યા ગોદ આપી દીધી. એણે શાન્તાને પોતાની પુત્રી તરીકે રાખી. એ શાન્તાને ઋષ્યશૃંગ મુનિ પરણ્યા જે વિભાંડક મુનિથી હરિણીથી ઉત્પન્ન થયા હતા. જ્યારે રોમપાદના દેશમાં ઘણા સમય સુધી વૃષ્ટિ થઈ નહિ ત્યારે ગણિકાઓ પોતાના નૃત્ય, સંગીત, વાદ્ય, હાવ-ભાવ, આલિંગન અને અનેક પ્રકારની ભેટો આપી ઋષ્યશૃંગને મોહિત કરી ત્યાં લઈ આવી. એના આવતાં

જ વર્ષા થઈ ।।૭-૯।।

એણે રાજા પાસે મરુત્ નામના દેવની ઈષ્ટિ કરાવી અને નિઃસન્તાન રાજા રોમપાદને પ્રજા થઈ. તેમજ એના મિત્ર દશરથને પ્રજા નહોતી તે જ્યારે શાન્તા નામની પોતાની કન્યા દશરથે ઋષ્યશૃંગને આપી ત્યારે તેથી પ્રસન્ન થઈ ઋષ્યશૃંગે દશરથને પણ પ્રજામાટે ઈષ્ટિ કરાવી તે ઈષ્ટિના પ્રભાવથી દશરથ રાજા ઉત્તમ પ્રજાવાળા થયા. રોમપાદનો ચતુરંગ નામનો પુત્ર થયો. તેનો પુત્ર પૃથુલાક્ષ થયો ।।૧૦।।

એ પૃથુલાક્ષના બૃહદ્રથ, બૃહત્કમાં અને બૃહદ્ભાનુ એમ ત્રણ પુત્રો થયા, તેમાં પ્રથમ બૃહદ્રથને બૃહન્મના અને બૃહન્મનાનો જયદ્રથ થયો ।।૧૧।।

જયદ્રથને સમ્ભૂતિ નામની સ્ત્રીથી વિજય નામનો પુત્ર થયો, તેનો ધૃતિ થયો, તેનો ધૃતવ્રત થયો, તેનો સત્કર્મા થયો અને સત્કર્માનો અધિરથ થયો ।।૧૨।।

કુન્તીએ કન્યાવસ્થામાં સૂર્યનું આવાહન કર્યું તેથી એણે એને પુત્ર આપ્યો એ પોતે કુમારીકા હોવાથી ઘરમાં પુત્રપાલન કરી શકાય નહિ તેથી પેટીમાં ભરી ગંગામાં એ પુત્ર તરતો મૂકી દીધો. એ વખતે અધિરથ રાજા ગંગાજી ઉપર ફરવા આવેલો. પુત્રની ઈચ્છાવાળો હોવાથી પાણીમાં તરતી આવતી એ પેટીમાં પુત્ર હતો તે એણે લઈ લીધો. એ પુત્ર 'કર્ણ' નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. અધિરથ એનો પાલક પિતા થયો ।।૧૩।।

એ કર્ણ રાજાનો પુત્ર વૃષસેન થયો. હવે યયાતિના ત્રીજા પુત્ર દ્રુહ્યુનો વંશ કહેવામાં આવે છે. દ્રુહ્યુંનો બભ્રુ થયો અને એનો સેતુ થયો ।।૧૪।।

સેતુનો આરબ્ધ થયો, તેનો ગાન્ધાર, તેનો ધર્મ, ધર્મનો ધૃત, ધૃતનો દુર્મના, તેનો પ્રચેતા. પ્રચેતાને પ્રાચેતસ નામના સો પુત્ર થયા ।।૧૫।।

તે બધા ઉત્તર દિશામાં મ્લેચ્છોના અધિપતિઓ થયા. (હવે યયાતિના બીજા પુત્ર તુર્વસુનો વંશ કહે છે :) તુર્વસુનો પુત્ર વહ્નિ થયો, તેનો ભર્ગ, ભર્ગનો ભાનુમાન, ભાનુમાનનો ત્રિભાનુ, તેનો ઉદાર બુદ્ધિવાળો કરન્ધમ નામનો પુત્ર થયો. તેનો મરુત થયો. તેને પુત્ર ન હતો. તેથી એણે પુરુવંશના દુષ્યન્ત રાજાને પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો ।।૧૬-૧૭।।

પરન્તુ દુષ્યન્ત રાજ્યની કામનાથી પુરુના વંશમાં પાછો ગયો. હે નરશ્રેષ્ઠ! હવે હું યયાતિ રાજાના મોટા પુત્ર યદુનો વંશ કહું છું ।।૧૮।।

એ યદુનો મહાપવિત્ર વંશ સાંભળનારના બધાં જ પાપનો નાશ કરે છે. જે મનુષ્ય આ યદુના વંશને સાંભળશે તે બધાં પાપથી મુક્ત થઈ જશે ।।૧૯।।

આ વંશમાં સ્વયં ભગવાન્ પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણે મનુષ્યના જેવા રૂપમાં અવતાર લીધો હતો. યદુને ચાર પુત્રો હતાઃસહસ્રજિત, કોષ્ઠા, નલ અને રિપુ સહસ્રજિતથી શતજિતનો જન્મ થયો. શતજિતના ત્રણ પુત્રો હતાઃ મહાહય, વેણુહય અને હૈહય ।।૨૦-૨૧।।

એમાં હૈહયનો પુત્ર ધર્મ થયો. ધર્મનો નેત્ર થયો. એ કુન્તિનો પિતા હતો. એ કુન્તિનો સોહજિ, તેનો મહિષ્માન્ અને એનો ભદ્રસેન થયો ।।૨૨।।

ભદ્રસેનના બે પુત્રો હતા દુર્મદ અને ધનક. ધનકને ચાર પુત્રો હતા-કૃતવીર્ય, કૃતાગ્નિ, કૃતવર્મા અને કૃતૌજા ।।૨૩।।

કૃતવીર્યનો અર્જુન નામનો પુત્ર થયો. એ સાત દ્વીપનો ચક્રવર્તી સમ્રાટ થયો. એણે ભગવદ્ અવતાર દત્તાત્રેય પાસેથી યોગવિદ્યા અને અણિમા લઘિમા વગેરે યોગ-સિદ્ધિઓ મેળવી હતી ।।૨૪।।

એમાં સન્દેહ નથી કે યજ્ઞ, દાન, તપ, યોગ, શાસ્ત્રશ્રવણ, પરાક્રમ અને વિજયમાં કોઈ આ સહસ્રાર્જુનની બરોબરી કરી શકે એવો થશે નહિ ।।૨૫।।

સહસ્રાર્જુન એવો હતો કે એનું પરાક્રમ કદીયે નષ્ટ થયું નહોતું. એના સ્મરણથી ગયેલું દ્રવ્ય પણ પાછું મળે એવો એના નામનો પ્રતાપ હતો. એ દત્ત ભગવાનનો ભક્ત હતો. પરાક્રમમાં એને કોઈ પણ પહોંચી શકે એમ નથી. એવા અર્જુનને પંચાશી હજાર વર્ષ સુધી છ ઇન્દ્રિયોના ભોગ ભોગવ્યા ।।૨૬।।

એને એક હજાર પુત્રો હતા તે બધા પરશુરામ સાથે લડાઈમાં ગયા તેમાંથી પાંચ જીવતા બાકી રહ્યા, બીજા તમામ મરી ગયા. એ બચેલા પાંચ પુત્રો જયધ્વજ, શૂરસેન, વૃષભ, મધુ અને ઊર્જિત હતા ।।૨૭।।

જયધ્વજને તાલજંઘ નામનો પુત્ર થયો. તાલજંઘને સો પુત્રો થયા. તે બધા તાલજંઘ નામના ક્ષત્રિયો કહેવાયા જેને ઔર્વ મુનિના તેજથી સગર રાજાએ મારી નાખ્યા હતા ।।૨૮।।

એ સો પુત્રોમાં વીતિહોત્ર સૌથી મોટો હતો. એનો પુત્ર મધુ થયો. એ મધુના સો પુત્રોમાં વૃષ્ણિ સૌથી મોટો હતો ।।૨૯।।

હે પરીક્ષિત! આ જ મધુ, વૃષ્ણિ અને યદુને કારણે આ વંશ માધવ, વાર્ષ્ણેય

અને યાદવના ત્રણ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. યદુનન્દન ક્રોષ્ટુના પુત્રનું નામ વૃજિનવાન હતું ।।૩૦।।

વૃજિનવાનનો શ્વાહિ થયો. તેનો રુશેકુ, તેનો ચિત્રરથ થયો, તેનો શશબિન્દુ થયો જે મોટો યોગી હતો. એ પણ મોટા ભોગવાળો અને ગુણોવડે મહાન થયો ।।૩૧।।

એ *ચૌદ મહારત્નવાળો અને અજેય થયો અને મહાન યશસ્વી હતો. શશબિન્દુને દશ હજાર સ્ત્રીઓ હતી ।।૩૨।।

વિશેષ : માર્કંડેય પુરાણમાં ચૌદ રત્નો આ પ્રમાણે ગણાવ્યાં છે. જે ઉત્તમ હોય તે રત્ન કહેવાય છે : ૧. હાથી. ૨. ઘોડા, ૩. રથ, ૪. સ્ત્રી, ૫. બાણ, ૬. ભંડાર (ખજાનો), ૭. માલા, ૮. વસ્ત્ર, ૯. વૃક્ષ, ૧૦. શક્તિ, ૧૧. પાશ, ૧૨. મણિ, ૧૩. છત્ર, ૧૪. વિમાન.

તે પૈકી એક-એકથી એને લાખ-લાખ પુત્રો થયા તેથી તે દશ હજાર લાખ (એકસો કરોડ-અબજ) પુત્રવાળો હતો. એમાં છ પુત્રો મુખ્ય હતા. જેમાં પૃથુશ્રવાનો પુત્ર ધર્મ થયો ।।૩૩।।

એનો ઉશના થયો, તેણે સો અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા. એનો પુત્ર રુચક થયો. એના પાંચ પુત્રોને હું કહું એ સાંભળો ।।૩૪।।

પુરુજિત્, રુકમ, રુકમેષુ, પૃથુ અને જયામઘ એ પાંચ પુત્રો થયા એમાં જયામઘને સન્તાન નહોતું તેથી એ બીજી સ્ત્રી કરવાનો હતો પણ એની પ્રથમ સ્ત્રી શૈબ્યાથી ભય પામીને એણે બીજી સ્ત્રીનું નામ સુદ્ધાં ન લીધું ।।૩૫।।

એક દિવસ શત્રુને જીતીને જયામઘ શત્રુના ઘરની ભોજ્યા નામની એક કન્યાને રથમાં પોતાની સાથે બેસારીને લાવતો હતો ત્યાં શૈબ્યા એને જોતાં ક્રોધે ભરાઈને પોતાના પતિને બોલીઃ ।।૩૬।।

‘‘હે કપટી! આ રથમાં મારી બેઠક ઉપર બેઠેલી સ્ત્રી કોણ છે?’’ ત્યારે રાજા બીકથી બોલ્યો કે ‘‘આ તો તારા દીકરાની વહુ છે’’ ત્યારે શૈબ્યાએ એ ઉત્તર સાંભળી મન્દ હસતા પાછો પ્રશ્ન કર્યોઃ ।।૩૭।।

‘‘હું વન્ધ્યા છું, મારી બીજી સોક્ય પણ નથી તો પછી મારા દીકરાની વહુ એ કેમ સમ્ભવે?’’ ત્યારે જયામઘ બોલ્યો : ‘‘હે રાણી! તમને પુત્ર થશે તેને આ કન્યા ઉપયોગી થશે’’ ।।૩૮।।

શૈબ્યા ગર્ભમધાત્ કાલે કુમારં સુષુવે શુભમ્ ।।
સ વિદર્ભ ઈતિ પ્રોક્ત ઉપયેમે સ્નુષાં સતીમ્ ।।૩૯।।

એમ કહ્યું ત્યારે શૈબ્યા કાંઈ બોલી નહિ. રાજા જયામઘના કથનને વિશ્વેદેવોએ અને પિતૃઓએ અનુમોદન આપ્યું. તેથી સમય ઉપર શૈબ્યાને ગર્ભ રહ્યો અને એણે સુન્દર કુમારને જન્મ આપ્યો. એ વિદર્ભ નામે થયો. રાજાએ એને પેલી કન્યા પરણાવી એટલે એ સતી જયામઘ રાજા અને શૈબ્યાની પુત્રવધૂ થઈ ।।૩૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત નવમ સ્કન્ધમાં (બીજા ચન્દ્રવંશ પ્રકરણનો દશમો અને અવાન્તર ચોથા નિર્ગુણ પ્રકરણનો પહેલો અધ્યાય) "યયાતિના ત્રણ પુત્રોનો વંશ" નામનો ત્રેવીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

કથાના શ્રોતા-આયોજકો! શ્રીમહાપ્રભુની આજ્ઞા સાંભળો!!!

(ફંડફાળા-મૃતકોદ્ધાર-આજીવિકા વગેરે) કોઈ પણ પ્રકારના (લૌકિક-પારલૌકિક સ્વાર્થ-પરાર્થ)હેતુ વિના ભક્તિભાવથી આદરપૂર્વક શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો. દક્ષિણા લઈને કથા કરનારના મનોભાવ ગટરના પાણી જેવા ગંધારા જાણી તેનો સંગ છોડવો.

અધ્યાય ૨૪

વિદર્ભના વંશનું રામકૃષ્ણાવધિ વર્ણન

વિશેષ : વિદર્ભના ત્રણ પુત્રોમાંથી થયેલા અનેક વંશો કહેવાય છે તેમાં છેલ્લે રામ અને કૃષ્ણ ના પ્રાર્દુભાવની વાત આવે છે. આટલી ચોવીસમાં અધ્યાયમાં કથા કહી છે.

તસ્યાં વિદર્ભોઽજનયત્ પુત્રૌ નામ્ના કુશક્રથૌ ।।
તૃતીયં રોમપાદં ચ વિદર્ભકુલનન્દનમ્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! એ વિદર્ભને ભોજ્યાથી કુશ, ક્રથ અને રોમપાદ એમ ત્રણ વિદર્ભના કુળને આનન્દ આપનાર કહેવાય છે ।।૧।।

રોમપાદનો બભ્રુ થયો, બભ્રુનો કૃતિ, કૃતિનો ઉશિક, ઉશિકનો ચેદિ થયો. હે રાજન! આ ચેદિના વંશમાં જ દમઘોષ, શિશુપાલ વગેરે રાજાઓ થયા ।।૨।।

વિદર્ભનો બીજો પુત્ર ક્રથ હતો તેનો પુત્ર કુન્તિ થયો, કૃન્તિનો ધૃષ્ટિ થયો તેનો નિવૃત્તિ, નિવૃત્તિનો દશાર્હ અને દશાર્હનો વ્યોમ થયો ।।૩।।

વ્યોમનો પુત્ર જીમૂત થયો. તેનો વિકૃત્તિ, તેનો ભીમરથ, તેનો નવરથ અને

નવરથનો દશરથ થયો ।।૪।।

દશરથનો શકુનિ, તેનો કરમ્ભિ તેનો દેવરાત નામે પુત્ર થયો, તેનો દેવક્ષત્ર, તેનો મધુ, તેનો કુરુવશ અને એનો અનુ થયો ।।૫।।

અનુનો પુરુહોત્ર, તેનો આયુ, તેનો સાત્વત થયો. તેને ૭ પુત્રો થયા ભજમાન, ભજિ, દિવ્ય, વૃષ્ણિ, દેવાવૃધ,અન્ધક,મહાભોજ. ભજમાનને એક સ્ત્રીમાં નિમ્લોચિ, કિંકિણ અને ધૃષ્ટિ નામના ૩ પુત્ર થયા ।।૬-૭।।

હે પ્રભો! બીજી સ્ત્રીથી શતાજિત્, સહસ્રજિત્ અને અયુતાજિત્ નામના ત્રણ પુત્ર થયા ।।૮।।

સાત્વતના દેવાવૃધનો બભ્રુ નામે પુત્ર થયો. એ પિતા-પુત્ર જેનેમાટે લોકો એમ કહેતા હતા કે આપણે દૂર રહી સાંભળીએ તેમજ નજીક રહી જોઈએ તો એવાને એવા. એમ એને લોકદ્વારા જેવા દૂરથી સાંભળેલ તેવા જ લોકોએ પાસે આવીને જોયા ।।૯।।

બભ્રુ મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ છે જ્યારે દેવાવૃધ તો દેવની તુલ્ય છે. એ બભ્રુ અને દેવાવૃધને લીધે એના વંશના છ હજાર અને તોત્તેર રાજાઓ મોક્ષને પામ્યા ।।૧૦।।

મહાભોજ પણ અત્યન્ત ધર્માત્મા થયો. એ સાત્વતનો પુત્ર હતો. એના જ વંશના રાજાઓ 'ભોજ' એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયા ।।૧૧।।

હે પરન્તપ! વૃષ્ણિને, સુમિત્ર અને સુધાજિત્ના શિનિ અને અનમિત્ર એમ બે પુત્ર થયા. અનમિત્રનો નિમ્ન થયો ।।૧૨।।

એ નિમ્નના સત્રાજિત્ અને પ્રસેન એ નામે બે દીકરા થયો. અનમિત્રની બીજી સ્ત્રીમાં બીજો શિનિ દિકરો થયો. એ શિનિનો સત્યક થયો ।।૧૩।।

એનો યુયુધાન થયો. જે સાત્યકિ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. તેનો જય, જયનો કુણિ, કુણિનો યુગન્ધર થયો. અનમિત્રનો ત્રીજો દીકરો વૃષ્ણિ હતો ।।૧૪।।

વૃષ્ણિના શ્વફલ્ક અને ચિત્રરથ નામના પુત્રો થયા. શ્વફલ્કને ગાન્દિની નામની સ્ત્રીથી અક્રૂર ઉપરાન્ત બીજા બાર પુત્રો થયા. એ બારે પ્રખ્યાત થયા ।।૧૫।।

અક્રૂરના બાર ભાઈ : આસંગ સારમેય મૃદુર મૃદુવિદ્ ગિરિ ધર્મવૃદ્ધ યુકર્મા ક્ષત્રોપેક્ષ અરિમર્દન શત્રુઘ્ન ગન્ધમાદન અને પ્રતિબાહુ નામે હતા. તેમને સુચીરા નામની એક બહેન પણ હતી. અક્રૂરને બે પુત્રો હતા ।।૧૬-૧૭।।

એનાં નામ દેવવાન અને ઉપદેવ હતાં. શ્વફલ્કના ભાઈ ચિત્રરથને પૃથુ, વિદુરથ

વગેરે ઘણા પુત્રો હતા જે વૃષ્ણિ વંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે ।।૧૮।।

સાત્વતના પુત્ર અન્ધકના કુકુર, ભજમાન, શુચિ અને કમ્બલબર્હિ નામના ચાર પુત્રો થયા. તેમાં કુકુરનો પુત્ર વહ્નિ થયો. તેનો વિલોમા, તેનો કપોતરોમા, તેનો અનુ થયો. તુમ્બુરુ ગન્ધર્વની સાથે અનુને ગાઢ મિત્રતા હતી. એ અનુનો અન્ધક થયો, તેનો દુન્દુભિ થયો, તેનો અરિધોત, તેનો પુનર્વસુ થયો ।।૧૯-૨૦।।

એને આહુક પુત્ર થયો અને આહુકી કન્યા થઈ. આહુકના બે પુત્ર દેવક અને ઉગ્રસેન હતા. દેવકને ચાર પુત્રો થયાઃ ।।૨૧।।

દેવવાન, ઉપદેવ, સુદેવ અને દેવવર્ધન. એ ચાર ભાઈને સાત બહેનો પણ હતી, હે રાજન્! તેમાં ધૃતદેવા સૌથી મોટી હતી ।।૨૨।।

એની નાની બહેનો શાન્તિદેવા, ઉપદેવા શ્રીદેવા, દેવરક્ષિતા, સહદેવા અને દેવકી એ સાતે કન્યાઓને વસુદેવજી પરણ્યા ।।૨૩।।

કંસ, સુનામા, ન્યગ્રોધ, કંક, શંકુ, સુહૂ, રાષ્ટ્રપાલ, સૃષ્ટિ અને તૃષ્ટિમાન એ ઉગ્રસેનના નવ પુત્રો થયા ।।૨૪।।

કંસા, કંસવતી, કંકા, શૂરભૂ અનેરાષ્ટ્રપાલિકાએ પાંચ ઉગ્રસેનની કન્યાઓની કન્યાઓ હતી. તે વાસુદેવના નાનાભાઈ દેવભાગ વગેરેની સાથે પરણી હતી ।।૨૫।।

અન્ધકના ચાર પુત્રોમાં પ્રથમ પુત્ર કુકુરનો વંશ કહ્યો, હવે બીજા પુત્ર ભજમાનનો વંશ કહેવાય છે. ભજમાનનો પુત્ર વિદૂરથ થયો. તેનો શૂર થયો, તેનો શિનિ થયો, તેનો સ્વયમ્ભોજ થયો અને સ્વયમ્ભોજનો હૃદીક નામનો પુત્ર થયો ।।૨૬।।

હૃદીકના દેવબાહુ, શતધનુ અને કૃતવર્મા એમ ત્રણ પુત્ર થયા. દેવમીઢના પુત્ર શૂરને મારિષા નામની સ્ત્રી હતી. તેનાથી શૂરને દશ દીકરા થયા તે બધા પવિત્ર હતા. વસુદેવ દેવભાગ દેવશ્રવસ આનક સૃંજય શ્યામક કંક શમીક વત્સક અને વૃક એ એમનાં નામ હતાં. જ્યારે વસુદેવજીનો જન્મ થયો ત્યારે દેવનાં આનક અને દુન્દુભિ આપમેળે વાગ્યાં હતાં ।।૨૭-૨૯।।

તેનાથી વસુદેવજીનું 'આનક-દુન્દુભિ' નામ પણ પડ્યું. વસુદેવજીને ત્યાં ભગવાન્ પુત્રરૂપે પધારવાના હતા તેથી જ વસુદેવજીના જન્મકાળે નગારાં વાગ્યાં હતાં. પૃથા, શ્રુતદેવા, શ્રુતકીર્તિ, શ્રુતશ્રવા અને રાજાધિદેવી એ પાંચ વસુદેવજીની બહેનો અને શૂરની પુત્રીઓ હતી. શૂરસેને પોતાની પુત્રી પૃથાને એનો મિત્ર

કુન્તિભોજ જે અપુત્ર હતો તેને પુત્રી તરીકે આપી હતી ।।૩૦-૩૧।।

જ્યારે પૃથા કુંવારી હતી ત્યારે એના પિતાને ત્યાં દુર્વાસા મુનિ આવેલા. પૃથાએ એને સેવાથી પ્રસન્ન કર્યા ત્યારે દુર્વાસાએ દેવને બોલાવી આપનારી વિદ્યા પૃથાને શીખવી. એ વિદ્યાનું પારખું કરવાની ઈચ્છાથી પૃથાએ પરમ પવિત્ર ભગવાન્ સૂર્યનું આવાહન કર્યું ।।૩૨।।

ત્યારે ભગવાન્ સૂર્ય તત્કાળ ત્યાં આવીને ઉભા રહ્યા. એને જોઈને પૃથાના મનમાં ખૂબ આશ્ચર્ય થયું : ‘‘હે દેવ! મેં તો માત્ર મન્ત્ર ખરો છે કે કેમ એ જાણવાની ઈચ્છાથી આપને બોલાવ્યા. મેં એ જોઈ લીધું. હવે આપ સ્વસ્થાનમાં પધારો. વગર કામે મેં આપને બોલાવ્યા એ માટે મને ક્ષમા કરો ।।૩૩।।

જ્યારે આમ પૃથાએ સૂર્યને કહ્યું ત્યારે સૂર્ય બોલ્યા : ‘‘હે દેવી! મારું આવવું વ્યર્થ ન હોય; તેથી હું તારામાં ગર્ભ ધારણ કરી તને પુત્ર આપીને જઈશ. હે સુમધ્યમે! હું તારામાં ગર્ભ એવી રીતે ધારણ કરીશ કે તારી યોનિને કોઈ પ્રકારનો દોષ લાગશે નહિ તારા કન્યાપણાનો વિઘાત નહિ થાય’’ ।।૩૪।।

એમ કહી એનામાં ગર્ભ રાખી સૂર્ય સ્વર્ગમાં ગયા. તુરત જ બીજા સૂર્ય જેવો કુમાર પેદા થયો ।।૩૫।।

લોકનિન્દાના ભયથી પૃથાએ એ કુમારને ગંગાનદીના જળમાં દુઃખી મનથી છોડી દીધો. એ પૃથાને તમારા પ્રપિતામહ સત્ય પરાક્રમવાળા પાણ્ડુરાજા પરણ્યા ।।૩૬।।

કરુષ દેશનો અધિપતિ વૃદ્ધશર્મા પૃથાની નાની બહેન શ્રુતદેવાને પરણ્યો, જેને એનાથી દંતવક્ત્ર થયો. સનકાદિના શાપથી દન્તવક્ત્રરૂપે વિજયનો આ ત્રીજો જન્મ થયો ।।૩૭।।

કેક્ય દેશનો રાજા ધૃષ્ટકેતુ શ્રુતકીર્તિને પરણ્યો તેનાથી એને સન્તર્દન વગેરે પાંચ પુત્રો થયા તે ‘કૈક્ય’ કહેવાયા ।।૩૮।।

અવન્તીના જયસેને રાજાધિદેવીથી વિન્દ અને અનુવિન્દ ઉત્પન્ન કર્યા. ચેદિ દેશનો રાજા દમઘોષ શ્રુતશ્રવા નામની શૂરની કન્યાને પરણ્યો ।।૩૯।।

તેનો શિશુપાલ થયો. એના જન્મની વાત પ્રથમ (સાતમા સ્કન્ધમાં) કહેવામાં આવી છે. એ પ્રમાણે વસુદેવની બહેનોનો વંશ કહેવાયો, હવે વસુદેવના ભાઈ દેવભાગનો વંશ આવે છે. દેવભાગને કંસા નામની સ્ત્રી હતી તેનાથી એને ચિત્રકેતુ અને બૃહદબલ થયા ।।૪૦।।

દેવશ્રવાને કંસવતીથી સુવીર અને ઈષુમાન બે પુત્રો થયા. કંકાથી આનકને સત્યજિત્ અને પુરુજિત્ બે પુત્રો થયા ।।૪૧।।

સંજયે પોતાની રાષ્ટ્રપાલી નામની પત્નીથી વૃષ અને દુર્મર્ષણ આદિ કંઈક પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. શ્યામકે શૂરભૂમિમાં હરિકેશ અને હિરણ્યાક્ષ નામના બે પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા ।।૪૨।।

વત્સકે મિશ્રકેશી અપ્સરાથી વૃક વગેરે કેટલાય પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. વૃકે દુર્વાક્ષીથી તક્ષ, પુષ્કર અને શાલ વગેરે પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા ।।૪૩।।

શમીકે સુદામિની નામની સ્ત્રીથી સુમિત્ર, અર્જુનપાલ વગેરે પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા. કંકે કર્ણિકાથી ઋતધામ અને જય એ બે પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા ।।૪૪।।

પૌરવી, રોહિણી, ભદ્રા, મદિરા, રોચના, ઈલા, દેવકી વગેરે વસુદેવની ઘણી સ્ત્રીઓ હતી તેમાં દેવકીજી મુખ્ય હતાં ।।૪૫।।

વસુદેવને રોહિણીજીથી બલરામ, ગદ, સારણ, દુર્મદ, વિપુલ, ધ્રુવ, કૃત વગેરે પુત્રો થયા ।।૪૬।।

વસુદેવને પૌરવીથી ભૂત, સુભદ્ર, ભદ્રવાહ, દુર્મદ, ભદ્ર વગેરે બાર પુત્રો થયા ।।૪૭।।

નન્દ, ઉપનન્દ, કૃતક, શૂર વગેરે મદિરાના પુત્રો થયા. કૌસલ્યાએ એક જ વંશ-ઉજાગર પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો. એનું નામ કેશી હતું ।।૪૮।।

રોચનામાં હસ્ત, હેમાંગદ વગેરે પુત્રો થયા. ઈલામાં ઉરુવલ્ક આદિ થયા જે યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ હતા ।।૪૯।।

ધૃતદેવાથી વસુદેવજીને વિપૃષ્ટ નામનો એક પુત્ર થયો. હે રાજન્! શાન્તિદેવાના શ્રમ, પ્રતિશ્રુત વગેરે અનેક પુત્રો થયા ।।૫૦।।

કલ્પવર્ષ વગેરે દશ રાજા ઉપદેવાના પુત્રો થયા અને શ્રીદેવાથી વસુ, હંસ, સુવંશ વગેરે છ પુત્રો થયા ।।૫૧।।

દેવરક્ષિતાથી ગદ વગેરે નવ પુત્ર થયા. સહદેવામાં વસુદેવે આઠ પુત્રોનું આધાન કર્યું તેમાં પુરુવિશ્રુત મુખ્ય છે. જેમ સાક્ષાત્ ધર્મ આઠ વસુને પેદા કરે તેમ વસુદેવે આઠ પુત્ર સહદેવાથી ઉત્પન્ન કર્યા. વસુદેવે દેવકીમાં આઠ પુત્રોને જન્મ આપ્યો ।।૫૨-૫૩।।

કીર્તિમાન, સુષેણ, ઉદાર બુદ્ધિવાળા ભદ્રસેન, ઋજુ, સમ્મર્દન, ભદ્ર, સંકર્ષણ

જે સાક્ષાત્ શેષ રૂપ છે ।।૫૪।।

તેમાં આઠમા સાક્ષાત્ હરિ પોતે છે. વસુદેવને દેવકીથી સુભદ્રા નામની કન્યા થઈ તે તમારા પિતાની માતા અને અર્જુનની સ્ત્રી અને મોટા ભાગ્યવાળી શ્રીકૃષ્ણની બહેન થઈ ।।૫૫।।

જ્યારે-જ્યારે પૃથ્વી ઉપર ધર્મનો નાશ અને પાપનો વધારો થાય ત્યારે-ત્યારે ભગવાન્ હરિ પોતાના આત્માને ઉત્પન્ન કરે છે. હે મહીપતે! આ ભગવાનને પોતાની માયા સિવાય અહીં આવવાનું કે કાંઈ કર્મ કરવાનું કારણ નથી કેમકે એ સર્વથી પર, સર્વના દ્રષ્ટા અને સર્વના આત્મા છે. એની માયાની ચેષ્ટા એ જ પુરુષનાં જન્મ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ થાય છે; એનો અનુગ્રહ જ જન્માદિની નિવૃત્તિનું અને આત્મશ્રેયનું કારણ છે ।।૫૬-૫૮।।

રાજાનાં ચિહ્ન ધારણ કરી અસુરો અક્ષૌહિણીના પતિઓ થઈને પૃથ્વીઉપર ભાર કરતા હતા તેનો ભાર ઉતારવામાટે ભગવાનનું પૃથ્વીઉપર આવવુંથયું ।।૫૯।।

મધુદૈત્યને મારનાર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે દેવના દેવથી પણ ન થઈ શકે તેવાં અસંખ્ય કર્મ સંકર્ષણની સાથે કર્યા ।।૬૦।।

કલિયુગમાં થનાર લોકોનાં દુઃખને મટાડવામાટે એમણે ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કર્યો અને એમ કરી પવિત્ર, શોક દુઃખ અને અજ્ઞાન દૂર કરે તેવા પોતાના યશને એમણે પૃથ્વી ઉપર વિસ્તાર્યો, જે ગાવાથી કલિના જીવો કૃતાર્થ થશે ।।૬૧।।

એ યશ સત્પુરુષોના કાનને અમૃતરૂપ છે. એ યશરૂપ તીર્થમાં જો એક વખત કાન રૂપી અંજલિથી આચમન કર્યું તો ભલેને સત્પુરુષોથી ગવાયેલો એ યશ કાનથી થોડોક સાંભળવામાં આવે તો પણ એનાથી કર્મની બધી વાસનાઓ છૂટી જાય છે ।।૬૨।।

ભોજ વૃષ્ણિ અન્ધક મધુ શૂરસેન દશાર્હ કુરુ સંજય અને પાંડવો જેના વખાણ કરે તેવી એ ભગવાનની લીલા છે ।।૬૩।।

સ્નેહયુક્ત સ્મિતવાળા અવલોકનવડે, ઉદાર વાક્યોવડે, પરાક્રમથી ભરેલી લીલાઓવડે અને સર્વાંગસુન્દર સ્વરૂપવડે ભગવાન્ મનુષ્ય લોકને રમાડવા લાગ્યા ।।૬૪।।

ભગવાનનું શ્રીમુખ મકરાકૃત કુંડળોથી તથા સુન્દર નાકથી શોભતું હતું. એ કપોલથી સુન્દર દેખાતું હતું, વિલાસથી ભરેલું એમનું હાસ્ય હતું અને નિત્ય ઉત્સવવાળું એ હતું તેને જોઈને સ્ત્રી-પુરુષો આનન્દિત થાય છે એમના દર્શનથી

તૃપ્ત થાય છે એટલું જ નહિ પણ ભગવાનના દર્શનમાં નિમેષ માત્ર અન્તરાયરૂપ થવાથી દર્શન કરનાર સ્ત્રી-પુરુષો ગુસ્સે થાય છે ।।૬૫।।

ભગવાન્ પોતે સ્વસ્વરૂપે પ્રગટ્યા, પિતાના ઘરમાંથી વ્રજમાં ગયા ત્યાં એમણે વ્રજવાસીઓની સમૃદ્ધિ વધારી જેટલા દૈત્યો શત્રુપણે આવ્યા તેઓને માર્યા પછી એ ત્યાંથી મથુરા પધાર્યા અને હજારો સ્ત્રીઓ પરણ્યા તેમાં ઘણા પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યા. પોતાની આજ્ઞારૂપ વેદને લોકમાં પ્રસિદ્ધ કરતા ભગવાને યજ્ઞોવડે પોતાના સ્વરૂપનું જ પોતે યજન કર્યું ।।૬૬।।

પૃથ્વ્યાઃ સ વૈ ગુરુભરં ક્ષપયન્ કુરૂણામન્તઃસમુત્થકલિના યુધિ ભૂપચમ્વઃ ।।
દૃષ્ટ્યા વિધૂય વિજયે જયમુદ્વિઘોષ્ય પ્રોચ્યોદ્ધવાય ચ પરં સમગાત્ સ્વધામ ।।૬૭।।

કૌરવમાં પરસ્પર દ્વેષ કરાવ્યો. ક્લેશને નિમિત્ત કરીને પૃથ્વીનો મોટો ભાર દૂર કર્યો. યુદ્ધમાં રાજાઓની સેનાઓને કેવળ દૃષ્ટિવડે નિઃસત્ત્વ બનાવી દીધી અને અર્જુનની જીવ બોલાવી, ઉદ્ધવજીને પરમતત્ત્વનો ઉપદેશ આપ્યો, સ્વસ્વરૂપે શ્રીકૃષ્ણ સ્વધામમાં પદાર્યા. સંક્ષેપમાં શ્રીકૃષ્ણ કેવી રીતે પધાર્યા એનું આ પવિત્ર ચરિત્ર કહી બતાવ્યું ।।૬૭।।

ઈતિ શ્રીભાગવત નવમસ્કન્ધમાં (બીજા ચન્દ્રવંશ પ્રકરણનો અગિયારમો અને અવાન્તર નિર્ગુણ પ્રકરણનો બીજો) ''વિદર્ભના વ)શનું રામકૃષ્ણાવધિ વર્ણન'' નામનો ચોવીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

નવમસ્કન્ધ સમ્પૂર્ણ

પઠનીયં પ્રયત્નેન સર્વહેતુવિવર્જિતમ્। વૃત્યર્થં નૈવ યુંજીત પ્રાણૈઃ કંઠગતૈરપિ।।

''પ્રાણ કંઠ સુધી પણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુ આજીવિકા અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો'' —શ્રીવલ્લભાચાર્ય.

પ્રભુના નામાત્મક સ્વરૂપને કમાઈનું સાધન બનાવવા બાબત જો શ્રીઆચાર્યજીનો જો આવો કઠોર નિષેધ હોય તો હવેલી-મંદિરોમાં સાક્ષાત્ સેવ્ય પ્રભુની સેવા-મનોરથોના નામે ભેટ-સામગ્રી પડાવનાર અધમ માણસને તો શ્રીમહાપ્રભુજી ધગધગતું સીસું પીને આત્મઘાત કરવાની જ આજ્ઞા ન આપે!